МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV–XVIII СТ.

ФЕРНАН БРОДЕЛЬ

ЧАС СВІТУ

ОСНОВИ

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV–XVIII ст.

3

О ОСНОВИ

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV — XVIII ст.

Том 3

Fernand BRAUDEL

CIVILISATION MATÉRIELLE, ÉCONOMIE ET CAPITALISME, XVe – XVIIIe SIÈCLE

Tome 3

LE TEMPS DU MONDE

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV — XVIII ст.

Том 3

ЧАС СВІТУ

Переклав з французької
Григорій Філіпчук

Київ
ОСНОВИ
1998

ББК 63.3 (0)
Б 88

Фернан Бродель (1902—1986) — один із найвідоміших істориків повоєнного часу. Метод його досліджень історії Західної Європи полягає в розгляді деталей матеріальної бази людського життя — оселі, харчів, одягу, техніки, грошей та інших факторів, які раніше ніколи не стояли в центрі відомих економічних історій. Авторові вдається побачити помітні й малопомітні зміни в техніці, відносинах власності, символах культури, які, створивши критичну масу, привели світ до промислової революції.

Розрахована на фахівців та широке коло читачів.

This edition was published with the support of the "Central European University Translation Project", sponsored by the Regional Publishing Center of the Open Society Institute - Budapest and International Renaissance Foundation in Kyiv.

Книжку видано за підтримки Програми перекладів Центрально-Європейського університету, спонсорованої Реґіональним видавничим центром Інституту відкритого суспільства - Будапешт та Міжнародним фондом "Відродження" (Київ).

Видання здійснено за сприяння Посольства Франції в Україні та Міністерства закордонних справ Франції.

Перекладено за виданням:
Civilisation matérielle, économie et capitalisme,
XVe — XVIIIe siècle
Tome 3
Le temps du monde

ISBN 966-500-045-4

Клеменсу Гелеру
присвячується

ПЕРЕДМОВА

Цей третій і останній том є мовби відповіддю на виклик та реалізацію певної претензії. Виклик і претензія розкривають його зміст. Запозичивши вдалий вислів у Вольфрама Ебергарда[1], я назвав цей том “Час світу” — назва, безперечно, гарна, дарма що вона обіцяє більше, ніж можливо було зробити.

Виклик – це моя довіра до такого широкого звернення до історії, історії, яка цього разу береться в її хронологічному розгортанні та в її різноманітних часових характеристиках. Брати її так – це все одно, що здатися на її плин, дотримуючись її руху та логіки, цебто вдатися до найголовнішого випробування з усіх, аби потвердити чи спростувати підсумки попередніх досліджень, здійснених у перших двох томах цієї праці. Як бачите, це виклик, що поєднується з певними претензіями, а саме – з претензією на те, що історія може водночас поставати і як пояснення (причому одне з найпереконливіших), і як потвердження – справді єдине, що лежить за межами наших абстрактних висновків, нашої *апріорної* логіки й навіть за межами тих тенет, що їх без упину розставляє перед нами здоровий глузд. А може, є ще одна претензія: бажання запропонувати прийнятну схему історії світу на засадах даних хоч і далеко не повних, але все ж таки досить численних для того, щоб спробувати їх усіх охопити.

Цим, власне, й визначається мета цього тому. Читач знайде в ньому оповіді, описи, картини еволюції, розриви, закономірності, але від початку й до кінця я долав спокусу надмірно захопитися оповіддю, описувати задля самої лише втіхи подати якийсь штрих, підкреслити якийсь момент, зафіксувати значущу деталь. Я тільки зробив спробу побачити й спонукати побачити інших, аби зрозуміти, цебто аби потвердити. Та робив я це наполегливо, так ніби саме наполегливість цих зусиль правила за виправдання моїх досліджень і, навіть більше, самого ремесла історика.

Але ж у всій історії світу є від чого впасти в розпач найбезстрашнішим і навіть найнедосвідченішим. Хіба це не безберегий потік, без початку й кінця? Й таке порівняння ще неадекватніше: історія світу – не один, а безліч потоків. На щастя, історики вже набули досвіду того, як протистояти надмірностям. Вони їх спрощують, розчленовуючи на сектори (історія політична, економічна, соціальна, культурна). Головне ж – вони навчилися в економістів того, що час можна розчленувати на засадах різноманітних часових характеристик і в такий спосіб приручити його, зробивши загалом таким, що він піддаватиметься вивченню: є часові характеристики тривалої і дуже тривалої протяглості; зміни кон’юнктури сповільнені й менш сповільнені, зрушення швидкі, а деякі – миттєві, причому часто-густо найкоротшочасніші найлегше дають себе виявити. Загалом ми маємо у своєму розпорядженні аж ніяк не мізерні засоби, щоб спростити й організувати історію світу. Й ми можемо виокремити час, прожитий у світовому масштабі, *час світу*, який, однак, не становить, не повинен становити історії людей у її цілісності. Цей особливий час залежно від місця й доби керував певними просторами й

певними реальностями. Але інші реальності, інші простори випадали з нього й залишалися йому чужими.

Наприклад, Індія сама собою становить "континент"; тож накресліть чотири лінії: вздовж Коромандельського узбережжя, вздовж Малабарського берега, вісь Сурат – Делі та вісь Делі – дельта Ґанґу. Ви замкнули Індію в чотирикутник[2]. У цьому чотирикутнику тільки її сторони справді жили у світовому часі, приймали торгові потоки й ритми Всесвіту, до того ж не без зрушення по фазі й не без опору. *Час світу* активізував передусім такі пожвавлені лінії. Чи мав він відгук усередині чотирикутника? Так, безперечно, то тут, то там. Одначе цей час також був відсутній у ньому. Й те, що відбувалося в масштабах Індійського "континенту", повторювалося в усіх населених реґіонах земної кулі, навіть на Британських островах за часів промислової революції. Скрізь були зони, де світова історія не мала відгуку, зони мовчання, спокійного невідання. "В нашому (Неаполітанському) королівстві, — писав економіст Антоніо Дженовезі (1712 - 1769 рр.), — є місця, порівняно з якими самоїди видалися б освіченими й цивілізованими"[3]. На перший погляд такі зони нас затоплювали: ось перед нами своєрідна полегшена карта світу, полегшена тому, що вона всіяна численними білими плямами, звідкіль не долинає відгуку, – правду кажучи, тими самими реґіонами на околицях переможної історії, про які передусім ішлося в першому томі цієї праці.

Отже, *час світу* мовби залучав до гри надбудову ґлобальної історії: він був нібито завершенням, буцімто створеним і піднесеним силами, що діяли нижче за його рівень, хоча його ваговитість у свою чергу позначалася на базисі. Залежно від місця й часу такий подвійний вплив – знизу догори й згори вниз – був більш чи менш значним. Та навіть у країнах, передових у економічному й соціальному сенсі, *час світу* не все визначав.

У принципі головний сюжет цього тому – це переважно історія вибраних секторів, матеріальна й економічна. Саме передусім *економічну* історію світу від XV до XVIII ст. я маю намір охопити в цьому третьому, й останньому, томі. Це є, або мало б бути, певним спрощенням мого завдання. Ми маємо у своєму розпорядженні десятки загальних історій економіки, праць, чудових чи то своїм лаконізмом[4], чи то багатющих документацією. Я послуговувався двома томами "Історії економічного побуту Західної Європи" Йосифа Кулішера[5], виданими 1928 - 1929 рр., що залишаються й нині найліпшим підручником і найнадійнішою з найузагальненіших праць. Не меншою мірою я використав і монументальну працю Вернера Зомбарта "Сучасний капіталізм" (останнє видання – 1928 р.), фантастичне зведення аналізу прочитаного й коротких резюме головного. Але ці загальні праці, як правило, обмежені рамками Європи. Я ж певен, що історія має велику перевагу в тому, що може робити висновки шляхом порівняння явищ у світовому масштабі, єдино доказовому. Уже Ф.Новаліс (німецький поет, видатний представник романтизму (1772 - 1801 рр. – *Приміт.ред.*) казав: "Кожна історія неодмінно всесвітня"[6]. І справді, економічна історія світу приступніша для розуміння, ніж економічна історія самої тільки Європи. Та чи можна сказати, що вона була простіша?

Тим більше, що ні економісти, принаймні від 50-х років[7], ні історики вже давно більше не вважають, що економіка – це "галузь у собі", а економічна історія – чітко обмежена територія, де можна цілком спокійно замкнутися. Нині одностайність у цьому питанні очевидна. Для Вітольда Кули "теорія автономної економіки в умовах розвиненого капіталізму (я б залюбки додав мимохідь: і навіть капіталізму, який зароджується)

виявляється простим шкільким припущенням”[8]. Для Жозе Жентила да Силви “в історії все пов’язане, й, зокрема, економічна діяльність не може відокремлюватися ні від політики й поглядів, які її облямовують, ні від можливостей та обмежень, які визначають її місце”[9]. В.В.Ростоу відверто сумнівається в тому, що людина в суспільстві – це передусім “людина економічна”[10]. Дьєрдю Лукачу[11] здавалося смішним вважати, що предмет економіки “справді міг би бути ізольованим від решти соціальних, ідеологічних і політичних проблем”. На думку Реймонда Ферса, всі дії людей “мають економічний аспект, соціальний аспект, культурний аспект” і, звісно ж, аспект політичний[12]. Для Йозефа Шумпетера економічна історія “не може бути чисто економічною”[13], а для етнолога Жана Пуар’є “економічний факт може цілком осмислитися економістом, тільки якщо цей останній вийде за межі економіки”[14]. Один сучасний економіст навіть твердить, що “розрив з іншими суспільними науками ... неприйнятний у політичній економії”[15]. Майже те саме твердив уже 1828 р. Жан-Батист Се: “Виявилося, що політична економія, яка буцімто мала своїм предметом тільки матеріальні багатства, охоплює всю соціальну систему загалом, пов’язана в суспільстві з усім”[16].

Отже, економічна історія світу – це вся історія світу, але яка розглядається під певним кутом зору: економічним. Та обрати саме такий кут зору, а не якийсь інший означає заздалегідь обрати певну форму однобічного пояснення (все ж таки саме тому небезпечну), від якої – я знаю це з самого початку – мені не вдасться цілком звільнитися. Не можна безкарно віддавати перевагу серії так званих економічних фактів. Хоч би скільки ми намагалися тримати їх під контролем, відвести їм належне місце, а головне – вийти за їхні межі, хіба ми зможемо уникнути непомітного проникнення “економізму” та проблем історичного матеріалізму? Це те саме, що перетинати сипучі піски.

Тож, як це часто трапляється, ми спробували за допомогою розумних аргументів усунути труднощі, що захарастили нам шлях. Та тільки-но ми взялися до справи, як з самого початку труднощі почали вперто поставати знов. Ті труднощі, без яких, визнаймо це, історію не сприймали б серйозно.

На наступних сторінках читач побачить, як я постарався подолати ці труднощі.

Насамперед мені треба було засвітити свій ліхтар. Звідси перший, теоретичний, розділ – *“Членування простору й часу”*, – де зроблено спробу розмістити економіку в часі й просторі, поруч, над і під рештою елементів, що поділяють з нею цей час і цей простір: політикою, культурою, суспільством.

Подальші п’ять розділів, від другого до шостого, намагаються впоратися з часом, з цієї миті нашим головним або навіть єдиним супротивником. Я ще раз зробив ставку *на тривалу часову протяглість*[17]. Цілком очевидно, що це означає взути семимильні чоботи й не помічати певних епізодів та реальностей короткотермінового плину. На наступних сторінках читач не знайде ні життєписів Жака Кера, ні портрета Якоба Фуґґера Багача, ні тисяча першого пояснення системи Лоу. Це, звісно, прогалини. Але ж у який спосіб можна дотриматися логічної лаконічності?

З урахуванням сказаного й дотримуючись звичної та шанованої процедури, я поділив *час світу* на тривалі періоди, які враховують передусім послідовний досвід Європи. Два розділи (другий – про Венецію і третій – про Амстердам) розглядають *“Старовинні економіки з панівним міським центром”*. Четвертий розділ, що називається *“Національні ринки”*, досліджує розквіт національних економік у XVIII ст., насамперед –

економік Франції та Англії. Розділ п'ятий – *"Світ за Європу чи проти неї"* – оглядає світ у так звану добу Просвітництва. Шостий розділ, *"Промислова революція і економічне піднесення"*, який мав би бути останнім, вивчає величезний розрив, що лежав біля витоків того світу, де ми живемо й сьогодні. Висновок, надміру розтягшись, набув обсягу окремого розділу.

Сподіваюсь, що шляхом досить близького й неквапливого спостереження цього різноманітного історичного досвіду вдасться підтвердити висновки аналізу, подані в попередньому томі. Хіба Йозеф Шумпетер у своїй праці "Історія економічного аналізу" (1954 р.), яка для нас, істориків, становить найвище його досягнення, не твердив, що є три способи вивчати економіку [18]: через історію, через теорію, через статистику; та чи він, Шумпетер, якби йому випало наново починати свою кар'єру, став би істориком? Мені хотілося б, щоб фахівці суспільних наук у такий самий спосіб бачили в історії винятковий засіб пізнання та дослідження. Хіба теперішнє не перебуває більш ніж наполовину в полоні минулого, яке наполегливо прагне вижити? І хіба минуле не дає через свої закономірності, свої відмінності та свої схожості ключа, потрібного для кожного серйозного розуміння теперішнього?

Розділ 1

ЧЛЕНУВАННЯ ПРОСТОРУ І ЧАСУ В ЄВРОПІ

Ми бачимо з назви, цей розділ, замислений як теоретичний, розгортається в двох площинах: він намагається розчленувати простір, а відтак – час. Проблема зводиться до того, аби заздалегідь розмістити реальності економічні й слідком за ними реальності соціальні, що є їм супутніми, згідно з їхнім простором, а потім – згідно з їхньою тривалістю. Ці з'ясування головного будуть довгі, особливо – перше з них, потрібне для того, аби було легше зрозуміти друге. Та, на мою думку, корисне й те й те; вони розставляють віхи на тому шляху, по якому нам слід іти, вони виправдовують цей шлях і пропонують зручну лексику. Адже, як і в будь-яких серйозних суперечках, тут панують слова.

ПРОСТІР ТА ЕКОНОМІКИ: СВІТИ-ЕКОНОМІКИ

Простір, що є джерелом пояснень, зачіпає водночас усі реальності історії, всі, що мають територіальну протяглість: держави, суспільства, культури, економіки.... Залежно від того, яку з цих *множин*[1] ми оберемо, значення й роля простору змінюватимуться. Одначе змінюватимуться аж ніяк не в усьому.

Передусім я хотів би заторкнути економіки й розглядати якийсь час лише їх. Потім я спробую окреслити місце й утручання інших *множин*. Починати з економіки – це відповідає програмі не тільки цієї праці. З усіх видів оволодіння простором економічне опанування, як ми побачимо, найлегше вичленовується й найбільше поширене. Й воно не збігається лише з одним ритмом матеріального часу світу: в його гру раз по раз утручаються всі інші соціальні реальності, що є сприятливі чи ворожі йому й що у свою чергу зазнають його впливу. Й це найменше, що можна сказати.

Світи - економіки

Щоб розпочати обговорення, слід порозумітися з приводу двох висловів, які можуть спричинити плутанину: *світова економіка* та *світ-економіка*.

Світова економіка обіймає всю землю; як казав Сисмонді, вона становить "ринок усього світу"[2], "рід людський або ж усю ту частину роду людського, яка має торговельні зв'язки одна з одною й сьогодні утворює певною мірою тільки єдиний ринок"[3].

Світ-економіка (вислів несподіваний і погано сприйнятливий французькою мовою, який колись я вигадав за браком ліпшого й не дуже рахуючись із логікою, аби передати одне з рідкісних вживань німецького *Weltwirtschaft – "світове господарство"*[4]) стосується тільки частини Всесвіту, це економічно самостійний терен планети, здатний загалом бути самодостатнім, такий, якому його внутрішні зв'язки й обміни надають певної органічної єдності[5].

Наприклад, давним-давно я вивчав Середземномор'я XVI ст. як *Welttheater* або *Weltwirtschaft – "світ-театр", "світ-економіку"*[6], – розуміючи під цим не саме тільки море, а й усе те, що на більш чи менш віддаленій відстані від берега пускалося в рух життям обмінів. Загалом своєрідний світ у собі, своєрідна цілісність. Справді, середземноморський ареал, хоч і поділений у політичному, культурному та й соціальному планах, може сприйматись як певна економічна єдність, що будувалася, правду кажучи, згори, починаючи з панівних міст Північної Італії, насамперед Венеції, а також поруч із нею Мілана, Ґенуї, Флоренції[7]. Економіка цього комплексу не становила *всього* економічного життя моря та реґіонів, які залежали від нього. Певною мірою вона була верхнім шаром згаданого економічного життя, дія якого, більш чи менш сильна залежно від місця, виказувала себе на всіх берегах моря, а подеколи далеко в глибині суходолу. Ця економічна діяльність не рахувалася з кордонами імперій – Іспанської, формування якої завершиться за часів правління Карла V (1519 - 1558 рр.), і Турецької, натиск якої давав знати про себе задовго до взяття Константинополя (1453 р.). У такий спосіб вона перетинала кордони, що явно накреслилися й виразно відчувалися, між цивілізаціями, які ділили між собою простір Середземномор'я: грецькою, зневаженою і замкненою в собі

Венеція, старовинний центр європейського світу-економіки в XV ст., наприкінці XVII та на початку XVIII ст. була ще космополітичним містом, де люди Сходу почувались як удома. Лука Карлеварис. «П'яцетта» (фрагмент). (Оксфорд.Музей Ашмола.)

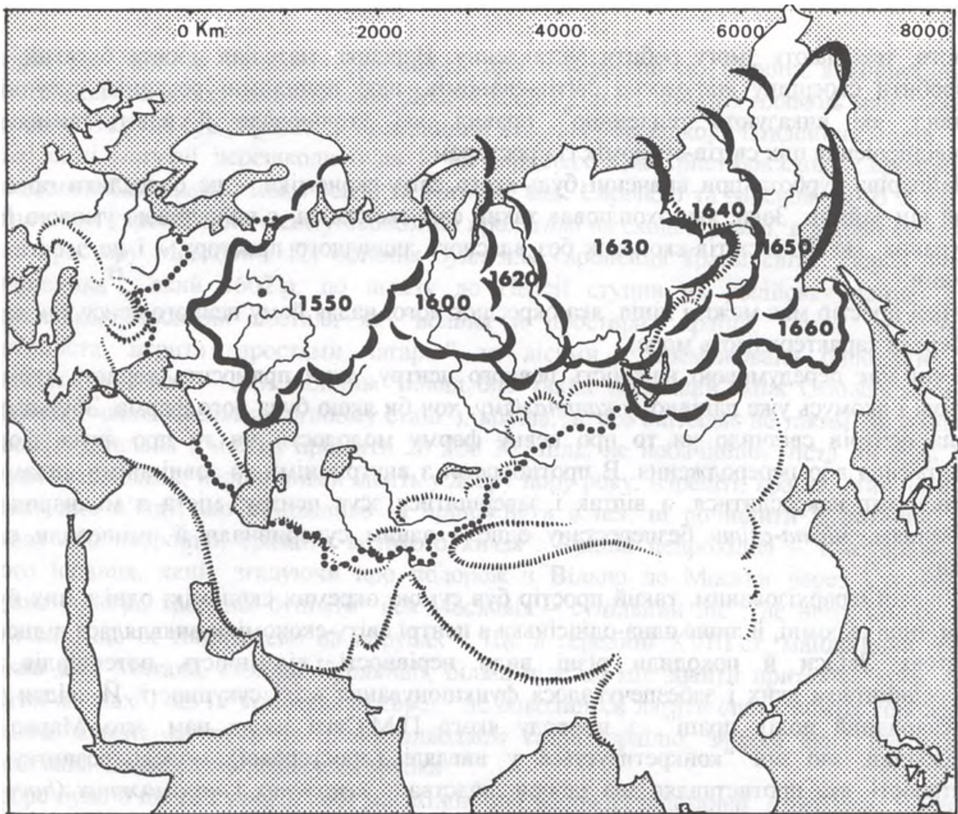
під ярмом турків, яке наростало; мусульманською, яка зосередилася довкола Стамбула; християнською, пов'язаною водночас із Флоренцією та Римом (Європа Відродження, Європа Контрреформації). Іслам і християнство протистояли одне одному вздовж розмежувальної лінії, що пролягла з півночі на південь між Західним Середземномор'ям та Східним Середземномор'ям, лінії, яка, проходячи по берегах Адріатики та узбережжю Сицилії, досягла узбережжя нинішнього Тунісу. На цій лінії, що ділила навпіл середземноморський простір, відбувалися всі найвідоміші битви між невірними та християнами. Проте торговельні кораблі безперестану її перетинали.

Адже характерною рисою цього особливого світу-економіки, схему якого ми розглядаємо – Середземномор'я XVI ст., – було саме те, що він переступив через політичні й культурні кордони, які кожна імперія по-своєму дробила, диференціюючи середземноморський світ. Так, 1500 р. християнські купці перебували в Сирії, в Єгипті, в Північній Африці; згодом левантинські купці, турки, вірмени осядуть у басейні Адріатичного моря. Економіка, яка вторгалася скрізь, орудуючи грішми та обмінами, вела до створення певної єдності, тим часом, як решта усе сприяло розмежуванню блоків, які відрізнялися один від одного. Навіть середземноморське суспільство розділиться загалом згідно з двома просторами: з одного боку суспільство християнське, у своїй більшості шляхетське, а з другого – суспільство мусульманське, з перевагою системи *бенефіціїв*, довічних сеньйорій, що правили за винагороду кожній людині, здатній відзначитися й служити на війні. По смерті їхнього володаря бенефіцій або посада поверталися державі й розподілялися наново.

Одне слово, з розгляду окремого випадку ми робили висновок, що світ-економіка був сумою індивідуалізованих ізольованих просторів, економічних і неекономічних, що перегруповувалися таким світом-економікою; що він охоплював величезну площу (загалом то була в ту чи ту добу найширша зона згуртованості в заданій частині земної кулі); що звичайно він нехтував кордонами інших великих угруповань історії.

Світи-економіки, які існували завше

Світи-економіки існували завше, принаймні з дуже давніх часів. Достоту так само, принаймні з дуже давніх часів, були суспільства, цивілізації, держави й навіть імперії. Рухаючись семимильними кроками проти течії історії, ми сказали б про стародавню Фінікію, що вона була стосовно великих імперій мовби начерком світу-економіки. Так само, як Карфаген за часів своєї величі. Так само, як елліністичний світ, як, у крайньому разі, Рим. Так само, як і мусульманський світ після своїх приголомшливих успіхів. З настанням IX ст. норманнські наскоки на околицях Західної Європи на короткий час накреслили тендітний світ-економіку, спадкоємцями якого стануть інші. Починаючи від XI ст. Європа створить те, що стане першим її світом-економікою, за яким з'являтимуться й інші аж до нашого часу. Московія, пов'язана зі Сходом, Індією, Китаєм, Середньою Азією та Сибіром, була, принаймні до XVIII ст., сама собою світом-економікою. Достоту так само Китай, який вельми рано заволодів широкими сусідніми просторами, прив'язавши їх до своєї долі: Кореєю, Японією, Індонезією, В'єтнамом, Юньнанню, Тибетом, Монголією, цебто "гірляндою" залежних держав. Індія ще раніше перетворила у своїх інтересах Індійський океан на своєрідне Внутрішнє море, від східного узбережжя Африки до островів Індонезії.

РОСІЯ, СВІТ-ЕКОНОМІКА ЧИ СВІТ-ІМПЕРІЯ?

За одне століття Росія завойовує сибірські простори: затоплювані зони Західного Сибіру, Центральносибірське нагір'я, гористі регіони на сході, де її просування було ускладнене, тим більше, що південніше Росія поштовхнулася на Китай. Назвати це світом-економікою чи світом-імперією, що означало б повернутися до суперечки з Іммануелем Валлерстайном? Згодьмося з цим останнім, що Сибір створювався військовою силою, що економіка - тобто управління - тільки йшла за цим. Кордони, позначені крапками, відтворюють сучасний державний кордон (колишнього) СРСР

Одне слово, чи не стоїмо ми перед процесом, який раз по раз оновлюється й слід якого виказуватиме себе скрізь? Навіть у випадку Римської імперії, яка з першого погляду не вкладається в схему й чия економіка, проте, долала кордони вздовж уявної лінії Рейну та Дунаю або ж у східному напрямі, аж до Червоного моря та Індійського океану; за словами Плінія Старшого, Рим щороку втрачав на своїх обмінах з Далеким Сходом 100 мільйонів сестерціїв. І давньоримські монети сьогодні досить часто знаходять в Індії[8].

Правила, які виявляють тенденцію

Отже, минулі часи пропонують нам низку прикладів світів-економік. Не так уже й багато, але цілком досить, аби дозволити провести порівняння. До того ж, якщо кожен світ-економіка існував дуже тривалий час, він еволюціонував, він трансформувався на тій самій території щодо самого себе: і різний його "вік", його стани, які змінювали один

одного, теж дають змогу робити зіставлення. Нарешті, матеріал досить багатий, аби розробити своєрідну *типологію* світів-економік, щоб принаймні розкрити сукупність правил, які виказують тенденцію[9], правил, які уточнювали й навіть визначали співвідношення цих світів-економік із простором.

Найперша турбота при вивченні будь-якого світу-економіки – це окреслити простір, який він займав. Зона, яку охоплював такий світ-економіка, є найпершою умовою його існування. Не було світів-економік без власного значущого простору – і це з багатьох причин:

– цей простір має межі, і лінія, яка окреслює його, надає йому певного сенсу так само, як береги характеризують море;

– він має передумовою наявність певного центру, який приносить користь якомусь містові і якомусь уже панівному *капіталізму*, хоч би якою була його форма. Збільшення числа центрів свідчило чи то про певну форму молодості, чи то про якусь форму виродження або переродження. В протиборстві з внутрішніми та зовнішніми силами й справді міг накреслитися, а відтак і завершитися зсув центру: міста з міжнародним визнанням, *міста-світи* безперестану одне з одним суперничали й змінювали одне одного;

– бувши ієрархізованим, такий простір був сумою окремих економік; одні з них були бідні, інші скромні, й лише одна-однісінька в центрі світу-економіки виявлялася відносно багатою. Звідси й походили різні види нерівності, відмінність потенціалів, за посередництвом яких і забезпечувалося функціонування всієї сукупності. Й звідси той “міжнародний поділ праці”, з приводу якого П.М.Суїзі казав нам, что Маркс не передбачив, що він “конкретизується у вигляді (просторової) моделі розвитку та відсталості, яка протиставляє два табори людства – *заможних* і *незаможних* (*have* та *have-not*), – розмежованих ще куди радикальнішою безоднею, ніж та, що розмежовує буржуазію та пролетаріат розвинених капіталістичних країн”[10]. А проте йдеться тут не про якесь “нове” розмежування, а про вельми давню рану й, безперечно, незагойну. Вона ятрилася задовго до Марксової доби.

Отже, три групи умов, до того ж кожна мала першорядне значення.

Правило перше:
межі простору, які повільно варіюються

Межі світу-економіки пролягають там, де починається інша економіка того самого типу, вздовж певної лінії або, точніше, певної зони, перетинати яку з того чи того боку було вигідно з економічного погляду *тільки у виняткових випадках*. Для основної частини торгівлі, і то в обох напрямах, “втрата на обміні перевищила б зиск”[11]. Тож *як загальне правило* межі світів-економік постають як зони мало пожвавлені, інертні. Мовби щільною, важко проникною оболонкою часто-густо були природні перешкоди – *нічийні землі* (*no man's lands*), *нічийні моря* (*no man's seas*). Такою була Сахара між Чорною Африкою та “Білою” Африкою, незважаючи на каравани, що її перетинали. Таким був Атлантичний океан, пустельний на південь і на захід від Африки, який упродовж століть правив за перешкоду на противагу Індійському океану, дуже рано завойованому торгівлею, принаймні в північній його частині. Таким був і Тихий океан, зв’язок з яким у Європи-завойовниці був ненадійний; загалом плавання Магелана було всього-на-всього вхідними дверима до Південних морів, а не дверима входу й виходу – читайте: для

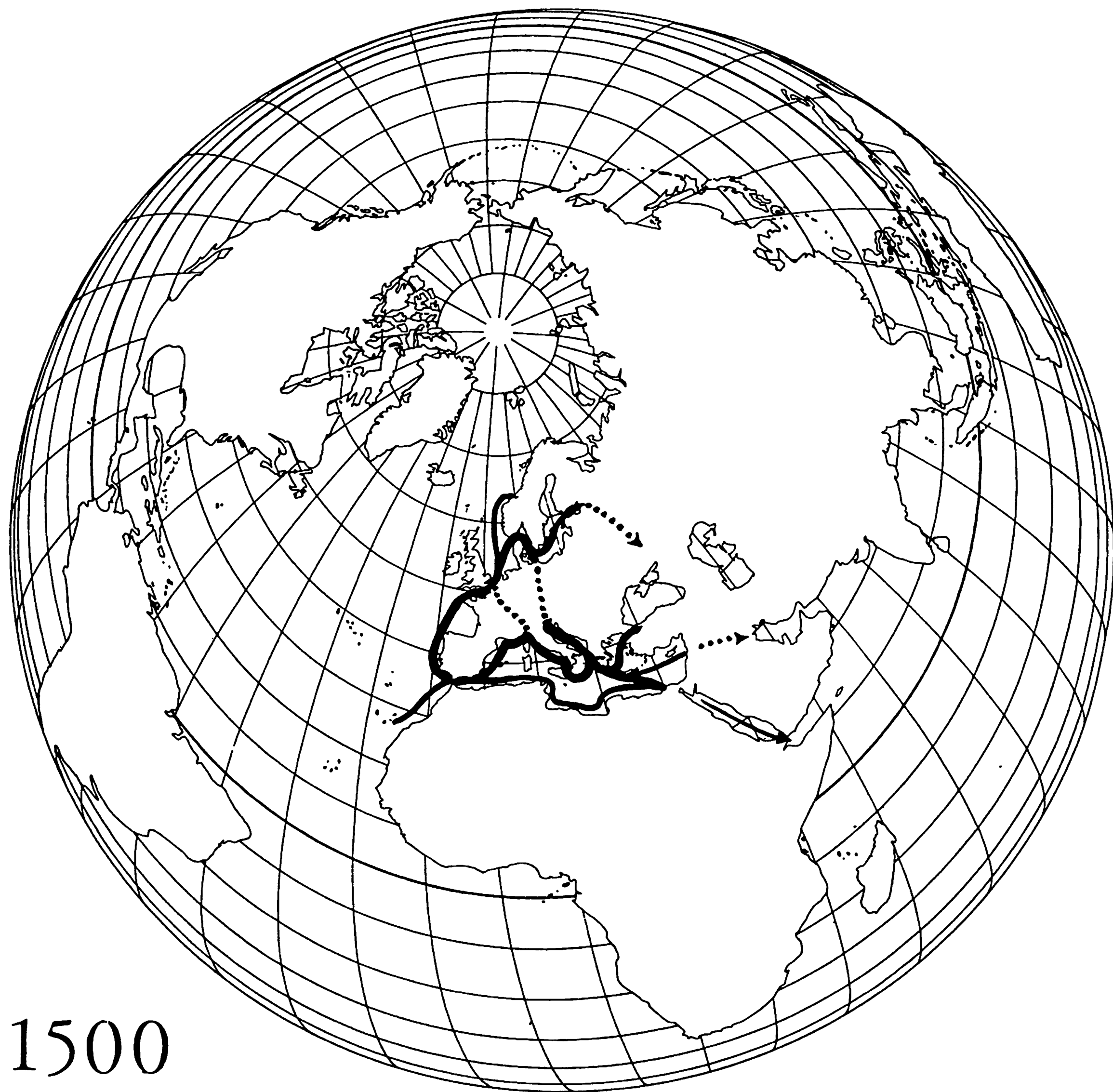
повернення. Хіба це плавання скінчилося при поверненні до Європи використанням португальського шляху довкола мису Доброї Надії? Навіть початок плавань манільських галеонів 1572р. не був справжнім подоланням жахливої перешкоди Південних морів.

Такі самі могутні перешкоди були й на кордонах між християнською Європою та турецькими Балканами, між Росією та Китаєм, між Європою та Московією. В XVII ст. східна межа європейського світу-економіки пролягала на сході Польщі: вона виключала з цього простору Московію. Ця остання була для європейця краєм світу. Перед очима мандрівника[12], який 1602 р. по шляху до Персії ступив на російську землю біля Смоленська, Московія постала як "велика й простора" країна, "дика, пустельна, болотяниста, вкрита заростями чагарів" та лісами, "перемежована болотами, які переїздять по гатках" (він налічив "понад 600 таких переходів" між Смоленськом та Москвою, "часто у вельми поганому стані"), країна, де все виглядає не таким, як в інших країнах, пустельна ("можна проїхати 20 або 30 миль, не побачивши міста чи села"), з огидними шляхами, нестерпними навіть у добру пору року, нарешті, країна, "так наглухо закрита для в'їзду, що неможливо ні проникнути в неї, ні полишити її потайки, без дозволу або охоронної грамоти великого князя". Країна непрохідна – таке враження одного іспанця, який, згадуючи про подорож з Вільно до Москви через Смоленськ близько 1680 р., твердив, буцімто "вся Московія – суцільний ліс", де нема інших сіл, окрім тих, що їх споруджено на порубах[13]. Ще в середині XVIII ст. мандрівник, який проїхав далі Митави, столиці Курляндії, більш ніде не міг знайти притулку, крім як у "вбогих заїздах", що їх утримували євреї, "де доводилося лягати спати поміж коровами, свиньми, курми, качками та цілим виводком синів Ізраїлю, запахи яких ще дужче посилювала завше надто розпечена грубка"[14].

Добре було б ще раз уявити собі масштаби цих ворожих відстаней. Адже саме посеред таких труднощів утверджувалися, зростали, тривалий час існували й еволюціонували світи-економіки. Їм треба було підкорювати простір, аби над ним панувати, а той простір без угаву брав реванш, змушуючи знов і знов починати все спочатку. Це диво, що Європа враз, чи майже враз, пересунула свої кордони разом з великими відкриттями кінця XV ст. Та раз відкривши простір, його доводилося утримувати – як води Атлантики, так і землі Америки. Контролювати пустельну Атлантику й напівпустельну Америку було нелегко. Та не легше було й прокладати собі шлях до іншого світу-економіки, висувати в його бік "антену", лінію високої напруги. Скільки умов доводилося дотримуватись, аби двері левантинської торгівлі залишалися відчиненими впродовж століть серед обопільної настороженості, обопільної ворожості... Успіх шляху довкола мису Доброї Надії був би немисленним без цього попереднього тріумфу тривалої часової протяглості. Й подивіться, яких зусиль він коштуватиме, скількох умов зажадає: перша його трудівниця, Португалія, буквально вичерпає себе при цьому. Перемога мусульманських караванів, що перетинали пустелі, теж належала до подвигів, які повільно закріплювалися будівництвом мережі оаз та джерел води.

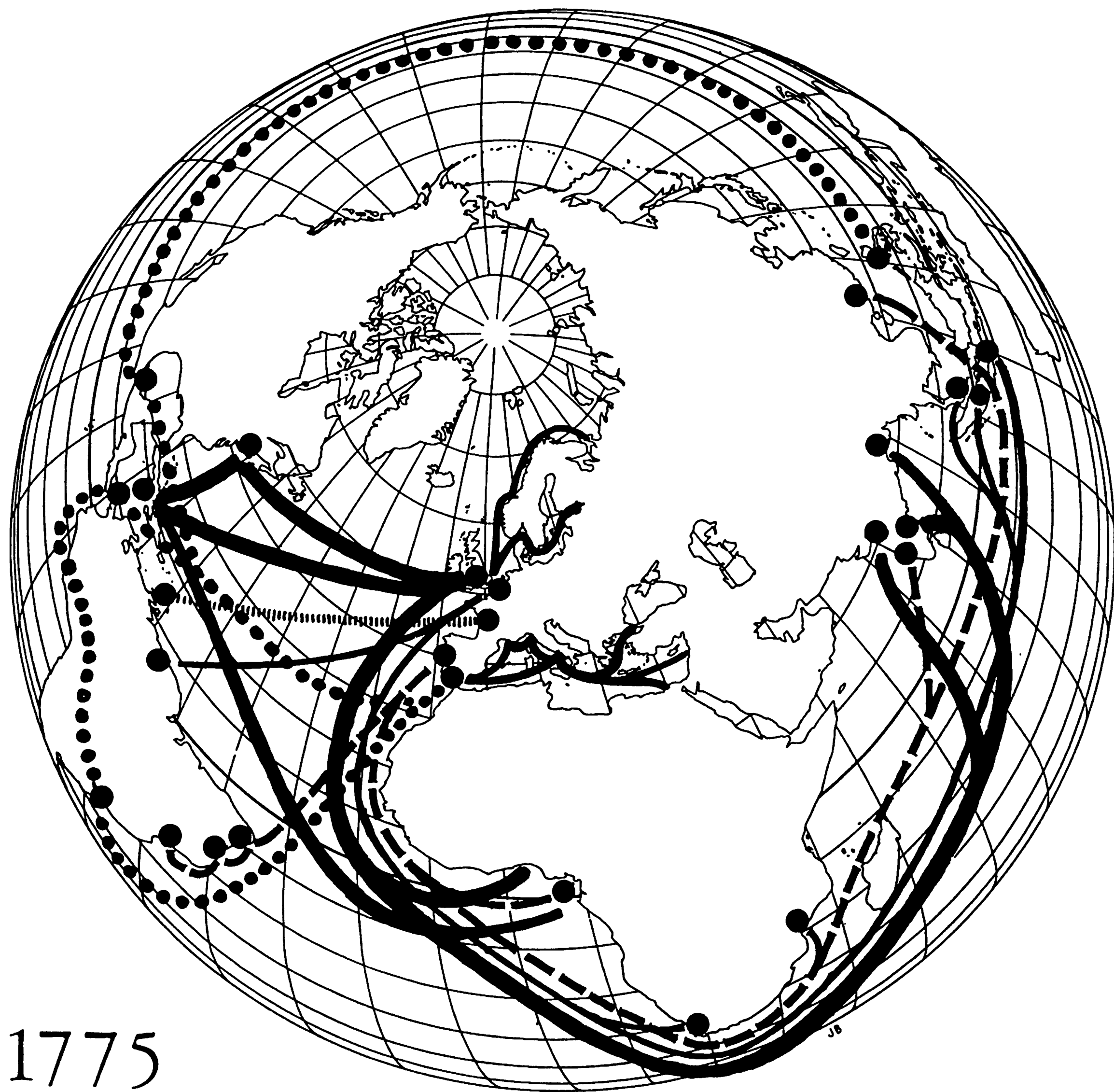
Правило друге:
в центрі панівне капіталістичне місто

Світ-економіка завше володів міським полюсом, містом, яке перебувало в центрі скупчення конче потрібних передумов, що забезпечували його ділову активність: інформації, товарів, капіталів, кредиту, людей, векселів, торговельної кореспонденції, –

ЄВРОПЕЙСЬКІ СВІТИ-ЕКОНОМІКИ В МАСШТАБІ ВСІЄЇ ПЛАНЕТИ

Європейська економіка, що розширюється, подана згідно з її величезними торговельними потоками в масштабі всього світу. З центру у Венеції 1500 р. навпростець експлуатувалися Середземномор'я (див. на с 107 мережу торгових ґалер) та Західна Європа; перевалочні пункти подовжували мережу цієї експлуатації в бік Балтійського моря, Норвегії та за межі левантинських гаваней, у напрямі Індійського океану.

1775 р. спрут європейської торгівлі простягнув свої щупальці на весь світ: залежно від вихідних пунктів ви розрізните торговельні потоки англійські, нідерландські, іспанські, португальські та французькі. Що ж до цих останніх, то в Африці й Азії їх слід уявляти поєднаними з іншими потоками європейської торгівлі. Проблема полягала передусім у тому, щоб «висвітлити» ролю британських зв'язків. Лондон зробився центром світу. В Середземномор'ї та на Балтиці вирізнені лише найважливіші маршрути, якими проходили всі кораблі різних торгових націй.

вони припливали сюди й знову відпливали. Законодавцями там були великі купці, нерідко надзвичайно багаті.

Міста, що правили за перевалочні пункти, оточували такий полюс на більш чи менш поважній відстані, а ще частіше вони мусили виконувати свою другорядну ролю. Їхня активність узгоджувалася з активністю метрополії: вони стояли довкола неї на сторожі, спрямовували в її бік потік справ, перерозподіляли або відсилали багатства, що їх метрополія їм довіряла, домагалися її кредиту або страждали від нього. Венеція була не сама; Антверпен був не сам; не сам буде й Амстердам. Метрополії з'являлись на світ із почтом, із супроводом. Маючи їх на увазі, Рихард Гепке вів мову про архіпелаг міст, і цей вислів створює певний образ. Стендаль плекав ілюзію, буцімто великі міста Італії зі шляхетності щадили менші міста[15]. Та як вони могли б їх знищити? Поневолити їх – так, але не більше, бо їм були потрібні послуги малих міст. Місто-світ не могло досягти й підтримувати високий рівень свого життя без вільних чи мимовільних жертв із боку інших. Тих інших, на які воно було схоже, – місто є місто, – але від яких і відрізнялося: то було надмісто. Й перша ознака, за якою його впізнаєш, – саме те, що йому допомагали, служили.

Ці рідкісні міста, виняткові, загадкові, засліплювали. Така Венеція, що для Філіппа де Комміна була 1495 р. "найпереможнішим містом, яке мені випадало бачити"[16]. Таким був Амстердам, що, на думку Декарта, становив своєрідний "перелік можливого". "Хіба ще є у світі місце, – писав він Ґезові де Бальзаку 5 травня 1631 р., – де б усі вигоди й усі дивовижі, яких лише можна забажати, були так легко приступні, як у цьому місті?"[17]. Але саме ці розкішні міста й викликають ніяковість; вони вислизають від погляду спостерігача. Який тільки чужинець, зокрема який тільки француз за часів Вольтера або Монтеск'є, не силкувався зрозуміти Лондон, пояснити його собі? Подорож до Англії, що стала літературним жанром, була певною спробою відкриття, яка завше поштовувалася об сміховинну самобутність Лондона. Але хто сьогодні міг би нам розкрити справжню таємницю Нью-Йорка?

Кожне бодай трохи значуще місто, зосібна коли воно мало вихід до моря, було "Новим ковчегом", "справжнім ярмарком масок", "Вавілонською вежею", як визначив Ліворно президент де Брос[18]. Що ж казати про справжні столиці! Вони постають перед нами під знаком екстраваґантної суміші найрізноманітніших народів – як Лондон, так і Стамбул, як Ісфахан, так і Малакка, як Сурат, так і Калькутта (ця остання – починаючи з її перших успіхів). Під склепінням Біржі в Амстердамі, що становила картину торговельного світу в мініатюрі, можна було почути всі мови світу. У Венеції, "якщо вам цікаво побачити людей з усіх кінців світу, вдягнених розмаїто, кожен за своєю модою, вийдіть на площу Св.Марка або на площу Ріальто, де ви знайдете всілякого вигляду осіб".

Треба було, аби це строкате космополітичне населення могло мирно жити й працювати. "Ноїв ковчег" означав обов'язкову терпимість. Що ж до Венеціанської держави, то шляхтич де Вілламон[19] вважав 1590 р., "що в цілій Італії не знайдеться місця, де жилося б вільніше... бо, по-перше, Синьйорія неохоче засуджує людину на смерть, по-друге, зброя там аж ніяк не заборонена[20], по-третє, там зовсім не переслідують за віру, і, нарешті, кожен там живе, як йому заманеться, в умовах свободи сумління, що і є причиною того, що деякі французи-лібертини[21] залишаються там, аби уникнути розшуку та нагляду й жити цілком вільно". Я гадаю, що така вроджена венеціанська терпимість почасти пояснювала її "славетний антиклерикалізм"[22], – я волів би сказати: її пильний опір непримиренності Рима. Але диво терпимості поставало знову й знову скрізь, де

з'являлося скупчення купців. Амстердам став її пристановищем, що було безперечною заслугою після релігійних зіткнень між армініанами та гомаристами (1619 - 1620 рр.; армініани – протестантська секта, що виступала проти кальвіністського догмату про жорсткий присуд долі, гомаристи – послідовні прихильники вчення Кальвіна. – *Приміт.ред.*). У Лондоні рілігійна мозаїка була забарвлена в усі кольори. "Тут живуть, – писав 1725 р. один французький мандрівник, – іудеї, німецькі, голландські, шведські, данські та французькі протестанти; лютерани, анабаптисти, міленарії (!), брауністи, індепенденти, або пуритани, та трясуни, або квакери"[23]. До цього слід додати англікан, пресвітеріан та й католиків, які, – були вони англійцями чи чужинцями, – звичайно слухали службу Божу в домашніх каплицях французького, іспанського або португальського послів. Кожна церква, кожна сповідь мали свої церкви або молитовні будинки. Й кожне було впізнаваним, повідомляло про себе ближньому: квакерів "упізнаєш за чверть льє за їхнім одягом – пласким капелюхом, маленькою краваткою, до самої гори застебнутим каптаном – і за потупленими вниз очима"[24].

Може, найчіткіше вираженою характеристикою тих суперміст було раннє й надто сильне соціальне розшарування. Всі вони були заселені пролетаріатом, буржуазією, патриціатом, цим господарем багатства та влади, таким певним у собі, що невдовзі він не стане приймати титул *нобілі* (*nobili*), як це було за часів Венеції чи Ґенуї[25]. Загалом патриціат і пролетаріат "віддалялися" один від одного: багаті ставали ще багатшими, а бідняки – ще вбогішими, бо вічним лихом перенапружених капіталистичних міст була дорожнеча, аби не сказати – нескінченна інфляція. Ця остання випливала з самої природи найвищих функцій міста, призначення яких – панувати над економіками, які прилягали до міста. Економічне життя саме по собі стягувалося, стікалось до міських високих цін. Але, бувши захопленими таким тиском, місто й економіка, завершенням якої воно було, ризикували опектися. Подеколи дорожнеча життя в Лондоні або в Амстердамі перевищувала межі стерпного. Сьогодні Нью-Йорк звільняється від своїх торговельних і промислових підприємств, які втікають від величезних ставок місцевих зборів та податків.

Одначе ж великі полюси міського життя надто багато говорили зацікавленості та уяві, аби їхнього заклику ніхто не почув, буцімто кожен сподівався взяти участь у святкуванні, у видовиську, в розкоші й забути труднощі щоденного життя. Хіба міста-світи не виставляли напоказ своєї пишноти? Якщо до цього долучалися марева спогадів, то образ міста зростав до абсурду. 1643 р. путівник для мандрівників[26] описував Антверпен минулого століття: місто з 200 000 жителів – "як місцевих, так і чужинців", здатне прийняти "у своїй гавані водночас 2500 кораблів (де вони очікували), стоячи на кітві, цілий місяць і не могли розвантажитися"; багатюще місто, яке дало Карлові V "300 тонн золота", місто, де щороку вихлюпувалося "500 млн. сріблом, 130 млн. золотом", "не рахуючи вексельних грошей, які припливали й відпливали, наче води моря". Все це було мрією. Димом! Але цього разу прислів'я мало під собою ґрунт: нема диму без вогню! 1587 р. Алонсо Моргадо твердив у своїй книжці "Історія Севільї", нібито "до міста завезено стільки скарбів, що можна було б забрукувати всі його вулиці золотом та сріблом!"[27]

Правило друге (продовження): панівні міста змінюють одне одне

Панівні міста не лишалися такими вічно (*in aeternum*), вони змінювали одне одне. Це було правильно на вершині й правильно на всіх рівнях ієрархії міст. Такі пересування, хоч би де вони відбувалися (на вершині чи на середині схилу), хоч би з чого вони випливали (із суто економічних причин чи ні), завше були показовими. Вони уривали спокійний плин історії і відкривали перспективи тим цінніші, що вони були рідкісні. Коли Амстердам змінював Антверпен, коли Лондон змінював Амстердам або коли 1929 р. Нью-Йорк обійшов Лондон, це щоразу було поваленням величезного історичного масиву, яке виказувало непевність колишньої рівноваги й сили тієї рівноваги, яка мала утвердитися. Це зачіпало все коло світу-економіки, і наслідки, як можна заздалегідь здогадатися, ніколи не були тільки економічними.

Коли 1421 р. Міни змінили столицю, полишивши Нанкін, відкритий завдяки Синій річці для морського судноплавства, й поселилися в Пекіні, обличчям до небезпек маньчжурського та монгольського кордонів, величезний Китай, масивний світ-економіка, впав безповоротно; він відвернувся від певної форми економіки та діяльності, пов'язаної з вигодами морських шляхів сполучення. Глуха столиця, що замкнулася в собі, вкорінилася в самісінькому серці суходолу, ваблячи все до себе. Свідомий чи несвідомий, то був, безперечно, вирішальний вибір. Саме в цей момент Китай програв у боротьбі за панування над світом ту партію, яку він, не дуже це усвідомлюючи, започаткував морськими експедиціями початку XV ст., що вирушали з Нанкіна.

Саме аналогічний розвиток скінчився вибором, що його зробив Філіп II 1582 р. Тим часом, як *політично* Іспанія панувала в Європі, Філіп II 1580 р. завоював Португалію й поселив свій уряд у Лісабоні, де він просидить майже три роки. Лісабон набув від цього величезної ваги. Обернений до океану, він був таким місцем, звідки можна було контролювати цілий світ і панувати над ним, тим центром, про який можна тільки мріяти. Спираючись на авторитет короля та присутність урядових установ, іспанський флот прожене 1583 р. французів з Азорських островів, і полонених без суду й слідства повісять на реях. Тож залишити 1582 р. Лісабон означало покинути пост, звідки здійснювалося панування над економікою імперії, задля того, аби замкнути іспанську могутність у серці практично нерухомої Кастилії – в Мадриді. Яка це була помилка! Непереможна Армада, що готувалася задовго до цього, вирушила 1588 р. назустріч своїй загибелі. Іспанська активність потерпіла від такого відступу, й сучасники це усвідомили. За часів Філіпа IV ще знайдуться адвокати, які радитимуть Католицькому королеві[28] втілити "давню португальську мрію" – перенести центр його монархії з Мадрида до Лісабона. "Для жодного володаря, – писав один з них, – морська могутність не має такого значення, як для іспанського володаря, бо тільки морськими силами буде створено єдине тіло з багатьох провінцій, одна від одної віддалених"[29]. Звертаючись знову до цієї ідеї 1638 р., один військовий письменник випередив висловлювання адмірала Мегена (1840 - 1914 рр.; американський військовий теоретик, творець концепції "морської могутності" як вирішального чинника військової політики. – *Приміт.ред.*): "Могутність, яка найбільше підходить іспанській зброї, є та, яку розміщують на морі; та ця державна справа так усім відома, що я не став би її обговорювати, навіть коли б вважав це доречним"[30].

Символ англійської морської могутності: розгром Непереможної Армади. Деталь картини невідомого майстра. (Лондон, Гринвічський Національний Морський музей. Фото музею).

Критикувати те, чого не сталося, але могло б статися, – це гра. Єдине, що можна сказати напевне, то це те, що якби Лісабон, підкріплений присутністю Католицького короля, вийшов переможцем, то не було б Амстердама, принаймні його не було б так швидко. Адже в центрі якогось світу-економіки міг бути водночас тільки один полюс. Успіх одного означав відступ іншого в більш чи менш короткий термін. За часів Августа по всьому римському Середземномор'ю Александрія боролася проти Рима, який вийде переможцем. У середні віки треба було, аби в боротьбі за право експлуатації багатств Сходу взяло гору якесь одне місто, Ґенуя або Венеція. Їхньому довготривалому поєдинку не видно було кінця-краю аж до завершення Кіоджанської війни (1378 - 1381 рр.), коли Венеція отримає раптову перемогу. Італійські міста-держави змагалися за свою перевагу з такою лютттю, яку не вдасться затьмарити їхнім спадкоємцям, сучасним націям та державам. Такі зсуви в бік успіху чи неуспіху були рівнозначними справжнім струсам. Якщо відбувалося падіння столиці якогось світу-економіки, то сильні струси відчувалися далеко, аж до самої периферії. А втім, саме на околицях, справжніх чи лжеколоніях, це видовисько мало шанси виявитися найочевиднішим. Утративши свою могутність, Венеція втратила й свою імперію: Негропонт – 1540 р., Кіпр (який був найкращою прикрасою цієї імперії) – 1572 р., Кандію – 1669 р. Амстердам утверджує свою перевагу – Португалія втрачає свою далекосхідну імперію, а згодом опиняється на межі втрати Бразилії. Франція від 1762 р. програє перший серйозний тур у своєму двобої з Англією: вона відмовляється від Канади й практично від усякого надійного майбутнього в Індії. 1815 р. Лондон закріплюється в повній своїй силі, а на цей час Іспанія втратила чи мала б утратити Америку. Достоту так само після 1929 р. світ, який ще недавно мав собі за центр Лондон, починає зосереджуватися довкола Нью-Йорка: після 1945 р. європейські колоніальні імперії відійдуть усі, одна за одною: англійська, нідерландська, бельгійська, французька, іспанська (або те, що від неї залишилося), а нині й португальська. Таке повторення колоніального розпаду не було випадковим; саме тріщали ланцюги залежності. Чи так важко уявити собі ті наслідки, до яких спричинився б сьогодні в цілому світі кінець "американської" гегемонії?

Правило друге (продовження й закінчення): більш чи менш повне панування міст

Слова про панівні міста не повинні примусити думати, буцімто завше йдеться про один і той самий тип міських успіхів та міських сил: у плині історії такі центральні міста виявлялися ліпше чи гірше оснащеними, а їхні відмінності та відносні вади при ближчому розгляді підводять до досить правильних тлумачень.

Якщо ми візьмемо класичну послідовність панівних міст Заходу – Венецію, Антверпен, Ґенуя, Амстердам, Лондон, – до яких ми ще не раз звертатимемося, то можемо зазначити, що перші троє не володіли арсеналом усього потрібного для економічного панування. Наприкінці XIV ст. Венеція була торговельним містом у повному розквіті, але вона наполовину була зобов'язана промисловості й надихалася нею, а якщо вона й мала свою фінансову та банківську структуру, то ця система кредиту функціонувала тільки всередині венеційської економіки; то був рушій ендогенний. Антверпен, практично позбавлений флоту, надав сховок європейському торговельному капіталізмові; для торгівлі та інших справ він був своєрідним іспанським заїздом. Кожен знаходив там те, що сам туди привозив. У пізніші часи Ґенуя володітиме тільки банківською першістю на

кшталт Флоренції XIII–XIV ст.; і якщо вона відігравала перші ролі, то тому, що її клієнтом був король Іспанії, господар коштовних металів, а також тому, що на рубежі XVI та XVII ст. спостерігалася певна неясність у визначенні центру тяжіння Європи: Антверпен уже цієї ролі не відігравав, Амстердам іще не відігравав, ішлося щонайбільше про антракт. В особі Амстердама та Лондона міста-світи мали повний арсенал економічної могутності, вони підкорили собі все: від контролю за мореплавством до торговельної та промислової експансії і повного спектру всіх форм кредиту.

Що теж варіювалося, від одного випадку панування до іншого, то це володіння політичною могутністю. З цього погляду Венеція була сильною незалежною державою; на початку XV ст. вона заволоділа материковими землями, що були близькими до неї і правили їй за широку захисну смугу. Від 1204 р. вона володіла колоніальною імперією. Зате Антверпен не матиме у своєму розпорядженні, сказати б, жодної політичної могутності. Ґенуя була тільки територіальним островом: вона відмовилася від політичної незалежності, зробивши ставку на іншу зброю панування, якою були гроші. Амстердам присвоїв собі певною мірою право власності на Сполучені провінції, хотіли ці останні того чи не хотіли. Та в остаточному підсумку його “царство” було трохи більшим за розмірами, ніж венеціанська *Terraferma*. З піднесенням Лондона все зміниться, бо величезне місто мало у своєму розпорядженні англійський національний ринок, а відтак ринок усіх Британських островів аж до того дня, коли зміниться масштаб світу й цей згусток могутності виявиться всього-на-всього маленькою Англією перед обличчям мастодонта – Сполучених Штатів.

Коротко кажучи, простежувана в найосновніших своїх рисах послідовна історія панівних міст Європи після XIV ст. з самого початку змальовує нам картини еволюції нижчих світів-економік, більш чи менш пов’язаних між собою й стійких, що вагалися між орієнтацією на сильні центри й на слабкі центри. Така послідовність мимохідь висвітлює також і змінну цінність знарядь панування: мореплавства, великої торгівлі, промисловості, кредиту, політичної могутності або насильства.

Правило третє: різні зони були ієрархізовані

Різні зони якогось світу-економіки спрямовують свій погляд до однієї й тієї самої точки, до центру: бувши “поляризованими”, вони утворюють уже сукупність з численними зв’язками. Як заявить 1763 р. марсельська торгова палата: “Всі види торгівлі пов’язані між собою і, сказати б, простягають один одному руку”[31]. На століття раніше один спостерігач у Амстердамі вже робив з голландського випадку висновок, “що між усіма частинами торгівлі у Всесвіті був такий зв’язок, що нехтувати якоюсь однією з них одначало б погано знати інші”[32].

І зв’язки, раз налагоджені, зберігаються довго.

Якась пристрасть зробила з мене історика Середземномор’я другої половини XVI ст. Подумки я здійснював плавання, заходив до гаваней, провадив обмін, продавав у всіх його портах упродовж доброго півстоліття. Відтак мені треба було зайнятися історією Середземномор’я XVII та XVIII ст. Я подумав, що специфіка тієї доби поставить мене у важке становище, що мені, аби відчути себе в ній, доведеться перенавчатися наново. Але досить швидко я помітив, що перебуваю в знайомій країні, хоч би то був 1660 р., 1670 р. чи навіть 1750 р. Базове виробництво, маршрути, терміни перевезень, виробництво,

обмінювані товари, гавані – все, або майже все, залишалося на колишньому місці. Загалом там чи тут спостерігалися деякі зміни, але які стосувалися самої тільки надбудови; і це водночас було багато й майже нічого, навіть якщо оте "майже нічого" – гроші, капітали, кредит, попит, що зріс чи зменшився на той чи інший продукт, – могло панувати над стихією, "приземленим" і мовби "натуральним" життям. Це останнє, проте, тривало й далі, не знаючи, власне, що справжні господарі вже не ті, що були колись, і, в усякому разі, не дуже про це турбуючись. Те, що оливкова олія Апулії у XVIII ст. вивозилася до Північної Європи через Трієст, Анкону, Неаполь та Феррару й куди менше – до Венеції[33], звісно ж, мало значення, але чи так уже було важливо це для селян, які обробляли оливкові гаї?

Саме спираючись на цей досвід, я пояснюю собі побудову світів-економік та механізми, завдяки яким співіснували капіталізм і ринкова економіка, що взаємопроникали, але ніколи не зливалися. На суходолі й уздовж течії річок століттями й століттями складалися ланцюжки локальних і регіональних ринків. Доля такої локальної економіки, яка функціонувала сама собою згідно зі своїми рутинними прийомами, полягала в тому, аби періодично бути об'єктом інтеграції, доведення до "розумного" порядку на користь якоїсь однієї панівної зони, якогось одного державного міста. І це тривало століття чи два, аж поки з'являвся новий "організатор". Так ніби *централізація* та *концентрація*[34] ресурсів і багатств безперервно відбувалися з вигодою для кількох місць *накопичення*.

Якщо залишатися в рамках наведеного вище прикладу, то промовистим було використання Адріатики в інтересах Венеції. Це море, яке Синьйорія контролювала щонайменше від 1383 р., з оволодінням Корфу, і яке було для неї своєрідним *національним ринком*, вона називала "своєю затокою" й твердила, буцімто завоювала його ціною своєї крові. Тільки в штормові зимові дні Венеція припиняла патрульні плавання своїх галер з позолоченими носовими частинами. Але не Венеція вигадала це море, не вона створила на берегах його міста; виробництво узбережних країн, їхні обміни й навіть їхні мореплавні народи – все це вона знайшла там таким, що вже склалося. Їй тільки треба було з'єднати у своїх руках, ніби то були нитки, всю торгівлю, яка там була до її вторгнення: олію Апулії, корабельне дерево Монте Гаргано, камінь Істрії, сіль, потрібну на обох берегах людям і худобі, вино й збіжжя... Вона зібрала також мандрівних купців, сотні, тисячі човнів та вітрильників – і все це вона відтак пристосувала для власних потреб і залучила до своєї економіки. Таке оволодіння було тим процесом, тією "моделлю", яка визначала собою створення будь-якого світу-економіки з його цілком очевидними монополіями. Синьйорія претендувала на те, щоб уся торгівля в Адріатичному морі спрямовувалася до її гавані й перейшла під її контроль, хоч би яким був кінцевий пункт торгового маршруту; вона всіляко прагнула цього, без угаву боролася з Сеньєю та Фіуме, цими містами морського розбійництва, і куди менше зі своїми торговими суперниками – Трієстом, Рагузою та Анконою[35].

Схема венеціанського панування виявляється й у інших місцях. Переважно вона лежала на хисткому діалектичному співвідношенні між ринковою економікою, що розвивалася спонтанно, майже сама по собі, та економікою, яка здіймалася над нею, перекривала ці малі форми діяльності, орієнтувала їх, тримала у своїй владі. Ми вели мову про олію Апулії, яку тривалий час скуповувала Венеція. Отже, подумайте про те, що Венеція, аби це зробити, мала близько 1580 р. у виробничій галузі понад 500 купців з Бергамо[36], своїх підданих, що займалися збиранням, складуванням, організацією

відправлень. У такий спосіб найвища економіка обплутувала виробництво, спрямовуючи його збут. Усі засоби були для неї добрі, щоб домогтися успіху, зокрема кредити, що свідомо надавалися. Й саме в такий спосіб англійці утвердили свою перевагу в Португалії після укладення угоди лорда Метуена 1703 р. Так само американці теж витіснили англійців з Південної Америки після другої світової війни.

Правило третє (продовження): зони за Тюненом

По одне з пояснень (але не пояснення як таке) можна звернутися до Йоганна Генріха фонд Тюнена (1780 - 1851 рр.), що був, поруч із Марксом, великим німецьким економістом XIX ст.[37]. У всякому разі, кожен світ-економіка підпорядковується схемі, яку він накреслив у своїй праці "Ізольована держава" (1826 р.). "Уявіть собі, – писав він, – велике місто посеред родючої рівнини, яку не перетинає ні приступна для судноплавства річка, ні якийсь канал. Ця рівнина складається з абсолютно однакових ґрунтів і вся придатна для хліборобства. На досить великій відстані від міста рівнина закінчується на краю дикої, необроблюваної зони, якою наша держава відокремлена від решти світу. До того ж на рівнині нема жодного іншого міста, крім великого міста, згаданого вище"[38]. Ще раз віддаймо належне цій потребі економічної науки вийти за межі реального, аби ліпше його зрозуміти[39].

Єдине місто і єдине село впливають одне на одне мовби під ковпаком. Якщо кожен вид діяльності визначається тільки відстанню (оскільки нема різниці ґрунтів, яка б зумовлювала для тієї чи тієї зони вирощування якоїсь особливої культури), то самі по собі вимальовуються концентричні зони довкола міста. Перше коло – сади, городина (городи прилипають до міського простору, проникають навіть у його вільні проміжки), плюс до того молочне господарство; відтак, у другому та третьому колах, зернові культури та скотарство. Перед нашими очима – мікрокосм, модель якого можна застосувати до Севільї та Андалусії, як це зробив Ґ. Німейєр[40]. Або, як це окреслили ми, до реґіонів, що постачали Лондон, або Париж[41], або, правду кажучи, будь-яке інше місто. Теорія пов'язана з реальністю тією мірою, якою запропонована модель майже порожня, тож можна ще раз звернутися до образу іспанського заїзду, куди приносиш із собою все, чим послуговуватимешся.

Я не закидатиму моделі Тюнена того, що вона не залишає місця впровадженню та розвиткові промисловості (яка вже була задовго до англійської промислової революції XVIII ст.), чи того, що в ній описується абстрактне село, де відстань – якийсь *deus ex machina* * – сама собою описує послідовні кола різних видів діяльності й де нема ні містечок, ні сіл, цебто жодної з людських реальностей ринку. Насправді кожне перенесення на реальний приклад такої надто спрощеної моделі дозволяє знову впровадити ці відсутні елементи. Зате я критикуватиму те, що таке важливе поняття *нерівності* ніде не знайшло відображення в цій схемі. Нерівність між зонами очевидна, але допускається без пояснення. "Велике місто" панує над своєю сільською місцевістю – от і все. Але чому воно над нею панує? Обмін село – місто, який створює елементарний обіг економічного тіла, – чудовий приклад, хоч би що казав із цього приводу Адам

* Буквально: "бог з машини" (*латин.*), цебто втручання непередбачених обставин, які визначають той чи той наслідок подій, що відбуваються. (*Приміт.ред.*).

Кораблі з круглими обводами причалюють у Венеції. В.Карпаччо, «Леґенда про св. Урсулу», деталь, яка зображує відплиття наречених. (Фото Андерсона-Жиродона).

Сміт[42], нерівного обміну. Така нерівність мала свої витоки, свою генезу[43]. В цьому сенсі економісти надто нехтують історичну еволюцію, яка, безперечно, вельми рано мала що сказати.

Правило третє (продовження): просторова схема світу-економіки

Кожен світ-економіка – це складання, з'єднування докупи пов'язаних зон, але *на різних рівнях*. У просторі окреслюються *принаймні* три ареали, три категорії: вузький центр, другорядні, досить розвинені регіони й на завершення всього – величезні зовнішні околиці. Й якості та характер суспільства, економіки, техніки, культури, політичного ладу неодмінно змінюються в міру нашого пересування з однієї зони до іншої. Тут перед нами пояснення досить широкої значущості, пояснення, на якому Іммануель Валлерстайн побудував усю свою працю "Сучасна світова система" (*The modern World-system* , 1974).

Центр, сказати б, "серце", поєднує все найпередовіше й найрізноманітніше, що тільки є. Наступна ланка має тільки частину таких переваг, хоча й послуговується якоюсь їхньою часткою; це зона "блискучих другорядних". Величезна ж периферія зі своїм малочисельним населенням становить, навпаки, архаїчність, відставання, легку можливість експлуатації з боку інших. Така диференціальна географія ще й нині підстерігає й пояснює загальну історію світу, хоча ця остання принагідно також сама собою створює пастку внаслідок свого потурання.

Центральний регіон не мав у собі нічого таємничого: коли Амстердам був світовим "пакгаузом", Сполучені провінції (чи принаймні найактивніші серед них) були нейтральною зоною. Коли свою перевагу утвердив Лондон, у центрі всього опинилася Англія (якщо не всі Британські острови). Коли на початку XVI ст. одного чудового дня Антверпен прокинувся в самісінькому центрі європейських торгових шляхів, Нідерланди, як висловився Анрі Піренн, стали "передмістям Антверпена"[44], а широкий світ – його приміською околицею. "Помпувальна могутність і притягальна сила таких полюсів зростання"[45] цілком очевидні.

Зате орієнтуватися стає куди важче, коли йдеться про те, щоб розташувати у сусідстві з такою центральною зоною прилеглі до неї райони з усією їхньою густотою населення, райони, які поступаються перед центром, але досить мало, які, прагнучи наздогнати центр, справляють на нього тиск з усіх боків, бувши активнішими за інших. Відмінності були не завше яскраво виражені: на думку Поля Бероша[46], в минулому перепади між такими економічними зонами були набагато меншими, ніж сьогодні; а Герман Келенбенц навіть взагалі сумнівається в їхній реальності[47]. Проте, були відмінності разючі чи ні, але вони існували, як це засвідчують критерії цін, заробітної платні, рівнів життя, національного продукту, доходу на душу населення, торгових балансів – принаймні щоразу, коли нам приступні цифри.

Найпростішим, якщо не найліпшим, у всякому разі, найприступнішим критерієм була присутність або відсутність у тому чи тому регіоні *чужоземних* купецьких колоній. Якщо чужоземний купець посідав привілейоване становище в цьому місті, в цій країні, він сам собою свідчив про нижче становище цього міста чи цієї країни щодо економіки, представником або емісаром якої такий купець був. Ми маємо десятки прикладів такої переваги: ґенуезькі купці-банкіри в Мадриді за часів Філіпа II; голландські купці в Лейпциґу у XVIII ст.; англійські купці в Лісабоні у XVIII ст. або ж італійці, особливо

італійці, в Брюгге, Антверпені, Ліоні, як і в Парижі (принаймні до часів Мазарині). Близько 1780 р. "в Лісабоні та Кадисі всі торгові будинки – це чужоземні торгові контори" (*"Alle Häuser fremde Comptoirs sind"*)[48]. Таке чи майже таке саме становище склалося у XVIII ст. у Венеції[49].

Навпаки, будь-яка двозначність розвіюється, тільки-но ми потрапляємо до периферійної країни. Там не можна помилитися: це вбогі, відсталі країни, де переважним соціальним статусом часто-густо був кріпацький стан або навіть рабство (вільні чи так звані вільні країни були тільки в серці Заходу). Країни, ледь залучені до грошової економіки. Країни, де ледь накреслився поділ праці, де селянин займався всіма ремеслами водночас, де ціни, коли вони виражалися в грошах, були сміховинні. Втім, кожне надто дешеве життя вже саме по собі показник слабкого розвитку. Угорський проповідник Мартіно Сепші Цомбор, повертаючись до своєї країни 1618 р., "звертає увагу на високий рівень цін на продукти харчування в Голландії та Англії; становище починає змінюватися у Франції, відтак у Німеччині, в Польщі та в Чехії, хліб і далі знижується в ціні на всьому шляху подорожі, аж до самої Угорщини"[50] . Угорщина – це вже майже найнижчий приступок сходів. Але можна пройти й далі: в сибірському Тобольську "потрібні для життя речі такі дешеві, що проста людина може там досить добре жити на десять рублів на рік"[51].

Решта реґіонів на околицях Європи пропонує безліч моделей таких маргінальних економік. "Феодальна" Сицилія у XVIII ст.; Сардинія будь-якої доби; турецькі Балкани; Мекленбурґ, Польща, Литва, широкі простори, з яких викачувався продукт із вигодою для ринків Заходу, приречені на те, аби узгоджувати своє виробництво не стільки з місцевими потребами, скільки з попитом зовнішніх ринків; Сибір, який експлуатував російський світ-економіка. Але такими самими були левантинські острови, що належали Венеції: там зовнішній попит на родзинки та лікерні вина, які споживалися аж до Англії, накинув від XV ст. всепоглинальну монокультуру, руйнівну для місцевої рівноваги.

Безперечно, *периферії* були скрізь у світі. До Васко да Ґами, як і після нього, чорношкірі африканці, золотошукачі та мисливці первісних реґіонів Мономотапи на східному узбережжі Африки вимінювали жовтий метал і слонову кістку на індійські бавовняні тканини. Китай на своїх кордонах безперестану розширювався, вторгаючись до "варварських", як їх визначають китайські тексти, країн. Адже погляди китайців на ці народи були такими самими, як у греків класичної доби на народи, що не говорили по-грецькому: як у В'єтнамі, так і в Індонезії жили тільки *варвари*. Одначе ж у В'єтнамі китайці розрізняли варварів китаєзованих та некитаєзованих. За словами китайського історика XVI ст., його співвітчизники називали "*сирими* варварами тих, хто зберіг свою незалежність, оберігаючи свої первісні звичаї, і *вареними* варварами тих, хто більш чи менш сприйняв китайську цивілізацію, підкорившись імперії". Тут беруться до уваги водночас політика, економіка, культура, модель соціальної структури. *Сире* й *варене* в такій семантиці, як пояснює Жак Дурн, є також опозиція "культура – природа"; сирий стан виявляється передусім у голизні тіла: "Коли петао (гірські "королі") заплатять данину (китаєзованому) аннамському дворові, то цей останній огорне їх штанами"[52].

Так само добре видно взаємини залежності й на великому острові Хайнань, поблизу південного узбережжя Китаю. Острів, гористий і незалежний у своїй центральній частині, був заселений некитайцями, власне кажучи, первісними тубільцями, тим часом, як рівнинні райони, помережані рисовими полями, вже перебували в руках китайських селян. Горяни, грабіжники за покликанням (але на них принагідно й полювали, мов на

«Варвар сирий» (у первісному вигляді): китайський малюнок, який зображує напівголого кхмера, що тримає в руці мушлю.
Ґравюра з «Генчжеду». (Національна бібліотека.)

диких звірів), залюбки вимінювали тверді породи дерева ("орлине дерево" та *каламба*) і золотий пісок за посередництвом своєрідного німого торгу – китайські купці "першими викладали свої тканини та ґалантерейні товари в їхніх горах"[53]. Облишивши німі торги, зауважмо, що ці обмінні операції нагадують такі самі на Атлантичному узбережжі Сахари за часів Генріха Мореплавця, коли там почали обмінювати на сукна, полотно й коци з Портуґалії золотий пісок і чорних рабів, яких довозили на узбережжя кочовики-бербери.

Правило третє (продовження): нейтральні зони?

Але ж відсталі зони розподілялись аж ніяк не виключно по справжніх периферіях. Насправді вони всіювали центральні райони численними реґіональними "плямами", які мали скромні розміри однієї "провінції" чи одного кантону, однієї ізольованої гірської долини чи малоприступної зони через її віддаленість від проїжджих шляхів. Отже, всі передові економіки були мовби пронизані багатьма "ямами", що лежали за межами *часу світу*, "ямами", в яких історик у гонитві за майже завше невловимим минулим переймається таким відчуттям, буцімто він поринає на глибину під час підводного полювання. Впродовж останніх років і навіть ще більше, ніж дозволяють це припустити перші два томи цієї праці, я наполегливо силкувався "схопити" ці найпростіші долі, всю цю специфічну історичну тканину, що розміщує нас нижче за ринок або ж на його околиці: економіка обмінів обминала такі особливі реґіони, реґіони, що не були, до речі, з людського погляду ні щасливішими, ні нещасливішими, ніж інші, що я вже не раз зазначав.

Зустріч двох світів-економік: купець із Заходу в місцях виробництва прянощів. Ілюстрація до «Книги чудес» Марко Поло, XV ст. [Національна бібліотека (Ms. fr. 2810). Фото Національної бібліотеки].

Одначе таке підводне полювання рідко буває плідним: документи відсутні, а деталі, які збираєш, радше мальовничі, ніж корисні. Але ж те, що ми воліли б зібрати, – це ті елементи, за якими можна оцінити потужність пласту економічного життя і його характер у сусідстві з таким нульовим рівнем. Звісно ж, це одначає вимагати надто багато. Що, проте, не викликає жодного сумніву, то це наявність таких "нейтральних" зон, що лежали майже за межами обмінів та взаємин. На просторах Франції навіть у XVIII ст. такі невеличкі світи, навпаки, траплялися як у внутрішніх районах Бретані, що нагонили страх, так і в альпійському масиві провінції Уазан[54], або в долині Морзин[55], за перевалом Монте, або у високогірній долині Шамоні, такій закритій для зовнішнього світу до початку доби альпінізму. Зустріти 1970 р. в Серв'єрі, що в Бріансонне, громаду гірських селян, яка й далі "жила в дідівському ритмі згідно із звичаєм минулих часів і працювала згідно зі старовинною технікою хліборобства, переживши (загалом) загальний крах громад своїх сусідів", – то був небачений успіх, що випав історикові Колетті Бодуї[56]. І вона зуміла скористатися з нього.

У всякому разі, той факт, що такі *ізоляти* можуть бути у Франції 1970 р., вже не дозволяє дивуватися з того, що в Англії якраз напередодні промислової революції мандрівникові або дослідникові на кожному кроці траплялися відсталі райони. Девід Г'юм (1711 - 1776 рр.)[57] в середині XVIII ст. відзначав, що у Великобританії та Ірландії не бракує районів, де життя так само дешеве, як і у Франції. Це обхідний спосіб говорити про райони, які сьогодні ми назвали б "слабкорозвиненими", де життя залишалося традиційним, де у своєму розпорядженні селяни мали силу-силенну дичини, а в річках кишіли лососі та форель. Що ж до людей, то слід би говорити про дикунство. Так було в районі Фенс, на берегах затоки Уош, у момент, коли на початку XVII ст. докладалося там величезних зусиль з метою поліпшити землі на голландський кшталт. Меліоративні роботи породили в цьому краї капіталістичні села на тому місці, де доти жили вільні люди, звиклі ловити рибу та полювати на водоплавну дичину. Ці "первісні" люди запекло боротимуться за збереження свого способу життя, нападаючи на інженерів і землекопів, прориваючи дамби й убиваючи цих проклятущих робітників[58]. Такі самі конфлікти між модернізацією та прихильністю до старовини виникали ще на наших очах як у внутрішній Кампанії, так і в інших регіонах світу[59]. Одначе такі насильницькі дії були *відносно* рідкісні. Звичайно ж "цивілізація", коли це їй було потрібно, мала тисячі способів для того, аби спокусити регіони, які вона довго доти обминала, й проникнути до них. Та чи такими вже різними були наслідки?

Правило третє (продовження й закінчення): оболонка й інфраструктура

Світ-економіка постає мовби величезна оболонка. Беручи до уваги засоби сполучення минулих часів, він *апріорі* мав би об'єднати великі сили, аби забезпечити своє нормальне функціонування. Отже, він функціонував, не зазнаючи ні з чийого боку заперечення, хоча мав у своєму розпорядженні дійову густоту й глибину, прикриття й силу тільки у своїй центральній зоні та в районах, що безпосередньо її оточували. До того ж ці останні, як ми це бачимо на прикладі оточення Венеції, Амстердама або Лондона, самі мали в собі зони менш пожвавленої економіки, слабкіше пов'язані з центрами, де ухвалювалися постанови. Ще й нині Сполучені Штати мають власні "слабкорозвинені країни" навіть у межах власних кордонів.

Отже, розглядаєш світ-економіку в його поширенні по поверхні земної кулі чи сягаєш оком у глиб цього світу в його ж центральній зоні, дивуєшся: машина працює, хоча (згадайте особливо перші панівні міста європейського минулого) має невелику потужність.

Як виявився можливим такий успіх? Це питання виникатиме знову й знову впродовж цієї праці, але ми не зможемо дати на нього безапеляційної відповіді: те, що Голландія зуміла використати свої торговельні переваги в самих глибинах ворожої їй Франції Людовіка XIV, те, що Англія заволодіє величезною Індією, – це й справді подвиги, але такі, які лежать на межі незбагненного.

І все ж таки, либонь, можна запропонувати пояснення з допомогою такої хитрості, як зоровий образ!

Ось перед нами величезної ваги брила мармуру, яку відібрав Мікеланджело або хтось із його сучасників у кар'єрі Каррари[60]. Одначе ж її відокремлять від масиву з допомогою елементарних засобів, а відтак напевне перевезуть скромними силами: трохи пороху,

який досить давно використовували в кар'єрах і на руднях, два-три важелі, десяток людей (і то необов'язково), линви, запряг, дерев'яні котки для майбутнього рольгангу, похила площина – от і справу зроблено! Зроблено тому, що гігант прикутий до землі своїм тягарем; тому, що він становить собою силу величезну, але нерухому, нейтралізовану. Хіба маса найпростіших видів діяльності не буває також захоплена в пастку, зв'язана, прикута до землі й унаслідок цього робиться легше керованою *згори*? Знаряддями та важелями, що вможливлювали ці подвиги, була дещиця готових грошей, білого металу, що надійшов до Данциґа або до Мессини, спокуслива пропозиція кредиту, невеликої суми "штучних" грошей або рідкісного товару, що мав особливий попит ... Або сама система ринків. Високі ціни наприкінці торгових ланцюжків правили за неодмінний збудливий мотив: один знак – і все пускалося в рух. Додайте до цього силу звички: перець та прянощі впродовж століть надходили до брами Леванту, аби там зустрітися з коштовним білим металом.

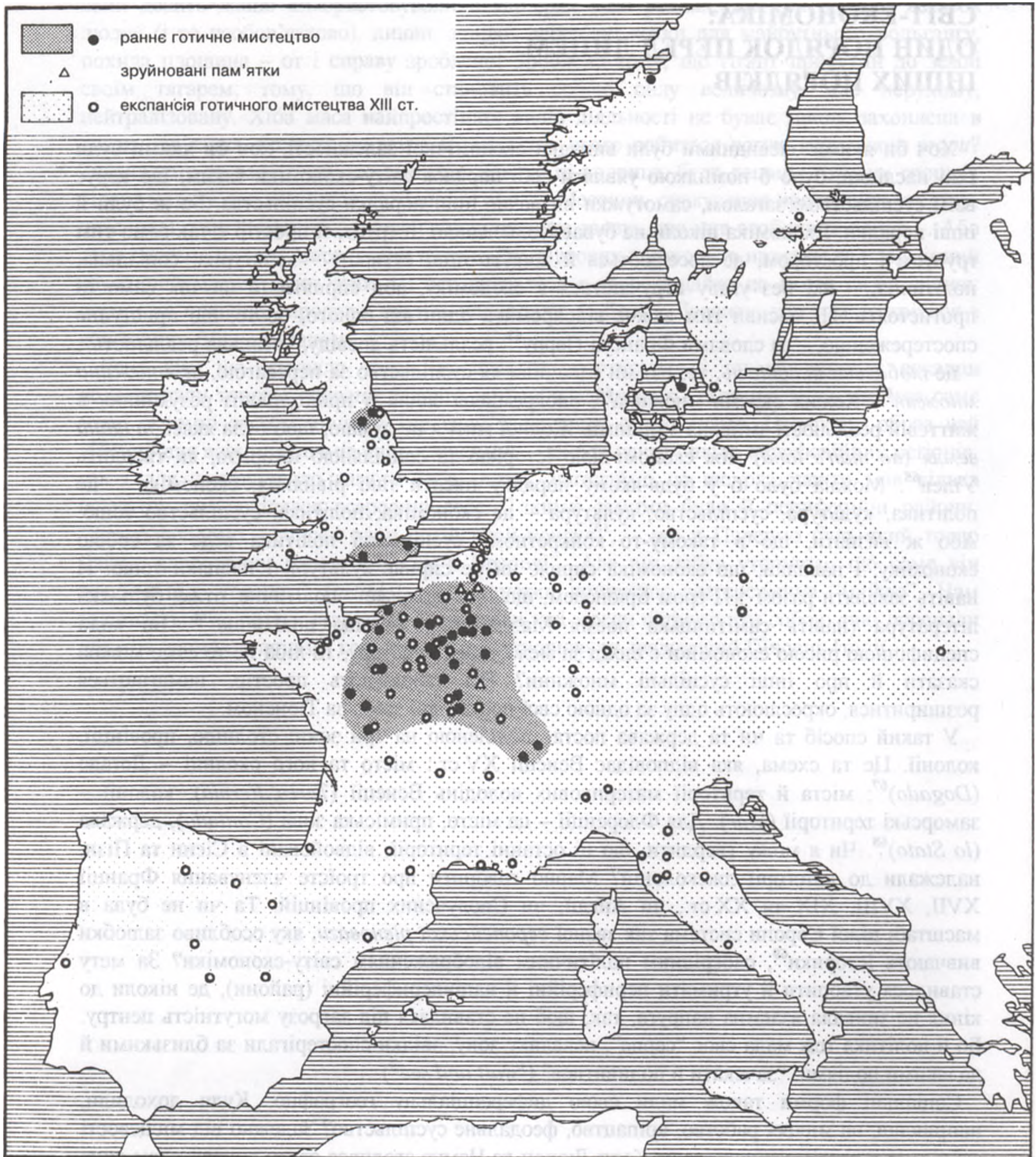
Ясна річ, що існувало також насильство: португальські чи голландські ескадри полегшували торгові операції задовго до "доби канонерок". Але ще куди частіше саме зовні скромні засоби нишком керували залежними економіками. Насправді образ цей дійсний для всіх механізмів світу-економіки – як для центру щодо периферійних реґіонів, так і для центру щодо самого себе. Адже, нагадаймо це ще раз, центр мав кілька поверхів, він поділявся всередині себе. Такими самими були й периферійні райони. "Загальновідомо, – писав один російський консул[61], – що в Палермо будь-який товар майже наполовину дорожчий, ніж у Неаполі". Але він забув уточнити, щó саме він розуміє під "товаром" (*article*) і які винятки припускає застереження "майже". Нам залишається додумати відповідь і ті мотиви, які могли спричинити собою такі перепади цін між двома столицями королівства, які утворювали знедолений Південь Італії.

СВІТ-ЕКОНОМІКА: ОДИН ПОРЯДОК ПЕРЕД ЛИЦЕМ ІНШИХ ПОРЯДКІВ

Хоч би якими очевидними були випадки економічної залежності, хоч би якими були їхні наслідки, було б помилкою уявляти собі порядок світу-економіки таким, що керує всім суспільством загалом, самотужки визначає інші порядки суспільства. Бо ж були й інші порядки. Економіка ніколи не буває ізольованою. Її ґрунт, її простір є так само тим ґрунтом і простором, де поселяються й живуть інші сутності – культурна, соціальна, політична, – які без угаву втручаються в економіку, аби сприяти їй чи так само їй протистояти. Ці масиви тим важче відокремити один від одного, бо те, що приступне спостереженню, – за словами Франсуа Перру[62], реальність досвіду, "реальна реальність", – це *глобальна цілісність*, те, що ми означили як суспільство за перевагою, як *множина множин*[63]. Кожна окрема множина[64], виокремлена задля її приступності розумінню, в життєвій реальності змішана з іншими. Жодної миті я не думаю, щоб була якась *нічийна земля* (*no man's land*) між економічною історією та соціальною історією, як твердить Уілен[65]. Можна було б у будь-якому порядку писати такі рівняння: економіка – це політика, культура, суспільство; культура – це економіка, політика, суспільство тощо. Або ж визнати, що в такому-то конкретному суспільстві політика веде за собою економіку, і навпаки, що економіка сприяє чи не сприяє культурі, і навпаки тощо. Й навіть заявляти разом з П'єром Брюнелем, що "все людське – політичне, отже, будь-яка література (навіть самітницька поезія Малларме) – явище політичне"[66]. Бо коли специфічною рисою економіки є вихід за межі свого простору, то хіба не те саме можна сказати й про інші суспільні множини? Всі пожирають простір, намагаються розширитися, окреслюють одну за одною свої послідовні зони, за Тюненом.

У такий спосіб та чи та держава постає поділеною на три зони: столицю, провінції, колонії. Це та схема, яка відповідає Венеції XV ст.: місто та його околиці – Догадо (*Dogado*)[67]; міста й території материкових володінь Венеції (*Terra Ferma*); колонії – заморські території (*Mar*). Для Флоренції – це місто, приміська зона (*Contado*), держава (*lo Stato*)[68]. Чи я можу твердити, що ці останні території, відвойовані в Сієни та Пізи, належали до категорії лжеколоній? Марно говорити про троїсте членування Франції XVII, XVIII, XIX та XX ст., чи Англії, чи Сполучених провінцій. Та чи не була в масштабі цілої Європи система так званої *європейської рівноваги*, яку особливо залюбки вивчають історики[69], своєрідним політичним відображенням світу-економіки? За мету ставилося утворити й утримати периферійні й напівпериферійні (райони), де ніколи до кінця не зникала взаємна напруга, так, щоб не ставилася під загрозу могутність центру. Бо й політика теж мала своє "серце", невелику зону, звідки спостерігали за близькими й далекими подіями: "зачекати й подивитися" (*"wait and see"*).

Соціальні форми також мали свою диференціальну географію. Куди доходили, наприклад, на місцях рабство, кріпацтво, феодальне суспільство? Залежно від місцевості суспільство зовсім змінювалося. Коли Дюпон де Немур згодився стати вихователем сина князя Чарториського, він з подивом відкрив, що Польща була країною кріпацтва, країною селян, які не знали держави, а знали тільки свого пана, і країною князів, що залишилися людьми простих звичаїв, на взірець Радзивілла, який царював "над доменом, обсягом більшим за Лотарингію", і який спав просто на землі[70].

КАРТА ПОШИРЕННЯ ҐОТИЧНОГО СТИЛЮ

За даними «Історичного атласу» («Atlas historique»), виданого під редакцією Жоржа Дюбі. (Larousse, 1978 р.)

Достоту так само й культура була нескінченним членуванням простору, з послідовними колами: за часів Відродження – Флоренція, Італія, решта Європи. І, ясна річ, ці кола відповідали завоюванням простору. Подивіться, яким робом "французьке" мистецтво, мистецтво ґотичних церков вийшло з міжріччя Сени та Луари й покрило всю Європу. Як бароко, породження Контрреформації, завойовує весь континент, почавшись у Римі та Мадриді, й заражає навіть протестантську Англію. Як у XVIII ст. французька мова стає спільною мовою для освічених європейців. Або ж як уся Індія, мусульманська чи індуїстська, була захоплена мусульманськими архітектурою та мистецтвом, що поширилися з Делі й слідом за індійськими купцями дісталися ісламізованої Індонезії.

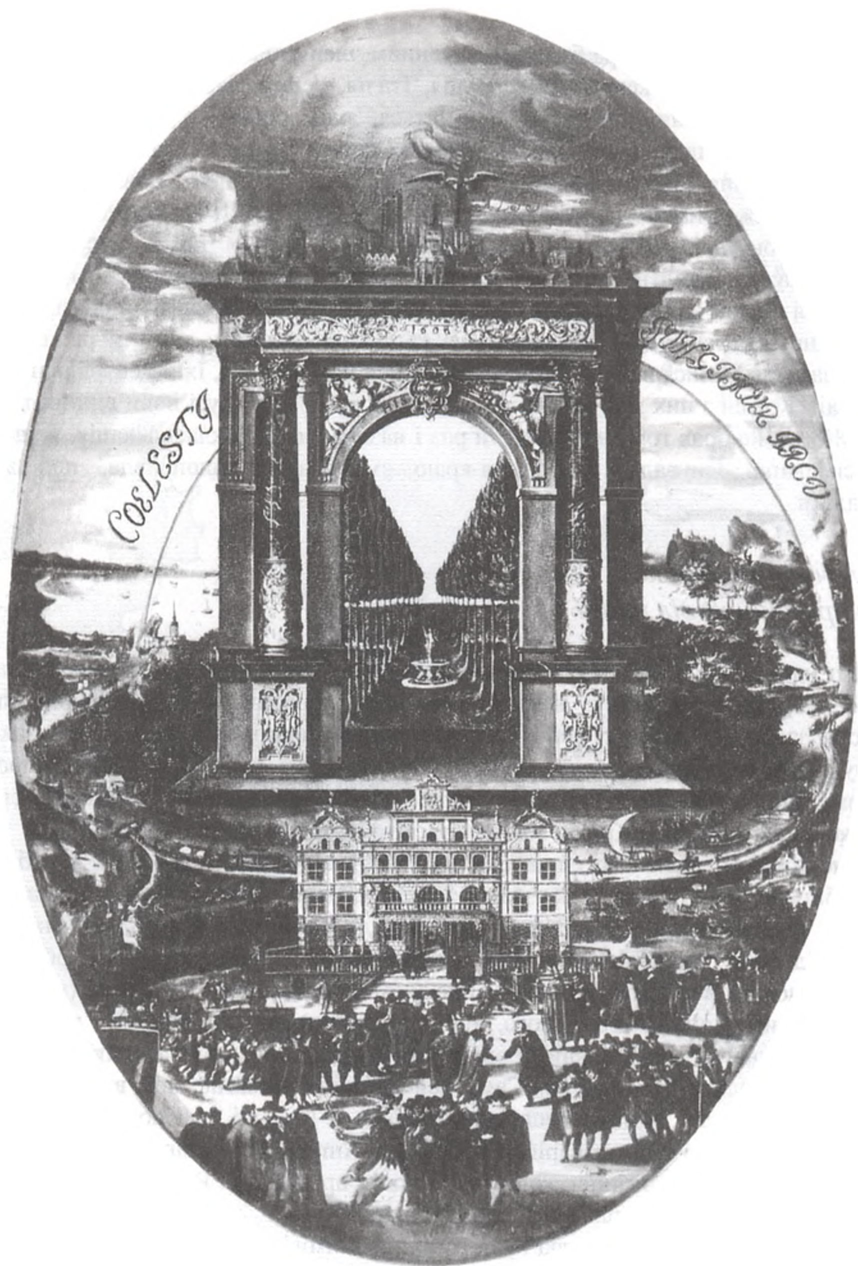
Безперечно, можна було б позначити на карті той спосіб, у який ці різні "порядки" суспільства вписувалися в той простір, накреслити їхні полюси, їхні центральні зони, їхні силові лінії. Кожен з них мав власну історію, власну сферу. Й усі вони впливали один на одного. Жоден не брав гори над іншими раз і назавжди. Їхня класифікація, якщо взагалі ця класифікація існувала, без кінця-краю змінювалася, щоправда, повільно, але змінювалася.

Економічний порядок і міжнародний поділ праці

Проте з настанням нових часів верховенство економіки стає дедалі вагомішим: вона орієнтує, порушує рівновагу, впливає на інші порядки. Вона надмірно посилює нерівність, замикає в бідності або в багатстві співучасників світу-економіки, накидаючи їм певну ролю, і, либонь, досить надовго. Хіба не казав один економіст: "Бідна країна бідна тому, що вона бідна"?[71] А один історик твердив: "Експансія викликає експансію". Це однаково, що заявити: "Країна збагачується тому, що вона вже багата"[72].

Такі очевидності, навмисне спрощені, в остаточному підсумку мають у собі, на мій погляд, більше сенсу, ніж так звана "неспростовна" лжетеорема Давіда Рикардо (1817 р.)[73], формулювання якої відоме: взаємовідносини між двома певними країнами залежать від їхніх "порівняльних втрат" виробництва; кожен зовнішній обмін прагне взаємної рівноваги й мусить бути неодмінно зисковним для обох партнерів (у найгіршому разі – трохи зисковнішим для одного, ніж для іншого), бо "він пов'язує між собою всі нації цивілізованого світу спільними зв'язками вигоди, дружніми взаєминами й обертає їх на єдине й велике суспільство. Саме цей принцип вимагає, аби вино виробляли у Франції та Португалії, аби пшеницю вирощували в Польщі та Сполучених Штатах, а залізні вироби та інші види товарів виробляли в Англії"[74]. Це картина утішлива, надто утішлива. Бо виникає запитання: коли такий поділ праці, який Рикардо описував 1817 р. як сам собою зрозумілий, запанував і з яких причин?

Він не був плодом покликань, які були б "природними" й розвивалися самі по собі; він був спадщиною, закріпленням більш чи менш старовинної ситуації, що поступово повільно вимальовувалася в плині історії. Поділ праці у світовому масштабі (або в масштабі одного світу-економіки) не був угодою рівних партнерів, узгодженою й приступною для перегляду в будь-яку хвилину. Він складався поступово, як ланцюжок залежностей, що визначали одна одну. Нерівний обмін, творець нерівності у світі, і, навпаки, нерівність світу, яку наполегливо створювали обміни, були стародавніми реальностями. В економічній грі завше існували карти ліпші за інші, а подеколи (й часто) цятковані. Певні види діяльності приносили більше зиску, ніж інші: обробляти виноград

Алегоричне зображення данцизької торгівлі (Ісаак ван де Люкк, 1608 р.), що прикрашало плафон Ганзейського дому, нині - Ґданської міської управи. Вся діяльність міста обертається довкола збіжжя, що доправляється по Віслі, збіжжя, яке з'єднувальним каналом (фраґменти цього зображення див. т.1, с.100 та т.2, с.222) довозиться до порту, де його навантажують на кораблі, що їх ви бачите на задньому плані. В нижній частині картини зображені польські й західні купці, яких можна впізнати за їхніми костюмами: саме вони організують той ланцюг залежностей, що прив'язує Польщу до Амстердама. (Фото Генрика Романовського.)

було куди вигідніше, ніж вирощувати збіжжя (принаймні якщо інші згоджувалися вирощувати збіжжя для вас), діяти у вторинному секторі (економіки) було вигідніше, ніж у первинному, а в третинному вигідніше, ніж у вторинному. Якщо обмін між Англією та Портуґалією за часів Рикардо був таким, що перша постачала сукна та інші промислові товари, а друга – вино, то Портуґалія перебувала в первинному секторі, в підлеглому становищі. Та й Англія століття тому, навіть ще за правління Єлизавети, припинила експортувати свою сировину – вовну, аби забезпечити прогрес своєї промисловості та торгівлі, й ось уже цілі століття, як Портуґалія, колись квітуча країна, розвивалася в протилежному напрямі або була змушена до того. Бо портуґальський уряд за часів герцога д'Ерсейри використовував для самозахисту щит меркантилізму, заохочуючи розвиток своєї економіки. Але через два роки після смерті герцоґа, 1690 р. від цього захисту відмовилися; через десять років буде вкладено угоду лорда Метуена. Хто став би твердити, буцімто англо-портуґальські взаємини диктувалися "спільними зв'язками вигоди" між дружніми суспільствами, а не співвідношенням сил, яке важко було змінити?

Співвідношення сил між націями випливало іноді з вельми давнього стану речей. Для якоїсь економіки якогось суспільства, якоїсь цивілізації або навіть політичної спільноти було важко розірвати раз пережитий у минулому стан залежності. Так, не можна заперечувати, що італійський Медзоджорно (Південь Італії. – *Приміт.ред.*) давно вже відставав, щонайменше від XII ст. Один сицилієць, трохи перебільшуючи, казав: "Ось уже дві з половиною тисячі років ми є колонією"[75]. Бразильці, що стали незалежними з 1822 р., ще зовсім недавно й навіть сьогодні почували себе на становищі колонії не щодо Портуґалії, а щодо Європи та США. В поширеному нині дотепі мовиться: "Ми не Сполучені Штати Бразилії, а Бразилія Сполучених Штатів...".

Достоту так само й промислове відставання Франції, очевидне від XIX ст., не можна пояснити без досить довгого просування назад у часі. На думку деяких істориків[76], Франція зазнала поразки у своєму промисловому перетворенні та у своєму суперництві з Англією через перше місце в Європі й у всьому світі внаслідок революції та режиму імперії: тоді буцімто було втрачено шанс. Це правда, що внаслідок обставин Франція поступилася всім простором світу для торгової експлуатації Великобританії; не менш правильно й те, що сукупний ефект Трафальґара та Ватерлоо виявився вельми важким вантажем. Та чи можна забути про шанси, втрачені ще до 1776 р.? Хіба не побачила Франція 1713 р., по закінченні війни за іспанську спадщину, як від неї вислизає вільний доступ до срібла Іспанської Америки? А 1722 р. з крахом Лоу вона виявилася до 1776 р. позбавленою центрального банку[77]. Ще до Паризького трактату (1762 р.) вона втратила Канаду й практично Індію. Й ще куди раніше квітуча в XIII ст. Франція, піднесена вгору *сухопутними* зв'язками шампанських ярмарків, утратила цю перевагу на початку XIV ст. через налагодження *морського* зв'язку, через Ґібралтар, між Італією та Нідерландами. Тоді вона опинилася, як ми пояснимо це перегодя[78], за межами вельми важливого "капіталістичного" кругообігу Європи. Мораль: ніколи не програють ураз. Та й ураз не виграють. Успіх залежить від твого входження до кола тих шансів, які тобі надає дана доба, від повторів, від нагромаджень. Влада нагромаджується, як і гроші, й саме тому мене влаштовують надто очевидні, на перший погляд, міркування Нурске та Шоню. "Країна бідна тому, що вона бідна", – скажімо ясніше: тому, що вона вже була бідна або виявилася заздалегідь у "зачарованому колі вбогості", за словами того самого Нурске[79]. "Експансія викликає експансію", – це означає, що якась країна розвивається тому, що

вона вже розвивалася, тому, що вона виявилася залученою до значно ранішого руху, який давав їй перевагу. Отже, минуле завше каже своє слово. Нерівність світу виявляє структурні реальності, що дуже повільно утверджувалися й вельми повільно зникали.

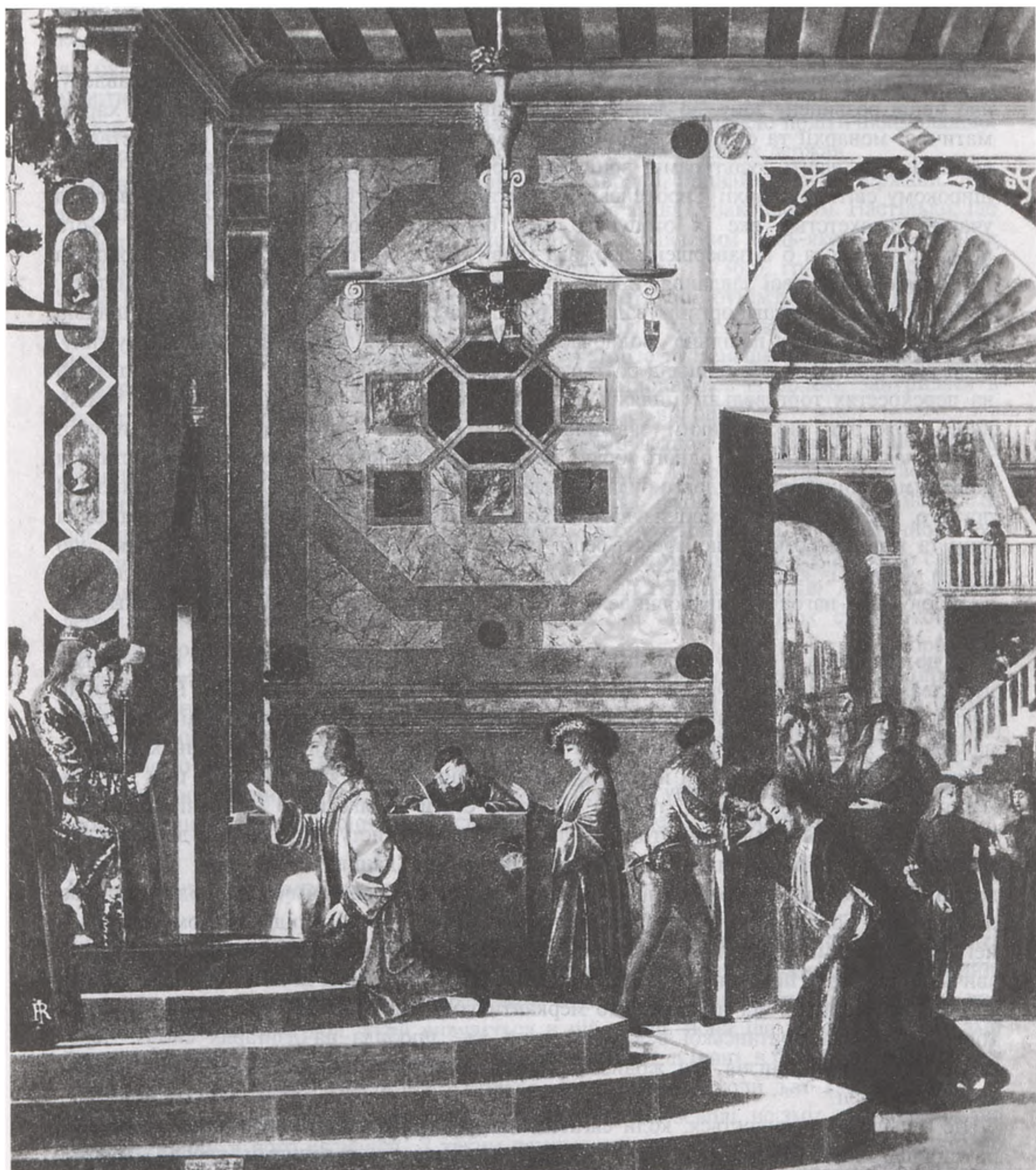
Держава: влада політична, влада економічна

Нині держава котирується високо. Цьому допомагають навіть філософи. Й одразу ж кожне пояснення, яке не "завищує" її ролі, виявляється таким, що не відповідає поширеній моді. Моді, яка, цілком очевидно, не позбавлена своїх перебільшень та спрощень, але яка принаймні має ту перевагу, що зобов'язує деяких французьких істориків повернутися назад, якоюсь мірою поклонитися тому, що вони спалювали або ж, щонайменше, обходили обіч на своєму шляху.

Проте від XV ст. до XVIII ст. держава була далека від того, аби заполонити собою весь соціальний простір, вона не мала тієї "сатанинської сили" проникнення, яку приписують їй сьогодні, вона не мала засобів для того. Тим більше, що вона повною мірою відчула на собі тривалу кризу 1350 - 1450-х рр. Тільки з другої половини XV ст. почалося її нове піднесення. Міста-держави, які відігравали до територіальних держав перші ролі аж до самого початку XVIII ст., цілком і повністю були тоді знаряддям у руках своїх купців. Для територіальних держав, могутність яких відновлювалася повільно, все було не так просто. Але перша ж держава територіальна, що в остаточному підсумку перейшла до національного ринку або до національної економіки, а саме Англія, досить рано потрапила під владу купецтва після революції 1688 р. Тож нема нічого дивного в тому, що в доіндустріальній Європі внаслідок певного детермінізму сила політична й сила економічна збігалися. В усякому разі, карта світу-економіки, з переобтяженням центральних зон та з його концентричними відмінностями, либонь, мала б досить добре відповідати політичній карті Європи.

Справді, в центрі світу-економіки завше розташовувалася неабияка держава – сильна, агресивна, привілейована, динамічна, яка вселяла в усіх водночас і страх і пошану. Такими були Венеція в XV ст., Голландія в XVII ст., Англія у XVIII ст. та ще більше в XIX ст., Сполучені Штати в наші часи. Тож хіба не могли бути сильними такі уряди в "центрі"? Іммануель Валлерстайн узявся довести, що не могли, на прикладі уряду Сполучених провінцій у XVII ст., з приводу якого історики й сучасники навперейми повторювали, що він, мовляв, не існував. Нібито вже сама по собі позиція в центрі не створювала та й не вимагала також ефективного уряду[80]. Буцімто уряд та суспільство не були єдиною множиною, одним і тим самим блоком. Так ніби гроші не створювали соціальної дисципліни й виняткової вигоди діяти!

Отже, були сильні уряди у Венеції, навіть у Амстердамі, в Лондоні. Уряди, здатні примусити собі коритися всередині країни, дисциплінувати міських керівників, збільшити в разі потреби фіскальні тягарі, гарантувати кредит і торговельні свободи. Здатні також накинути свою волю ззовні: саме до таких урядів, які ніколи не вагаються перед застосуванням насильства, ми можемо *дуже рано*, не боячись упасти в анахронізм, застосувати слова *колоніалізм* та *імперіалізм*. І це не перешкоджало, навіть навпаки, тому, що ці "центральні" уряди більш чи менш залежали від раннього, але вже з гострими зубами капіталізму. Влада поділялася між ним і урядом. До такої гри держава

Урочиста офіційна церемонія у Венеціанській державі: прощальний візит посла до дожа. В.Карпаччо, «Легенда про св.Урсулу» (близько 1500 р.). (Фото Жиродона.)

втягувалася, не даючи себе проковтнути цілком, у ході самого розвитку світу-економіки. Служачи іншим, служачи грошам, вона також служила й сама собі.

Декорації змінюються, тільки-но зачіпаєш, навіть у сусідстві з центром, пожвавлену, але менш розвинену зону, де держава тривалий час була сумішшю традиційної харизматичної монархії та сучасної організації. Там держави були обплутані суспільствами, економіками, навіть культурами; вони були почасти архаїчними, мало виявляли себе в широкому світі. Монархії Європейського континенту були змушені сяк-так керувати за участю шляхетства, яке їх оточувало, або боролись проти нього. Хіба без цього шляхетства могла б незавершена держава (навіть коли йдеться про Францію Людовіка XIV) виконувати свої завдання? Звісно, була й "буржуазія", яка тільки-но підіймалася, чиє просування держава організувала, але робила це обережно, й до того ж такі соціальні процеси відбувалися повільно. Водночас перед очима цих держав був приклад успіху, куди вдаліший за їхній, приклад розташованих у сусідстві торгових держав, які лежали на перехрестях торговельних шляхів. Вони усвідомлювали своє загалом нижче становище, тож для них великим завданням було будь-що ввійти до вищої категорії, піднестися до центру. З одного боку, намагатися копіювати модель і скористатися рецептами успіху – такою довго була невідчепна ідея Англії перед обличчям Голландії. З другого, – створювати й мобілізувати доходи та ресурси, яких вимагали провадження війн та позірна розкіш, що врешті-решт також була засобом керування. Це факт, що кожна держава, яка всього-на-всього була сусідкою світу-економіки, ставала дратівливішою, при нагоді – завойовницею, буцімто від такого сусідства в ній розливалася жовч.

Та не впадаймо в оману щодо цього: між новою Голландією XVII ст. та величавими державами на кшталт Франції чи Іспанії розрив залишався більшим. Цей розрив виказував себе в ставленні уряду до тієї економічної політики, яка тоді вважалася панацеєю і яку ми означуємо вигаданим навздогін словом *меркантилізм*. Винаходячи це слово, ми, історики, наділили його багатьма значеннями. Та якщо якесь із цих значень мало запанувати над іншими, то ним мусило б стати те, яке мало на увазі захист від чужинця. Бо насамперед меркантилізм – то спосіб самозахисту. Володар або держава, що застосовували його приписи, безперечно, віддавали данину моді; але ще більше меркантилізм засвідчує принижене становище, яке треба бодай тимчасово полегшити або пом'якшити. Голландія буде меркантилістською тільки у вельми рідкісні моменти, які в неї збігалися саме з відчуттям зовнішньої небезпеки. Не маючи собі рівних, вона могла звичайно безкарно практикувати вільну конкуренцію, яка давала їй лише користь. Англія у XVIII ст. відійшла від невсипущого меркантилізму. Чи було це, як я гадаю, доказом того, що година британської величі та сили вже пробила на дзигарях світу? Через століття (1846 р.) Англія без жодного ризику дозволить собі відчинити свої ворота вільної торгівлі.

Ще більше все змінюється, коли сягаєш околиць якогось світу-економіки. Саме там розташовувалися колонії, що були народами-рабами, позбавленими права керувати собою: господарем була метрополія, яка клопоталася тим, аби зберегти за собою торговельні зиски в системі *виняткових прав*, яка панувала скрізь, хоч би якою була її форма. Щоправда, метрополія була дуже далеко, і на місцях розпоряджалися панівні міста й соціальні меншини. Але така могутність місцевих адміністрацій та партикуляризму, те, що називали демократією по-американському, було всього-на-всього найпростішою формою управління. Щонайбільше – формою, характерною для античних

грецьких полісів, то й то із застереженнями! Це ми виявимо з настанням незалежності колоній, яка загалом викликала відсутність влади, що ставалося надто різко. Після того як було покладено край колоніальній лжедержаві, довелося створювати з найрізноманітніших елементів нову державу. США, конституйованим 1787 р., потрібно було багато часу, аби зробити федеральну державу єдиною й ефективною політичною владою. І цей процес був таким самим сповільненим у решті американських держав.

На неколоніальній периферії, зокрема на сході Європи, принаймні були держави. Але над їхньою економікою панувала та або та група, пов'язана із закордоном. Настільки, що в Польщі, наприклад, держава стала інститутом, позбавленим будь-якого змісту. Так само й Італія XVIII ст. більше не мала справжніх урядів. 1736 р. граф Маффеї казав: "Про Італію ведуть переговори, її народи обговорюють так, буцімто йшлося про отари овець або інші жалюгідні тварини"[81] . Навіть Венеція з часів Пожареваца (йдеться про мирні угоди, укладені Османською імперією з Австрією та Венецією в сербському місті Пожаревац 1718 р. – *Приміт.ред.*), з радістю чи змирившись із долею, занурилася в "нейтралітет"; це те саме, що сказати: вона відступилася від себе[82].

Для всіх тих, хто виявився в програші, порятунок був лише там, де вони вдавалися до насильства, до агресії, до війни. Добрий тому приклад – Швеція Ґустава Адольфа. І ще ліпший – Африка варварійських корсарів. Щоправда, звернувшись до варварійців, ми опиняємося вже не в рамках європейського світу-економіки, а в політичному та економічному просторі, який охоплювала Турецька імперія, що була сама собою світом-економікою, до якого я ще звернуся в одному з наступних розділів. Але алжирська держава була по-своєму промовистою, перебуваючи на стику двох світів-економік, європейського та турецького, і не підкорюючись ні тому, ні тому, практично порвавши васальні пута зі Стамбулом. Одначе ж при цьому європейські флоти, що вдиралися скрізь, відтіснили цю державу від торгових шляхів Середземномор'я. Перед лицем європейської гегемонії алжирське піратство було єдиним порятунком, єдиною можливістю прориву. Втім, хіба за інших рівних умов не виявилася й Швеція позбавленою прямих вигод балтійської торгівлі, перебуваючи на кордоні між двома економіками – європейською та російською? Війна для неї була порятунком.

Імперія і світ-економіка

Імперія, цебто наддержава, яка сама покривала всю територію світу-економіки, ставить одну спільну проблему. В загальних рисах світи-економіки, як їх називає Валлерстайн, були, безперечно, архаїчними утвореннями, підсумком давніх перемог політики над економікою. Але в період, який вивчається в цій праці, вони ще існували за межами Заходу – в Індії в особі імперії Великих Моголів, у Китаї, в Ірані, в Османській імперії та в Московії. На думку Іммануеля Валлерстайна, щоразу, коли ми маємо справу з імперією, це означає, що світ-економіка, який лежить в її основі, не зміг розвинутися, що його зупинили в його експансії. З таким самим успіхом можна сказати, що ми стоїмо перед лицем *керованої економіки* (*command economy*), якщо йти за Джоном Гіксом, або ж *азійського* способу виробництва, якщо послуговуватися тлумаченням Маркса, що вийшло з моди.

То правда, що економіка погано пристосовується до вимог і примусових заходів імперської політики, яка не має противаги. Жоден купець, жоден капіталіст ніколи не матиме в ній повної свободи рук. Михайло Кантакузін, своєрідний Фуґґер Османської

імперії, був 13 березня 1578 р. без суду й слідства повішений на воротях свого розкішного палацу Анкіолі в Стамбулі за наказом султана[83]. В Китаї багатющого міністра й фаворита імператора Цяньлуна Хе Шень[84] стратили після смерті цього останнього, а його багатство конфіскував новий імператор. У Росії губернаторові Сибіру князеві Гагаріну, казнокрадові, яких світ не бачив, стяли голову 1720 р.[85]. Звісно, ми згадуємо також і Жака Кера, Санблансе, Фуке; кожен по-своєму ці процеси й страта (йдеться про страту князя Санблансе) дають уявлення про певний політичний та економічний стан Франції. Тільки капіталістичний лад, хай навіть старовинного типу, здатний проковтнути й навіть перетравити скандали.

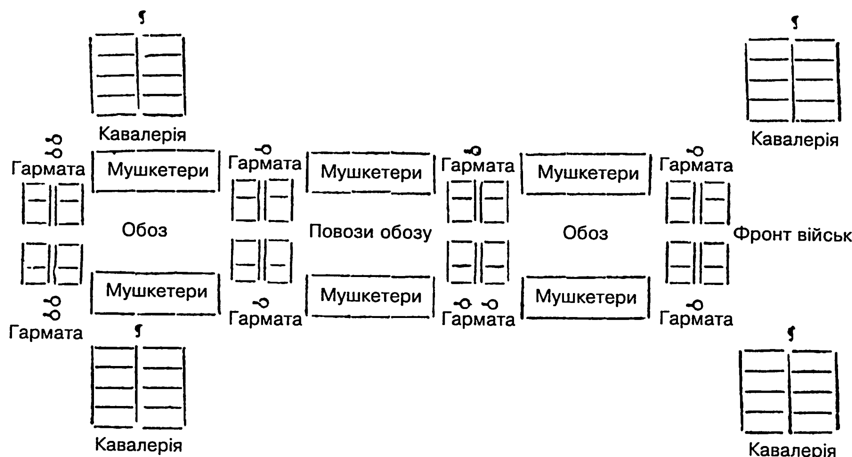
Проте я особисто вважаю, що навіть утискуваний імперією, яка гнітила його й мало усвідомлювала особливі інтереси своїх різних володінь, світ-економіка, пригноблений, піднаглядний, міг жити й зміцнюватися з чудовими для нього випадками виходу за імперські межі: римляни торгували в Червоному морі та Індійському океані; вірменські купці, що жили в Джульфі, передмісті Ісфахана, роз'їжджалися по всьому світу; індійські *банія* діставалися до Москви; китайські купці були неодмінними гостями всіх портів Індонезії; Московія за рекордно швидкий термін накинула своє панування над Сибіром – безмежною периферією. Віттфогель[86] не помилявся, коли твердив, що на цих політичних просторах з інтенсивним тиском влади, якими були всі імперії традиційної Південної та Східної Азії, "держава була куди сильніша за суспільство". Сильніша за суспільство – так, але не сильніша за економіку.

Та повернімось до Європи. Хіба вона не вислизнула вельми рано від придушення структурами імперського типу? Римська імперія – це й більше й менше, ніж Європа. Імперії Каролінгів та Оттонів (ідеться про імператорів Священної Римської імперії X ст., які силкувалися зберегти її цілісність. – *Приміт.ред.*) погано давали лад Європі, яка перебувала в повному занепаді. Церква, якій удалося поширити свою культуру на весь європейський простір, зрештою не встановила там свого політичного верховенства. Чи треба за таких умов перебільшувати економічне значення спроб створення *всесвітньої монархії* Карлом V (1556 - 1598 рр.)? Таке підкреслення імперської переваги Іспанії, або, власне, та наполегливість, з якою Іммануель Валлерстайн робить із провалу імперської політики Габсбургів (який надто квапливо прив'язує до банкрутства 1557 р.) своєрідну дату народження європейського світу-економіки, не здається мені найліпшим способом підходу до проблеми. На мій погляд, ми завше безпідставно роздмухували значення політики Габсбурґів, покритої блискучою позліткою, але водночас невпевненої, сильної і слабкої водночас, а головне – анахронічної. Їхні спроби наштовхувалися не тільки на Францію, що розкинулася в самому центрі зв'язків роздробленої держави Габсбурґів, а й на ворожість до них усього європейського концерту. Але ж цей концерт європейської рівноваги не був новою реальністю, яка буцімто виказала себе, як це твердили, під час уторгнення Карла VIII до Італії (1494 р.); то був процес, який давно існував, він почався, як справедливо зазначає В.Кінаст[87], від часів конфлікту Капетингів з Плантаґенетами – і навіть раніше, як вважав Федерико Шабо. Європа, яку бажали б упокорити, в такий спосіб упродовж віків чинила опір усіма видами захисних засобів – політичних та економічних. Нарешті, й це головне, Європа вже вирвалася у великий світ – на Середземне море від XI ст. і до Атлантики після казкового плавання Колумба (1492 р.) та Васко да Ґами (1498 р.). Одне слово, доля Європи як світу-економіки випереджала долю безталанного імператора. Й коли навіть припустити, що Карл V узяв би гору, як цього прагнули найславетніші гуманісти його часу, то хіба капіталізм, який уже утвердився у

FIGVRE DV CORPS
D'ARMEE CARRE': COMME IL FORME
l'ordre de bataille.

Перший порядок

ВІЙНИ ЯК МИСТЕЦТВА НАВЧАЛИСЯ Й УЧИЛИСЯ

Один з численних «порядків» - похідних, розгорнутих та бойових, - що їх пропонують і коментують «Основи військового мистецтва» («Les Principes de l'Art militaire», 1615) І. де Бійона, сеньйора де Ла Прюнь, згідно з правилами «сього великого й чудового полководця - принца Морица Нассауського».

вирішальних центрах Європи, що зароджувалася, – в Антверпені, в Лісабоні, в Севільї, в Ґенуї, – не виплутався б із цієї авантюри? Хіба ґенуезці не панували б так само на європейських ярмарках, займаючись фінансами "імператора" Філіпа II, а не короля Філіпа II?

Та облишмо епізоди й звернімось до справжньої суперечки. Справді проблематичне питання полягає ось у чому: коли Європа виявилася досить активною, привілейованою, пронизаною могутніми торговими потоками, аби різні економіки могли всі в ній уміститися, жити одна з одною й виступати одна проти одної? Міжнародна злагода накреслилася там дуже рано, від середніх віків, і триватиме впродовж століть. Отже, тут рано означилися зони світу-економіки, що взаємодоповнювали одна одну, певна ієрархія виробництв і обмінів, зони, що були дійовими від самого початку. Того, в чому зазнав поразки Карл V, присвятивши цьому все своє життя, Антверпенові, який опинився в центрі оновленого світу-економіки раннього XVI ст., вдалося досягти без особливих зусиль. Це місто підкорило тоді всю Європу й те, що вже залежало від цього тісного континенту в решті світу.

Тож пройшовши через усі політичні несталості, завдяки їм або незважаючи на них, у Європі рано утворився європейський, або, ліпше сказати, західний економічний порядок, який виходив за межі континенту, використовував відмінності його потенціалів та його напруженості. Вельми рано "серце" Європи оточили близька напівпериферія та далека периферія. Й ось ця напівпериферія, що тиснула на "серце", примушувала його битися швидше, – Північна Італія довкола Венеції в XIV - XV ст., Нідерланди довкола Антверпена, – була, безперечно, головною рисою європейської структури. Напівпериферії, очевидячки, не було довкола Пекіна, Делі, Ісфахана, Стамбула й навіть Москви.

Отже, я вважаю, що європейський світ-економіка зародився дуже рано, й мене не загіпнотизувало, як Іммануеля Валлерстайна, XVI століття. І справді, хіба його мучила не та сама проблема, яку поставив Маркс? Процитуймо ще раз знамениту фразу: "Біографія капіталу починається в XVI ст.". Для Валлерстайна європейський світ-економіка був немовби процесом утворення матриці капіталізму. В цьому пункті я не заперечуватиму йому, бо сказати "центральна зона" чи "капіталізм" – означає окреслити одну й ту саму реальність. До того ж твердити, що світ-економіка, збудований у XVI ст. на основі Європи, був не першим світом-економікою, який спирався б на тісний і надзвичайний континент, означає вже внаслідок цього висунути тезу, що капіталізм не очікував для своєї першої появи XVI ст. Отже, я згоден з Марксом, який писав (і згодом шкодував про це), що європейський капіталізм (він навіть каже – капіталістичне *виробництво*) зародився в Італії у XIII ст. Суперечка ця може бути будь-якою, тільки не нікчемною.

Війна згідно із зонами світу-економіки

Історики вивчають війни одна за одною, але війна як така в нескінченному потоці минулих часів цікавила їх дуже рідко, навіть у такій славетній книзі – цілком справедливо славетній! – як праця Ганса Дельбрюка[88]. Але ж війна була присутня завше, її затято накидали різним століттям історії. Вона мала в собі все: найтверезіші розрахунки, відвагу й боягузтво. Як вважав Вернер Зомбарт, вона будувала капіталізм, але так само слушне й протилежне. Війна була мірилом істини, пробою сил для держав, яким вона допомагала визначитися, й ознакою безглуздя, яке ніколи не зникало. Вона була таким індикатором усього, що відбувалося й змішувалося в єдиному русі в людській історії, що "вписати" війну в рамки світу-економіки – це те саме, що розкрити інший сенс у конфліктах людей і дати несподіване потвердження схемі Іммануеля Валлерстайна.

Справді, війна має не одне й те саме обличчя. Її забарвлювала, розчленовувала географія. Було кілька форм війни, примітивних і сучасних, як були рабовласництво, кріпацтво та капіталізм. Кожен провадив таку війну, яку міг.

Вернер Зомбарт не помилявся, коли говорив про війну, яка оновлюється розвитком техніки, про війну – творця сучасності, яка мовби працювала на найшвидше утвердження капіталізму, капіталістичних систем. Від XVI ст. були війни "авангардні", які запекло мобілізували кредити, розум, винахідливість техніків, і настільки, що війни самі, як тоді подейкували, змінювалися рік у рік згідно з наполегливими вимогами моди, звісно ж, куди менш утішними, ніж зміни в прикрасах вбрання. Але така війна, дочка поступу та його мати, була тільки в серці світів-економік; аби розвинутися, їй потрібно було безліч людей і коштів, потрібна була зухвала велич планів. Полиште цю центральну сцену світового театру, яку до того ж висвітлюють переважно інформація та історіографія свого

Здача Бреди (1625 р.). З картини Веласкеса так званих «Копій» («Lanzas»). Спінола приймає ключі міста. (Фото Жиродона.)

часу, і дістаньтесь до вбогих, подеколи первісних периферійних реґіонів: славна війна там не мала свого місця, або ж вона була смішна і, навіть більше, неефективна.

Дієґо Суарес, солдат і автор спогадів з ґарнізону Орана, залишив нам із цього приводу досить удале свідчення очевидця[89]. Близько 1590 р. іспанський уряд перейнявся, либонь, потішною ідеєю: послати до маленької африканської фортеці полк (*tercio*) добірних вояків, відкликаний задля цього з полів битв у Фландрії, які були переважно театром війни як мистецтва "за правилами". За першого ж виходу з фортеці цих "зелених" – бо "старі" вояки оранського ґарнізону мали їх за "зелених" – на обрії з'явилося кілька арабських вершників. Вояки *терсіо* негайно вишикувалися в каре. Та тут мистецтво було марне: ворог не наважився наблизитись до цих рішуче настановлених вояків. І ґарнізон відверто глумився з такого даремного маневру.

Насправді війна як мистецтво була можлива тільки тоді, коли її вели в такий самий спосіб з обох боків. Це ще ліпше доводить тривала війна на бразилійському Південному Сході (*Nordeste*), яка провадилася від 1630-го до 1654 р., така, якою її з блиском подала недавно видана книга молодого бразилійського історика[90].

Тут ми, без жодного сумніву, перебуваємо на крайній околиці Європи, яку слід розуміти в найширшому сенсі. Голландці, які 1630 р. захопили силою Ресифі, не змогли зайняти всю цілком цукровиробну провінцію Пернамбуку. Впродовж двадцяти років їх практично блокуватимуть у місті, де вони отримуватимуть по морю продукти харчування, боєзапаси, підкріплення й навіть тесаний камінь або цеглу для своїх споруд. 1654 р. цей тривалий конфлікт цілком логічно розв'яжеться на користь португальців, точніше – лузо-

бразильців, бо саме ці останні визволили Ресифі й змогли про це розповісти й зберегти пам'ять про це.

Аж до 1640 р. король Іспанії був володарем Португалії, яку він завоював понад півстоліття тому – 1480 р. Отже, саме ветерани фландрської армії, офіцери й солдати, іспанці чи італійці, за наказом короля вирушили на цей віддалений театр воєнних дій. Та між частинами, рекрутованими на місці (*soldados da terra*), і регулярними військами, привезеними з Європи, одразу ж виникла повна незгода. Неаполітанець граф Баньюоло, який командував експедиційним корпусом, безперестану шпетив місцевих солдатів; він помирав з нудьги і, як свідчили очевидці, цілими днями пив, аби розважитися. Чого ж він хотів? Та провадити війну в Бразилії так само, як він вів її у Фландрії, обложуючи й захищаючи укріплені міста з дотриманням узвичаєних правил. Тож після того як голландці взяли місто Параїба, він вирішив написати їм: "Хай здобуте місто стане у добрій пригоді вашмосцям. Разом з цим листом відсилаю до вас п'ятьох полонених ..."[91]. То була війна як мистецтво, а також і війна куртуазна, в дусі здачі Бреди 1625 р., якою її змалював Веласкес на своїй картині "Списи" (*Lanzas*).

Але війна бразилійська не могла бути війною фландрською, хоч би скільки бурчали хвальковиті ветерани. Незрівнянні майстри несподіваних нападів, індіанці та бразильці накидали партизанську війну. А коли Баньюоло, аби додати хоробрості їм, перш ніж послати їх до бою в найліпших традиціях, здогадався видавати їм горілку з цукрової тростини, то місцеві вояки йшли спати, аби прочуматися після сп'яніння. До того ж ці дивні вояки з будь-якого приводу полишали військові лави й зникали в лісах та неосяжних болотах тієї країни. Голландець, який також бажав би провадити війну за європейськими правилами, відчував огиду до такого ворога, який розпорошувався, який замість того, аби вступити до чесного бою, зникав, ховався, влаштовував засідки. Які негідники! Які боягузи! Самі іспанці були цілком з цим згодні. Як казав один з їхніх ветеранів: "Ми не мавпи, щоб воювати на деревах". Проте цілком можливо, що в цих бувалих у бувальцях вояків, які сиділи за лініями укріплень, не викликало невдоволення те, що вони були під захистом пильності виняткових за своїми достойностями вартових та спритності ефективних вільних загонів, неперевершених майстрів війни дрібних сутичок, тієї, яку називали *лісовою війною* (*guerra de matto*) або, ще мальовничіше, *летючою війною* (*guerra volante*).

Однак 1640 р. Португалія повстала проти Іспанії. В підсумку стався поділ двох корон. На Піренейському півострові, між Лісабоном та Мадридом, розпалилася Тридцятирічна, або майже тридцятирічна, війна: вона триватиме до 1668 р. Ясна річ, Бразилія зосталася без прикриття іспанського флоту. Тож не було більше ветеранів, не стало постачання дорогого спорядження. З бразилійського боку віднині війна могла бути лише *летючою війною*, тією, яка підходила для бідарів і яка, всупереч усім розумним прогнозам, зрештою 1654 р. візьме гору над терпінням голландців, щоправда, тоді, коли Сполучені провінції втягнуться в першу свою війну з Англією й тому виявляться жахливо ослабленими з воєнного погляду. До того ж у Португалії вистачило здорового глузду заплатити дорогу ціну постачанням солі за мир, до якого нарешті було рукою сягнути.

Праця Евалду Кабрала ді Меллу надає певної правдоподібності традиції, що збереглася досі, згідно з якою Ґарибальді, який за часів своєї молодості устряв у пригоди бразилійської війни (цього разу 1838 р., з нагоди повстання *Farroupilhas* – "голодранців"), буцімто навчився там таємниць незвичайної війни: зібратися в одному місці, йдучи десятьма різними шляхами, завдати сильного удару, а відтак знову розпорошитися,

якомога швидше й безгучно, аби напасти в іншому місці. Саме таку війну він провадитиме на Сицилії 1860 р. після висадження "Тисячі"[92]. Та *лісова війна* характерна була не для самої тільки Бразилії. Партизанська війна провадиться ще й сьогодні, й читач згадає недавні її приклади. Ґарибальді міг би навчитися провадити її і не в Бразилії. У Французькій Канаді за часів війн з Англією один офіцер регулярних військ суворо засуджував війну із засідок, яку вели його співвітчизники, франко-канадці, чатуючи на ворога, як чатують на велику дичину. "Це не війна, – казав він, – це вбивство!"[93]

Навпаки, в Європі, поблизу центральних регіонів, війни йшли з великим гармидером, з розгортанням військ, які впорядковано просувалися за правилами воєнної науки. В XVII ст. то була переважно облогова війна, війна з артилерією, тиловим забезпеченням, у зімкненому строю ... Загалом – війна коштує вельми дорого, нагадує безодню. Держави надто невеликих розмірів знемагали під її тягарем, особливо міста-держави, хоч би якими ощадливими вони були зі своїми зброярнями та продуманим рекрутуванням найманців. Якщо нова держава зростала, якщо в ній оселявся сучасний капіталізм, то знаряддям цього часто-густо була війна: *війна всьому мати* (*bellum omnium pater*). Проте в цій війні ще не було нічого від війни тотальної: бранців обмінювали, багатіїв викуповували, операції були переважно вмілими, а не смертоносними. Англієць Роджер Бойл, граф Орері[94], відверто заявив 1677 р.: "Ми провадимо війну радше як лисиці, ніж як леви, і на двадцять облог припадає один бій". Війна немилосердна почнеться тільки з Фрідріха II або, ще точніше, з війн Революції та Імперії.

Важливим правилом такої війни на горішньому поверсі було перенесення боїв на землі сусіди, найслабкішого або найменш сильного. Якщо внаслідок удару у відповідь війна поверталася в святая святих – прощавай, переваго! З цього правила мало було винятків: Італійські війни завершили відступ Апеннінського півострова, який доти був панівним. Голландія 1672 р. вислизнула з рук Людовика XIV – честь їй і слава! Проте 1795 р. вона не врятувалася від кавалерії Пішеґрю (французького генерала (1761 - 1804 рр.), який 1794 - 1795 рр. успішно керував бойовими діями в Голландії. – *Приміт.ред.*); і відтоді вона більше не була серцем Європи. Ні в XIX, ні в XX ст. жоден ворог не перетнув Ла-Маншу чи Північного моря. Чудова Англія вела свої війни здалеку, її рятували острівне розташування та обсяги субсидій, які вона роздавала своїм союзникам. Бо якщо ви сильні, то війна падає на плечі ближнього. За часів Булонського табору англійські субсидії було виділено Австрії, і Велика армія враз розвернулася в бік Дунаю.

Суспільства й світ-економіка

Суспільства еволюціонували вельми повільно, та саме це зрештою сприяє спостереженням історика. Китай завше мав свою систему мандаринів: чи коли-небудь він її позбудеться? В Індії ще й нині існують касти, а Могольська імперія до останніх своїх днів мала *джагірдарів*, загалом щось на кштalт турецьких *сипахі* (рядові кінні воїни, які одержували наділи землі, вирощеними продуктами на якій годували родину, на умовах несення військової служби. – *Приміт.ред.*). Навіть західне суспільство, що було наймобільніше серед усіх, розвивалося сповільнено. Англійське суспільство, яке у XVIII ст. не переставало дивувати європейця, який приїхав з континенту, як і нині історика-неанглійця (я говорю про це з власного досвіду), стало окреслюватися, починаючи з Багряної та Білої троянд, на три століття раніше. Рабство, яке Європа

винайшла наново для колоніальної Америки, зникло в США тільки 1865 р., а в Бразилії – 1888 р., цебто вчора.

Одне слово, я не вірю в швидкі соціальні зміни, в несподівані розв'язки. Навіть революції не бувають повним розривом з минулим. Що ж до соціальної мобільності, то вона активізувалася з економічними піднесеннями, проте буржуазія ніколи не підвищувала свого соціального статусу у великій масі, бо відсоток привілейованих стосовно всього населення залишався обмеженим. А за поганої кон'юнктури найвищий клас замикався; і той, кому вдавалося прорватися через його двері, мав бути вельми спритним. Саме це сталося у Франції в 90-і роки XVI ст. Або ж, коли взяти вузький приклад, у крихітній республіці Лукка в 1628 - 1629 рр. Річ у тім, що держава на противагу тому, що нерідко твердять, тільки час від часу сприяла піднесенню буржуазії, і тільки тоді, коли це їй було потрібно. Й якби нечисленні лави панівних класів не виявляли з роками тенденції до порідшання, соціальна мобільність діяла б ще повільніше, хоч у Франції, як і в інших країнах, "третій стан завше бажає наслідувати шляхетство, до якого він постійно прагне піднестися, *докладаючи до того неймовірних зусиль*"[96]. А що соціальна мобільність була утруднена і її прагнули довго, то природно, що нові обранці, завше нечисленні, часто робили тільки те, що зміцнювало панівний порядок. Навіть у містечках реґіону Марке, який контролювався Папською державою, нечисленне шляхетство, яке ревно оберігало свої прерогативи, дозволяло тільки повільну інтеґрацію, яка ніколи не ставила під загрозу соціальний порядок, що тоді панував[97].

Отже, нема нічого дивного в тому, що соціальний матеріал, який виконувався в рамках світу-економіки, врешті-решт, либонь, пристосовувався до нього надовго, тверднув і утворював одне ціле з ним. Йому завжди вистачало часу пристосуватися до обставин для підтримання своєї рівноваги. Тож повернути кружало – означало синхронно переходити по всьому світу-економіці від найманої праці до кріпацтва та рабства – і так упродовж кількох століть. Соціальний порядок постійно будувався досить одноманітно, в злагоді з базовими економічними потребами. Кожне завдання, якось поставлене міжнародним поділом праці, народжувало свій вид контролю, і цей контроль згуртовував суспільство, керував ним. У центрі економіки наприкінці XVIII ст. Англія була країною, де наймана праця пронизувала водночас і село й міські види діяльності; невдовзі вона охопить усе. На континенті наймана праця своїм більшим чи меншим поширенням правила за мірило досягнутого рівня сучасності, але залишалися численні незалежні ремісники; ще чільне місце посідав здольник, він був плодом компромісу між орендарем та кріпаком давніших часів: у революційній Франції було багато дрібних власників-селян... Нарешті, кріпацтво, рослина живуча, охопило повторно феодалізовану Східну Європу, а також турецькі Балкани. А рабство в XVI ст. здійснило своє сенсаційне вторгнення до Нового Світу, буцімто там усе мало початися з нуля. Щоразу суспільство відповідало таким чином на різні економічні потреби й виявлялося замкненим у них самим своїм пристосуванням, бувши нездатним вийти за межі раз знайдених розв'язань. І якщо тоді залежно від місця воно було таким або інакшим, то це тому, що воно репрезентувало *єдине* або *одне* з можливих розв'язань, "найліпше пристосоване (за всіх інших рівних) до специфічних типів виробництва, з яким воно стикалося"[98].

Зрозуміла річ, що в такому пристосуванні соціального до економічного не було нічого механічного або автоматичного, були загальні імперативи, але траплялися й відхилення та вільності, помітні відмінності залежно від культури та навіть від географічного оточення. Жодна схема не збігалася з реальністю цілком і повністю. Я кілька разів

привертав увагу до взірцевого випадку Венесуели[99]. З європейським завоюванням там усе почалося з нуля. В цій просторій країні в середині XVI ст. нараховувалося, либонь, 2000 білих та 18 000 корінних жителів. Добування перлин на узбережжі тривало лише кілька десятиріч. Розробка рудних покладів, зокрема золотих розсипів у Яракуї, призвела до першої рабовласницької інтермедії: використання індіанців, полонених під час війни, й нечисленних привезених негрів. Першим успіхом був розвиток тваринництва, зокрема на широких *рівнинах* (*llanos*) внутрішніх реґіонів, де поодинокі білі, земельні власники та шляхтичі, і кінні пастухи-індіанці утворили примітивне суспільство феодального типу. Згодом, особливо у XVIII ст., плантації какао в узбережній зоні спричинили потребу використання привізних чорних рабів. Отже, було дві Венесуели: одна "феодальна", друга – "рабовласницька", й перша з них розвивалася раніше за другу. Зауважмо, одначе, що у XVIII ст. порівняно численні раби належали *маєткам* (*haciendas*), розкиданим на *рівнинах*. Зауважмо також, що венесуельське колоніальне рабство з його містами, які розвивалися, та його іститутами не вкладалося повністю в ці дві схеми й навіть вельми відрізнялося від них.

Може, варто рішуче підкреслити самі собою очевидні факти. На мій погляд, усі соціальні підрозділи, всі "моделі", що їх аналізують історики та соціологи, дуже рано наявні в соціальній ґрадації, яка лежить перед нашими очима. Водночас були класи, касти (під цим слід розуміти замкнені в собі групи), "стани", яким звичайно всіляко сприяла держава. Класова боротьба то тут, то там спалахувала дуже рано й затихала тільки для того, аби розгорітися наново. Бо нема суспільства без наявності в ньому супротивних сил. І не було також суспільства без ієрархії, цебто загалом без примусу мас, які утворюють суспільство, до покори й до праці. Рабство, кріпацтво, наймана праця були історичними розв'язаннями, соціально відмінними, певного універсального завдання, що залишалося в своїй основі одним і тим самим. Час від часу можливі навіть порівняння, дарма – правильні чи неправильні, легковажні чи глибокі! "Служники великого шляхтича в Лівонії, – писав 1793 р. Макартні, – або негри, які служать у ямайського колоніста, хоч вони самі раби, вважають себе вищими за класом – перші за селян, а другі – за негрів, що працюють на землі"[100]. Приблизно в той самий час Бодрі де Лозьєр, оголошуючи війну "крайнім негрофілам", дійшов до того, що твердив, буцімто "по суті слово "раб" означає в колоніях тільки немаєтний клас, який, здається, сама природа створила спеціально для праці; але ж той самий клас покриває більшу частину Європи. В колоніях раб живе працею й завше має зисковну працю; в Європі ж сіромаха не завжди знаходить, чим зайнятися, й помирає в злиднях... Хай назвуть у колоніях сірому, який би помер з убогості, який би мусив наповнювати зголоднілий шлунок травами чи якого голод примусив би накласти на себе руки! В Європі можна назвати багатьох, що загинули через брак їжі..."[101]

Тут ми опиняємося в самісінькому серці проблеми. Соціальні способи експлуатації змінювали один одного, загалом доповнювали один одного. Те, що було можливе в центрі світу-економіки завдяки надлишку людей, силі-силенній угод та монети, на різних периферіях відбувалося зовсім інше. Від одного пункту економічної "території" до іншого загалом спостерігався історичний поступ. Але я боюсь, що нинішня система з потрібними поправками все ще вишиває свої візерунки на канві структурних нерівностей, що виникли з історичного відставання. Тривалий час центральні реґіони викачували людей зі своїх околиць: ці останні були улюбленою зоною набору рабів. Звідки беруться нині некваліфіковані робітники індустріальних зон Європи, США чи СРСР?

Домашнє рабство в Бразилії (ілюстр. з книги: J. B. Debret, Voyage pittoresqu, 1834). (Фото Національної бібліотеки.)

На думку Іммануеля Валлерстайна, матриця світу-економіки в її соціальному вираженні показує, що було кілька "способів виробництва", від рабовласницького до капіталізму, і що цей останній не міг жити інакше, як в оточенні інших їм на шкоду. Роза Люксембурґ мала слушність.

Ось що зміцнює в мені думку, яка поволі змусила мене визнати: капіталізм передусім має передумовою певну ієрархію, він ставить себе на вершину такої ієрархії, створив він її сам чи ні. Там, де він утручається тільки на останньому етапі, капіталізмові досить проміжної ланки – чужої, але такої, яка потурає йому, соціальної ієрархії, що продовжує і полегшує дії. Польський магнат, зацікавлений у ґданському ринкові, господар *енженю* (*engenho*) на бразилійському Північному Сході, пов'язаний з купцями Лісабона, Порту чи Амстердама, ямайський плантатор, пов'язаний з лондонськими купцями, – й ось уже зв'язок налагоджений, потік рухається. Такі проміжні ланки, цілком очевидно, залежать від капіталізму, вони навіть становлять його невід'ємну частину. В деяких місцях капіталізм за допомогою "передових" центру, цих своїх "антен", сам укорінювався в ланцюжок, що вів від виробництва до великої торгівлі, – не задля того, аби взяти на себе повну відповідальність за неї, а щоб закріпитися в стретегічних пунктах, які контролювали ключові сектори нагромадження. Чи не тому, що такий ланцюг, який вирізняла жорстока ієрархія, безперервно розгортав свої ланки, що соціальна еволюція, пов'язана з усією сукупністю світу-економіки, виявилася такою повільною? Або ж, що одне й те саме, через те, як вважає Пітер Ласлет, що більша частина економічних завдань

була важка, грубо звалена на людські плечі[102]. І що завше знаходилися привілейовані (за різними категоріями), ладні позбутися важкої праці, потрібної для життя всіх, переклавши її на плечі інших.

Культурний лад

Культури (або цивілізації: ці двоє слів, хоч би там що казали, здебільшого можуть уживатися як взаємозамінні) теж були ладом, який організовував простір на тих самих засадах, що й економіки. Якщо вони збігалися з цими останніми (особливо тому, що світ-економіка *як ціле* на всьому своєму протязі *виказував тенденцію до того*, щоб мати одну й ту саму культуру, принаймні певні елементи однієї і тієї самої культури, на противагу сусіднім світам-економікам), то вони й відрізнялися від них: культурні карти не збігаються просто так із картами економічними, і це досить логічно. Чи не пояснювалося це тим, що культура вела своє походження з нескінченного минулого, яке перевершувало, й набагато, саму собою разючу довготривалість світів-економік. Вона – найдавніший персонаж людської історії: економіки змінювали одна одну, політичні інститути розвалювались, суспільства виникали одне за одним, але цивілізація й далі йшла своїм шляхом. Рим упав у V ст. н.е., а римська церква продовжує його до наших днів. Індуїзм, що знову піднявся проти ісламу у XVIII ст., відкрив щілину, в яку проникло англійське завоювання, але боротьба між двома цивілізаціями й нині перед нашими очима з усіма її наслідками, тимчасом як Індійська імперія Англії вже не існує понад третину століття. Цивілізація – це старець, патріарх світової історії.

У серці кожної цивілізації утверджуються релігійні цінності. Це реальність, яка йде здалеку, вельми здалеку. Якщо в середні віки й пізніше церква боролася з лихварством та з наступом грошей, то це тому, що вона репрезентувала давноминулу добу, куди давнішу, ніж капіталізм, добу, для якої інновації були нестерпні. Проте релігійна реальність не становить сама по собі всієї культури, яка охоплює також дух, стиль життя (в усіх значеннях цього терміна), літературу, мистецтво, ідеологію, самосвідомість... Культура створена з величезних багатств, матеріальних і духовних.

І ніби для того, щоб усе ускладнити, культура водночас є суспільством, політикою, економічною експансією. Те, в чому не досягає успіху суспільство, вдається культурі; те, що економіці довелося б робити самій, культура обмежувала у можливості тощо. До того ж не було жодної легко розрізнюваної культурної межі, яка не була б доказом безлічі завершених процесів. У хронологічних рамках цієї книги кордон по Рейну та Дунаю був переважно кордоном культурним: з одного боку – стара християнська Європа, з другого – своєрідна "християнська периферія", завойована ближче до нашого часу. Але ж коли настала Реформація, лінія Рейн – Дунай виявилася приблизною лінією розриву, вздовж якої стабілізувався поділ християнства: по один бік – протестанти, по другий – католики. Й то був також очевидний стародавній кордон, стародавній *limes* Римської імперії. Чимало інших прикладів говорило б такою самою мовою – ну хоч би поширення романського мистецтва та мистецтва ґотичного, які обоє, з винятками, що потверджували правило, свідчать про посилення культурної єдності Заходу – насправді світу-культури, світу-цивілізації.

При потребі світ-цивілізація і світ-економіка могли приєднатися один до одного й навіть один одному сприяти. Завоювання Нового Світу – це була також і експансія європейської цивілізації в усіх її формах, яка підтримувала й ґарантувала колоніальну

експансію. В самій Європі культурна єдність сприяла економічним обмінам, і навпаки. Перша поява готики в Італії, в місті Сієні, була прямим запозиченням великих сієнських купців, що відвідували ярмарки Шампані. Вона спричинить собою перебудову всіх фасадів будинків на великому центральному майдані міста. Марк Блок бачив у культурній єдності християнської Європи в середні віки одну з причин її "проникливості", її здатності до обмінів, що залишається правильним і за далеко пізніших часів.

Так, вексель, головна зброя торговельного капіталізму Заходу, обертався майже виключно в межах християнського світу ще у XVIII ст., не переступаючи цих меж у напрямі світу ісламу, Московії чи Далекого Сходу. Звісно, в XV ст. існували генуезькі векселі на ринку Північної Африки, але підписував їх який-небудь генуезець або італієць, а в Орані, Тлемсені або в Тунісі їх приймав великий купець-християнин[103]. Отже, вексель залишався між своїми. Достоту так само у XVIII ст. виплати за векселем, виписаним у Батавії[104], чи в Англійській Індії, чи на Іль-де-Франсі[105], залишалися операціями між європейцями; вони стояли на обох кінцях плавання. Були венеціанські векселі на Леванті, але найчастіше вони виписувалися *на* венеціанського представника (*baile*) в Константинополі або *ним* підписувалися[106]. Не залишатися в колі своїх, у колі купців, які керувалися тими самими принципами й підлягали тій самій юрисдикції, означало б

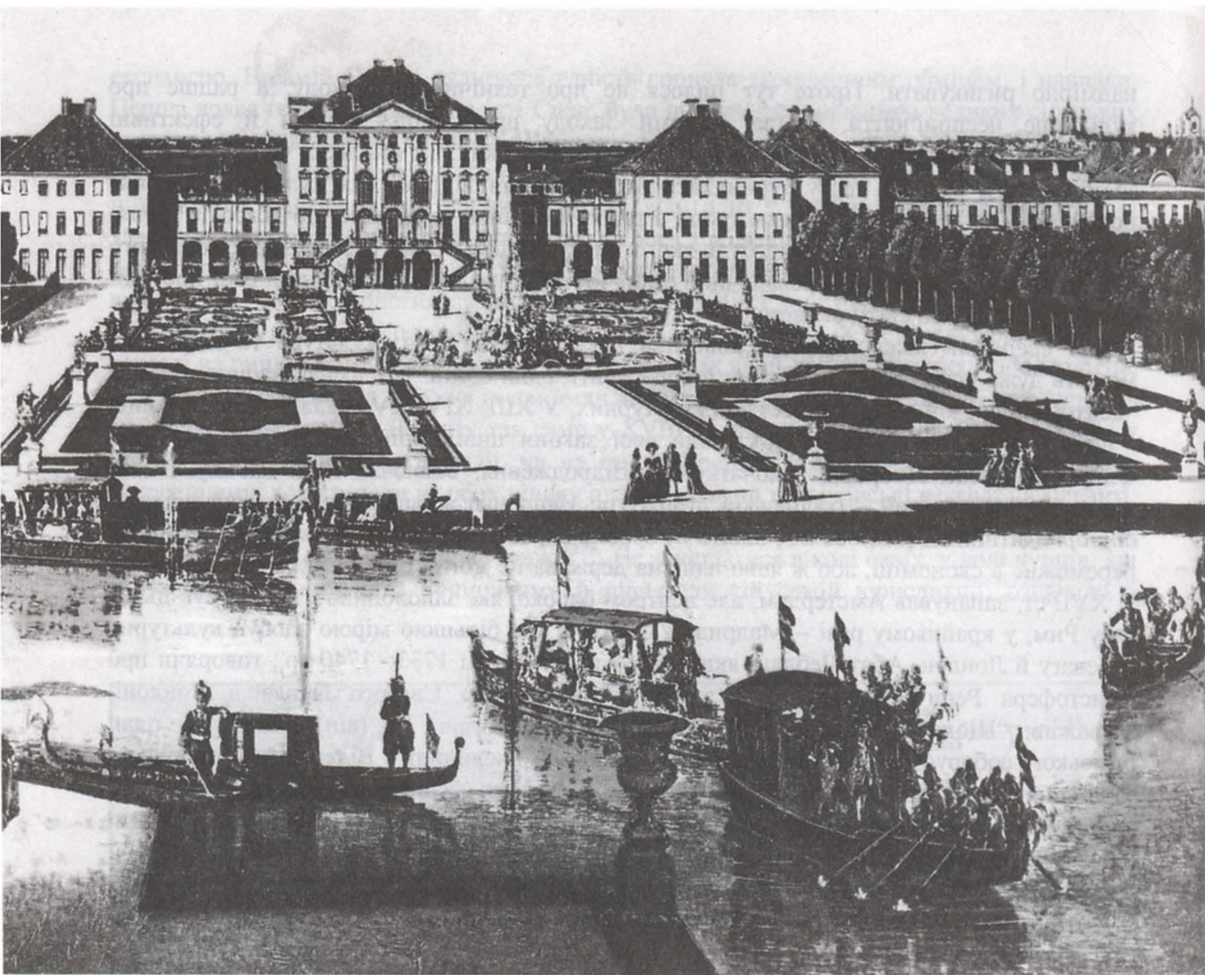

НАСЛІДУВАННЯ ВЕРСАЛЯ В ЄВРОПІ XVIII СТ.

Ця карта численних копій Версаля - від Англії до Росії та від Швеції до королівства Неаполітанського - показує міру французької культурної першості по всій Європі доби Просвітництва. (За даними кн.: Louis Réau, L'Europe française au Siècle des Lumière, 1938, p. 279.)

надмірно ризикувати. Проте тут ішлося не про технічну перешкоду, а радше про культурне несприйняття, бо за межами Заходу провадилися щільні й ефективні кругообіги векселів – з вигодою до купців мусульманських, вірменських чи індійських. І ці кругообіги в свою чергу зупинялися біля кордонів відповідних культур. Таверньє пояснював, як можна перевозити гроші з ринку на ринок за допомогою векселів *банія*, що змінювали один одного, від будь-якого ринку Індії до самого середземноморського Леванту. То був останній перевалочний етап. Тут з'єднували свої кордони й свої протидії світи-цивілізації та світи-економіки.

Зате *всередині* кожного світу-економіки накреслені на карті культура та економіка можуть дуже розбігатися, подеколи й суперечити одна одній. Це досить наочно показує "центрування" зон економічних і зон культурних. У XIII, XIV, XV ст. аж ніяк не Венеція і не Ґенуя, цариці торгівлі, диктували свої закони цивілізації Заходу. Тон задавала Флоренція: вона створила, започаткувала Відродження; водночас вона накинула свій діалект – тосканський – італійській літературі. Напрочуд живий венеціанський діалект, *апріорі* здатний на завоювання, навіть не зробив спроб у цій сфері. Чи не тому, що місто, переможне в економіці, або ж явно панівна держава не могли б володіти всім водночас? У XVII ст. запанував Амстердам, але центром бароко, яке заполонило Європу, був цього разу Рим, у крайньому разі – Мадрид. У XVIII ст. не більшою мірою здобув культурну перевагу й Лондон. Абат Леблан, який перебував у Англії 1733 - 1740 рр., говорячи про Кристофера Рени[107], архітектора, який збудував собор Святого Павла в Лондоні, зауважив: "Щодо пропорцій, яких він дотримався погано, то (він) лише звів план римського собору Святого Петра до трьох третин його величини". Відтак ідуть аж ніяк не захопливі коментарі з приводу англійських сільських будинків, які були "також у італійському смаку, але цей смак не завше правильно витримано"[108]. В цьому ж XVIII ст. ще більшою мірою, ніж італійська культура, Англію пронизав внесок Франції, з її чудовою культурою, за якою визнавали першість думки, мистецтва й моди (безперечно, аби втішити її в тому, що вона не володіла світом). "Англійцям досить подобається наша мова, і вони отримують утіху, читаючи по-французькому навіть Цицерона"[109], – писав знову ж таки абат Леблан. І роздратований тим, що йому протуркали вуха нагадуванням про число французьких служників, які працюють у Лондоні, він завдає удару у відповідь: "Якщо ви маєте в Лондоні стільки французів, які вам прислуговують, то це тому, що ваші люди охоплені манією вдягатися, накручувати кучері та пудритися так, як ми. Вони наполегливо наслідують наші моди й дорого платять тим, хто навчає їх, як виряджатися на взірець наших манірниць"[110]. Тож Лондон, який перебував у центрі світу, незважаючи на блиск власної культури, робив поступки Франції і запозичення в неї у цій сфері. Втім, не завше залюбки, бо нам відомо про існування близько 1770 р. товариства *Антигаллікан*, "яке плекало найперше – бажання не послуговуватися в одязі жодними виробами французького виробництва"[111]. Та що могло зробити одне товариство наперекір розвиткові моди? Англія, піднесена своїм поступом, не підважила інтелектуального панування Парижа, і вся Європа до самої Москви сприяла тому, аби французька стала мовою аристократичних кіл і засобом висловлення європейської думки. Так само наприкінці XIX – на початку XX ст.Франція, яка багато в чому плenталася у хвості економічної Європи, була безперечним центром літератури та живопису Заходу. Музична першість Італії, а відтак Німеччини відзначалася в добу, коли ні Італія, ні Німеччина не панували в Європі економічно. Й навіть сьогодні величезний економічний ринок Сполучених Штатів іще не поставив їх на чолі літературного або художнього світу.

Престиж Франції та Венеції у XVIII ст.: в Німфенбурзі, баварському Версалі, 1746 р. у святкуванні брали участь ґондоли на венеціанський кшталт. (Замок Німфенбурґ, Мюнхен. Фото видавництва А.Колена.)

Проте техніка (хоч і не конче наука) здавна розвивалася в панівних зонах економічного світу. Голландія, а відтак Англія вспадкували цей подвійний привілей. Нині він належить США. Але техніка була, либонь, тільки тілом, а не душею цивілізацій. Логічно було, що їй сприяли економічна активність і висока заробітна платня в найпередовіших зонах економіки. Зате наука, мабуть, не є привілеєм якоїсь однієї нації. Принаймні так було ще вчора. Сьогодні я б у цьому засумнівався.

Матриця світу-економіки цілком прийнятна

Матриця, яку пропонує Валлерстайн і яку ми подали в загальних рисах і головних аспектах, викликала після своєї появи 1975 р. хвалу та критику, як усякі тези, що мають певний резонанс. Шукали й знайшли більше її попередниць, ніж можна було собі це уявити. Знайшли для матриці безліч застосувань і наслідків: навіть національні економіки відтворюють загальну схему, вони всіяні, оточені районами автаркійної економіки; можна було б сказати, що світ усіяний "периферіями", розуміючи під цим висловом країни, зони, пояси слабкорозвинених економік. У звужених рамках таких матриць, прикладених до розмірених "національних" просторів, можна було б знайти приклади, що перебувають у очевидній суперечності із загальною тезою[112], наприклад Шотландію, "периферію" Англії, яка наприкінці XVIII ст. рушила вперед, розпочала економічний ривок. Можна було б віддати перевагу щодо неуспіху імперської політики Карла V 1557 р. моєму поясненню перед поясненням Валлерстайна або навіть зробити йому докір (що я зробив у пом'якшеній формі) за недостатню увагу до інших реальностей, ніж реальності економічного порядку, коли дивитися крізь вічка його матриці. А що за першою книгою Валлерстайна повинні піти три інші, причому друга, з якої я прочитав ряд чудових сторінок, завершується, а дві останні книги доведуть виклад до сучасної доби, то ми маємо нагоду ще раз повернутися й обговорити обґрунтованість, нові риси й межі систематичного, може, занадто систематичного, але такого, що виявився плідним, погляду на проблему.

І саме цей успіх важливо підкреслити. Те, в який спосіб нерівність світу дає уявлення про натиск, про вкорінення капіталізму, пояснює, що центральна зона опиняється вище за саму себе, на чолі будь-якого можливого поступу; що історія світу – це кортеж, процесія, співіснування способів виробництва, які ми занадто схильні розглядати послідовно, у зв'язку з різними епохами історії. Насправді ці способи виробництва зчеплені один з одним. Найпередовіші залежать від найвідсталіших, і навпаки: розвиток – це другий бік слабкорозвиненості.

Іммануель Валлерстайн розповідає, що до пояснення світу-економіки він дійшов у пошуках найбільш протяглої, проте такої, що залишається досить доладною, одиниці виміру. Та цілком очевидно, що в боротьбі з історією, яку провадить цей соціолог, до того ж іще африканіст, його завдання не було розв'язане. Поділити згідно з простором – треба. Але потрібна також і часова одиниця відліку. Бо в європейському просторі змінювали один одного кілька світів-економік. Або, точніше, європейський світ-економіка після XIII ст. кілька разів змінював свою форму, переносив свій центр, переглядав свої периферійні регіони. То чи не варто поставити собі запитання: якою була для даного світу-економіки найтриваліша часова одиниця відліку, що, незважаючи на свою тривалість та численні породжені часом зміни, зберегла б безперечну зв'язність? Справді, без зв'язності нема міри – чи то йдеться про простір, чи про час.

СВІТ-ЕКОНОМІКА ПЕРЕД ЛИЦЕМ ЧЛЕНУВАННЯ ЧАСУ

Час, як і простір, може ділитися. Проблема полягатиме в тому, аби в такому членуванні, яке з великою майстерністю роблять історики, ліпше розмістити хронологічно й ліпше зрозуміти ті історичні чудовиська, якими були світи-економіки. Завдання насправді нелегке, бо для цих останніх упродовж їхньої довгої історії можна використати тільки приблизні дати: таку-то експансію можна фіксувати з точністю приблизно в десять або двадцять років; таке-то формування центру або переміщення його вимагає для свого завершення понад століття. Бомбей, відданий португальським урядом англійцям 1665 р., очікував понад століття, аби змінити торговельний центр у Сураті, довкола якого довгі роки оберталася економічна активність Західної Індії[113]. Отже, перед нами сповільнені історії, подорожі, що вкрай довго здійснюються й такі убогі на промовисті випадковості, що є ризик неправильно відтворити їхнє просування: історія витрачала століття на їх створення та їх руйнування.

Інша важкість: нам пропонує і накидає свої послуги історія кон'юнктур, бо вона – те єдине, що може висвітлити наш шлях. Але ж вона цікавиться куди коротшими рухами та періодами, ніж тривалі флуктуації і коливання, які і є тим "індикатором", що нам потрібен. А отже, нам доведеться, роблячи попереднє пояснення, подолати ці короткотермінові рухи, які, до речі, найлегше помітити й розтлумачити.

Кон'юнктурні ритми

П'ятдесят років тому гуманітарні науки відкрили ту істину, що все життя людей зазнає флуктуацій, коливається з примхи *періодичних* рухів, що нескінченно відновлюються. Ці рухи, узгоджені й такі, що перебувають у конфлікті між собою, нагадують тремтливі мотузочки або смужки, з яких починалося наше навчання в школі. Від 1923 р. Ж.Буске казав: "Різні аспекти соціального руху (мають) хвилясту форму, ритмічну, не незмінну чи таку, що регулярно змінюється, а з такими періодами, коли (їхня) інтенсивність зменшується або наростає"[114]. Під "соціальним рухом" треба розуміти всі рухи, які пускають якесь суспільство у рух: сукупність таких рухів утворює *кон'юнктуру* або, ліпше сказати, *кон'юнктури*. Бо є безліч кон'юнктур, що заторкують економіку, політику, демографію, а також такою самою мірою – і самосвідомість, колективне мислення, злочинність з її піднесеннями й спадами, художні школи та літературні течії, що змінювали одна одну, саму моду (моду в одязі, таку швидкоплинну на Заході, що вона належить до суто випадкових явищ). Серйозно вивчалася тільки економічна кон'юнктура, якщо вона взагалі була доведена до остаточних висновків. Тож історія кон'юнктур вельми складна й неповна. Й ми це відзначимо, коли завершуватимемо цю працю.

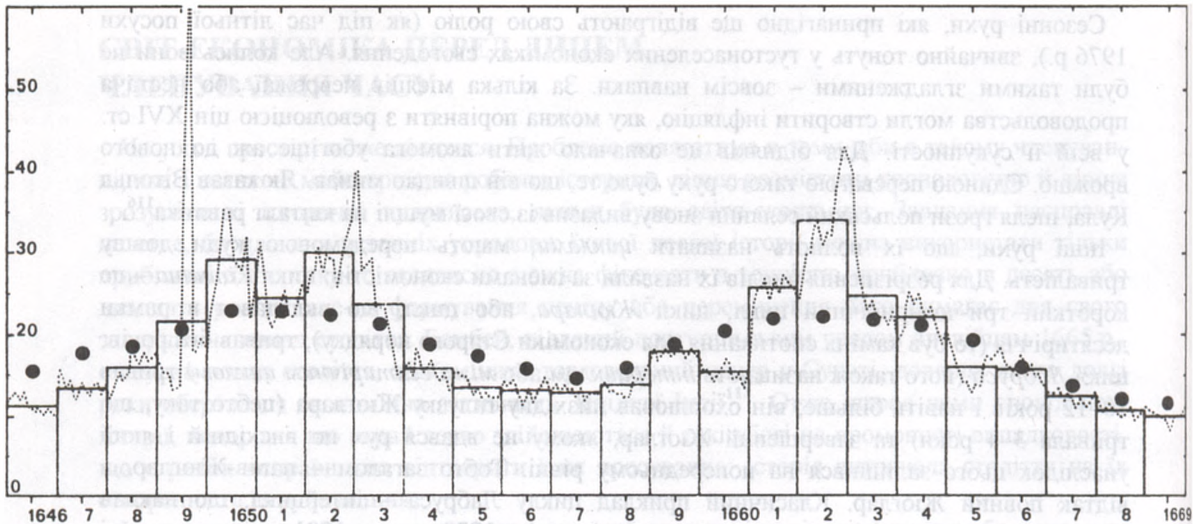
Поки що займімось тільки економічною кон'юнктурою, особливо кон'юнктурою цін, з якої почалися величезні дослідження. Їхню теорію виробили економісти близько 1929 - 1932 рр. на засадах сучасних даних. Історики пішли слідом за ними: поступово завдяки їм висвітлення матеріалу широко просувалося назустріч часові. Було вироблено поняття, знання, цілу мову. Коливальний рух усієї сукупності поділили на окремі рухи, з яких кожен вирізнявся своєю "заставкою", своїм періодом, своїм власним значенням[115].

Сезонні рухи, які принагідно ще відіграють свою ролю (як під час літньої посухи 1976 р.), звичайно тонуть у густонаселених економіках сьогодення. Але колись вони не були такими згладженими – зовсім навпаки. За кілька місяців неврожаї або нестача продовольства могли створити інфляцію, яку можна порівняти з революцією цін XVI ст. у всій її сукупності. Для бідняків це означало жити якомога убогіше аж до нового врожаю. Єдиною перевагою такого руху було те, що він швидко минав. Як казав Вітольд Кула, після грози польський селянин знову вилазив із своєї мушлі на кшталт равлика[116].

Інші рухи, що їх воліють називати *циклами*, мають передумовою куди довшу тривалість. Для розрізнення циклів їх назвали за іменами економістів: цикл *Кітчина* – це короткий три-чотирирічний цикл; цикл *Жюґлара*, або цикл, що вкладався в рамки десятиріччя (то був камінь спотикання для економіки Старого порядку), тривав 6-8 років; цикл *Лабруса* (його також називають *інтерциклом* або *міждесятирічним циклом)* тривав 10–12 років і навіть більше; він охоплював низхідну галузку Жюґлара (цебто таку, що тривала 3–4 роки) та завершений Жюґлар, якому не вдався рух по висхідній і який унаслідок цього залишився на попередньому рівні. Тобто загалом – напів-Жюґлар, а відтак повний Жюґлар. Класичний приклад циклу Лабруса – інтерцикл, що наклав відбиток своїх депресій та застою на період від 1778-го до 1791 р., напередодні Французької революції, в розв'язання якої він напевне зробив свій внесок. Що ж до гіперциклу, або циклу *Кузнеця* (подвоєного циклу Жюґлара), то він тривав би два десятки років. Цикл *Кондратьєва*[117] займав півстоліття чи більше: так, цикл Кондратьєва почався 1791 р., сягнув кульмінації до 1817 р. і перебував на спаді до 1851 р., майже до самого моменту виникнення у Франції Другої імперії (1852 - 1870 рр.). Нарешті, не існує тривалішого циклічного руху, ніж *вікова тенденція* (*trend*), яка насправді вельми мало вивчена й до якої я невдовзі повернуся, аби розглянути її докладніше. Доти, доки її досконало не вивчать, поки її не відтворять у всьому її значенні, історія кон'юнктур залишиться вкрай неповною, незважаючи на безліч праць, натхнених нею.

Зрозуміла річ, усі ці цикли були сучасниками один одного, були синхронні: вони співіснували, змішувалися, долучали свої рухи до коливань цілого або відокремлювалися від нього. Але шляхом технічно простих засобів можна поділити глобальний рух на окремі рухи, знехтувати ті чи ті задля єдиної переваги: виокремити обраний рух, на який ви бажаєте кинути світло.

Від самого початку вирішальна проблема полягає в тому, аби дізнатися, існували чи ні в старовинних доіндустріальних економіках ці цикли, виявлені спостереженнями *сучасних* економістів. Чи існував, наприклад, цикл Кондратьєва до 1791 року? Один історик не без лукавства заявляє нам, що коли шукати раніше XIX ст. ту чи ту форму циклу, її майже напевне знайдеш[118]. Це застереження корисне, якщо тільки не помилятися щодо значення ставок у грі. Якщо справді нинішні цикли досить схожі на цикли вчорашні, то встановлюється певна наступність між економіками старовинними та економіками новими: цього разу могли б діяти ті самі правила, які ми знаходимо в сучасному досвіді. А якщо спектр флуктуацій розвивається інакше, якщо ці останні інакше впливали одні на одних, тоді можна було б спостерігати знаменну еволюцію. Тож я не гадаю, що знайдення П'єром Шоню циклів Кітчина в торгівлі севільського порту в XVI ст. – незначуща деталь[119]. Або ж що цикли Кондратьєва, які простежуються один за одним за кривими рухами цін на збіжжя й на хліб у Кельні[120] від 1368-го до 1797 р., не дають вирішального свідоцтва про цю першорядної важливості проблему наступності.

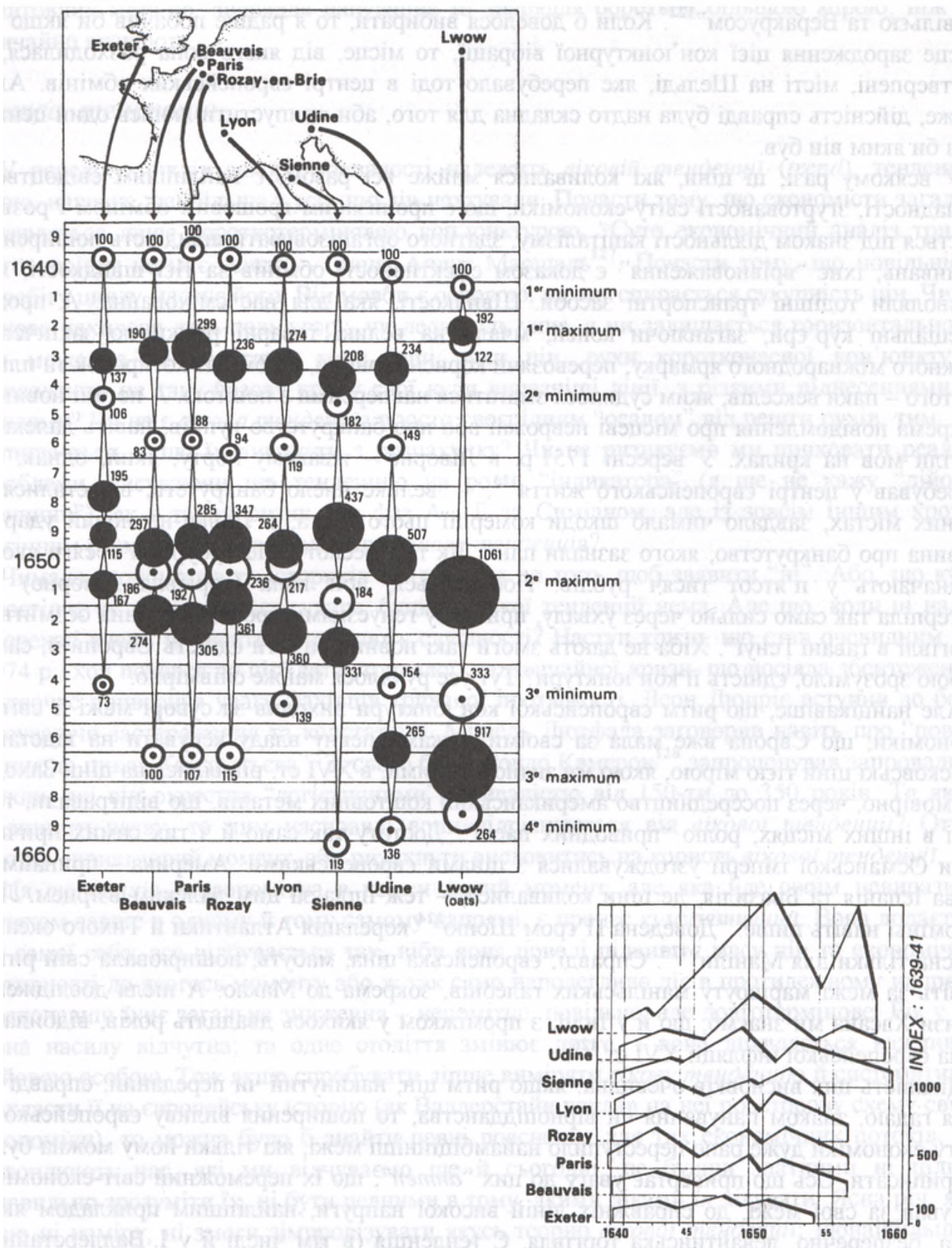
ЯК РОЗКЛАСТИ ЦІНИ НА РІЗНІ РУХИ

На цьому графіку накладено одна на одну три різні криві відзначених цін сетьє пшениці на Паризькому центральному ринку: ***пунктир*** *- рухи за місяцями; доволі спокійна в нормальний рік, крива різко злітає вгору за часів неврожаю та труднощів у задоволенні попиту;* ***суцільна риса*** *- ступінчастий рух середніх річних величин, вирахуваних за рік від врожаю до врожаю (серпень - липень): чергування поганих років (від 1648-1649 рр. до 1652-1653 рр.; Фронда, 1661-1662 рр.; сходження на престол Людовіка XIV) та добрих врожаїв;* ***великі крапки*** *- циклічні рухи (від 1645-1646 рр. до 1655-1656 рр. та від 1656-1657 рр. до 1668-1669 рр.), розраховані за середніми рухомими величинами за семирічний період. Перехід до таких широких циклічних рухів включає флуктуації цін у зміни вікової тенденції.*

Флуктуації та площа їхнього поширення

Ціни (для доіндустріальних століть використовують переважно ціни на збіжжя) безупинно варіювалися. Такі флуктуації, що спостерігаються вже давно, є ознакою раннього виникнення в Європі ринкових мереж, тим більше, що флуктуації ці уявляються майже синхронними на вельми широких просторах. Європа XV, XVI та XVII ст., хоч їй ще бракувало повної узгодженості, вже цілком очевидно корилася загальним ритмам, певному порядку.

І саме це навіть непокоїло історика, який досліджував ціни та заробітну платню: він намагався *відновити нові серії* даних, але щоразу, завершивши свою роботу, він знову чув заздалегідь відому мелодію. Те, що промовляло одне дослідження, повторювалося в наступному. Графік на с. 61, запозичений з “*Cambridge Economic History*”[121], кидає світло на такі збіги, так ніби хвилі цін, одні високі, інші низькі, поширювалися в усьому просторі Європи такою мірою, що можна було б подати їхні обриси на землі на кшталт того, як зображують на метеорологічних картах пересування ізобар. Френк Спунер спробував надати цьому процесові наочності, і графік, який він склав, досить добре вимальовує проблему, якщо й не розв’язує її. Справді, щоб її розв’язати, треба було б відшукати епіцентр цих рухливих хвиль, припускаючи, що такий епіцентр є. Чи це ймовірно? За словами П’єра Шоню, “якщо існував перший начерк світу-економіки в XVI ст. ... універсальний характер флуктуацій (либонь) брав свій початок десь між

ЧИ БУЛО ХВИЛЕПОДІБНЕ ПОШИРЕННЯ ЦІН?
ЗЕРНОВІ КРИЗИ В ЄВРОПІ 1639–1660 РР.

На лівому графіку, що його замислив Френк Спунер (Cambridge Economic History, 1967, IV, p. 468), чорні круги позначають максимуми чотирьох послідовних криз; ці останні пронеслися по всьому європейському простору, від Атлантичного океану до Польщі. Базова величина 100 розрахована з останньої чверті 1639 р. по першу чверть 1641 р. Другий графік, праворуч (збудований Лабораторією Школи вищих досліджень), подає в більш схематичній формі ті самі хвилеподібні рухи цін.

Севільєю та Веракрусом"[122]. Коли б довелося вибирати, то я радше побачив би якщо не місце зародження цієї кон'юнктурної вібрації, то місце, від якого вона розходилася, в Антверпені, місті на Шельді, яке перебувало тоді в центрі європейських обмінів. Але, може, дійсність справді була надто складна для того, аби припустити якийсь один центр, хоч би яким він був.

У всякому разі, ці ціни, які коливалися майже всі разом, є найліпшим свідоцтвом доладності, згуртованості світу-економіки, що є пронизаним грошовим обміном і розвивається під знаком діяльності капіталізму, здатного організовувати швидкість поширення коливань; їхнє "врівноваження" є доказом ефективності обмінів за тієї швидкості, які дозволяли тодішні транспортні засоби. Швидкості, яка для нас сміхованна. А проте, спеціальні кур'єри, заганяючи коней, мчали на великі товарні ринки по закінченні кожного міжнародного ярмарку, перевозячи корисні новини, відомості котировок та плюс до того – паки векселів, яким судилося змагатися навперейми з поштою. А погані новини, зокрема повідомлення про місцеві неврожаї або про банкрутство купців, навіть далеких, летіли мов на крилах. У вересні 1751 р. в Ліворно – жвавому порту, який, однак, не перебував у центрі європейського життя[123], – "велике число банкрутств, що сталися в різних містах, завдало чимало шкоди комерції цього міста, а тільки-но новий удар – новина про банкрутство, якого зазнали пани Лік та Прескот у Петербурзі й обсяги якого визначають у п'ятсот тисяч рублів. Побоюються, аби вона (торгівля Ліворно) не потерпіла так само сильно через ухвалу, прийняту генуезцями про відновлення безмитної торгівлі в гавані Ґенуї". Хіба не дають змоги такі новини бачити єдність Європи й, само собою зрозуміло, єдність її кон'юнктури? Тут усе рухалося майже співмірно.

Але найцікавіше, що ритм європейської кон'юнктури виходив за суворі межі її світу-економіки, що Європа вже мала за своїми межами певну владу керувати на відстані. Московські ціни тією мірою, якою ми знайомі з ними, в XVI ст. рівнялися на ціни Заходу – ймовірно, через посередництво американських коштовних металів, що відігравали, так як і в інших місцях, ролю "приводних пасів". Достоту так само й з тих самих причин ціни Османської імперії узгоджувалися з цінами європейськими. Америка – принаймні Нова Іспанія та Бразилія, де ціни коливалися, – теж ішла за цим далеким взірцем. Луї Дерміньї навіть пише: "Доведена П'єром Шоню[124] кореляція Атлантики й Тихого океану дійсна тільки для Маніли"[125]. Справді, європейська ціна, мабуть, поширювала свій ритм навіть за межі маршруту манільських галеонів, зокрема до Макао. А після досліджень Азизи Хасана ми знаємо, що й у Індії, з проміжком у якихось двадцять років, відбилася луна європейської інфляції XVI ст.[126].

Цікавість цих висновків очевидна: якщо ритм цін, накинутий чи переданий, справді є, як я гадаю, знаком панування чи вірнопідданства, то поширення впливу європейського світу-економіки дуже рано переступило найамбіційніші межі, які тільки йому можна було б приписати. Ось що привертає увагу до цих "*антен*", що їх переможний світ-економіка висував за свої межі, до справжніх ліній високої напруги, найліпшим прикладом якої була, безперечно, левантинська торгівля. Є тенденція (в тім числі й у І. Валлерстайна) недооцінювати цей етап обмінів, називати їх другорядними, оскільки вони стосувалися лише предметів розкоші, тож від них, мовляв, можна було б відмовитися, не завдаючи бодай якоїсь шкоди звичайному життю народів. Безперечно. Але, бувши розташованими в самісінькому серці найускладненішого капіталізму, такі обміни мали *наслідки*, які своєю чергою позначалися на найбуденніших сторонах життя. Впливали на ціни, але не тільки на них. Ось також те, що привертає нашу увагу знову ж таки до грошей та

коштовних металів, знаряддя панування та знаряддя боротьби більшою мірою, ніж це звичайно визнають.

Вікова тенденція

У переліку циклів рекорд тривалості належить *віковій тенденції* (*trend*), тенденції, якою, напевне, найбільше з усіх циклів нехтували. Почасти тому, що економісти загалом цікавляться лише короткотерміновою кон'юнктурою. "Суто економічний аналіз тривалого періоду не має сенсу", – пише Андре Маршаль[127]. Почасти тому, що повільність перебігу циклу маскує його. Він мовби є основою, на яку спирається сукупність цін. Чи ця основа нахилена ледь-ледь угору, чи ледь-ледь униз, а чи залишається горизонтальною? Чи можливо це помітити, коли інші рухи цін, рухи короткочасної кон'юнктури, накладають на таку базову криву свої куди виразніші лінії, з різкими піднесеннями та спадами? Чи не є *вікова тенденція* просто своєрідним "осадом" від решти рухів, тим, що залишається, якщо їх викинути з розрахунку? Чи не ризикуємо ми приховати реальні проблеми, висуваючи цю тенденцію на ролю "індикатора" (я ще не кажу "дійової причини"), як є такий ризик для фаз А і Б за Симіаном, але із зовсім іншим хронологічним розмахом? Чи взагалі існує *вікова тенденція*?

Чимало економістів та істориків схиляються до того, щоб заявити "ні". Або, що куди простіше, як мені здається, вдати, буцімто такої тенденції нема. Але що, коли ці надто обережні вчені, ці скептики не мають слушності? Наступ кризи, що став очевидним від 1974 р., хоч почався до цієї дати, тривалої, надзвичайної кризи, що посіяла збентеження, водночас привернув увагу фахівців тривалої протяглості. Леон Дюпріє вступив до бою, висуваючи застереження та констатації. Мішель Лютфала заговорив навіть про "повернення до циклу Кондратьєва". Зі свого боку, Рондо Камерон[128] запропонував запровадити цикли, які він охрестив "логістичними", тривалістю від 150-ти до 350 років. Та якщо облишити назву, то чим насправді вони відрізняються від *вікової тенденції*? Отже, настав сприятливий момент, аби ризикнути висловитись на користь *вікової тенденції*.

Ця *тенденція*, малопомітна в кожен даний момент, але яка йде своїм невиразним шляхом завше в одному й тому самому напрямі, є процес *кумулятивний*. Вона додається до самої себе; все відбувається так, ніби вона поволі підвищує масу цін та економічної активності до якогось моменту або ж так само наполегливо діє в протилежному напрямі, розпочавши їхнє загальне зниження – непомітне, повільне, але довготермінове. Рік у рік вона насилу відчутна; та одне століття змінює друге, і вона виявляється важливою дійовою особою. Тож якщо спробувати ліпше виміряти *вікову тенденцію* й систематично накласти її на європейську історію (як Валлерстайн наклав на неї просторову схему світу-економіки), то можна було б знайти певні пояснення для тих економічних потоків, що захоплюють нас, які ми відчуваємо ще й сьогодні, не бувши здатними ні цілком правильно зрозуміти їх, ні бути певними в тому, якими ліками їх лікувати. Ясна річ, я не маю ні наміру, ні змоги зімпровізувати якусь теорію *вікової тенденції*; щонайбільше я намагаюсь розглянути знову дані класичних книг Дженні Ґриціотті Кречман[129] та Ґастона Ембера[130] й відзначити їхні можливі наслідки. Це спосіб уточнити наші проблеми, але не розв'язати їх.

Як і кожен інший цикл, цикл віковий має вихідну точку, вершину та кінцеву точку; та визначення їх залишається досить приблизним, беручи до уваги плавні обриси вікової кривої. Можна сказати, маючи на увазі її вершини: *приблизно* 1350 р., *приблизно* 1650 р.

Згідно з визнаними нині даними[131], розрізняють *стосовно Європи* чотири послідовні вікові цикли: 1250 [1350] - 1507 - 1510 рр.; 1507 - 1510 [1650] - 1733 - 1743 рр.; 1733 - 1743 [1817] - 1896 рр.; 1896 [1974?] ... Перша й остання дати цих циклів відзначають початок піднесення й закінчення спаду; проміжна дата в квадратних дужках відзначає кульмінаційний момент, де вікова тенденція починає зворотний рух, інакше кажучи, точку *кризи*.

З усіх цих хронологічних віх перша найменш надійна. За відправну точку я б радше обрав не 1250 р., а початок XII ст. Труднощі випливають із того, що вельми недосконала за тих далеких часів статистика цін не дає нам жодної певності, одначе ж початок величезного зростання сіл та міст Заходу, хрестові походи дозволяють, мабуть, пересунути принаймні на п'ятдесят років назад початок європейського піднесення.

Це не марні суперечки й не марні уточнення; вони наперед показують, що, маючи дані тільки про три вікові цикли, коли четвертий перебуває ще в середині свого шляху (якщо ми не помиляємося щодо розриву 70-х років нашого століття), важко висловити думку стосовно порівняльної протяглості цих циклів. Все ж таки здається, що ці нескінченні глибинні хвилі виказували тенденцію до того, аби скорочуватися. Чи варто приписувати це пришвидшенню історичного процесу, на яке можна звалити багато чого, і навіть надто багато?

Для нас проблема зовсім не в цьому. Повторюємо: вона в тому, щоб знати, чи відзначає або принаймні чи висвітлює такий рух, неприступний окові сучасника, довгочасну долю світів-економік; знати, чи завершуються ці останні, незважаючи на свою ваговитість та тривалість або ж внаслідок такої ваговитості й тривалості, такими ось рухами, чи підтримують їх, чи зазнають їхнього впливу й чи, пояснюючи їх, водночас самі пояснюються ними. Було б надто добре, якби все було достеменно так. Не вдаючись до натяжок при поясненні й прагнучи скоротити дискусію, я вдовольняюсь тим, що послідовно посяду ті спостережні пункти, які нам надають вершини 1350-го, 1650-го, 1817-го та 1973 - 1974 рр. У принципі такі спостережні пункти перебувають на стику двох процесів, двох картин, що суперечать одна одній. Ми їх не вибирали, а прийняли, ґрунтуючись на розрахунках, які не самі виконали. В усякому разі, це факт, що розриви, які ці пункти фіксують, безперечно, не випадково трапляються в різних періодизаціях, що їх визначають історики. Якщо вони відповідають також знаменним розривам в історії європейських світів-економік, то не тому, що ми були у своїх спостереженнях упередженими в тому чи тому сенсі.

Пояснювальна хроніка світів - економік

Обрії, що відкриваються з цих чотирьох вершин, не могли б пояснити всю історію Європи, але якщо такі пункти обрано правильно, то вони мали б дати й майже гарантувати можливість корисних зіставлень у масштабах усього дослідження, що розглядається, бо ці пункти відповідають аналогічним ситуаціям.

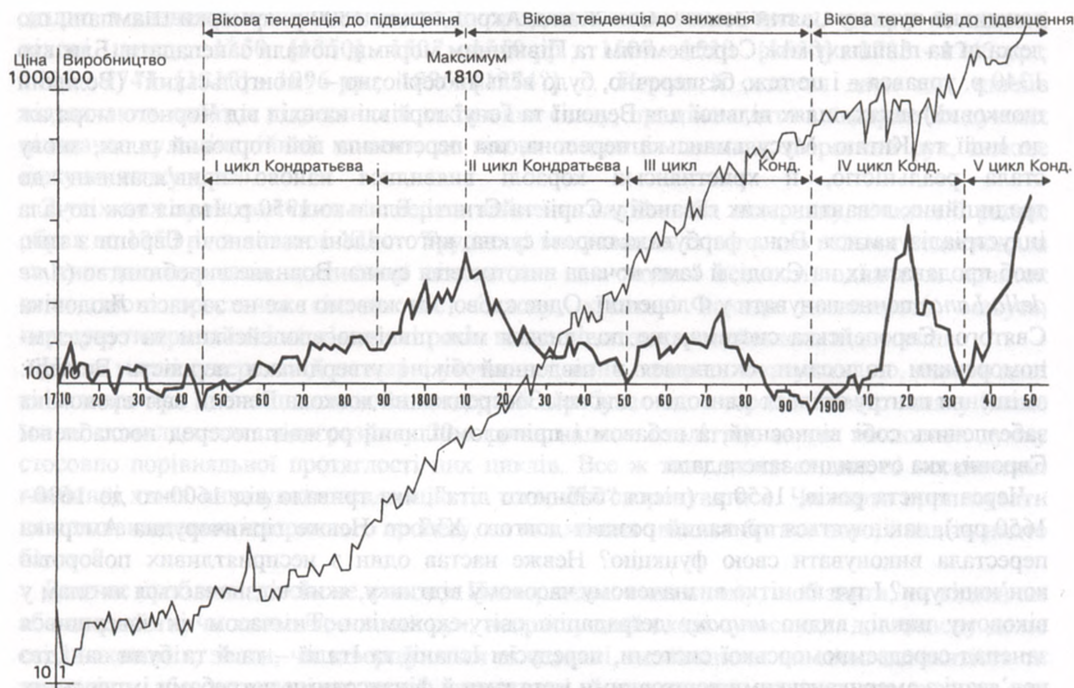
Чорна моровиця додала 1350 р. свого лиха до сповільненого й могутнього спаду, який почався задовго до середини століття. Європейський світ-економіка охоплював, окрім суходільної Центральної та Західної Європи, Північне та Середземне моря. Система Європа – Середземномор'я, цілком очевидно, зазнала тоді глибокої кризи. Християнський світ, утративши смак до хрестових походів чи позбувшись можливості їх здійснювати, наразився на опір та інерцію ісламу, якому він здав 1291 р. останній

важливий пункт у Святій Землі – Сен-Жан-д'Акр. Близько 1300 р. ярмарки Шампані, що лежали на півшляху між Середземним та Північним морями, почали занепадати. Близько 1340 р. урвався – і це теж, безперечно, було вельми серйозно – "монгольський" (Великий шовковий) шлях, шлях вільної для Венеції та Ґенуї торгівлі на схід від Чорного моря аж до Індії та Китаю. Мусульманська перепона, що перетинала цей торговий шлях, знову стала реальністю, й християнські кораблі виявилися наново прив'язаними до традиційних левантинських гаваней у Сирії та Єгипті. Близько 1350 р. Італія теж почала індустріалізуватися. Вона фарбувала сирові сукна, виготовлені на півночі Європи з тим, щоб продавати їх на Сході, й сама почала виготовляти сукна. Вовняне виробництво (*Arte della Lana*) почне панувати у Флоренції. Одне слово, ми живемо вже не за часів Людовіка Святого. Європейська система, що поділилася між північноєвропейським та середземноморським полюсами, схилилася в південний бік, і утвердилася першість Венеції: зміщення центру сталося з вигодою для неї. Зосереджений довкола Венеції світ-економіка забезпечить собі відносний, а небавом і приголомшливий розквіт посеред послабленої Європи, яка очевидно занепадала.

Через триста років, 1650 р. (після "бабиного літа", яке тривало від 1600-го до 1630–1650 рр.), закінчується тривалий розквіт довгого XVI ст. Невже гірничорудна Америка перестала виконувати свою функцію? Невже настав один з несприятливих поворотів кон'юнктури? І тут на чітко визначеному часовому відтинку, який відзначається як злам у віковому циклі, видно *широку* деградацію світу-економіки. Тимчасом як завершився занепад середземноморської системи, передусім Іспанії та Італії – та й та були занадто пов'язані з американськими коштовними металами й фінансовими потребами імперських амбіцій Габсбурґів, – нова система в Атлантиці своєю чергою розладналася, виявилась порушеною. Цей рух назад і був "кризою XVII ст." – класичним предметом суперечок, що, проте, не привели до якихось висновків. Одначе це той самий момент, коли Амстердам, який уже опинився в центрі світу на початку XVII ст., остаточно переміг. Відтоді Середземномор'я опиниться просто за межами великої історії, на яку воно впродовж століть мало майже монопольне право власності.

1817 рік: достеменність дати не повинна породжувати надмірних ілюзій. В Англії поворот певного циклу накреслився від 1809 - 1810 рр., у Франції – з кризами останніх років наполеонівського режиму. А для Сполучених Штатів відвертим початком зламу тенденції був 1812 р. Достоту так само срібні рудні Мексики, надія й предмет жадоби Європи, страшенно потерпіли від революції 1810 р.; і якщо вони після цього не виплуталися з труднощів, то тут неабияк завинила кон'юнктура. Й ось Європа та весь світ опинилися перед браком білого металу. Потерпів тоді економічний порядок у цілому світі, від Китаю до обох Америк. У центрі цього світу стояла Англія, й годі заперечувати, що й вона зазнала шкоди, незважаючи на свою перемогу, що і їй потрібні будуть роки, аби перевести дух. Але вона захопила перше місце, за яке ніхто з нею не змагався (Голландія зникла з обрію), яке ніхто в неї не міг відібрати.

"А 1973 - 1974 рр.?" – спитаєте ви. Чи йдеться про коротку кон'юнктурну кризу, як, очевидно, вважає більшість економістів? Чи, може, нам надано привілей (утім, незавидний) на власні очі побачити, як століття хитнеться вниз? І тоді політики короткотермінових циклів, украй точні, всі ці князі політики та економічні експерти, ризикують марно намагатися вилікувати недугу, закінчення якої не доведеться побачити навіть дітям наших дітей. Сучасність нам підморгує, настирливо спонукаючи нас поставити це запитання самим собі. Але перш ніж піддатися цій вимозі, треба розкрити дужки.

ЦИКЛИ КОНДРАТЬЄВА ТА ВІКОВА ТЕНДЕНЦІЯ

Цей графік показує на англійському матеріалі 1700-1950 рр. два рухи: цикли Кондратьєва та вікову тенденцію. Сюди додано криву руху виробництва; завважте її розбіжності з кривою руху цін. (За даними Ґастона Ембера: Gaston Imbert, Des mouvements de longue durée Kondratieff, 1959, p. 22.)

Цикл Кондратьєва й вікова тенденція

Вікова тенденція несе на собі, як ми вже зазначали, рухи, які не мають ні її витривалості, ні її довговічності, ні її непомітності. Ці рухи вихлюпуються на поверхню по вертикалі, їх легко побачити, вони примушують себе побачити. Повсякденне життя, як і вчора, пронизане такими жвавими рухами, які слід було б усі додати до *trend*, аби оцінити їхню сукупність. Але для нашої мети ми обмежимося тим, що залучимо тільки респектабельні цикли Кондратьєва, які також вирізнялися витривалістю, бо кожному з них відповідають загалом добрих півстоліття – час діяльності двох поколінь, одного за доброї кон'юнктури, другого – за поганої. Якщо скласти два ці рухи – вікову тенденцію й цикл Кондратьєва, – то ми матимемо "музику" довготермінової кон'юнктури, яка звучить на два голоси. Це ускладнює наше первісне спостереження, але й підкріплює його, тим більше що цикли Кондратьєва на противагу тому, що не раз твердили, з'явилися на європейському театрі не 1791 р., а на кілька століть раніше.

Додаючи свої рухи до піднесення чи спаду вікової тенденції, цикли Кондратьєва посилювали чи пом'якшували її. В половині випадків вершина циклу Кондратьєва збігалася з вершиною вікової тенденції. Так було 1817 р. Так було (якщо я не помиляюсь) 1973 - 1974 рр. і, можливо, 1650 р. Між 1817 та 1971 рр. було дві, либонь, незалежні вершини циклів Кондратьєва: 1873 та 1929 рр. Якби ці дані не викликали критики, що,

звісно, не так, ми сказали б, що 1929 р. розрив, який зяяв біля витоків всесвітньої кризи, був усього-на-всього тільки поворотом простого циклу Кондратьєва, зламом його висхідної фази, що почалася від 1896 р., пройшла через останні роки XIX ст., перші роки XX ст., першу світову війну та десять похмурих повоєнних років, аби досягти вершини 1929 р. Поворот 1929 - 1930 рр. був такий несподіваний для спостерігачів і фахівців (ці останні були ще дужче приголомшені, ніж перші), що було докладено зусиль, аби його зрозуміти, й книга Франсуа Симіана залишається одним з найліпших доказів цих зусиль.

1973 - 1974 рр. спостерігався поворот нового циклу Кондратьєва, вихідним пунктом якого був приблизно 1945 р. (цебто висхідна фаза протяглістю приблизно чверть століття, згідно з нормою); але чи не було тут, крім того, як і 1817 р., повороту й вікового руху й, отже, подвійного повороту? Я схильний вірити в це, хоча нема жодних доказів того. Й якщо ця книга колись потрапить до рук читача, який житиме після 2000 р., ці кілька рядків, може, розважать його, як розважався і я (з не цілком чистим сумлінням) якоюсь нісенітницею, що вийшла з-під пера Жана-Батиста Се.

Подвійний чи простий, але поворот 1973 - 1974 рр. відкрив тривалий спад. Ті, хто пережив кризу 1929 - 1930 рр., зберегли спогади про несподіваний ураган, без будь-якого попереднього етапу й порівняно короткий. Сучасна криза, яка не відпускає нас, страшніша, так ніби їй не вдавалося показати своє справжнє обличчя, знайти для себе назву й модель, яка б її пояснила, а нас заспокоїла. Це не ураган, а радше повінь з повільним і розпачливим підняттям вод або небо, надто затягнене свинцевими хмарами. Під питання поставлено всі основи економічного життя, всі уроки досвіду, нинішні й минулі. Бо, хоч як це парадоксально, за теперішнього спаду – сповільнення виробництва, безробіття – ціни й далі різко зростають на противагу колишнім правилам. Охрестити це явище *стагфляцією* – аж ніяк на означає пояснити його. Держава, яка скрізь намагалася грати ролю покровительки, яка давала собі раду з короткотерміновими кризами, дотримуючись уроків Кейнса, й вважала себе захищеною від повторення таких катастроф, як катастрофа 1929 р., – чи не вона відповідальна за дивацтва кризи внаслідок власних своїх зусиль? Або ж опір і пильність робітників створили греблю, яка пояснює настирливе піднесення цін і заробітної платні наперекір усьому? Леон Дюпріє[132] поставив ці питання, але не зумів на них відповісти. Останнє слово не дається нам, а разом з ним – і точне значення таких довготривалих циклів, які, либонь, підкоряються певним, не відомим нам законам чи правилам у вигляді тенденції.

Чи можливо пояснити довготривалу кон'юнктуру?

Економісти й історики констатують рухи кон'юнктури, описують їх, виявляючи увагу до того, як вони накладаються один на одного, так само як морський приплив несе на гребені власного руху рухи хвиль (як заведено казати після Франсуа Симіана); вони уважливі також і до численних наслідків таких рухів. І їх завше дивують розмах та нескінченна регулярність цих рухів.

Однак і ті й ті ніколи не пробували пояснити, чому ці рухи беруть гору, розвиваються й відновлюються. Єдине зауваження в цьому плані стосувалося коливань циклу Жюглара, які буцім пов'язані з плямами на сонці! В таку тісну кореляцію ніхто не повірить. А як пояснити інші цикли? Не лише ті, які визначалися коливаннями цін, а й ті, що належали до промислового виробництва (див. криві у У.Гоффмана), або цикл бразилійського золота у XVIII ст., або двохсотрічний цикл мексиканського срібла (1696 - 1900 рр.),

коливання торгівлі севільського порту за часів, коли ритм цієї останньої збігався з ритмом усієї економіки приатлантичного реґіону. Не кажучи вже про тривалі рухи населення, які відповідали коливанням вікового циклу й, безперечно, були такою самою мірою його наслідками, як і причинами. Коли брати до уваги густоту дій і взаємодій, тут теж слід остерігатися надто спрощеного детермінізму; кількісна теорія відігравала свою ролю, але, слідом за П'єром Віларом, я вважаю, що будь-яке економічне піднесення може створити свої гроші та свою систему кредиту[133].

Щоб вибратися з цієї вкрай важкої проблеми (я не кажу вже – розв'язати її), треба подумки звернутися до коливальних та періодичних рухів елементарної фізики. Щоразу рух є наслідком зовнішнього поштовху й реакції тіла, яке цей поштовх примушує коливатися, хоч би то була мотузка чи смужка... Струни скрипки вібрують під смичком. Природно, одна вібрація може спричинити іншу: військовий підрозділ, що ступає в ногу, вийшовши на міст, має відмовитися від єдиного ритму, інакше міст своєю чергою почне коливатися й за певних умов ризикує тріснути, як скляний. Уявімо собі в усьому комплексі кон'юнктури певний рух, який дає поштовх іншому рухові, відтак ще одному тощо.

Найважливіший поштовх – це, безперечно, той, що його дають зовнішні, екзогенні причини. Як каже Джузеппе Паломба, економіка Старого порядку діяла в рамках *календарних* обмежень, що означало тисячі зобов'язань, тисячі поштовхів через врожай, само собою зрозуміло; але якщо взяти лише один приклад: хіба не була зима переважно сезоном роботи ремісника? Не залежали від волі людей та влади, яка ними керувала, також роки достатку й невврожаїв, коливання ринку, здатні поширюватися, флуктуації торгівлі на далекі відстані й наслідки, що їх ця торгівля спричиняє для "внутрішніх" цін: будь-яка зустріч зовнішнього й внутрішнього була чи то пробоїною, чи то раною.

Але ж такою самою мірою, як зовнішній поштовх, важливим було й середовище, де він здійснювався: що то за тіло (слово не зовсім вдале), яке, бувши середовищем поширення руху, накидає цьому останньому свій період? У мене збереглися давні спогади (1950 р.) про розмову з Юрбеном, професором економіки в Лувенському університеті, головним предметом якої було намагання пов'язати коливання цін з тією площею чи тим обсягом, яких воно торкалося. На його думку, порівнянню підлягали тільки ціни на одній і тій самій вібруючій поверхні. Те, що коливалося під впливом цін, це були насправді мережі, що попередньо склалися, утворивши, на мою думку, переважно вібруючі поверхні, *структури* цін (у розумінні не такому, якого надає цьому слову Леон Дюпріє). Читач добре бачить, до якого твердження я наближаюсь: світ-економіка – це коливальна поверхня найбільших розмірів, та, яка не тільки сприймає кон'юнктуру, а й створює її на певній глибині, на певному рівні. В усякому разі, саме вона, ця поверхня, створює *єдність* цін на величезних просторах, так само як артеріальна схема розподіляє кров по всьому живому організму. Вона сама по собі є структура. Проте залишається без розв'язання поставлене завдання: дізнатися, є чи не є вікова тенденція, незважаючи на збіги, які я відзначав, добротним індикатором такої поверхні вловлювання та відбиття. Як я гадаю, вікове коливання, непоясниме без урахування величезної, але обмеженої площі світу-економіки, відкривало, уривало й знову відкривало складні потоки кон'юнктури.

Я не певен, що сьогодні історичне чи економічне дослідження спрямоване на ці довготермінового значення проблеми. П'єр Леон сказав у недавньому минулому: "Історики найчастіше залишалися байдужими до довгої протяглості"[134]. Лабрус навіть писав у вступі до своєї дисертації: "Ми відмовилися від будь-якого пояснення руху довгої

У XVI ст. багатство означало нагромадження мішків із збіжжям. («Королівські співи про зачаття». Париж, Національна бібліотека, Ms. fr. 1537.)

протяглості"[135]. Для інтерциклу віковою тенденцією, звісно, можна знехтувати. Що ж до Вітольда Кули, то він виказує увагу до довгочасних рухів, "які своєю кумулятивною дією викликають структурні трансформації"[136], але він майже самотній. Мішель Морино, який перебуває на другому фланзі, вимагає, аби "прожитому часові повернули його смак, його щільність та його подієву тканину"[137]. А П'єр Вілар – аби не випускали з уваги короткотермінових циклів, бо то означало б "систематично приховувати класові зіткнення, класову боротьбу; за капіталістичного ладу, як і в економіці Старого порядку, вони виявляються в короткотермінових циклах"[138]. Не варто виступати на будь-чиєму боці в такій дискусії – дискусії хибній, бо кон'юнктуру треба вивчати в усій її глибині, і було б шкода не шукати її меж, з одного боку, в подієвих виявах та короткотермінових циклах, а з другого – в довгочасній протяглості та вікових рухах. Час короткий і час довгий співіснують і є нероздільні. Кейнс, який збудував свою теорію на короткотерміновому часі, зробив дотепний випад, який часто повторювали інші: "В довгій протяглості всі ми будемо небіжчиками"; якщо облишити гумор, то це значення банальне й абсурдне. Бо ми в один і той самий час живемо і в короткому часі, і в довгому часі. Мову, якою я говорю, ремесло, яким я займаюсь, мої вірування, людське середовище, яке мене оточує, – все це я вспадкував; воно існувало до мене й існуватиме після мене. Я також не згоден і з Джоан Робінсон, яка вважає, буцімто короткотерміновий період – "не часова протяглість, а певний стан справ"[139]. Чим стає за такого підходу "довгочасний період"? Час виявився б тільки тим, що в ньому є, тим, що його населяє. Чи це можливо? Бейссад розважливіший, твердячи, що час "ні безневинний, ні невразливий"[140]; якщо він не створює свого змісту, то впливає на нього, надає йому форми та реальності.

Вчора й сьогодні

Щоб завершити цей розділ, замислений тільки як теоретичний вступ або, якщо ваша ласка, спроба сформувати проблематику, треба було б крок за кроком збудувати типологію вікових періодів – тих, що рухалися вгору, тих, що йшли вниз, і кризи, що їх відзначали найвищі точки цих періодів. Ні ретроспективна економіка, ні найризикованіші історичні дослідження не стануть для нас підтримкою в такій операції. А крім того, цілком імовірно, що подальші дослідження просто облишать ці проблеми, які я намагаюся сформулювати.

У всіх трьох випадках (піднесення, криза, спад) нам слід було б робити класифікацію й членування згідно з трьома колами за Валлерстайном, що вже дає нам дев'ять різних випадків, а що ми розрізняємо чотири соціальні *множини* – економіку, політику, культуру, соціальну ієрархію, – то ми вже приходимо до тридцяти шести випадків. Нарешті, треба передбачити, що правильна типологія може помаленьку вислизнути з наших рук; якби ми мали належні дані, то нам довелося б ще робити відмінності згідно з вельми численними окремими випадками. Дотримуючись обережності, ми залишимося в межах загальних положень, хоч би якими спірними й крихкими вони були.

У такому разі ми спрощуватимемо без зайвих докорів сумління. Кризи розглянуто в попередніх рядках. Вони позначають початок розпаду структури: упорядкований світ-система, який спокійно розвивався, занепадає або завершує свій занепад, і з багатьма відстроченнями та зволіканнями народжується інша система. Такий розрив уявляється як наслідок нагромадження випадковостей, порушень, спотворень. І саме ці переходи від однієї системи до іншої я спробую висвітлити в наступних розділах цього тому.

Коли бачиш перед собою вікові піднесення, то напевне розумієш, що економіка й соціальний порядок, культура, держава тоді очевидно процвітають. Дж.Гемілтон, сперечаючись зі мною під час наших дуже давніх зустрічей у Симанкасі (1927 р.), мав звичку казати: "В XVI ст. будь-яка рана гоїться, будь-яка несправедливість виправляється, будь-який відступ компенсується", – і так у всіх сферах: виробництво загалом у доброму стані, держава має кошти, щоб діяти, суспільство дає змогу зростати своїй нечисленній аристократії, культура рухається своїм шляхом, економіка, яку підкріплює зростання народонаселення, ускладнює свої кругообіги. Ці останні, пристосовуючись до зростання поділу праці, сприяють піднесенню цін; грошові резерви зростають, капітали накопичуються. Крім того, кожне піднесення має охоронний сенс: воно захищає саму систему, воно сприяє *всім економікам*. Саме під час таких піднесень були можливими об'єднання довкола кількох центрів, скажімо, в XVI ст. – поділ ринків між Венецією, Антверпеном та Ґенуєю.

За тривалих і тривких спадів картина змінюється: здорові економіки виявляються тільки в центрі світу-економіки. Спостерігається відступ, концентрація з вигодою для єдиного полюса; держави стають задерикуватими, агресивними. Звідси випливає "закон" Френка Спунера щодо Франції, яку, мовляв, економіка на піднесенні мала тенденцію розосередити, поділити на ворожі частини (під час Релігійних війн), тим часом як несприятлива кон'юнктура нібито зближувала різні частини з вигодою для уряду, сильного на вигляд. Та чи дійсний такий закон для всього минулого Франції і чи дійсний він для інших держав? Що ж до вищого суспільства, то в погані для економіки часи воно боролося, оточувало себе заслонами, обмежувало свою чисельність (пізні шлюби, надмірна еміграція молоді, раннє застосування протизаплідних засобів, як то було в Женеві в XVII ст.). Але культура тоді поводиться в найдивніший спосіб: якщо вона (як і держава) енергійно втручається в життя під час таких тривалих спадів, то це відбувається, безперечно, тому, що одне з її покликань – затуляти порожнини та виломи всієї соціальної множини (культура – чи не "опій вона для народу"?). І чи не тому також, що культурна активність – найменш дорога з усіх видів діяльності? Зауважте, що іспанський Золотий вік утверджувався тоді, коли вже спостерігався занепад Іспанії, шляхом зосередження культури в столиці; Золотий вік – це передусім блиск Мадрида, його двору, його театрів. І скільки було за марнотратного режиму графа, а відтак герцога Оліви́реса кваплива зведених споруд, можна сказати, майже дешевин! Я не знаю, чи годиться таке пояснення для віку Людовіка XIV. Але в остаточному підсумку я констатую, що вікові спади сприяли культурним вибухам або тому, що ми розглядаємо як культурні вибухи! Після 1600 р. – квітування італійської осені у Венеції, Болоньї, Римі. Після 1815 р. – романтизм, що запалив стару вже Європу.

Ці надто поквапливо висловлені твердження ставлять принаймні звичайні проблеми, але, на мій погляд, не найголовнішу з проблем. Не обговоривши це належною мірою, ми висували на перший план поступ і спад на верхньому рівні життя суспільства, культуру (культуру еліти), соціальний лад (стосовно привілейованого прошарку на вершині піраміди), державу на рівні уряду, виробництво в одній тільки сфері обігу, яке правило за рушій тільки для частини цього виробництва, економіку в найрозвиненіших зонах. Як усі історики, ми в найприродніший спосіб і не бажаючи того облишили найчисленнішу, величезну більшість жителів. Як же загалом почувалися ці маси за балансування вікових припливів та відпливів?

Як не парадоксально, але радше їм було погано, коли все, згідно з діагнозом економіки, йшло щонайліпше, коли піднесення виробництва ставало вельми відчутним, збільшувало

число людей, але покладало все більші труднощі на різні світи ділової активності та праці. Як показав це Дж.Гемілтон, тоді утворилася безодня між цінами та заробітною платнею, яка відставала від них[141]. Якщо звернутися до праць Жана Фурастьє, Рене Ґрандамі, Вільгельма Абеля, а ще більше – до публікацій Фелпса Брауна та Шейли Гопкінс, то стає ясно, що тоді спостерігалося зниження *реальної заробітної платні*[142]. Поступ у верхніх сферах і збільшення економічного потенціалу оплачувалися, як бачимо, стражданнями сили-силенної людей, число яких зростало в такому самому темпі, як і виробництво, або навіть швидше. Й може, саме тоді, коли це збільшення чисельності людей, їхніх обмінів, їхніх зусиль більше не компенсувалося поступом продуктивності праці, все сповільнювалося, наставала криза й починався рух у зворотному напрямі, спад. Дивує те, що "відплив" у надбудові спричиняв собою поліпшення життя мас, що реальна заробітна платня знову починала зростати. Тож у такий спосіб і припав на 1350 - 1450 рр., на найпохмуріший період європейського занепаду, своєрідний "Золотий вік" у повсякденному житті простого народу.

У такій історичній перспективі, яку за часів Шарля Сеньйобоса[143] визначили б як історію "відверту", найбільшою подією, подією довготерміновою, з величезними наслідками, фактично вирішальним зламом, було те, що від середини XIX ст., посеред плину промислової революції, те тривале піднесення, яке тоді закріпилося, не спричинило собою жодного глибокого погіршення загального добробуту, а викликало зростання доходу на душу населення. Може, висловити думку про цю проблему теж нелегко. Але подумайте про те, що величезне й різке піднесення продуктивності праці, яке сталося завдяки появі машини, водночас підвищило верхню межу можливостей. Саме всередині цього нового світу впродовж більш як століття безпрецедентне зростання населення планети супроводжувалося збільшенням доходу на душу населення. Цілком очевидно, соціальне піднесення змінилось у своїх характеристиках. А що ж вийде з руху назад, що настійливо починається від сімдесятих років нашого століття?

У минулому добробут простого народу, що супроводжував вікові спади, завше оплачувався величезними попередніми жертвами – щонайменше мільйонами померлих 1350 р.; серйозним демографічним застоєм у XVII ст. Саме це зменшення чисельності людей і послаблення економічного напруження стали основою очевидного поліпшення для тих, хто уцілів, для тих, над ким зглянулися моровиця чи спад. Сучасна криза постає перед нами не з такими симптомами: далі триває значне демографічне піднесення в світовому масштабі, темпи виробництва сповільнюються, посилюється безробіття, а проте супутній вітер дме у вітрила інфляції. А тоді звідкіль могла б прийти полегкість для мас? Ніхто не пошкодує за тим, що ліки (у кінських дозах) давніх часів – голод та пошесті – були усунені поступом хліборобства та медицини; до того ж спостерігається певна солідарність, що перерозподіляє продовольчі ресурси світу за браком чогось іншого. Однак, незважаючи на цю позірність та схильність сучасного світу непохитно вірити в постійне зростання, спитайте себе, чи не ставиться нинішня проблема, з потрібними поправками, в колишніх термінах? Чи не сягнув (або чи не перевершив) людський поступ рівня можливого, щедро збільшеного в минулому столітті промисловою революцією? Чи може число людей зростати без катастрофічних наслідків, принаймні тимчасово, поки якась нова революція, наприклад енергетична, змінить умови задачки?

Розділ 2

СТАРОВИННІ ЕКОНОМІКИ З ПАНІВНИМ ЕКОНОМІЧНИМ ЦЕНТРОМ У ЄВРОПІ: ДО Й ПІСЛЯ ВЕНЕЦІЇ

Європейський світ-економіка довго обмежуватиметься вузьким простором міста-держави, майже чи зовсім вільного у своїх діях, обмеженого цілком чи майже цілком тільки своїми силами. Аби врівноважити свої слабини, воно часто-густо використовуватиме ті чвари, що протиставляли одна одній різні території й людські групи; нацьковуватиме одних на одних; спиратиметься на десятки міст, або держав, або економік, які його обслуговували. Бо обслуговувати його було для них чи то питанням зацікавленості, чи то обов'язком.

Не можна не поставити собі запитання, як могли бути накиненими й зберігатися такі сфери панування зі своїм величезним радіусом, що будувалися на основі надто незначних за розміром центрів. Тим більше, що їхня влада без упину заперечувалася зсередини, за нею пильно стежило жорстко кероване, часто "пролетаризоване" населення. Все відбувалося з вигодою для кількох усім відомих родин, що правили за природну мішень для різноманітного невдоволення й утримували всю повноту влади (але одного чудового дня вони могли її і втратити). До того ж ці родини роздирали взаємні чвари[1].

Справді, світ-економіка, що охоплює ці міста, був сам по собі неміцною мережею. Й не менш справедливо те, що коли ця мережа рвалася, то дірку можна було залатати без особливих труднощів. То було справою пильності й свідомо застосованої сили. Та чи згодом Англія Пальмерстона або Дизраелі діятиме інакше? Аби утримувати такі надто великі простори, досить було володіти опорними пунктами (такими, як Кандія (Крит), яку 1204 р. захопила Венеція, Корфу – 1383 р., Кіпр – 1489 р. чи Ґібралтар, який 1704 р. несподівано зайняли англійці, Мальта, зайнята ними ж 1800 р.); досить було встановити зручні монополії, що їх підтримували так, як ми доглядаємо свої машини. Й ці монополії нерідко функціонували самі по собі, за рахунок досягненого пришвидшення, хоча за них, звісно, сперечалися міста-суперники, здатні принагідно створити чималі труднощі.

А проте, чи не занадто багато уваги приділяє історик таким зовнішнім напруженостям, подіям і епізодам, що підкреслюють їх, а також внутрішнім подіям – тим політичним поєдинкам і тим соціальним рухам, що так дуже забарвлювали внутрішню історію міських центрів? Адже то факт, що зовнішнє верховенство таких міст та верховенство всередині них багатіїв і можновладців були довготривалими реальностями; що еволюції, потрібній для здоров'я капіталу, ніколи не заважали в цих тісних маленьких світах ні напруженості, ні боротьба за заробітну платню й за своє місце в житті, ні запеклі чвари між політичними партіями та кланами. Навіть коли на сцені було багато галасу, гра, що давала прибуток, ішла за лаштунками своєю чергою.

Торгові міста середньовіччя були зорієнтовані на одержання зиску, сформовані цими зусиллями. Поль Ґруссе, говорячи про ці міста, навіть заявив: "Сучасний капіталізм нічого не винайшов"[2]. "Навіть сьогодні не можна знайти чогось, включаючи *income tax*[3],- додає до цього Армандо Сапорі, – що вже не мало б прецеденту в геніальності якоїсь італійської республіки"[4]. І справді, векселі, кредит, карбування монети, банки, торговельні угоди на певний термін, державні фінанси, позики, капіталізм, колоніалізм і

Чотири зображення Венеціанської імперії. Ліворуч угорі - Корфу, ключ до Адріатичного моря; вгорі праворуч - Кандія, яку Венеція утримуватиме до 1669 р.; внизу ліворуч - Фамагуста на острові Кіпр, утрачена 1571 р.; внизу праворуч - Александрія, що була брамою Єгипту та торгівлі прянощами. Ці досить фантастичні картини належать до зібрання двох десятків мініатюр, що ілюструють подорожі на Левант 1570-1571 рр. одного венеціанського шляхтича.
(Національна бібліотека.)

не меншою мірою соціальне безладдя, ускладнення робочої сили, класова боротьба, соціальна жорстокість, політичні злочини – все це вже було там, біля підвалин споруди. Й вельми рано, принаймні від XII ст., у Ґенуї та Венеції (і в цьому їм не поступалися міста Нідерландів) досить великі розрахунки провадилися в готових грошах[5]. Але дуже швидко з'явиться кредит.

Сучасні міста-держави, що випереджали свій час, обертали собі на вигоду відставання й слабкість інших. І саме сума таких зовнішніх слабкостей майже прирікала їх на те, щоб зростати, ставати владними; саме вона, сказати б, зберігала для них великі зиски торгівлі на далекі відстані, й вона ж виводила їх за межі загальних правил. Суперник, який міг би протистояти цим містам-державам, – територіальна держава, сучасна держава, яку вже накреслили успіхи якогось Фрідріха II на Півдні Італії, – зростав погано або, в усякому разі, не так швидко, і тривалий спад XIV ст. йому нашкодить. Тоді цілий ряд держав було підірвано й зруйновано, й міста знову дістали свободу дій.

Одначе міста й держави залишалися потенційними супротивниками. Хто з них пануватиме над іншим? То було велике питання у ранній долі Європи, й тривале панування міст пояснити нелегко. Врешті-решт Жан-Батист Се мав слушність, дивуючися з того, що "Венеціанська республіка, яка не мала в Італії у XIII ст. і п'яді землі, зробилася завдяки своїй торгівлі досить багатою й завоювала Далмацію, більшу частину грецьких островів та Константинополь"[6]. Крім того, нема жодного парадоксу в тому, що містам потрібний простір, ринки, зони обігу й захисту, цебто великі держави для експлуатації. Щоб жити, таким містам потрібна була здобич. Венеція немислима без Візантійської імперії, а згодом – без імперії Турецької. То була одноманітна трагедія "супротивників, що взаємно доповнювали один одного".

ПЕРШИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СВІТ-ЕКОНОМІКА

Таке верховенство міст можна пояснити тільки виходячи із структури першого світу-економіки, який накреслився між IX і XIII ст. Тоді створюються достатньо великі простори обігу, знаряддям якого були міста, що також були його перевалочними пунктами й отримувачами вигод. Отже, аж ніяк не 1400 р., з якого починається ця книга, народилась Європа – дивовижне знаряддя світової історії, а принаймні на два-три століття раніше, якщо не більше.

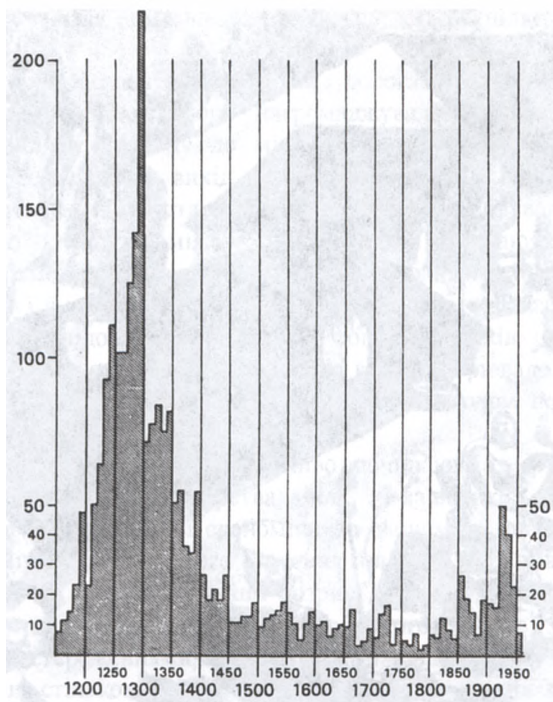
Тож варто вийти за хронологічні межі цієї праці й звернутися до її витоків, аби конкретно побачити народження світу-економіки завдяки ще недосконалим ієрархізації та поєднанню тих просторів, які його утворять. Тоді вже вимальовалися головні риси й зчленування європейської історії, і велика проблема модернізації (хоч би яким розпливчастим було це слово) густо населеного континенту виявилася поставленою в ширшій і правильнішій перспективі. Разом з появою центральних зон майже неодмінно вимальовувався певний протокапіталізм, і модернізація в таких зонах постає не як простий перехід від одного фактичного стану до іншого, а як ряд етапів і переходів, з яких перші були давнішими, ніж класичне Відродження кінця XV ст.

Європейська експансія, починаючи від XI ст.

У такому тривалому зародженні (світу-економіки) міста, природно, відігравали головні ролі, але вони були не самотні. Їх несла на своїх плечах уся Європа – розумійте "вся Європа, взята разом", за словами, що вихопилися в Ісаака де Пінто[7], Європа з усім її простором, економічним і політичним. А також з усім її минулим, включаючи й віддалене в часі "шліфування", яке їй накинув Рим і яке вона вспадкувала (це "шліфування" відіграло свою ролю); включаючи також численні форми експансії, що почалися після великих варварських уторгнень V ст. Тоді скрізь було подолано римські кордони – в бік Німеччини й Східної Європи, Скандинавських країн та Британських островів, наполовину захоплених Римом. Поволі було освоєно морський простір, що його утворюють басейн Балтійського та Північного морів, Ла-Манш та Ірландське море. Захід і там вийшов за межі діяльності Риму, який, незважаючи на свої флоти, що базувалися в гирлі Сомми та в Булоні[8], справляв малий уплив на цей морський світ. "Римлянам Балтика давала тільки трохи амбри"[9].

На півдні ефективнішим стало відвоювання вод Середземномор'я у світу ісламу та у Візантії. Те, що становило сенс існування Римської імперії, серце імперії в усій її повноті, "цей ставок посеред садка"[10], знову захопили італійські кораблі та купці. Цю перемогу увінчав могутній рух хрестових походів. Але повторному завоюванню християнами чинили опір Іспанія, де після тривалих успіхів (Лас-Навас де Толоса, 1212 р.) Реконкіста тупцяла на місці; Північна Африка в широкому розумінні – від Ґібралтару до Єгипту; Левант, де існування християнських держав у Святій землі виявиться неміцним; і Візантійська імперія, але вона впаде 1204 р.

Проте Арчибальд Льюїс має слушність, коли пише, що "найважливішим з кордонів європейської експансії був внутрішній кордон лісу, боліт, ланд"[11]. Незаселені частини європейського простору відступали перед селянами, які розорювали цілину; люди,

ЗАСНУВАННЯ МІСТ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ

Графік показує небачене піднесення урбанізації в XIII ст. (За даними Гайнса Штоба - *Heins Stoob* у кн.: *W. Abel, Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, 1962, p. 46.)

численніші, ставили собі на службу колеса й крила млинів; налагоджувалися зв'язки між районами, що доти були чужими один одному; руйнувалися "перетинки"; виникали чи поверталися до життя на перехрестях торгових шляхів численні міста – й то було, безперечно, вирішальною обставиною. Європа заполонювалася містами. В самій тільки Німеччині їх з'явилося понад 3 тис.[12]. Щоправда, з двома-трьома сотнями мешканців. Та багато з них зростало, і то були міста певною мірою небачені, міста нового типу. Античність знала вільні міста, еллінські міста-держави, приступні для жителів довколишніх сіл, відкриті для їхньої присутності та їхньої діяльності. Місто ж середньовічного Заходу, навпаки, було замкнене в собі, сховане за своїми мурами. "Міський фортечний мур відокремлює городянина від селянина", – говорить німецьке прислів'я. Місто – це замкнений невеличкий світ, захищений своїми привілеями ("повітря міста робить вільним"), світ агресивний, наполегливий трудівник нерівного обміну. Й саме місто, більш чи менш жваве залежно від місця та часу, забезпечувало загальне піднесення Європи, наче розчина в пишному тісті. Чи місто завдячувало цю ролю тому, що воно зростало й розвивалося у світі сільському, попередньо організованому, а не в порожнечі, як це було з містами Нового Світу, а може, й із самими грецькими полісами? Загалом воно мало матеріал, над яким можна було працювати й за рахунок якого зростати. А крім того, тут була відсутня держава, яка так повільно

Дрібні селяни, роздрібні торговці в місті. Деталь картини Лоренцо Лотто «Оповіді про св.Варвару» (Stori di santa Barbara). (Фото Скали.)

складалася й ще не заважала йому; цього разу заєць легко й цілком логічно випередить черепаху.

Свою долю місто забезпечувало своїми дорогами, своїми ринками, своїми майстернями, тими грішми, які воно нагромаджувало. Його ринки забезпечували постачання міста завдяки приходу до міста селян з лишками своїх повсякденних продуктів: "Вони забезпечували вихід надлишкам шляхетських доменів, що дедалі зростали, цим величезним кількостям продукту, який накопичувався внаслідок сплати повинностей натурою"[13]. За словами Сліхера ван Бата, починаючи від 1150 р., Європа вийшла зі стану "прямого сільськогосподарського споживання" (споживання власного виробленого продукту) й перейшла до "непрямого сільськогосподарського споживання", що народжувалося внаслідок надходження в обіг надлишків сільського продукту[14]. Водночас місто вабило до себе все ремісництво, воно створювало для себе монополію виготовлення й продажу промислових виробів. І тільки згодом передіндустрія відрине назад, до сіл.

Одне слово, "економічне життя ... особливо починаючи з XIII ст. ... випереджає (старовинне) аграрне обличчя (господарства) міст"[15]. І на великих просторах відбувається вирішальний перехід від домашньої економіки до економіки ринкової. Інакше кажучи, міста відриваються від свого сільського оточення й відтоді спрямовують свої погляди за пруг власного обрію. То був "величезний розрив", перший, який створив європейське суспільство й підштовхнув його до подальших його успіхів[16]. Цей ривок можна порівняти, та й то із застереженнями, тільки з одним явищем: заснуванням по всій ранній європейській Америці стількох міст – перевалочних, складських пунктів, пов'язаних в одне ціле шляхом і потребами обміну, управління й оборони.

Тож повторімо слідом за Джино Луццатто й Армандо Сапорі: саме тоді Європа пізнала своє справжнє Відродження (незважаючи на двозначність цього слова) – за два-три століття до традиційно визнаного Відродження XV ст.[17]. Але пояснити цю експансію залишається справою важкою.

Звісно, тоді спостерігалося демографічне піднесення. Воно буцімто володарювало над усім, та своєю чергою воно мусило б якось пояснюватися. Зокрема, безперечно, поступом хліборобської техніки, що почався від IX ст.: удосконаленням плуга, трипільною сівозміною зі системою "відкритих полів" (*openfields*) для випасання худоби. Лінн Уайт[18] ставить поступ хліборобства на перше місце серед причин ривка Європи. Зі свого боку, Морис Ломбар[19] віддає перевагу поступу торгівлі: бувши вельми рано пов'язана зі світом ісламу та з Візантією, Італія приєдналася до вже жвавої на Сході грошової економіки й наново поширила її по всій Європі. Міста – це означало гроші, загалом головне в так званій торговій революції. Жорж Дюбі[20] та, з певними нюансами, Роберто Лопес[21] радше пристають до Лінна Уайта: головним нібито були надлишки хліборобського виробництва й значний перерозподіл додаткового продукту.

Світ-економіка й біполярність

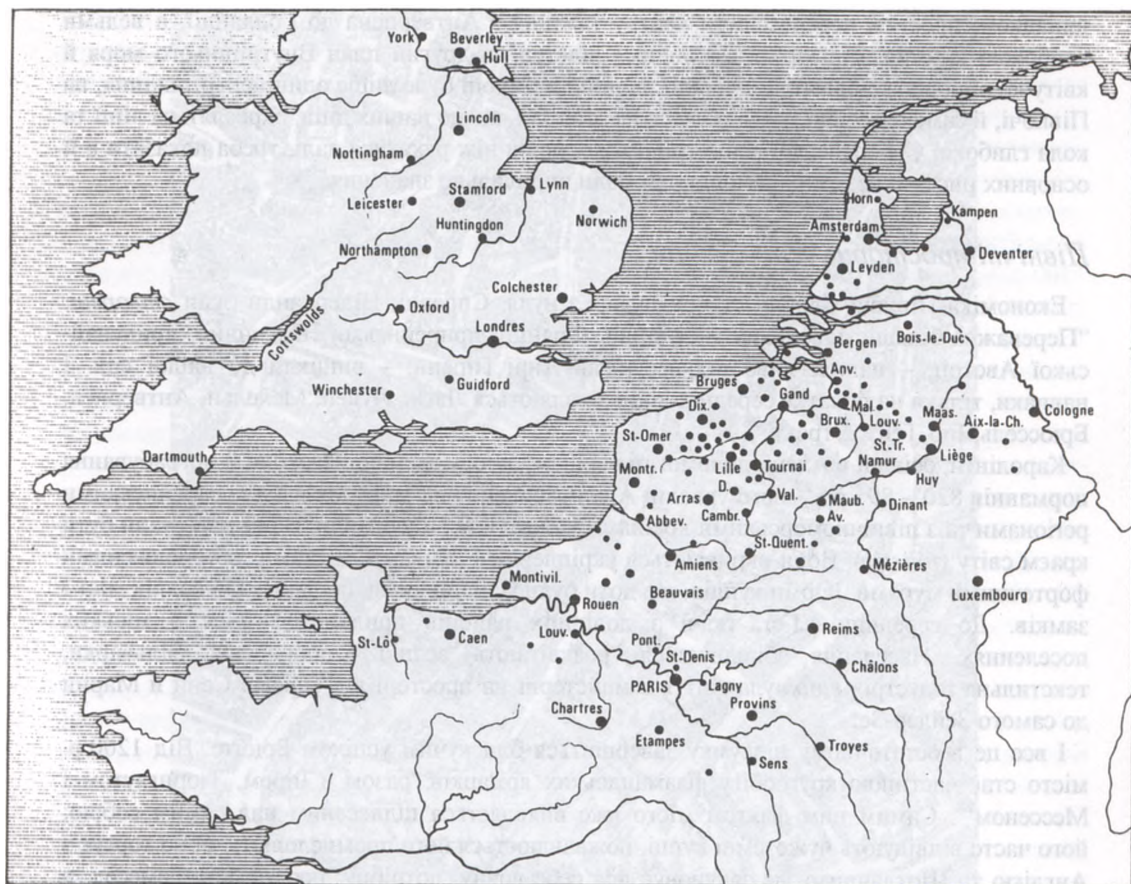
Насправді всі ці пояснення треба об'єднати одне з одним. Чи могло б відбуватися зростання, якби не прогресувало все інше приблизно в один і той самий час? Потрібно було, аби водночас зростало число людей, аби вдосконалювалася хліборобська техніка, аби відродилася торгівля й аби промисловість спізнала свого першого ремісничого злету для того, аби в остаточному підсумку на всьому європейському просторі створилася

мережа міст, міська надбудова, щоб склалися зв'язки міста з містом, які охопили б нижню активність і примусили її посісти своє місце в "ринковій економіці". Така ринкова економіка, ще незначна за пропускною спроможністю, спричиниться до енергетичної революції, значного поширення млинів, які використовуватимуться в промисловості, а врешті-решт завершиться формуванням світу-економіки в масштабі Європи. Федериґо Меліс[22] вписує це перше "світове господарство" (*Weltwirtschaft*) у багатокутник Брюґґе – Лондон – Лісабон – Фес – Дамаск – Азов – Венеція, всередині якого розташувалися 300 торгових міст, куди приходили й звідки надсилалися 153 000 листів, що збереглися в архівах Франческо ді Марко Датині, купця з Прато. Генріх Бехтель[23] вів мову про чотирикутник: Лісабон – Александрія – Новгород – Берґен. Фриц Реріґ, перший, хто надав сенсу "світ-економіка" німецькому слову *Weltwirtschaft*, окреслює межу поширення цього світу-економіки на сході лінією, що пролягла від Новгорода Великого на озері Ільмень до Візантії[24]. Інтенсивність обмінів, їхня множина працювали на економічну єдність цього великого простору[25].

Єдине питання, що залишається нез'ясованим: дата, з якої справді починає існувати цей *Weltwirtschaft*. Питання майже нерозв'язне: світ-економіка може існувати лише тоді, коли мережа складається з досить щільних, частих вічок, коли обмін доволі реґулярний і має достатній обсяг, аби вдихнути життя в своєрідну центральну зону. Але в ті далекі століття ніщо на визначалося надто швидко, не виникало безперешкодно. Вікове піднесення, починаючи від XI ст., усе полегшує, але дозволяє об'єднатися довкола кількох центрів водночас. І, мабуть, тільки з розквітом ярмарків Шампані на початку XIII ст. стає очевидною нерозривність своєрідного комплексу, що простелився від Нідерландів до Середземномор'я й діяв з вигодою не для звичайних міст, а для ярмаркових міст, з вигодою не для морських шляхів, а для довгих суходільних шляхів. У цьому й був своєрідний пролог. Або, радше, інтермедія, бо йдеться не про справжній початок. Справді, що сталося б із зустрічами купців у Шампані без попереднього розквіту Нідерландів та Північної Італії, двох просторів, економіка яких рано виявилася перенапруженою і які самі собою були приречені на те, щоб об'єднатися?

Тож біля витоків нової Європи слід поставити зростання цих двох комплексів: Півночі й Півдня – Нідерландів та Італії, Північного моря разом з Балтійським та всього Середземномор'я. Отже, Захід мав не один реґіон - «поліс», а два, й така біполярність, що розривала континент між Північною Італією та Нідерландами в широкому розумінні, проіснує цілі століття. Це одна з головних рис європейської історії, може, найголовніша з усіх. А втім, говорити про Європу середньовічну й сучасну – означає послуговуватися двома різними мовами. Те, що слушно для Півночі, ніколи не було таким для Півдня – і навпаки.

Ймовірно, все розв'язалося до IX – X ст.: дві реґіональні економіки з широким радіусом дії сформувалися рано, майже не пов'язані одна з одною, на основі матеріалу всієї європейської економічної діяльності, що мав малу густоту. На Півночі процес був швидкий; справді, він не зустрічав опору – реґіони, навіть нові, були первісні. На Середземномор'ї, в реґіонах, що здавна обробляються історією, оновлення, яке почалося, мабуть, пізніше, згодом відбувалося швидше, тим більше, що перед лицем італійського ривка стояли пришвидшувачі у вигляді країн ісламу та Візантії. Тож за інших рівних умов Північ буде не такою ускладненою, як Південь, більш "промисловою", а Південь – більш торговельним, ніж Північ. Отже, географічно – два світи з протилежними знаками, створені для того, аби один до одного притягуватися й один одного доповнювати. Їх

ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОМИСЛОВИЙ «ПОЛЮС»

Туманність текстильних майстерень від Зейдер-Зе до долини Сени. Для всієї сукупності Півночі й Півдня Європи див. далі (с. 95) карту поширення впливу ярмарків Шампані. (За даними Гектора Аммана – Hector Ammann у кн.: Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte, 8, 1958.)

з'єднання відбуватиметься суходільними шляхами Північ – Південь, і першим помітним виявом цього було їхнє стикування на ярмарках Шампані в XIII ст.

Ці зв'язки не усували двоякості, а підкреслювали її, система мовби луною озивалася сама на себе, зміцнюючись грою своїх обмінів, надаючи обом партнерам додаткової життєздатності порівняно з рештою Європи. Якщо посеред розквіту міст ранньої Європи існували суперміста, то зростали вони неодмінно в одній чи іншій з тих зон і вздовж осей, що їх з'єднували: розташування таких міст окреслювало кістяк, а точніше – систему кровообігу європейського організму.

Зрозуміла річ, об'єднання європейської економіки довкола якогось центру могло статися тільки ціною боротьби між двома полюсами. Італія братиме гору аж до XVI ст., поки Середземномор'я залишалося центром Старого Світу. Та близько 1600 р. Європа хитнулася на користь Півночі. Піднесення Амстердама напевне було непересічним

випадком, простим перенесенням центру тяжіння з Антверпена до Голландії, а вельми глибокою кризою. Тільки-но завершився відступ на другий план Внутрішнього моря й квітучої впродовж довгого часу Італії, віднині в Європі буде лише один центр тяжіння, на Півночі, й саме стосовно цього полюса на століття, аж до наших днів, окресляться лінії та кола глибокої Європейської асиметрії. Отже, перш ніж рухатися далі, треба показати в її основних рисах генезу цих реґіонів, що мали вирішальне значення.

Північні простори: успіх Брюґґе

Економіка Півночі Європи створювалася з нуля. Справді, Нідерланди були *створені*. "Переважна більшість великих міст Італії, Франції, прирейнської Німеччини, придунайської Австрії, – наполегливо підкреслював Анрі Піренн, – виникли до нашої ери. І навпаки, тільки на початку середніх віків з'являються Льєж, Лувен, Мехельн, Антверпен, Брюссель, Іпр, Ґент, Утрехт"[26].

Каролінги, осівши в Ахені, допомогли першому пробудженню. Наскоки й пограбування норманнів 820 – 891 рр.[27] його урвали. Але повернення до миру, зв'язки із зарейнськими реґіонами та з північноморськими країнами пожвавили Нідерланди. Вони перестали бути краєм світу (*finistér*). Вони вкриваються укріпленими замками, містами, обгородженими фортечними мурами. Юрми купців, що доти були мандрівними, осідають неподалік міст і замків. До середини XI ст. ткачі з долішніх районів прилаштовуються в міських поселеннях. Населення збільшується, розквітають великі хліборобські фільварки, текстильна індустрія вдихнула життя в майстерні на просторі від берегів Сени й Марни до самого Зейдер-Зе.

І все це в остаточному підсумку завершиться блискучим успіхом Брюґґе. Від 1200 р. місто стає частиною кругообігу фламандських ярмарків, разом з Іпром, Тюрнгаутом і Мессеном[28]. Самим цим фактом місто вже виявляється піднесеним над самим собою: його часто відвідують чужоземні купці, пожвавлюється його промисловість, воно торгує з Англією та Шотландією, де закуповує для себе вовну, потрібну для міських ремесел, а також для реекспорту до міст Фландрії, які виробляють сукна. Зв'язки Брюґґе з Англією сприяють йому також і в провінціях, якими король Англії володів у Франції; звідси раннє знайомство Брюґґе з нормандською пшеницею та бордоськими винами. Нарешті, прихід до міста ганзейських кораблів зміцнює і посилює його розквіт. Тоді з'являється аванпост у Дамме (ще до 1180 р.); згодом – аванпост Слейс (Шлюзовий) у гирлі Звейну; створення їх було відповіддю не тільки на проґресування замулювання брюґґських вод, а й на потребу в глибших якірних стоянках, які могли б приймати важкі кораблі (*Koggen*) ганзейців[29]. Провадячи переговори від імені вихідців зі Священної Римської імперії, посланці Любека та Гамбурґа домоглися 1252 р. від графині фландрійської привілеїв. Одначе графиня відмовилася дозволити любекським купцям заснувати поблизу Дамме контору, яка мала б широку автономію на кшталт лондонського *Stahlhof*, який англійці згодом насилу викурили[30].

1277 р. ґенуезькі кораблі прийшли до Брюґґе, цей реґулярний морський зв'язок між Середземним та Північним морями означав вирішальне вторгнення південців. Тим більше, що ґенуезці були тільки передовим загоном: венеціанські ґалери, майже замикаючи процесію, прийдуть 1314 р. Для Брюґґе йшлося водночас і про його захоплення, і про його піднесення. Про захоплення, цебто про конфіскацію південцями процесу розвитку, який Брюґґе навряд чи міг провадити самотужки; а також і про

Один з аркушів плану Брюґґе, складеного 1562 р. Марком Гхеретом (Париж, Національна бібліотека, Gee 5746, 9). Великий ринок у верхній частині ґравюри, біля церкви Св.Якова (№ 32 на плані), міститься в центрі міста, на головній площі Брюґґе. На цій площі, але за межами відтворюваного аркуша, стоять Критий ринок та його сторожова вежа. Йдучи по вулиці Св.Якова, приходиш до Віслюкової вулиці (Ezel Straete), що веде до укріпленої Віслюкової брами (№ 6 на плані, літери ЕД). Під № 63 - площа Біржі. Що ж до торгових місць, див.: R.de Roover, de Money, Banking and Credit in Medieval Bruges, 1848, p. 174-175. Цей фраґмент плану дає уявлення про масштаби міста - його вулиці, монастирі, чоловічі й жіночі, про його церкви, шляхетські будинки, рови, укріплення, про його вітряки та канали з їхніми вантажними кораблями. В північній частині (цебто внизу ґравюри) пролягали широкі внутрішні простори (intra muros), які, згідно з поширеним у XVI ст. правилом, не забудовувалися.

піднесення, бо прихід моряків, кораблів та купців із Середземномор'я становив собою різноманітний внесок багатствами, капіталами й технікою в провадження торговельних та фінансових справ. Багаті італійські купці осіли в місті, вони безпосередньо доправляли туди найцінніші тогочасні багатства – левантинські прянощі й перець, які обмінювали на промислові вироби Фландрії.

Відтоді Брюґґе опинився в центрі злиття великих потоків: не тільки із Середземномор'я, а й не меншою мірою з Портуґалії, Франції, Англії, прирейнської Німеччини плюс Ганза. Місто стає велелюдним: 1340 р. в ньому нараховувалося 34 000 жителів, а 1500 р. – можливо, 100 000. "За часів Яна ван Ейка (близько 1380 – 1440 рр.) та Мелінґа (1435 – 1494 рр.) воно, безперечно, було одним з найгарніших міст у світі"[31]. До того ж – напевне одним з найзаповзятіших. Справді, текстильна промисловість розвивалася не тільки в Брюґґе, вона заполонила міста Фландрії, де Ґент і Іпр досягли великого успіху; загалом то був промисловий реґіон, який не мав собі рівних у Європі. Водночас на вершині торговельного життя, над ярмарками та поруч із ними, 1309 р. створювалася славетна брюґґська біржа, яка вельми рано стала центром складної торгівлі грішми. Кореспондент Франческо Датіні писав з Брюґґе 26 квітня 1399 р.: "У Ґенуї, як здається, є сила-силенна грошей готівкою; і тому не розміщуйте там наших грошей, хіба що се буде по добрій ціні, а ліпше розмістіть їх у Венеції, або у Флоренції, або тут (цебто в Брюґґе), або в Парижі, або в Монпельє, якщо вважатимете за ліпше там їх розмістити. (*A Genova pare sia durare larghezza di dinari e per tanto non rimettete lá nostri danari o sarebbe a buon prezo piutosto á Vinegia o a Firenze o qui o a Parigi rimettete, o a Monopolier bien se lla rimesse vi paressee miglore*)"[32].

Хоч би якою важливою була роля Брюґґе, не впадаймо надто в оману. Не вірмо Анрі Піренну, який твердив, буцімто Брюґґе мав "міжнародне значення", що перевершувало таке значення Венеції. З його боку це поступка ретроспективному *націоналізму*. До того ж Піренн сам визнавав, що більша частина кораблів, які приходили до порту, "належала чужоземним арматорам", що "жителі Брюґґе брали тільки незначну участь у активній торгівлі. Їм було досить того, щоб служити посередниками між купцями, що поз'їжджалися звідусіль"[33]. Це те саме, що сказати: жителі міста були підлеглими, а торгівля міста – "пасивною", як казатимуть у XVIII ст. Звідси й набула широкого розголосу стаття Й. А. ван Гаутте (1952 р.), який показав різницю між Брюґґе та Антверпеном, між "національним портом" (Брюґґе) та "міжнародним портом" (Антверпеном)[34]. Але, може, це означає заходити надто далеко в протилежному напрямі? Я згодився б говорити про Брюґґе (щоб принести втіху Рихардові Гепке[35]) та про Любек (щоб зробити приємність Фрицу Ререгу[36]) як про центри, що вже були світовими ринками (*Weltmärkte*), хоча й не цілком містами-світами, цебто сонцями в центрі світу, які не мали собі рівних.

Північні простори: піднесення Ганзи[37]

Брюґґе був усього-на-всього одним з пунктів – звісно, найзначнішим, – та все ж таки одним з пунктів великої зони на Півночі, що розкинулася від Англії до Балтійського моря. Цей широкий простір, морський і торговельний – Балтика, Північне море, Ла-Манш і навіть Ірландське море, – був тим реґіоном, де на всю ширину розгорнулися *морські* та торгові успіхи Ганзи, що стали відчутними з 1158 р., від заснування міста Любека неподалік від вод Балтики, між річковими долинами Траве та Вакениця, які прикривалися його болотами.

Проте не йшлося про будівництво на голому місці, *ex nihilo*. У VIII і IX ст. наскоки та піратство норманнів окреслили межі цієї північної морської імперії і навіть вийшли за них. Якщо авантюри норманнів і "розчинились" по всьому простору та всьому узбережжю Європи, то тут від них дещо залишилось. І після норманнів легкі й безпалубні скандинавські човни довго борознили Балтійське й Північні моря: деякі норвежці діставались до Англії та Ірландського моря[38]; кораблі селян з острова Ґотланд відвідували південні гавані й річки аж до Великого Новгорода[39]; від Ютландії до Фінляндії створювалися слов'янські міста, відкриті світові недавніми археологічними розкопками[40]; руські купці з'явилися в Штеттині, місті, що було тоді суто слов'янським[41]. І все ж таки Ганза не мала своїм попередником жодної справді *міжнародної* економіки. Повільно, полюбовно, завдяки обмінам, угодам з володарями, принагідно також і насильницьким шляхом подвійний морський простір, Балтійське море – Північне море, захопили й підпорядкували собі німецькі міста, купці, воїни або селяни.

Але не варто уявляти собі якісь міста, тісно пов'язані між собою з самого початку. Слово "Ганза" (ґотське *Hansa*, гурт купців[42]) з'являється пізно, бувши вперше написане належним чином в англійській королівській грамоті 1267 р.[43]. Спершу йшлося про якусь "туманність" купців плюс якусь туманність кораблів – від Зейдер-Зе до Фінляндії, від Швеції до Норвеґії. Центральна вісь торгових операцій ішла від Лондона й Брюґґе до Риґи й Ревеля, де відкривався шлях на Новгород, чи на Вітебськ, чи на Смоленськ. Обміни відбувалися між ще слабко розвиненими країнами Прибалтики, постачальниками сировини й продовольчих продуктів, та Північним морем, де Захід уже організував свої перевалочні пункти й усвідомив свої потреби. Світ-економіка, що виник на базі Європи та Середземного моря, приймав у Брюґґе великі кораблі Ганзи – міцно збудовані *коггени* з обшивкою нахлистом, які стали з'являтися з кінця XIII ст. (вони стануть взірцем для середземноморських *нефів* – *naves*[44]. Згодом з'являться *урки* (*hourques*)[45], інший тип великих плоскодонних кораблів, спроможних перевозити важкі вантажі та барильця з вином, які вимагали багато місця, дерево, пиловочник, збіжжя, засипане в трюми. Панування ганзейських міст на морі було очевидне, якщо навіть воно й не було повним: справді, аж до 1280 р. їхні кораблі уникали проходити через небезпечні данські протоки, а коли *Umlandfahrt*[46] (плавання довкола Данії цими протоками) зробилося звичайним, *route d'isthme* (шлях через перешийок), що з'єднував Любек з Гамбурґом, – насправді відтинки річок і канал, рух по якому був вельми повільний, – і далі використовуватиметься[47].

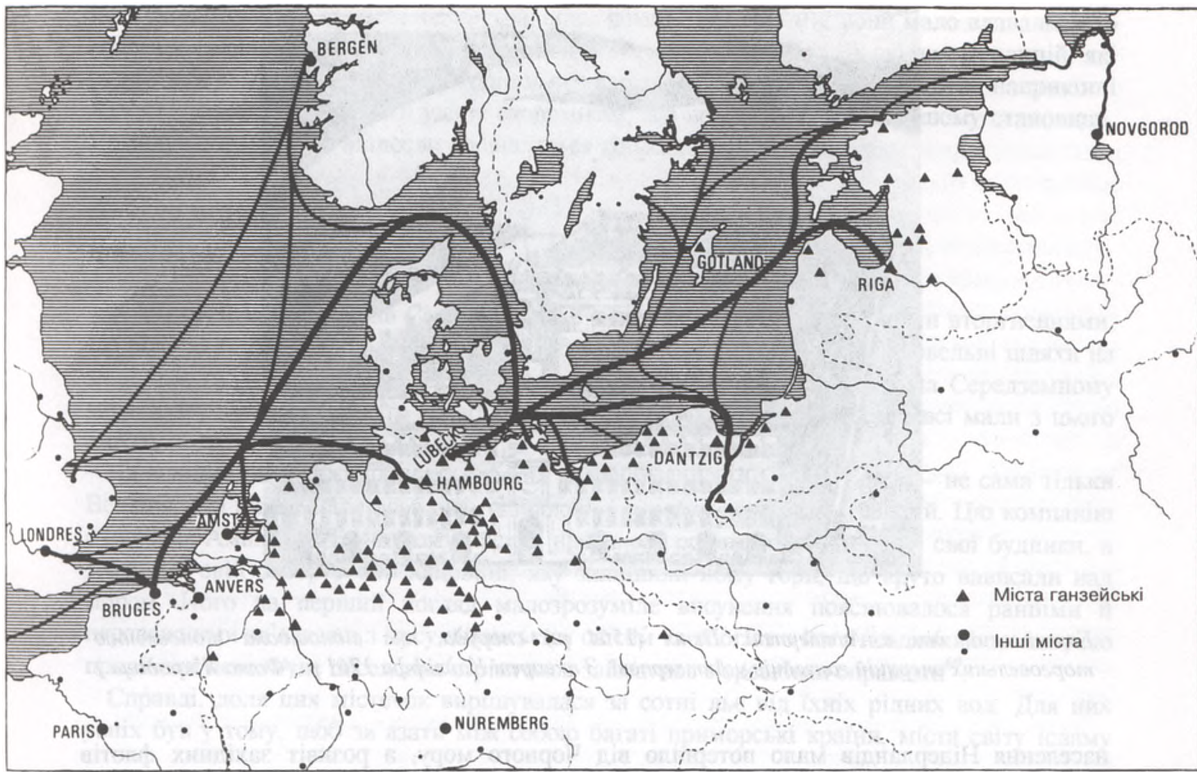
Цей шлях через перешийок призвів до переваги Любека: товари з Балтики в Північному морі неодмінно проходили через нього. 1227 р. Любек здобув привілей, що зробив його імперським (вільним) містом, єдиним містом цієї категорії на схід від Ельби[48]. Ще одна перевага: близьке розташування міста до люнебурзьких соляних копалень, завдяки чому воно рано опинилося під контролем їхніх купців[49]. Перевага Любека, що накреслилася від 1227 р. (з перемогою над данцями під Бронгеведом[50]), робиться очевидною з наданням ганзейцям привілеїв у Фландрії 1252 – 1253 рр.[51], за ціле століття до першого загального *ганзатагу* (сейму), депутати якого зберуться в Любеку 1356 р., створивши *нарешті* Ганзу міст[52]. Але задовго до цього дня Любек був "символом ганзейської Ліги ... визнаним усіма за столицю купецької конфедерації ... Його герб – імперський орел – став у XV ст. гербом усієї конфедерації загалом"[53].

Проте дерево, віск, хутро, жито, пшениця, продукти лісу Східної та Північної Європи мали цінність, тільки бувши реекспортовані на Захід. А в зворотному напрямі

неодмінною відповіддю були сіль, сукна, вино. Система ця, проста й міцна, наражалась, одначе ж, на багато труднощів. І саме ці труднощі, які доводилося долати, згуртували сукупність міст Ганзи, сукупність, про яку можна говорити, що вона була й крихка й водночас міцна. Крихкість випливала з нестабільності об'єднання, що зібрало велетенську "юрбу" міст (від 70 до 170), розташованих далеко одне від одного, й делеґати якого не збиралися в повному складі на загальних з'їздах. За Ганзою не стояли ні держава, ні міцно збита ліґа – тільки міста, що ревно ставилися до своїх прероґатив, пишалися ними, принагідно змагалися між собою, обгороджені могутніми фортечними мурами, зі своїми купцями, патриціатом, ремісничими цехами, зі своїми флотами, складами, зі своїми нажитими багатствами. Міцність же випливала із спільності інтересів, з потреби вести одну й ту саму економічну гру, із загальної цивілізації, "замішаної" на торгівлі в одному з найвелелюдніших морських просторів Європи – від Балтики до Лісабона, зі спільної мови, нарешті, що була аж ніяк не малозначущим елементом єдності. Мова ця "мала за субстрат нижньонімецьку (що відрізнялася від німецької Південної Німеччини), яка збагачувалася в разі потреби елементами латинськими, естонськими в Ревелі, польськими в Любліні, італійськими, чеськими, українськими, може, й литовськими"[54]. І то була мова "еліти влади ... еліти багатства, що мало передумовою належність до певної соціальної і професійної групи"[55]. А крім того, оскільки ці купці-патриції були вкрай мобільні, одні й ті самі родини – Анґермюнде, Векінґузени, фон Зести, Гізе, фон Зухтени – зустрічалися в Ревелі, Ґданську, Любеку й Брюґґе[56].

Усі ці зв'язки породжували згуртованість, солідарність, спільні звички й спільну гордість. Спільні для всіх обмеження зробили решту. В Середземномор'ї за відносно великої кількості багатств міста могли провадити кожне свою гру й навперейми запекло чубитися між собою. На Балтиці, на Північному морі це було б надзвичайно важко. Доходи від ваговитих вантажів, що мали великий об'єм і низьку ціну, залишалися скромними, а витрати й ризик значними. Норма зиску в найкращому разі становила, як вважають, близько 5%[57]. Більше ніж будь-де треба було розраховувати, заощаджувати, передбачати. Однією з умов успіху було тримати в одних руках пропозицію й попит, чи то йшлося про експорт на Захід, а чи в протилежному напрямі, про перерозподіл товарів, що їх імпортувала Східна Європа. Контори, які утримувала Ганза, були укріпленими пунктами, спільними для всіх ганзейських купців, захищеними привілеями, які наполегливо відстоювалися, хоч би то був *Sankt Peterhof* у Новгороді, *Deutsche Brücke* у Бергені або *Stahlhof* у Лондоні. Бувши гостями факторії на один сезон, німці дотримувалися суворої дисципліни. В Берґені юнаки "в навчанні" зоставалися на місці десять років, навчаючись мов і місцевої торгової практики, й мусили залишатися неодруженими. В цій факторії всім рядила Рада Старійшин та двоє *альдерманів* (*Alderman*). За винятком Брюґґе, де таке було б неможливе, купець мусив жити в *конторі* (*Kontor*).

Нарешті, північний простір був охоплений ланцюгом нагляду й потреб. У Берґені властиво норвезькі інтереси нехтувалися. Ця країна, сільське господарство якої було слабке[58], залежала від збіжжя, яке привозили любекські купці чи то з Померанії, чи то з Бранденбурґа. Тільки-но Норвеґія робила спробу обмежити привілеї Ганзи, зернова блокада закликала її до порядку (як це було 1284 – 1285 рр.). І тією мірою, якою конкуренція з боку імпортованого збіжжя стримувала розвиток самодостатнього хліборобства, чужоземний купець одержував від норвежців те, чого йому забагалося:

ТОРГОВЕЛЬНІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ГАНЗИ БЛИЗЬКО 1400 Р.

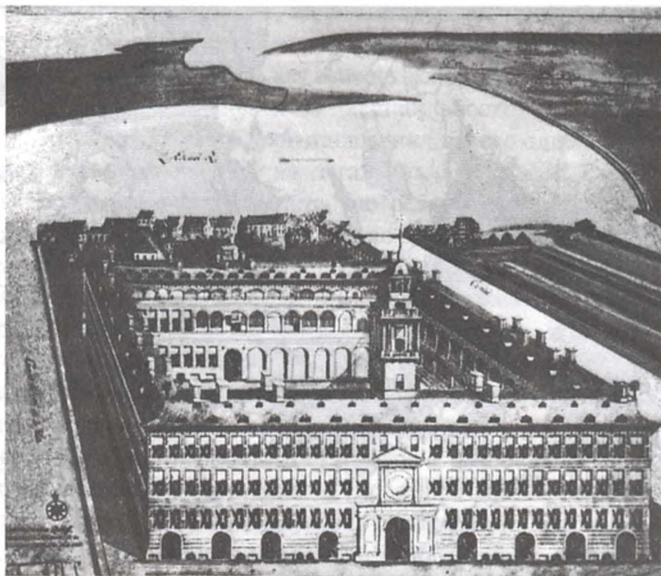
За даними «Історичного атласу світу» (F.W. Putzger, Historischer Weltatlas, 1963, S. 57.)

солонину, солону чи в'ялену тріску з Лофотенських островів, дерево, жири, смолу, хутра...

На Заході, маючи справу з ліпше озброєними партнерами, Ганза все ж таки змогла зберегти свої привілеї, в Лондоні ще більшою мірою, ніж у Брюгґе. В англійській столиці *Stahlhof* поруч з Лондонським мостом був іще одним "Німецьким двором" (*Fondaco dei Tedeschi*) зі своїми причалами та своїми складами. Ганзейці звільнялися там від більшої частини зборів; вони мали власних суддів і охороняли навіть одну з брам міста, що було безперечною честю[59].

Проте апогей Любека та пов'язаних з ним міст припав на досить пізній час – між 1370 і 1388 рр. 1370 р. Ганза взяла гору над королем Данії за умовами Штральзундської угоди[60] й зайняла фортеці на данських протоках; 1388 р. внаслідок суперечки з Брюгґе вона примусила багате місто й уряд Нідерландів капітулювати завдяки ефективній блокаді[61]. Одначе ці запізнілі успіхи приховують початок спаду, що небавом став очевидним[62].

До того ж як могла не завдати шкоди ганзейцям страхітлива криза, що охопила західний світ у другій половині XIV ст.? Щоправда, незважаючи на демографічний спад, Захід не знизив свого попиту на продукти басейну Балтійського моря. До того ж

Ганзейський дім в Антверпені. Пізня (1564 р.) споруда, яка відповідала відновленню торговельних операцій ганзейців у Антверпені. З акварелі Кадліффа 1761 р. (Фото Жиродона.)

населення Нідерландів мало потерпіло від Чорного мору, а розквіт західних флотів примушує гадати, що рівень імпорту дерева не мав знизитися, навіть навпаки. Але рух цін на Заході обернувся проти Ганзи. Справді, після 1370 р. ціни на збіжжя впали, а відтак, починаючи від 1400 р., знизилися ціни на хутра, тим часом як ціни на промислові вироби зростали. Такий протилежно спрямований рух обох лез ножиць справляв несприятливий вплив на торгівлю Любека та інших балтійських міст.

Попри все це, хінтерланд Ганзи знав кризи, які підіймали одного проти одного володарів, шляхтичів, селян та міста. До цього долучився занепад далеких угорських і чеських золотих та срібних рудень[63]. Нарешті, з'явилися або ж відродились наново територіальні держави: Данія, Англія, Нідерланди, об'єднані рукою бурґундських Валуа, Польща (яка 1466 р. перемогла тевтонських рицарів), Московія Івана Грозного, який 1478 р. поклав край незалежності Новгорода Великого[64]. До того ж англійці, голландці, нюрнберзькі купці проникали до зон, де панувала Ганза[65]. Деякі міста боронилися, як це робив Любек, ще 1470 – 1474 рр. взявши гору над Англією; інші воліли домовитися з прибульцями.

Німецькі історики пояснюють занепад Ганзи *політичним* інфантилізмом Німеччини. Елі Гекшер[66] їх спростовує, не наводячи достатньо виразних пояснень. Чи не можна вважати, що в цю добу, коли перевага була за містами, сильна німецька держава, може, так само обмежувала б міста Ганзи, як і допомагала їм? Занепад цих міст, як здається, випливав радше зі зіткнення їхньої досить слабко розвиненої економіки зі жвавішою вже економікою Заходу. В усякому разі, у загальній перспективі ми не могли б поставити Любек на такий самий рівень, як Венецію або Брюґґе. Між пожвавленим Заходом та менш рухомим Сходом ганзейські суспільства дотримувалися найпростішого капіталізму.

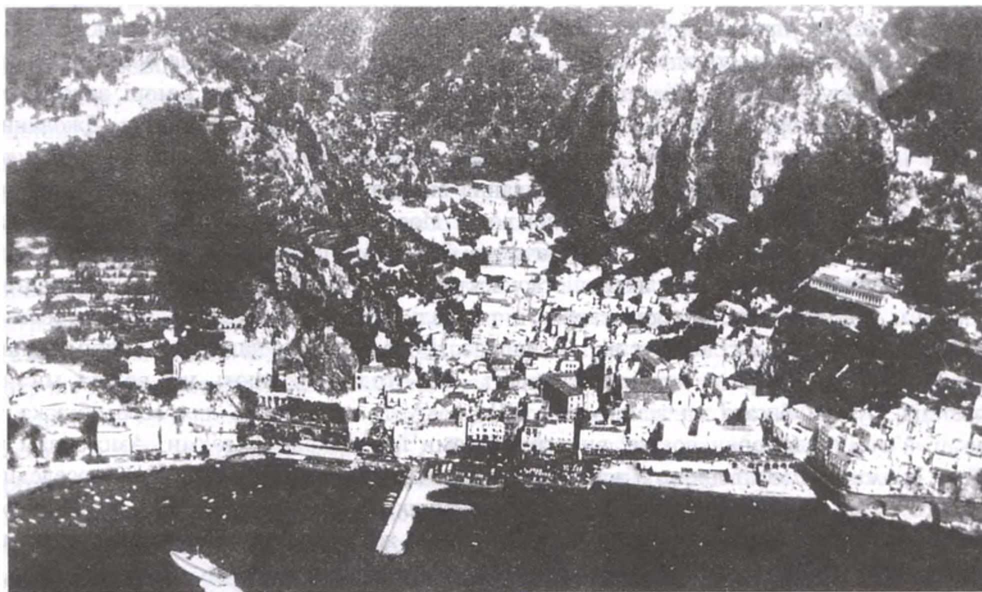
Їхня економіка коливалася між натуральним обміном та грішми; вони мало вдавалися до кредиту: тривалий час єдиною дозволеною монетою буде срібна. А скільки традицій, які були слабинами навіть у межах тодішнього капіталізму. Вельми могутня буря наприкінці XIV ст. не могла не завдати удару економікам, що перебували в найгіршому становищі. Помилуваними – й то відносно – виявляться тільки найміцніші.

Другий полюс Європи: італійські міста

У VII ст. іслам завоював Середземномор'я не враз. І викликана такими вторгненнями, що відбувалися одне за одним, криза навіть примусила спорожніти торговельні шляхи на морі, так гадає Е.Ештор[67]. Але у VIII та IX ст. обміни знову ожили; на Середземному морі знову з'явилося багато кораблів, а жителі узбереж, багаті й бідні, всі мали з цього вигоду.

На італійських і сицилійських берегах активізувалися невеликі гавані – не сама тільки Венеція, яка ще не мала особливого значення, а десять, двадцять Венецій. Цю компанію очолював Амальфі[68], хоча йому насилу вдавалося розмістити свій порт, свої будинки, а згодом – свій собор у тій лощовині, яку залишили йому гори, що круто нависали над морем. Його на перший погляд малозрозуміле висунення пояснювалося ранніми й переважними зв'язками з мусульманським світом та вбогістю його невдячних земель, що прирікали невеличке поселення стрімголов займатися морськими справами[69].

Справді, доля цих містечок вирішувалася за сотні льє від їхніх рідних вод. Для них успіх був у тому, щоб зв'язати між собою багаті приморські країни, міста світу ісламу

Амальфі. Вигляд з повітря, який дуже виразно показує тісноту простору між морем та горами. (Видання Аерофото.)

або Константинополь, одержати золоту монету[70] – єгипетські та сирійські динари, – щоб закупити пишні шовки Візантії й перепродати їх на Захід, тобто в торгівлі за трикутником. Це те саме, що сказати: торгова Італія була ще лишень пересічним "периферійним" регіоном, заклопотаним тим, аби домогтися згоди на свої послуги, постачання дерева, збіжжя, лляного полотна, солі, рабів, чим вона себе забезпечувала в самому серці Європи. Все це було до хрестових походів, до того, як християнський світ і світ ісламу підіймалися один на одного.

Ця активність розбудила італійську економіку, що перебувала в напівсні з часу падіння Риму. Амальфі пронизувала грошова економіка: нотаріальні акти від IX ст. відзначають купівлю земель його купцями, які розплачувалися золотою монетою[71]. Від XI до XIII ст. краєвид лощовини (*valle*) Амальфі зовсім зміниться; збільшиться число каштанових дерев, виноградників, оливкових садків, цитрусових дерев, млинів. Ознакою розквіту міжнародної активності міста є те, що Кодекс морського права Амальфі (*Tabula amalphitensis*) стане одним з великих законів мореплавства християнського Середземномор'я. Але лихо не зглянеться над Амальфі: 1100 р. місто завоюють норманни, двічі поспіль, 1135 та 1137 рр., його пограбують пізанці, і до того ж 1343 р. його узбережжя зруйнує морська буря. Не переставши бути присутнім на морі, Амальфі тоді відійшов на задній план того, що ми називаємо великою історією[72]. Після 1250 р. його торгівля зменшилася, либонь, до третини того, що вона становила від 950-го до 1050 р., простір його морських зв'язків дедалі скорочувався, аж поки він став тільки зоною каботажу вздовж італійських берегів для кількох десятків барок, сает і дрібних бригантин.

Перші кроки Венеції були такі самі. 1869 р. її дож Юстиніан Партечипаціо залишив у числі іншого свого майна 1200 фунтів срібла – суму чималу[73]. Як Амальфі у своїй лощовині між горами, так і Венеція на своїх шести десятках островів та острівців була химерним містом, пристановищем, але незручним: ні прісної води, ні продовольчих ресурсів – і тільки сіль, занадто багато солі! Про венеціанця казали: "Не оре, не сіє, не збирає винограду" (*Non art, non seminat, non vendemiat*)[74]. "Споруджене в морі, зовсім без виноградників та орних земель", – так описував 1327 р. своє місто дож Джованні Соранцо[75]. Чи то не було місто в чистому вигляді, позбавлене всього, що не було виключно міським, приречене задля виживання вимагати всього навзамін: пшениці чи проса, дерева чи каменю? І навіть питної води! Його населення цілком перебувало за межами того "звичного сектора", що звичайно був такий широкий у доіндустріальних містах. Венеція розвивала свою активність у секторах, які нинішні економісти називають *вторинним* і *третинним*: у промисловості, торгівлі, послугах, секторах, де рентабельність праці вища, ніж у сільських видах діяльності. Це означало залишити іншим менш зисковні заняття, створити неврівноваженість, яку згодом пізнають усі великі міста: Флоренція, бувши багата на землю, від XIV і XV ст. ввозитиме для себе збіжжя з Сицилії, а сусідні пагорки покриє виноградниками й оливковими гаями; Амстердам у XVII ст. споживатиме пшеницю й жито країн Балтійського басейну, м'ясо Данії, оселедці "великого лову" на Доґґер-банці. Та саме з перших кроків усі міста без справжньої території – Венеція, Амальфі, Ґенуя – були приречені жити в такий спосіб. Вони не мали іншого вибору.

Коли в IX – X ст. виразно накреслилася торгівля венеціанців на далекі відстані, Середземномор'я поділили між собою Візантія, світ ісламу та західний християнський світ. На перший погляд Візантія мала б стати центром світу-економіки, що почав

відновлюватися. Однак Візантія, обтяжена своїм минулим, майже не виказувала бійцівського духу[76]. Іслам, який розквітнув на берегах Середземного моря, "простягшись" безліччю караванів та кораблів у бік Індійського океану та Китаю, взяв гору над старою метрополією Грецької імперії. І отже, це він захопить усе? Ні, бо перешкодою на його шляху залишалася Візантія в силу давніх своїх багатств, свого досвіду, свого авторитету у світі, який нелегко було відновити внаслідок наявності величезної агломерації, вагу якої ніхто не міг зрушити за власним бажанням.

Італійські міста – Ґенуя, Піза та Венеція – поступово проникали між економіками, що панували на морі. Успіх Венеції, мабуть, був у тому, що вона не мала потреби, як Ґенуя та Піза, вдаватися до насильства й піратства, аби здобути собі місце під сонцем. Перебуваючи під досить теоретичним володінням Грецької імперії, вона з більшою втіхою, ніж будь-хто інший, проникла на величезний і погано захищений візантійський ринок, робила імперії численні послуги й навіть допомагала їй в обороні. Навзамін вона отримувала неабиякі привілеї[77]. Проте, незважаючи на ранній вияв у ній "капіталізму", Венеція залишалася незначним містом. Упродовж цілих століть площу Св.Марка оточуватимуть виноградники, дерева, захаращуватимуть споруди - "паразити", розтинатиме навпіл канал, північну її частину посадуть плодові садки (звідси назва *Brolo* – плодовий садок, що збереглася за цим місцем, коли воно стало місцем зустрічей вельмож і центром політичних інтриг та пліток)[78]. Вулиці були небруковані, мости – дерев'яні, як і будинки, тож місто, що зароджувалося, щоб уберегтись від пожеж, перекинуло на острів Мурано печі склодувів. Безперечно, ознаки активності наростали: карбування срібної монети, позики в гіперперах (візантійська золота монета), що обставлялися умовами. Але мінова торгівля зберігала свої права, ставка кредиту утримувалася вельми високо (*de quinque sex*, тобто 20%), і драконівські умови виплати свідчать про брак готових грошей, про невисокий економічний тонус[79].

І все ж таки не будьмо категоричними. До XIII ст. історія Венеції огорнута густим туманом. Фахівці сперечаються про неї так само, як античники сперечаються про неясне походження Рима. Отже, цілком імовірно, що єврейські купці, які осіли в Константинополі, в Негропонті, на острові Кандія, вельми рано відвідували гавань та місто Венецію, навіть якщо так званий острів Джудекка, незважаючи на свою назву (від слова *giudeo*, що означає "іудейський". – *Приміт.ред.*), і не був неодмінним місцем їхнього перебування[80]. Достоту так само більш ніж вірогідно, що за часів побачення у Венеції Фрідріха Барбаросси та папи Олександра III (1177 р.) вже існували торговельні відносини між містом Св.Марка й Німеччиною і що білий метал німецьких рудень відігравав у Венеції значущу ролю, протистоячи візантійському золоту[81].

Але для того щоб Венеції бути Венецією, їй доведеться послідовно налагодити контроль над лаґунами, забезпечити собі вільний рух по річкових шляхах, що виходили до Адріатики на її рівні, відкрити для себе дорогу через перевал Бреннер (до 1178 р. вона перебувала під контролем Верони)[82]. Треба буде, аби вона збільшила число своїх торговельних і військових кораблів і щоб Арсенал, який споруджувався, починаючи від 1104 р.[83], перетворився на центр могутності, який не знав суперників; аби Адріатика поступово стала "венеціанською затокою" й була зламана або усунена конкуренція таких міст, як Комаккйо, Феррара й Анкона або, на другому березі (*altra sponda*) Адріатичного моря, Спліт, Зара (Задар), Дубровник (Раґуза). Все це – не рахуючи боротьби проти Ґенуї, що рано зав'язалася. Треба буде, аби Венеція викувала свої інститути – фіскальні, фінансові, грошові, адміністративні, політичні – й аби її багаті люди ("капіталісти", на

думку Дж. Ґракко[84], якому ми завдячуємо революційну книгу про початкові етапи становлення Венеції) заволоділи владою, одразу ж після правління останнього самодержавного дожа Вітале Мік'єля (1172 р.)[85]. Тільки тоді вимальовалися обриси венеціанської величі.

Одначе не можна помилитися: саме фантастична авантюра хрестових походів пришвидшила торговельний злет християнського світу та Венеції. Люди, що йдуть з Півночі, прямують до Середземного моря, перевозяться по ньому зі своїми кіньми, оплачують вартість свого проїзду на борту кораблів італійських міст, розоряються, щоб покрити свої витрати. Й одразу ж у Пізі, Ґенуї чи Венеції транспортні кораблі збільшуються в обсягах, стають величезними. У Святій Землі прилаштовуються християнські держави, відкриваючи на Схід прохід до його спокусливих товарів – перцю, прянощів, шовку, зілля[86]. *Вирішальним* поворотом для Венеції був жахливий[87] IV хрестовий похід, який, почавшись узяттям християнського Задара (1203 р.), скінчився пограбуванням Константинополя (1204 р.). Доти Венеція паразитувала на Візантійській імперії, пожирала її зсередини. Тепер Візантія стала майже її власністю. Але від краху Візантії виграли всі італійські міста; достоту так само виграли вони й від монгольської навали, яка після 1240 р. на століття відкрила навпростець шлях до суходолу від Чорного моря до Китаю та Індії, який давав величезну перевагу – можливість обійти позиції ісламу[88]. Це посилило суперництво Ґенуї та Венеції на Чорному морі (найважливішій відтоді арені) й, ясна річ, у Константинополі.

Щоправда, рух хрестових походів урвався ще навіть до смерті Людовіка Святого 1270 р., а з узяттям 1291 р. Сен-Жан-д'Акра іслам відібрав останню важливу позицію християн у Святій Землі. Одначе острів Кіпр, вирішальний стратегічний пункт, слугував для християнських купців та мореплавців за захист і прикриття в морях Леванту[89]. А головне – море, що вже було християнським, цілком залишалося таким, утверджуючи панування італійських міст. Карбування золотої монети у Флоренції 1250 р., ще раніше – в Ґенуї, 1284 р. – у Венеції[90] означатиме економічне вивільнення від влади мусульманських динар; то було свідчення сили. До того ж міста легко керували територіальними державами: Ґенуя 1261 р. відновила Грецьку імперію Палеолоґів; вона полегшила проникнення араґонців на Сицилію (1282 р.). Відчаливши з Ґенуї, брати Вівальді[91] за два століття до Васко да Ґами вирушили загалом на пошуки мису Доброї Надії. Ґенуя й Венеція мали тоді колоніальні імперії, і, здавалося, все мусило з'єднатися в одних руках, коли Ґенуя завдала смертельного удару Пізі в битві біля Меліорії 1284 р. і знищила венеційські галери коло острова Курцола в Адріатичному морі (вересень 1298 р.). Під час цього бою буцімто взяли до полону Марка Поло[92]. Хто б тоді, наприкінці XIII ст., не поставив десять проти одного на близьку й повну перемогу Св.Георгія?

Заклад було б програно. В остаточному підсумку гору взяла Венеція. Але важливо те, що надалі боротьба на Середземному морі розгорталась уже не між християнським світом та світом ісламу, а всередині гурту підприємливих торгових міст, що їх сформував по всій Північній Італії розквіт морських підприємств. Головною ставкою були перець та прянощі Леванту – привілей на них мав неабияке значення далеко за межами Середземномор'я. Справді, то був головний козир італійських купців у Північній Європі, що складалася у той самий час, коли накреслилося оновлення на Західному Середземномор'ї.

Інтермедія: ярмарки Шампані

Отже, приблизно в той самий час і в сповільненому темпі утворилися дві економічні зони – Нідерландів та Італії. І в акурат між цими двома полюсами, цими двома центральними зонами вклинюється століття ярмарків Шампані. Справді, ні Північ, ні Південь не взяли гору (вони навіть не змагалися) в цьому ранньому будівництві європейського світу-економіки. Економічний центр на досить довгі роки розташувався на півдорозі між цими двома полюсами – мовби для того, щоб удовольнити і той і той, – на шести щорічних ярмарках Шампані та Брі, які мінялися ролями кожні два місяці[93]. "Спочатку, в січні, відбувався ярмарок у Ланьї-сюр-Марн; відтак у вівторок на третьому тижні великого посту – ярмарок у Бар-сюр-Об; у травні – перший ярмарок у Провені, так званий ярмарок Св. Кіріака (*Quiriace*); в червні – "гарячий ярмарок" у Труа; у вересні – другий ярмарок у Провені, або ярмарок Св. Ейюля (*Ayoul*); і, нарешті, в жовтні, на закінчення циклу, "холодний ярмарок" у Труа"[94]. Обмінні операції та сонмища людей пересувалися від одного міста до іншого. Ця система "дзигарів з репетицією", що існувала від XIII ст., навіть не була новацією, бо вона, ймовірно, наслідувала кругообіг фламандських ярмарків, що існували раніше[95], й запозичувала ланцюжок колишніх регіональних ринків, реорганізувавши його[96].

У всякому разі, шість ярмарків Шампані та Брі, що тривали по два місяці кожен, заповнювали весь цикл року, утворюючи в такий спосіб "постійний ринок"[97], що не мав тоді суперників. Те, що зосталося нині від старого Провена, дає уявлення про розмах діяльності складів давніх часів. Що ж до їхньої слави, то про неї свідчить народне прислів'я: "не знати ярмарків Шампані" означає не знати того, що кожному відомо[98]. Справді, вони були місцем зустрічі всієї Європи, місцем зустрічі всього, що могли запропонувати й Північ, і Південь. Торгові каравани, що об'єднувалися й охоронялись, сходилися до Шампані та Брі, нагадуючи ті каравани, верблюди яких перетинали безкраї пустелі світу ісламу, прямуючи до Середземного моря.

Картографування цих перевезень не перевершує меж наших можливостей. Ярмарки Шампані, цілком природно, сприяли розквіту довкола себе численних родинних майстерень, де виготовлялися полотна та сукна, – від Сени й Марни до самого Брабанта. Й ці тканини доправлялися на Південь і поширювались по всій Італії, а відтак – по всіх шляхах Середземномор'я. Нотаріальні архіви свідчать про появу тканин північного виготовлення в Ґенуї з другої половини XII ст.[99]. У Флоренції фарбував сирові сукна Півночі цех Калімала (*Arte di Calimala*)[100], що об'єднував багатющих купців міста. З Італії ж надходили перець, прянощі, зілля, шовк, готові гроші, кредити. З Венеції та Ґенуї купці діставались морем до Еґморта, відтак пробиралися довжелезними долинами Рони, Сони й Сени. Чисто суходільні маршрути пролягали через Альпи, наприклад *французька дорога* (*via francigena*), що з'єднувала Сієну та багато інших італійських міст з далекою Францією[101]. З Асті, що в Ломбардії[102], вирушала сила-силенна дрібних торговців, лихварів та перекупників, які зроблять відомим на всьому Заході ім'я ломбардців, яке незабаром стане ганебним. У цих точках перетину зустрічалися товари різних французьких провінцій, Англії, Німеччини й товари Піренейського півострова, що перевозилися саме шляхом із Сантьяґо-де-Компостели[103].

Проте своєрідність ярмарків Шампані полягала, безперечно, не стільки в надмірній кількості товарів, скільки в торгівлі грішми й ранніх іграх кредиту. Ярмарок завше відкривався аукціоном сукон, і перші чотири тижні відводились для торговельних

оборудок. Але наступний місяць був місяцем міняйлів – скромних на вигляд осіб, які в заздалегідь домовлений день улаштовувалися “в Провені у горішньому місті, на старому ринку перед церквою Сен-Тибо”, або “в Труа на Середній вулиці й на Бакалійній біля церкви Сен-Жан-дю-Марше”[104]. Насправді ж ці міняйли, звичайно італійці, були справжніми керівниками гри. Їхній реманент складався з простісінького, “накритого килимом стола” з двома вагами, а також з мішками, “наповненими зливками або монетами”[105]. І взаємне погашення продажів та закупівель, репорти платежів з одного ярмарку на інший, позички шляхтичам та володарям, оплата векселів, що приходили сюди, аби “померти” на ярмарку, так само як і складання векселів, що вирушали з ярмарку, – все проходило через їхні руки. Як наслідок того, що в них було міжнародного, а головне – найновішого, ярмарками Шампані керували, безпосередньо чи здалеку, італійські купці, фірми яких часто-густо були великими підприємствами, як *Головний стіл* (*Magna Tavola*) Буонсиньйорі, цих сієнських Ротшильдів[106].

То була вже та ситуація, яка згодом постане перед нами на женевських і ліонських ярмарках: італійський кредит, що експлуатував з вигодою для себе через пункти перетину ярмарків великого радіуса величезний ринок Західної Європи та його виплати готовими грішми. Хіба не задля того, щоб заволодіти європейським ринком, ярмарки Шампані розташувалися не в його економічному центрі, яким була, безперечно, Північна Італія, а поблизу клієнтів та постачальників Півночі? Чи вони були змушені там розміститися тією самою мірою, якою центр тяжіння суходільних обмінів змістився, починаючи з XI ст., в напрямі великої північної промисловості? В будь-якому разі ярмарки Шампані розташовувалися біля кордону цієї виробничої зони: Париж, Провен, Шалон, Реймс були від XII ст. текстильними центрами. Панівна ж Італія XIII ст., навпаки, залишалась передусім країною торговельною, яка найліпше оволоділа технікою великої торгівлі: вона впровадила в Європі карбування золотої монети, вексель, кредитну практику, але промисловість стане її сферою тільки в наступному столітті, після кризи XIV ст.[107]. А поки що сукна з Півночі були потрібні для її левантинської торгівлі, яка давала велику частину її багатств.

Ці потреби означали більше, ніж привабливість ліберальної політики графів Шампанських, на яку часто посилаються історики[108]. Звісно, купці завше домагалися вольностей – саме їх і пропонував їм граф Шампанський, досить вільний у своїх діях, хоч він і перебував під номінальним сюзеренітетом короля французького. З тих самих причин вабитимуть до себе купців[109] (які прагнули уникнути небезпек і труднощів, що їх звичайно створювали надмірно могутні держави) і ярмарки графства Фландрського. А проте чи можна вважати, що саме окупація Шампані Філіппом Сміливим 1273 р., а відтак приєднання її до володінь Французької корони за Філіппа Красивого 1284 р.[110] завдали ярмаркам вирішального удару? Ярмарки занепали через чимале число інших причин саме в останні роки XIII ст., яке так довго було для них сприятливим. Хліборобство великої активності зачепило передусім товари; кредитні операції протрималися довше, приблизно до 1310 - 1320 рр.[111]. Ці дати до того ж збігаються з більш чи менш тривалими й бурхливими кризами, які стрясали тоді цілу Європу, від Флоренції до Лондона, і які заздалегідь, до Чорної смерті, віщували великий спад XIV ст.

Такі кризи вельми підірвали розквіт ярмарків. Та чимале значення мало також і створення наприкінці XIII – на початку XIV ст. безперервного сполучення між Середземним та Північним морями через Ґібралтарську протоку – сполучення, якс неодмінно виявилося конкурентом для суходільних шляхів. Перший регулярний зв’язок,

МІСТА, ПОВ'ЯЗАНІ З ЯРМАРКАМИ ШАМПАНІ (XII–XIII СТ.)

Ця карта проливає світло на економічний комплекс Європи та на її біполярність у XIII ст.: Нідерланди на півночі, Італія на півдні. (За даними Г.Амманна.)

налагоджений Ґенуєю в інтересах своїх кораблів, припадає на 1277 р. Її приклад наслідуватимуть інші міста Середземномор'я, хоча й з деяким запізненням.

Водночас розвивався ще один зв'язок, цього разу суходільний; справді, західні шляхи через Альпи – перевали Мон-Сені й Симплон – утрачають своє значення на користь перевалів східних – Сен-Ґотарда й Бреннера. В акурат 1237 р. міст, відважно перекинутий через річку Рейс, відкрив шлях через Сен-Ґотард[112]. Відтоді в найсприятливіших умовах опиняється "німецький перешийок". Німеччина та Центральна Європа спізнали загальне піднесення з розквітом своїх срібних та мідяних рудень, з поступом хліборобства, зі становленням виробництва бумазеї, з розвитком ринків та ярмарків. Експансія німецьких купців відзначається в усіх країнах Заходу й на Балтиці, в Східній Європі так само, як і на ярмарках Шампані й у Венеції, де, либонь, 1228 р. було засновано Німецький двір (*Fondaco dei Tedeschi*)[113].

Чи не привабливість торгівлі через Бреннер пояснює те, що Венеція з таким запізненням (аж до 1314 р.) пішла за ґенуезцями морськими шляхами, які вели до Брюґґе? Беручи до уваги ролю срібла в левантинській торгівлі, не підлягає сумніву, що італійські міста були насамперед зацікавлені в продукції німецьких срібних рудень. До того ж дуже рано міста Південної Німеччини та Рейнського реґіону охопила мережа міняльних конторок, що відігравали ту саму ролю, що й купці-банкіри Брюґґе чи Шампані[114]. Отже, давнє місце зустрічей купців у Франції було обійдено з флангу системою шляхів-конкурентів, суходільних і морських.

Подеколи твердять, буцімто ярмарки Шампані потерпіли від якоїсь "торгової революції", від перемоги нової торгівлі, за якої купець залишається у своїй крамничці або конторі, покладаючись на прикажчиків та спеціальних агентів з перевезень, які сидять у певному місці, й керує своїми справами здалеку завдяки контролю за рахунками й листами, які подають інформацію, розпорядження та взаємні претензії. Та хіба торгівля насправді не знала задовго до цих шампанських ярмарків такої двоякості: мандрування, з одного боку, осілості – з другого? Й хто заважав новій практиці утвердитися в Провені чи в Труа?

Шанс, утрачений для Франції

Хто може сказати, наскільки розквіт ярмарків Шампані був сприятливим для Французького королівства, особливо для Парижа?

Якщо це королівство, політично влаштоване з часів Філіппа II Авґуста (1180 – 1220 рр.), зробилося, без сумніву, найблискучішою з європейських держав ще до правління Людовіка Святого (1126 – 1270 рр.), то сталося це внаслідок загального піднесення Європи, а також і тому, що центр тяжіння європейського світу утвердився в одному-двох днях шляху від столиці цього королівства. Париж став великим торговельним центром і залишиться ним на належній висоті до XV ст. Місто почерпнуло вигоду із сусідства стількох ділових людей. Водночас воно прийняло в себе інститути французької монархії, прикрасилося пам'ятниками, дало пристановище найблискучішому з європейських університетів, у якому, цілком закономірно, спалахнула наукова революція, що була наслідком упровадження в обіг наново думки Аристотеля. Впродовж цього "великого (XIII) століття, – заявляє Ауґусто Ґуццо, – ... погляди всього світу були звернені на Париж. Багато італійців були його учнями, а деякі – його вчителями, як Св. Бонавентура або Св. Фома (Аквінський)"[115]. Чи можна говорити, що тоді склалося

століття Парижа? Саме на таку думку наводить, коли міркувати від протилежного (*a contrario*), заголовок полемічної і запальної книги Джузеппе Тоффаніна, історика гуманізму, про XIII ст., що було, як він вважає, "*Століттям без Рима*" (*Il Secolo senza Roma*)[116]. У всякому разі, готика, французьке мистецтво, поширюється з Іль-де-Франсу, і сієнські купці, завсідники ярмарків Шампані, були не єдиними, хто його привозив до себе додому. А що все взаємопов'язане, то в цей самий час завершують своє піднесення французькі *комуни*, і довкола Парижа – в Сюсі-ан-Брі, в Буасі, в Орлі та інших місцях – між 1236 та 1325 рр. за прихильного ставлення королівської влади утверджується звільнення селян[117]. Це був також час, коли Франція за Людовіка Святого перебрала естафету хрестових походів у Середземномор'я. Інакше кажучи, найпочесніший пост у християнському світі.

Але в історії Європи й Франції ярмарки Шампані були всього-на-всього тільки інтермедією. То був перший і останній раз, коли економічний комплекс, збудований на основі Європи, знайде завершення у вигляді ярмаркових міст і, що ще важливіше, міст континентальних. То був також перший і останній раз, коли Франція побачить на своїй землі економічний центр Заходу, скарб, яким вона володіла і який відтак утратила без усвідомлення цього тими, хто був відповідальний за долю Франції[118]. Й одначе ж, за останніх Капетингів накреслилося, і то на довгі роки, виключення Французького королівства з торгового кругообігу. Розвиток шляхів з півночі на південь між Німеччиною та Італією, зв'язок по морю між Середземномор'ям та Північним морем визначили ще до того, як завершилося XIII ст., привілейований кругообіг капіталізму й сучасності: він ішов довкола Франції на пристойній відстані, майже не зачіпаючи її. Якщо відкинути Марсель і Егморт, велика торгівля й капіталізм, який вона несла з собою, перебували майже за межами французького простору, що згодом тільки почасти відкривається для великої зовнішньої торгівлі під час лихоліть і нестатків Сторічної війни й одразу ж після неї.

Та чи водночас з французькою економікою не було виведено з гри й територіальну державу – й задовго до спаду, що збігається з так званою Сторічною війною? Якщо Французьке королівство зберегло б свою силу й згуртованість, італійський капіталізм, імовірно, не мав би такої свободи рук. І навпаки: нові кругообіги капіталізму означали таку монопольну силу з вигодою для італійських міст-держав та Нідерландів, що територіальні держави, які зароджувалися в Англії, Франції чи Іспанії, неодмінно відчували наслідки цього.

ЗАПІЗНІЛА ПЕРЕВАГА ВЕНЕЦІЇ

У Шампані Франція "втратила меча". Хто ж підхопив його? Не ярмарки Фландрії й не Брюґґе (на противагу тому, що твердить Ламберто Інкарнаті[119]), незважаючи на створення славетної біржі цього міста 1309 р. Як ми казали, кораблі, неґоціанти, дорогі товари, гроші, кредит надходили туди переважно з Півдня. Як зауважив і сам Ламберто Інкарнаті[120], "професіонали кредитних операцій були там здебільшого італійцями". Й аж до кінця XV ст., та й, безперечно, пізніше, платіжний баланс Нідерландів залишатиметься вигідним для південців[121].

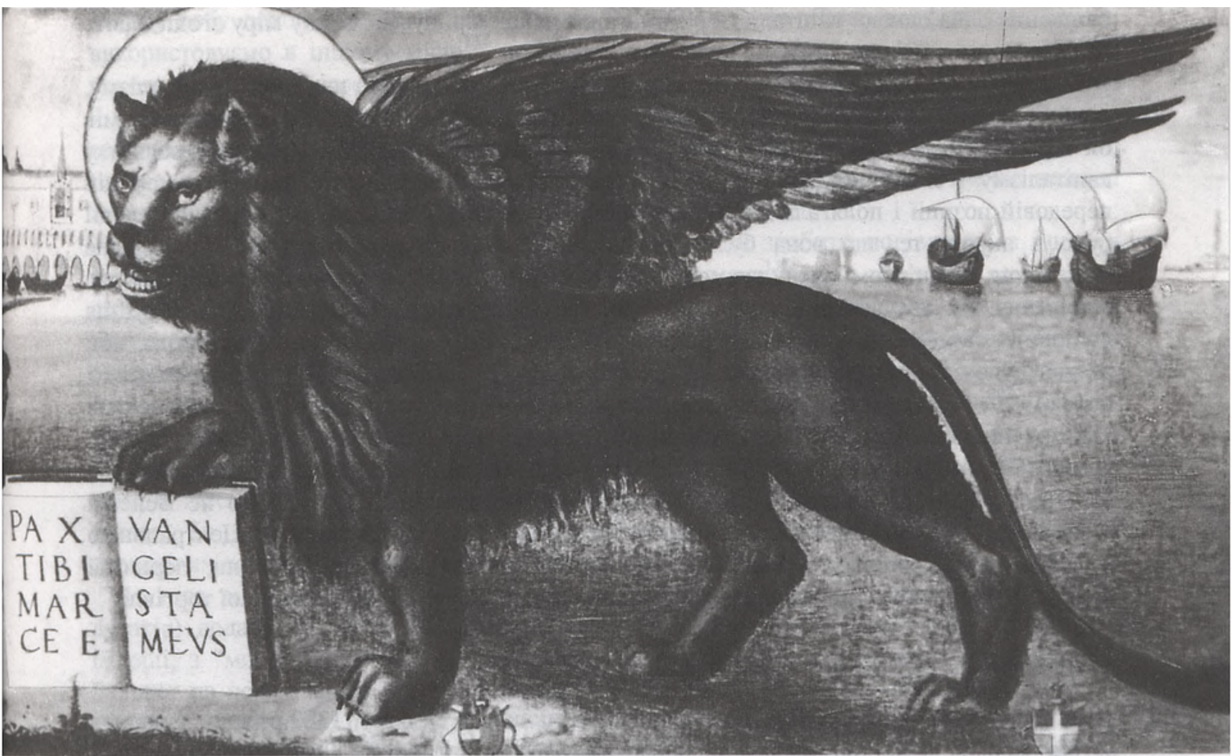
Якби центр тяжіння залишався на півшляху між Адріатикою й Північним морем, він міг би утвердитися, скажімо, в Нюрнберзі, де сходився десяток великих шляхів, або в Кельні – найбільшому з німецьких міст. І якщо Брюґґе, пересічний центр, аналогічний центру ярмарків Шампані, не здобув гору, то це сталося, мабуть, через те, що в Італії не було більше такої потреби вирушати на Північ тепер, коли вона створила свої власні промислові центри у Флоренції, Мілані та інших місцях, до яких її купцям було рукою подати. Флоренція, реміснича діяльність якої досі була присвячена переважно фарбуванню сирових сукон з Півночі, перейшла від *Arte di Calimala* (фарбувального ремесла) до *Arte della Lana* (вовняного виробництва), і її промисловий розвиток був швидкий і ефективний.

Неабияке значення мав і той реґрес, який ще за багато років до настання апокаліптичної Чорної смерті готував ґрунт для неї і для фантастичного економічного спаду, що відбудеться після неї. Ми бачили[122]: криза й повернення назад провідних тенденцій розвитку сприяли деградації існуючих систем, усували слабкіших, посилювали відносну перевагу сильних, навіть якщо криза й не минала їх. По всій Італії також прокотилася буря й потрясла її; досягнення, успіхи зробилися там рідкісними. Але замкнутися в собі означало зосередитися на Середземномор'ї, що залишалося найактивнішою зоною й центром найзисковнішої міжнародної торгівлі. Посеред загального занепаду Заходу Італія виявилася, як кажуть економісти, "захищеною зоною": за нею збереглася найліпша частина торговельних операцій: їй сприяли гра на золоті[123], її досвід у грошових та кредитних справах; її міста-держави, куди ліпше керовані, ніж громіздкі територіальні держави, могли жити широко й у такій обмеженій структурі. Труднощі лягали на плечі інших, зокрема великих територіальних держав, які потерпали й розкладались. Середземномор'я та активна частина Європи більш ніж будь-коли звелися до архіпелагу міст.

Отже, не було нічого дивного в тому, що при зміщенні центру в європейській економіці, яка зароджувалась, суперництво тепер було тільки між італійськими містами. Й особливо між Венецією та Ґенуєю, які в ім'я своїх пристрастей і інтересів змагатимуться одна з одною за скіпетр. І та й та були цілком спроможні взяти гору. Тож чому перемога дісталася Венеції?

Ґенуя проти Венеції

1298 р. Ґенуя розгромила венеційський флот біля острова Курцола. Через вісімдесят років, у серпні 1379 р., вона заволоділа Кйоджею, маленькою рибальською гаванню, яка панує над одним з виходів із венеційської лагуни до Адріатики[124]. Здавалося, що горде

Лев Св. Марка (1516 р.), Венеція, Палаццо дожів. (Фото Жиродона.)

місто Св. Марка гине, але неймовірним ривком воно змінило ситуацію на протилежну: в червні 1380 р. Веттор Пізані відвоював назад Кйоджу й знищив ґенуезький флот[125]. Мир, укладений на наступний рік у Турині, не давав жодної переваги Венеції[126]. Але то був початок відступу ґенуезців – вони більше не з'являться в Адріатичному морі – й утвердження венеційської переваги, якої відтоді ніхто більше не заперечував.

Зрозуміти цю поразку, а відтак тріумф нелегко. До того ж після Кйоджі Ґеную не було викреслено з числа багатих могутніх міст. Яка ж тоді причина остаточного припинення боротьби на величезній арені Середземномор'я, де обидві суперниці так довго могли завдавати одна одній ударів, грабувати узбережжя, захоплювати конвої, знищувати ґалери, діяти одна проти одної за допомогою володарів – анжуйських або угорських, Палеологів або араґонців?

А може, саме тривалий розквіт, потік справ, що наростав, тривалий час робили можливими ці запеклі бої, які насправді не призводили до смертельного наслідку, так ніби щоразу рани й рубці гоїлися самі по собі. Якщо Кйоджійська війна позначила розрив, то чи не тому, що в ці 80-і роки XIV ст. злет довгого періоду зростання було зупинено, й цього разу остаточно? Розкіш малої чи великої війни тепер ставала надто дорогою. Мирне співіснування робилося конче потрібним. Тим більше, що інтереси Ґенуї та Венеції, держав торгових і колоніальних (а якщо *колоніальних*, то, отже, таких, які досягли вже стадії розвиненого капіталізму), не дозволяли їм воювати до повного

знищення одна одною: капіталістичне змагання завше припускає певну міру згоди навіть між запеклими суперниками.

У всякому разі, я не гадаю, що вивищення Венеції залежало від примату її капіталізму, який Олівер Кокс[127] вітає як народження самобутньої моделі. Бо кожен історик не зумів би піддати сумніву ранній розвиток Ґенуї, її унікальної сучасності на шляху розвитку капіталізму. З такого погляду Ґенуя була куди сучаснішою за Венецію, і, може, саме в цій передовій позиції і полягала для неї певна вразливість. Може, однією з переваг Венеції було в акурат те, що вона була розважливіша, менше ризикувала. А географічне положення їй, цілком очевидно, сприяло. Вийти з лагуни – означало потрапити до Адріатики, а для венеційця це означало все ще залишатися вдома. Для ґенуезця полишити своє місто – означало вийти до Тирренського моря, надто просторого, аби можна було забезпечити ефективний нагляд за ним, і насправді воно належало всім і кожному[128]. Й допоки Схід буде головним джерелом багатств, перевага буде за Венецією з її зручним шляхом на Схід завдяки її островам. Коли близько 40-х років XIV ст. урвався "монгольський шлях", Венеція, випередивши своїх суперниць, перша прийшла 1343 р. до брам Сирії та Єгипту й застала їх незачиненими[129]. А хіба то не Венеція найліпше за будь-яке інше італійське місто була пов'язана з Німеччиною та Центральною Європою, які виявилися найнадійнішими клієнтами для закупівлі бавовни, перцю й прянощів і найулюбленішим джерелом білого металу, ключа до левантинської торгівлі?

Могутність Венеції

Наприкінці XIV ст. першість Венеції вже не викликала сумніву. 1383 р. вона захопила острів Корфу, ключ на шляху мореплавства до Адріатики й з неї. Без особливих труднощів, хоч і з великими витратами[130] вона від 1405 до 1427 рр. заволоділа містами своїх материкових земель (*Terra Ferma*): Падуєю, Вероною, Брешією, Берґамо[131]. Й ось з'ясувалося, з боку Італії її прикриває гласіс із міст та територій (*гласіс* – пологий насип перед фронтом фортеці, який забезпечує зручність маскування й обстрілу ворога. – *Приміт.ред.*). Заволодіння цією континентальною зоною, на яку поширювалася її економіка, вписувалось до того ж у загальний знаменний рух: саме тоді Мілан став Ломбардією, Флоренція утвердилась над Тосканою й 1405 р. захопила свою суперницю Пізу; Ґенуя зуміла поширити своє панування на обидві свої "рів'єри", східну й західну, і засипати гавань своєї суперниці Савони[132]. Відбулося зміцнення великих італійських міст коштом міст меншої ваги, загалом то був процес, що належав до числа найкласичніших.

І Венеція вже змогла куди раніше викроїти собі імперію, скромну за розмірами, але таку, яка мала разюче стратегічне й торговельне значення через своє розташування вздовж шляхів на Левант. Імперію розсипну, яка наперед нагадувала (з урахуванням усіх пропорцій) імперію португальців або, згодом, імперію голландців, розкидані по всьому Індійському океану згідно зі схемою, яку англосаксонські автори називають *імперією торговельних постів* (*trading posts Empire*) – ланцюгом торговельних пунктів, що в сукупності утворюють довгу капіталістичну антену. Ми б сказали – імперію "по-фінікійському".

Могутність і багатство приходять разом. І це багатство (а отже, цю могутність) можна випробувати на справжність на основі бюджетів Синьйорії, її *Bilanci*[133], й знаменитої врочистої промови старого дожа Томмазо Моченіґо, виголошеної 1423 р., напередодні його смерті.

У ту добу доходи *міста* Венеції сягали 750 000 дукатів. Якщо коефіцієнти, які ми використовуємо в іншому місці[134] – бюджет становив би від 5 до 10% національного доходу, – можна застосувати тут, то валовий національний доход міста виявився б між 7,5 млн. та 15 млн. дукатів. Ураховуючи чисельність населення, яку приписують Венеції та Доґадо (останнє – передмістя Венеції аж до Кйоджі), щонайбільше в 150 000 жителів, то доход на душу населення становив би від 50 до 100 дукатів, що означає вельми високий рівень; навіть у нижню межу важко повірити.

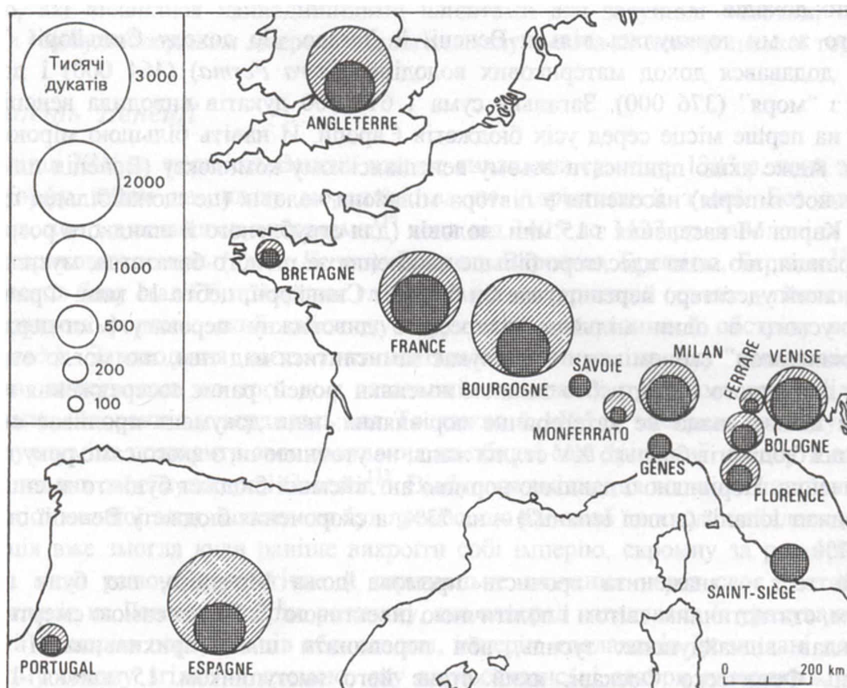
Зрозуміти цю величину буде легше, якщо спробувати зробити порівняння з іншими тогочасними економіками. Один венеціанський документ[135] саме пропонує нам список європейських бюджетів на початок XV ст., цифри якого використали для складення карти, яка наводиться на с. 102. За тих часів, коли власні надходження Венеції оцінювалися в 750 000 – 800 000 дукатів, для Французького королівства, щоправда, такого, яке перебувало в жалюгідному стані, наводиться цифра всього-на-всього лише в мільйон дукатів; Венеція була на рівних з Іспанією (а якою Іспанією?), майже на рівних з Англією й набагато переважала інші італійські міста, які, сказати б, ступали назирці за нею: Флоренцію, Ґеную. Втім, щодо цієї останньої цифри бюджету говорять не надто багато, бо приватні інтереси заволоділи з вигодою для себе величезною часткою державних доходів.

До того ж ми торкнулись тільки Венеції й Доґадо. До доходу Синьйорії (750 000 дукатів) додавався доход материкових володінь (*Terra Ferma*) (464 000) і доход від імперії, з "моря" (376 000). Загальна сума 1 615 000 дукатів виводила венеціанський бюджет на перше місце серед усіх бюджетів Європи. Й навіть більшою мірою, ніж це здається. Адже якщо приписати всьому венеціанському комплексу (Венеція плюс *Terra Ferma*, плюс імперія) населення в півтора мільйона чоловік (це щонайбільша цифра), а Франції Карла VI населення з 15 млн. чоловік (для огрубленого й швидкого розрахунку), то ця Франція, що мала вдесятеро більше населення за рівного багатства, мусила б мати бюджет, який удесятеро перевищував би бюджет Синьйорії, цебто 16 млн. Французький бюджет усього в один мільйон підкреслює дивовижну перевагу міст-держав над "територіальними" економіками й спонукає замислитися над тим, що могло означати з вигодою для одного міста, цебто загалом жменьки людей, раннє зосередження капіталу. Ще одне цікаве, якщо не категоричне порівняння: наш документ проливає світло на скорочення бюджетів близько XV ст., на жаль, не уточнюючи, з якого саме року почалося це скорочення. Порівняно з давньою нормою англійський бюджет буцімто зменшився на 65%, бюджет Іспанії (а якої Іспанії?) – на 73%, а скорочення бюджету Венеції становило тільки 27%.

Другий тест – знаменита врочиста промова дожа Моченіґо, що була водночас заповітом, статистичним звітом і політичною інвективою[136]. Перед самою смертю старий дож доклав відчайдушних зусиль, аби перепинити шлях прихильникові воєнних розв'язань Франческо Фоскарі, який стане його наступником 15 квітня 1423 р. і розпоряджатиметься долею Венеції аж до свого усунення 23 жовтня 1457 р. Старий дож пояснював тим, хто його слухав, переваги миру перед війною задля збереження багатств держави й приватних осіб. "Якщо ви оберете Фоскарі, – казав він, – ви небавом опинитеся в стані війни. Той, хто має 10 000 дукатів, залишиться всього з однією тисячею; той, хто має десять будинків, зостанеться всього з одним; той, хто має десять спідниць чи штанів і сорочок, насилу збереже одну, і так само станеться з усім іншим ...".

Навпаки, якщо збережеться мир, “якщо ви прислухаєтеся до моєї поради, то побачите, що будете господарями золота християн”.

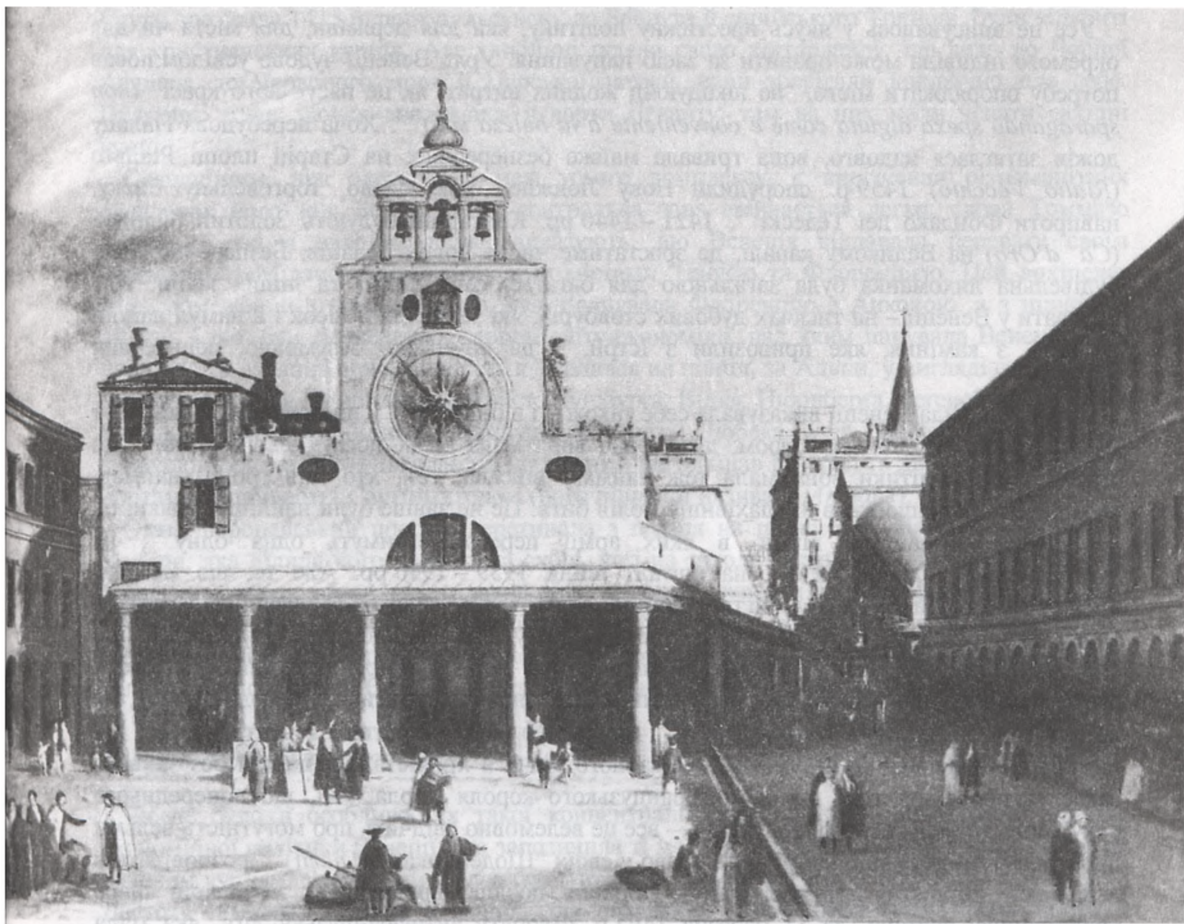
І все ж це мова, яка викликає подив. Вона дозволяє припустити, що тогочасні люди у Венеції могли зрозуміти, що зберегти свої дукати, свої будинки й свої штани – це шлях до справжнього багатства; що торговим обігом, а не зброєю можна зробитися “господарем золота християн”, або, що те саме, всієї європейської економіки. За словами Моченіго (а його цифри, які вчора заперечувалися, сьогодні вже не заперечуються), капітал, який щороку інвестувався в торгівлю, становив 10 млн. дукатів. Ці 10 млн. приносили, крім 2 млн. доходу на капітал, 2 млн. торгового зиску. Відзначмо цю манеру розрізняти торговий зиск і платню за інвестований капітал, які обоє нараховувалися в 20%. Отже, зиски від торгівлі на далекі відстані становили у Венеції, за даними Моченіго, 40% – норму прибутку казково високу, яка пояснює раннє чудове здоров’я венеціанського капіталізму. Зомбарт міг звинувачувати в “хлоп’ятстві” того, хто наважувався говорити про капіталізм у Венеції в XII ст. Але в XV ст. якою іншою назвою означити той світ, що проступає назовні в дивовижній промові Моченіго?

ПОРІВНЯЛЬНІ БЮДЖЕТИ:
ВЕНЕЦІЯ ЛІПШЕ ЗА ІНШІ ДЕРЖАВИ ПРОТИСТОЇТЬ КРИЗІ

Це графічне відображення венеціанських цифр (Bilanci generali, I, 1912, p. 98-99) показує водночас і порівняльні обсяги європейських бюджетів та їхнє більше чи менше скорочення в першій чверті XV ст. Цифри, подані в тексті (див. с. 101-102), найдостовірніші, відповідають кругам з темним штрихуванням і, напевне, - 1423 р. Круги зі світлим штрихуванням зображують бюджети попереднього періоду, очевидно більш значущі.

Чотири мільйони щорічних надходжень від торгівлі, за оцінкою самого дожа, становили від половини до чверті моєї власної оцінки валового доходу міста. Промова Моченіго дає мимохідь деякі цифрові оцінки щодо торгівлі й флоту Венеції. Вони підтверджують порядок величин у наших розрахунках. Ці розрахунки не дисонують також і з тим, що ми знаємо про діяльність *Zecca* – венеціанського Монетного двору (щоправда, в куди пізнішу добу, до того ж інфляційну, яка відповідала тому, що дехто називає "занепадом Венеції"). Справді, в останні роки XVI ст. Монетний двір (*Zecca*) карбував приблизно два мільйони дукатів на рік у золотій і срібній монеті[137]. Це дозволило б припустити, що грошова маса, яка перебувала в обігу, доходила до 40 млн., – потік, який тільки проходив через Венецію, але щороку відновлювався[138]. Що тут дивного, коли подумати про те, що її купці міцно утримували головні галузі морської торгівлі: перець, прянощі, сирійську бавовну, збіжжя, вино, сіль? Уже П'єр Дарю у своїй

Джованні Антоніо Каналетто (1697-1768 рр.). «Площа Сан-Джакометто» («Il Campo di San Giacometto»). Якраз під портиками цієї невеликої церкви, на продовженні площі Ріальто, зустрічалися великі купці. (Дрезденський музей. Фото музею.)

класичній і все ще корисній “Історії Венеції” (1819 р.)[139] відзначав, “скільки грошей ця галузь соляної торгівлі могла приносити Венеції”. Звідси й турбота Синьйорії про контроль над соляними болотами на Адріатиці й на кіпрському узбережжі. Щороку для навантаження самої тільки солі Істрії приходило понад 40 000 коней з Угорщини, Хорватії, навіть з Німеччини[140].

Інші ознаки багатства Венеції – це величезне зосередження могутності, яку становив її Арсенал, число її ґалер, вантажних кораблів, система торгових ґалер (*galere da mercato*), до якої ми ще повернемося[141]. Не меншою мірою це постійне опорядження міста, яке впродовж XV ст. поступово набуло нового вигляду: вулиці з ґрунтовим покриттям було вибрукувано камінними плитами, дерев'яні мости й земляні узбережжя каналів замінено мостами й устелено хідниками вздовж каналів (*fondamenta*) з каміння (тут спостерігалося “скам'яніння” капіталу, що було такою самою потребою, як і розкіш), не кажучи вже про інші операції містобудівного характеру: копання криниць[142] або очищення міських каналів, сморід від яких іноді ставав нестерпним[143].

Усе це вписувалось у якусь престижну політику, яка для держави, для міста чи для окремого індивіда може правити за засіб панування. Уряд Венеції чудово усвідомлював потребу опоряджати місто, “не шкодуючи жодних витрат, як це пасує його красі” (*non sparagando spexa alguna come e conveniente a la beleza sua*)[144]. Хоча перебудова Палацу дожів затяглася надовго, вона тривала майже безперервно; на Старій площі Ріальто (*Rialto Vecchio*) 1459 р. спорудили Нову Лоджію, одне слово, торговельну біржу, навпроти Фондако деї Тедескі[145]. 1421 – 1440 рр. Контарині будують Золотий будинок (*Ca' d'Oro*) на Великому каналі, де зростатиме число нових палаців. Безперечно, така будівельна лихоманка була загальною для багатьох міст Італії та інших країн. Але будувати у Венеції – на тисячах дубових стовбурів, які забивали в пісок і в намул лаґуни як палі, з каміння, яке привозили з Істрії, – це вимагало, безумовно, величезних витрат[146].

Природно, сила Венеції виказувала себе також – і з блиском – у політичному плані. Тут Венеція була великим майстром; дуже рано вона мала своїх послів, своїх *oratori*. До послуг своєї політики вона мала теж наймані війська: той, хто мав гроші, наймав, купував їх і розташовував на шахівниці полів битв. Це не завше були найліпші вояки, бо *кондотьєри* винайдуть війни, в яких армії переслідуватимуть одна одну[147], не зустрічаючись, “дивні війни”, на кшталт війни 1939 – 1940 рр. Але те, що Венеція блокувала спроби Мілана досягти гегемонії, що 1454 р. вона була учасницею миру в Лоді, який створив, точніше, заморозив рівновагу між італійськими державами; що 1482 - 1483 рр. під час другої Феррарської війни вона вчинила рішучий опір своїм супротивникам, що мріяли, як казав один з них, знову занурити її в безодню моря, де колись вона перебувала у своїй стихії[148]; що 1495 р. вона опиниться в центрі інтриґ, які захоплять зненацька французького державного діяча й хроніста Комміна й без зайвого галасу випровадять геть молодого французького короля Карла VIII, що попереднього року легко дійшов до самого Неаполя, – все це велемовно свідчить про могутність вельми багатого міста-держави. Пріулі мав право у своїх “Щоденниках” (*Diarii*)[149] розповідати з неабиякою гордістю про незвичайне зібрання послів європейських володарів плюс представника султана, де 31 березня 1495 р. створять антифранцузьку лігу, яка мала захищати бідну Італію, куди вдерся король Загір'я (тобто Франції. – *Приміт. ред.*), ту Італію, “батьками” якої були “оборонці християнства” венеціанці[150].

Світ-економіка, що починається з Венеції

Світ-економіку з центром у Венеції, джерелі його могутності, неможливо чітко окреслити на карті Європи. На сході межа, досить виразна на широті Польщі та Угорщини, стає, проходячи через Балкани, невизначеною з примхи турецького завоювання, яке *передувало* взяттю Константинополя (1453 р.) і яке нестримно поширювалося на північ: Адріанополь було зайнято 1361 р., битва на Косовому полі, що повалила велике Сербське царство, відбулася 1389 р. Зате на Заході не може бути вагань: уся Європа перебувала в залежності від Венеції. Так само, як і на Середземномор'ї, включаючи й Константинополь (до 1453 р.), а за ним – простір Чорного моря, що ще кілька років експлуатувався з вигодою для Заходу. Мусульманські країни, якими турки ще не заволоділи (Північна Африка, Єгипет і Сирія), своїм приморським боком, від Сеути, що стала 1415 р. португальською, до Бейрута й сирійського Триполі, були відкриті для християнських купців. Але глибинні шляхи свого хінтерланду, що вели до Чорної Африки, до Червоного моря й Перської затоки, вони зберігали виключно для себе. Прянощі, зілля, шовки довозились у порти Леванту; там на них мали чекати західні купці.

Складнішим, ніж окреслення меж усього комплексу, є вирізнення різноманітних складових його зон. Без сумніву, центральна зона впізнається легко; слова Томмазо Моченіго, які я наводив вище, виказують, що Венеція віддавала перевагу своїм взаєминам з Міланом, ломбардськими містами, Ґенуєю та Флоренцією. Цей архіпелаг міст, обмежений з півдня лінією, яка з'єднувала Флоренцію з Анконою, а з півночі – лінією Альп, був, безперечно, серцем світу-економіки, над яким панувала Венеція. Але цей простір, усіяний зірками-містами, стелився на північ, за Альпи, у вигляді своєрідного Чумацького Шляху торговельних міст: Ауґсбурґа, Відня, Нюрнберґа, Реґенсбурґа, Ульма, Базеля, Страсбурґа, Кельна, Гамбурґа й навіть Любека, – й завершувався все ще значущою масою міст Нідерландів (над якими ще блищав Брюґґе) та двома англійськими портами, Лондоном і Саутґемптоном (його південці називали *Антоне*).

Отже, європейський простір перетинала з півдня на північ вісь Венеція – Брюґґе – Лондон, яка ділила його надвоє: на сході, як і на заході, залишалися величезні периферійні зони, менш жваві, ніж головна вісь. А центр усупереч елементарним законам, що породили ярмарки Шампані, розташувався на південному кінці цієї осі, фактично біля її з'єднання з віссю середземноморською, яка, простягнувшись із заходу на схід, становила головну лінію торгівлі Європи на далекі відстані й головне джерело її зисків.

Відповідальність Венеції

Чи не було в особливостях такої концентрації довкола Італії додаткових причин: економічної політики Венеції, яка запозичила ті методи, від яких доводилося страждати її власним купцям, замкненим у *фундуках* (вулицях чи комплексах споруд) країн ісламу[151]? Достоту так само Венеція створила для німецьких купців обов'язкове місце збору й сегрегації – Німецький двір (*Fondaco dei Tedeschi*)[152], навпроти мосту Ріальто, у своєму діловому центрі. Кожен німецький купець мусив зберігати там свої товари, жити там у одній з кімнат, для цього передбачених, продавати там під прискіпливим оком аґентів

Синьйорії свої товари і вкладати гроші від цих продажів у венеціанські товари. То було жорстоке обмеження, на яке німецький купець не переставав нарікати: хіба його не виключили за допомогою такої гри з великої торгівлі на далекі відстані, яку Венеція ревно зберігала для своїх громадян, *внутрішніх і зовнішніх* (*cittadini, de intus et extra*)? Хай би німець спробував у неї втрутитися – і його товари негайно б конфіскували.

Зате Венеція практично забороняла своїм купцям купувати й продавати безпосередньо в Німеччині[153]. Внаслідок цього німці були зобов'язані приїздити до Венеції особисто, закуповувати там сукна, бавовну, вовну, шовк, прянощі, перець, золото.... Отже, відбувалося щось протилежне тому, що станеться після мандрівки Васко да Ґами, коли португальці заснують свою факторію (*feitiria*)[154] в Антверпені, самі довозячи північним клієнтам перець і прянощі. Звісно ж, німецькі покупці могли б дістатися й діставалися до Ґенуї, яка була відкрита для них без зайвих обмежень. Але крім того, що Ґенуя була передусім брамою для зв'язків з Португалією, Іспанією та Північною Африкою, вони не могли там знайти нічого такого, чого не знайшли б і у Венеції, своєрідному універсальному складському пункті, яким згодом буде (й у більшому масштабі) Амстердам. Як було опиратися вигодам і спокусам міста, що стояло в центрі світу-економіки? В грі брала участь ціла Німеччина, вона постачала купцям Найсвітлішої республіки залізо, залізний товар, бумазею (лляні й бавовняні тканини), а відтак, від другої половини XV ст., дедалі більші кількості срібла, яке венеціанці почасти доправляли до Туніса, де його обмінювали на золотий пісок[155].

Майже не можна сумніватися, що йшлося про свідому політику Венеції, оскільки вона накидала її всім містам, які так чи інакше їй підлягали. Будь-які торговельні маршрути, що починалися з материкових володінь Венеції або закінчувалися там, увесь експорт з венеціанських островів на Левант або до міст Адріатики (навіть якщо це стосувалося товарів, що призначалися, наприклад, для Сицилії чи Англії) неодмінно мусили проходити через венеціанську гавань. І отже, Венеція навмисне розставила з вигодою для себе пастки для підлеглих економік, у тім числі й німецької економіки. Вона плекалася ними, перешкоджаючи їм діяти по-своєму й згідно з їхньою власною логікою. Якби Лісабон наступного дня після Великих відкриттів примусив кораблі країн Півночі податися до нього по прянощі й перець, він без жодних перешкод зламав би верховенство Антверпена, що так швидко запанувало. Та, може, йому бракувало потрібної сили, торгового й банківського досвіду італійських міст. Хіба західна *Фондако деї Тедескі* не була такою самою мірою наслідком, як і причиною переваги Венеції?

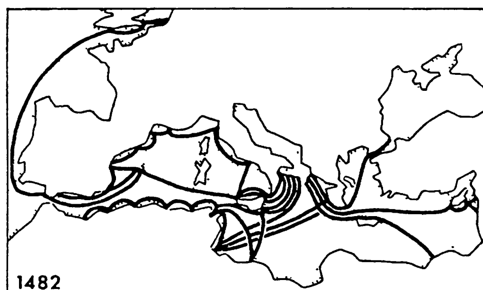
Торгові ґалери

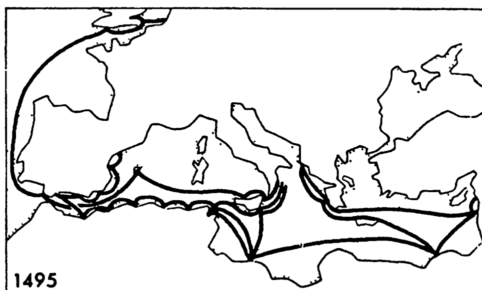
Зв'язок Венеції з Левантом та Європою за часів переваги міста Св. Марка створював чимало проблем, зокрема проблему перевезень по Середземному морю та Атлантичному океану, бо перерозподіл коштовних товарів поширювався на всю Європу. За сприятливої кон'юнктури все влягалося саме собою. Якщо кон'юнктура ставала похмурою, доводилося вдаватись до дуже дійових засобів.

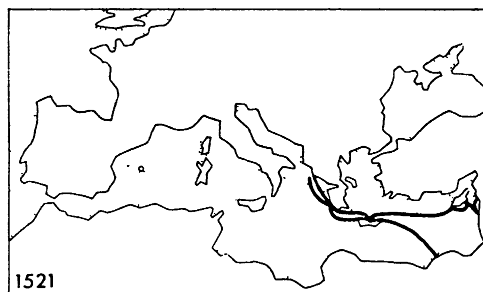
Система *торгових ґалер* (*galere da mercato*) належала саме до заходів *керованої економіки*, накинутих венеціанській державі поганими часами. Придумана від XIV ст. на противагу затяжній кризі як своєрідний демпінг (вислів належить Джино Луццатто), ця система була водночас і державним підприємством, і рамками приватних асоціацій, що діяли ефективно, справжніх *пулів* експортерів по морю[156], заклопотаних тим, аби знизити

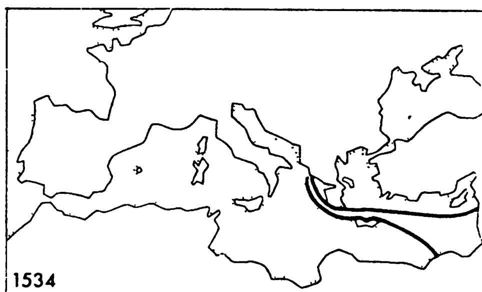
свої транспортні витрати й залишитися конкурентоспроможними, навіть непереможними для чужоземців. Саме Синьйорія, починаючи, без сумніву, від 1314 р. і вже напевне – від 1328 р., будувала у своєму Арсеналі *galere da mercato*, ці торгові кораблі (тоннажністю поперевах 100 тонн, відтак до 300 тонн), спроможні завантажити у свої трюми вантаж, рівний вантажеві 50-вагонного товарного потяга. Виходячи з порту чи заходячи до нього, ґалери послуговувалися веслами, решту часу вони пливли під вітрилом, як абиякі "круглі кораблі". Звісно, то не були найбільші торгові кораблі тих часів, бо ґенуезькі караки сягали в XV ст. тисячі тонн тоннажності або й перевершували цю величину[157]. Але це були надійні кораблі, які плавали разом і мали для свого захисту лучників та пращників. Згодом на їхньому борту з'явиться гармата. До числа пращників (*ballestieri*) Синьйорія залучала бідних шляхтичів: для неї це було способом допомагати їм жити.

Державні кораблі щороку здавалися внайми з торгів. Патрицій, який виграв аукціон (*incanto*), своєю чергою збирав з інших фрахт згідно з навантаженими товарами. Звідси випливало використання "приватною особою" знарядь, створених "державним" сектором. Чи наймачі плавали, об'єднавши всі капітали "*ad unum denarium*" (цебто утворюючи *пул*), чи вони утворювали компанію для завантаження й зворотного рейсу однієї-однісінької ґалери, але Синьйорія завше стріяла такій практиці, яка в принципі давала рівні шанси всім учасникам. Так само частими були *пули*, відкриті для всіх купців задля закупівлі бавовни в Сирії або навіть перцю в єгипетській Александрії. Зате Синьйорія розпускала будь-яке об'єднання, яке їй здавалося спрямованим на монополію вузької групи.

У ВЕНЕЦІЇ: ПЛАВАННЯ ТОРГОВИХ ҐАЛЕР

Ці чотири рисунки, запозичені в Альберто Тененті й Коррадо Віванті в «Annales E.S.C.» (1961 р.), показують етапи занепаду старовинної системи торгових ґалер та їхніх конвоїв (Фландрія, Еморт, Варварія, «Трафеґо», Александрія, Бейрут, Константинополь). 1482 р. функціонували всі ці лінії. 1521 р., як і 1534 р., утрималися тільки плідні контакти з Левантом. Для спрощення рисунків маршрути показані не від Венеції, а від виходу з Адріатичного моря.

Документи, що збереглися у венеціанському Державному архіві (*Archivo di Stato*), дозволяють відновити рік за роком плавання торгових ґалер, побачити, як видозмінювався величезний спрут, якого Найсвітліша республіка утримувала на всьому просторі Середземномор'я, і те щупальце, яке, починаючи від 1314 р., цей спрут викинув у напрямі Брюґґе (або, точніше, його порту Слейс) зі створенням *фландрських ґалер* (*galere di Fiandra*). Читач може звернутися до пояснювальних схем, уміщених у цьому параграфі. Апогей системи, безперечно, припав на час близько 1460 р.[158], коли Синьорія створила цікаву лінію *маршрутних ґалер* (*galere di trafego*), яка посилила натиск Венеції в бік Північної Африки й золота Судану. Згодом система зазнає невдачі й у XVI ст. занепаде. Але цей занепад зацікавлює не менше, ніж успіх, який йому передував.

Капіталізм певного роду у Венеції

Венеціанський тріумф Олівер Кокс[159] приписує ранній капіталістичній організації. На його думку, капіталізм буцімто народився, був винайдений у Венеції, а згодом він нібито створив школу. Чи можна в це повірити? В той самий час, що й у Венеції, навіть раніше, існували й інші капіталістичні міста. Якби Венеція не посіла свого видатного місця, Ґенуя, безперечно, легко посіла б його. Справді, Венеція зростала не єдина у своєму роді, а в центрі мережі активних міст, яким та доба пропонувала ті самі розв'язання. Часто навіть не Венеція стояла біля витоків справжніх новацій. Вона була далеко позаду містпіонерів Тоскани, в тому, що стосувалося банківської справи чи утворення могутніх компаній. Не вона, а Ґенуя карбувала першу золоту монету на початку XIII ст., а відтак Флоренція – 1250 р. (дукат, який небавом почав називатися *sequin* – "цехин", з'являється тільки 1284 р.)[160]. Не Венеція, а Флоренція винайшла чек і *холдинг*[161]. І подвійну бухгалтерію вигадали не у Венеції, а у Флоренції, бухгалтерію, взірець якої кінця XIII ст. дійшов до нас у паперах компаній Фіні та Фарольфі[162], що збереглися. Саме Флоренція, а не приморські міста обходилася без посередництва нотарів при укладенні угод страхування на морі (ефективне спрощення процедури)[163]. Й знову ж таки саме Флоренція максимально розвинула промисловість і, безперечно, вступила до так званої мануфактурної стадії[164]. Якраз Ґенуя 1277 р. реалізувала перший регулярний зв'язок по морю з Фландрією через Ґібралтар (новація величезна). Саме Ґенуя та брати Вівальді, йдучи в авангарді новаторського мислення, зайнялися 1291 р. пошуками прямого шляху до Індії. А 1407 р. знову Ґенуя, мовби заздалегідь занепокоєна портуґальськими плаваннями, просуне рекоґносцировку до самого золота Туату завдяки подорожі Мальфанте[165].

У плані техніки й капіталістичних підприємств Венеція радше відставала, ніж ішла попереду. Чи варто це пояснювати її периферійним діалогом зі Сходом – то була традиція, – тим часом як інші міста Італії більше за неї провадили боротьбу зі світом Заходу, що створювався? Легко отримане багатство Венеції, може, залишало її бранкою вже відлагоджених давніми звичками розв'язань, тимчасом як інші міста, опинившись перед ризикованішими ситуаціями, в остаточному підсумку були приречені поводитися хитріше й винахідливіше. Проте у Венеції встановилася система, яка з перших же своїх кроків поставила всі проблеми взаємин між Капіталом, Працею й Державою, взаємин, які слово "капіталізм" міститиме в собі дедалі більше в ході своєї тривалої наступної еволюції.

З кінця XII ст. і на початку XIII ст., тим більше в XIV ст. венеційське економічне життя вже мало всі свої знаряддя: ринки, крамниці, склади, ярмарки в Сенсі, *Zecca* (Монетний двір), Палац дожів, Арсенал, митницю (*Dogana*). Й уже щоранку на Ріальто поруч із міняйлами та банкірами, що розмістилися перед крихітною церквою Сан-Джакометто[166], відбувалося збіговисько венеційських і чужоземних великих купців, які приїздили з *Terra Ferma*, з Італії або з-за Альп. Банкір був тут, мов уродився, з пером та записником у руках, готовий записати перекази з рахунку на рахунок. Запис (*scritta*) був чудовим способом одразу ж оплачувати оборудки між купцями – за посередництвом переказу з рахунку на рахунок, не вдаючись до монети й не чекаючи віддаленої розплати на ярмарках. "*Письмові*" *банки* (*banchi di scritta*)[167] навіть дозволяли певним клієнтам перевищувати свій рахунок: іноді вони створювали *cedolle*[168], розписки, своєрідні векселі; й вони вже вели гру з вкладами, які їм довіряли, якщо їх не позичала держава.

Ці "біржові" збіговиська на Ріальто встановлювали ціни на товари, невдовзі вони почали встановлювати й курс державних позичок Синьйорії (або Синьйорія, яка жила передусім з податків, дедалі більше вдавалася до позичок)[169]. Вони фіксували ставки морського страхування. Ще сьогодні Страхова вулиця (*Calle della Sicurità*) за два кроки від Ріальто зберігає пам'ять про страхувальників XIV ст. Отже, всі великі справи залагоджувалися на вулицях, що прилягали до мосту Ріальто. Якщо траплялося, що якогось купця "позбавляли права ходити на Ріальто", то така санкція "означала, як свідчать численні прохання про поблажливість, що він позбавлявся права займатися великою торгівлею"[170].

Дуже рано склалася купецька ієрархія. Перший відомий нам перепис венеціанських платників податків (1379 – 1380 pp.)[171] дозволяє виокремити серед тих шляхтичів, що підлягали оподаткуванню (всього їх було 1211), 20 чи 30 найзаможніших родин, а також відзначити кількох розбагатілих простолюдинів (*popolani*) – всього шість чоловік – плюс кількох вельми заможних крамарів, різників, шевців, мулярів, миловарів, золотарів, бакалійників (ці останні переважали).

Розподіл багатств був у Венеції вже досить диверсифікований, і зиски від торговельних операцій акумулювалися там у різних сховищах, скромних чи значущих; ці прибутки безупинно інвестувалися й реінвестувалися. Кораблі, величезні плавучі будинки, як їх згодом побачить Петрарка, майже завше поділялись на 24 карати (кожен власник мав певне число цих акцій). Внаслідок цього корабель був капіталістичним від самого початку. Товари, що навантажувалися, звичайно закуповувалися на аванс, наданий кредиторами. Що ж до грошової позики (*mutuo*), то вона існувала одвічно й на противагу тому, що спокусливо було б припустити, не була заплямована брудом лихварства. Венеціанці дуже рано визнали "законність кредитних операцій за критеріями ділових людей"[172]. Це не означає, що не практикувався й лихварський кредит (у тому сенсі, якого ми надали б цьому слову) й з вельми високим відсотком (оскільки нормальна ставка, "згідно зі звичаєм нашої вітчизни" – *secundum usum patriae nostrae*, – вже становила 20%), та ще із заставою, яка відтак залишалася в пазурах позикодавця. Такими прийомами родина Ціані від XII ст. заволоділа великою частиною земельних ділянок довкола площі Св.Марка й уздовж вулиці Ґалантерейників (*Merceria*). Та хіба до появи сучасної банківської організації лихварство не було скрізь неминучим злом? Одразу ж після Кйоджійської війни, яка страхітливо струсонула її, Венеція змирилася з укладенням у себе першої угоди (*condotta*) (1382 – 1387 pp.)[173] з єврейськими лихварями, які позичали гроші простому народові, а принагідно й самим патриціям.

Але ко́мерційна позичка (*mutuo ad negotiandum*) – справа другорядна. Це було потрібне знаряддя торгівлі, ставка його, хоч і висока, не вважалася лихварською, бо загалом вона була на рівні відсотка на грошові позички, який практикували банкіри. В дев'яти випадках з десяти торговельний кредит пов'язувався з угодами про товариство, так званими *colleganza* (що з'явилися принаймні від 1072 – 1073 рр.)[174], які незабаром стали відомими в двох варіантах. То була або однобічна *colleganza*: позичкодавець (що називався *socius stans*, цебто компаньйон, який залишається на місці) авансує певну суму компаньйонові мандрівному (*socius procertans*). По поверненні, коли підбивається баланс, компаньйон мандрівний, виплативши суму, яку отримав при від'їзді, зберігає за собою четверту частину зиску, а решта дістається капіталістові. Або ж *colleganza* двобічна: цього разу позичкодавець авансує тільки три чверті суми, а компаньйон мандрівний укладає свою працю й четверту частку капіталу. Тоді доходи діляться навпіл. Ця друга *colleganza*, на думку Джино Луццатто, не раз слугувала для маскування того, що в однобічній могло видатися лихварським[175]. А що слово не змінює суті, то *colleganza*

Венеціанські купці обмінюють сукна на плоди Сходу. Марко Поло. «Книга чудес». (Національна бібліотека. Ms. 2810.)

всіма своїми рисами нагадує *commenda* інших італійських міст, еквівалент яких дуже рано й дуже пізно траплявся як у Марселі, так і в Барселоні. Оскільки у Венеції слово *commenda*[176] мало значення "внесок", потрібним став інший термін, аби означити морську позичку.

В таких умовах ми зрозуміємо позицію, яку зайняв 1934 р. Андре де Сейу[177] й прийняли більшість істориків, включаючи й Марка Блока[178]: у Венеції 1050 – 1150 рр., мовляв, була "розбіжність", поділ Праці й Капіталу. Хіба компаньйон, який залишався на місці, – не капіталіст, що залишається вдома? Його компаньйон сідає на корабель, який пливе чи то до Константинополя, чи то до Тани, чи Александрії Єгипетської... Коли корабель повертається, трудар – *socius procertans* – приходить з позиченими грішми й з плодами цих грошей, якщо подорож була вдалою. Отже, з одного боку, Капітал, з другого – Праця. Але нові документи, відкриті від 1940 р.[179], зобов`язують переглянути це надто просте пояснення. Передусім, незважаючи на слова, що означують його, *socius stans* без упину переміщується. В той період, який є об'єктом нашого спостереження (до й після 1200 р.), він опиняється в Александрії (в Єгипті), в Сен-Жан-д'Акрі, у Фамагусті й ще частіше в Константинополі (значуща деталь, яка вже сама собою могла б показати, наскільки багатство Венеції створювалося в самому тілі візантійської економіки). Що ж до *socius procertans*, то в ньому не було нічогісінько від безжально експлуатованого трударя. Крім того, що в кожну подорож він брав до десятка *colleganza* (що наперед гарантувало йому, якщо все складеться гаразд, істотні зиски), часто-густо він був позичальником в одній угоді й позичкодавцем в іншій.

До того ж і імена позичкодавців, коли ми їх маємо, розкривають цілу гаму "капіталістів" або, сказати б, капіталістів, бо деякі з них вельми скромні[180]. Саме все населення Венеції позичало свої гроші купцям-підприємцям, саме воно безперервно створювало й відтворювало своєрідне торгове суспільство, яке охоплювало все місто. Ця повсюдна й стихійна пропозиція кредиту дозволяла купцям працювати самотужки або ж у тимчасових компаніях з двох-трьох чоловік, не створюючи таких довготривалих компаній, що накопичували капітал і якими характеризувався верхній рівень флорентійської активності.

А може, якраз досконалість, зручність цієї організації, ця капіталістична самодостатність і пояснюють межі венеціанської винахідливості. Банкіри Венеції, люди, які звичайно були чужаками в місті, "захоплювалися тільки діяльністю міського ринку й не відчували потягу до можливого перенесення своєї діяльності за межі міста в пошуках клієнтури"[181]. Внаслідок цього у Венеції не буде нічого такого, що можна було б порівняти з пригодами флорентійського капіталізму в Англії або, згодом, ґенуезького капіталізму в Севільї чи в Мадриді.

Достоту так само легкість одержання кредиту й провадження справ дозволяла купцеві вибирати одну справу за одною, робити один хід за одним: відплиття кораблів клало початок товариству кількох побратимів, а коли корабель повертався, воно розпускалося. Й усе починалося наново. Загалом венеціанці практикували масові інвестиції, але короткотермінові. Природно, трохи раніше чи трохи пізніше з'явилися довготермінові позики й капіталовкладення, пов'язані не тільки з далекими морськими заходами на кштал плавань до Фландрії, а й ще більшою мірою пов'язаних з послугами промисловості та іншим постійним видом міської діяльності. Позика (*mutuo*), первісно вельми короткотермінова, в кінцевому підсумку пристосувалася до повторних перевкладень; тепер вона могла тривати роками. Вексель же, який, до речі, з'явився пізніше, в XIII ст., і

поширювався повільно[182], навпаки, залишиться найчастіше інструментом короткотермінового кредиту, на час поїздки туди й назад між двома ринками.

Отже, економічний клімат Венеції був досить специфічний. Інтенсивна торговельна діяльність виявлялася там розпорошеною на безліч дрібних справ. Якщо "компанія" (*compagnia*), об'єднання на тривалий термін, і виникла у Венеції, то флорентійський гігантський розмах ніколи не знайде там сприятливого ґрунту. Мабуть, тому, що ні влади уряду, ні влади патриціанської еліти ніхто не заперечував реально, як у Флоренції, і місто було надійним місцем. Або ж тому, що торговельне життя, яке рано вирвалося на простір, могло вдовольнитися традиційними й випробуваними засобами. А також через природу угод. Торговельне життя у Венеції означало насамперед Левант. Торгівлю, яка, звісно, вимагала великих витрат: величезна грошова маса венеціанського капіталу використовувалася в ній майже повністю, такою мірою, що після кожного відплиття ґалер до Сирії місто виявлялося буквально без своєї готівки[183], як перегодя залишатиметься без неї Севілья після відплиття "флотів Індій"[184]. Але *обіг* (*roulement*) капіталу був досить швидкий: півроку, рік. І відплиття та припливтя кораблів завдавали ритму всім видам діяльності в місті. В остаточному підсумку якщо Венеція й здається дивною, то чи не була вона такою тією мірою, якою Левант пояснював її від А до Я, мотивуючи всю її поведінку в торгівлі? Наприклад, я гадаю, що запізніле, тільки від 1284 р., карбування золотого дуката було наслідком того, що доти для Венеції було зручніше використовувати візантійську золоту монету. Чи не пришвидшене знецінення гіперпера примусило її змінити політику?[185]

Загалом Венеція з самого початку замкнулась на уроках свого успіху. Справжнім дожем Венеції, ворожим будь-яким силам, які прагнули змін, було минуле Синьйорії, прецеденти, на які посилались як на скрижалі Закону. Й тінь, що ширяла над Венецією, – це сама її велич. Це правда. Але чи не те саме можна сказати про Англію XX ст.? *Лідерство* в масштабах світу-економіки – це таке випробування могутності, яке ризикує колись зробити переможця сліпцем перед історією, яка рухається, творить себе.

А як же праця?

Венеція була величезним містом, імовірно, з більш як 100 000 жителів, починаючи з XV ст., і 140 000 – 160 000 у XVI та XVII ст. Та за винятком кількох тисяч привілейованих – шляхтичів (*nobili*), повноправних громадян міста (*cittadini*), душпастирів, а також бідняків чи волоцюг, – це величезне населення заробляло на життя працею своїх рук.

Поруч існували два світи праці. З одного боку, некваліфіковані робітники, яких не охоплювала й не захищала жодна організація; сюди належали й ті, кого Фредерік Лейн називає "морським пролетаріатом"[186], – візники, вантажники, матроси, веслувальники. З іншого боку – світ цехів (*Arti*), які утворили організаційний каркас різних видів ремісничої діяльності міста. Подеколи межа між цими двома світами була невиразна. Й не завше історик знає, по який бік розмістити ремесла, які він спостерігає. В першому з цих світів перебували, безперечно, вантажники на Великому каналі – на Винній, Залізній, Вугільній набережних (*Ripa del Vin, Ripa del Ferro, Ripa del carbon*); тисячі ґондольєрів, здебільшого зарахованих до числа служників поважних осіб; або ті бідняки, яких перед Палацом дожів – на справжньому ринку праці – вербували до корабельних команд[187].

Ґондольєри у Венеції. В.Карпаччо. Диво святого хреста. Деталь картини.
(Фото Андерсона – Жиродона.)

Кожен, хто записався, отримував премію. Якщо в зазначений день він не приходив, його розшукували, заарештовували, засуджували до штрафу в обсязі подвійної суми премії і під доброю охороною доставляли на борт корабля, де відтак його заробіток піде на сплату його боргу. Друга значна група неорганізованих працівників – це робітники й робітниці, які виконували "чорнову" роботу для цехів (*Arti*) шовкового та вовняного виробництва. Зате дивно, що *aquaroli*, які безпосередньо на своєму човні довозили прісну воду з Бренти, *peateri* – шкіпери шаланд, мандрівні лудильники й навіть *pestineri* – молочарі, що ходили від будинку до будинку, були належно конституйовані в ремісничі цехи.

Ричард Тилден Рапп[188] спробував підрахувати відповідну величину цих двох мас трудящих, цебто сукупну робочу силу (*labour force*) міста. Незважаючи на недосконалий характер джерел, результати здаються мені досить прийнятними, а що вони не показують упродовж XVI та XVII ст. жодних великих змін, то певною мірою змальовують структуру зайнятості у Венеції. 1586 р., коли місто налічувало приблизно 150 000 жителів, робоча сила становила трохи менше як 34 000 чоловік, тобто (якщо вважати, що в родині на одного працівника припадало чотири чоловіка) майже все населення, при приблизно 10 000 одиниць, які репрезентують вузьку групу привілейованих. З цих 33 852 трудящих, нарахованих Раппом, члени цехів (*Arti*) становили 22 504 чоловіка, працівники ж, яких язик не повертається назвати вільними, – 11 348 чоловік. Інакше кажучи, дві третини припадало на *Arti*, одна третина – на неорганізованих робітників.

Ця остання група, коли враховувати чоловіків, жінок, дітей, становила щонайменше 40 000 чоловік, які справляли сильний тиск на ринок праці у Венеції. Вони були тим пролетаріатом, навіть субпролетаріатом, який потрібен кожній міській економіці. До того ж чи вистачало його для потреб Венеції? Скажімо, простолюд лаґун і міста не давав достатнього числа моряків, тож дуже рано почав виручати, причому не завше зі своєї волі, чужоземний пролетаріат. Венеція шукатиме його в Далмації та на грецьких островах. Часто-густо вона споряджала ґалери на Крит, а згодом на Кіпр.

Порівняно з цим організовані види "промисловості" здавалися невеличким привілейованим світом. Життя ремісничих корпорацій розгорталося не зовсім згідно з буквою їхніх статутів: було право й була практика. прискіпливого нагляду держави не уникали ні шкіряні ремесла Джудекки, ні гути острова Мурано, ні цех шовкоткачів (*Arti della Seta*), який виник навіть ще до того, як близько 1314 р. йому на допомогу прийшли робітники з Лукки, ні сукняне виробництво (*Arti della Lana*), яке, очевидно, *починалося наново* навесні 1458 р., згідно із заявою сенату[189], і яке треба буде боронити від самих же венеціанських купців, що бажали, звісно, виготовляти сукна "на флорентійський кшталт", але за кордоном, у Фландрії або в Англії[190], де робоча сила була дешева, а регламентація гнучкіша. Венеціанська держава – уважлива, надто уважлива – накидала жорсткі норми якості, що фіксували розміри шматків, вибір сировини, число ниток основи й піткання, матеріали, що застосовувалися для фарбування, – норми, які в остаточному підсумку заважали пристосуванню виробництва до випадковостей та варіацій попиту, хоч вони й утверджували, особливо на ринках Леванту, репутацію цього виробництва.

Всі ці ремесла, нові й старі, від XIII ст. організовувалися у Венеції в корпорації (*Arti*) та "братства" (*scuole*)[191]. Але така система самозахисту не ґарантувала ремісника ні від урядового втручання, такого властивого Венеції, ні від вторгнення купців. Цех сукнарів, який досягне розквіту в XVI ст., а кульмінаційної точки – близько 1600 – 1610 рр., розвивався й зазнав тріумфу в рамках системи надомної праці (*Verlags-system*) за участю нерідко чужоземних купців, зокрема ґенуезців, що осіли у Венеції. Навіть старовинне

ремесло кораблебудування, з його майстрами – власниками корабелень, від XV ст. залежало від вирішального голосу купців-арматорів, які надавали гроші для розрахунків стосовно зарплатні й закупівлі сировини.

Першість промисловості?

Загалом то був світ праці, який тримали в покорі гроші й державна влада. Остання мала чотири органи нагляду й арбітражу: Старий суд (*Giustizia Vecchia*), П'ять торгових мудреців (*Cinque Savii a la Mercanzia*), Міські головні інспектори (*Provveditori di Comun*), Колегію ремесел (*Collegio alle Arti*). Чи не цей пильний нагляд, ці суворі рамки пояснюють дивовижний соціальний спокій у Венеції? Не спостерігалося, або спостерігалося мало, інцидентів серйозного характеру? В лютому 1446 р. перед Палацом дожів[192] веслярі-добровольці вимагали, жалібно нарікаючи, своєї невиплаченої заробітної платні. Навіть величезний Арсенал, державна мануфактура, яка невдовзі нараховувала щонайменше 3000 робітників, яких щоранку скликав на роботу великий дзвін собору Св.Марка – *la Marangona*, – суворо контролювався. Тільки-но виникала підозра про можливість спалаху там заворушення, як вішали одного-двох заводіїв, *impicati per la gol*, і знову запановував спокій.

Венеціанські цехи (*Arti*) аж ніяк не мали доступу до керування на кшталт того, як то було з флорентійськими цехами. Їх тримали на відстані. Але соціальний спокій у Венеції не був від цього менш дивовижним. Щоправда, в серці світу-економіки навіть дрібноті діставалися крихти від капіталістичної здобичі. Може, це й було однією з причин спокою в соціальній сфері? Заробітки у Венеції були порівняно високі. Й хоч би які вони були, знизити їх знову завше було не легко. То був пункт, в якому венеціанські цехи змогли себе захистити. Це помітять на початку XVII ст., коли розквіт цеху сукнарів (*Arte della Lana*), який опинився перед конкуренцією з боку тканин Півночі, буде позначений високими заробітками, пожертвувати якими ремісники відмовляться[193].

Але така ситуація в XVII ст. відповідала вже спаду промислової активності міста, яка не вистояла перед близькою конкуренцією з боку *Terra Ferma* і перед далекою конкуренцією з боку промисловості північних країн. Саме до Венеції XV – XVI ст., зразкової з усіх поглядів, треба звертатися знову, щоб поставити собі запитання, чи була тоді ця багатогранна промислова активність її головною рисою, як то припускав Ричард Рапп. Або, в загальнішій формі, чи то було долею панівних міст: укорінюватися в промислову діяльність? Так буде у випадку з Брюґґе, Антверпеном, Ґенуєю, Амстердамом, Лондоном. Я ладен визнати, що на початку XV ст. Венеція, коли брати до уваги спектр форм її активності, якість її технічних засобів, її ранній розвиток (усе те, пояснювала "Енциклопедія" Дідро, існувало у Венеції на два століття раніше), – отже, я ладен визнати, що на початку XV ст. Венеція була, ймовірно, першим промисловим центром Європи й що це серйозно позначилося на її долі, що спад венеціанського промислового розквіту наприкінці XVI ст. та в перші два десятиріччя XVII ст. став вирішальним чинником її занепаду. Та чи це пояснює такий спад? Чи був він його причиною? Це вже інше питання. Навряд чи можна заперечити пріоритет торговельного капіталізму над промисловим, принаймні аж до XVIII ст. Зауважте, що 1421 р., перераховуючи багатства свого міста, старий дож Пріулі не вів мови про його промислові багатства; що *Arte della Lana*, який, безперечно, існував від XIII ст., либонь, знову ожив 1458 р. після тривалої перерви; а справжнього свого злету він спізнає тільки між 1580 та

1620 рр. Загалом промисловість, мабуть, утрутилася у венеціанський добробут з деяким запізненням, як компенсація, спосіб подолати ворожі обставини, згідно з тією моделлю, що, як ми побачимо, складеться в Антверпені після 1558 – 1559 рр.

Турецька загроза

Не все в невпинному занепаді величезного міста залежало від нього самого. Ще до того, як Європа внаслідок Великих географічних відкриттів (1492 – 1498 рр.) заполонила цілий світ, усі територіальні держави знову набралися сил: знову на арені з'явилися небезпечний король Араґонський, король Французький, який наново посів сильні позиції, володар Нідерландський, який залюбки диктував би свою волю, німецький імператор, навіть коли йшлося про безгрішного Максиміліана Австрійського, який плекав прожекти, що викликали занепокоєння. Доля міст опинилася загалом під загрозою.

З таких держав, які підносив висхідний приплив, найбільшою, що вселяла страх у Венецію, була Турецька імперія Османів. Попервах Венеція недооцінювала турків: вони були для неї народом суходільним, мало небезпечним на морі. Одначе вельми рано в морях Леванту з'являються турецькі (чи такі, що вважалися турецькими) пірати, а завоювання Османів на суходолі поступово оточували море, заздалегідь забезпечуючи собі панування над ним. Узяття Константинополя 1453 р., що пролунало як гуркіт грому, поставило турків мовби в серце морських шляхів у місті, створеному, щоб керувати морем. Позбавлене своєї суті латинянами, в тім числі й венеціанцями, місто саме впало перед турками. Але воно швидко поступилося місцем перед Стамбулом – містом новим і могутнім, яке розрослося за рахунок великого припливу населення, що його часто-густо переселяли офіційно[194]. Турецька столиця незабаром стала рушієм накиненої султаном морської політики, й Венеція в цьому пересвідчиться на гіркому досвіді.

Чи могла Венеція не погодитися із завоюванням Константинополя? Вона подумала про це, але занадто пізно[195]. Відтак вона швидко пристосувалась до цього й зробила вибір – домовитися із султаном. 15 січня 1454 р. дож пояснював Бартоломео Марчелло, венеціанському послу (*orator*), якого він посилав до султана: "... бажання наше – мати добрий мир і дружбу з володарем-імператором турків" (*...disposito nostra est habere boham pacem et amicitiam cum domino imperatore turcorum*)[196]. Добрий мир – це умова для доброго стану справ. А що ж до султана, то, якщо він бажав налагодити обмін з Європою, – а для його імперії це було життєвою потребою, – хіба він не був змушений послуговуватися посередництвом Венеції? То був класичний випадок *ворогів, які взаємно доповнювали один одного*, – їх роз'єднувало все, але матеріальна зацікавленість примушувала жити разом, і дедалі більше в міру того, як поширювалося османське завоювання. 1475 р. взяття Кафим в Криму увінчало майже повне закриття Чорного моря для ґенуезьких та венеціанських купців. 1516 р. та 1517 р. окупація Сирії і Єгипту дала туркам можливість зачинити браму традиційної торгівлі з Левантом. Чого вони, до речі, не зроблять, бо це означало б припинити транзит, з якого вони мали величезні прибутки.

Тож доводилося жити разом. Одначе ж, таке співіснування урвалося страхітливими бурями. Перша велика венеціано-турецька війна (1463 – 1479 рр.)[197] висвітлила очевидну диспропорцію сил, що брали в ній участь. То не була, як скажуть згодом з приводу Англії та Росії, боротьба кита з ведмедем. Ведмідь же був – Турецька імперія. Але протистояла йому щонайбільше оса. Проте ця оса виявилася невтомною. Венеція, що була пов'язана з поступом європейської техніки й через те мала перевагу, спиралася на своє багатство,

набирала війська по всій Європі (аж до Шотландії під час Кандийської війни 1645 – 1669 рр.), чинила опір і поводилася виключно щодо супротивника. Але вона вичерпала свої сили, навіть якщо друга сторона заледве переводила дух. Венеція зуміє діяти так само й у Стамбулі, навмисне впроваджувати корупцію й, коли лютувала війна, знаходити спосіб зберігати частину своїх торговельних операцій через Рагузу та Анкону. А крім того, вона використовувала проти ведмедя османського інших територіальних ведмедів: імперію Карла V, Іспанію Філіпа II, Священну Римську імперію германської нації, Росію Петра I та Катерини II, Австрію принца Євгенія. І навіть якось – під час Кандийської війни – Францію Людовіка XIV. А також, для нападу на османські позиції з тилу, далекий сефевідський Іран, колиску шиїтства, ворожий сунітам-туркам, бо й іслам мав свої релігійні війни. Одне слово, то був опір, гідний захоплення, бо Венеція боролася проти турків до 1718 р., дати підписання Пожаревацької мирної угоди, яка відзначає кінець її зусиль, – тобто понад два з половиною століття після Константинопольського миру.

Ми бачимо, яку велетенську тінь кинула на напружене життя Венеції Турецька імперія. Але занепад Венеції з перших років XVI ст. спричинився не цим банальним конфліктом між містом і територіальною державою. До того ж від 1500 р. в центрі світу виявляється інше місто – Антверпен. Старовинні й панівні структури міської економіки ще не зруйнувалися, але європейський центр багатства та капіталістичних подвигів без зайвого галасу полишив Венецію. Пояснюється це Великими географічними відкриттями, залученням до кругообігу торгівлі Атлантичного океану й несподіваним успіхом Португалії.

НЕСПОДІВАНИЙ УСПІХ ПОРТУҐАЛІЇ, АБО ВІД ВЕНЕЦІЇ ДО АНТВЕРПЕНА

Історики безліч разів досліджували успіх Портуґалії: хіба не відігравало невеличке лузитанське королівство перші ролі у величезному космічному перевороті, що відкрився географічною експансією Європи наприкінці XV ст. та її розливом на цілий світ? Портуґалія була детонатором вибуху. Перша роля належала їй.

Традиційне пояснення[198]

Традиційне пояснення давало цьому раду дуже легко: Портуґалія, розташована на західному краю Європи, загалом була готова розпочати; після 1253 р. вона завершила відвоювання своєї території в мусульман; у неї вивільнилися руки для дій поза своїми кордонами; взяття 1415 р. Сеути на південному березі Ґібралтарської протоки залучало Портуґалію до таємниць торгівлі на далекі відстані й розбудило в ній аґресивний дух хрестових походів; отже, відчинялася брама для розвідувальних плавань та амбіційних проектів, що стосувалися африканських берегів. Тож у визначений для цього момент знайшовся герой – інфант Генріх Мореплавець (1394 - 1460 рр.), п'ятий син короля Жуана І і маґістр багатющого ордену Христа, який від 1413 р. осів у Саґриші, біля мису Сан-Вісенті на південному краю Портуґалії. Оточений вченими, картографами, мореплавцями, він стане запеклим натхненником плавань задля відкриттів, які почались 1416 р., через рік після взяття Сеути.

Зустрічні вітри, повна непривітність берегів Сахари, страхи, що народжувалися самі по собі або поширювалися портуґальцями, аби приховати таємницю своїх плавань, труднощі фінансування експедицій, мала їхня популярність – усе це затримувало обстеження нескінченних узбереж Чорного континенту, що відбувалося в сповільненому темпі: мис Бохадор – 1416 р., Зелений мис – 1445 р., перетинання екватора – 1471 р., відкриття гирла Конго – 1482 р. Але вступ на престол Жуана II (1481 – 1495 рр.), короля, який вельми цікавився морськими експедиціями, нового Мореплавця, пришвидшив цей рух наприкінці XV ст.: 1487 р. Бартоломеу Діаш сягнув південного краю Африки; він назвав його мисом Бур, а король дав йому назву мису Доброї Надії. Відтоді все було готово для подорожі Васко да Ґами, яка в силу безлічі причин відбулась тільки через десять років.

Відзначмо, нарешті, аби завершити традиційне пояснення, знаряддя цих відкриттів – каравелу, легкий дослідницький корабель з його подвійним вітрильним озброєнням: латинським, що дозволяло ставити вітрила за вітром, та прямим, яке дозволяло йти зі супутнім вітром.

Упродовж цих довгих років портуґальські мореплавці нагромадили величезний досвід щодо вітрів та течій Атлантичного океану. "Отож майже випадковим виявиться те, – пише Ральф Девіс, – що о порі розквіту портуґальського досвіду найвирішальніше з відкриттів зробить ґенуезець на іспанській службі"[199], – маючи на увазі відкриття Америки Христофором Колумбом. Утім, це сенсаційне відкриття не набуло одразу такого значення, як здійснене через кілька років плавання Васко да Ґами. Обігнувши мис Доброї Надії, портуґальці швидко розвідали кругообіги Індійського океану, вони дозволили вести, навчати себе. Від самого початку жоден корабель, жоден порт Індійського океану

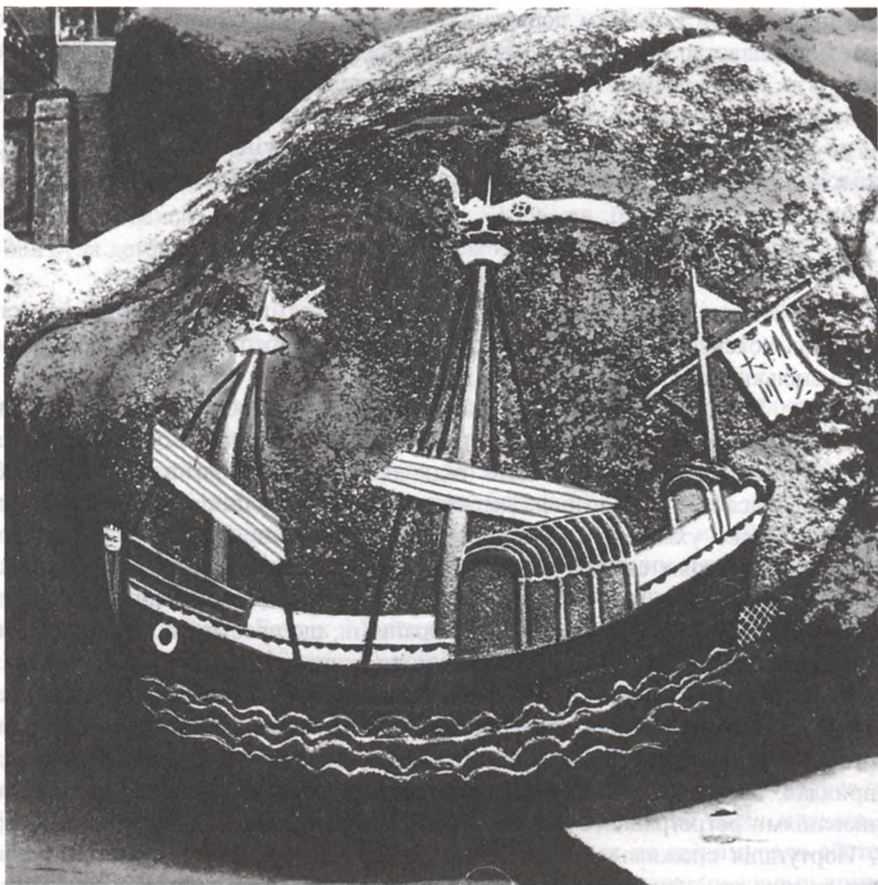
не могли протистояти гарматам португальських флотів; від самого початку арабське та індійське мореплавство було порушене, перерване. Прибулець розмовляв як господар, а невдовзі – і як незаперечний господар. Тож португальські відкриття (якщо не брати до уваги обстеження бразильського узбережжя, яке зробив Алвариш Кабрал 1501 р.) досягли на той час межі свого героїчного періоду. Вони скінчилися блискучим успіхом, яким стало привезення до Лісабона перцю та прянощів, що само собою було революцією.

Нові пояснення[200]

Ось уже майже два десятки років, як історики, й насамперед португальські історики, додали до цих пояснень нові. Безперечно, звична схема зберігається, мовби старовинна музика. Та скільки змін!

Перш за все, Португалію більше не розглядають як величину, яка не заслуговує на увагу. Хіба не була вона загалом еквівалентна Венеції та її материковим володінням? Не бувши ні надто маленькою, ні надто бідною, ні замкненою в собі, вона була в європейському ансамблі самостійною державою, здатною на ініціативу (й вона це доведе) й вільною у своїх ухвалах. І головне, її економіка не була ні примітивною, ні елементарною: впродовж століть Португалія перебувала в контакті з мусульманськими державами, з Ґранадою, що залишалася вільною до 1492 р., а відтак з містами та державами Північної Африки. Її взаємини з країнами, що просунулися вперед, розвинули в Португалії грошову економіку, досить жваву для того, аби там у містах та селах дуже рано виявила себе наймана праця. І якщо село скорочувало посіви зерна на користь виноградної лози та оливкових дерев, задля розведення коркового дуба або плантацій цукрової тростини в Алґарві, то ніхто не зможе твердити, буцімто такі види спеціалізації, які, наприклад, визнавалися в Тоскані за показник економічного поступу, в Португалії були інноваціями ретроградного характеру; ні заявляти, ніби той факт, що від середини XIV ст. Португалія споживала марокканську пшеницю, є несприятливою обставиною, тимчасом як така сама ситуація трапляється у Венеції та Амстердамі й розглядається там як неминучий наслідок економічної переваги. До того ж Португалія традиційно мала міста й села, відкриті до моря, де кипіло життя народу рибалок та мореплавців. Їхні *barcas*, середнього розміру кораблі тоннажністю 20 – 30 тонн, з прямими вітрилами, при надмірній чисельності команд, проте вельми рано плавали від африканських берегів та Канарських островів до самої Ірландії і до Фландрії. Тож рушій, потрібний для морської експансії, був уже заздалегідь. Нарешті, 1385 р., через два роки після захоплення Корфу венеціанцями, "буржуазна" революція утвердила в Лісабоні Авіську династію. А ця остання висунула на перший план буржуазію, яка "проіснує кілька поколінь"[201], і наполовину розорила землевласницьке шляхетство, яке, одначе, не перестане визискувати селян, але буде готове надати потрібні кадри для командування й утримання фортів або впровадження в господарський обіг заморських земельних винагород. Воно стане шляхетством служивим (що, до речі, відрізняло португальську експансію від суто торгової колонізації Нідерландів). Одне слово, було б перебільшенням твердити, нібито Португалія від кінця XIV ст., після випробування Чорною смертю, яка її не помилувала, була державою "сучасною". Проте загалом це правильно більш ніж наполовину.

І все ж таки впродовж усіх своїх успіхів Португалія терпітиме через те, що не перебувала в центрі світу-економіки, який утвердився на основі Європи. Португальська економіка, хоч і привілейована з багатьох поглядів, належала до периферії світу-

Зображення португальського корабля, вирізьблене й розфарбоване на скелі біля входу до китайського храму Амеґаш у Макао. (Фото Роже – Віолле.)

економіки. Від кінця XIII ст., з налагодженням морського зв'язку між Середземним та Північним морями, вона мимохідь зачіпалась і використовувалась у довгому морському й капіталістичному кругообігові, який поєднував італійські міста з Англією, з Брюґґе й, опосередковано, з Балтикою[202]. І саме тією мірою, якою Західне Середземномор'я дедалі менше було пов'язане з торговими операціями на Леванті, а венеціанська першість оберталася на монополію, частина італійських підприємців під впливом Ґенуї та Флоренції зверталася до заходу, до Барселони, а ще більше – до Валенсії, до берегів Марокко, до Севільї та Лісабона. В такій грі цей останній ривок зробився міжнародним; там збільшилося число чужоземних колоній, вони подавали ринкові корисне, хоч і небезкорисливе сприяння[203]. Ґенуезці, швидкі на впровадження, вели там оптову й навіть роздрібну торгівлю[204], в принципі закріплену за португальськими підданими. Отже, Лісабон, а за Лісабоном і вся Португалія почасти перебували під контролем чужоземців.

Чужоземці, само собою зрозуміло, відіграли свою ролю в португальській експансії. Та чи треба її перебільшувати? Ми майже не погрішимо проти дійсності, сказавши, що

чужинець звичайно йшов за слідом успіху, присвоював його, опинившись на місці, куди більшою мірою, ніж підготовлював його. Тож я не певен, на противагу тому, що іноді твердять, буцім експедиція проти Сеути (1415 р.) здійснена з намови чужоземних купців. Ґенуезці, які осіли в марокканських портах, були навіть відверто вороже настроєні проти проникнення португальців[205].

Справа прояснилася після перших успіхів португальської експансії, з того моменту, як Португалія оволоділа корисним узбережжям Тропічної Африки від мису Кап-Блан до гирла Конго, тобто між 1443 та 1482 рр. Із захопленням, крім того, Мадейри 1420 р., з повторним відкриттям Азорських островів 1430 р., з відкриттям островів Зеленого мису 1455 р., островів Фернандо-По та Сан-Томе 1471 р. утворився єдиний економічний простір, найважливішою рисою якого були здобич слонової кістки, отримання малагети (гвінейського перцю), золотого піску (13 – 14 тис. унцій пересічно на рік) і торгівля рабами (в середині XV ст. тисяча на рік, невдовзі – понад 3000). А крім того, за угодою в Алкобасі, підписаною з іспанцями 1479 р., Португалія виборола собі монополію на торгівлю з Тропічною Африкою. Спорудження 1481 р. форту Сан-Жоржі-да-Міна, всі матеріали для якого (камінь, цегла, дерево, залізо) довозилися з Лісабона, було потвердженням і гарантією цієї монополії, яка відтоді міцно утримувалася. Згідно з сучасною подіям книгою Дуарті Пашеку "Ешмералду де Ситу Орбіс"[206], торгівля золотом давала п'ятиразовий зиск. А щодо рабів, яких привозили на португальський ринок, то вони дозволили заповнити багаті доми неодмінними чорними служниками, звести великі маєтки на порожніх просторах Алентежу, які обезлюдніли з кінця Реконкісти, й розбити цукрові плантації на Мадейрі, де після 1460 р. цукрова тростина замінила пшеницю.

Все це завоювання Африки та атлантичних островів було справою португальців. Проте ґенуезці, флорентійці (й навіть фламандці, якщо говорити про освоєння Азорських островів) зробили в нього відчутний внесок. Хіба не сприяли ґенуезці перенесенню цукрових плантацій зі Східного Середземномор'я водночас на Сицилію, до Південної Італії, в Марокко, до португальської Алгарві й зрештою – на Мадейру й на острови Зеленого Мису? Згодом і з тих самих причин цукор дістався до Канарських островів, захоплених кастильцями.

Достоту так само, хоч вінець португальських відкриттів – плавання Васко да Ґами – "нічим не завдячував ґенуезцям", Ральф Девіс[207] мав слушність, коли казав, що італійські купці, південнонімецькі та нідерландські купці, які вже прилаштувалися в Лісабоні чи рвалися туди, переважно були причетні до його торгового успіху. Португальці та лісабонський король-купець – хіба могли вони самотужки експлуатувати нескінченну й дорогу лінію плавань до Ост-Індії, лінію, яка своїм розмахом далеко перевершувала зв'язок по *Carrera de Indias* (Шлях до Індій) і яку кастильці проклали між своїми західними Індіями та Севільєю?

Зауважмо, нарешті, що зусилля португальців, спрямовані в бік Індійського океану, просто коштували їм Америки. Гра триматиметься на волоску: Христофор Колумб запропонував королю Португалії та його радникам свою химерну подорож у той момент, коли Бартоломеу Діаш, який повернувся до Лісабона (1488 р.), вселив упевненість у можливості зв'язку по морю між Атлантикою та Індійським океаном. Португальці віддали перевагу певності (загалом "науковій") перед химерою. Коли вони й собі відкриють Америку, вирядивши близько 1497 р. своїх рибалок та китобійців до самого Ньюфаундленду, а відтак висадившись 1501 р. в Бразилії, вони відстануть на роки. Та хто міг би здогадатися про значення цієї помилки тоді, коли з поверненням 1498 р. Васко

да Ґами битву за перець було виграно й одразу ж її використали, коли торгова Європа квапилася закріпити у Лісабоні своїх найдіяльніших представників? Коли Венеція, вчорашня цариця, здавалось, розгубилася, діставши удар у самісіньке серце свого успіху? 1504 р. венеціанські ґалери не знайшли в Александрії, в Єгипті, жодного мішка перцю[208].

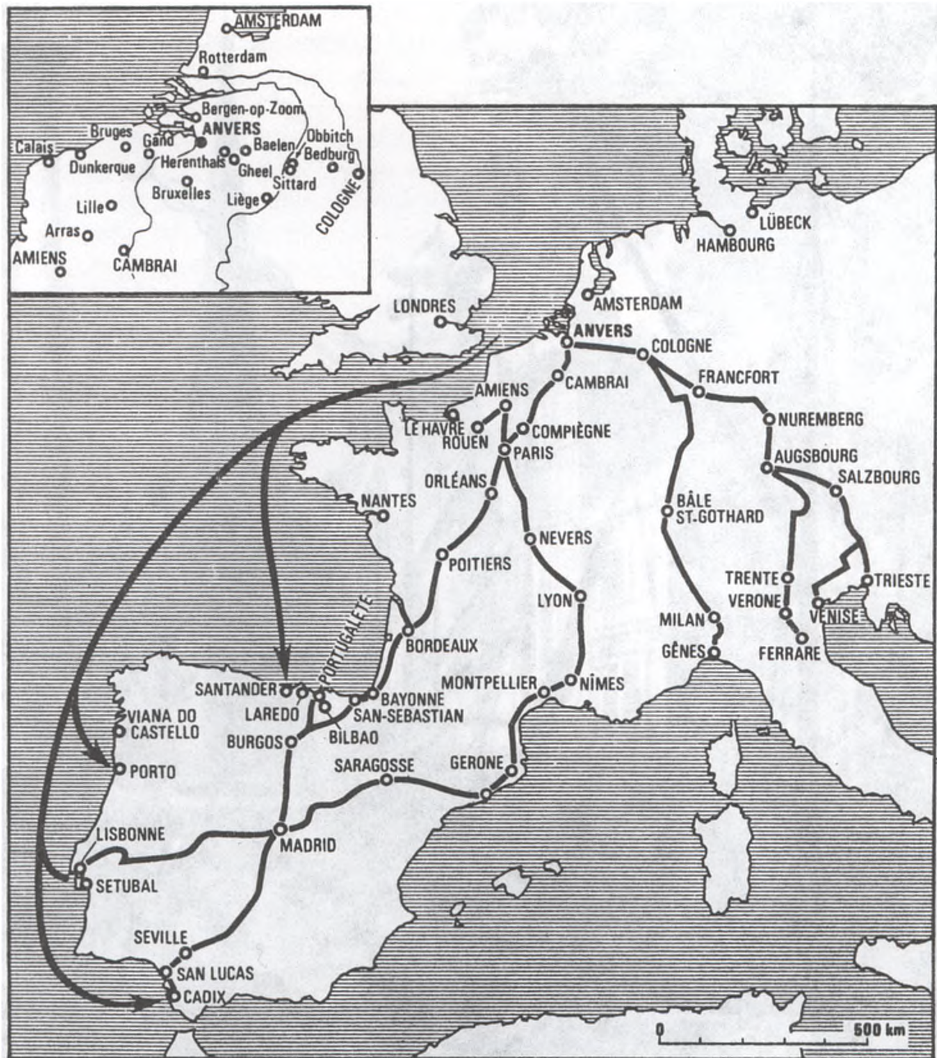
Антверпен, світова столиця, створена ззовні

Але в новому центрі світу розташувався не Лісабон, хоч би яким важливим він був. Здавалось, у нього на руках усі козирі. І все ж таки над Лісабоном загалом несподівано, не попереджаючи, взяло гору інше місто – Антверпен. Тимчасом як утрата влади Венецією була логічною, невдача Лісабона поперва дивує. І одначе ж її можна пояснити, якщо зауважити, що навіть у своїх здобутках Лісабон залишався бранцем певного світу-економіки, до якого він уже належав і який уже відвів йому певне місце. Якщо до того ж зауважити, що Північна Європа не переставала відігравати свою ролю й що Європейський континент мав тенденцію хитнутися в бік свого Північного полюса, й не без причин та виправдань; і, нарешті, більша частина споживачів перцю та прянощів жила якраз на півночі континенту, може, в співвідношенні 9 з 10-ти.

Проте не пояснюватимемо надто поквапно й надто просто успіх Антверпена. Кажуть, нібито місто на Шельді, яке здавна було на перехресті торговельних шляхів та обмінів Північної Європи, посіло місце Брюґґе. Операція буцімто була банальна: одне місто занепадає, інше його замінює. Згодом і сам Антверпен, знову завойований 1585 р. Александром Фарнезе (герцоґ Пармський (1545 – 1592 рр.) – іспанський полководець і дипломат, наступник Філіпа II у Нідерландах. – *Приміт.ред.*), поступиться місцем Амстердаму. Мабуть, це означає дивитися на речі крізь призму надмірно локальної властивості.

Насправді все було складніше. Такою самою й навіть більшою мірою, ніж Брюгге, Антверпен наслідував Венецію. Впродовж *Століття Фуґерів*[209], що було насправді *Століттям Антверпена*, місто на Шельді справді перебувало в самісінькому центрі всієї міжнародної економіки, що не вдалося Брюґґе в добу його розквіту. Отже, Антверпен був не просто спадкоємцем свого близького суперника, хоча, як і той, він був створений ззовні. Ґенуезькі кораблі, що причалювали в Брюґґе 1277 р., піднесли місто на Звейні вище за його рівень. Так само й долю Антверпена вирішать зміщення світових шляхів наприкінці XV ст. та атлантична економіка, що накреслилась: усе зміниться для міста з приходом до причалів Шельди 1501 р. португальського корабля, навантаженого перцем і мускатним горіхом. За ним прийдуть і інші[210].

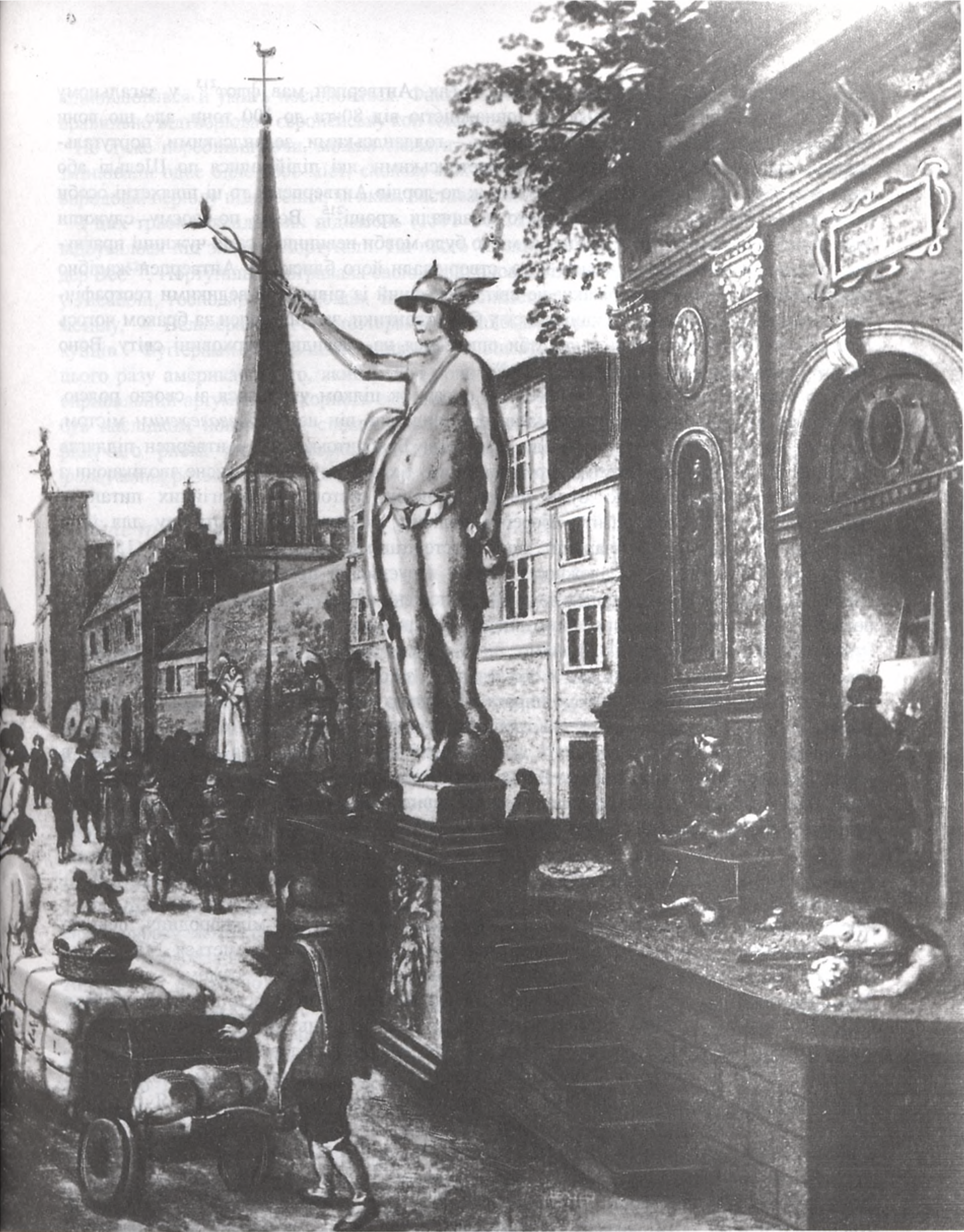
Тож велич Антверпена створювалася не ним самим. Утім, чи мало місто кошти для цього? "Антверпен, так само, як і Брюґґе, ніколи не мав торговельного флоту", – писав Анрі Піренн[211]. Ще одна слабина: купці не керували містом ні 1500 р., ні пізніше. Його ешевени (англійці вели мову про *лордів* Антверпена)[212] належали до кількох родин його нечисленного земельного шляхетства, й вони тримали владу у своїх руках століттями. В принципі ешевенам навіть заборонялося втручатись у справи – заборона досить цікава, але вона так часто повторювалася, без сумніву, тому, що не була дійовою. Нарешті, Антверпен не мав місцевих купців міжнародного масштабу; грою керували чужоземці – ганзейці, англійці, навіть французи, але особливо південці – португальці, іспанці, італійці.

НАЙВАЖЛИВІШІ ШЛЯХИ АНТВЕРПЕНСЬКОЇ ТОРГІВЛІ

Ці шляхи уриваються в італійських перевалочних пунктах, як і у великих перевалочних пунктах Лісабона та Севільї. Одначе були деякі їхні продовження, не позначені на карті, - до Бразилії, до островів Атлантики й узбережжя Африки. Середземне море практично безпосередньо не заторкувалося.
(За даними кн.: V. Vasquez de Prada, Lettres marchandes d'Anvers, I, s.d., p.35.)

Старий антверпенський порт. Картина, що приписується С.Франку. Табр, Музей Массе. (Фото Жиродона.)

Звичайно ж, треба враховувати нюанси. Так, Антверпен мав флот[213], у загальному підсумку сотню невеликих кораблів тоннажністю від 80-ти до 100 тонн, але що вони означали поруч з чужоземними кораблями – голландськими, зеландськими, португальськими, каталонськими, англійськими, бретонськими, які підіймалися по Шельді або зупинялися біля острова Валхерен?[214] Що ж до лордів Антверпена, то ці шляхетні особи часто-густо більш чи менш відкрито позичали гроші[215]. Вони по-своєму служили торговим інтересам міста. А проте, це місто було мовби невинним: саме чужинці прагнули його, саме вони заполонювали його, створювали його блиск. Не Антверпен жадібно захоплював світ, а якраз навпаки: це світ, виведений із рівноваги великими географічними відкриттями, вхопився, кинувшись у бік Атлантики, за Антверпен за браком чогось ліпшого. Місто не боролося за те, аби опинитися на очевидній верховині світу. Воно одного чудового ранку прокинулося на ній.

Отже, наважимося сказати, що воно не одразу ж цілком упоралося зі своєю ролею. Антверпен ще не вивчив свого домашнього завдання, він не був *незалежним* містом. Заново приєднаний 1406 р. до складу герцогства Брабантського[216], Антверпен підлягав володареві. Безперечно, він міг хитрувати з ним, і хитруватиме, навмисне зволікаючи з виконанням ордонансів, які були не до вподоби містові. В релігійних питаннях Антверпенові навіть пощастить зберегти політику толерантності, потрібну для його піднесення[217]. Лодовіко Ґвіччардині, який спостерігав місто в пізніший період (1567 р.), відчув це прагнення до незалежності: "Воно керується й правиться майже як вільне місто"[218]. Й усе ж таки Антверпен не був ні Венецією, ні Ґенуєю. Наприклад, у добу своєї найжвавішої активності він потерпить через заходи щодо монети, вжиті брюссельським "урядом" 1518 та 1539 рр.[219]. Додаймо, що в момент свого піднесення то було ще місто старовинне, середньовічне, як про нього казали[220], з досвідом ярмаркового міста[221]. Тобто воно володіло, безперечно, духом щирості й деякою спритністю в провадженні комерційних справ та укладенні угод, які треба було швидко підписувати. Але в нього було мало або й зовсім не було досвіду в морських справах, у торгівлі на далекі відстані, в нових формах торгових об'єднань. Як же воно могло одразу ж на повну силу відігравати свою нову ролю? Однак же більш чи менш швидко йому довелося пристосовуватися, імпровізувати: Антверпен, або Імпровізація.

Етапи антверпенської величі

Усе свідчить про те, що нова роля Антверпена залежала від міжнародних, певною мірою зовнішніх умов. Венеція після нескінченних війн утішатиметься більш ніж століття (1378 – 1498 рр.) безперечною перевагою. В такому самому становищі Амстердам протримався століття й навіть більше. Навпаки, Антверпен пізнав від 1500-го до 1569 р. вельми бурхливу історію: надто багато було зіткнень, стрибків, сутичок. Ґрунт його розквіту без упину хитався, незважаючи на ненадійні силові лінії, які перехрещувалися в ньому й приносили йому різноманітні дари, на обтяжливі й неоднозначні примхи Європи, що захопила світ, а може, саме через ці силові лінії. Я б сказав (перечитавши класичну книгу Германа Ван дер Вєє)[222], що головною причиною невпевненості в Антверпені було те, що вся економіка Європи, яка опинилася під упливом кон'юнктур та несподіванок, що завдавали їй ударів, у XVI ст. ще не набрала своєї крейсерської швидкості, тієї рівноваги, яка була б тривалою. Варто було трохи дужче натиснути – й розквіт Антверпена розчинявся, занепадав або, навпаки,

відновлювався й умить посилювався. Фактично тією мірою, якою його розвиток досить правильно відтворював європейську кон'юнктуру.

Не дуже перебільшуючи, можна сказати, що все відбувалося так, наче в Антверпені змінювали одне одне троє міст, схожих між собою й різних, кожне з яких розвивалося впродовж періоду піднесення, за яким наставали важкі роки.

З цих трьох послідовних піднесень (1501 – 1521; 1535 – 1557; 1559 – 1568 рр.) перше відбувалося під знаком Португалії. На нього "працював" перець; але, як показує Г. Ван дер Вее[223], Португалія відігравала свою ролю вповні тільки внаслідок змови між королем у Лісабоні, господарем прянощів, та південнонімецькими купцями, господарями білого металу, – Вельзерами, Гохштеттерами й найбільшими або найспритнішими з усіх купців – Фуґґерами. Друге піднесення варто записати до активу Іспанії та білого металу, цього разу американського, який у 30-і роки XVI ст. дав своїм політичним господарям вирішальний арґумент на користь економіки, що розширювалася. Третій і останній злет був наслідком повернення спокою після вкладення миру в Като-Камбрезі (1559 р.) і рішучого ривка антверпенської та нідерландської промисловості. Хіба в ту добу *форсування* розвитку промисловості не було останнім засобом?

Перше піднесення, перше розчарування

Близько 1500 р. Антверпен був лише учнем. Та навколо нього густонаселені Брабант і Фландрія перебували в стані ейфорії. Безперечно, торгівлю ганзейців було більш чи менш усунено[224]: цукор з островів Атлантики посів місце меду, а розкіш шовків змінила розкіш хутра. Але й на самій Балтиці голландські й зеландські кораблі конкурували з ганзейськими кораблями. Англійці зробили з ярмарків у Берґен-оп-Зомі та в Антверпені перевалочні пункти для своїх сукон, що імпортувалися сировими, фарбувалися на місці й перерозподілялися по всій Європі, особливо в Центральній Європі[225]. Останньою перевагою Антверпена було те, що німецькі купці, надто з Південної Німеччини, великим числом осіли в місті й саме вони, згідно з даними найновіших досліджень[226], були першими, хто віддав перевагу портові на Шельді перед Брюгге, портові, що був приступнішим для них. Вони постачали до міста рейнське вино, мідь, срібло (білий метал), яке створило багатство Ауґсбурґа та його купців-банкірів.

У цьому середовищі, що оточувало Антверпен, раптова поява перцю, який привезли сюди одразу ж після португальських плавань, ураз змінила загальні умови обміну. Перший корабель із прянощами кинув кітву 1501 р.; 1508 р. король Португалії заснував у Антверпені факторію (*Feitoria de Flandres*)[227], відділення своєї лісабонської *Casa de Indias*. Але чому король обрав Антверпен? Без сумніву, тому, що головним покупцем перцю та прянощів – ми вже вели мову про це – була Північна й Центральна Європа, та Європа, яку доти постачав з півдня венеціанський Фондако деї Тедаскі. А також, звісно, тому, що Португалія підтримувала давні морські зв'язки з Фландрією. Нарешті (й особливо), тому, що коли після довгих зусиль Португалія й дісталась до Далекого Сходу, то вона не мала ні венеціанських ресурсів, ні венеціанських коштів, аби підтримувати свій успіх і ним керувати, цебто організовувати від початку до кінця розподіл прянощів. Уже для плавань з Індії до Європи й назад доводилося авансувати величезні суми, а після перших же пограбувань в Індійському океані прянощі й перець мали оплачуватися готівкою, сріблом або міддю. Не звертати уваги на перерозподіл – означало надати

іншому (як це зроблять згодом великі Ост-Індські компанії) змогу перепродувати, цебто перекладати на інші плечі тягар відкриття кредиту роздрібним торговцям (при термінах платежів від 12 до 18 місяців). З усіх цих причин португальці довірилися антверпенському ринку. Хіба ж він не міг робити для португальських прянощів та перцю те, що він робив для англійських сукон? В обмін на це португальці знаходили в Антверпені мідь і білий метал німецьких рудень, у яких вони мали потребу для своїх платежів на Далекому Сході.

До того ж розподіл через Антверпен був ефективним для Північної Європи. За кілька років венеціанську монополію було зламано, принаймні порушено. Водночас широкий потік міді та срібла переорієнтовувався з Венеції на Лісабон. У 1502 – 1503 pp. тільки 24% угорської міді, яку експортували Фуґґери, надійшло до Антверпена; в 1508 – 1509 pp. співвідношення становило 49% для Антверпена, 13% для Венеції[228]. Що ж до срібла, то 1508 р. офіційне повідомлення уряду Нідерландів оцінювало приблизно в 60 000 марок[229] вагу металу, що пройшов транзитом через Антверпен до Лісабона: Захід позбувався свого білого металу на користь португальського торговельного кругообігу. Тож німецькі купці опинились у серці буму, що підніс Антверпен, були то Шетці з Ахена, центру виробництва міді[230], чи ауґсбурзькі Імгофи, Вельзери, Фуґґери. Їхні прибутки накопичувалися: від 1488-го до 1522 pp. Імгофи щороку збільшували свій капітал на 8,75%, Вельзери – на 9% (від 1502-го до 1517 р.), а Фуґґери – загалом на 54% (від 1511-го до 1527 р.)[231]. У світі, що так швидко змінювався, італійські фірми стикалися з важкими труднощами: Фрескобальді збанкрутували 1518 р., Ґуальтеротті ліквідували свої підприємства 1523 р.[232].

Очевидний розквіт Антверпена завершиться, одначе, оформленням справжнього грошового ринку тільки із запізненням. Такий ринок може існувати, лише бувши пов'язаним з кругообігом векселів, платежів та кредиту в усіх європейських пунктах і на ринках, де провадилася ремісія (особливо в Ліоні, Ґенуї, на кастильських ярмарках), і Антверпен тільки сповільнено туди проникав. Наприклад, з Ліоном, який тоді керував усією тією грою, він виявився пов'язаним лише близько 1510 – 1515 pp.[233].

А відтак, починаючи з 1533 p., для Антверпена настали похмурі роки. Війни між Валуа та Габсбурґами 1521 – 1529 pp. паралізували міжнародну торгівлю й поковзом створили перешкоди для антверпенського грошового ринку, який тільки-но зароджувався. В 30-і роки розладнався ринок перцю та прянощів. Передусім Лісабон знову взяв на себе ролю перерозподільника: Фландрська факторія (*Feitoria de Flandres*) втратила сенс свого існування, й 1549 р. її ліквідували[234]. Може, як це припускав В. Маґальяйс-Ґодиньо[235], через те, що Португалія знайшла поруч з собою – в Севільї – американський білий метал, тимчасом як німецькі рудні перебували на спаді й від 1535 р.[236] майже припинили виробництво срібла. Але переважно тому, що далася взнаки реакція Венеції: перець, що надходив з Леванту і який Венеція продавала, був дорожчий за лісабонський, але ліпший за якістю[237], й близько 30-х років XVI ст., а ще більше після 1540 р. венеційські закупівлі на Близькому Сході зросли. 1533 - 1534 pp. в Ліоні[238] Венеція присвоїла собі 85% торгівлі перцем. Звісно ж, Лісабон не припинив своїх поставок до Антверпена, де португальський перець і далі пожвавлюватиме ринок: від листопада 1539 р. до серпня 1540 р. біля острова Валхерен кинули кітву 328 португальських кораблів[239]. Але при новій кон'юнктурі перець не був більше таким рушієм, який не мав собі рівних. Португалії не пощастило забезпечити собі монополію на нього. Відбувся поділ ринку з Венецією майже порівну, й цей поділ якимось чином закріпився. Й навпаки, ніщо не

заважає гадати, що короткий спад у середині XVI ст. теж не відіграв своєї ролі в труднощах Антверпена.

Другий успіх Антверпена

Що знову вивело Антверпен на піднесення, то це зростання імпорту американського білого металу через Севілью. 1537 р. срібла в Іспанії було надто багато, аби примусити уряд Карла V підвищити курс золота: співвідношення золото – срібло стало тоді не 1 до 10,11, а 1 до 10,61[240]. Такий приплив багатств надав Іспанії (слід би сказати – Кастилії) нового політичного й економічного виміру. Габсбурги в особі Карла V виявилися господарями водночас Іспанії, Нідерландів, Імперії, Італії, де вони міцно панували від 1535 р.[241]. Змушений робити платежі по всій Європі, імператор від 1519 р. був прив'язаний до аугсбурзьких купців-позичкодавців, справжньою столицею яких залишався Антверпен. Саме Фуґґери й Вельзери мобілізовували й доправляли потрібні суми, без чого не було б імперської політики. За таких умов імператор не міг обійтись без послуг антверпенського грошового ринку, що утворився саме між 1521 та 1535 рр., у важку добу млявої торгівлі, коли позики володареві утвердились як єдине плідне використання капіталів, які звичайно позичалися під відсотки, що перевищували 20[242].

І тоді з Іспанією сталося те саме, що сталось і з Портуґалією. Перед своїм новим завданням по той бік Атлантики – експлуатації та будівництва Америки – вона набувала потрібної ваги й виконувала свій обов'язок з різноманітною допомогою всієї Європи. Їй були потрібні дерево, бруси, смола, кораблі, пшениця й жито країн Балтійського басейну; для перевезення до Америки їй були потрібні промислові вироби, полотно, легкі кораблі, залізний товар Нідерландів, Німеччини, Англії, Франції. Подеколи у величезних кількостях: 1553 р.[243] з Антверпена до Портуґалії та Іспанії доправили понад 50 000 штук полотна. Зеландські й голландські кораблі від 1530 р. та, напевне, від 1540 р. стали господарями зв'язку між Фландрією й Іспанією, тим легше, що кораблі Біскайської затоки були відвернені в бік Шляху до Індій (*Carrera de Indias*), і порожнечу, що виникла в мореплавстві між Більбао та Антверпеном, треба було заповнити. Тож не було нічого дивного, якщо Карл V мобілізував 1535 р. проти Тунісу, а 1541 р. проти Алжиру десятки й десятки голландських вантажних вітрильників – то була наука, як перевозити людей, коней, боєзапаси та продовольство... Траплялось навіть, що кораблі з Півночі реквізовувалися задля збільшення флоту Шляху до Індій[244]. Не можна сказати (але ми до цього ще повернемося)[245], наскільки такий переможний зв'язок Півночі з Піренейським півостровом був важливий в історії Іспанії та всього світу.

Натомість Іспанія везла до Антверпена вовну (яку вивантажували ще в Брюґґе[246], але одразу ж доправляли до міста на Шельді), сіль, галун, вино, сушені плоди, олію плюс заморські продукти на кшталт червця, американського фарбувального дерева, цукор Канарських островів. Та цього було замало, щоб зрівноважити обмін, і Іспанія вирівнювала свій баланс срібними монетами та зливками, які часто-густо перекарбовувалися на антверпенському Монетному дворі[247]. Саме американське срібло та іспанські купці в остаточному підсумку пожвавили життя міста. Молодому Антверпену початку століття, портуґальському й німецькому, прийшло на зміну "іспанське" місто. Після 1535 р. розвал, що породжував безробіття, поступово скінчився. Перетворення відбувалося в доброму темпі, й усі брали з цього науку. Промислове місто Лейден, полишивши свій критий ринок, що воно його спорудило в Амстердамі 1530 р. задля продажу своїх сукон у

Прибалтійських країнах, 1552 р. відкрило інший – в Антверпені, маючи на увазі цього разу ринки Іспанії, Нового Світу та Середземномор'я[248].

Безперечно, на 1535 – 1557 рр. припав найвищий злет Антверпена. Ніколи місто не було таким квітучим. Воно не переставало зростати: 1500 р., на початку свого великого успіху, воно нараховувало 44 -- 49 тис. жителів; без сумніву, до 1568 р. ця чисельність перевершить 100 000 чоловік. Число будинків міста збільшилося з 6800 до 13 000, загалом подвоїлося. Нові площі, нові прямолінійні вулиці (загальною довжиною майже 8 км), створення інфраструктури та економічних центрів усіяли місто будівельними майданчиками[249]. Тріумфували розкіш, капітали, промислова активність, культура. Ясна річ, за наявності й зворотного боку медалі: зростання цін та заробітної платні, поглиблення розриву між багатими, що ставали ще багатшими, та бідними, які дедалі біднішали, збільшення числа пролетаріату некваліфікованих трударів – носіїв, крючників, посильних... Розлад поволі проникав до могутніх ремісничих цехів, де наймана праця почала брати гору над вільною працею. В цеху кравців 1540 р. нараховувалося понад тисячу некваліфікованих або напівкваліфікованих робітників. Майстер здобув право наймати 8, 16, 22 працівники; ми далекі тут від обмежувальних заходів, які діяли колись у Іпрі...[250] В нових галузях утворилися мануфактури: рафінадні заводи (соляні й цукрові), миловарні заводи, фарбувальні; їхні власники наймали голодранців за сміхованно низьку заробітну платню, щонайбільше – 60% заробітку кваліфікованого робітника. Нема жодного сумніву, маса некваліфікованих робітників обмежувала можливість страйків, що залишалися зброєю кваліфікованих робітників. Та за браком страйків виникали й виникатимуть заворушення, насильницькі путчі.

Другому розквіту Антверпена могутнього удару завдасть іспанське банкрутство 1557 р., яке зачепить усі країни, якими володів імператор, плюс Францію, яку ці країни оточували; крах у Ліоні настане водночас з крахом королівських фінансів Генріха II 1558 р. Тоді в Антверпені урвався кругообіг срібла, який підтримував ринок. Він ніколи більше не відновиться бодай трохи задовільно, й німецькі банкіри надалі опиняться поза іспанською грою, їхнє місце обіймуть ґенуезці. "Століття Фуґґерів" скінчиться.

Промислове піднесення

Одначе антверпенська економіка знову пожвавиться, але в зовсім іншому плані – то буде її третє піднесення. Одразу ж після миру в Като-Камбрезі (1559 р.), що розвіяв примару війни між Валуа й Габсбурґами, відновилася торгівля з Іспанією, Францією, Італією, країнами Балтійського басейну, де спостерігалося цікаве повернення ганзейців (саме в ту добу будується в Антверпені чудовий Ганзейський дім)[251]. Незважаючи на періодичне виникнення загрози війни між Францією Та Англією, між Данією, Швецією та Польщею, незважаючи на захоплення та конфіскації кораблів у Ла-Манші, Північному або Балтійському морях, антверпенська торгівля пожвавилася, не набувши, одначе, знову свого докризового рівня[252]. До того ж постали перешкоди з боку Англії. Ревальвація фунта стерлінгів на початку правління Єлизавети вкинула економіку острова в глибоку кризу, яка пояснює неприязнь англійців до ганзейців та нідерландських купців. У липні 1567 р. після тривалих вагань англійці обрали Гамбурґ за перевалочний пункт для своїх сукон, і це місто, яке відкрило їм легший доступ на німецький ринок, ніж Антверпен, вельми швидко виявилося здатним обробляти й продавати сирові англійські сукна[253]. Для Антверпена то був серйозний удар. До того ж Томас Ґрешем, який надто добре знав

антверпенський ринок, заклав 1566 р. перший камінь Лондонської біржі (*London Exchange*). Англія також прагнула в цьому плані незалежності від Антверпена, це було певною мірою бунтом сина проти батька.

Саме в таких умовах Антверпен почав шукати й знайшов свій порятунок у промисловості[254]. Капітали, не знаходячи собі повного використання в торговій діяльності або в державних позиках, звернулись до майстерень. У Антверпені й по всіх Нідерландах відбулося *незвичайне* піднесення виробництва сукон, полотна, шпалерних матеріалів. Навіть 1564 р. можна було, дивлячись на місто, битися об заклад з приводу майбутньої його долі. Справді, те, що спричиниться до його падіння, була не економіка сама по собі, а широкі соціальні, політичні й релігійні бунти в Нідерландах.

Криза непокори – ставили діагноз політики. Насправді – релігійна революція, що вийшла з глибин, з економічною кризою та соціальними драмами дорожнечі, що її приховано супроводжували[255]. Розповідати про цю революцію, аналізувати її не входить до нашого завдання. На наш погляд, важливе значення мало те, що з самого початку Антверпен охоплював безлад. Пошесть іконоборства впродовж двох днів, 20-го та 21 серпня 1566 р., струсонула містом на загальний подив[256]. Усе могло б іще скінчитися миром за умови компромісу й поступок правительки Маргарити Пармської[257], але Філіп II обрав інший шлях, шлях сили, й через рік, майже у день антверпенських бунтів, герцоґ Альба прийшов до Брюсселя на чолі експедиційного корпусу[258]. Порядок відновився, але війна, яка спалахне тільки в квітні 1572 р., вже приховано почалась. У Ла-Манші й

Вигляд Антверпена близько 1540 р. (Антверпен, Національний морський музей – National Scheepvaartmuseum).

Північному морі англійці захопили 1568 р. біскайські сабри (*zebres*), навантажені паками вовни та сріблом, що призначалися для герцоґа Альби, плюс контрабандним сріблом, яке перевізники приховували[259]. Зв'язок між Нідерландами й Іспанією практично урвався.

Звісно, Антверпен помре не враз. Ще тривалий час він залишатиметься важливим центром, осереддям різних галузей промисловості, фінансовим опорним пунктом для іспанської політики, але гроші й векселі для оплати військ на іспанській службі цього разу надходитимуть з Півдня, через Ґенуюю, і саме до Ґенуї, внаслідок такого маршрутного відхилення політичного срібла Філіпа II переміститься центр Європи. Падіння міжнародного значення Антверпена накреслювалося здалеку й саме на середземноморських дзиґарях. Я зараз це поясню.

Ориґінальність Антверпена

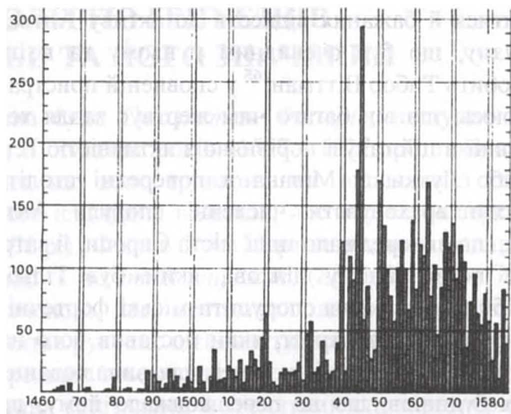
Відносно короткочасний успіх Антверпена становив, одначе, важливу, а почасти й оригінальну ланку історії капіталізму.

Звичайно, Антверпен більшою мірою відбував школу у своїх чужоземних гостей: він скопіював подвійну бухгалтерію, якої його, як і решту Європи, навчали італійці; для міжнародних розрахунків він, як і всі (хоч і з певною обережністю й навіть скнарістю), послуговувався векселями, що залучали його до кругообігу капіталів та кредитів від ринку до ринку. Але принагідно він умів винайти й свої власні розв'язання.

Справді, близько 1500 р. місту доводилося в пересічному колі свого повсякденного життя день у день реагувати на ситуації, які його захоплювали зненацька й правили за привід "великих напруженостей"[260].

На той час Антверпен, на відміну від Брюґґе, навіть не мав справжньої банківської організації. Може, як вважає Герман Ван дер Вее, внаслідок заборонних заходів герцогів Бурґундських (1433, 1467, 1480, 1488, 1499 рр.), які буквально зводили нанівець будь-яку спробу в цьому напрямі. В силу цього купець не міг у Антверпені, як на Ріальто, "записати" свій борг або свій кредит до книги якогось банкіра, компенсуючи в такий спосіб надходження й витрати. Достоту так само він майже не робитиме позик, як це робилося на більшій частині ринків, продаючи вексель, виписаний на кореспондента у Флоренції або де-небудь іще, навіть на ярмарки Антверпена чи Берґен-оп-Зома. Одначе ж дзвінкої монети не могло вистачити для всіх розрахунків, потрібно було, щоб у справу вступив "папір", щоб відігравати свою ролю, полегшували плин справ фіктивні гроші, які залишалися водночас у той чи той спосіб міцно прив'язаними до тривкої основи грошової готівки.

Антверпенське розв'язання, що вийшло з практики брабантських ярмарків[261], було вельми просте: розрахунки з дебету й кредиту провадилися *зобов'язаннями*, *зобов'язувальними розписками* (*cédules obligatoires*), тобто векселями. Купець, який їх підписував, зобов'язувався виплатити таку або таку суму в певний термін, і векселі ці виписувалися на пред'явника. Бажаючи отримати гроші, я подаю тому, хто його прийме, зобов'язання, яке підписав. *А* винен мені певну суму, він підписав один з таких векселів, але я можу передати цей вексель *В*, якому я винен еквівалентну суму. Отже, борги й кредити надходять на ринок, створюючи додатковий обіг, який має ту перевагу, що він розтає, наче сніг на сонці. Борги й кредити взаємно анулюються – це дива сконтро (*scontro*), клірингу (*clearing*), компенсації, або, як казали в Нідерландах, *rescontre*. Один і той самий папір переходив з рук до рук аж до тієї миті, коли він анулюється, коли кредитор,

ЧИСЛО ФРАНЦУЗЬКИХ КУПЦІВ, ЗАРЕЄСТРОВАНИХ В АНТВЕРПЕНІ ВІД 1450-ГО ДО 1585 Р.

Воно варіювало в ході руху, який майже збігався з рухом антверпенської торгівлі. (За даними кн.: E. Coornaert, Les Français et le commerce international à Anvers, II, 1961.)

який одержує зобов'язання як платню, виявляється первісним боржником, який підписав це зобов'язання[262]. Саме задля того, аби ґарантувати таку гру індосаментів, стала загальною *старовинна* практика платіжних розпоряджень, вона встановила відповідальність "кредиторів, які видають зобов'язання, аж до останнього боржника". Ця подробиця має своє значення, і в остаточному підсумку слово *assignation* (*платіжне розпорядження*) візьме гору в загальному вживанні над словом *cédule* (зобов'язання). Один купець писав: "Я заплачу асигнацією, як приписує наш торговий звичай"[263].

Але ці ґарантії торгової практики, доповнені зверненням до правосуддя, були не головними. Головними були простота системи та її ефективність. Її простота: траплялося, що векселі, залучені до антверпенських операцій, перетворювались на зобов'язання на пред'явника й тоді переходили з рук до рук. Що ж до ефективності, то їхній обіг розв'язував (не інституціонуючи її) важливу проблему, що неодмінно виникала, була присутня з самого початку обмінів: проблему обліку векселів, інакше кажучи, ціни часу, платні за його оренду. Дисконт, яким він виникне в Англії у XVIII ст.[264], був насправді відновленням колишньої практики. Якщо я купую або продаю зобов'язання, то зазначена в його тексті величина не фіксує ні його продажної, ні його купівельної ціни. Якщо я купую зобов'язання за готівку, я оплачую його нижче за його курс; якщо я приймаю його на покриття боргу, то примушую того, хто підписав зобов'язання, передати мені суму, яка перевищувала його кредит. А що зобов'язання має коштувати ту суму грошей, що в ньому зазначена на момент закінчення терміну, то, коли є така потреба, воно може коштувати менше, ніж при закінченні операції. Одне слово, тут ідеться про гнучкий режим, який організується сам по собі й поширюється поза традиційною системою векселя й банку. Зауважмо, що цей новий порядок прижився й у Руані, Лісабоні й напевне – в Лондоні, який у цьому плані наслідуватиме Антверпен. Тимчасом як Амстердам і на початку свого успіху, й упродовж його залишиться пов'язаним з традиційною системою векселя.

Великим може виявитися й бажання віднести до активу Антверпена поступ першого *промислового капіталізму*, що був очевидним у ньому та в інших активних містах Нідерландів. Саме це робить Тибор Віттман[265] у сповненій пристрасті книзі, яка викликає симпатію, але я побоююсь, що він багато чим жертвує задля теоретичних правил. Чи принесло XVI ст. інновації в цій галузі порівняно з активністю Ґента, Брюґґе або Іпра, а особливо Флоренції, або Лукки, й Мілана в попередні століття? Я дуже в цьому сумніваюсь, навіть коли враховувати численні споруди Антверпена, його раннє урбаністичне зростання, що випереджало інші міста Європи, й затриматись, як це зробив Юґо Солі, на такому незвичайному ділкові, яким був Ґільберт Ван Схонебекке. Отримавши близько 1550 р. доручення спорудити міські фортечні мури, він організував своєрідний, вертикально збудований трест, який поставив його на чолі півтора десятка цегелень, величезних торф'яних розробок, печей для випалювання вапна, лісорозробок, цілої низки робітничих будинків, що не перешкоджало йому, працюючи з розмахом, звертатися й до підприємців-субпідрядників. Він був найбільшим підприємцем і дістав найбільший профіт від величезної перебудови Антверпена в період від 1542-го до 1556 р. Та чи це дає нам право – а це спокусливо – говорити про промисловий капіталізм, про додаткову квітку у вінку Антверпена?

ПОВЕРНІМО СТОЛІТТЮ ҐЕНУЕЗЦІВ ЙОГО МАСШТАБИ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

"Століття" Антверпена було *Століттям Фуґґерів*; наступне *століття ґенуезців* – щоправда, не століття, а сімдесят років (1557 – 1627 рр.) такого непомітного й такого ускладненого панування, що воно тривалий час випадало з уваги істориків. Рихард Еренберґ запідозрив його існування в давній, але все ще неперевершеній книзі, незважаючи на свій вік (1896 р.). Феліпе Руїс Мартин недавно надав йому його справжніх масштабів у своїй книжці "*Століття ґенуезців*" (*El Siglo de los Genoveses*), видання якої через скрупульозність вченого, його невтомне полювання на невидані документи затрималося досі. Але я прочитав рукопис цієї виняткової книги.

Ґенуезький досвід упродовж трьох чвертей століття дозволив купцям-банкірам Ґенуї за посередництвом керування капіталами й кредитами стати розпорядниками європейських платежів та розрахунків. Він вартий бути вивченим сам по собі; то був напевне найцікавіший приклад об'єднання довкола своєрідного центру й зосередження, що його явила доти історія європейського світу-економіки, який обертався довкола майже нематеріальної точки. Бо то не Ґенуя була душею комплексу, а жменька банкірів-фінансистів (сьогодні сказали б "транснаціональна компанія"). І це було тільки одним з парадоксів дивного міста, яким була Ґенуя, що перебувала в таких несприятливих умовах і, одначе, прагнула й до й після "свого" століття дістатися до верховин ділового життя всього світу. Я гадаю, вона завше й за мірками будь-якого часу була переважно капіталістичним містом.

"Завіса безплідних гір"

Ґенуя з двома її "рів'єрами", Західною та Східною, – це дуже невеликий простір. За словами однієї французької доповіді, ґенуезці "мають приблизно тридцять льє вздовж узбережжя, починаючи від Монако до земель Масси, та сім чи вісім льє рівнини в бік Мілана. Решта – це завіса безплідних гір"[266]. На морі кожному з гирл крихітних річечок, кожній бухточці відповідали чи то гавань, чи то село або сільце – в усякому разі, кілька виноградників, помаранчевих садків, квіти, пальмові гаї просто неба, чудові вина (особливо в Табії та в *Чинкветерре*), олія високого ґатунку, якої вдосталь було в Онельї, в Марро, в Діано та в чотирьох долинах Вентимільї[267]. "Замало м'яса, замало збіжжя, хоч і все це найвищого ґатунку", – зробив висновок 1592 р. Джованні Ботеро[268]. Для зору й нюху – одна з найчудовіших країн у світі, рай. Приїхати туди з Півночі наприкінці зими означало вибратися до живої води, до квітів, до тріумфальної природи[269]. Але ці мальовничі місця становили всього-на-всього тільки вузьку смужку; Апеннінський хребет, що йде на з'єднання з Альпами біля Ніцци, вперто виставляє свої "безплідні" схили, без лісу, навіть "без трави", і свої дивовижні, що високо вгніздилися, вбогі й відсталі села, де жили ф'єфи й васали-селяни ґенуезьких старих вельмож (*Nobili Vecchi*), селяни, які залюбки ставали й горлорізами[270]. Простий карниз уздовж муру, Ґенуя, яка так рано стала сучасною, спиралася в такий спосіб на "феодальні" гори – й то був один з її численних парадоксів.

У самому місті бракувало місця, ділянок для будівництва; розкішні палаци були приречені з відчайдушною впертістю рости вгору. Вулиці були такі вузькі, що тільки по

Ґенуезький порт (1485 р.). Картина Кристофора Ґрассі. Міський морський музей (Civico Museo navale) у Пельї (Ґенуя). Ми бачимо розташоване амфітеатром місто, його високі будинки, його укріплення, арсенал, маяк біля входу до порту, ґалери та величезні караки.

Новій дорозі (*Strada Nova*) та вулиці Бальбі (*Via Balbi*) могла проїхати карета[271]; в решті частин міста доводилося пересуватися пішки або в портшезі. Місця бракувало й за мурами міста, в сусідніх долинах, де зводилося стільки вілл. Біля шляху до передмістя Сан-П'єр-д'Арена при виїзді з Кампо-Мароне, розповідає один мандрівець[272], "бачиш палац Дураццо, велику й багату споруду, яка видається дивовижною посеред півсотні інших гарних палаців". Півсотня: отже, навіть у селі доводилося жити двері в двері, пліч-о-пліч. За браком місця житимуть серед сусідів. Тим більше, що було нелегко вибратися з таких крихітних закутнів, справжніх носовичків за розміром, але вельми погано сполучених між собою. Аби запросити до Ґенуї розпорошених по всіх віллах шляхтичів, якщо їхня присутність була потрібна у Великій Раді, не було іншого виходу, як послати по них одну з ґалер Республіки![273] Та ще траплялося таке, що на Ґенуезькій затоці запановувала й довго трималась негода. Зливи, бурхливе й суворе море – то були пекельні дні й тижні[274]. Ніхто тоді не виходив з дому.

А загалом – погано сконструйоване тіло, яке ніколи не почувало себе невимушено, хворіло вродженою слабкістю. Як себе прогодувати? Як захиститися від чужоземця? Рельєф місцевості, з виду сприятливий для оборони, робив місто беззбройним: справді, нападник, прийшовши з Півночі й подолавши гори, опинявся над містом. Коли на цих верховинах з'являлась артилерія, катастрофа була неминуча. Ґенуя без упину робитиме поступки чужоземцеві – чи то під дією сили, чи то добровільно, чи з обережності. В акурат так вона здалася 1396 р. королю Французькому[275], а відтак, 1463 р., – герцоґові Міланському[276]. В усякому разі, чужоземець панував тут надто часто, тимчасом як Венеція, неприступна за своїми водяними перепонами, вперше скорилася тільки 1797 р., здавшись Бонапартові. Тож 30 травня 1522 р.[277] Ґенуя захопили іспанці та їхні союзники – *Nobili Vecchi* – і місто піддали жахливому пограбуванню, пам'ять про яке може затьмарити лише пограбування Рима 1527 р. Така сама драма сталася значно пізніше, у вересні 1746 р.: цього разу то були сардинці й австрійці, які без бою відчинили браму Ґенуї, зате обтяжили надто багате місто реквізиціями та здирствами – то була сучасна версія воєнного пограбування[278]. Безперечно, цих зухвалих переможців через три місяці прогнало могутнє повстання ґенуезького простолюду – енергійного й завше прудкого на руку[279]. Але підсумок іще раз виявився важким. Не боронитися, не мати змоги боронитися коштувало дорого: визволене місто зазнало страхітливої кризи, емісія паперових грошей спричинила нещадну інфляцію; довелося відновити 1750 р. банк Сан-Джорджо (*Casa di San Giorgio*), який було закрито. В остаточному підсумку все вляглося, як і належало: Республіка опанувала становище і виплуталася з халепи шляхом надлегкого податку, яким вона обклала капітал (1%), але затягши тугіше гайки побічного оподаткування предметів широкого споживання[280], що цілком відповідало ґенуезькій практиці: ще раз удар припав на бідарів, на численних жителів.

Так само була вразлива Ґенуя й з боку моря. Її гавань виходить у відкрите море, яке не належить нікому, а отже, належить усім[281]. На Західній рів'єрі опорним пунктом ворожих дій тривалий час залишалася Савона, яка прагнула бути незалежною, й навіть Ніцца та Марсель, що лежали трохи далі на захід[282]. У XVI ст. без упину з'являлися варварські пірати, яких південний вітер гнав довкола Корсики й уздовж ґенуезького узбережжя, оборона якого була організована погано. Та чи взагалі вона була можлива? Ґенуя не мала в себе на службі *Нашого моря* (*Mare Nostrum*), яким була Адріатика на службі Венеції. Не було лагуни, яка захищала б доступ до міста. В травні 1684 р. Людовік XIV наказав ескадрі Дюкена бомбардувати його. Місто на карнизі було чудовою мішенню. Перелякані

“жителі тікають у гори й покидають свої цілком облаштовані будинки відчиненими для пограбування”; злодії скористалися зі сприятливої нагоди[283].

Діяти віддалік, за своїми межами

Повторімо: слабкість Ґенуї була природжена. Місто та його володіння могли жити, тільки вдаючись по допомогу зовнішнього світу. В одних доводилося просити рибу, пшеницю, сіль, вино; в інших – солонину, дрова, деревне вугілля, цукор. І так далі... Тільки-но середземноморські барки, латинські кораблі з харчами (*bastimenti latini con viveri*) перестають приходити, тільки-но кораблі Північної Європи – з Сен-Мало, англійські чи голландські, – не привозять вчасно свого вантажу *cibi quadra gesimi*, цебто оселедців або тріски для днів посту, виникають труднощі. Так, під час війни за Іспанську спадщину, коли повно було корсарів, виникла потреба втручання держави, аби місто не померло з голоду. Консульське листування повідомляє: “Вчора до сього порту прийшли дві барки, яких ся Ґенуезька республіка спорядила, аби ескортувати дрібні кораблі; вони прийшли від берегів Неаполя, Сицилії та Сардинії й привели караван із сорока барок чи близько того, сімнадцять з яких навантажені неаполітанським вином, десять – пшеницею Романьї, а інші – різними їстівними пожитками, на кшталт неаполітанських каштанів, сушених смоківниць, родзинок, солі та інших подібних товарів”[284].

Щоправда, звичайно проблеми постачання розв’язувалися самохіть: ґенуезькі гроші полегшували справу. Пшениця надходила буцімто сама по собі. Часто критикували *Magistrato dell’Abbondanza* – вид Зернового відомства, яке мала Ґенуя, як і багато інших міст Італії, але яке не мало жодного гроша доходу, жодного джуліо (*giulio*), а “коли воно мало робити запаси, то воно позичало гроші в громадян, аби відтак продавати пшеницю вроздріб, та так дорого, що воно на цьому не може мати збитку.... який у противному разі ліг би на багачів... Тож за сей рахунок бідняк зазнає шкоди, а багач радше від того жиріє”[285]. Й знову то була ґенуезька манера. Та якщо в *Abbondanza* не було ні запасів, ні бюджету, то це тому, що звичайно купці влаштовували так, що збіжжя було в місті багато. Ґенуя була портом *перерозподілу* збіжжя поряд із Марселем, солі – поряд із Венецією й постачалась із різних районів Середземномор’я.

Акробатична гра

Те, що Ґенуї, населення якої коливалося між 60 та 80 тис. жителів і яка разом з усіма своїми володіннями об’єднувала трохи більше чи трохи менше ніж півмільйона душ, удавалося впродовж століть розв’язувати важку проблему повсякденного життя (за винятком коротких і вельми важких періодів тривоги), – це факт, але вдавалося це їй ціною акробатичних номерів.

Утім, хіба в неї не все було акробатикою? Ґенуя виробляла, але для інших; вона займалася мореплавством, але для інших; вона інвестувала, але в інших. Іще в XVIII ст. тільки половина ґенуезьких капіталів розміщувалась у середині міста[286], решта їх за браком вигідного використання на місці мандрували по всьому світу. Тісна географія прирікала їх на пригоди. А тоді – як же забезпечити їхню безпеку та їхню вигоду в чужому домі? То було вічною проблемою Ґенуї; вона жила й мусила жити насторожі,

бувши приречена ризикувати, але водночас бути вкрай обережною. Звідси її успіхи, звідси ж і її катастрофічні поразки. Крах ґенуезьких капіталовкладень після 1789 р., і не тільки у Франції, був ілюстрацією того, і не єдиною. Кризи 1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647 рр.[287], що цього разу мали за джерело Іспанію, були суворими попередженнями, майже землетрусами. Вже набагато раніше, в 1256 – 1259 рр., ґенуезькі банки зазнавали краху[288].

Противагою цим небезпекам були (в самісінькому серці капіталізму) гнучкість, спритність, постійна готовність, *проникливість* (*apesanteur*) ґенуезької ділової людини – це цілковита відсутність інерції, від якої у великому захваті Роберто Лопес[289]. Ґенуя десятки разів змінювала курс, щоразу вдаючись до потрібної метаморфози. Організувати зовнішній світ, аби зберегти його для себе, відтак полишити його, коли він став непридатним для проживання в ньому або для використання; замислити інший, збудувати його – наприклад, наприкінці XV ст. покинути Схід задля Заходу, Чорне море – задля Атлантичного океану[290], а в XIX ст. об'єднати Італію з вигодою для себе[291], – такою була доля Ґенуї, нестійкого організму, надчутливого сейсмографа, який коливався, хоч би де ворухнувся неосяжний світ. Страховисько розуму й принагідно рішучості, хіба не була Ґенуя приречена на те, щоб узурпувати весь світ або не жити?

І так було з самого початку її історії. Історики дивуються з перших подвигів Ґенуї на морі проти мусульманського світу або ж із числа її ґалер у XIII ст. у боях з Пізою чи Венецією[292]. Але ж у потрібний момент на тісні військові кораблі вантажилось усе активне населення Ґенуї. Все місто мобілізовувалося. Так само Ґенуя дуже рано, маючи силу-силенну грошей, оберне з вигодою для себе дорогі продукти – перець, прянощі, а також шовк, золото, срібло; здалеку зламає двері й уклиниться в кругообіг. Подивіться на переможне вторгнення ґенуезців до Константинополя Палеологів (1261 р.) й на невгамовні авантюри, до яких вони тоді вдалися на Чорному морі[293]. Венеція пішла за ними, але спізнилася. Через два десятки років вона прибрала до своїх рук Сицилію після Сицилійської вечірні (1283 р.; Сицилійська вечірня – народне повстання, що почалось у Палермо 31 березня 1282 р. і завершилося ліквідацією влади Анжуйської династії над островом. – *Приміт.ред.*)[294]. Флоренція стала на бік анжуйців, Ґенуя – араґонців. Останні домоглись перемоги, разом з ними перемогла й вона. Та потрібні запал і ерудиція Кармело Трасселлі, аби розповісти про ті дні, про спритність, із якою ґенуезці прилаштовувались на Сицилії[295]. Те, що вони прогнали інших "капіталістів", луккських та флорентійських, чи принаймні відтіснили їх, що вони прилаштувалися в Палермо не надто далеко від гавані, а отже, від П'яцца Марина[296]; що вони позичали гроші віцекоролям та великим шляхтичам, – усе це було досить банальним. Що менш буденне, то це захоплення (біля самого джерела) експорту сицилійського збіжжя, тимчасом як це збіжжя було потрібне для африканського узбережжя мусульманського світу, де голод у ту добу був ендемічний, і отримання в обмін на це зерно золотого піску з Тунісу чи з Триполі, який надходив сюди з глибин Тропічної Африки. Тож аж ніяк не випадково групи шляхетських володінь, що їх Доріа купували на Сицилії, були землями, які виробляли пшеницю й лежали на головній осі, що пролягала від Палермо до Агридженто[297]. Коли каталонські купці спробували прогнати ґенуезців, то було вже надто пізно. До того ж саме ґенуезці організували виробництво сицилійського цукру[298]. Й знову ж таки ґенуезці, спираючись на Мессину, пануватимуть на сицилійському й калабрійському шовковому ринку[299]. На початку XVIII ст. ґенуезькі купці й крамарі й далі перебували на острові, бувши зацікавлені в збіжжі та шовку[300]. Вони навіть згоджувалися

за дефіцитного балансу своїх справ доправити на Сицилію "величезні суми в *дженовіно* (*genovines*), монетах з дуже чистого срібла, що мали в Італії вельми великий попит". Устарис даремно дивувався: втрачати з одного боку, аби вигадати більше з другого, – то був принцип, який Ґенуя практикувала завше.

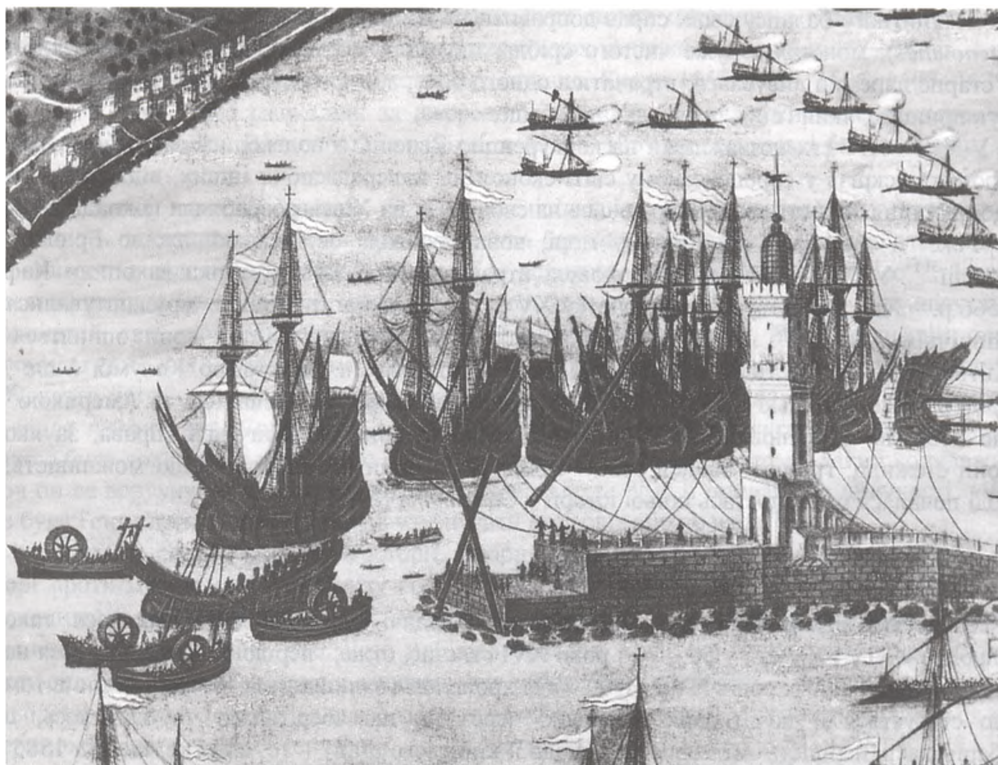
У XIII і XIV ст., незважаючи на конкуренцію Венеції, а подеколи й завдяки їй, Ґенуя проникла скрізь у європейському світі-економіці, випереджаючи інших, відтісняючи їх. До настання XIV ст. вона, спираючись на свою базу на Хіосі, розробляла поклади галуну у Фокеї й торгувала на Чорному морі; вона посилала свої караки аж до Брюґґе та Англії[301]. У XV – XVI ст. вона поволі втрачала Схід: 1475 р. турки захопили Кафу, 1566 р. – Хіос, але ґенуезці від початку XV ст., отже, набагато раніше, прилаштувалися в Північній Африці[302], в Севільї[303], в Лісабоні[304], в Брюґґе; відтак вони опиняться в Антверпені. Не Кастилія виграла Америку в лотерею, а Христофор Колумб. І аж до 1568 р. саме ґенуезькі купці в Севільї фінансували обмін між Іспанією та Америкою[305], що повільно здійснювався. 1557 р. перед ними відкрилася величезна справа, за якою вони стежили: грошові аванси уряду Філіпа II[306]. Вони вхопилися за цю можливість. І тоді почалася нова іпостась їхньої історії – *Століття ґенуезців*.

Ґенуя непомітно панує над Європою

Ґенуя, яка вважалася після кйоджійської невдачі "другою" й залишалася такою впродовж XIV і XV ст., у 50 – 70-і роки XVI ст. стає, отже, "першою" й залишається нею до періоду 20 – 30-х років XVII ст.[307]. Така хронологія залишається невизначеною в тому, що стосується її початкових позначок, через те, що зберігалася чи здавалось, що зберігалась, першість Антверпена; а щодо її кінцевого етапу – то через те, що від 1585 р. накреслилося піднесення Антверпена. Та переважно тому, що від початку й до кінця царювання Ґенуї проходило під знаком великої таємничості. Якщо я не надто помиляюсь у своєму порівнянні, то було щось таке, що, за інших рівних, сьогодні було б споріднене з роллю базельського Банку міжнародних розрахунків.

Справді, Ґенуя панувала над світом не завдяки своїм кораблям, своїм мореплавцям, купцям, господарям промисловості, хоча вона мала й купців, і промисловість, і моряків, і кораблі й хоча вона могла б у разі потреби сама будувати – й вельми добре будувати – кораблі на корабельнях Сен-П'єр-д'Арени й навіть продавати їх або здавати внайми. Вона так само успішно здавала в оренду свої ґалери, міцні, високої якості ґалери, що їх патриції міста, які залюбки виступали кондотьєрами (але в морських боях), ставили на службу володарів: короля Французького, а відтак Карла V – після 1528 р. і "зради" Андреа Доріа, який, з одного боку, покинув службу у Франциска I (припинивши блокаду Неаполя, який Лотрек обложив з суходолу), а з другого – примкнув до справи імператора[308].

Ось з того далекого 1528 р. Карл V, хоч він і перебував у залежності від аугсбурзьких купців-банкірів, особливо Фуґґерів, які дали йому кошти для проведення його великодержавної політики, почав позичати гроші в ґенуезців[309]. І 1557 р., коли іспанське банкрутство поклало край пануванню банкірів з Південної Німеччини, ґенуезці природним робом заповнили порожнечу, до того ж із чималим блиском і легкістю, бо задовго до 1557 р. їх утягли до складної гри міжнародних фінансів (яку вони ще дужче ускладнили)[310]. Головне в послугах, які вони надаватимуть Католицькому королю, полягало в тому, щоб забезпечити йому регулярні доходи, виходячи з фіскальних ресурсів

Велетенські кораблі в Ґенуезькому порту в XV ст. Деталь картини, відтвореної на с. 137 - 138.

та імпорту американського білого металу, що були нереґулярні. Католицький король, як і всі володарі, оплачував свої витрати день у день і мусив перекидати величезні суми на широчезній арені Європи: прибуткувати в Севільї, а витрачати реґулярно в Антверпені або в Мілані. Навряд чи є потреба затримуватись на цій схемі, добре відомій сьогодні історикам[311].

З роками ґенуезькі купці виявилися захопленими цією справою, що дедалі розширювалася. Доходи, а також витрати Католицького короля (а отже, й зиски ґенуезців) безупинно зростали. Безперечно, ґенуезці авансували короля грішми, що їх розміщували в них позичкодавці та вкладники Іспанії чи Італії[312]. Але до цих операцій залучався й увесь їхній капітал, що піддавався мобілізації. Не маючи змоги робити все, вони, як ми побачимо, 1568 р.[313] втратять інтерес до фінансування торгових операцій між Севільєю та Америкою й більше не стануть утручатися такою мірою, як у минулому, в закупівлі вовни в Сеговії, або шовку в Ґранаді, або галуну у Масарроні. Отже, вони рішуче перейшли від товару до фінансових операцій. І якщо їм повірити, то вони насилу заробляли собі на життя на цих, очевидячки, величезних операціях. Позики надавалися королеві звичайно з 10%, але, як твердили вони, траплялися й витрати, й невдачі, й затримки з відшкодуванням. Це без сумніву. Проте якщо вірити секретарям, які служили Католицькому королеві, позичкодавці заробляли до 30%[314]. Імовірно, ні ті, ні ті не

говорили правди. Але очевидно, що гра приносила ґенуезцям плоди водночас і на відсотках, і на відсотках з відсотків, і на шахрайстві, яке дозволяло рухатись курсові, й на купівлі та продажу золотих і срібних монет, і на спекуляціях із *хурос* (*joros*), і на додатковому зиску в 10%, який у Ґенуї черпали просто з продажу білого металу[315], – все це важко піддається обліку, до того ж воно було змінне, але значне. А крім того, враховуючи величину сум, що їх авансували купці (і які знову ж таки перевершували їхній власний капітал), зиски в будь-якому разі були величезні, навіть якщо загальна норма прибутку була скромна.

Нарешті, політичне срібло Іспанії було тільки одним з потоків серед інших потоків, який він викликав або спричиняв собою. Ґалери, навантажені ящиками реалів або зливків срібла, яких сила-силенна привозилася до Ґенуї, починаючи з 70-х років XVI ст., були безперечним знаряддям панування. Вони робили з Ґенуї розпорядника всього багатства Європи. Звісно ж, ґенуезцям не все вдавалося, не щоразу вони вигравали. Але в кінцевому підсумку судити про цих видатних ділових людей і пояснювати їх треба в довготривалому плані та в усій цілісності їхнього досвіду. Насправді їхнім багатством у XVI ст. були не золото й не срібло, а "можливість мобілізувати кредит", грати в цю важку гру на основі плану, що перевершував інші. Це саме те, що дедалі ліпше показують документи, які стосуються їх, багаті серії яких стають нарешті приступними, ще більше ускладнюючи й уточнюючи наші пояснення.

Причини ґенуезького успіху

Як пояснити цей ґенуезький тріумф? Насамперед – гіпотезою. Між 1540 та 1560 рр. (дати приблизні) Європу стрясла більш чи менш яскраво виражена криза, яка ділить XVI ст. навпіл: Франція Генріха II – це вже не осяяна сонцем Франція Франциска I; єлизаветинська Англія – це вже не Англія Генріха VIII... Чи ця криза поклала край Століттю Фуґґерів – так чи ні? Я був би схильний сказати "так", не маючи змоги довести цього. Чи не було б природним уписати до числа наслідків цього спаду фінансові кризи 1557-го та 1558 рр.?

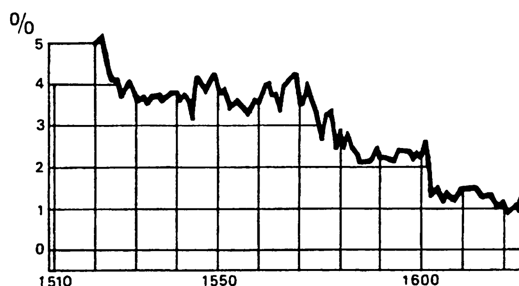
У всякому разі, цілком імовірно, що тоді відбулося порушення старовинної грошової рівноваги. Аж до 1550 р. білий метал, відносно рідкісний, мав тенденцію зростати в ціні щодо металу жовтого, якого, зі свого боку, було відносно більше нагромаджено. І саме білий метал, срібло, був тоді знаряддям у великих справах (хіба без цього було б можливим Століття Фуґґерів?), що правило за засіб збереження вартості. Але ще до 1550 р. відбувалося підвищення ціни на золото, яке, своєю чергою, ставало дедалі рідкіснішим. Хто ж не помітить за таких умов важливість ухвал ґенуезців, які, за словами Френка Спунера[316], близько 1553 – 1554 рр. були на антверпенському ринку першими, хто зробив ставку на золото? А відтак – чи не будуть спроможніші за інших контролювати кругообіг золота, роблячи платежі в Антверпені за Католицького короля, якщо жовтий метал був потрібен для оплати векселів?[317] Чи знайшли ми "добре" пояснення?

Я трохи сумніваюсь у цьому, хоч і належу до тих, хто ретроспективно багато що кладе на карб розуму й чуття ґенуезців. Але такий успіх у принципі не має майбутнього. Він не може надто довго залишатися привілеєм купців далекоглядніших, ніж інші.

Справді, гра ґенуезців була різноманітна й брала гору за рахунок самої цієї різноманітності: вона стосувалася білого металу, жовтого металу й векселів. Треба було

не тільки, щоб ґенуезці захопили білий метал завдяки *виходам срібла* (*sacas de plata*)[318], які передбачали для їхньої вигоди їхні контракти (*asientos*) з королем, або завдяки контрабанді, що з давніх-давен вони її організовували через Севілью[319], треба було також, аби ґенуезці продавали цей метал. Можливими були два покупці: або португальці, або італійські міста, обернені в бік Леванту, Венеції та Флоренції. Ці останні були покупцями пріоритетними, і саме в міру їхніх закупівель срібла наново розквітала левантинська торгівля, знову стало багато прянощів та перцю в Алеппо чи в Каїрі, а транзит шовку набув величезного значення в торгівлі портів Леванту. Це срібло Венеція та Флоренція купували за векселі на країни Північної Європи, з якими їхній торговельний баланс був позитивний[320]. І саме в такий спосіб ґенуезці могли робити свої трансферти на Антверпен, який, навіть коли дні його величі минули, залишався місцем виплат для іспанської армії, дещо загнилим ринком, як загнивав Сайгон від торгівлі піастрами. В остаточному підсумку з моменту видання ордонансу Карла V 1537 р.[321] векселі могли оплачуватися тільки золотом; срібло, яке ґенуезці віддали італійським містам, перетворювалося на золоту монету, яку треба було виплачувати в Нідерландах. До того ж золото залишалося найліпшою зброєю ґенуезців для контролю за їхньою потрійною системою. Коли 1575 р. Католицький король вирішив обійтись без їхніх послуг і почав лютитися на них, ґенуезцям удалося блокувати кругообіги золота. Іспанські війська, не отримуючи заробітної платні, збунтувались, і в листопаді 1576 р.[322] сталося пограбування Антверпена. Король у кінцевому підсумку мусив зробити поступку.

Якщо зіставити всі ці факти, напрошується висновок: багатство генуї спиралося на американські багатства Іспанії та на саме багатство Італії, яке використовувалося в широких масштабах. За посередництвом могутньої системи п'яченцьких ярмарків[323] відбувався відплив капіталів італійських міст до Ґенуї. І юрби дрібних позичкодавців, ґенуезьких та інших, доручали банкірам свої заощадження за скромну винагороду. Отже, був постійний зв'язок між іспанськими фінансами й економікою італійського півострова. Звідси й "завихрення", які щоразу відбуватимуться слідом за мадридськими банкрутствами: банкрутство 1595 р.[324] отримало відгомін і вельми дорого коштувало венеціанським вкладникам та позичкодавцям[325]. Водночас у самій Венеції ґенуезці, які були господарями білого металу, що його вони постачали Монетному двору (*Zecca*) у великій

НАДМІРНЕ БАГАТСТВО КАПІТАЛІВ У ҐЕНУЇ ВІД 1510-ГО ДО 1625 р.

Крива реального відсотка на luoghi (постійні рентні зобов'язання на банк Каза ді Сан-Джорджо із змінним відсотком), вирахувана в праці Карло Чиполли (Carlo Cipolla, Note sulla storia del saggio d'interesse... - Economia Internazionale, 1952.) Падіння відсотка було таке, що на початку XVII ст. він знизився до 1,2% (детальніші пояснення див. у кн.: F. Braudel, Médit., II, p. 45).

кількості[326], захопили контроль над курсом і над морським страхуванням[327]. Будь-яке поглиблене дослідження в інших активних містах Італії, ймовірно, привело б до більш чи менш аналогічних висновків. Насправді гра ґенуезців могла бути, наважуюся сказати, легкою постільки, поскільки Італія зберігала свою активність на належному рівні. Так само, як Італія, бажаючи того чи ні, підтримувала Венецію в XIV та XV ст., вона підтримувала й Ґеную в XVI ст. Тільки-но Італія почала слабнути, прощавайте урочистості й зустрічі майже за зачиненими дверима на п'яченцьких ярмарках!

За успіхами банкірів стояло саме місто Ґенуя, й про це не слід забувати. Коли починають розбирати разючу техніку, що її створили ґенуезці, то мовби виказує себе тенденція плутати Ґеную з її великими банкірами, що часто-густо жили в Мадриді, бували там при дворі, бачили там велику гру, а також з радниками й службовцями короля, які жили своїм колом посеред злоби й пліток, поєднувалися між собою шлюбами й боронили себе, виступаючи всі, як один, щоразу, коли іспанець загрожував їм або коли невдоволення ними виказували компаньйони, що залишалися в Ґенуї й були намічені як жертви ударів у відповідь. Відкриття Франко Борланді та його учнями невиданого листування цих ділових людей проллє світло, сподіватимемося, на ті речі, які нам іще не відомі. Та врешті-решт ці *hombres de negocios*, як їх називали в Мадриді, були вельми нечисленні – два, щонайбільше три десятки чоловік. Поряд з ними, нижче за них треба уявити собі сотні, навіть тисячі ґенуезьких купців різного штибу, простих прикажчиків, крамарів, посередників, комісіонерів. Вони населяли своє місто й усі міста Італії та Сицилії. Вони пустили глибоке коріння в Іспанії, на всіх поверхах економіки, в Севільї й у Ґренаді. Говорити про купецьку державу в державі було б занадто. Але то була система, яка впроваджувалася від XV ст., і система, яка буде довговічною: наприкінці XVIII ст. ґенуезці в Кадисі мали такі обсяги справ, які можна зіставити з торгівлею англійської, або голландської, або французької купецьких колоній[328]. Цією істиною надто часто нехтували.

Таке завоювання чужого економічного простору завше було умовою величі для якогось міста, що не мало собі рівних і прагнуло, навіть не усвідомлюючи цього, панувати в широкій системі. То було явище майже банальне у своїй повторюваності: така Венеція, що проникає до візантійського простору; така Ґенуя, якій пощастило проникнути до Іспанії, або Флоренція – до королівства Французького, а колись – до королівства Англійського; така Голландія у Франції Людовіка XIV; така була Англія у світі Індії...

Відступ Ґенуї

Будівництво за межами своєї вотчини чаїть у собі ризик; успіх звичайно буває тимчасовим. Панування ґенуезців у іспанських фінансах, а через них – і у фінансах усієї Європи протриває трохи більш як шістдесят років.

Одначе іспанське банкрутство 1627 р. не спричинилося, як то вважали, до фінансової катастрофи ґенуезьких банкірів. Для них ішлося про добровільний відступ. Справді, вони були мало налаштовані й далі робити свої послуги мадридському урядові, очікуючи в перспективі на нові банкрутства, які загрожували їхнім зискам та не меншою мірою їхнім капіталам. Вилучити свої фонди так швидко, як тільки це дозволяли важкі обставини, перемістити їх до інших фінансових операцій – такою була програма, реалізована з волі кон'юнктури. Саме в такому плані розгортається аргументація статті,

яку я недавно написав за матеріалами докладного листування венеціанських консулів у Ґенуї[329].

Та, як це часто буває, одного-однісінького пояснення було б замало. Треба було б ліпше знати становище генуезьких позичкодавців у самій Індії і стосовно їхніх португальських суперників, які тоді взялися керувати фінансами Католицького короля. Чи взяли гору ці останні внаслідок ухвал графа й герцоґа Олівареса? Чи сприяла їм кон'юнктура на Атлантичному океані? Були підозри, що вони були підставними особами голландських капіталістів, – звинувачення, до речі, близьке до істини, але його слід було б іще довести. В усякому разі, мир, укладений 1630 р. англійським урядом Карла І з Іспанією, мав досить цікаві наслідки[330]. Сер Френсис Коттингтон, який провадив переговори про цей мир, уклав додаткову угоду, яка передбачала не більш і не менш, як перевезення англійськими кораблями іспанського срібла, призначеного для Нідерландів. Третину цієї маси срібла між 1630 та 1643 рр. перекарбують на монету в майстернях лондонського Тауера. Отже, річка іспанського срібла впродовж багатьох років текла на Північ уже завдяки англійському, а не ґенуезькому посередництву.

Чи було це причиною відступу ґенуезців? Не конче, якщо взяти до уваги пізню дату цієї угоди – 1630 р. Імовірніше, хоча це теж не доведено, що відступ ґенуезців зумовив таке цікаве рішення. Що цілком вірогідно, то це те, що Іспанії вкрай була потрібна *надійна* система для перевезення своїх капіталів. На зміну "ґенуезькому" розв'язанню, яке полягало в трансферті фондів за векселями, розв'язанню тендітному, але такому, що мало за передумову панування над міжнародною мережею платежів, прийшло просте розв'язання: залучити до перевізників саме тих, чиїх нападів на морі, воєнних дій та піратств побоювалися. Й вершина іронії: починаючи від 1647-го чи 1648 р. іспанське срібло, потрібне для керування та оборони Південних Нідерландів, перевозитиметься навіть не англійськими, а голландськими кораблями, може, ще навіть до того, як Сполучені провінції підписали в січні 1648 р. сепаратний Мюнстерський мирний пакт[331]. У потрібну мить протестанти й католики могли домовитися: гроші не пахли.

Виживання Ґенуї

Повертаючись до Ґенуї, не можна заперечувати, що відступ відбувся. Очевидно, тримачі асьєнто (*asientistas*) врятували значну частину своїх капіталів, незважаючи на досить важкі умови іспанського банкрутства 1627 р., що викликали тривогу, та ряд труднощів, які виникали перед ними в Іспанії, в Ломбардії та в Неаполі. Успіх таких вилучень з'ясовується, я гадаю, за надходженням до Ґенуї "восьмерних монет", кількість яких можна відновити рік за роком[332]: вони ходили й далі, величезні, подеколи масові, після 1627 р. До того ж Ґенуя залишилася підключеною до потоків білого металу, що починалися в Америці. Якими шляхами? Без сумніву, торговельними – через Севілью, а відтак через Кадис. Бо ґенуезька торговельна мережа в Андалусії зберігалася, забезпечувала зв'язки з Америкою. З іншого боку, після появи на сцені інших позичкодавців – португальських маранів – ґенуезькі учасники (*partitanti*) не раз згоджувалися грати свою гру наново. Наприклад, 1630-го, 1647-го чи 1660 р.[333]. Якщо вони включалися до неї знову, то чи не тому, що надходження білого металу до Севільї, а відтак до Кадиса були куди більші, ніж про те повідомляють офіційні цифри[334]. Через це позики для Іспанії знову ставали привабливішими, навіть вигідними. Й вони давали

Etoffes de Gennes

1736.

Avec les prix en argent et mesure de France
et redebité a Gennes des toiles qui sont aportée d'hollande et de france
et qui y ont été peintes. Ces dernieres y sont assez estimées a cause des
desseins, mais on les y trouve trop cheres.

Indiennes de seconde qualité imprimé a Gennes
large de $\frac{2}{3}$ d'aune a 26. l'aune

Зразки генуезьких ситців (1698-1700 рр.).

зрослу змогу брати участь у величезній контрабанді білого металу, яка живила Європу. Ґенуезці не знехтували такою нагодою.

Щоб отримати доступ до іспанського джерела, Ґенуя мала також експорт у своїх руках вироблюваних нею товарів. Справді, вона більше, ніж Венеція, брала участь у європейському промисловому піднесенні XVII - XVIII ст. і намагалася пристосувати своє виробництво до попиту кадиського та лісабонського ринків, аби дістатися до золота на цьому останньому та до срібла – на першому з них. Ще 1786 р. Іспанія імпортувала багато ґенуезьких тканин, "і є навіть особливі вироби на іспанський смак; наприклад, великі штуки шовку ... всіяного дрібними квіточками... та густо вишитого з одного краю великими напівопуклими квітами... Сі тканини призначаються для святкових суконь; є серед них розкішні й вельми дорогі"[335]. Так само значна частина продукції папірень у Вольтрі, біля Ґенуї, "призначається для Індій, де її використовують як тютюн" (!)[336] Тож Ґенуя старанно боронилася від конкуренції Мілана, Німа, Марселя чи Каталонії.

Отже, політика ґенуезьких купців постає перед нами різноманітною, уривчастою, але гнучкою, здатною пристосовуватися, як кожна капіталістична політика, що шанує себе. В XV ст. вони змогли прилаштуватися на шляху золота між Північною Африкою та Сицилією, в XVI ст. – заволодіти через Іспанію частиною білого металу американських рудень; у XVII ст. – знову збільшити торгову експлуатацію ціною експорту готових виробів. І в усі періоди займатися банківськими й фінансовими справами залежно від обставин.

Справді, після 1627 р. фінансисти не залишилися без роботи. А що іспанський уряд не давав визискувати себе по-старому, то ґенуезькі капітали шукали й знайшли інших клієнтів: міста, князів, держави, простих підприємців чи приватних осіб. Зрозуміти все це допомагає недавно видана книга Джузеппе Феллоні[337]. Ще до розриву 1627 р. ґенуезький капітал почав "величезний і радикальний перерозподіл (своїх) фінансових зобов'язань"[338]. Від 1617 р. ґенуезці почали вкладати капітали у венеціанські фондові коштовності. В Римі, де вони витіснили з XVI ст. флорентійських банкірів, вони брали участь у відновленні папських позик під час створення 1656 р. банку *Монте Оро* (*Monte Oro*), першими передплатниками фондів якого були виключно ґенуезці[339]. Перші розміщення капіталу у Франції належать до часу між 1664 та 1673 рр.[340]. У XVIII ст. їхні інвестиції поширилися на Австрію, Баварію, Швецію, австрійську Ломбардію, на такі міста, як Ліон, Турин, Седан...[341] Так само, як у Амстердамі чи Женеві, й з використанням тієї самої політики посередників та комісіонерів "промисловість" позик – така, як про неї розповідають "рукописні новини" й газети, – посіла в Ґенуї своє місце в повсякденному житті. "Минулої п'ятниці, – записував 1743 р. один французький агент, – до Мілана (який тоді належав австрійцям) повезли на кількох повозах з доброю вартою 450 000 флоринів, що їх приватні особи сього міста позичили королеві Угорській (Марії-Терезії) під заставу коштовностей, про які вже йшлося"[342].

Й обсяг капіталів, розміщених за кордоном, поступово зростав, так, ніби старовинна машина користувалася для пришвидшення свого руху швидкістю XVIII ст.; у мільйонах банківських лір (*lire di banco*) (цифри заокруглені) він становив: 1725 р. – 271; 1745 р. – 306; 1765 р. – 332; 1785 р. – 342; за річного доходу, який зріс від 7,7 млн. 1725 р. до 11,5 млн. 1785 р. Банківська ліра, що була в Ґенуї розрахунковою монетою, від 1675 р. до 1793 р. відповідала, не змінюючись, 0,328 *г* золота. Але навіщо провадити розрахунки в тоннах золота? Ліпше коротко сказати, що доход ґенуезьких позичкодавців 1785 р. дорівнював більш як половині приблизно підрахованого валового доходу Ґенуї[343].

Але як же цікаво, що при новому розширенні своїх капіталовкладень Ґенуя залишалася вірною географічним рамкам колишньої своєї пишноти! На противагу голландському та женевському, ґенуезький капітал не завойовував Англії, тимчасом як у Франції ґенуезці вкладали свої капітали широко (35 млн. турських ліврів напередодні Революції). Чи не відбувалося це тому, що на Півночі Європи католицька Ґенуя наштовхнулася на мережу протестантських банків? Чи, радше, через старовинні звички, які в кінцевому підсумку обмежували думку й уяву ґенуезьких ділових людей?[344]

У кожному разі, такий вибір призвів ґенуезький капітал до краху разом з численними катастрофами, під тягарем яких упав Старий порядок. Але в наступному столітті Ґенуя знову виявиться в ролі найжвавішого рушія розвитку півострова. Коли виникає пароплавство й під час Рисорджименто, вона створює промисловість, сильний сучасний флот; "Банко д'Італіа" значною мірою буде справою її рук. Італійський історик сказав: "Ґенуя створила італійську єдність", – і додав: "...з вигодою для себе"[345].

І повертаючись до світу-економіки

Але реконверсія, а точніше, послідовні реконверсії ґенуезького капіталізму не привели Ґенуя до центру світу-економіки. Її "століття" на міжнародній арені скінчилося ще 1627 р., може, 1622 р., коли зазнали занепаду п'яченцькі ярмарки[346]. Якщо простежити хроніку цього вирішального року, складеться враження, що венеціанці, міланці й флорентійці відмежувалися від ґенуезьких банкірів. Либонь, вони не могли зберігати своє співробітництво з містом Св. Георгія, не наражаючись на небезпеки. А може, Італія більш не була спроможна платити ціну ґенуезької першості? Але, без сумніву, й уся європейська економіка не могла витримати обігу паперових грошей, неспівмірного з масою дзвінкої монети та обсягом виробництва. Ґенуезька конструкція, надто ускладнена й амбіційна для економіки Старого порядку, розвалилася, почасти сама собою, за європейської кризи XVII ст. Тим більше, що Європа тоді "хитнулася" в бік Півночі, й цього разу – на століття. Характерно, що тим часом як ґенуезці, переставши відігравати ролю фінансових арбітрів Європи, перестали й перебувати у центрі світу-економіки, зміну караулу забезпечив Амстердам, недавнє багатство якого було збудоване (й це ще одна ознака часу) на товарі. Для нього також настане година фінансової діяльності, але згодом, і досить цікаво, що це наново поставить ті самі проблеми, з якими зіткнувся ґенуезький досвід.

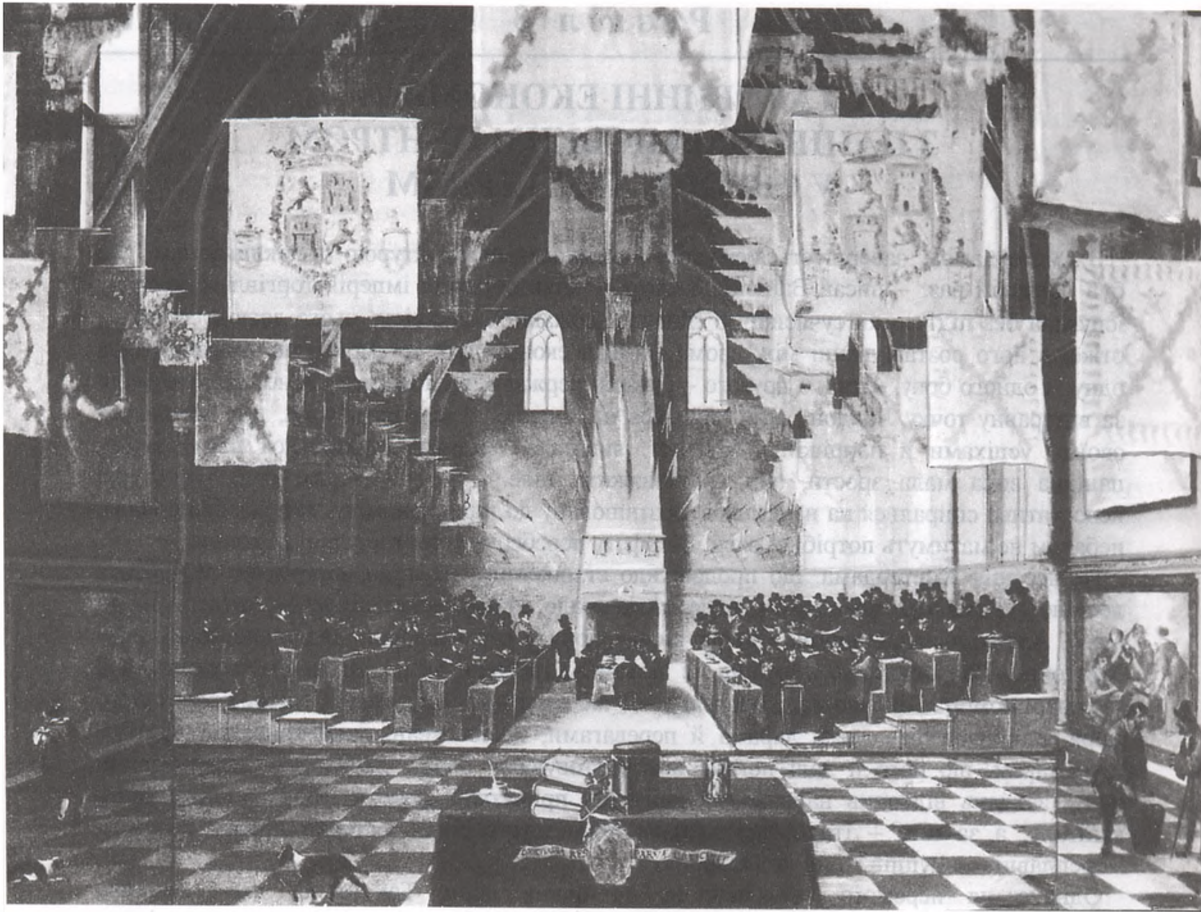
Розділ 3

СТАРОВИННІ ЕКОНОМІКИ З ПАНІВНИМ МІСЬКИМ ЦЕНТРОМ У ЄВРОПІ: АМСТЕРДАМ

З Амстердамом[1] завершується ера міст з імперськими структурою та покликанням. "То був останній раз, – писав Вайолет Барбур, – коли справжня імперія торгівлі й кредиту існувала без підтримки сучасної об'єднаної держави"[2]. Цікавість цього досвіду полягає, отже, в його розташуванні між двома фазами економічної гегемонії, що змінили одна одну: з одного боку, міста, з другого – сучасні держави, національні економіки, що мали за відправну точку Лондон, який спирався на Англію. В центрі Європи, що хизувалася своїми успіхами й наприкінці XVIII ст. виказала тенденцію зробитися всім світом, панівна зона мала зрости, аби врівноважити ціле. Самі чи майже самі міста, які недостатньо спиралися на найближче розташовану до них економіку, яка їх посилювала, небавом не матимуть потрібної ваги. Естафету переберуть територіальні держави.

Піднесення Амстердама, що продовжило старовинну ситуацію, відбулося, що досить логічно, за давніми правилами: одне місто стало спадкоємцем інших – Антверпена та Ґенуї. Але водночас Північна Європа знову здобула перевагу над Південною, цього разу остаточно. Тож Амстердам змінив не тільки Антверпен, як це так часто твердять, а й Середземномор'я, яке ще мало перевагу під час ґенуезької інтермедії[3]. Місце багатющого моря, прикрашеного всіма дарама й перевагами, посів океан, який тривалий час був пролетарем, що його й далі погано використовували, океан, якому досі міжнародний поділ завдань відводив найважчі й найменш прибуткові роботи. Відступ ґенуезького капіталу, а за ним – Італії, що зазнала атак з усіх боків, відкрив дорогу перемозі мореплавців та купців Північної Європи.

Одначе ця перемога відбулась не за один день. Так само, як і занепад Середземномор'я та самої Італії, який відбувався послідовними етапами, що повільно додавались один до одного. З настанням 70-х років XVI ст. англійські кораблі почали знову проникати до Внутрішнього моря. З початком 90-х років настала черга голландських кораблів. Але середземноморські нефи, саети, марсиліани чи карамусали від цього не зникли. Аби вторгнення північних перевізників давали плоди, треба було, щоб перевалочні пункти Північної Африки, порти Ліворно та Анкони, левантинські гавані були відкриті для них й освоювалися ними, щоб багаті міста Середземномор'я згодилися на послуги новоприбульців, згодились їх фрахтувати. Треба було також, аби англійці вклали свої *капітуляції* з Великим Володарем (ідеться про турецького султана; *капітуляції* – нерівноправні угоди, які надавали європейським купцям особливих привілеїв. – *Приміт.ред.*) 1579 р., що нідерландці зроблять тільки 1612 р. До того ж треба було, аби сукна, полотна та інші промислові вироби Півночі проникли на середземноморські ринки, прогнали з них традиційно наявні місцеві продукти[4]. Ще на початку XVII ст. Венеція з її високоякісними сукнами панувала на левантинському ринку. Отже, необхідно було посісти місце Венеції та інших міст. І, нарешті, домогтися, аби поволі ослабла гегемонія ґенуезького кредиту. Саме ці процеси, більш чи менш швидкі, спричинили піднесення Амстердама, який на відміну від Антверпена вже більше не поверне першості економікам Внутрішнього моря.

Генеральні Штати Сполучених провінцій, що збиралися в Амстердамі 1651 р. з дотриманням усього церемоніалу, властивого суверенній державі.

СПОЛУЧЕНІ ПРОВІНЦІЇ В СЕБЕ ВДОМА

Сучасники майже нічогісінько в цьому не збагнули. Бувши, як завше, неуважливими до тривалих попередніх процесів, вони враз відкрили для себе велич Нідерландів, коли її вже було досягнуто й вона засліплювала. Одразу ніхто не міг зрозуміти раптового успіху, блискучого злету, несподіваної могутності такої малої країни, певною мірою зовсім нової. І кожен говорив про легкість, що "викликала захоплення", про "таємницю", про голландське "диво".

Мізерна територія, вбога на природні ресурси

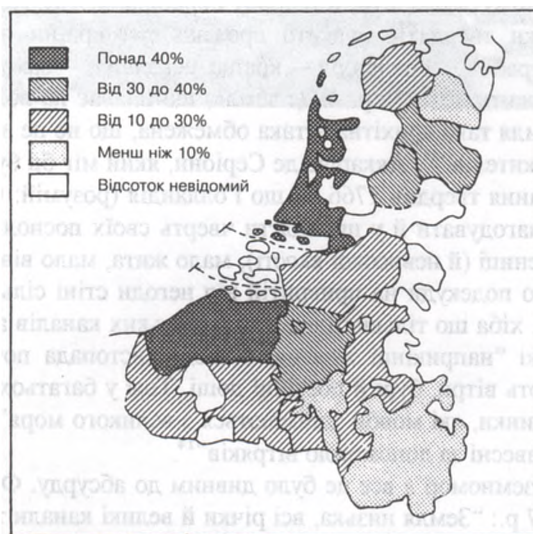
Сполучені провінції – всього-на-всього крихітна територія, не більша, ніж королівство Ґалісія, – скаже 1724 р. один іспанець[5]; менша за половину Девонширу, – повторить значно пізніше Тюрґо[6] слідом за англійцем Такером. "Вельми мала країна, – пояснював уже посол Людовіка XVI 1699 р., – зайнята з боку моря безплідними дюнами, вона потерпає із сього боку так само, як і з боку річок та каналів, якими вона зорана, від частих повеней і придатна хіба що для пасовиськ, які становлять єдине багатство країни. Того, що виростає там, пшениці та інших зернових, замало, аби прогодувати соту частку її жителів"[7]. "Навіть для того, щоб прогодувати своїх півнів та курей", – іронізував Дефо[8]. "Все, що виробляє Голландія, – твердив 1697 р. інший інформатор, – це масло, сир, а земля придатна там для виготовлення посуду"[9]. Дуже серйозний іспанський економіст Устарис пояснював 1724 р.: "Половина сієї країни складається з води або із земель, які нічого не можуть вродити, й щороку обробляється тільки чверть сих земель; тож деякі письменники твердять, буцімто врожаю сієї країни насилу вистачає для покриття чверті її потреб"[10]. "Голландія – країна невдячна, – заходить іще далі автор одного листа, що належить до 1738 р. – Це земля, що плаває на воді, й лука, затоплена три чверті року. Ся земля така крихітна й така обмежена, що не не змогла б прогодувати й п'яту частину своїх жителів"[11]. Аккаріас де Серіонн, який міг би бути добрим суддею в цих питаннях, без вагання твердив 1766 р., що Голландія (розумій: Сполучені провінції) "ніколи не мала чим нагодувати й у що вдягти чверть своїх посполитих"[12]. Одне слово, країна вбога: мало пшениці (й невисокої якості), мало жита, мало вівса, мало овець, нема виноградників, хіба що подекуди на прикритій від негоди стіні сільського будинку чи в садку, й жодних дерев, хіба що тільки біля амстердамських каналів або довкола сіл. Зате – луки, багато лук, які "наприкінці жовтня, а іноді листопада починають вкриватися водами, що їх здіймають вітри, бурі й постійні дощі. Тож у багатьох містах бачиш лише греблі, дзвіниці та будинки, які мовби здіймаються з великого моря"[13]. Дощі, що випали взимку, відкачають "навесні за допомогою вітряків"[14].

Для людини з Середземномор'я все це було дивним до абсурду. Флорентієць Лодовіко Ґвіччардині писав 1567 р.: "Земля низька, всі річки й великі канали течуть між дамбами, тож течуть вони не на рівні землі, й у багатьох місцях з крайнім подивом бачиш воду вище за землю"[15]. Для мандрівника, який приїхав із Женеви через два століття, 1760 р., "все штучне в провінції Голландія, аж до самої країни й природи"[16]. Іспанський мандрівник Антоніо Понс (1787 р.) навіть заявить: "Більш уявна й поетична, ніж реальна"[17].

Подвиги хліборобства

Одначе ж Сполучені провінції мали грунт, села, ферми. Були, навіть у Ґелдерні, бідні шляхтичі із селянами, що перебували в них на службі, тобто справжній шматок феодальної Європи; великі фермери (*gentlemen fermers*) в Ґронінгені, фермери-орендарі у Фрисляндії[18]. Довкола Лейдена було інтенсивне овочівництво – тутешні овочі продавали на вулицях Амстердама – й вироблялося найліпше масло в Сполучених провінціях[19]. Та плюс іще міст на Старому Рейні, який називався "хлібним мостом, бо в ринкові дні тут прилаштовуються селяни зі своїм збіжжям"[20]. То там, то тут трапляються багаті сільські жителі, вдягнені в чорне, без плаща, але "їхні дружини прикрашені сріблом, а на їхні пальці нанизані золоті персні"[21]. Нарешті, щовесни "приходить сюди вельми велике число худючих биків та корів – данських, голштинських та ютландських, яких одразу ж виганяють на пасовиська; через три тижні ти бачиш їх зміцнілими й округлими"[22]. "До середини листопада добрі господарі купують бика або ж його половину відповідно до величини своєї родини, сього бика вони засолюють і коптять... і їдять із салатом з маслом. Щонеділі вони добувають чималий шмат яловичини із засольної діжки, готують його, роблять з нього кілька трапез. Сей холодний шмат обходить стіл зількома шматками вареного м'яса, з молоком або якимись овочами..."[23]

Беручи до уваги приступний для використання простір, тваринництво й хліборобство були приречені робити ставку на продуктивність. Тварин годували ліпше, ніж в інших країнах. Корови давали до трьох відер молока на день[24]. Хліборобство звернулося до городництва, винаходило наукові ротації культур і отримувало завдяки добривам, включаючи міські нечистоти, що піддаються використанню, ліпші врожаї, ніж у інших

БУРҐУНДСЬКІ НІДЕРЛАНДИ 1500 р.

З 1500 р. відсоток міського населення сягнув рекордного рівня: понад 40% у Фландрії, а також у провінції Голландія. (За даними Яна де Фриса: Yan de Vries, The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700, p. 83.)

місцевостях. Від 1570 р. поступ був досить явним, аби відіграти певну ролю в перших стартах економіки країни. Саме це примусило Яна де Фриса[25] говорити про те, що в Голландії капіталізм проростав з її ґрунту.

Правильно, що значний поступ, хоч і в невеликому масштабі, поклав початок хліборобській революції, яка заволодіє Англією, але це вже інша історія. Важливо було те, що, вступивши в контакт з містами, села не забарилися комерціалізуватися, певною мірою – урбанізуватися і, як і міста, жити коштом зовнішнього ринку. Якщо в кожному разі збіжжя для вдоволення принаймні половини споживання (цей факт правдоподібний) мало імпортуватися, нідерландське хліборобство виказало тенденцію орієнтуватись на культури, що дають найбільший доход: льон, коноплі, рапс, хміль, тютюн, на фарбувальні рослини – пастель і марену; цю останню впровадили біженці, що прийшли з Фландрії[26]. Ці фарбувальні речовини потрапили саме туди, куди слід, бо сукна, що їх Англія довозила сировими, або, як казали, "білими" (*en blanc*), апретувалися й фарбувались у Голландії. Але ж саме тільки валяння й фарбування коштували вдвічі дорожче за виробництво сирового сукна (включаючи сировину, чесання, прядіння, ткання матерії)[27]. Звідси й ухвала Якова І від 1614 р. заборонити експорт англійських сукон "білими"[28]. Але наслідком була повна поразка: в операціях фарбування та апретування англійці ще не могли конкурувати з голландцями, яким сприяла технічна перевага й не меншою мірою – наявність у них безпосередньо на місцях барвників.

Тією самою мірою, якою селяни спокушалися технічними культурами, вони мусили звертатися до ринку, щоб закуповувати для себе продукти харчування, а також дрова чи торф. І ось вони виходили зі своєї ізоляції. Великі села ставали збірними пунктами, подеколи зі своїми ринками або навіть зі своїми ярмарками. Купці своєю чергою часто зверталися безпосередньо до виробника[29].

Сказати "розвинена комерціалізація села" – це однаково, що сказати "багатство села". "Тут не диво знайти багатих селян із сотнею тисяч ліврів і навіть більше"[30]. Проте заробіток у селі виявляв тенденцію до зближення з міською заробітною платнею[31]. Оцініть зауваження Пітера де Ла Кура (1662 р.). "Наші селяни, – пояснював він, – змушені давати своїм працівникам та наймитам таку високу платню, що ті забирають чималу частину господарського зиску й живуть з більшими вигодами, ніж їхні господарі; в містах так само не вигідно вдаються до послуг ремісників та наймитів, які більш нестерпні й менш послужливі, ніж у будь-якому іншому місці в світі"[32].

Перенапружена міська економіка

Проти решти Європи маленькі Сполучені провінції постають надурбанізованими, надорганізованими внаслідок густоти їхнього населення, "відносно найбільшої в Європі"[33], за словами Ісаака де Пінто. 1627 р. мандрівник, який їхав з Брюсселя до Амстердама, "побачив усі голландські міста настільки наповнені людом, наскільки були порожніми ті, що їх утримували іспанці (в Південних Нідерландах) ... (пересуваючись) від одного до іншого з цих міст, що лежать одне від одного за дві-три години шляху", він зустрічав "такі юрми людей ... на римських вулицях нема такого числа карет (і Бог знає, чи є вони там узагалі!), як тут возів, переповнених мандрівниками, тимчасом як канали, що протікають у різних напрямах по всій країні, покриті ... численними човнами"[34]. Чи варто дивуватися з цього? Половина населення Сполучених провінцій жила в містах[35] – це був європейський рекорд. Звідси й безліч обмінів, регулярність зв'язків, потреба

уповні використовувати морські шляхи, річки, канали й суходільні дороги, що їх, як і в решті Європи, пожвавлювали селянські гужові перевезення.

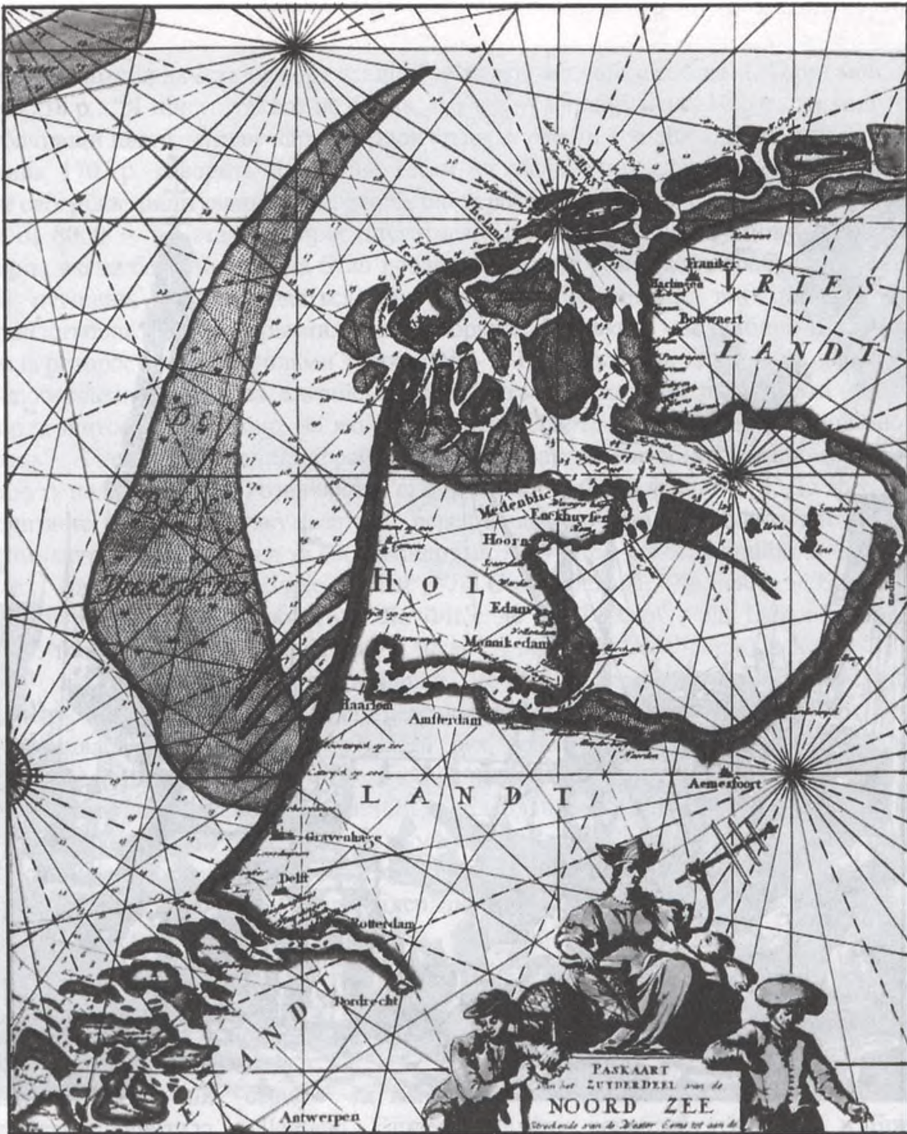
Сполучені провінції – Голландія, Зеландія, Утрехт, Ґелдерн, Оверейссел, Фрисландія, Ґронінґен – були об'єднанням семи крихітних держав, які вважали себе незалежними й хизувалися тим, що чинять відповідно. Насправді кожна з цих провінцій була більш чи менш щільною мережею міст. У Голландії до шести старовинних міст, що мали право голосу в Штатах Голландії, додалося дванадцять інших, у тім числі Роттердам. Кожне з цих міст мало самоврядування, збирало свої податки, відправляло правосуддя, пильно стежило за сусіднім містом, без упину захищало свої прерогативи, свою автономію, свою фіскальну систему. Й зокрема, саме з цієї причини було стільки видів шляхового мита[36], насправді "сила-силенна різних шляхових зборів"[37] та прискіпувань через міські ввізні мита. Проте таке роздріблення держави, ця неправдоподібна децентралізація створювали й певну свободу індивіда. Патриціанська буржуазія, яка керувала містами, розпоряджалася правосуддям, вона карала на свій розсуд, проганяла кого забажає зі свого міста чи зі своєї провінції – остаточно й практично без права оскарження. Зате вона захищала своїх громадян, оберігала їх, давала їм ґарантії проти судів, що стояли вище[38].

А що треба було жити, нідерландські міста не могли уникнути потреби спільних дій. Як казав Пітер де Ла Кур, "їхні інтереси зчеплені один з одним"[39]. Хоч би які вони були сварливі, хоч би як ревниво ставилися одне до одного, але "вулик" накидав їм свої закони, примушував об'єднувати свої зусилля, поєднувати свою активність – комерційну й промислову. Вони утворювали могутній блок.

Амстердам

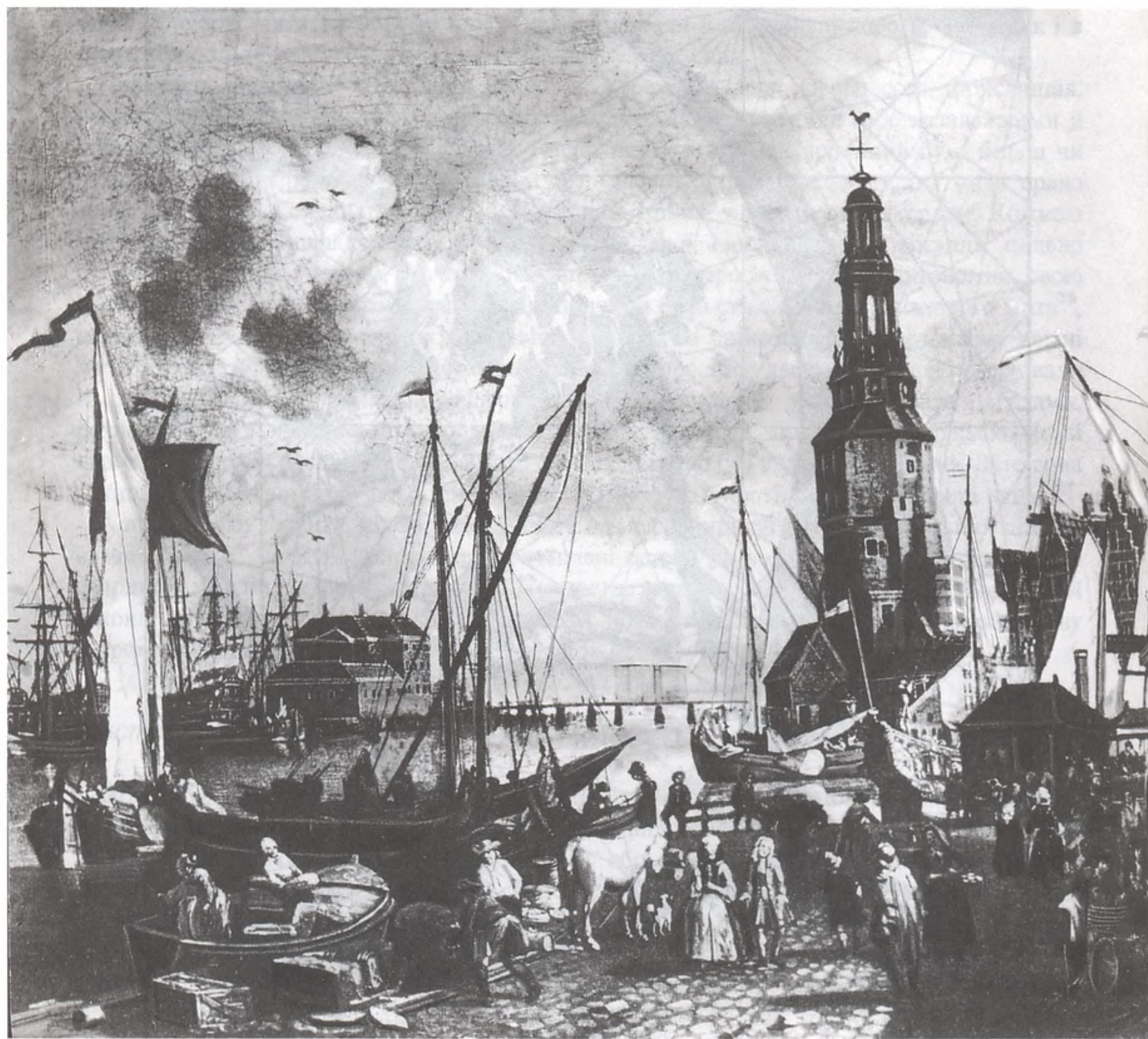
Отже, ці міста зчеплювалися одне з одним, поділяючи між собою завдання, утворювали мережі, посідали рівні, розташовані один над одним, утворювали піраміду. Вони мали за передумову наявність у центрі їх або на їхній вершині панівного міста, вагомішого й владнішого, ніж решта, й пов'язаного з ними. Стосовно міст Сполучених провінцій Амстердам займав те саме становище, що Венеція стосовно міст її материкових володінь (*Terra Ferma*). Венеція, чиїм дивовижним повторенням за своїм зовнішнім виглядом був Амстердам з водами, що затоплювали його й поділяли на острови, острівці, канали, і до того ж з "болотами"[40], що оточували його, з його *veterschepen*[41] – ліхтерами, які постачали місто прісною водою, як довозили її до Венеції барки з Бренти. Хіба солона вода не тримала в полоні обидва міста?

Пітер де Ла Кур пояснював[42], що Амстердам народився для своєї великої історії, коли внаслідок шторму було "пробито біля Тексела" захисний бар дюн і враз створено 1282 р. Зейдер-Зе. Відтоді стало можливим "проходити Тей на великих кораблях", і мореплавці з Балтики обрали за місце зустрічей та торгівлі Амстердам, доти просте село. Незважаючи на таку допомогу сил природи, місто залишалося важкоприступним, з небезпечними, щонайменше – складними підходами. Кораблі, що йшли до Амстердама, повинні були чекати біля Тексела чи біля Влі (нинішній острів Вліланд. – *Приміт.ред.*), коло самого входу до Зейдер-Зе, де постійну загрозу становили піщані мілини. А ті, що полишали Амстердам, мусили зупинятися в тих самих гаванях і очікувати сприятливого вітру. Отже, при вході й виході потрібна була зупинка, яку влада старанно контролювала. Звідси й той скандал, що заднім числом видався потішним, який викликав у березні

Чудова карта Сполучених провінцій, що зазнають напливу вод та пісків Північного моря. Ці води й піски оточують узбережжя й острови. Карта, видана Йоганнесом Лоотцем близько 1707 р., не отримала поширення. Один примірник зберігається в Національній бібліотеці. (Ge DD 172, carte 52. Фото Національної бібліотеки.)

військового корабля, що прийшов від Тексела до Амстердама без попереднього дозволу[43]. Додаткова важкість: великі торговельні кораблі не могли проходити мілководдя, що простелилися на північ від Амстердама на незначно заглибленій піщаній банці Пампіус, поки близько 1688 р. вдалися до хитрощів[44]: два ліхтери – так звані *верблюди* – швартувались до надто великого корабля з обох бортів, протягували ланцюги під його корпусом, підіймали корабель і доправляли його куди слід.

А.Сторк Нейвенґейс. Амстердам: так називається вежа Гаринґпаккерсторен.
Зібрання Б. Де Ґенсвана. (Фото Жиродона.)

Одначе ж амстердамський порт завше був переповнений кораблями. Один мандрівник писав 1738 р.: "Я нічого такого не бачив, що так уразило б мене. Не можна уявити собі, не побачивши цього, чудову картину двох тисяч кораблів, що зібралися в одній гавані"[45]. Путівник 1701 р. говорить про вісім тисяч кораблів, "чиї щогли й снасті утворюють мовби своєрідне риштування, таке густе, що через нього насилу пробивається сонце..."[46]. 2000 чи 8000 – не станемо прискіпуватися. Що не викликає сумніву, то це безліч прапорів, які за бажання можна було побачити з площі Дам. Цей корабель, пояснює той самий путівник, "який видається вам новим, – німецький, він має (на фланзі) чотиричастковий щит із жерлами. Інший – бранденбурзький, має срібний щит з чорним орлом із розпростертими крильми"; а ось той – із Штральзунда, із золотим сонцем. А ген там і любекські, венеційські, англійські, шотландські, тосканські, рагузинські (сріблястий прапор зі щитом та стрічкою, на якій накреслено *Libertas*). І навіть – чи ймовірно це? – "савоєць". А ген далі – великі кораблі, спеціалізовані на китобійному промислі. Та вам не стануть пояснювати, що означають "сі білі прапори, бо ви француз"[47]. До того ж, якщо ви почитаєте "Амстердамську газету"[48], перед вашими очима пропливуть сотні кораблів, повідомляючи вам свої назви та свої маршрути. 1669 р. до Тексела прийшли, вирушивши з Бордо, "Ла Сиґонь", "Ле Шаріо де Лен", "Ле Солей Леван", "Ле Ренар де Більбао", "Ле Дубль Котр де Нант" (8 лютого), "Ле Фіґ'є де ла Терсер", "Ла Бален Біґарре" (12 лютого); трохи перегодя – "Ле Шаріо а Фуен" з Більбао, "Ле Левріє" з Кале, "Л'Аньйо Біґарре", що повернувся з Ґалісії; в червні "Ле По де Флер", який прийшов з Московії (безперечно, з Архангельська), де він перезимував; у лютому стало відомо, що "Ле По де Бер" пришвартувався в Аліканте". Цей рух робив Амстердам "загальним складом Всесвіту, Престолом Достатку, місцем зосередження багатств та прихильності небес"[49].

Але так не було б без внеску Провінцій та нідерландських міст. Для величі Амстердама вони були неодмінною (*sine qua non*) умовою. Для Яна де Фриса серцем того, що ми називаємо світом-економікою, зосередженим на Амстердамі, є не тільки Голландія, як це звичайно твердять, а й уся смуга нідерландських земель, які заторкувала торгівля з моря, – Зеландія, Фрисляндія, Ґронінґен, частково Утрехт. І тільки Ґелдерн, Генералітетські землі (відвойовані в Іспанії частини Ґелдерну, Брабанту та Фландрії, якими керував безпосередньо центральний уряд від імені всіх Сполучених провінцій. – *Приміт.ред.*) і Оверейссел – реґіони вбогі, архаїчні, ще "середньовічні" – залишалися поза великою грою.

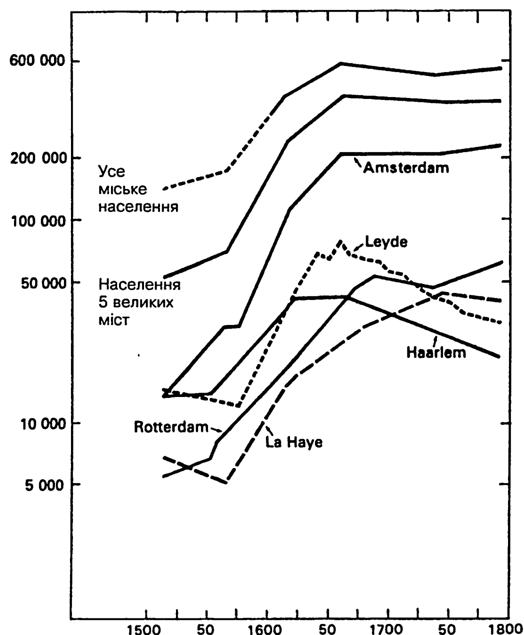
Співробітництво між "серцем" та Амстердамом вилилось у розподіл завдань: промисловість процвітала в Лейдені, Гарлемі, Делфті; кораблебудування – в Бриллі й Роттердамі; Дордрехт жив коштом чималої торгівлі по Рейну; Енкгейзен і Роттердам контролювали рибний промисел у Північному морі. Знову ж таки Роттердаму, наймогутнішому місту після столиці, діставалася найліпша частина торгівлі з Францією та Англією; Гааґа, столиця політична, трохи нагадувала Вашинґтон у Сполучених Штатах у минулому й теперішньому. А отже, не випадково Ост-Індська компанія розподілилася на окремі палати й не випадково поряд з Амстердамським банком, створеним 1609 р., утвердилися менш активні, але аналогічні банки в Мідделбурзі (1616 р.), Делфті (1621 р.), Роттердамі (1635 р.). П'єр Боде міг з повною підставою сказати, перефразовуючи добре відомий вислів, що стосується США та компанії "Дженерал моторс": "Те, що добре для Амстердама, добре й для Сполучених провінцій". Але Амстердаму доводилось рахуватися зі своїми побратимами, терпіти заздрість та вороже ставлення інших міст і пристосовуватись до цього за браком ліпшого.

Строкатий склад населення

Міста є споживачами робітничої сили. Міський комплекс Сполучених провінцій розквітав тільки завдяки зростанню числа населення: один мільйон чоловік 1550 р., два мільйони – 1650 р. (у тому числі мільйон у містах). Такого успіху було досягнуто не лише на базі місцевого населення. Піднесення голландської економіки закликало, вимагало чужоземців, почасти воно саме було їхнім створінням. Природно, не всі вони знайшли там землю обітовану. Нідерландський розквіт без упину породжував жалюгідне існування величезного пролетаріату, скупченого в нетрищах і змушеного харчуватися найгіршими продуктами. Ловитва худючих оселедців у листопаді "забороняється приписами влади, але її терплять, якщо вона допомагає прохарчуватися бідарям"[50]. Як і в Ґенуї, все прикривалося активною доброчинністю, яка пом'якшувала можливі спалахи класової боротьби. Проте недавня виставка в амстердамській Ратуші пролила чимало світла на сумне видовисько злиднів у Голландії XVII ст., де багатії були багатші, ніж у інших країнах, а бідарів так само багато й, либонь, нещасливіших, ніж у інших місцях, хоч би внаслідок постійної дорожнечі життя.

Одначе не всі імміґранти приїздили до Голландії шукати сумнівного багатства. Чимало було й тих, хто втікав од війн та релігійних переслідувань, що були лихом XVI і XVII ст. Після перемир'я, підписаного з Іспанією 1609 р., Сполучені провінції були на межі розриву своєї згоди й руйнування того, що їм правило за державу, через запеклі чвари, релігійні (ремонстранти проти контрремонстрантів) і політичні (реґенти міст проти статхаудера Морица Нассауського). Та ця хвиля насильств, позначена перемогою протестантської ортодоксії на Дордрехтському синоді 1619 р. і статхаудерства – після страти того самого року великого пенсіонарія Яна ван Олденбарневелта, не була тривалою. Вона не могла тривати довго в країні, де було багато католиків, де на сході жили лютерани, де залишались активними протестантські дисиденти. В остаточному підсумку встановилась і утвердилася толерантність разом з індивідуальними свободами, яким сприяло розпоширення політичної влади. "Служителі протестантської релігії врешті-решт мали вельми обмежений успіх у своїх спробах перетворити Республіку на протестантську державу, якоюсь мірою за женевською модою"[51].

Терпимість була в тому, щоб сприймати людей такими, якими вони є, якщо вони – робітники, купці чи втікачі – робили внесок у багатство Республіки. А втім, хіба можна собі уявити "центр" світу, який не був би терпимим, приреченим бути таким, який не приймав би людей, що були йому потрібні, коли вони до нього приїздили? Звісно ж, Сполучені провінції були сховищем, рятівним кораблем. Звідси "великий приплив людей, що їх сюди пригнали війни ... як рибу біля норвезького узбережжя, коли вона відчуває появу якогось кита"[52]. Утвердилася, зробилась правилом свобода совісті. Один англієць писав 1672 р.: "У цій Республіці ніхто не може нарікати на утискування своєї совісті"[53]. Або ось пізніше (1705 р.) голландське свідоцтво: "Всі народи світу можуть там служити Богові за велінням серця свого та згідно зі своїм сумлінням, і хоч панівна релігія – реформаторство, кожен там може жити в тій релігії, яку сповідує; там нараховується до 25 римсько-католицьких церков, до яких приходять молитися так само відверто, як і в самому Римі"[54]. Історики-демографи ліпше за інших знають це розмаїття віросповідань, бо вони опиняються при своїх підрахунках (як, скажімо, в Роттердамі)[55] перед десятком різних реєстрів громадянського стану (реформатори нідерландські, шотландські, валлонські; пресвітеріани, прихильники єпископальної церкви, лютерани, ремонстранти,

ЗРОСТАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Це зростання, що передусім давало вигоду Амстердаму, становило серцевину економічного піднесення Сполучених провінцій. (За даними Яна де Фриса: Yan de Vres, op. cit., p.89.)

меноніти, католики й іудеї). Зауважте, що католики найчастіше репрезентували нижчі класи, особливо на Генералітетських землях.

Звичайно іммігранти вдовольнялись найневибагливішими ремеслами, але, як казав один голландець 1662 р., "той, хто бажає в Голландії працювати, не може померти з голоду... І нема таких, що не заробляли б півекю на день – аж до тих, хто вигрібає покидьки з дна каналів за допомогою своєрідного залізного знаряддя та сачка, приладнаного до кінця костура, – *якщо вони хочуть добре працювати*"[56]. Я підкреслив ці останні слова. Справді, небезпека порівняно високої заробітної платні полягала в тому, що я, коли моє життя бідняка забезпечене, можу дозволити собі розкіш не працювати постійно. Й потрібні були ось такі бідняки, аби мати чистильників каналів, чорноробів, носіїв, вантажників, човнярів, косарів, що приходили до Фрисландії попрацювати косою під час косовиці, землекопів, які мали квапитися викопати торф до того, як його взимку заллє вода чи вкриє крига. Ці останні завдання звичайно припадали на німецьких іммігрантів, бідолах, число яких, либонь, зросло після 1650 р. і яких означували родовим ім'ям "ходаків до Голландії" (*Hollandgänger*), які часто-густо приходили працювати на поліпшенні польдерів[57]. Близько розташована Німеччина була резервуаром дешевої робочої сили, яка постачала Сполученим провінціям людей для війська, для служби за морями, для роботи на полях (*Hannekemaaier*) та в містах, куди стікалося стільки *poepen* і *moffen*.

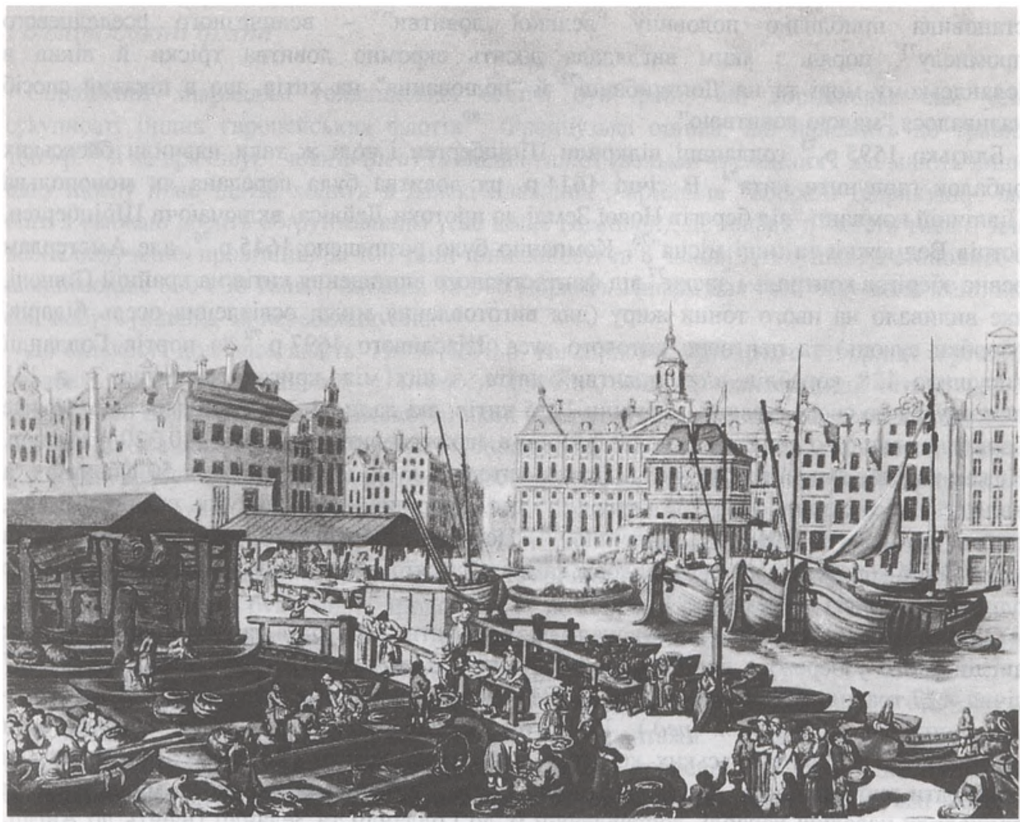
Серед іммігрантів почесне місце, як і слід було сподіватися, належало ремісникам, численним у центрах текстильного виробництва – Лейдені (саржі, камлоти, сукна); Гарлемі (шовк, вибілювання полотен); Амстердамі, де поступово прилаштовувалася більша частина виробництв[58]: тканини вовняні, шовкові, золота й срібна парча, стрічки із золотим тисненням, сап'яни, рафінадні заводи, різні хімічні виробництва; Саардамі –

селі, розташованому поблизу великого міста, де діяла "найбільша у світі корабельня". Для всіх видів діяльності чужоземна робоча сила мала вирішальне значення. В Гарлемі саме ті робітники, які прийшли з Іпра, з Ондскота, визначили піднесення текстильного виробництва в місті. Достоту так само наприкінці XVII ст. промисловість Сполучених провінцій матиме додатковий імпульс і розшириться з приходом численних французьких протестантів після скасування 1685 р. Нантського едикту.

Серед цих потоків біженців – французьких протестантів, антверпенських протестантів чи євреїв з Піренейського півострова – було чимало купців, нерідко власників великих капіталів. Особливо сприяли успіху Голландії євреї-сефарди[59]. Вернер Зомбарт твердив, буцімто вони не більше не менше як принесли до Амстердама капіталізм[60]. Це явне перебільшення. Зате безперечно, що вони подали серйозну підтримку містові, наприклад у сфері вексельних операцій і ще більше – в галузі біржових спекуляцій. У цих справах вони були майстрами й навіть творцями. Вони також були добрими радниками, ініціаторами ділових мереж, що сполучили Голландію з Новим Світом та Середземномор'ям[61]. Один англійський памфлетист XVII ст. підозрював навіть амстердамських купців у тому, що вони принаджували їх тільки в торговельних інтересах – "євреї та інші чужоземці відкрили для них власну світову торгівлю"[62]. Та хіба євреї, як досвідчені ділові люди, не кидалися постійно туди, де економіка процвітала? Якщо вони приходили до тієї чи тієї країни, то це означало, що справи там ідуть добре або підуть ліпше. Якщо вони полишали цю країну, то це означало, що тут справи йдуть кепсько або ж підуть іще гірше. Хіба не євреї почали покидати Амстердам близько 1653 р.[63]? У всякому разі, через тридцять років, 1688 р., вони подалися до Англії за Вільгельмом Оранським. Чи це не означає, що в ту добу Амстердам, незважаючи на вдаваний гаразд, почував себе не так добре, як у перші десятиліття цього століття?

У будь-якому разі, євреї були не єдиними, хто "створив" Амстердам. Усі торговельні центри Європи надали свій контингент місту, яке збиралося стати чи вже стало центром світу. Перша роля, звісно, належала антверпенським купцям. Антверпен, узятий Александром Фарнезе 27 серпня 1585 р. після вікопомної облоги, домігся, капітулюючи, м'яких умов, зокрема можливості для своїх купців або залишитись, або полишити місто, забравши зі собою своє майно[64]. Ті з них, хто обрав вигнання до Голландії, прийшли туди, отже, не з порожніми руками: вони принесли капітали, компетентність, торгові зв'язки, й це, безперечно, було однією з причин швидкого старту Амстердама. Жак де Ла Файль, антверпенський купець, поселившись у новій північній столиці, не перебільшував, коли писав 23 квітня 1594 р.: "Тут Антверпен перетворився на Амстердам"[65]. Хіба не була третина населення містечка близько 1650 р. чужоземного походження або нащадками чужоземців? Половина перших вкладів Амстердамського банку, створеного 1609 р., надійшла з Південних Нідерландів.

Внаслідок цього Амстердам швидко зростатиме (50 000 жителів 1660 р., 200 000 – 1700 р.) і незабаром перемішає всі національності, досить швидко перетворивши натовп фламандців, валлонців, німців, португальців, євреїв, французьких гугенотів на щирих голландців – *Dutchmen*. Хіба те, що сформувалося, не було в масштабі всієї країни нідерландською "нацією"? Ремісники, купці, імпровізовані мореплавці, чорнороби перетворили маленьку країну, зробили з неї іншу. Але хіба не піднесення самої Голландії подало сигнал до успіху, створило його умови?

Амстердам, Рибний ринок, Ратуша, громадська вага. Естамп Райта й Шутца, 1797 р. (Фонд «Атлас ван Столк».)

Передусім рибальство

Сполучені провінції були "Єгиптом Європи", даром Рейну й Маасу: саме так підкреслив Дідро[66] річковий та суходільний аспекти Сполучених провінцій. Але передусім ці останні були даром моря. Нідерландський народ "так кохається в мореплавстві, що можна сказати, вода більше його стихія, ніж земля"[67]. На Північному морі, часто бурхливому, він відбув своє учнівство в рибальстві, каботажному плаванні, перевезеннях на далекі відстані, в морській війні; за словами одного англійця (1625 р.), чи не було Північне море "академією мореплавців та лоцманів голландських бунтарів"[68]? Тож мав слушність Вільям Темпл: "Республіка Сполучених провінцій вийшла з моря, звідти ж вона почерпнула свою силу"[69].

Голландія та Зеландія споконвіків населяли Північне море й сусідні моря своїми рибалками. Рибальство було національним промислом – принаймні чотирма "промислами". Перший, біля берегів і в прісних водах, забезпечував розмаїття постачання "вельми ніжними ґатунками риби"[70]; то була "пересічна" ловля, але за вартістю вона

становила приблизно половину "великої ловитви" – величезного оселедцевого промислу[71], поряд з яким виглядала досить скромно ловитва тріски й пікші в Ісландському морі та на Доґґер-банці[72] й "полювання" на китів, що в цікавий спосіб називалося "малою ловитвою".

Близько 1595 р.[73] голландці відкрили Шпіцберґен і тоді ж таки навчили баскських рибалок гарпунити кита[74]. В січні 1614 р. ця ловитва була передана як монопольна Північній компанії "від берегів Нової Землі до протоки Дейвіса, включаючи Шпіцберґен, острів Ведмежий та інші місця"[75]. Компанію було розпущено 1645 р.[76], але Амстердам ревно зберігав контроль і зиски[77] від фантастичного винищення китів на крайній Півночі, яке виливало на нього тонни жиру (для виготовлення мила, освітлення осель бідарів, обробки суконь) та центнери китового вуса. Щасливого 1697 р.[78] "з портів Голландії вирушило 128 кораблів для "ловитви" китів, з них між кригою загинуло 7, а 121 повернувся до своїх гаваней, добувши 1255 китів, які дали 41 344 барильця лою. Кожне барильце звичайно продається по 30 флоринів, що становить загалом 1 240 320 флоринів. Кожен кит дає звичайно дві тисячі фунтів китового вуса, що оцінюється 50 флоринів за квінтал, що становить для 1255 китів 1255 тис. флоринів, а обидві суми, складені разом, дають загалом 2 495 320 флоринів"[79]. Цей перелік показує, що пересічно один китобійний корабель добував упродовж кампанії десяток китів, хоча в липні 1698 р. лише один з них привіз до Тексела 21 тушу[80].

Одначе ці багатства мало що означали проти ловитви оселедців на Доґґер-банці вздовж англійського узбережжя впродовж двох путин: від дня св.Іоанна до дня св.Якова (27 січня – 27 травня. – *Приміт.ред.*) та від Воздвиження до дня св.Катерини[81] (14 вересня – 25 листопада. – *Приміт. ред.*). Протягом першої половини XVII ст. цифри були фантастичні: 1500 рибальських кораблів – великих, досить просторих, що дозволяли розбирати рибу на борту, засолювати й укладати її в барильця, по які на місця ловитви приходили невеликі кораблі, доправляючи їх до Голландії та Зеландії (навіть до Англії, де "голландські" оселедці коштували дорожче, ніж виловлені англійськими рибалками)[82]. На цих 1500 оселедцевих кораблях (*buyssen*) було 12 000 рибалок та близько 300 000 барилець риби. Копчені та солоні оселедці, що продавалися по всій Європі, були "золотою жилою" Голландії[83]. Пітер де Ла Кур вважав, що голландська торгівля "зменшилась би наполовину, якби в неї відібрали торгівлю рибою та товарами, які залежать від сієї торгівлі"[84]. Як зауважував 8 липня 1661 р. сер Джордж Даунінґ, "торгівля оселедцями пов'язана з торгівлею сіллю; певною мірою оселедці й сіль розширили голландську торгівлю в Балтійському морі"[85]. А ми додамо, що торгівля на Балтиці була справжнім джерелом голландських багатств.

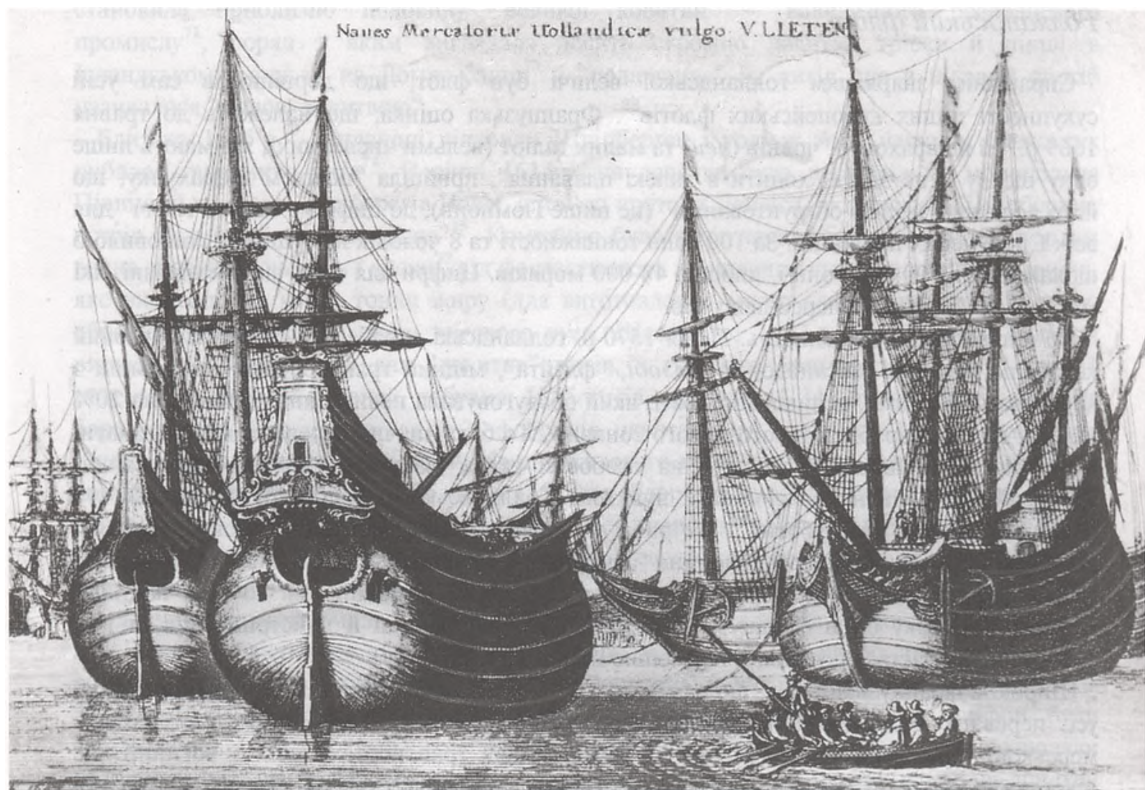
Проте чи не переоцінювалося порівняльне місце рибальства в голландській економіці? Після виданого Кромвелем Навіґаційного акту й першої англо-голландської війни 1652 – 1654 рр. казкова ловитва зменшилася більш як на дві третини[86], і – всупереч передбаченню Пітера де Ла Кура – без того, що від цього розладналася голландська машина. Що ж до занепаду ловитви, то він пояснювався зниженням прибутковості, що було наслідком зростання цін та заробітної платні. Тільки ті, хто займався постачанням кораблів, ще заробляли на життя. Але небавом "випуски з гавані" (*mises hors*) зробилися надто дорогими. Решту довершила конкуренція чужоземної ловитви – французької, норвезької, данської. Втім, якщо однакові причини ведуть за собою однакові наслідки, англійській ловитві оселедців не вдалося набути повного розмаху, незважаючи на заохочення, об'єктом яких вона була. А ще через надто високі витрати[87].

Голландський флот

Справжнім знаряддям голландської величі був флот, що дорівнював сам усій сукупності інших європейських флотів[88]. Французька оцінка, що належить до травня 1669 р.[89] й не враховує "човнів (*heu*) та малих галіот (вельми численних), які мають лише одну щоглу й не здатні ходити в далекі плавання", прийшла "шляхом підрахунку, що його я вважаю досить обґрунтованим" (це пише Помпонн), до цифри в "шість тисяч" для всіх Сполучених провінцій. За 100 тонн тоннажності та 8 чоловік на судно це становило б щонайменше 600 000 тонн і, либонь, 48 000 моряків. Цифри для того часу величезні, які ми, мабуть, навряд чи перебільшуємо.

До кількості додалась якість. Після 1570 р. голландські корабельні створили торговий корабель, що став сенсацією, – *Vlieboot*, "флейта", міцний транспортний вітрильник з круглявими бортами, великої місткості, який обслуговувала нечисленна команда: на 20% менша, ніж на кораблях такого самого тоннажу. То була значна перевага, якщо згадати, що в далекому плаванні витрати на особовий склад (заробітна платня, харчування) тривалий час були найважливішим пунктом. Голландська скнарість розігрувалася тут повністю: раціон був убогий[90] – "риба й каша"; навіть капітани "вдовольнялися... шматком сиру або кавалком солонини дво-трирічної давності"[91]; ні краплі вина; інколи слабке пиво і, коли буяє море, трохи араку, що скупо розподілявся. "З усіх націй, – доходив висновку один француз, – голландці найощадливіші й найстриманіші, в них найменше продається розкоші й найменше марних витрат"[92].

Широкий французький звіт, що належить до 1696 р., не без певної заздрості уточнював усі переваги голландського флоту перед конкурентами. "Голландці, займаючись морською торгівлею, ходять майже на самих тільки транспортах, яких у воєнний час ескортують озброєні фрегати. Це великі кораблі, що мають глибокі трюми, які можуть умістити в собі багато товару; правду кажучи, це погані вітрильники, одначе, попри грубу та важку побудову, вони більш мореплавні, для них не треба такої великої команди (!), як для інших кораблів. Французи змушені тримати чотирьох або п'ятьох чоловік команди на кораблі в 20-30 тонн для його керування; голландці тримають двох, щонайбільше трьох чоловік. На корабель від 150 до 200 тонн французи ставлять 10–12 чоловік екіпажу, голландці – всього 7–8; французи ставлять 18, 20–25 чоловік на корабель у 250, 300 або 400 тонн, а голландці тільки 12–16, щонайбільше 18. Французький матрос отримує 12, 16, 18–20 ліврів на місяць, а голландець давно вже вдовольняється 10–12 ліврами, і офіцери – відповідно. Для раціону французьких матросів потрібні хліб, вино, сухарі, чисто пшеничні й цілком білі, свіже й солоне м'ясо, тріска, оселедці, яйця, масло, горох, квасоля, а коли вони їдять рибу, то треба, аби вона була приправлена, та й то вони не бажають її їсти, хіба що в пісні дні. Голландці ж вдовольняються пивом, житнім хлібом та сухарями, часто-густо вельми чорними, але чудового смаку, сиром, яйцями, маслом, невеликою кількістю солонини, горохом, кашею і їдять багато в'яленої риби без приправи щодня, не розрізняючи ні пісних, ні скоромних днів, а це коштує набагато менше, ніж м'ясо. Французи, маючи палкіший і рухоміший темперамент, їдять 4 рази на день, голландці, в яких темперамент холодніший, їдять усього двічі, щонайбільше тричі на день. Французи будують свої кораблі з дуба, скріпленого залізом, що коштує дорого; більша ж частина голландських кораблів, зосібна тих, що не ходять далі, ніж до Франції, зроблені всього лише зі сосни й скріплені дерев'яними шпениками, і хоч вони й великі, коштують при спорудженні наполовину менше, ніж наші. В них і дешевші снасті, їм

Голландські вітрильні транспортні кораблі. Естамп В.Голлара, 1647 р.
(Зібрання «Атлас ван Столк».)

ближче за нас до Півночі, звідки черпають залізо, кітви (*anghres*), коноплі для линв та швартових, що їх вони виготовляють самі, так само, як і парусину”[93].

Справді, інша перевага голландського кораблебудування полягала в недосяжних для конкурентів цінах на їхніх корабельнях: як свідчить французьке листування, “їхня таємниця в тому, щоб робити вози (читай: кораблі) дешевшими, ніж роблять інші”[94]. Без сумніву, тому, що корабельне дерево, смола, вар, линви, всі ці коштовні морські товари (*naval stores*) надходили до них просто з країн Балтійського моря, включаючи й щогли, що довозилися спеціальними кораблями[95]. А також і тому, що голландці використовували найновішу техніку (механічні пили, щоглопідіймальні машини, виготовлення взаємозамінних запасних частин) та досвідчених майстрів і робітників. Настільки, що славетні саардамські корабельні біля Амстердама могли зобов’язатися, “за умови, коли їх попередять за два місяці наперед, будувати щотижня решти року військовий корабель, готовий підіймати такелаж”[96]. Додаймо, що в Голландії, хоч би яку галузь діяльності ми взяли, кредит був легкоприступний, дешевий, багатий. Нема нічого дивного в тому, що голландські кораблі дуже рано почали експортуватися за кордон, до Венеції, Іспанії й навіть на Мальту для корсарських заходів (мальтійських) рицарів у моря Леванту[97].

На доповнення до цього Амстердам став першим ринком Європи для кораблів, що купувалися принагідно. Ваш корабель зазнав катастрофи біля берегів Голландії – впродовж кількох днів ви можете купити інший і повантажитися на нього зі своєю командою, не гаючи часу: посередники навіть забезпечать вас вантажем. Зате якщо ви приїдете суходолом по таку покупку, то вам ліпше привезти з собою своїх матросів. Тому що в Сполучених провінціях у транспортних справах людина була єдиною, якої бракувало.

Одначе від неї, цієї людини, не вимагалося бути досвідченим моряком. Достатньо, аби заступити керівні пости. А з усім іншим упорається будь-який новачок. Національного вербування, що активно провадилося аж до самого села в середині країни, було замало. Так само, як було його замало у Венеції, а відтак у Англії. Отже, чужоземець пропонував свої послуги або ж їх домагалися в нього силоміць. "Ходакам до Голландії", що приходили сюди працювати кайлом, заступом чи серпом, нерідко випадало опинятися на палубі корабля. 1667 р. на службі Сполучених провінцій буцімто перебувало 3000 шотландських та англійських моряків[98], а за даними одного французького листа, спорядження кораблів, яке проводив Кольбер, нібито призвело до репатріації до Франції 30 000 моряків, які були переважно на службі в Голландії[99].

Достовірність цих цифр не ґарантується, але ясно, що Голландія могла взяти на себе перевезення морями світу тільки тією мірою, якою вона одержувала від бідолашної Європи потрібну їй додаткову робочу силу. А ця робоча сила рада була відгукнутися на поклик. 1688 р., коли Вільгельм Оранський готувався вирушити до Англії, аби прогнати звідти Якова II, команди того флоту, що прослизне під носом кораблів Людовіка XIV, набрали з неабиякою легкістю: варто тільки було збільшити платню під час вербування[100]. Одне слово, то була не "кволість" Європи[101], а її злиденність, що дозволила голландцям "закласти початок" своєї Республіки. Ще в XVIII ст. брак команд, такий гострий у Англії, все ще відчувався в Голландії. Коли за часів Катерини II російські кораблі зупинялися в Амстердамі, дехто з їхніх матросів обирав свободу; голландські вербувальники хапали їх "на лету", і ці сіромахи одного чудового дня опинялися на Антильських островах або на Далекому Сході, жалібно благаючи повернути їх на батьківщину[102].

Чи була "держава" Сполучених провінцій?

Уряд у Гаазі вважався слабким, неміцним. З чого слід було б зробити висновок, що незначний державний апарат сприяв подвигам капіталізму, навіть був їхньою умовою. Не доходячи такого висновку, історики залюбки потвердили б міркування П.В.Клейна[103], а саме, що стосовно Сполучених провінцій навряд чи можна говорити "про щось таке, що було б державою". П'єр Жаннен[104], не такий категоричний, задовольнявся твердженням, що голландський розквіт нічим не завдячував "державі, мало здатній на втручання". Не інакше думали й сучасники. За словами Този Котиньо, португальського посла, який навесні 1647 р. провадив у Гаазі переговори й намагався підкупити тих, кого можна було, цей уряд "був правлінням стількох різних голів та умів, що його представники рідко могли зійтися на тому, що для них ліпше"[105]. Тюрґо близько 1753 – 1754 рр. говорив про "Голландію, Ґенуя й Венецію, де держава немічна й убога, хоча приватні особи

багаті"[106]. Це міркування, слушне (та й то із застереженнями) для Венеції XVIII ст., вочевидь несправедливе для міста, яке панувало в XV ст.; ну а для Голландії?

Відповідь залежатиме від того, щó розуміти під урядом чи державою. Якщо, як це надто часто трапляється, не розглядають разом державу й соціальну базу, яка її підтримує, то ризикують прийти до помилкового міркування про неї. Це правда, що установи Сполучених провінцій були архаїзовані; за своїм корінням вони були досить старим спадком. Правда, що сім провінцій вважали себе суверенними, що до того ж вони поділялись на крихітні міські республіки. Правда й те, що центральні інститути – Державна рада, *Raad van Staat* (яка була, "власне, головним наглядачем[107] над усіма справами Республіки"[108], своєрідною виконавчою владою або, ліпше сказати, міністерством фінансів), і Генеральні штати, які також засідали в Гаазі й були постійним представництвом послів провінцій, – правда, що й інститути в принципі не мали ніякої реальної влади. Кожна важлива ухвала мала надсилатися провінційним штатам і одностайно ними схвалюватися. Беручи до уваги розходження інтересів між провінціями, й особливо між провінціями приморськими та провінціями внутрішніми, ця система була постійним джерелом конфліктів. Це не Сполучені провінції, а Роз'єднані, твердив В.Темпл 1672 р.[109].

Ці внутрішні зіткнення та конфлікти виявлялися на урядовому рівні в безперервній боротьбі між Голландією, яка використовувала свою фінансову владу, аби накинути своє лідерство, та принцами Оранського дому, які "правили" як *статхаудери* п'ятьма провінціями з семи, головували в Державній раді й командували морськими та суходільними збройними силами, маючи чин і виконуючи функції адмірала й генерал-капітана Республіки. Провінція Голландія, репрезентована своїм великим пенсіонарієм, секретарем Державної ради, завше підтримувала суверенітет та вільності провінцій, бо, якщо центральна влада була слабка, Голландія легше могла накинути свою владу завдяки величезній економічній перевазі й внаслідок того простого факту, що вона сама давала понад половину державних доходів[110]. Зі свого боку статхаудер уперто прагнув установити особисту владу в монархічний спосіб, отже, зміцнити центральну владу, аби протистояти голландській перевазі. Він використовував для цього провінції та міста, які ревниво ставилися до Голландії й Амстердама та надто часто відчували з боку цих останніх утиски.

Наслідком цього були напруженості, кризи й чергування при владі обох суперників. 1618 р. у зв'язку з глибокою релігійною кризою, в якій арминіани (ремонстранти) протистояли гомаристам (контрремонстрантам), принц Мориц Нассауський наказав арештувати великого пенсіонарія Голландії Яна ван Олденбарневелта, якого засудили до смертної кари й наступного року стратили. В липні 1650 р. статгаудер Вільгельм II зробив спробу державного перевороту, яка вдалася в Гаазі, але в жалюгідний спосіб провалилася в Амстердамі. Тим часом передчасна смерть принца розв'язала руки "республіканцям", які скасували статгаудерство й правили майже чверть століття, до 1672 р. Під час французького вторгнення Вільгельм III відновив статгаудерство, що набрало вигляду інституту громадського порятунку. Великого пенсіонарія Яна де Вітта і його брата по-звірячому вбили в Гаазі. Достоту так само, але значно пізніше, 1747 р., французькі успіхи в іспанських Нідерландах, що викликали занепокоєння, дозволили Вільгельму IV відновити свою владу[111]. Нарешті 1788 р. революція нідерландських "патріотів", що спрямовувалася такою самою мірою іззовні, як і зсередини, привела, як реакція, до перемоги Вільгельма V й спричинила переслідування "оранжистами" своїх супротивників.

Загалом у цих змінах та чергуваннях важливу ролю відігравала зовнішня політика. Чи не полягала вже 1618 р. проблема не в релігійних пристрастях, а в потребі прийняти ухвалу: відновлювати війну з Іспанією чи ні? Перемога статхаудера над Голландією, що сприяла, як це буде завше, мирові, через два роки скінчиться розривом Дванадцятирічного перемир'я.

Ось так, залежно від воєнної ситуації, що складалася в Європі, центр політичної влади в Сполучених провінціях коливався між статхаудерством, з одного боку, та Голландією й величезною потугою Амстердама, з другого. Для реґентів провінцій та міст такі чергування означали чи то "чистки", чи то справжню систему "здирництва", якщо скористатися образами, запозиченими з досвіду інших; в будь-якому разі – втрати, збитки чи вигоди для груп соціальної еліти. За винятком "флюґерів"[112], або обережних, які щоразу виходили сухими з води, й за винятком вельми терплячих: одна з криз усуває *родину*; через два десятки років наступна криза може повернути її на колишнє місце.

Та чи не було найважливіше те, що в тому й тому разі Сполучені провінції дбали про свій престиж та свою могутність? Ян ван Олденбарневелт чи Ян де Вітт, перебуваючи при владі, були такі самі тверді, як Мориц Нассауський або Вільгельм III. Що різнило супротивників, то це мета й засоби. Голландія підпорядковувала все захистові своїх інтересів у торгівлі. Вона бажала зберегти мир, а військові зусилля Республіки орієнтувати на володіння сильним флотом, умову своєї безпеки (1645 р. цей флот утрутився на Балтійському морі у війну між Швецією та Данією, щоб покласти їй край, бо вона завдавала шкоди голландським інтересам). Зі свого боку провінції, вірні статхаудеру, займалися більше військом, яке захищало їх від загрози з боку завше небезпечних сусідів і відкривало можливість кар'єри для їхніх шляхтичів. Ці провінції залюбки піддавалися спокусі втручатись у постійну гру воєнних пристрастей на Європейському континенті. Але флот чи армія, війна чи мир, статхаудер чи великий пенсіонарій – Сполучені провінції мали намір примусити себе шанувати. Чи могло бути інакше в центрі світу-економіки?

Майже незмінні внутрішні структури

У середині країни зміни в орієнтації влади мали своє значення. Бурґомістри, ешевени усувалися, замінювались; звідси відбувалася відома мобільність у *середині* привілейованого класу, своєрідна ротація носіїв політичної влади. Але у своїй сукупності панівний клас залишався на місці незалежно від того, хто брав гору – Голландія чи принц Оранський. Як відзначив Е.Коссман[113], "принци Оранські рідко виявляли волю й ніколи здатність скасовувати голландську плутократію". Безперечно, тому, як припустив інший історик, що "в кінцевому підсумку вони самі були аристократами та оборонцями заведеного порядку"[114]. Може, також і тому, що протистояти Голландії вони могли тільки до певної межі, що їхня інтервенціоністська зовнішня політика спонукала їх не ставити під питання внутрішній порядок та підвалини суспільства. "Коли принц Оранський, ставши королем Англії, вперше повернувся до Гааги, Генеральні штати наказали запитати в нього, чи бажає він, щоб його прийняли на їхніх зборах як короля Англійського а чи як адмірала й генерал-капітана Союзу. Він відповів, що, зберігши з великою утіхою ті посади, які він та його попередники мали в Республіці, він бажав би бути прийнятим саме в тому чині, який вони йому дали. Й справді, він і далі посідав своє

Площа Дам у Амстердамі 1659 р. Картина Якоба ван дер Ельфта. Шантильї, Музей Конде. (Фото Жиродона.)

звичне місце в зборах Генеральних штатів, за винятком того, що замість крісла, схожого на крісло голови, в якому він сидів раніше, йому дали крісло вище, на якому були вишиті герби королівства Великобританії"[115]. Це деталь протоколу, але в остаточному підсумку хіба пошана до інститутів не була насамперед захистом нідерландської олігархії? У XVIII ст. ця остання навіть не раз убачатиме в існуванні й діяльності статхаудерства ґарантію збереження соціального порядку.

Одне слово, цей привілейований клас розміщується в центрі всієї політичної системи. Проте визначати його місце не просто. Як і інститути, які підтримували його й які він надихав, цей клас сягав своїм корінням давніх часів, "буржуазії", що володіла посадами ешевенів доби бурґундського та іспанського володарювання. Довга, від 1572-го до 1609 р., війна за Незалежність забезпечила першість цій буржуазії; вона розорила шляхетство в більшості провінцій, а реформістська церква, незважаючи на релігійну кризу 1618 – 1619 рр., і далі підлягала провінційним і міським властям. Нарешті, "Революція" освятила могутність класу реґентів, цебто політичної еліти, яка в кожному місті й у кожній провінції посідала важливі посади й практично володіла необмеженою владою в справах фіскальних, судових, у локальній економічній діяльності.

Реґенти ці утворювали особливу групу над діловою буржуазією, яка не могла проникнути до цієї групи за своїм бажанням. Але посади, які вони обіймали, майже не годували своїх носіїв, заробіток був сміховинним, і це відвертало від цих посад людей, які не мали статку. Так чи інакше реґенти, ясна річ, брали участь у зростанні багатства Сполучених провінцій. Вони мали зв'язки з діловим світом; дехто прямо походив з нього; родини, які збагачувалися, одного чудового дня вступали до лав на перший погляд замкненої політичної олігархії чи то через шлюби, чи то в разі кризи влади. Ця політична еліта, проте, утворювала особливу групу, своєрідний патриціат. Було, мабуть, 2 000 реґентів, які кооптувалися з одних і тих самих родин, з одного й того самого соціального середовища (грошей і влади), які тримали у своїх руках водночас міста й провінції, Генеральні штати, Державну раду, Ост-Індську компанію й були пов'язані з купецьким класом, які часто-густо й далі брали участь у торгових і промислових справах. Б.М.Влекке говорить про "олігархію" завбільшки приблизно з 10 000 чоловік[116], цифру, мабуть, надмірну, якщо тільки вона не охоплює членів родин.

Проте впродовж "Золотого століття" регенти напевне не піддавалися спокусі патриціанської пихи та життя напоказ. Тривалий час вони вміли розігрувати ролю скромних батьків родин перед населенням, про звичне зухвальство якого говорили сучасники, як і про те, наскільки сильний його смак до свободи. Автор "Утіх Голландії" (*"Délices de la Hollande"*) писав: "Не новина почути, як якийсь нероба (*gallefretier*[117]) у сварці з поштивим буржуа викрикує такі образливі слова: я такий самий добрий, як і ти, хоч ти й багатший за мене... І таке все інше, що важко переварити. Але розважливі люди гідно (*accortement*[118]) уникають таких зіткнень, і багаті ухиляються, як тільки можуть, від взаємин з простим народом, аби він більше їх шанував"[119].

Цей текст іще ліпше попрацював би на нас, якби він говорив щось про мотиви таких "сварок", сутичок. Одначе, зрозуміла річ, що в так званому спокійному XVI ст. вже була соціальна напруженість. Гроші були засобом закликати до порядку кожного, але таким способом, який треба було з обережності приховувати. Очевидячки, що зі схильності чи внаслідок інстинктивних хитрощів багатії в Амстердамі тривалий час досить природно й добросердо маскували багатство й розкіш. "Хоч би яка абсолютна була влада маґістрату, – зауважує путівник 1701 р., – в ньому не помітно ніякої пишноти, й ви

бачите сих знаменитих бурґомістрів, які ходять містом без почту та служників і аж ніяк не різняться від городян, що їм підлягають"[120]. Сам Вільям Темпл[121] 1672 р. дивувався, що такі видатні люди, як великий пенсіонарій Голландії Ян де Вітт або Міхіел де Рейтер, великий флотоводець свого часу, не вирізнялись: перший – серед "найпересічніших городян", а другий – "серед найрядовіших капітанів корабля". Будинки на Герренґрахт, вулиці вельможних панів, не виставляють напоказ пишних фасадів. І інтер'єри в "Золотому столітті" майже не знали розкоші дорогого вмеблювання.

Але ця скромність, ця терплячість, ця відкритість почали змінюватися з приходом до влади 1650 р. "республіканців". Справді, відтоді олігархія взяла на себе нові й численні завдання; вона піддалася бюрократизації, яка проґресувала сама собою, вона більш ніж наполовину відійшла від справ. А відтак для всього вищого голландського суспільства, що казково розбагатіло, з'явилася велика спокуса до розкоші. "70 років тому, – зауважив 1771 р. Ісаак де Пінто, – в найбільших амстердамських неґоціантів не було ні садків, ні заміських будинків, що їх можна було б порівняти з тими, якими нині володіють їхні посередники. Будівництво й величезні витрати на утримання таких чарівних палаців, або, точніше, таких безодень, – не найбільше зло, а неуважливість і недбальство, що їх породжує ця розкіш, часто-густо завдають чималої шкоди в справах і в комерції"[122]. Справді, у XVIII ст. комерція дедалі більше ставала другорядною для привілейованих володарів грошей. Надмірно великі капітали йшли з неї, аби бути вкладеними в ренти, у фінансові операції, в ігри кредиту. Й це товариство надто багатих рантьє дедалі більше замикалося; що далі, то більше воно відокремлювалося від основної маси членів суспільства.

Цей розрив найвищою мірою виказував себе в галузі культури. Еліта в ту добу відкинула національну традицію, піддалася французькому впливові, який заполонив усе. Голландський живопис ледь переживе смерть Рембрандта (1669 р.). Якщо "французька навала 1672 р. провалилася у воєнному та політичному планах, то вона мала повний чи майже повний успіх у культурному аспекті"[123]. Як і в решті Європи, запанувала навіть французька мова, й то був ще один засіб підкреслити відстань між собою та народними масами. Вже 1673 р. Пітер де Ґроот писав Абрагаму де Вікефорту: "Французька мова існує для освічених... фламандська ж – тільки для невігласів"[124].

Податок проти бідняків

Якщо голландське суспільство було тим, чим воно було, то не доводиться дивуватися: податкова система милувала капітал. На першому місці серед особових податків стояв *Heere Geld* – податок на наймитів: 5 флоринів 16 су – за одного наймита; 10 флоринів 6 су за двох; а за трьох – 11 флоринів 12 су; за чотирьох – 12 флоринів 18 су; за п'ятьох – 14 флоринів 14 су. Тобто в цікавий спосіб спадний податок. Був також і прибутковий податок, але кого б він не влаштовував у наші дні! Він становив 1%, цебто 15 флоринів з 1500 флоринів доходу, 12 флоринів з 1200... Доход нижчий за 300 флоринів податком не обкладався. Нарешті, "ті, в кого зовсім нема постійного доходу й хто живе тільки за рахунок своєї торгівлі чи фаху, який вони практикують, обкладаються податком згідно з доходом, який вони, як самі вважають, можуть отримувати від цієї торгівлі чи фаху"[125]. Маючи справу з оцінкою доходу, що підлягає обкладенню, люди знайдуть не один спосіб себе захистити. Й до всього ж, як і у Франції[126], привілей мав тут своє значення: не було прямого податку на спадщину.

Фіскальні тягарі було перенесено на непрямий податок – зброю, якою користувались як Генеральні штати, так і провінції та міста. Для споживача це був мовби безперервний вогонь. Усі спостерігачі твердили, що жодна держава в XVII та XVIII ст. не була так обтяжена податковими зборами. У XVIII ст. були податки на споживання, так звані акцизи, на "вина й міцні напої, оцет, пиво, всі види зерна, різні ґатунки борошна, на садовину, на картоплю[127], на масло, будівельне дерево та дрова, торф, вугілля, сіль, мило, рибу, тютюн, люльки, на свинець, черепицю, цеглу, на всі види каміння, на мармур"[128]. Щоправда, 1748 р.[129] постало питання про руйнування цієї складної споруди. Але довелося від цього відмовитись, бо жодне загальне обкладення не могло поглинути стількох окремих податків, що складалися поступово, до яких так чи інакше звикли платники податків. І, безперечно, численними податками, наче рядовими солдатами, простіше було маневрувати, ніж однією великою фігурою. В усякому разі, безліч таких рядових солдатів була головною рисою фіскальної системи. Це розважило одного спостерігача: "За корову, продану за шістдесят франків, буде вже заплачено 70 тутешніх ліврів. М'ясну страву не поставиш на стіл, перш ніж за неї не заплатиш приблизно двадцятиразовий акциз"[130]. "До того ж, – повідомляє один мемуар 1689 р., – нема жодного виду продовольства, який не обкладався б акцизом, або податком на споживання; той, який беруть за мливо й за пиво, такий високий, що він майже дорівнює ціні пшениці чи пива, коли те продається за звичайну ціну. Вони навіть знайшли спосіб зробити пиво вельми дорогим, удавшись для сього до своєї звичної спритності, бо для того, щоб перешкодити збуту у своїй країні товару, ввезення якого їхні зобов'язання не дозволяють заборонити відверто, вони у своїй країні обкладають споживання його таким надмірним збором, що нема жодної приватної особи, яка забажала б ввезти сей товар для свого споживання, й жодного купця, що зважився б ввезти його для продажу через побоювання, що не можна буде знайти для нього збуту"[131].

Непрямий податок, головний чинник дорожнечі життя, особливо обтяжував дрібний люд. Багач уникав удару або зносив його легше. Так, купці мали право оголошувати на митниці або на міських заставах вартість товарів, що підлягали обкладенню. Вони встановлювали її на власний розсуд[132], і після проходження контролю вже більше не могла відбутися жодна перевірка. А загалом, чи можна уявити собі суспільство й державу, які були б систематично несправедливішими? За статгаудерства Вільгельма IV потрібні були бунти (які він почасти й спровокував), аби покласти край системі відкупу податків[133]. Але заснування державного правління (50 000 службовців у самій тільки провінції Голландія)[134] нічогісінько не змінило в первісній нерівності системи.

І це було логічно: багатий платник податків, який чинив опір чудово спорядженому фіску, постійно брав участь у позиках Генеральних штатів, провінцій або міст. Близько 1764 р. Сполучені провінції, що могли розраховувати на 120 млн. доходу, мали 400 млн. боргу під вельми низький відсоток. Чи не свідчить це про сильну державу, якій вистачило грошей і для громадських робіт, і для армій найманців, і для спорядження флоту? А також і про державу, яка вміє керувати державним боргом? "А що ніколи не трапляється затримок у виплаті відсотків, – пояснює Ісаак де Пінто, – це призводить до того, що ніхто не думає про те, аби забрати свої капітали; а крім того, маючи потребу в грошах, *вони можуть продавати їх з вигодою*"[135]. Я підкреслив останні слова де Пінто, оскільки вони пояснюють такий пасаж у "Журналь де коммерс" від січня 1759 р.: "Державні папери в Голландії... приносять тільки 2,5%, але на ринку можна отримати за них 4, а то й 5%"[136]; розумій: бувши випущеними по 100, вони котуються по 104 або 105. Тільки-но виникла

потреба в позичці, передплатники квапилися взяти участь. Один лист із Гааґи від серпня 1744 р. свідчить: "Доказ багатств голландських приватних осіб і великого достатку грошей, що є в країні, полягає в тому, що три мільйони довічних шестивідсоткових рент і облігацій, належних до виплати з 2,5%, було зібрано менш ніж за десять годин, і, якби капітал становив п'ятнадцять мільйонів, наслідок був би той самий; але справи державної скарбниці стоять не так, як з приватними гаманцями: ці останні повні, а скарбниця майже порожня; одначе в разі потреби можна знайти великі ресурси шляхом деякого впорядкування у фінансах, а особливо – породинного податку"[137].

А в "разі потреби" браку не було: війни були безоднею; до того ж – така "штучна" країна, якою були Сполучені провінції, щороку мусила реконструюватися. Власне, "утримання дамб і великих шляхів коштує державі більше, ніж дають їй податки із земель"[138]. "Однак же доход від комерції і споживання величезний, незважаючи на скнарість ремісників, яка робить паролі[139] французької помірності, не даючи тих самих вигод, бо робоча сила там набагато дорожча, ніж у Франції". Ось ми й знову перед проблемою дорожнечі життя. Вона була нормальною в центрі світу-економіки, привілейована країна навіть знаходила в цьому вигоду. Але як і всі переваги, вона могла одного чудового дня обернутись на свою протилежність. Може, ця перевага приносила свої успішні наслідки, лише бувши підтримана активним виробництвом? Але в XVIII ст. виробництво падало, тимчасом як заробітна платня, за словами Яна де Фриса, залишалася "заціпенілою", "закам'янілою"[140] на високих рівнях. Відповідальність за це напевне лежала на обкладенні податками. Але чи то ознака "слабкої держави", що державні потреби вдовольняються за рахунок суспільства?

Перед лицем інших держав

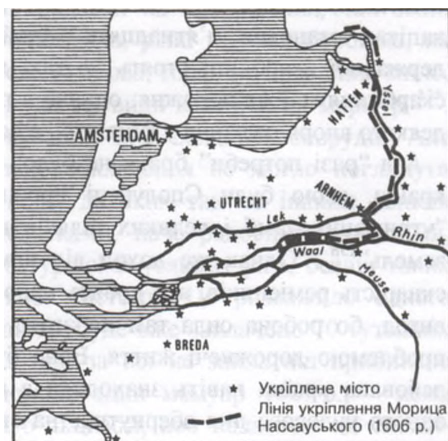
Те, що Сполучені провінції були сильною державою, показує їхня зовнішня політика впродовж "Золотого століття" Республіки приблизно до 80-х років XVII ст., коли занепад її значення в Європі почав ставати очевидним.

Від 1618-го до 1648 р., упродовж так званої Тридцятирічної війни, там, де ми, історики, бачимо на першому плані тільки Габсбургів чи Бурбонів, Ришельє, графа й герцоґа Оліွареса чи Мазарині, чи не належала вельми часто провідна роля Голландії? Нитки дипломатії зв'язувались і розплутувалися в Гаазі. Саме там організовувалися послідовні вступи у війну Данії (1626 р.), Швеції (1629 р.) і навіть Франції (1635 р.). Одначе, як кожен центр економічного світу, що шанує себе, Сполучені провінції стримували війну за своїми межами: на їхніх кордонах серія фортець посилювала перешкоди, що утворювалися складними вóдяними перепонами. Нечисленним, але "дуже старанно відібраним, вельми добре оплачуваним й добре нагодованим"[141], навченим найбільш наукового ведення війни найманцям доручали стежити за тим, аби Республіка залишалася захищеним острівцем у безпеці.

Погляньте також, як флот Сполучених провінцій утрутився 1645 р. у воєнні дії на Балтиці, щоб покласти край війні між Данією та Швецією, яка шкодила голландським інтересам. Якщо Сполучені провінції, незважаючи на всі зусилля принців Оранських, утрималися від будь-якої завойовницької політики на шкоду іспанським Нідерландам, то аж ніяк не від слабкості. Чи то було в інтересах амстердамських купців іти визволяти Антверпен, коли гирло Шельди та його блокада перебували в їхніх руках? Подивіться, як делеґати Штатів у Мюнстері збільшували число вимог до французів і хитрощів проти

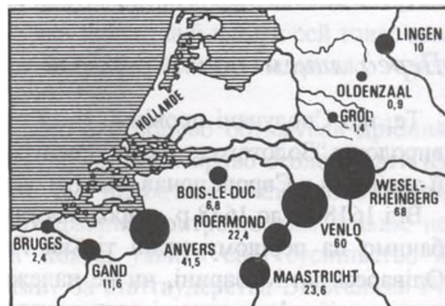
I. СПОЛУЧЕНІ ПРОВІНЦІЇ ПЕРЕТВОРЮЮТЬСЯ НА УКРІПЛЕНИЙ ОСТРІВ

Наприкінці XVI ст. усі міста в Нідерландах були укріплені на «італійський кшталт», з бульварами та кавльєрами. 1605-1606 pp. Мориц Нассауський доповнив ці фортифікаційні споруди зведенням суцільного пояса невеликих фортів та земляних валів уздовж великих річок. (Див.: G. Parker, El Ejército de Frandes..., 1976, p. 48-49.)

II. ВАЖЛИВІСТЬ СУХОДІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ ДЛЯ СПОЛУЧЕНИХ ПРОВІНЦІЙ

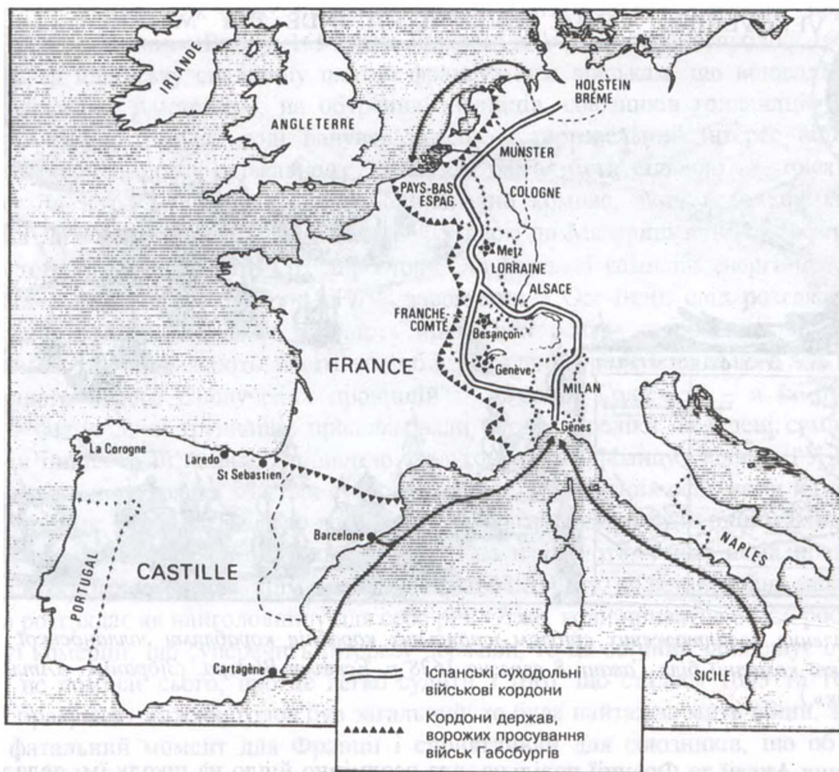
Справжньою загрозою для країни було виявитися відрізаною від водяних шляхів, які її з'єднували в торговельному відношенні з іспанськими Нідерландами та з Німеччиною. Про важливість цих шляхів свідчать доходи митниць, що перебували під іспанським контролем: 300 000 екю на рік. Поряд з назвою кожного міста позначено суму, яку воно виплачувало, - в тис. екю. (Див.: Alcala-Zamora, España, 1975, p. 184.)

III. СПРОБА БЛОКАДИ 1624–1627 PP.

1624 р. іспанці встановили блокаду водяних шляхів та постачання худобою по суходолу з Данії (дорогою, позначеною подвійною рисою). Але вести й далі цю дорогу політику після 1627 р. вони не змогли. Чи не сталося це з причини економічної кризи та банкрутства Іспанської держави того самого року? (Ibid., p. 185.)

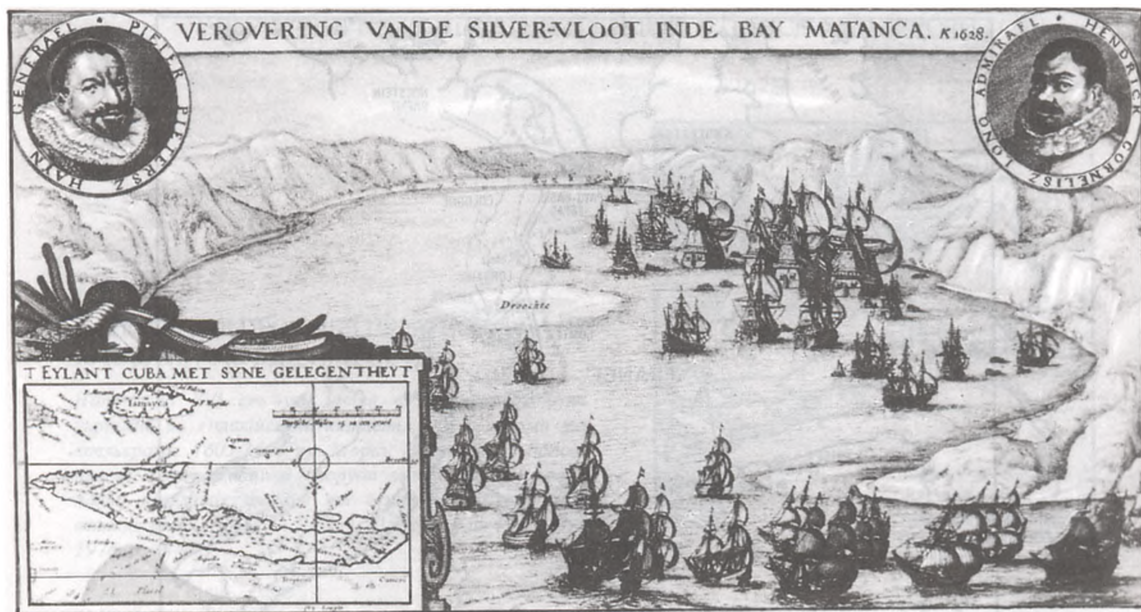

IV. СУХОДІЛ ПРОТИ МОРЯ

Бувши обтяжена на морі, війна для іспанців залежала від системи постачання, яка, спираючись на Сицилію, Неаполь, Міланський регіон, Франш-Конте, Іспанські Нідерланди й користуючись численними випадками сприяння або нейтралітету в німецьких землях, змогла створити постійні транспортні коридори через Альпи до самого Північного моря. На карті цей іспанський постачальницький маршрут продовжений до Голштинії, зони набору солдатів для нідерландського війська. (За даними Дж.Паркера: G. Parker, op. cit., p. 90.)

них. "Жалюгідне видовисько – бачити, як сі депутати поводяться з нами", – писав Серв'єн[142]. Погляньте (задля ще одного орієнтира), як 1668 р. Сполученим провінціям удалось укласти троїстий союз з Англією та Швецією й зупинити просування Людовіка XIV в іспанських Нідерландах, що викликáло неспокій. У ті роки – 1669 та 1670, – що були вирішальними для всієї Європи, Ян де Вітт, великий пенсіонарій, який тримав у своїх міцних руках голландські сили, й посол Людовіка XIV чудовий Арно де Помпонн поштиво провадили дискусії на рівних. У мене не створюється враження, якщо до них уважно прислухатися, що голландець мав бодай найменший комплекс неповноцінності перед представником Короля Сонце. Він дуже спокійно (і, на нашу думку, розважливо) пояснював послові, який не вірив своїм вухам, чому Франція, по суті, неспроможна накинути Голландії свою волю.

Ні, нідерландський уряд не був немічним, це було не стільки справою уряду, скільки наслідком економічної ваги. При мирних переговорах у Німвегені (1678 р.), Рисвіку (1697 р.) та в Утрехті (1713 р.) Сполучені провінції залишалися державою, яка мала вагу.

Захоплення навантажених сріблом іспанських кораблів кораблями голландської Вест-Індської компанії біля Гавани 8 вересня 1628 р. Естамп Вішера. (Зібрання «Атлас ван Столк».)

Піднесення Англії та Франції повільно, але неодмінно йшло на шкоду їм, дедалі більше розкриваючи вади Сполучених провінцій та їхню крихкість, однак то була еволюція, плоди якої визріватимуть довго.

Царська влада ділових операцій

Тим, що голландські політика й спосіб життя не переставали захищати й охороняти посеред сприятливих і несприятливих перипетій, через які їм доводилося проходити, був комплекс торгових інтересів. Ці інтереси розпоряджалися всім, усе захлюпували – чого не могли зробити ні релігійні пристрасті (скажімо, після 1672 р.), ні національні пристрасті (наприклад, після 1780 р.). Чужоземні спостерігачі часто-густо виказували своє обурення цим, і вони – щирі чи ні, об'єктивні чи необ'єктивні – допомагають нам побачити це виразніше.

Справді, як не дивуватися, що голландські купці, які терпіли прискіпування з боку ООК[143] і ревниво ставилися до її привілеїв, пускали свої власні капітали в рух або підтримували Ост-Індські компанії, що змагалися з нею, – англійську, данську, шведську, навіть компанію Остенде? Що вони вкладали гроші у французьке каперство в Дюнкерку, яке принагідно оберталося проти кораблів їхніх співвітчизників?[144] Що купці були в змові з варварійськими корсарами, які оперували в Північному морі (щоправда, цими варварійцями нерідко були самі голландці, які не зізнавалися в цьому)? Що 1629 р., після захоплення біля Гавани іспанських галіонів, акціонери Вест-Індської компанії зажадали негайного поділу здобичі й, домігшись цього, поклали початок першій слабкості своєї

компанії?[145] Достоту так само, якраз зі зброєю, купленою в голландців, португальці прогнали цих останніх з Ресифі 1654 р., а Людовік XIV напав на Республіку 1672 р. Під час війни за Іспанську спадщину платня французьким військам, що воювали в Італії, видавалася через Амстердам, на обурення англійців, союзників голландців у війні з Францією. Річ у тім, що тоді панував купець, і торговельний інтерес відігравав у Голландії ролю інтересу державного. "Торгівля бажає бути вільною", – писав 1662 р. Пітер де Ла Кур[146]. "Гендель – один-однісінький компас, який веде сих людей", – вигукував Ла Тюйєрі, французький посол[147], у листі до Мазаріні від 31 березня 1648 р. Близько того самого часу, 1644 р., директори Ост-Індської компанії енергійно твердили, що "міста й фортеці, *які Heeren XVII*[148] завоювали в Ост-Індії, слід розглядати не як національні завоювання, а як власність приватних осіб – купців, які мають право продавати їх, кому забажають, навіть коли б ішлося про короля Іспанського або про будь-якого іншого ворога Сполучених провінцій"[149]. Вороги Голландії – а їх була тьма-тьмуща – без жодних труднощів продовжували б такі переліки, складені сумлінно, так ніби вади інших були нашою особистою заслугою. Один француз заявив: "У Голландії інтерес держави в справах торгівлі становить інтерес приватних осіб, вони йдуть пліч-о-пліч (це те саме, якби сказати, що держава й купецька громада були одним і тим самим). Торгівля цілком вільна, купцям зовсім нічого не наказують, у них нема правил, яких треба було б дотримуватися, крім правил власного інтересу: це встановлена максима, яку держава розглядає як найголовнішу для себе річ. Отже, коли приватна особа робить щось для своєї комерції, що суперечить інтересу держави, то ця остання заплющує очі й удає, буцімто не помічає сього; про це легко судити з того, що сталося 1693 та 1694 рр. У Франції бракувало збіжжя, голод був загальний; то була найтяжча мить війни, здавалося, то був фатальний момент для Франції і сприятливий для союзників, що об'єдналися проти неї. Хіба був вищий державний інтерес для цього голландця та для його союзників, ніж сприяти загибелі Франції, щоб примусити її принаймні згодитися на мир на умовах, які вони забажали б їй нав'язати? Отже, в жодному разі не постачати їй зерно – хіба вони не мусили шукати всіляких засобів для її виснаження, якщо це було для них можливе? Не можна сказати, що вони не знали про цю політичну обставину, бо видали найсуворіші заборони всім купцям та господарям кораблів, що залежали від їхньої влади, вирушати до Франції під будь-яким приводом. Одначе хіба се завадило листуванню голландських купців зі французькими купцями з метою доправити їм до Франції (хліб), використовуючи шведські й данські кораблі або ж свої кораблі, замасковані прапором нейтральних країн, а то й більше того – власні кораблі під голландським прапором?.."[150]

Проте в Амстердамі ніхто вголос не висловлював несхвалення ні такої поведінки, ні спекуляцій, що відбувалися одна за одною, чи надуживань, які засвідчують від початку XVII ст. злочинні діяння біржового гравця Ісаака Ле Мера[151]. Справи – це справи. Для чужоземців, суддів у моральних питаннях, усе могло статися в цій країні, "яка не така, як інші". Під час другої англо-голландської війни (1665–1667 рр.) французький посол граф д'Естрад дійшов до того, що уявив собі, нібито є "ризик побачити сю країну підкореною англійцями. У державі є сильна інтрига на користь сього"[152].

ЗАВОЛОДІТИ ЄВРОПОЮ – ЗАВОЛОДІТИ ВСІМ СВІТОМ

Європа була першою умовою нідерландської величі. Другою її умовою був увесь світ. Та чи не була друга почасти наслідком першої? Голландія завоювала торгову Європу – й цілком логічно, що світ їй віддали майже на додачу. В усякому разі, що з одного, що з другого боку, але саме такими методами Голландія накинула свою перевагу, або, ліпше сказати, свою торговельну монополію поряд із собою чи віддалік від себе.

Головну гру було зіграно до 1585 р.

У середні віки Балтика була своєрідною Америкою, до якої рукою подати. І ось, починаючи від XV ст., нідерландські кораблі, що возили сіль і рибу, склали там конкуренцію ганзейцям. 1544 р. у Шпейєрі[153] Карл V домігся від короля Данського вільного проходження через Зунд для фламандських кораблів. Через десять років ґенуезці та португальці, що жили в Антверпені, внаслідок гострого браку продовольства в їхніх країнах адресували свої замовлення на збіжжя до Амстердама, що став у ці роки першим портом перерозподілу зерна[154] (небавом скажуть: "житницею Європи"), на шкоду містові на Шельді. Успіх був величезний: 1560 р. нідерландці стягли до себе 70% важких перевезень по Балтійському морю...[155] Відтоді "захоплення" було здійснено. Збіжжя та *морські товари* (*naval stores*) – дошки, бруси, щогли, смола, вар – спливалися до Амстердама, і *така мати торгівля* (*moder commercie*[156]) ще поглинатиме за часів нідерландської пишноти до 60% обігового капіталу Сполучених провінцій і займатиме до 800 кораблів щороку. На думку Астрид Фріїс, потік сировини, що приходив з країн Балтійського басейну, був рушієм економічних і політичних змін XVII ст.[157].

Проте хоч би який важливий він був, він був тільки частиною нідерландської гри. Справді, торгівля балтійських країн не розквітла б уповні без експлуатації далекого Піренейського півострова, володаря металевих монет, що дедалі більше ставав ключем до торгівлі на Балтиці. Бо треба було форсувати торгівлю узбережних країн і оплачувати там перевищення закупівель над продажем.

Але саме перерозподіл прибалтійського збіжжя забезпечив успіх нідерландських кораблів на Півдні. Так, домігшись успіху на Балтиці, вони трохи згодом домоглися його в Ларедо, в Сантандері, в Більбао, в Лісабоні, а перегодом – у Севільї. Від 1530 р., щонайпізніше – до 1550 р.[158] фламандські урки забезпечували найбільшу частку морських перевезень між Північною Європою та портами Португалії і Іспанії. Невдовзі вони перевозитимуть п'ять шостих тих товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика: пшениці, жита, морських товарів і промислових виробів Північної Європи (які Севілья реекспортувала до Нового Світу) в обмін на сіль, олію, вовну, вино й особливо – білий метал.

Освоєння цього напряму торгівлі до того ж збіглося з відкриттям амстердамської Біржі. Ще один збіг: одразу ж після зернових експедицій до Середземномор'я (1590 – 1591 рр.) амстердамську Біржу було наново перебудовано[159], а згодом засновано Страхову палату (1598 р.)[160].

Зв'язок Північ – Південь був і залишився життєво важливим для обох партнерів, настільки, що його не урвало повстання в Нідерландах (1572 – 1609 рр.). Взаємини між повсталими провінціями та блоком Іспанії й Португалії були, якщо ще раз скористатися висловом Жермени Тилльйон (з приводу Франції та вчорашнього Алжиру, 1962 р.), взаєминами супротивників, що доповнюють один одного[161], які не можуть і не бажають звільнитись один від одного. В Іспанії спалахували роздратованість, моментами лють, навіть гучно оголошувалося про репресивні заходи. 1595 р. Філіп II наказав захопити в портах півострова 400 кораблів (колись торгівля з ворогом не наштовхувалася на заборони, що нині стали правилом), цебто дві п'ятих, як нам казали, голландського флоту, який у той час *буцімто* становив тисячу кораблів[162]. Але заарештовані вітрильники, поставлені на обов'язкові перевезення, зрештою були звільнені чи самі звільнились.1596-го та 1598 р. іспанські порти знову були закриті для них, але ці заходи не можна було змінити. Достоту так само залишаться тільки планами й вимріювані якийсь час великі прожекти відмовити повстанцям у солі Сетубала чи Кадиса, аби поставити їх на коліна[163]. До того ж соляні поля приатлантичної Франції в Бруажі та Бурнефі залишалися приступними, і хіба то не вони постачали для Сетубала сіль, яка перевершувала за якістю сіль Піренейського півострова? Нарешті, й це головне, Іспанія, яка раніше забезпечувала себе пшеницею, з 1560 р. перебувала в полоні кризи, що дезорганізовувала її хліборобство[164]. Її віддали на ласку чужоземного зерна, якого наприкінці XVI ст. майже не можна було знайти в Середземномор'ї. 1580 р., під час завоювання Португалії, окупована країна просто помирала з голоду; таки довелося звернутись до Північної Європи, й платежі, що провадились неодмінно в золоті, дезорганізували аж до самого Середземномор'я іспанську систему звичайних трансфертів у дзвінкій монеті[165]. Мав значення й доказ радників Філіпа II, а саме: скасувати торгівлю з повстанцями – означало б позбавити себе доходу з митниць у обсязі мільйона дукатів на рік[166]. Справді, Іспанія не мала вибору, вона мусила приймати ці неприємні і потрібні обміни. Й Сполучені провінції перебували в такому самому становищі.

Іспанське розслідування, проведене в Севільї 1595 р., викрило присутність у місті ледь замаскованих кореспондентів-купців Північної Європи[167]; їхні листи вдалося перехопити, скомпрометованими виявилися високі особи Іспанії, до того ж такі високі, що розслідувач не наважився говорити про них. На цей час безгучне завоювання голландцями Севільї вже здійснилося[168]. Справді, 1568 р. ґенуезькі банкіри фінансували севільську торгівлю з Америкою й дозволяли купецтву міста долати завдяки кредитові тривале очікування, яке накидали нескінченні плавання через Атлантику. Після 1568 р. ґенуезьці відмовилися від цієї діяльності, вони воліли розміщувати свої капітали в позички Католицькому королю. Звільнився ринок, і саме купці з Півночі заволоділи ним: вони авансували не гроші, це ще не було в їхній змозі, а товари, ціну яких вони відшкодовували після повернення флотів. Зав'язався додатковий зв'язок: раз і назавше Північ прилучилася до іспанської торгівлі з Індіями. Іспанські купці в Севільї, якими дедалі більше керували, ставали комісіонерами або потрібними підставними особами, бо за законом торгівля Шляху до Індій (*Carrera de Indias*) була закріплена за самими тільки іспанцями. Звідси й дивний інцидент, що стався 1596 р. У Кадиській затоці англійці, грабуючи порт, захопили шістдесят кораблів, навантажених товарами, що призначалися для Індій. Переможці запропонували не спалювати їх – усі разом ці товари коштували за найнижчої розцінки понад 11 млн. дукатів, – з умовою, що їм негайно виплатять 2 мільйони винагороди. Але зазнати збитку в цій справі ризикували не іспанці: адже

товари належали голландцям. Чи не тому герцоґ Медина-Сидонія, який, до речі, був приятелем (аби не сказати спільником) голландців, відкинув спокусливу пропозицію? В усякому разі, кораблі згоріли[169].

Загалом перший широкий злет Голландії випливав із забезпеченого кораблями та купцями зв'язку між полюсом північним – Балтійським морем і фламандською, німецькою та французькою промисловістю – й полюсом південним, яким була Севілья, великий вихід до Америки. Іспанія отримала сировину й готові вироби; голландці забезпечили себе, в офіційний чи неофіційний спосіб, оплатою в готових грошах. І це срібло, що було ґарантією торгівлі, яка мала негативний баланс з країнами Балтійського моря, було засобом розкрити їхні ринки й усунути їхню конкуренцію. У нас викличе посмішку граф Лестер, той самий, який 1585–1587 рр., посланий Єлизаветою Англійською до Нідерландів, що були тоді під заступництвом королеви, додумався цілком серйозно запропонувати їм остаточно розірвати свої торговельні взаємини з Іспанією[170].

Цілком очевидно, успіх Голландії будувався на основі Балтики та Іспанії водночас. Бачити тільки першу й забувати про другу означає не розуміти процесу, в якому збіжжя, з одного боку, й американський білий метал, з другого, відігравали свої невід'ємні одна від одної ролі. Якщо в надходження коштовного металу до Севільї (а відтак, після 1650 р., до Кадиса) свою частку збільшувала контрабанда, то, отже, металевий потік не вичерпався

Голландські промисли, де витоплювався китовий жир, на вулканічному острові Ян-Майєн на схід від Ґренландії. Картина К. Де Мана, XVII ст. (Амстердам, Державний музей.)

катастрофічно, як це показав Мішель Морино[171]. Якщо Іспанія, напевне хвора, зважилась чи виявилася змушеною, починаючи від 1605 р., випускати в обіг стільки поганої монети[172], то це тому, що погана монета витісняє добру; такою ціною Іспанія провадила свою політичну гру по всій Європі. До того ж 1627 р. граф і герцоґ Оліварес, який позбувся ґенуезьких позичкодавців (чи якого вони покинули), піклуючись про фінанси Кастилії, став дедалі частіше звертатися до послуг португальських маранів. Але ж ті нові позичкодавці були пов'язані з купцями й капіталами Північної Європи[173]. То була дивна, двозначна ситуація, про яку ми вже вели мову.

І нарешті, додатковий спонукальний поштовх, який мав поставити Амстердам на перше місце. Хіба не Іспанія була його творцем, розоривши південь Нідерландів, де довго точилася війна, знову захопивши 18 серпня 1585 р. Антверпен, знищивши мимохіть активну силу цього конкурента Амстердама й зробивши з молодої Республіки центр об'єднання протестантської Європи, до того ж залишивши їй широкий доступ до американського білого металу?

Решта Європи та Середземномор'я

Якби ми мали карти послідовної торгової експансії Голландії, то ми б побачили, як її імперія поволі розширювалась по головних напрямах європейської торгівлі вздовж Рейну до альпійських перевалів, на франкфуртському та лейпцизькому ярмарках, що мали вирішальне значення, в Польщі, в Скандинавських країнах, у Росії... У 90-х роках XVI ст. у зв'язку з неврожаєм зернових у Середземномор'ї голландські вітрильники пройшли через Ґібралтарську протоку і, як і англійці, що випередили їх на добрі два десятиріччя, з'явилися на головних маґістралях цього моря, займаючись за рахунок італійських міст вигідним каботажем. Твердять, що проникнути до Внутрішнього моря їм допомогли єврейські купці[174], але штовхала їх туди й кон'юнктура. Невдовзі їх прийняли всі гавані Середземного моря, та особливу перевагу їм віддавали перед усіма іншими варварійські порти й Ліворно – старовинне місто, яке відтворили Медичі, і, нарешті, – порти Леванту та Стамбул, куди їм широко розчахнули браму підписані ними 1612 р. капітуляції. Не слід недооцінювати в загальному підсумку голландського злету важливу частку Європи й більш ніж помітну частку Середземномор'я. Успіх голландських плавань в Індійському океані не відвернув їх, як це можна було б подумати, від традиційних торгових операцій у Середземному морі. Рапп у недавній статті довів навіть, що Голландія, як і Англія, знайшла у Внутрішньому морі багату жилу, яку вони змогли розробити і яка більш, ніж їхня діяльність в Атлантичному океані, поклала початок їхньому першому піднесенню.

У будь-якому разі, хіба могли голландці, стаючи центром європейського світу-економіки, нехтувати будь-якою його периферійною частиною? Дозволити організуватися, крім них, іншій економічній імперії, хоч би яка вона була, що стала б їхньою суперницею?

Голландці проти португальців: посісти місце ближнього

Якщо Європа, не дуже помічаючи цього, перебрала перший досвід голландського господарства, то це сталося, либонь, тому, що попервах цей досвід був скромний і не викликав підозр, а з іншого боку, тому що Європа хитнулася тоді сама, зовсім цього не усвідомлюючи, в бік Північної Європи, тому, що крутий поворот вікової тенденції, між 1600 та 1650 рр., розділив Європейський континент надвоє: на реґіон, що зубожів, – Південь, і реґіон, що й далі жив більш ніж нормальним життям, – Північ.

Довготривале утримання європейського світу-економіки, звісно, мало за передумову захоплення його торгівлі на далекі відстані, отже, захоплення Америки й Азії. Америка, яку атакували із запізненням, вислизнула від крихітного супротивника, але на далекосхідну арену, до царства перцю та прянощів, зілля, перлин, шовку, голландці виступили в цілковитому блиску та силі й зуміли викроїти собі левову частку. Там вони звершили завоювання скіпетра над усім світом.

Цьому відважному заходові передували розвідувальні плавання: плавання Я. Г. Ван Ліндсхотена[175] 1582 р., подорож Корнеліуса Гаутмана[176] 1592 р., гідна опису в шпигунському романі. Лжемандрівник приплив до Індії на борту португальського корабля; його викрили й кинули до в'язниці. Заспокойтесь: роттердамські купці заплатили за Гаутмана викуп, домоглись його звільнення з в'язниці, а по його поверненні спорядили чотири кораблі, що їх доручили йому і які вирушили з того самого Роттердама 2 квітня 1595 р. Корнеліус Гаутман, який дістався до Бантама в Індонезії, повернеться до Амстердама 14 серпня 1597 р.[177]. Повернення було скромне: менш ніж сто осіб і деякі товари на борту трьох кораблів виглядали загалом сміховинно. В економічному плані плавання не окупилося. Але воно принесло впевненість у майбутніх зисках. Тож воно мало вигляд великої прем'єри, яку прославляє поганенька картина в Амстердамському міському музеї.

Одначе нічого не було сенсаційного в експансії, яка без зайвої квапливості піде своїм шляхом і яка до того ж попервах прагнула бути скромною, радше мирною, ніж войовничою[178]. Португальська імперія, старезна пані, якій небавом мало виповнитися сто років, почувалася досить-таки кепсько й була нездатна перегородити шлях новоприбульцям. Що ж до купців Сполучених провінцій, то вони залюбки домовлялись навіть з ворогом, аби ліпше забезпечити плавання своїх кораблів. Саме це робив Ноель Карон, аґент "бунтівних штатів" (*Estados rebeldes*) у Англії, сам спорядивши корабель до Ост-Індії, вклавши в цю справу все своє багатство, свій *caudal*. Він листувався з цього приводу зі знайомим іспанським аґентом, який поселився в Кале[179].

Чи не бажання спокою примушувало нідерландські кораблі вирушати прямісінько до Індонезії? На широті мису Доброї Надії відкривалося кілька шляхів: один – *внутрішній*, який пролягав уздовж узбережжя Мозамбіку й дозволяв на півночі впіймати мусон і дістатись до Індії; другий – *зовнішній*, або, ліпше сказати, "далекого плавання", який пролягав повз східне узбережжя Мадаґаскару та Маскаренських островів, а відтак по проходу, що перетинає сотню островів і острівців Мальдивського архіпелагу, стелився просто до Суматри й Зондської протоки, аби скінчитися в Бантамі, великій яванській гавані. Плаваючи цим довгим шляхом, використовували не мусони, а пасати, *торгові вітри* (*trade winds*) англійських моряків: цим маршрутом ішов Корнеліус Гаутман, який після довгої подорожі у відкритому морі 22 червня 1596 р. дістався до Бантама. Чи

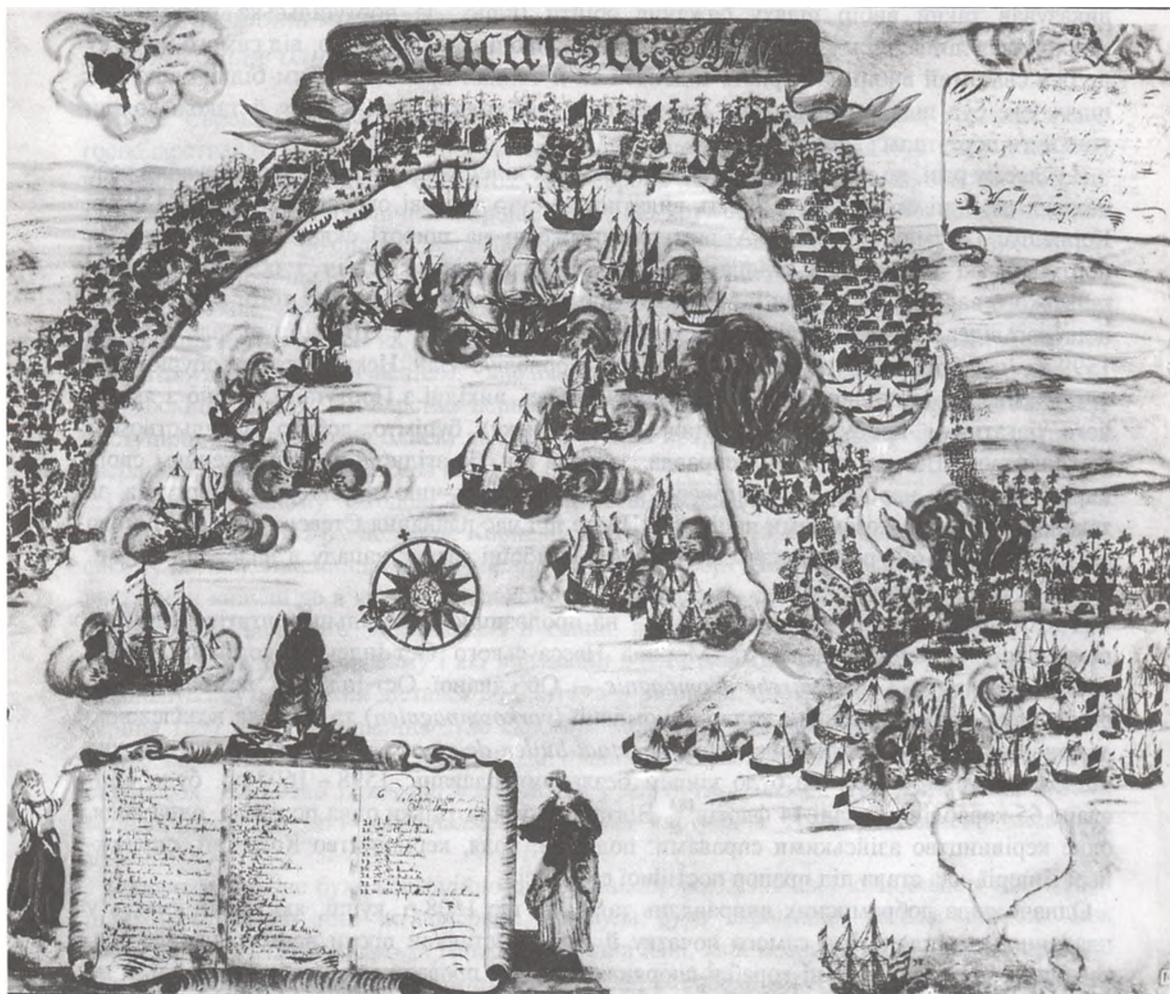
виказував такий вибір шляху бажання обійти Індію, де португальська присутність закріпилася ліпше, ніж у інших регіонах? Або ж, що цілком імовірно, від самого початку це був свідомий вибір на користь Індонезії та її тонких прянощів? Тим більше, що цей шлях уже був шляхом арабських мореплавців, які ходили на Суматру й також воліли уникнути португальського нагляду.

В усякому разі, не виникає сумніву, що попервах нідерландські купці заколисували себе надією, що їхні експедиції зможуть видатися за суто торгові операції. В червні 1595 р. Корнеліус Гаутман зустрів в Атлантичному океані на широті екватора дві величезні португальські караки, які пливли до Ґоа: то була мирна зустріч з обміном "португальського варення" на "сири й окости", і кораблі розлучились не без того, аби "вельми поштиво відсалютували одні одним гарматним пострілом"[180]. Щиро чи ні, але в квітні 1599 р., повертаючись до Голландії, Якоб Корнеліус Ван Некк[181] гучно обурювався вигадками, що їх поширювали в Амстердамі євреї, вихідці з Португалії, згідно з якими його багатий і прибутковий вантаж (400% зиску) буцімто добуто насильством і шахрайством. Все це страшна неправда, заявляв він, бо згідно з розпорядженням своїх директорів він, навпаки, остерігався "зазіхати на будь-чию власність, а торгував за законом з усіма чужоземними націями". Проте під час плавання Стевена Ван ден Гаґена від 1599-го до 1601 р. португальський флот в Амбоїні зазнає нападу в належній формі, хоч і без будь-якого успіху[182].

А втім, створення 20 березня 1602 р.[183] на пропозицію Генеральних штатів, великого пенсіонарія Олденбарневелта та Морица Нассауського Ост-Індської компанії (ООК, цебто *Vereenigde Oost-Indische Compagnie* – Об'єднаної Ост-Індської компанії), яка об'єднала в єдиний організм колишні компанії (*vorkoompagnien*) та постала незалежною державою, мовби державою в державі (*staat-builen-de-staat*), – так ось, це створення незабаром змінило все. То було кінцем безладних плавань: 1598 – 1602 рр. було відіслано 65 кораблів у складі 14 флотів[184]. Відтоді існували тільки одна політика, одна воля, одне керівництво азійськими справами: політика, воля, керівництво Компанії, справжньої імперії, яка стала під прапор постійної експансії.

Одначе сила добромисних виправдань така, що ще 1608 р. купці, які брали участь у плаваннях до Індонезії з самого початку й далі повставали проти всякого насильства, твердили, що, мовляв, їхні кораблі споряджалися для провадження чесної торгівлі, а не для того, аби споруджувати форти чи захоплювати португальські караки. В цей час – тим більше, *á fortiori*, коли в Антверпені підпишуть 9 квітня 1609 р.[185] дванадцятирічне перемир'я, що припинило воєнні дії між Сполученими провінціями та Католицьким королем, – вони ще зберігали ілюзії, що змогли б спокійно взяти свою частку з азійського золотого дна. Тим більше, що перемир'я не передбачало нічого щодо зон, розташованих південніше екватора. Загалом Південна Атлантика й Індійський океан були вільними зонами. У лютому 1510 р. голландський корабель, що вирушав до Індонезії, зайшов до Лісабона й попросив у віце-короля згоди Католицького короля на те, аби перемир'я, що настало, оголосили й на Далекому Сході (ще один доказ, що там іще воювали). Віце-король попрохав у Мадрида інструкцій, які не надійшли в слушний час, тож голландський корабель, який мав наказ очікувати тільки двадцять днів, полишив Лісабон, не отримавши відповіді, на яку розраховував[186]. Це лише один з фактів. Про що він свідчить – про прагнення голландців до миру чи просто про їхню обережність?

У всякому разі, їхня експансія швидко набула рис бурхливого вибуху. 1600 р. голландський корабель досяг Кюсю, південного острова Японського архіпелагу[187]; 1601,

Напад 8 червня 1660 р. голландських військових кораблів на місто Макассар на острові Сулавесі (Целебес). Знищення й спалення португальських укріплень та кораблів. Одначе ж господарями острова голландці стануть тільки 1667-1669 рр. Малюнок Фреда Вольдемара. (Національна бібліотека, C. et Pl., Y. 832. Фото Національної бібліотеки.)

1604, 1607 рр. голландці намагались торгувати безпосередньо в Кантоні й обійти португальську позицію в Макао[188]; від 1603 р. вони сягають острова Цейлон[189]; 1604 р. стався черговий їхній невдалий напад на Малакку[190]; 1605 р. вони захопили на Молуккських островах португальську фортецю Амбоїн, яка в такий спосіб виявилася першим ґрунтовним поселенням Ост-Індської компанії[191]; 1610 р. вони атакували іспанські кораблі в Малаккській протоці й заволоділи Тернате[192].

Після цього завоювання, хоч і важке, тривало, незважаючи на перемир'я. Справді, Компанії доводилося боротись не лише проти португальців та іспанців (ці останні, базуючись на Манілі й діючи на Молуккських островах, чіплялись за Тидоре аж до 1663 р.)[193], а й проти англійців, які, не завше дотримуючись добре розробленого плану, з'являлися то тут, то там; нарешті, й не меншою мірою, проти активної маси азійських купців: турків, вірмен, яванців, китайців, бенгальців, арабів, персів, гуджаратських мусульман... А що Індонезія утворювала зчленування різноманітної торгівлі між Індією, з одного боку, та Китаєм і Японією – з другого, то панування на цьому перехресті й нагляд над ним були метою, яку собі поставили голландці, але ж якою важкодосяжною метою! Один з перших губернаторів Компанії в Індонезії Ян Пітерсзон Кун (1617 – 1623, 1627 – 1629 рр.)[194] судитиме про становище з португальською проникливістю: він виступав за ефективне й тривале захоплення, радив завдавати суперникові важких ударів, споруджувати фортеці й *на додачу заселяти*, ми б сказали, *колонізувати*. В остаточному підсумку Компанія злякалася дорожнечі такого широкого проекту, й дискусія скінчилася не на користь наділеного багатою уявою губернатора. Це вже був вічний конфлікт між колонізатором і купцем, конфлікт, у якому, скажімо, Дюплекс завше виявлявся в програші.

Але логіка речей мала поступово привести до неминучого. Заснування Батавії 1619 р. зосередило в одному привілейованому місці найважливішу частину голландської могутності й торгівлі в Індонезії. Й саме вирушаючи від цього незмінного місця й від "островів прянощів", голландці зіткали величезне павутиння торгових операцій і обмінів, яке врешті-решт і становило їхню імперію – крихку, гнучку, збудовану (як була збудована й Португальська імперія) "на фінікійський кшталт". Близько 1616 р. уже налагодилися плідні контакти з Японією, 1624 р. голландці дісталися до Формози; на два роки раніше, 1622 р., вони вчинили атаку на Макао, щоправда, зазнавши поразки. Й тільки 1638 р. Японія прогнала португальців і відтоді згоджувалася приймати поруч з китайськими джонками тільки голландські кораблі. Нарешті, 1641 р. голландці заволоділи Малаккою, забезпечивши з вигодою для себе її швидкий занепад. 1667 р. скорилося царство Ачем на острові Суматра[195]; 1669 р. настала черга Макассара[196], а 1682 р. – Бантама, старовинного квітучого порту, суперника Батавії[197].

Але ніяка присутність в Індонезії не була б можлива без зв'язків з Індією, яка панувала над цілим азійським світом-економікою, від мису Доброї Надії до Малакки й Молуккських островів. Бажали вони того чи не бажали, але голландці були приречені на те, щоб ходити до індійських гаваней. На Суматрі й у інших місцях, де перець обмінювався на індійські тканини, вони не могли згодитися оплачувати свої закупівлі сріблом або одержувати коромандельські чи гуджаратські тканини з других рук. Тож від 1605 р. вони опинилися в Масуліпатамі, від 1606 р. – в Сураті[198], хоч проникнення їх до цього останнього порту, найбільшого в Індії, скінчилось тільки 1621 р.[199]. Від 1616-го до 1619 р. засновувалися факторії в Брочі, Камбеї, Ахмадабаді, Агрі, Бурганпурі[200]. Проникнення до первісної і вельми родючої Бенгалії було повільне (загалом не раніше

1650 р.). 1638 р. голландці осіли на Цейлоні, острові кориці. На початку століття один з їхніх капітанів писав: "Береги острова переповнені нею – найліпшою корицею, яка є на Сході; тож коли острів у тебе на вітрі, запах її відчуваєш у морі за 8 льє"[201]. Але господарями жаданого острова вони стануть тільки 1661 р. Відтак вони прорвуться на ринки Малабарського узбережжя, що доти їх зустрічали досить стримано. 1665 р. вони захоплять Кочин[202].

Приблизно в 50-і чи 60-і роки XVII ст. Голландська імперія набула своєї справжньої величини. Отже, витіснення португальців відбувалося не чвалом. Їхня імперія, звичайно тендітна, захищалася самою своєю протяглістю: вона була розпорошена в просторі, що простелявся від Мозамбіку до Макао та Японії; і, не бувши створена з щільної речовини, не мала б похитнутися від першого-ліпшого поштовху. Нарешті, як показують це папери Фердинанда Крона[203], представника Фуґґерів і Вельзерів у Ґоа, суходільна служба інформації завше випереджала рух голландських чи англійських кораблів, що пливли до Індійського океану. Тож португальська влада вчасно отримувала цю інформацію *через* Венецію та Левант, дізнаючись про спрямовані проти неї експедиції нідерландців, які ще тільки готувалися. Нарешті, нападник не завжди мав кошти й людей, щоб відвоювати у своїх попередників усі пункти. Їхній успіх також спричинявся й до їхньої власної розпорошеності. Одне слово, тимчасом як голландський наступ почався ще з кінця XVI ст., перець і прянощі ще 1632 р. надходили безпосередньо з Лісабона[204]. Й тільки коли було взято Малакку 1641 р., Португальська імперія справді мусила вийти з гри.

Загалом голландці посіли місце ближнього. Посол Людовіка XIV Бонрепо звинувачував 1699 р. їх у тому, що свій успіх вони збудували, "наскільки се було для них можливе, на розоренні тих європейців, які були їхніми попередниками, щоб у такий спосіб з вигодою для себе скористатися з важкої праці, докласти якої довелося іншим, аби приручити індійців, підкорити їх чи прищепити їм смак до комерції"[205]. Та якби Португальську імперію не похитнула, а відтак не зруйнувала Голландія, цим зайнявся б самотужки англієць, який з власного досвіду знав Індійський океан та Індонезію. Хіба не здійснили навколосвітню подорож Дрейк 1578 р., а Ланкастер – 1592 р.?[206] Хіба англійці не створили своєї Ост-Індської компанії 1600 р., за два роки до голландської? І чи не вони неодноразово захоплювали португальські караки з багатим вантажем?[207] Ці величезні караки, найбільші кораблі, що існували тоді у світі, не були здатні плавати швидко й по-справжньому використовувати свою вогневу силу; з іншого боку, вони дуже терпіли від нескінченних зворотних плавань: голод, недуги, цинга були невід'ємною частиною подорожі.

Отже, якби голландці не зруйнували Португальської імперії, то цим неодмінно зайнялися б англійці. А втім, голландцям, які щойно посіли місце португальців, довелося боронитись від цього наполегливого супротивника. Їм важко було усунути англійців з Японії та Індонезії, не вдалось закрити для них Індію та вільно відкинути їх до західної частини Індійського океану, до Персії та Аравії. 1623 р. довелося вдатися до насильства, аби прогнати англійців з Амбоїна[208]. Й ті ще довго залишалися в Індонезії, купуючи перець і прянощі й уперто продаючи індійські бавовняні тканини на відкритому ринку Бантама.

Доладна система торговельних перевезень у Голландській імперії

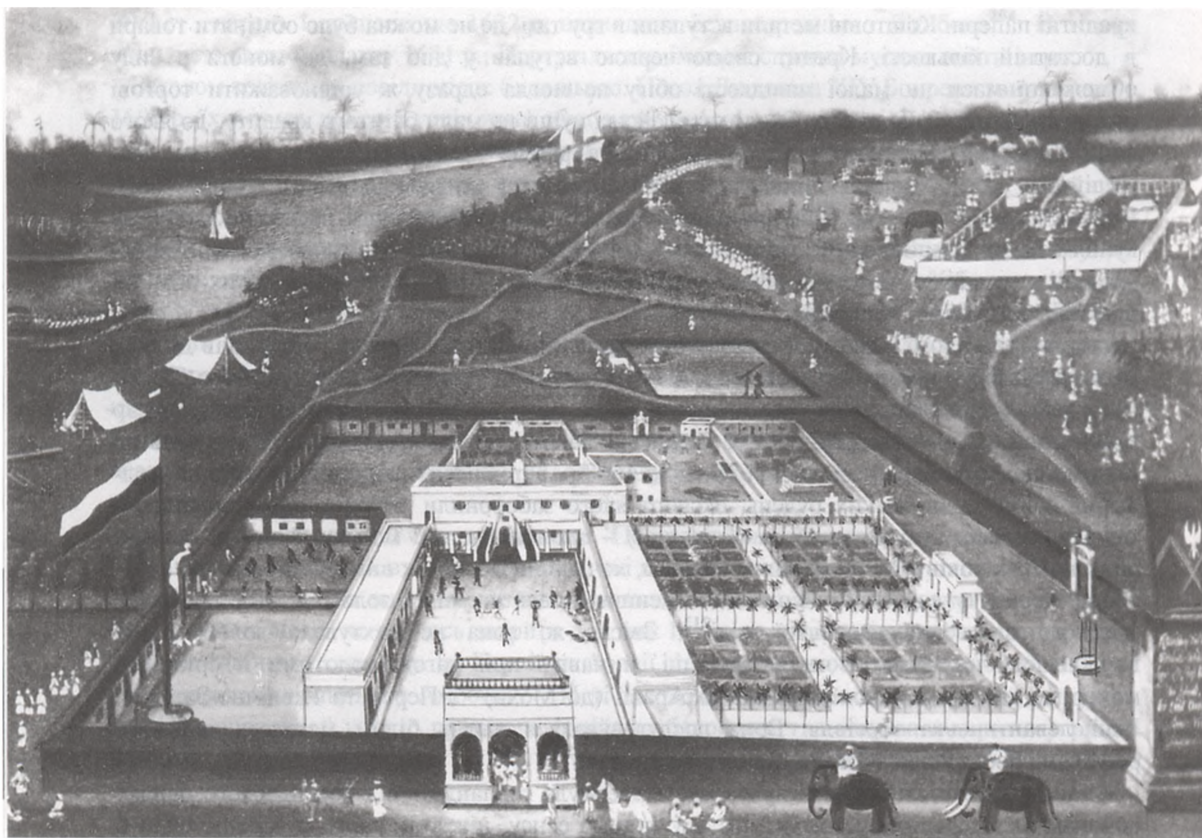
Найбільшим багатством Азії були торгові перевезення між різними економічними зонами, часто-густо вельми віддаленими одна від одної, те, що французи називали *торгівлею з Індії до Індії* (*commerce d'Inde en Inde*), англійці – *місцевою торгівлею* (*country trade*), голландці – *внутрішньою торгівлею* (*inlandse handel*). У цьому каботажі на далекі відстані якийсь даний товар вимагав іншого, той рухався назустріч і так далі. Тут ми перебуваємо *в середині* азійських світів-економік, що утворювали живу множину. Європейці проникли туди, й набагато раніше, ніж звичайно твердять. Спочатку португальці. Потім – голландці. Але ці останні, може, через свій європейський досвід, ліпше за інших зрозуміли, яким робом торгові перевезення Далекого Сходу пов'язувалися одне з одним. "(Так) їм удалося, – писав абат Рейналь[209], – заволодіти каботажем Азії, як вони заволоділи каботажем Європи", – насправді тому, що цей "каботаж" вони розглядали як доладну систему, де треба було заволодіти ключовими товарами й ключовими ринками. Португальці, які були поінформовані з цього приводу, проте, не досягли такої самої досконалості.

Як і в інших реґіонах, обміни на Далекому Сході зачіпали товари, коштовні метали, кредитні папери. Коштовні метали вступали в гру там, де не можна було обміняти товари в достатній кількості. Кредит своєю чергою вступав у дію там, де монета в силу обмеженої маси чи малої швидкості обігу не могла одразу ж урівноважити торгові баланси. Проте на Далекому Сході європейські купці не мали багатого кредиту, до якого вони звикли в себе вдома. Для них він був радше компенсацією, паліативом, ніж рушійною силою. Звісно, принагідно вони зверталися до позичкодавців Японії[210] або Індії (в Сураті)[211], але ці банкіри радше надавали послуги місцевим посередникам, а не купцям та аґентам Заходу. В остаточному підсумку доводилося вдаватись до коштовних металів, переважно до срібла, яке європейці черпали з Америки і яке за таких обмінів правило за "Сезаме, відчинись".

І все ж таки цього імпорту із Заходу було замало. Звідси звернення голландців до всіх місцевих джерел коштовних металів, що їх їм надавали торгові зв'язки Далекого Сходу. Так, вони, поки залишалися на Формозі (якої сягнули 1622 р. і яку відібрав корсар Кошинґа 1661 р.), використовували китайське золото (зокрема, для своїх закупівель на Коромандельському березі); від 1638-го до 1668 р. вирішальну ролю відігравало надходження срібла з японських рудень, експорт якого заборонили 1668 р.; тоді голландська торгівля почала купувати *кубанг* (*koubangs*) – японські золоті монети. Коли ці останні близько 70-х років XVII ст. девальвувалися, хоч японці й далі їх використовували у своїх оборудках за ту саму ціну, Компанія зменшила свої закупівлі золота й звернулася до масового вивезення яконської міді[212]. Звісно ж, вона не нехтувала золотом, що вироблялося на Суматрі чи в Малацці, й навіть при нагоді золотими й срібними монетами, які й далі вихлюпувала до Аравії (до Мохи)[213], Персії та Північно-Західної Індії левантинська торгівля. Вона послуговувалася навіть білим металом, що його регулярно постачав до Маніли галіон з Акапулько[214].

У такому контексті тривала криза, що відвернула голландців від перського шовку, починаючи з середини століття, набуває іншого сенсу, ніж той, якого їй можна було б надати на перший погляд. Справді, в жовтні 1647 р. один з кореспондентів канцлера Сеґ'є відзначав, що голландці більше не знаходять "вигоди для себе вирушати по шовк

до Ост-Індії", бо вони "дали розпорядження своїм кореспондентам у Марселі закупити для них і доправити їм стільки шовку, скільки вони тільки зможуть"[215]. І справді, голландські кораблі, що вирушили з Індії 1648 р., не привезуть жодної паки перського шовку[216]. Перський ринок біля його джерел контролювали вірменські купці, і я якийсь час вважав, що кризу цю треба було записати до активу цих дивовижних купців, які примудрялися самі довозити паки шовку до Марселя. Але ймовірно, цього пояснення замало. Голландці, які посварилися з шахом Ірану 1643 р. (вони з ним знайдуть спільну мову тільки 1653 р.), насправді були мало схильні забирати надто великі партії перського шовку (ціна на який до того ж зростала), бо вони хотіли будь-що зберегти баланс, сприятливий для їхньої торгівлі, а отже, зворотні надходження з Персії золотої та срібної монети[217]. Крім того, вони мали китайський шовк і, навіть більше, шовк бенгальський[218], який у середині століття поступово посідав дедалі важливіше місце серед товарів, якими Компанія постачала Європу. Тож це не Об'єднана Ост-Індська компанія зазнала кризи з перським шовком; навпаки, вона цю кризу спровокувала, аби зберегти

Факторія Об'єднаної Ост-Індської компанії в Бенґалії. Полотно 1665 р. (Амстердам, Державний музей)

одне із своїх джерел постачання металевою монетою. Одне слово, голландцям доводилося постійно коригувати свою грошову політику залежно від випадковостей змінної кон'юнктури, тим більше, що все ледь не щодень заплутували еквіваленти, які змінювалися, між численними азійськими монетами.

Зате система торгових компенсацій, установлена Компанією, працювала майже бездоганно аж до 90-х років XVII ст. А відтак настануть важкі часи. Але до того періоду кругообіги й мережі нідерландської торгівлі в Азії, якими їх описує широкий і старанний звіт Данієля Браамса[219] (який належить до 1687 р., того самого моменту, коли з якоїсь іронії долі надто добра машина вже почала розкладатися), були зчеплені в доладну систему, що ґрунтувалася, як і в Європі, на ефективності морських зв'язків, кредиту й авансів метрополії та на систематичному пошукові монопольного становища.

Окрім привілейованого доступу до Японії, єдиною й довгочасною монополією голландців була монополія на тонкі прянощі: шкуринку мускатного горіха, мускатний горіх, гвоздику, корицю. Щоразу ухвала була одна й та сама: замкнути виробництво на обмеженій острівній території, міцно її утримувати, зберегти за собою ринок, перешкоджати розведенню таких самих культур у інших місцях. Тож саме в такий спосіб Амбоїн став виключно островом гвоздикового дерева, Банда – островами мускатного горіха та його шкуринки, Цейлон – островом кориці, а організована монокультура робила ці острови жорстко залежними від регулярного імпорту продовольства та текстильних виробів. Водночас гвоздикові дерева, які росли на інших островах Молуккського архіпелагу, систематично вирубувалися, в разі потреби – ціною виплати пенсії місцевому правителеві. Макассар на острові Целебес завоювали після запеклої боротьби 1669 р., бо залишений самотою острів правив за перевалочний пункт вільної торгівлі прянощами. Так само було захоплено Кочин в Індії, "хоча володіння ним коштує дорожче, ніж доход, який він давав Компанії"[220], але то був засіб перешкодити конкурентному виробництву там кориці, кориці нижчого ґатунку, але дешевшої. Навіть на Цейлоні, надто великому острові, який утримувався за рахунок вельми дорогих гарнізонів, плантації кориці дозволятимуться тільки на обмежених площах, аби обмежити пропозицію. Отже, саме шляхом насильства й нагляду Компанія зберігала свої монополії, й зберігала їх ефективно, оскільки впродовж усього її існування доходи її від тонких прянощів залишалися високими[221]. Один француз писав 1697 р.: "Нема таких ревнивих коханців щодо своїх коханок, якими ревнивими є голландці в торгівлі своїми прянощами"[222].

Що ж до решти, то голландська перевага трималась на дисципліні аґентів Компанії, що тривалий час була зразковою, на впровадженні в життя довготермінових планів. Історик, навіть якщо його бентежать масштаби насильства, не може не дивуватися з розрахованого й дивовижного, навіть потішного нашарування закупівель, завантаження, продажу й обміну. Тонкі прянощі добре продавалися не тільки в Голландії; Індія споживала їх удвічі більше, ніж Європа[223], а на Далекому Сході вони були незрівнянною обмінною монетою, ключем до багатьох ринків, як пшениця або щогли з країн Балтійського басейну були ним у Європі. Й було багато інших видів обмінної монети, якщо старанно простежити улюблені місця й маршрути торгівлі. Наприклад, голландці купували силу-силенну індійського текстилю різної якості в Сураті, на Коромандельському березі, в Бенґалії. На Суматрі вони його обмінювали на перець (нагода укласти за допомогою політики привілейований контракт), на золото, на камфору; в Сіамі вони продаватимуть тканини з Коромандельського берега без особливої вигоди (надто багато було конкурентів), а також прянощі, перець, корали, а звідти вивозитимуть

олово (все виробництво якого було закріплене за ними внаслідок привілею і яке вони продаватимуть аж до самої Європи) плюс величезна кількість оленячих шкур, що вельми цінувалися в Японії, а також слонів, на яких був попит у Бенґалії, і багато золота[224]. Контора на Тиморі утримувалася на збиток, але сандалове дерево, яке вивозили звідти, мало чудовий збут у Китаї та Бенґалії[225]. Що ж до Бенґалії, куди пізно дісталися, але яку енергійно експлуатували, то вона постачала шовк, рис і багато селітри, яка була чудовим баластом для зворотних плавань до Європи, так само, як і японська мідь або цукор з різних ринків-виробників[226]. Царство Пеґу теж мало свою привабливість: там знаходили живицю, золото, срібло, самоцвіти, а продавали прянощі, перець, сандал, полотно Ґолконди й Бенґалії...

Можна було б довго перелічувати й далі: для голландців усі можливості були добрі. Та чи можемо ми дивуватися з того, що пшениця, вирощена в Капській колонії, в Південній Африці, довозилася до Амстердама? Чи з того, що Амстердам став ринком для *каурі*, які привозилися з Цейлону та з Бенґалії й знаходили в Європі покупців, включаючи й англійців, що використовували ці мушлі для торгівлі в Чорній Африці та закупівлі рабів, що призначалися для Америки? Або з того, що китайський, бенґальський, інколи сіамський, а перегодя, з 1637 р., яванський цукор то мав, то не мав попиту в Амстердамі залежно від того, була чи не була його ціна здатна конкурувати в Європі з ціною цукру Бразилії або Антильських островів? Коли закривався ринок метрополії, цукор зі складів у Батавії пропонували в Персії, Сураті або в Японії[227]. Ніщо ліпше не свідчить, що Голландія “Золотого століття” вже жила в масштабах усього світу, виказуючи увагу до своєрідного арбітражу й турбуючись про постійну експлуатацію світу.

УСПІХ В АЗІЇ –
НЕУСПІХ В АМЕРИЦІ

Для Об'єднаної Ост-Індської компанії проблемою з проблем було вирізнити у своїх операціях в Азії контенґент товарів, в яких мала потребу Європа або, точніше, які вона згодиться споживати. Проблемою із проблем це було тому, що Компанія була "двотактним" двигуном: Батавія – Амстердам, Амстердам – Батавія тощо. Але ж торговий перехід з одного світу-економіки (Азії) до іншого світу-економіки (Європа) сам по собі пов'язаний із труднощами, як про це свідчать теорія й практика; і на додачу обидві картини без упину реаґують одна на одну, як дві нерівномірно навантажені шальки терезів: досить додаткової ваги на одній або другій, аби порушилася рівновага. Наприклад, європейське вторгнення до Азії в міру свого розвитку призвело до підвищення закупівельних цін на перець і прянощі, які тривалий час залишались цінами вирішальними для взаємовідносин між двома континентами. Пірар із Лаваля відзначав 1610 р.: "... те, що в давніші часи коштувало португальцям усього-на-всього одне су, нині коштує (голландцям) чотири або п'ять"[228]. Навпаки, продажні ціни в Європі знижувалися самі собою в міру зростання надходжень екзотичних бакалійних товарів. І отже, вже далеко був той благословенний 1599 р., коли на островах Банда платили 45 восьмерних реалів за "брус" (тобто 525 голландських фунтів) гвоздики й 6 реалів за брус мускатного горіха. Таких цін уже більш нікому не судилося побачити[229].

Час боротьби та успіхів

В Азії монополія на прянощі, авторитарне встановлення цін, нагляд за кількістю товару, що надходив у продаж (у разі потреби товари, яких виявилося занадто багато, знищувались)[230], тривалий час забезпечували голландцям перевагу перед європейськими суперниками. Та в Європі конкуренція посилювалася через створення компаній, які змагалися між собою (які всі, чи майже всі, підтримувались голландським капіталом, що ось у такий спосіб реаґував на монополію Об'єднаної Ост-Індської компанії – ООК), або ж через появу на ринку продуктів, аналогічних далекосхідним, але іншого походження, таких, як цукор, мідь, індиґо, бавовна, шовк... Отже, ніщо не було ні зіграним, ні виграним заздалегідь. Один голландський мандрівник[231], до речі, пояснював 1632 р.: "Не слід у цьому помилятись: коли справа дійшла б до усунення португальців (а ті в ту добу були ще господарями Ґоа, Малакки, Макао, що становили собою вельми серйозні заслони), то мовби виявилось, що сього капіталу (голландської) Компанії вистачить усього на одну шосту частку сієї торгівлі. З іншого ж боку, якби вдалося зібрати достатні для такого починання капітали, то опинилися б у скруті, не бувши спроможними ні спожити всі товари, які б від того отримали, ні позбутися їх".

А з іншого боку, монополістична політика примусу й нагляду коштувала дорого. Наприклад, на Цейлоні, де це завдання було особливо важким, оскільки внутрішні гористі райони підлягали царю Канді, який "ніколи не давав себе підкорити ні португальцям, ні голландцям", ґарнізон і утримання фортів з'їдали майже "весь доход, який приносить продаж кориці", що її збирали на острові[232]. І селяни якось повстали проти Компанії з тієї причини, що їм видавали жалюгідну платню. На островах Банда, де

голландці домоглися монополії ціною насильства, війни, вивезення тубільців на Яву як рабів, ООК попервах відзначала великі дефіцити[233]. Справді, виробництво там різко впало й довелось реорганізовувати його на нових засадах; 1636 р. автохтонне населення налічувало там усього тільки 560 осіб проти 539 голландців та 834 вільних чужоземців, тож довелось "імпортувати" 1912 рабів з Бенгалії або з царства Аракан (що в Бірмі)[234].

Щоб налагодити, зміцнити, зберегти монополії, Компанія втяглась у тривалі заходи, які так чи так завершаться тільки із завоюванням Макассару (1669 р.) і підкоренням, а невдовзі й зведенням нанівець великого порту Бантам (1682 р.). Проте ООК і далі воювала з тубільним мореплавством та торгівлею, завдавала ударів, засилала на заслання, витрачалась у поліційних експедиціях і колоніальних війнах. На Яві постійною трагедією була боротьба проти місцевих держав, проти Матараму чи Бантаму. Ближні сільські місцевості довкола Батавії, навіть передмістя[235], були ненадійні. Це не заважало успіхам і збільшувало їхню ціну. На Яві успіхом були плантації цукрової тростини (з першої третини XVII ст.) й кавові плантації (починаючи з 1706-1711 рр.)[236]. І все ж таки ці культури треба було виробляти під контролем, і 1740 р. жорстоко придушене повстання китайців призвело до непоправної кризи у виробництві цукру; острову потрібно буде понад десять років, аби вичуняти, та й вичуняв він погано[237].

Цілком логічно, що історія Ост-Індської компанії становить собою суму успіхів і неуспіхів. Загалом у XVII ст. баланс був позитивний. Саме впродовж трьох чи чотирьох десятиріч по один і по другий бік 1696 р. – точки розриву, яка випливає з підрахунків, зроблених на підставі не надто ясної бухгалтерської документації ООК, – становище вкрай погіршилося. Кристоф Ґламанн[238] вважає, що тоді сталася справжня революція, яка по-сатанинському порушила встановлений порядок водночас і в азійській торгівлі й на європейських ринках.

В Європі вирішальним фактом була втрата перцем першості, що стала очевидною починаючи від 1670 р. Зате ціни на тонкі прянощі трималось на чималій висоті й навіть відносно зросли; індійські тканини, бавовняні й шовкові, вибивні чи сирові, посідали дедалі значущіше місце; зростав попит і на нові товари: чай, каву, живицю, китайську порцеляну.

Можна йти на парі, що коли б ішлося тільки про зміни, то ООК, яка стежила за загальним рухом, як і інші Ост-Індські компанії, пристосувалася б до них без особливих утрат. Але на додачу до них стався розлад старовинних шляхів та ринків, і в надто добре наїжджених кругообігах Компанії відкрилися шпарини. Як буває в таких випадках, стара система, що пережила сама себе, подеколи заважає потрібній адаптації. Так, поза всяким сумнівом, дуже важливою новацією було розширення чайної торгівлі й відкриття Китаю для всіх чужоземних купців. Англійська Ост-Індська компанія швидко, від 1698 р., включилась у пряму (а отже, в обмін на срібло) торгівлю[239], тимасом як ООК, що звикла отримувати китайські товари з джонок, які припливали до Батавії купувати переважно перець і трохи кориці, сандалового дерева й коралів, і далі трималась за непряму торгівлю в обмін на товари, яка виключала розрахунки готовими грішми. В остаточному підсумку зв'язок Бенґалія – Китай, чай в обмін на бавовну та на срібло, а відтак на опій налагодиться з вигодою для англійців. То був тим більше важкий удар для голландської Компанії, що тим часом внутрішні війни в Індії розорили Коромандельський берег, реґіон найбільших її успіхів.

Але невже ООК, опинившись віч-на-віч з усіма цими формами конкуренції, була неспроможна вчинити їм опір? Статистичні зведення показують, що у XVIII ст. й майже

Голландський купець показує своїй дружині кораблі Об'єднаної Ост-Індської компанії в Батавській бухті. Деталь картини А.Кейпа (1620-1691 рр.). (Амстердам, Державний музей.)

до останнього дня свого існування, до 1798 р.[240], вона була здатна посилати до Азії дедалі більшу кількість білого металу. Але на трансформованому й навіть приголомшеному Далекому Сході білий метал залишався ключем до всіх проблем. І одначе упродовж XVIII ст. ООК без угаву занепадала, й пояснення такого занепаду важко знайти.

Велич і занепад Об'єднаної Ост-Індської компанії

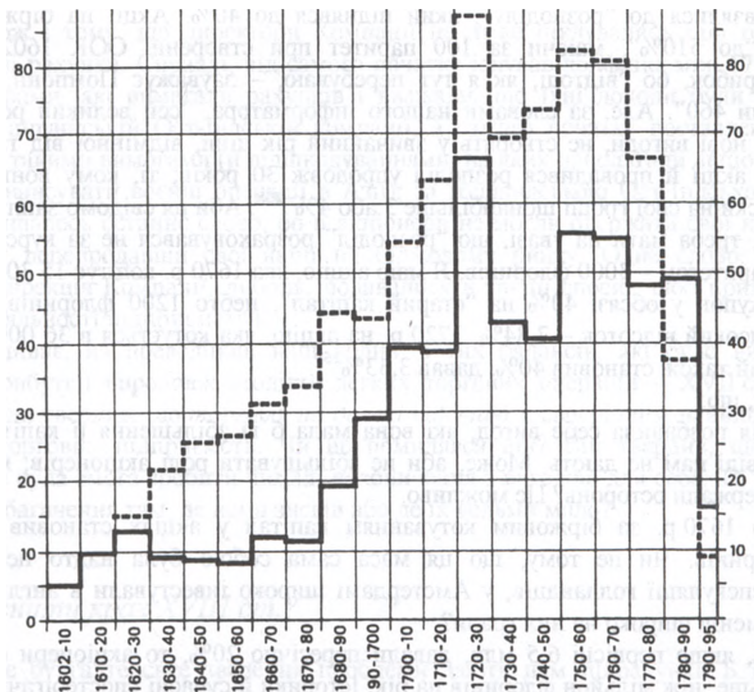
Коли виявилося скочування вниз? Вивчення бухгалтерської звітності Компанії показало б як точку розриву 1696 р. Та чи не занадто точна ця дата? К.Ґламанн[241] веде мову про чотири десятки років по обидва боки 1700 р., і це куди розумніше.

До того ж сучасники досить пізно відчули серйозне погіршення становища. Так, 1712 р. в Дюнкерку, який Людовік XIV, щоб домогтися миру, пожертвує Англії, яка ще й далі була заклопотана, хоч для неї тоді сходило зовсім нове сонце, базікали двоє чоловіків, один зовсім дрібний персонаж, інформатор генерального контролера фінансів Демаре, другий – якийсь "мілорд Сен-Джон". "Коли я йому відповів, – пише француз, – що відновлення їхньої (англійської) торгівлі в Індіях шляхом згуби голландців є правильний засіб умиротворити британську націю й привести її (до згоди) на все, то він просто відказав мені, що англійці продали б останню сорочку, аби сього домогтися"[242]. Отже, вони не вважали, що досягли цього! Через дванадцять років, 1724 р., Устарис, чудовий суддя в таких справах, не завагався написати: "Їхня (голландців) Ост-Індська компанія така могутня, що торгівля інших Індських компаній – абищиця проти її торгівлі"[243].

Відомі нам цифри не розв'язують проблеми по-справжньому. Вони принаймні свідчать про розмах справи. Попервах, 1602 р., це підприємство, Ост-Індська компанія, мало у своєму розпорядженні капітал у 6,5 млн. флоринів[244], поділених на акції по 3000 флоринів, цебто в шість разів більше, ніж англійська Ост-Індська компанія, яку створили на два роки раніше і якій довелося так потерпати через брак капіталів[245]. Розрахунок, який належить до 1699 р., свідчить, що цей первісний капітал, який згодом не вдасться ні відшкодувати, ні збільшити, відповідав 64 тоннам золота[246]. Говорити про Об'єднану Ост-Індську компанію – означає з самого початку зіткнутися з величезними цифрами.

Тож ми не здивуємося з того, що в рекордні 1657 та 1658 рр. Компанія доправила на Далекий Схід два мільйони флоринів золотом, сріблом і в зливках[247]. Ми без подиву дізнаємося, що 1691 р. вона утримувала щонайменше 100 кораблів[248], навіть більше, 160, згідно з одним серйозним французьким документом від 1697 р., з числом гармат від 30-ти до 60-ти на кожному[249]. Рахуючи пересічно по 50 чоловік команди[250], отримаємо загалом цифру 8000 моряків. До цього треба додати солдатів ґарнізонів, до яких, до речі, включали "багато озброєних місцевих жителів, що їх (голландські господарі) примушують іти в голові, коли треба воювати". У воєнний час Компанія могла додати до цих сил 40 великих кораблів: "У Європі не так уже мало вінценосних голів, яким важко було б зробити те саме"[251]. Ж.-П.Рикар зі свого боку захоплено 1722 р. констатував *de visu*, що сама тільки "Амстердамська палата" використовувала на своїх складах понад 1200 чоловік "як для спорудження кораблів, так і для всього іншого, що потрібне, аби їх обладнати". Його приголомшила одна деталь: "Є 50 чоловік, які впродовж цілого року тільки те й роблять, що перебирають і очищають прянощі"[252]. Жан-Франсуа Мелон[253], колишній секретар Лоу, повідомляє нам (1735 р.): "Всі сі великі заклади не посідають і 80 000 чоловік", буцімто сама ця цифра не вражала! Й безперечно, вона була нижча за реальну: близько 1788 р. Компанія буквально задихалася під тягарем сили-силенної службовців, і російський посол у Амстердамі Ольдекоп[254] називав цифру 150 000 чоловік. У всякому разі, з розмахом розпочате обстеження[255] прийшло до певного наслідку: в XVII та XVIII ст. на кораблях ООК перевезено один мільйон чоловік, тобто по 5 000 на рік. Відштовхуючись від цих цифр, важко уявити собі голландське населення Азії, але воно напевне було набагато численніше, ніж португальське населення, яке в XVI ст. нібито становило всього 10 000 чоловік[256], що до нього, як і в голландців, додавалась маса тубільних помічників та найманців.

Говорили також про величезні дивіденди, пересічно 20–22%, за підрахунками Савари, в період 1605 – 1720 рр.[257]. Але до цих речей треба придивитися пильніше. 1670 р. вдалося одержати великі зиски, й серед ейфорії, що настала після перемоги над правителем

Нідерландські кораблі, що використовувалися в торгівлі "з Індії до Індії" (за даними Ф.С. Ґаастри)

1641	56 кораблів
1651	60
1659	83
1670	107
1680	88
1700	66
1725	52
1750	43
1775	30
1794	?

РОЗРАХУНКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ДОЛЕЮ ОБ'ЄДНАНОЇ ОСТ-ІНДСЬКОЇ КОМПАНІЇ (ООК)

Група нідерландських істориків (Брюйн, Схеффер, Ґаастра) почала підраховувати обіг ООК у XVII та XVIII ст. 1680-1690 рр. число кораблів ООК, які використовувалися на Далекому Сході, почало зменшуватися, що є ознакою занепаду торгівлі «з Індії до Індії». Суцільна риса на графіку позначає вивезення коштовних металів з метрополії до Азії, пунктирна лінія – надходження товарів, що оцінюються за цінами на місці вивезення в мільйонах ґульденів. Розширення торгівлі було безперервне. Але співвідношення між обома кривими сьогодні важко встановити, бо не беруться до уваги ні товари, що вивозилися з метрополії, ні монетний метал, що надходив від торгівлі «з Індії до Індії».

Макассару, взялися до "розподілу", який піднявся до 40%. Акції на біржі одразу ж підскочили "до 510%", маючи за 100 паритет при створенні ООК 1602 р. То був добрячий стрибок, бо "відтоді, як я тут перебуваю, – зауважує Помпонн, – вони не перевищували 460". Але, за словами нашого інформатора, "сей великий розподіл, так само, як і сі нові вигоди, не створять у звичайний рік ціни, відмінної від тієї, за якою продавалися акції й провадився розподіл упродовж 30 років; ті, кому вони належать, одержали зиски на свої гроші щонайбільше 3 або 4%"[258]. Аби ця свідомо заплутана фраза стала ясною, треба мати на увазі, що "розподіл" розраховувався не за курсом акції на біржі, а за паритетом – 3000 флоринів. Я маю акцію, яка 1670 р. коштує 15 300 флоринів, я отримую купон у обсязі 40% на "старий капітал", цебто 1200 флоринів, які дають винятково високий відсоток – 7,84%. 1720 р. на акцію, яка котується в 36 000 флоринів, розподіл, який також становив 40%, давав 3,33%[259].

Це означає, що:

1. Компанія позбавила себе вигод, які вона мала б із збільшення її капіталу. Чому? Ніякої відповіді нам не дають. Може, аби не збільшувати ролі акціонерів, яких досить послідовно держали осторонь? Це можливо.

2. Близько 1670 р. за біржовим котуванням капітал у акціях становив приблизно 33 млн. флоринів. Чи не тому, що ця маса сама собою була надто незначна для нестримної спекуляції голландців, у Амстердамі широко інвестували в англійські цінні папери й не менш широко на них грали?

3. Нарешті, якщо первісні 6,5 млн. давали пересічно 20%, то акціонери отримували набагато більше, ніж мільйон флоринів на рік. Історики й сучасні спостерігачі сходяться, однак, на тому, що: розподіл дивідендів (які вряди-годи виплачувалися прянощами або облігаціями державної позики) не мав надто великої ваги в труднощах ООК. Але ж мільйон флоринів – це сума, якою не можна було б знехтувати, якби доходи Компанії були такими скромними, як їх дехто вважає.

Насправді в цьому й полягає проблема. Якими були доходи Компанії? Відповісти на це, очевидячки, неможливо не тільки тому, що досліджень ще замало, а документація за окремі періоди зникла; не тільки тому, що бухгалтерська звітність, яка збереглась, не відповідає сучасним нормам підбиття балансу й опускає як у активі, так і в пасиві важливі статті (наприклад, основний капітал, споруди й кораблі, товари й готові гроші, які мандрують морем, капітал акціонерів тощо[260]); а головно тому, що сама система бухгалтерського обліку робила неможливим будь-який вільний баланс і – як наслідок – кожен точний підрахунок реальних прибутків. У силу практичних причин (переважно відстаней, труднощів конверсії монети тощо) бухгалтерія залишалась бранкою структурної біполярності підприємства; були рахунки "*факторії Нідерланди*" (*factory Nederland*), висловлюючись мовою Ґламанна, яка щороку підбивала загальний підсумок бухгалтерської звітності шести окремих камер; були рахунки уряду в Батавії, який одержував бухгалтерські книги з усіх факторій Далекого Сходу й складав відтак річний підсумок заморської діяльності. Єдиною сполучною ланкою між двома окремими бухгалтеріями було те, що борги однієї за відомих обставин виплачувала друга; але кожна з них ігнорувала внутрішнє функціонування другої, ті реальності, які покривалися її прибутками чи її збитками.

Йоганнес Гудде[261], голова загальної дирекції 17 директорів ООК (*Heeren XVII*), наприкінці XVII ст. так добре це усвідомлював, що працював над повним переглядом системи. Цьому переглядові не судилося завершитись – внаслідок безлічі причин. Але,

може, також і тому, що директори Компанії не дуже піклувались про те, аби давати публіці ясні рахунки. Справді, від самого початку існував конфлікт між 17 директорами та акціонерами, які вимагали рахунків і вважали, що їхні доходи були замалі. Й на противагу англійській Ост-Індській компанії, з самого початку поставленій у нелегке становище такими вимогами (й відшкодуваннями, на яких наполягали акціонери, не дуже схильні фінансувати воєнні операції в Азії), за голландською Ост-Індською компанією завше залишалось останнє слово, бо її акціонери не могли одержати свої капітали назад інакше, як перепродавши свої акції на біржовому ринку. Одне слово, рахунки, які складала дирекція Компанії, либонь, подавалися в такий спосіб, щоб приховати багато аспектів діяльності підприємства.

Що випливає, на превеликий наш подив, з тих балансів, які було вивчено, то це скромні прибутки впродовж століття легких торгових операцій – XVII ст. Автор цієї праці завжди твердив, що *торгівля на далекі відстані* є своєрідним найвищим ступенем в історії торгових підприємств. Чи не помилявся він? Він твердив, що для деяких обраних це була змога зробити чималі накопичення з вигодою для себе. Та чи може бути приватне збагачення там, де нема зисків або де їх вельми мало?

Чим пояснити крах XVIII ст.?

Найліпше бухгалтерське зведення проблеми дають нам підрахунки Б. Ван Аудермелена[262], що належать до 1771 р. і були проведені для кількох років на підставі документів, які нині зникли. Від 1632-го до 1654 р. загальна сума отриманих доходів буцімто становила 9 700 000 флоринів за 22 роки, цебто річний доход був скромний, трохи менше як 441 000 флоринів. У такому разі Компанія нібито заробила втричі менше за своїх акціонерів; чи таке можливе? Від 1654-го до 1674 р. маса зиску зросла до 11 300 000, тобто річний доход становив 538 000 флоринів. Від 1674-го до 1696 р. загальна сума дорівнювала 19 000 000, а річний зиск – 826 000 флоринів. Після 1696 р. починається зниження; близько 1724 р. ми маємо пройти через нульову ситуацію. Після цього Компанія не переставала залазити в борги, і причому досить хвацько. Вона навіть робила позички для того, щоб виплатити дивіденди акціонерам. Улітку 1788 р. становище стане просто катастрофічним: "Ост-Індська компанія перевела на 15 млн. векселів на державу, з оплатою протягом чотирьох або п'яти років. Це дозволило б їй вижити. Але насправді її борг, який становить 90 млн. флоринів, виявиться таким робом доведеним до 105 млн."[263]. Чому ж ООК спіткала така фінансова катастрофа?

Єдино прийнятне пояснення – але чи годиться тут лише одне пояснення? – це те, яке пропонує Кристоф Ґламанн[264]: сталося скорочення торгівлі з Індії до Індії, принаймні доходів, що їх забезпечила ця торгівля-годувальниця. Це факт, що "полюс" Батавія без упину залазив у борги, а 17 директорів надолужували якийсь час його втрати коштом іще квітучих зисків "факторії Нідерланди" (якій почасти сприяло зростання цін) і внаслідок давали змогу зростати її власному боргові. Але як пояснити скорочення *внутрішньої торгівлі* (*inlandse handel*)? Вона не могла розладнатися лише через кон'юнктуру в період, коли впродовж другої половини XVIII ст. усе йшло вгору. Завинила в цьому, вважає К.Ґламанн[265], конкуренція інших компаній, особливо англійської, а також революція в торгових перевезеннях і на ринках, яку погано зрозуміли відповідальні особи Батавії. Так, 17 директорів марно намагались їх переконати в перевагах прямої торгівлі з Китаєм,

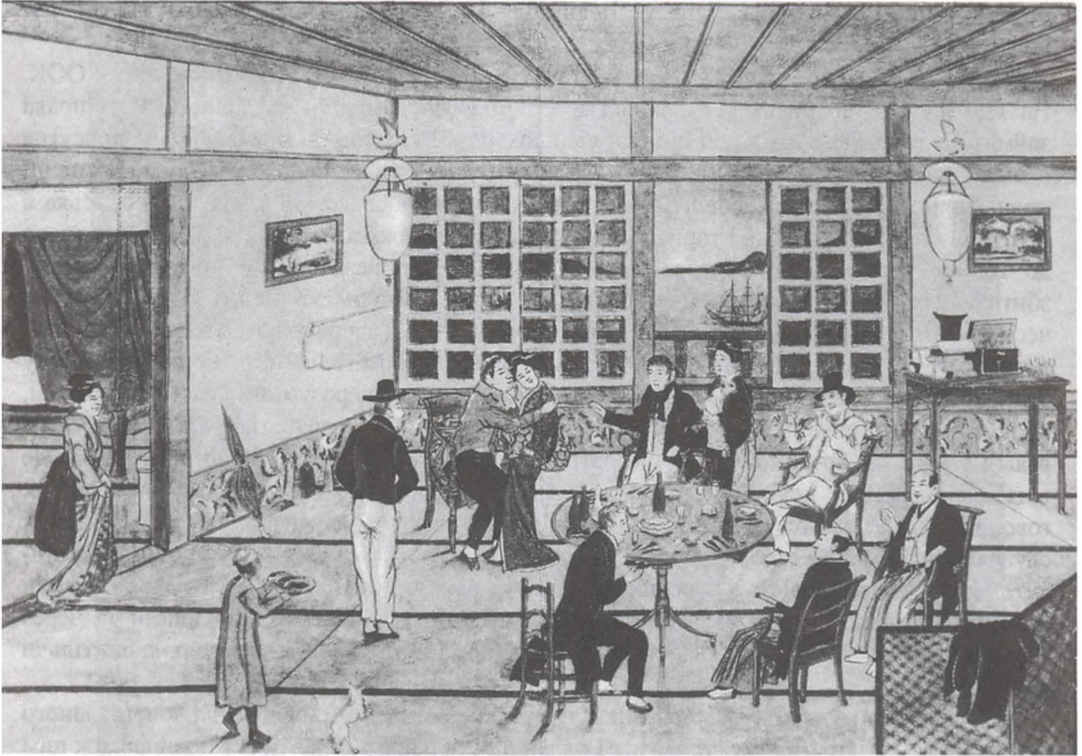
Як китайці зображували голландців. Порцелянові статуетки Ост-Індської компанії, доби Кансі. Стара колекція Ешпіриту-Санту в Лісабоні. (Фото видавництва «Конессанс дез-ар».)

проминаючи проміжний етап у Індонезії. Це напевне полегшувало англійську конкуренцію[266].

Але голландський відступ залежав також і від добре відомих надуживань аґентів ООК. На відміну від англійської, голландська Ост-Індська компанія не залишила їм права займатися торгівлею з Індії до Індії на свій рахунок. І корупція, яка завше була присутня в нідерландській Індії, проклала собі шлях. Чи варто вірити, що спочатку в Компанії працювали виняткові службовці? Абат Рейналь[267] у своїй славетній праці "Філософська й політична історія поселень і торгівлі європейців у обидвох Індіях" (1770 р.) твердить, що до 1650 р. у лавах цих службовців не було власників незаконно й по-шахрайському збитих багатств, що голландці цих перших десятиріч не мали собі рівних у стриманості й чесності. Чи це ймовірно? Починаючи від 1640 р., Ж.-Б.Таверньє дозволяв собі засумніватися в тому, й нам відомий принаймні випадок із Пітером Нейсом, губернатором форту Зеландія на Формозі 1624 р., який, бувши таким самим нерозумним, як і продажним, просто заявив, що він приїхав до Азії не для того, аби харчуватися там сіном[268]. У всякому разі, з другої половини століття розкіш та корупція пишно розквітли. Це відзначали офіційні документи (1653 – 1664 рр.)[269]. Даніель Браамс у своєму звіті 1687 р. говорить про це півголосом. Йому, одначе, траплялось говорити про "не досить чесних службовців Компанії", або, в сором'язливішій формі, про конкуренцію "інших неґоціантів", про неможливість "перешкодити тому, щоб приватні особи завдавали шкоди комерції Компанії" через численні зручні гавані на цьому узбережжі Індонезії та через "великі прибутки... (які) підігрівають їхнє бажання займатися контрабандою, якщо тільки вони зможуть"[270].

Отже, спостерігалися зміна економіки, генеза якої неясна, а також зміна колоніального суспільства, яке жило за тисячі льє від Голландії, і більш ніж вірогідні зіткнення між цим суспільством та амстердамською олігархією. З одного боку, спокійні рантьє, сповнені свідомості своєї поважності й респектабельності; з другого боку – колоніальні кола нижчого соціального становища (*standing*), агенти, що вийшли з лав своєрідного *гетерогенного й космополітичного* суспільства. Амстердам і Батавія були двома економічними полюсами, а також соціальними полюсами імперської споруди Сполучених провінцій. Джузеппе Папаньйо мав слушність, говорячи у своїй блискучій праці[271] про "цензуру", про опозицію. В Індонезії, де "колонії" голландців напевне жили на широку ногу, процвітали непокора, контрабанда, напівнезалежність і безлад. Розкіш фешенебельних кварталів Батавії, що впадала в око й була вже звична в XVII ст., з роками тільки зростала й ставала ще яскравішою. Гроші, спиртне, жінки, цілі армії служників та рабів: Батавія наново починала дивні, п'янкі й розбещені пригоди Ґоа[272]. Не слід сумніватись, що в Батавії частина дефіциту Компанії нишком трансформувалась на приватні багатства.

Та чи не те саме відбувалося на другому кінці ланцюжка, в суспільстві Голландії "Золотого століття", яке ще міцно трималося? Вирішальне питання – знати, хто й за яких умов купував товари, які надходили з Далекого Сходу. Продаж відбувався Компанією чи за контрактами, чи з торгів на її складах, завше вельми великими партіями та звичайно синдикатові великих неґоціантів[273]. Директори Компанії (*Heeren XVII*) не мали права фігурувати в числі покупців, але ці останні належали до їхньої соціальної або навіть родинної групи. Й незважаючи на протести акціонерів, ця заборона не стосувалася адміністраторів різних палат (*bewindhebbers*), тісно пов'язаних з патриціатом торгових міст. За таких умов не варто особливо дивуватися, що так часто контракти мали в собі

На острові Десима під час вимушеного тривалого ув'язнення в гавані голландці як можуть розважаються з японськими гейшами. Пляшок не бракує. Вмеблювання японське, підлога накрита татамі, але столи й стільці - західні. Токіо. Ґідзуцу Дайґаку. (Фото Т.Чино. Токіо.)

зобов'язання зупиняти продаж Компанії на термін від одного до двох років (що забезпечувало групі покупців спокійне панування на ринку) або зобов'язання замовляти в Індії ті чи ті кількості якогось певного товару. Якщо Компанія пропонувала на продаж певний товар, чималий запас якого був у когось із великих амстердамських неґоціантів, нібито випадково не приходив жоден покупець; і в остаточному підсумку саме цей неґоціант скуповував товар на своїх умовах. Цікаво, що серед партнерів, зацікавлених в оборудках Компанії, знову й знову трапляються одні й ті самі імена. Директори Компанії, які так легко присаджували акціонерів, були людьми великих купців-капіталістів, і так було від самого початку зискових операцій. Вайолет Барбур та К.Ґламанн наводять численні приклади цього. Те, що такі купці – на кшталт багатющого неґоціанта й адміністратора (*bewindhebber*) Корнеліса Біккера[274] – купували в XVII ст. все поспіль: перець, прянощі, бавовняні тканини, шовк, – і на додачу торгували в Росії, Іспанії, Швеції чи на Леванті (це доводить відсутність спеціалізації), що пізніше, в наступному столітті, вони спеціалізувалися (це доводить оновлення торгового життя), – все це нічого не змінює в нашій проблемі: ООК була машиною, яка зупинялася там, де починався прибуток торговельних монополій.

А втім, сучасники ясно розуміли цей механізм присвоєння на вершині. 1629 р., протестуючи проти щойно ухвалених контрактів і проти присутності адміністраторів (*bewindhebbers*) у складі синдикатів покупців, Зеландська палата відмовилася відпустити продані товари, що лежали на складах у Мідделбурзі, а делегати Зеландії без вагань заявили перед Генеральними штатами, що за такої політики не беруться до уваги ні інтереси акціонерів, ні інтереси Компанії (але вони цієї справи не виграли)[275].

Це, в кінцевому підсумку, не суперечить моїм колишнім твердженням про "капіталістичних" доброчинців торгівлі на далекі відстані, а навпаки, потверджує їх. Систематично виявити імена таких великих покупців – означало б скласти список справжніх господарів голландської економіки, тих, хто протримався тривалий час, хто зберіг владу. Та хіба ж не були ці господарі економіки до того ж і справжніми господарями держави Сполучених провінцій[276], творцями її ухвал та її ефективності? Це корисне дослідження, яке варто було б провести, хоча наслідок його відомий заздалегідь.

Невдачі в Новому Світі, межа голландського успіху

Нідерландські неуспіхи в Новому Світі по-своєму правлять за пояснення. Якийсь час я думав, що коли Америку ще належало збудувати, перш ніж вона стане об'єктом експлуатації, то вона, природно, була сферою діяльності держав з густим населенням, багатих на людей, продовольство та різні продукти: Іспанії, Франції, Англії. Голландія, рослина-бур'ян, погано відтворювалась би на американському ґрунті. Одначе потік людей, вихлюпнутий Сполученими провінціями на Далекий Схід, або португальський успіх у Бразилії заперечували це твердження, яке апріорі могло видатися природним. Голландія могла б будувати в Америці за умови, якби вона того хотіла й скоротила міграційний потік на Схід. Умова, либонь, неможлива, й саме цього, безперечно, навчив Голландію її невдалий досвід у Бразилії.

То був запізнілий досвід. Голландці, як і англійці єлизаветинської доби, попервах віддавали перевагу грабежеві перед завданнями, розв'язання яких властиве будь-якому постійному поселенню в пустельних і ворожих країнах. Від 1604 р. вони нажили в Бразилії собі репутацію, яка вселяла жах, пограбувавши того самого року порт Байю[277]. За десять років до того, 1595 р., вони лютували на узбережжі Чорної Африки[278], економічно пов'язаної з американськими плантаціями. Ці наскоки – ті, про які ми знаємо, й ті, що не залишили сліду, – вказували на початок зіткнення, на набуття апетиту.

Усе змінилося 1621 р. Дванадцятирічне перемир'я, підписане з Іспанією 1609 р., не було відновлено. Й знову почалася війна, а 9 червня того самого 1621 р. отримала свій привілей (*octroi*)[279] нова Вест-Індська компанія. Яка проблема стояла перед новою компанією? Проникнути в масив Іспанської Америки, створений після 1580 р. з'єднанням іспанських та португальських володінь. 1621 р. слабкою зоною була Америка Португальська, й саме проти неї цілком логічно виявився спрямованим голландський наступ. 1624 р. голландці захопили столицю Бразилії Сан-Салвадор, збудовану в мініатюрі на морі, яким є затока Всіх Святих, і оточили з суходолу горбистої рівнини, всіяної цукровими плантаціями (*engenhos*), Реконкаво. Під час пограбування переможці рахували захоплену золоту й срібну монету на буасо (міра об'єму сипучих тіл, що приблизно дорівнює 12,5 літра. – *Приміт.ред.*). Але 28 березня 1625 р. іспанський флот з 70 вітрильників захопив їх зненацька й через місяць знову зайняв місто[280].

Через п'ять років усе почалося наново в цукровиробному регіоні Північного Сходу (*Nordeste*), де голландці зайняли двоє сусідніх міст, ворожих, але й потрібних одне одному, – Ресифі, місто купців на низькому узбережжі океану, й Олінду – на узвишші, місто плантаторів (*senhor de engenho*). Новина поширилася по цілому світу. В Ґенуї подейкували, що переможець без опору взяв здобич "у мільйон золотом"[281], – деталь, імовірно, непевна, оскільки португальці спалили "весь цукор і все фарбувальне дерево на складах"[282]. 1635 р. голландці захопили пониззя Параїба-ду-Норті й у такий спосіб оволоділи "60 льє бразильського узбережжя, найліпшою й найближче разташованою до Європи його частиною"[283], але окупована територія була ще дуже обмежена. У внутрішніх регіонах переможці наполегливо обстоювали недоторканість Португальської Бразилії, яка зберегла свободу маневру, своїх плантаторів, свої потужні цукрові млини, своїх чорних рабів і яка на півдні спиралася на байянську Бразилію, що знову стала вільною 1625 р. Найгірше було те, що бразильський цукор дуже часто вислизав від голландського контролю, бо великі кораблі окупантів не могли підійти до неглибоких бухточок узбережжя, де португальські судна малої тоннажності почувалися превільно, хоч їх подеколи й захоплювали у відкритому морі або біля берегів Європи. Комічний підсумок окупації голландцями цукровиробного Північного Сходу полягав у тому, що вона урвала надходження до Амстердама ящиків з бразильським цукром, які раніше надходили безперервно, й ціни на цукор зросли[284].

Справді, війна, про яку ми вже вели мову[285], призвела до того, що Голландська Бразилія опинилась у стані постійної облоги. В липні чи вересні 1633 р. на двох англійських капуцинів, що їхали до Англії, чекали в Лісабоні пригоди. Ненароком вони зустріли шотландського солдата, який облишив службу в голландців у Бразилії. "Впродовж восьми місяців (розповідав він ченцям), мовляв, він не бачив нічого схожого на м'ясо й у кінцевому підсумку не мав прісної води, крім тієї, яку довозили з Голландії"[286]. Розповіді, ймовірно, перебільшені, але труднощі голландців були реальні. Їхня помилка полягала в бажанні створити торговельну надбудову, не заволодівши виробництвом, не займаючись колонізацією в сучасному значенні слова.

Несподіваною розв'язкою став приїзд до Ресифі 23 січня 1637 р. Морица Нассауського, призначеного генерал-губернатором Голландської Бразилії, де він пробуде сім років[287]. Людина аж ніяк не пересічна, яка перейнялася жвавим інтересом до країни, її фауни й флори, Мориц Нассауський відверто намагався створити життєздатну колонію. Не випадково перший рік його правління (1637 р.) був позначений завоюванням (спроби якого марно робилися вже не раз) фортеці Сан-Жоржі-да-Міна, яку спорудили португальці на гвінейському узбережжі 1482 р. Наступного року настала черга острова Сан-Паулу-ді-Луанда, поблизу узбережжя Анголи, відтак острова Сан-Томе в Ґвінейській затоці – острова, який виробляв цукор і правив за перевалочний пункт для перевезення рабів до Нового Світу. Все це було логічно: Голландська Бразилія була неможлива без чорних рабів: відтоді їх почали доправляти сюди. Але тим часом Португалія повстала (1 грудня 1640 р.) й визволилася від іспанської опіки. Виникла загроза миру: 1641 р. було навіть підписано угоду про перемир'я терміном на десять років між Португалією та Сполученими провінціями[288].

Цього перемир'я не дотримуватимуться на Далекому Сході. Навпаки, в Америці настало втихомирення, бо Вест-Індська компанія була тільки рада покласти край дорогій війні. Мориц Нассауський, який ставився до цього інакше, використав свої вивільнені сили проти іспанців, перевівши до Тихого океану п'ять своїх кораблів. Вони раз по раз

спустошували узбережжя Чилі й Перу, але через відсутність допомоги мусили повернутися до Бразилії. Вони припливли туди в той момент, коли Мориц Нассауський готувався полишити країну, відкликаний, вірогідно, на вимогу купців.

Відтоді голландці вважали, що вони зможуть експлуатувати Бразилію зовсім спокійно. Наступники принца, "чудові (з погляду інтересів торгівлі), але вельми кепські політики", думали тільки про своє збагачення, про те, щоб забезпечити розквіт торгівлі, й навіть продавали зброю та порох португальцям "з причини надмірно високої ціни, яку вони за них дають". За таких умов прихована війна тривала, війна на виснаження, що спиралася на внутрішні райони, на сертан (*sertão*)[289], і в остаточному підсумку подолала 1654 р. Голландську Бразилію. Утримуючись в Америці, португальці невдовзі відібрали собі назад більшу частину втрачених колись постів на африканському узбережжі, таких, як Сан-Томе чи Сан-Паулу-ді-Луанда. Війна, офіційно оголошена Португалії 1657 р., дозволила голландській Вест-Індській компанії завдавати ударів своєму супротивникові, знищувати, грабувати кораблі. Та зрештою війна війну не годувала. Два голландці, які в грудні 1657 р. перебували в Парижі, досить правильно визначили ситуацію на підставі листа, допіру отриманого ними в Голландії. "Здобич із Португалії, – казали вони, – це всього-на-всього півтора мільйона (ліврів), яких замало для того, щоб оплатити витрати на наше озброєння, яке нам обходиться майже в 3 500 000 ліврів"[290]. Інакше кажучи, війна безвихідна. Й тоді повільно, буцімто сам по собі, настав мир. Угоду про нього підписали 16 серпня 1661 р. за посередництвом Карла II, нового короля Англійського, який тільки-но одружився з португальською інфантою. Бразилія залишилася за Португалією, якій, однак, довелося купити цю угоду ціною відкриття портів своєї американської колонії для голландських кораблів, знизити ціну на сетубальську сіль[291] і визнати завоювання, які завдали їй шкоди в Азії. Згодом вона виплатить воєнні борги постачанням солі, розтягненим на кілька років[292].

Відповідальність за поразку в Голландії приписували керівництву Вест-Індської компанії. Було дві Індські компанії – добра й погана. "Дай Боже, – писав Пітер де Ла Кур 1662 р., – аби Ост-Індська компанія (добра) сприйняла сей приклад, поки не пізно"[293]. Нещасну компанію утримала на плаву 1667 р. держава, проте компанія не оговталася після своїх катастроф. Відтоді вона вдовольнялась тим, що торгувала між ґвінейським узбережжям та голландськими володіннями: Суринамом і Кюрасао. Голландці зайняли Кюрасао 1634 р.; Суринам англійці здали їм 1667 р. за умовами миру в Бреді[294] як слабку компенсацію за те, що голландці поступилися їм Новим Амстердамом, якому належало стати в майбутньому Нью-Йорком. Кюрасао збережеться як активний центр перепродажу чорних рабів та зисковної контрабандної торгівлі з Іспанською Америкою, а Суринам завдяки своїм плантаціям цукрової тростини дасть Голландії добрі доходи, але й коштуватиме величезних клопотів. Саме з двома цими постами й коротала своє пересічне життя Вест-Індська компанія. Компанії, яка плекала мрії захопити Азорські острови[295] й яка контролювала чималий шмат Бразилії, довелося дозволити приватним перевізникам діяти у своїй сфері впливу в обмін на виплату відшкодування.

Зрештою, чи варто звинувачувати саме тільки керівництво Компанії? Звинувачувати Зеландію, яка стояла за нею так само, як за ООК стояла Голландія? Або надто великі амбіції, що виказали себе занадто пізно? Чи не крилася помилка в тому, що уявляли собі, буцімто Новий Світ дасться їм до рук так само, як ті густо населені реґіони, які можна було на свій розсуд шарпати на Амбоїні, на островах Банда, на Яві? Тимчасом як Голландія зіткнулася тут з Європою, з Англією, яка полегшить португальцям опір, з

Іспанською Америкою, куди стійкішою, ніж можна було припустити з її зовнішності. 1699 р. один трохи недоброзичливий француз твердив, що люди Сполучених провінцій "помітили надзвичайні злигодні й чималі витрати, на які довелося піти іспанцям, аби утвердити свою комерцію або свою могутність у країнах, які їм доти були невідомі; отже, вони (голландці) прийняли ухвалу робити для таких самих заходів так мало, як тільки це було можливо"[296]. Загалом вирішили шукати країни, щоб їх експлуатувати, а не заселювати й розвивати. Чи не слід радше думати (й це означало б повернутися до нашої вихідної позиції), що маленька Голландія недостатньо велика для того, аби проковтнути водночас Індійський океан, бразильські ліси й шмат Африки, що виявився корисним?

ПЕРЕВАГА Й КАПІТАЛІЗМ

Досвід Амстердама цілком очевидно засвідчує досить одноманітні у своєму повторенні форми будь-якої переваги міського центру, покликаного створити імперію. Зате для нас цікаво побачити на чітко визначеному прикладі, чим міг бути капіталізм, що утвердився, в рамках такої переваги. Ми віддаємо перевагу спостереженню конкретних випадків досвіду перед пошуками визначення в абстракції. Тим більше, що капіталізм, яким він спостерігався в Амстердамі, свідчить водночас про досвід, який йому передував, і про той, який настане згодом. Насправді мова повинна піти принаймні про два поля спостереження.

Що відбувалося в самому Амстердамі, якими були його торгові методи й практика?

Як цей центр світу був пов'язаний із зонами світу-економіки, над якими він панував зблизька й здалеку?

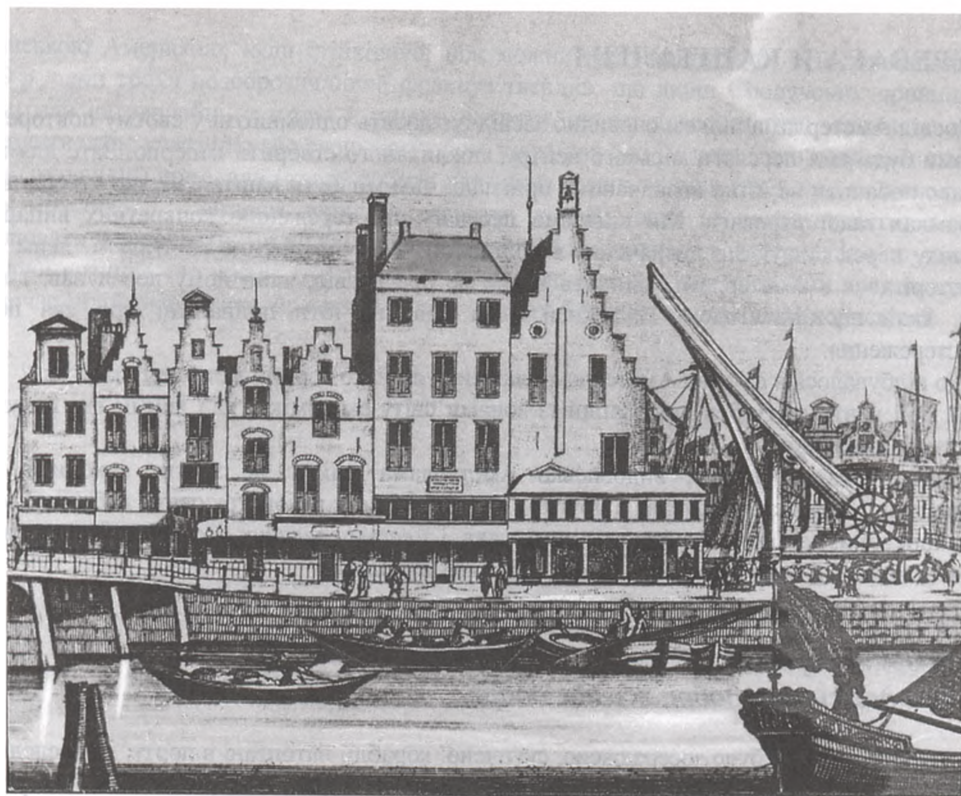
Перше питання просте: видовисько Амстердама майже не здатне захопити нас зненацька. Не так стоїть справа з другим, яке має за мету реконструювати побудову всієї сукупної зони, над якою Амстердам домінував, і *з вельми великих висот*. Побудова ця не завше очевидна; вона губиться в безлічі окремих випадків.

Коли в Амстердамі на складах справи добрі, все йде добре

В Амстердамі все було зосереджено, скупчено: кораблі, натоптані в порту, як оселедці в діжці, ліхтери, що рухаються по каналах, купці на біржі, товари, що їх без угаву поглинали склади й так само вивергали із себе. Свідок XVII ст. розповідає: "Варто лишень причалити якомусь флотові, як за посередництвом маклерів уся ця сила-силенна товарів на першому ж зібранні купців на Біржі купується, і кораблі, розвантажені за чотири-п'ять днів, готові до нового плавання"[297]. Купувалися вони, напевне, не так швидко. Але склади були здатні все це проковтнути, а потім вивергнути назад. На ринку була тьма-тьмуща цінностей, матеріалів, товарів, усіляких послуг – і все було приступне одразу ж. Розпорядження – і машина пішла в рух. Саме цим Амстердам підтримував свою перевагу. Завше до ваших послуг багатство, величезна маса грошей, що постійно перебували в русі. Коли вони належали до певного класу, голландські купці й політичні діячі усвідомлювали, хоч би через власну практику день у день, величезну могутність, яку вони мали у своїх руках. Їхні головні козирі дозволяли їм іти на будь-які ігри – законні й незаконні.

"Відтоді, як я глибше знаю Амстердам, – писав 1699 р. один сучасник, – я його порівнюю з ярмарком, куди безліч купців довозять зі свого боку товари, бувши певними, що знайдуть там збут; як на звичайних ярмарках купці, які там перебувають, не послуговуються тими речами, що їх вони там продають, так і голландці, які з усіх усюд нагромаджують товари Європи, зберігають для свого споживання тільки ті, які їм абсолютно потрібні для життя, і продають іншим націям те, що вони розглядають як зайве, що завше найдорожче"[298].

Порівняння з ярмарком банальне, але ним одразу ж сказано головне про ролю Амстердама: збирати, складати, продавати, перепродувати товари всього світу. Вже Венеція провадила таку саму політику; вже Антверпен близько 1567 р. був, за словами

Роттердам: банк і підіймальний кран близько 1700 р. Естамп П.Шенка. (Зібрання Фонду «Атлас ван Столк».)

Лодовіко Ґвіччардині[299], “постійним ярмарком”. Нема жодного сумніву, що за масштабами тих часів ця складська потуга видавалася казковою, та й ненормальною, бо таке тяжіння подеколи закінчувалося відверто нелогічними транзитними перевезеннями. Ще 1721 р.[300] Чарлз Кінґ у своєму “Британському купці” дивувався, що ці товари вивантажувалися в Амстердамі й звідти вивозились по Маасу або по Рейну![301] За них платитимуть мито при ввезенні й вивезенні з Голландії, відтак – шляхові збори на Рейні чи на Маасі й, нарешті, мито на митниці на французькому кордоні. Хіба ці товари не були б дешевшими “в Шампані, чи в Меці, чи в місцевостях, які прилягають до Рейну й Маасу, якби ми з самого початку вивантажували їх у Руані й платили лише міське ввізне мито в сьому місті?” Звісно ж, бувши англійцем, Кінґ помилявся, якщо вважав, що мито на митниці при в’їзді до Франції платили один-однісінький раз[302]. Але очевидно, що рух через Амстердам подовжував і ускладнював кругообіг. Пряма торгівля врешті-решт візьме гору, коли у XVIII ст. в Амстердама не буде такої притягальної та перевалочної сили.

Та це ще не було правилом того 1669 р., коли відбувався обмін думками між Симоном Арно де Помпонном, великим пенсіонарієм Яном де Віттом та Ван Бойнінґеном[303], чия мова була більш нехитра, ніж мова Я. де Вітта. Ми не можемо й далі купувати французькі товари, казав Ван Бойнінґен Помпонну, якщо у Франції забороняють наші

готові вироби. Нема нічого простішого, як примусити голландського споживача забути смак французького вина, споживання якого великою мірою витіснило споживання пива: досить буде збільшити податки на споживання (жорсткий засіб раціонування). Але, додавав Ван Бойнінґен, якщо голландці домовляться між собою "утвердити серед свого народу тверезість і обмеження розкоші", заборонивши купувати дорогі французькі шовкові вироби, вони й далі вивозитимуть до зарубіжних країн "ті самі речі, які б вони воліли прогнати зі своєї країни". Для ясності: французькі вина, горілка, розкішні тканини допускатимуться на ринок Сполучених провінцій за умови, що їх стануть вивозити звідти; перекриють внутрішній кран, залишивши свободу для складування й транзиту.

Склади, пакгаузи – це було серце голландської стратегії. 1665 р. в Амстердамі вперто подейкували про проект, який часто обговорювався, спробувати відкрити прохід до Індії північним шляхом. Ост-Індська компанія силкувалася цьому завадити. Причина? Річ у тім, пояснювала одна із зацікавлених осіб, що в разі успіху шлях скоротиться на півроку. Й тоді Компанії забракне часу, щоб до повернення експедиції продати на десять мільйонів флоринів товару, який нагромаджувався щороку на її складах[304]. Багатство на ринку збило б ціну наявних запасів. Врешті-решт ця спроба провалиться сама собою, але такі побоювання кидають світло на спосіб мислення й ще більшою мірою на вік економіки.

1786 р. ГОЛЛАНДЦІ Й ДАЛІ БУЛИ ПЕРЕВІЗНИКАМИ ДЛЯ ВСІЄЇ ЄВРОПИ

Зроблений французьким консулом у Амстердамі підрахунок 1504 кораблів, що припливли до Амстердама. Незважаючи на пізній період, ці кораблі майже всі були голландські.

Прийшли з:	*Число кораблів*	*У тім числі голландські*
Пруссії	591	581
Росії	203	203
Швеції	55	35
Данії	23	15
Північної Німеччини	17	13
Норвеґії	80	80
Італії	23	23
Портуґалії	30	30
Іспанії	74	72
Леванту	14	14
Варварії	12	12
Франції	273	273
Американських колоній (за винятком Сполучених Штатів)	109	109

За даними Бругманса: *Brugmans. Geschiedenis van Amsterdam,* IV, p. 260-261.

Нагромадження, скупчення товарів за тих часів і справді відповідали повільності й нерегулярності обігу. Вони були розв'язанням торгових проблем, які всі чи майже всі випливали з уривчастого характеру надходжень та відсилань, із затримки та ненадійності інформації і розпоряджень. Якщо купець міг собі дозволити зберегти свої запаси, він був

спроможний одразу ж реагувати на якийсь просвіток на ринку, тільки-но він утворювався. І якщо Амстердам був дириґентом оркестру європейських цін, що відзначають усі документи, то саме завдяки багатющим запасам товарів, збут яких він міг реґулювати на свій розсуд.

Товари й кредит

Така система перевалочної торгівлі оберталася на монополію. І якщо голландці були "справді перевізниками для цілого світу, комерційними посередниками, комісіонерами й маклерами для всієї Європи (так казав Дефо 1728 р.[305]), то це відбувалося не тому, як вважав Ле Поттьє де Ла Етруа[306], що "всі нації зволили се терпіти", а тому, що вони не могли цьому завадити. Голландська система ґрунтувалася на сукупності торговельних взаємин, які, бувши пов'язані одне з одним, утворювали низку майже обов'язкових каналів обігу й перерозподілу товарів. То була система, що підтримувалася ціною постійної уваги, політики усунення будь-якої конкуренції, підпорядкування всього комплексу голландської економіки цій головній меті. Сперечаючись із Помпонном 1669-1670 рр. з приводу "бажання, яке прокидається в інших націй, не ґрунтувати на них самих (голландцях) усю торгівлю Європи"[307], голландці мали слушність, твердячи, що "ті, хто відбере в них (цю торгівлю, яку вони називали *Entrecours*), не пропускаючи її більше через їхні руки", хоч і можуть позбавити їх "такої великої вигоди, яку дають їм обмін та перевезення товарів, чим вони самі займалися в усіх частинах світу", але неспроможні замінити голландців у цій ролі й присвоїти собі зиск від неї[308].

Така гіпертрофована функція складування та перерозподілу була можлива тільки тому, що вона формувала, орієнтувала й навіть змінювала (треба було б сказати – ліпила) решту торгових функцій. "Політичний досвід" Жана-Франсуа Мелона (1735 р.) відзначав це щодо банку – щоправда, не зовсім ясно, але його розмірковування, безперечно, заходило досить далеко. "Добротний банк, – каже він, – це той, який не платить", тобто такий, який не займається емісією[309]. Амстердамський банк та його взірець Венеціанський банк[310] відповідали цьому ідеалові. Там усе "крутилось на письмі". Вкладник розраховувався переказом, використовуючи фіктивні гроші, так звані банківські гроші, які стосовно ходової монети мали ажіо, що дорівнювало пересічно 5% в Амстердамі й 20% у Венеції. Ось так Мелон, нагадавши про ці поняття, протиставляє Амстердам і Лондон. "Амстердамський банк, – пояснює він, – мусив був крутитися на письмі, бо Амстердам одержує багато, а споживає мало. Він отримує морем великі партії, аби відсилати такі самі далі (це означає дати визначення перевалочної торгівлі). Лондон же споживає ... своє власне продовольство, і його банк повинен складатися з паперів, які оплачують за вимогою"[311]. Текст не надто точний, я згоден з цим, але такий, що протиставляє країну, яка переважно займається перевалочною й транзитною торгівлею, країні, де спектр обігу, широко відкритий для внутрішніх мереж споживання та виробництва, постійно має потребу в реальних грошах[312].

Якщо Амстердам не мав емісійного банку з щоденною турботою про касову готівку металевої монети, то це тому, що він йому не був потрібен. Справді, те, чого вимагала перевалочна торгівля, – то це легких і швидких розрахунків, які дозволяли взаємно компенсувати вельми численні платежі, не вдаючись до ризику, пов'язаного з готівкою, й анулювати переважно ці платежі грою *клірингу*. З цього погляду амстердамська банківська система мала ту саму природу, що й банківська система ярмарків старого

Міняльна контора. Голландський естамп 1708 р. (Фонд «Атлас ван Столк».)

типу, включаючи й найновіші ґенуезькі ярмарки, але була набагато гнучкішою й діяла швидше внаслідок свого *постійного характеру*. Згідно зі звітом "бухгалтерів банку", така фірма, як Гоупи, за нормальних часів, до кризи 1772 р., щоденно проводила, кредитом чи дебетом, "60 – 80 статей банківських розрахунків"[313]. За словами одного надійного свідка, близько 1766 р. в Амстердамському банку спостерігалося "збільшення обігу до десяти й дванадцяти мільйонів флоринів на день"[314].

Зате Амстердамський банк не був інструментом кредиту, оскільки вкладникам під страхом штрафу заборонялося перевищувати суми своїх вкладів[315]. Але ж кредит, потрібний на кожному ринку, був в Амстердамі життєвою необхідністю, беручи до уваги ненормальну масу товарів, які закуповувалися й складались у пакгаузах тільки задля того, щоб через кілька місяців їх знову реекспортували, враховуючи також, що зброєю голландського негоціанта проти чужинця були гроші, різноманітні аванси, що пропонувалися для того, аби ліпше купити чи ліпше продати. Насправді голландці були для всієї Європи торговцями кредитом, і в цьому була таємниця їхнього процвітання. Цей дешевий кредит, що його щедро пропонували амстердамські фірми й великі купці, обирав такі різноманітні шляхи, від найрозважливішої торгівлі до нестримної спекуляції, що його можна простежити в усіх його звивинах. Але ясна його роля в тому, що за тих часів називали комісійною та акцептною торгівлею, яка в Амстердамі набула особливих форм, що швидко змінювалися.

Комісійна торгівля

Комісійна торгівля означала протилежність торгівлі особистій, що називалася "торгівлею власністю"; вона означала – займатися товарами задля когось іншого.

Власне, комісія є "доручення, що його один неґоціант дає іншому для торгівлі. Той, хто доручає, – це комітент, той, кому дають доручення, – комісіонер. Розрізняють комісію на закупівлю, комісію на продаж, банківську комісію, яка полягає в тому, щоб знімати з рахунку, акцептувати, передавати, давати розпорядження про акцепт чи про отримання грошей на рахунок іншого; складську комісію, яка полягає в тому, аби одержувати партії товару й доправляти їх до місця їхнього призначення". А відтак "продають, купують кораблі, наказують їх будувати, докувати, озброювати й роззброювати, страхують і наказують страхувати себе за посередництвом комісії"[316]. Вся торгівля належала до системи, де траплялися найрізноманітніші ситуації. Були навіть випадки, коли комітент і комісіонер діяли пліч-о-пліч. Так, коли неґоціант вирушав до мануфактурного центру, щоб купувати там "з перших рук" (скажімо, щоб дібрати шовк у Ліоні чи Турі), він оновлював запаси товару разом з комісіонером, який ним керував і обговорював з ним ціни.

Якщо Голландія й не придумала комісії, яка була вельми стародавньою практикою, то вона дуже рано й надовго зробила її першою з форм своєї торговельної активності[317]. Це означало, що всі можливі випадки, які припускала комісія, там апріорі траплялися: як рівність, так і нерівність, як залежність, так і взаємна самостійність. Купець міг бути комісіонером іншого купця, який у своєму місці відігравав таку саму ролю.

Але в Амстердамі нерівність виказувала тенденцію стати правилом. Одне з двох: чи то голландський неґоціант мав за кордоном постійних комісіонерів, і тоді вони були виконавцями, навіть маклерами в нього на службі (так було в Ліворно, Севільї, Нанті, в Бордо тощо); чи то цей амстердамський неґоціант грав ролю комісіонера, й тоді він своїми кредитами примушував купця, який звернувся до його послуг, або продавати, або купувати. Справді, голландські купці повсякденно давали "кредит чужоземним неґоціантам, які їм доручали купівлю (товарів і навіть цінних паперів, що котувалися на біржі) за відшкодування, яке вони одержують тільки через два-три місяці після відправлення, що дає покупцям кредит на чотири місяці"[318]. Ще очевиднішою була влада при продажу: коли якийсь купець відправляв великому голландському комісіонерові ту чи ту партію товару з дорученням продати її за таку або таку ціну, то комісіонер виплачував йому авансом чи то чвертку, чи то половину, чи то навіть три чверті встановленої ціни[319] (ви добре бачите, що це нагадує старовинну практику авансів під пшеницю на пні або під вовну від майбутнього стриження). Такий аванс давали під певні відсотки за рахунок продавця.

Ось у такий спосіб амстердамський комісіонер фінансував торгівлю свого кореспондента. Один документ, що належить до 1783 р.[320], досить добре це з'ясовує у зв'язку із силезькими лляними тканинами, відомими під назвою *platilles* (колись їх виробляли в Шоле й Бове до того, як їх стали імітувати в Силезії, де ті тканини, що виготовлялися з польського високоякісного льону, обходилися дешевше, й відтоді вони більше не мали суперників). *Platilles* експортувались до Іспанії, Португалії та Америки, а проміжними ринками були передусім Гамбурґ і Альтона. "Велика кількість силезьких тканин довозиться також до Амстердама. Відправляють їх самі виробники, якщо вони не змогли збути все у своїй країні й у прилеглих реґіонах, бо там (в Амстердамі) вони вельми легко

можуть позичити до трьох чвертей вартості тканин під помірний відсоток, вичікуючи нагоди для вдалого продажу. Такі випадки часті, бо сі тканини споживають голландські колонії й особливо – колонія Кюрасао".

У такому разі, як і в багатьох інших, комісія, *доповнена кредитом*, приваблювала чималу масу товарів; ці товари мали слухняно відгукуватися на потік кредиту. В другій половині XVIII ст., коли розладналася амстердамська перевалочна торгівля, комісійна торгівля змінилася: так, вона дозволяла, якщо взяти вигаданий приклад, аби товар, закуплений у Бордо, йшов просто до Санкт-Петербурґа без зупинки в Амстердамі, хоча цей останній надавав фінансовий супровід, без якого все було б нелегкою, якщо взагалі можливою справою. Така зміна надала зрослого значення другій "гілці" нідерландської активності, так званій акцептній торгівлі, яка залежала виключно від фінансів; за часів Аккаріаса де Серіонна частіше казали "від банку", в найзагальнішому сенсі від кредиту[321]. В такій грі Амстердам залишався "касою"[322], а голландці – "банкірами всієї Європи"[323].

А втім, хіба така еволюція не була нормальною? Чарлз П. Кіндлберґер[324] дуже добре це пояснює. "Монополію одного порту або одного перевалочного пункту, – пише він, – важко втримати як вузол торгової мережі. Така монополія ґрунтується на ризику й на капіталі такою самою мірою, як і на добрій інформації щодо наявних у розпорядженні товарів та місць, де на них є попит. Але така інформація швидко поширюється, і торгівля на центральному ринку замінюється прямими торговими зв'язками між виробником та споживачем. І тоді саржа Девоншира й пересічні сукна Лідса не мають потреби в тому, аби проходити транзитом через Амстердам, щоб звідти їх доправити до Португалії, Іспанії чи Німеччини; вони довозитимуться туди напрямки. В Голландії капіталу залишалося вдосталь, але торгівля хилилася до занепаду з тенденцією трансформувати фінансовий бік обміну товарами на банківські послуги та інвестиції за кордоном". Переваги великого фінансового ринку для позичкодавців і позичальників врешті-решт виявлялися довговічнішими, ніж переваги торгового центру для покупців і продавців товарів. Чи не цей перехід від товару до банківських операцій бачили ми з усією ясністю в Ґенуї XV ст.? Чи не його ми побачимо в Лондоні у XIX та XX ст.? Чи не була банківська перевага найдовговічнішою? Саме це є передумовою успіху акцепту в Амстердамі.

Сенс існування акцепту

"Акцептувати вексель – означає підписатися під ним, поставити свій підпис, зробитись головним боржником на ту суму, яка в ньому зазначена, зобов'язатись від свого імені виплатити її в зазначений термін", – пояснює Савäрі[325]. Якщо термін встановлений векселедавцем, *акцептор* (інколи казали *акцептатор*) тільки підписує його; якщо ця дата невизначена, тоді ви підписуєте й датуєте – й уписана дата закріпить майбутній термін платежу.

Тут іще не було нічого нового: акцептна торгівля зачіпала численні переказні векселі, які з давніх-давен правили по всій Європі за посередника в кредиті й які віднині стануть, як величезні купчасті хмари, настійливо збиратися над Голландією, – й це, цілком очевидно, не було випадково. Справді ж бо, переказний вексель залишався "першим з ... усіх комерційних паперів і найважливішим", порівняно з яким векселі на пред'явника, прості векселі, векселі під вартість товарів відігравали тільки скромну й локальну ролю.

На всіх ринках Європи "векселі обертаються в комерції замість готових грошей і неодмінно з тією перевагою перед грошима, що вони дають відсоток за посередництвом обліку, який провадився від одного транспорту до іншого[326] або від одного індосаменту до іншого"[327]. Трансферти, індосаменти, обліки, тратти й ретратти[328] зробили з векселя невтомного мандрівника з одного ринку на інший і так далі в тому самому дусі, від одного купця до іншого, від комітента до комісіонера, від неґоціанта до його кореспондента, або ж до дисконтера, – *discompteur* (як казали в Голландії, замість слова *escompteur*, яке було в обігу у Франції і якого дотримується Саварі де Брюлон), або навіть від неґоціанта до "касира", його касира. До того ж, щоб збагнути проблему, її важливо було бачити в усій цілісності, з урахуванням захопливого подиву сучасників, які намагалися пояснити собі голландську систему.

Беручи до уваги повільність споживання – воно не відбувалося в один день, – повільність виробництва, повільність комунікацій для товарів і навіть для доручень та векселів, повільність, з якою маса клієнтів і споживачів могла добути зі своїх авуарів готові гроші (потрібні для покупок), отже, треба було, аби неґоціант мав змогу продавати й купувати в кредит, випустивши грошовий документ, який міг би обертатися аж до того дня, коли неґоціант зможе розплатитись готівкою, товарами чи іншим папером. Це вже було розв'язання, яке італійські купці накреслили в XV ст. із впровадженням індосаменту й переказу, розв'язання, яке вони розширили в XVII ст. у рамках угоди про підписання другого векселя – *pacte de ricorsa*[329] (для сплати відсотків за попередньою позикою. – *Приміт.ред.*), який так заперечували теологи. Але не можна виміряти єдиною міркою ці перші пришвидшення й паперовий потоп у XVIII ст., що в 4, в 5, у 10, у 15 разів перевищував обіг "реальної монети". Паперовий потоп, що репрезентував то солідні авуари й рутинну практику купців, то те, що ми назвали б дутими зобов'язаннями, а голландці називали *wisselruiterij* – "обмінною хоробрістю"[330].

Законний чи ні, цей рух паперу цілком логічно закінчувався в Амстердамі, знову починався звідтіль і туди ж повертався залежно від припливів та пульсацій, які захоплювали всю торговельну Європу. Кожен купець, який проникав у ці потоки, найчастіше знаходив там незамінні вигоди. Близько 1766 р. неґоціанти, які оптом скуповували шовк "Італії і П'ємонту", аби перепродувати його мануфактуристам Франції та Англії, навряд чи обійшлись би без голландських кредитів. Справді-бо, шовк, що його вони закуповували з "перших рук", неодмінно оплачувався готівкою, і "загальний звичай примушував" неґоціантів постачати його мануфактуристам "у кредит приблизно на два роки" – то був справді час переходу від сировини до готового виробу й пропозиції його до продажу[331]. Таке тривале й постійне вичікування пояснює ролю переказних векселів, які по кілька разів оновлювалися. Отже, ці оптовики становили частину численних європейських купців, "які звертаються", тобто "виписують векселі на своїх кореспондентів (ясна річ, голландських), аби за допомогою їхнього акцепту отримати капітали на ринку (де вони діють), і які для перших тратт по закінченні їхнього терміну виписують нові або наказують їх виписати"[332]. В довгочасному плані то був досить дорогий кредит (борг зростав від векселя до векселя), але він без особливих труднощів підтримував особливо вигідну "галузь комерції".

Отже, механізм голландських торгівлі й кредиту функціонував через численні перехресні пересування, силу-силенну переказних векселів, але він не міг обертатися лише за допомогою паперу. Час від часу йому була потрібна готівка, щоб постачати балтійську й далекосхідну торгівлю, так само, як і для того, аби наповнити в Голландії

каси купців і дисконтерів, ремеслом яких було переходити від паперів до металевої монети й навпаки. Голландія, чий баланс завше був позитивний, не відчувала браку в готових грошах. 1723 р. Англія нібито доправила до Голландії срібла та золота на 5 666 000 фунтів стерлінгів[333]. Іноді повсякденні надходження набирали характеру події. "Дивовижно (бачити), – писав 9 березня 1781 р. неаполітанський консул у Гаазі, – кількість ремісій, які роблять до сієї країни (Голландії) що з Німеччини, що з Франції. З Німеччини надіслали понад мільйон золотих соверенів[334], які тут перетоплять для виготовлення голландських дукатів; з Франції амстердамським торговим домам надіслали сто тисяч луїдорів"[335]. І додає, мовби він хотів дати нашим підручникам політичної економії ретроспективний приклад золотого стандарту (*Gold point standard*)[336]: "Причина цього відправлення в тому, що в теперішній час грошовий курс для сієї країни (Голландії) вигідний". Загалом в очах щоденного спостерігача маса готової монети в Амстердамі ховалася за масою паперу. Та тільки-но випадковий збій зупиняв рух справ, присутність цієї готівки негайно виказувала себе. Так, наприкінці грудня 1774 р.[337], при виході з кризи 1773 р., яка ще давалася взнаки, й у момент, коли надходили вісті про безлад в Англійській Америці, застій у справах був такий, що "ніколи не ходило стільки грошей, як сьогодні ... векселі обліковують з двох відсотків і навіть з півтора, коли ці векселі беруть до сплати деякі фірми, а це засвідчує малу активність комерції".

Тільки це нагромадження капіталів дозволяло ризиковані ігри з дутими оборудками, уможливлювало автоматичний обіг задля будь-якої справи, що обіцяла вигоду, паперу, який нічим не ґарантувався, крім розквіту й переваги голландської економіки. До цієї ситуації XVIII ст. я залюбки приклав би слова, що їх недавно висловив американський економіст Василь Леонтьєв з приводу маси доларів та євродоларів, яку створюють нині Сполучені Штати: "Факт полягає в тому, що в капіталістичному світі держави, а подеколи навіть відчайдушні підприємці або банкіри використовували карбування монети й надуживали ним. І особливо уряд США, який так довго заполонював інші країни неконвертованими доларами. Вся справа в тому, щоб мати вдосталь кредиту (а отже, могутності), аби дозволити собі цей засіб"[338]. Чи не це саме казав по-своєму й Аккаріас де Серіонн: "Варто тільки десятьом або дванадцятьом першорядним амстердамським неґоціантам об'єднатися задля банківської (розумій, кредитної) операції, як вони вмить можуть примусити обертатися по всій Європі більш ніж на двісті мільйонів флоринів паперових грошей, яким віддають перевагу перед готовими грішми. Нема володаря, який міг би так учинити... Сей кредит є могутністю, якою десять чи дванадцять неґоціантів користуватимуться в усіх державах Європи за повної незалежності від будь-якої влади"[339]. Як бачите, нинішні транснаціональні корпорації мали предків.

Мода на позики, або Спотворення капіталу

Розквіт Голландії завершився надлишками, які парадоксальним чином завдавали їй труднощів, такими надлишками, що кредиту, який Голландія давала торговельній Європі, виявиться замало, щоб їх поглинути, і, отже, вона пропонуватиме їх також сучасним державам, з їхнім особливим даром споживати капітали, хоч і без таланту повертати ці капітали в обіцяний термін. У XVIII ст., коли скрізь у Європі були бездіяльні гроші, що їх насилу використовували, й то на поганих умовах, володарям навряд чи доводилося просити: варто було їм тільки кивнути – й гроші багатющих ґенуезців, багатющих

жителів Женеви, багатющих жителів Амстердама виявлялися в їхньому розпорядженні. Візьміть же, вас просять узяти! Навесні 1774 р., одразу ж після яскраво вираженого кризового застою в справах, амстердамські каси були розчинені навстіж: "Легкість, з якою нині голландці передають свої гроші чужоземцям, спонукала деяких німецьких володарів скористатися з такої готовності. Герцоґ Мекленбург-Стерліцький тільки-но прислав сюди аґента, щоб укласти угоду про позику на 500 000 флоринів з 5%[340]. Водночас данський двір успішно провів переговори про позику в 2 000 000 флоринів, яка довела його борг голландським кредиторам до 12 млн.

Чи був такий фінансовий натиск відхиленням, як говорили історики-моралізатори? Чи було це нормальним розвитком? Уже впродовж другої половини XVI ст., що теж була періодом наддостатку капіталів, Ґенуя пішла тим самим шляхом; представники старих вельмож (*nobili vecchi*), визнані позикодавці Католицького короля, зрештою відійшли від активного торговельного життя[341]. Все відбувалося так, ніби Амстердам, повторюючи цей досвід, випустив здобич задля почвари, дивовижну "перевалочну торгівлю" – заради життя рантьє-спекулянтів, залишивши виграшні карти Лондонові, навіть фінансуючи піднесення свого суперника. Так, але чи мав він вибір? Чи мала вибір багата Італія кінця XVI ст.? Чи мала вона змогу, навіть тінь змоги, зупинити піднесення північних країн? І все ж таки кожна еволюція такого типу мовби сповіщала про, разом зі стадією фінансового розквіту, певну зрілість; то була ознака осені, що насувалася.

У Ґенуї, як і в Амстердамі, особливо низькі ставки відсотка говорили про те, що капітали більше не знаходять для себе застосування на місці у звичайних формах. При надлишкові вільних грошей в Амстердамі вартість кредиту тут упала до 3 – 2%, як і в Ґенуї близько 1600 р.[342]. Це також те саме становище, в якому опиниться Англія на початку XIX ст. після бавовняного буму: занадто багато грошей, і грошей, які більше не приносять стерпного зиску навіть у бавовняній промисловості. Саме тоді англійські капітали згодились кинутися у величезні інвестиції в металургійну промисловість та в залізницю[343]. Голландські капітали такого шансу не мали. Відтоді фатальним виявилося те, що будь-яка платня за кредит, яка бодай трохи перевищувала місцеві ставки, зваблювала капітали назовні, подеколи вельми далеко. Та й тут це було ще не зовсім те становище, в якому опиниться Лондон, коли на початку XX ст. після фантастичних пригод промислової революції він знову матиме занадто багато грошей і мало можливостей використовувати їх на місці. Звісно, як і Амстердам, Лондон відсилатиме свої капітали за кордон, але позики, які він згодиться надати, виявляться найчастіше продажем за межами країни виробів англійської промисловості, цебто способом піднести національне зростання й національне виробництво. Нічого такого не мав Амстердам, бо там поряд з торговим капіталізмом міста не було індустрії, яка б широко розвивалась.

Проте ці позики закордонові були досить удалими справами. Голландія їх практикувала від XVII ст.[344]. У XVIII ст., особливо коли в Амстердамі відкрився ринок англійських позик (починаючи принаймні з 1710 р.), "галузь" позик значно розширилася. За настанням 60-х років XVIII ст. всі держави приходили до касових віконець голландських кредиторів – імператор Саксонський, курфюрст Баварський, наполегливий король Танський, король Шведський, Росія Катерини II, король Французький і навіть місто Гамбурґ (який, одначе, був за тих часів переможним суперником Амстердама) й, нарешті, американські інсургенти.

Процес надання чужоземних позичок, завше один і той самий, архівідомий: фірма, яка згоджується розмістити позику на ринку у вигляді облігацій[345], що відтак котуватимуться

на біржі, відкриває передплату, яка в принципі є відкритою. В принципі, бо траплялось, коли позичка здавалася забезпеченою солідними ґарантіями, що вона була повністю покрита до її оголошення. Ставка відсотка була невисока, всього на один-два пункти вища за відсоток, що був звичайним у справах між купцями. 5% розглядались як висока ставка. Але здебільшого вимагали ґарантій: земель, державних доходів, коштовностей, перлів, самоцвітів. 1764 р. курфюрст Саксонський розмістив в Амстердамському банку на “9 млн. самоцвітів”[346]; 1769 р. Катерина II вивезла туди імператорські діаманти[347]. Інші види застав: величезні запаси товарів, ртуть, мідь тощо. Крім того, фірмі, яка проводила операцію, належала “премія” – чи можна говорити про хабарі? В березні 1784 р. “незалежна Америка” уклала угоду про позику на 2 млн. флоринів, яка була без труднощів покрита. “Залишається подивитись, – писав один інформатор, який отримав відомості з перших рук, – чи схвалить Конґрес премії, надані без його відома”[348].

Звичайно “контора” – приватна фірма, яка випускала позику, – сама надавала капітал позичальникові й зобов’язувалася розподілити відсотки, які вона одержить, – усе це за відповідні комісійні. Відтак контора передавала супідряд професіоналам, які кожен у своїй сфері розміщували певне число акцій. Отже, заощадження мобілізовувалися досить швидко. В кінцевому підсумку акції надходили на біржу, і там починалися ті самі маневри, які ми описали у зв’язку з Англією[349]. Очевидячки, підняти акції вище за номінал, вище за 100 пунктів, було дитячою грою. Досить було добре дириґованої кампанії, інколи просто фальшивого оголошення, для того, аби позику закрили. Природно, ті, хто провадив дрібну й велику гру, використовували таке підвищення, щоб продати акції, які вони купували або які залишалися в їхніх руках. Достоту так само в разі політичної кризи або війни, здатної викликати зниження курсу цінних паперів, ці гравці будуть серед перших, хто стане їх продавати.

Ці операції були такі часті, що виробилась особлива термінологія: господарі контор називалися банкірами-неґоціантами, банкірами-посередниками, посередниками в капіталі; аґенти з продажу паперів і маклери були “підприємцями” – на їхньому зобов’язанні лежало поширювати й “підряджатися” через “облігації” (розумій: акції позики) з приватними особами. Їх також називали комерсантами при капіталах. Не залучити їх до справи було б чистим безглуздям, вони провалили б проект. Ці вислови я запозичаю в Я. Х. Ф. Ольдекопа, консула Катерини II в Амстердамі. Рік у рік ми натрапляємо в його листуванні на володарів, яким потрібні гроші, та на їхніх аґентів, що вдаються з більшим чи меншим успіхом до одних і тих самих демаршів. “Нині йдуть, – пише Ольдекоп у квітні 1770 р., – неґоціації з панами Горнекою, Гоґером та компанією (банк, що спеціалізувався на профранцузьких та французьких справах) про позику для Швеції, яка, як подейкують, становитиме п’ять мільйонів і яка почалася з одного мільйона. Попервах було зібрано один мільйон, принаймні половина якого була розміщена в Брабанті, подейкують також, завдяки грошам єзуїтів”[350]. Одначе ж кожен гадає, що “трапляться чималі труднощі при збиранні суми”, про яку залишалося домовитись. Водночас Ольдекоп виявився за наказом російського уряду втягненим у переговори про позику з “Гоупом і компанією”, “Андре Фелісом і сином”, “Кліффордом і сином”, з якими він “домовився” і які належали до “головних неґоціантів сього міста”[351]. Труднощі полягали в тому, що Санкт-Петербурґ “аж ніяк не вексельне місто, де можна отримувати й виписувати векселі з кожною поштою”. Найліпше робити платежі в самому Амстердамі, а для покриття позики та відсотків організовувати постачання до Голландії міді. А в березні 1763 р.[352] вже курфюрст Саксонський клопотався про позику в 1600 тис.

флоринів, що, як прохали лейпцизькі купці, були б оплачені "в голландських дукатах, які нині вельми високо цінуються".

Французький уряд одним з останніх з'явиться на амстердамському ринку, вклавши угоду на свої позики, катастрофічні для нього самого та катастрофічні для позичкодавців, яких 26 серпня 1788 р. приголомшить припинення французьких платежів. "Сей громовий удар ... що погрожує розтрощити стільки родин, – пише Ольдекоп, – викликав ... різке й жахливе потрясіння для всіх негоціацій із закордоном". Облігації впали з 60% до 20%[353]. Велика фірма Гоупів, тісно залучена до операцій з англійськими цінними паперами, стане дотримуватися чудової думки: стояти завше віддалік від французьких позик. Випадково чи після зрілого розмірковування? В усякому разі, їй не довелося про це шкодувати. Ми побачимо, як 1789 р. голова фірми матиме на Амстердамській біржі "таку безприкладну владу ... що вексельний курс не встановлюється, аж поки він приїде"[354]. Він також відіграє ролю посередника в справі англійських субсидій Голландії під час "батавської революції"[355]. А 1789 р. він навіть перешкодить закупівлі французьким урядом збіжжя в країнах Балтійського басейну[356].

Інша перспектива: віддаляючись від Амстердама

Та облишмо центр цієї широкої мережі, облишмо Амстердам – цю командну вежу. Тепер проблема полягає в тому, аби подивитись, як ця мережа загалом (на мій погляд, надбудова) з'єднувалась в основі з менш розвиненими економіками. Нас цікавлять саме ці зчленування, ці стики, ці сполучення в ланцюги тією мірою, якою вони розкривали спосіб, в який панівна економіка могла експлуатувати економіки підлеглі, позбувшись водночас потреби самій забезпечувати найменш рентабельні справи й виробництва й – найчастіше – безпосереднього нагляду за внутрішніми ланками ринку.

Розв'язання варіювалися від реґіону до реґіону й залежно від характеру та ефективності панування, яке здійснювала центральна економіка. Щоб відзначити ці відмінності, досить буде, я вважаю, чотирьох груп прикладів: країн Балтійського моря, Франції, Англії, Індонезії.

Довкола Балтійського моря

Країни балтійського басейну надто різні для того, щоб вибір прикладів, на які впало наше око, покрив увесь їхній простір. Певне число внутрішніх реґіонів, гористих, лісистих або заболочених, усіяних озерами та торфовищами, залишалося до того ж за межами нормальних зв'язків.

Саме крайній брак населення й створював передусім такі більш ніж наполовину пустельні зони. Наприклад, шведський реґіон Норланд, що починається на краю долини річки Даль-Ельвен, був величезною лісистою зоною між голими горами норвезького кордону на заході й вузькою освоєною смугою балтійського узбережжя на сході. Швидкі й могутні річки, що перетинають цей реґіон зі заходу на схід, іще й сьогодні, після того як скресла крига, приносять під час сплаву силу-силенну колод. Тільки Норланд сам собою просторіший, ніж решта Швеції[357], але наприкінці середніх віків він насилу

Виробництво зброї розвивалося в Швеції за допомогою голландців і стало одним із значущих у Європі. На картині зображено ливарний завод в Юлітаброці. (Амстердам, Державний музей.)

нараховував 60 – 70 тис. жителів. Отже, край примітивний, який переважно експлуатувала (тією невеликою мірою, якою він піддавався експлуатації) ґільдія стокгольмських купців; загалом же – справжня периферійна зона. До того ж долина Даль-Ельвену завжди визнавалась найважливішою перешкодою. За давнім шведським прислів'ям, "дуби, раки й шляхтичі (додаймо: й пшениця) північніше за річку не трапляються"[358].

І якби приклад Норланду був єдиний у своєму роді; справді, подумайте, скільки регіонів Фінляндії заполонили ліси та озера, скільки обділено долею внутрішніх районів Литви чи Польщі. Одначе скрізь над таким примітивним рівнем підносились економіки: економіка внутрішніх районів, де сільське життя, творець додаткового продукту, репрезентувало всі види діяльності; узбережна економіка, завше пожвавлена, яка вряди-годи викликала подив селами моряків-каботажників; міська економіка, яка виникала й брала гору радше силоміць, ніж мирним шляхом; нарешті, територіальні економіки, які вже вимальовувалися й уже вступили в дію: Данія, Швеція, Московія, Польща, Бранденбурзько-Прусська держава, що зазнала глибоких і наполегливих змін з моменту

приходу до влади великого курфюрста 1640 р. (Фрідріха-Вільгельма, курфюрста Бранденбурзького (1640 – 1688 рр.), одного з творців майбутньої могутності Пруссії. – *Приміт.ред.*). То були національні економіки, великомасштабні творіння, які поступово почнуть відігравати перші політичні ролі й виборювати одне в одного простір Балтики.

Отже, цей простір дає нашому спостереженню цілу гаму економік, можливих у XVII та XVIII ст., – від *домашнього господарства* (*Hauswirtschaft*) аж до *міського господарства* (*Stadtwirtschaft*) та *територіального господарства* (*Territorialwirtschaft*)[359]. Нарешті, все це увінчувалося світом-економікою, що проник сюди завдяки *сприянню* моря. Бувши мовби доданий згори до економік нижніх поверхів, він охоплював їх, накидав їм обмеження, дисциплінував їх, а також і навчав їх, бо глибока нерівність між зверхниками й підданцями була не без певної взаємності послуг: я тебе експлуатую, але ж я тобі й допомагаю час від часу.

Одне слово, щоб фіксувати наш погляд, скажімо, що ні плавання норманнів, ні Ганза, ні Голландія, ні Англія, якщо вони й створювали на Балтиці такі панівні економіки, які змінювали одна одну, не здобували економічного підмурку, без якого найвищі форми експлуатації захопили б тільки порожнечу. В такому самому сенсі я вже говорив, що колись Венеція[360] захопила економіку Адріатики, а не створила її.

Швеція – вона буде нашим головним прикладом – формувалася як територіальна економіка, водночас і рання, і запізніла. Рання – тому, що шведський політичний простір окреслювався довкола Упсали й берегами озера Меларен дуже рано, в XI ст., зсунувшись згодом на південь і включивши Західний та Східний Ґеталанд. Але економічно запізніла, бо від початку XIII ст. любекські купці перебували в Стокгольмі, який контролює на Балтійському морі вузький вихід з озера Меларен (приблизно вдвічі більшого за Женевське озеро), і далі активно діяли там аж до кінця XV ст.[361]. Місто ж досягло повного й віднині незаперечного успіху тільки з уступом на престол династії Ваза 1523 р. Отже, для Швеції, *як і для інших національних економік,* економічний простір організувався повільно в попередньо окресленому політичному просторі. Але в Швеції така сповільненість мала також і особливі, досить очевидні причини.

Передусім це важкі, навіть відсутні комунікації (чудові шведські шляхи сягають XVIII ст.)[362] на величезному просторі, що перевищував 400 000 кв.км, просторі, який довгі війни збільшили до обсягів імперії (Фінляндія, Лівонія, Померанія, Мекленбурґ, єпископати Бременський та Верденський). Ще близько 1660 р. ця імперія покривала, включаючи Швецію, 900 000 кв.км. Частину цих територій Швеція втратить після 1720 р. (Стокгольмський мир з Данією) та 1721 р. (Ніштадтський мир з Росією), але Фінляндія, величезне колоніальне володіння, залишиться за нею до самого приєднання Фінляндії до Росії Олександра I 1809 р.[363]. Якщо до цих просторів додати поверхню вод Балтики, які Швеція силкувалася оточити своїми володіннями (а саме 400 000 кв.км), то все разом перевищувало мільйон квадратних кілометрів.

Іншою слабкістю Швеції було її замале населення: 1 200 000 шведів, 500 000 фіннів, 1 млн. інших підданих на берегах Балтики та Північного моря[364]. Клод Нордманн[365] мав слушність, підкреслюючи контраст між 20 млн. підданих Франції Людовіка XIV й заледве 3 млн. їх у шведських володіннях. Внаслідок цього "велич" Швеції[366] була ймовірна лише ціною величезних зусиль. Рано розпочата бюрократична централізація, яка коштувала чималих витрат, утвердила фіскальну експлуатацію, яка виходила за межі розумного і яка тільки й уможливила імперіалістичну політику Ґустава-Адольфа та його наступників.

І остання, найболючіша вада була в тому, що водами Балтійського моря, головним простором перевезень, Швеція не заволоділа. Аж до війни Ауґсбурзької ліги (1689-1697 рр.) її торговельний флот був невеликий; звісно, вона мала численні кораблі, але мізерного тоннажу, сільські безпалубні судна, що займалися каботажем. Її військовий флот, що народився в XVII ст., навіть після заснування близько 1679 р. солідної військово-морської бази в Карлскруні[367] неспроможний був урівноважити данський флот, а згодом – російський флот. Фактично перевезення морем були послідовно монополізовані Ганзою, а відтак, від XVI ст., Голландією. 1597 р. майже 2000 голландських кораблів[368] прийшли до Балтики, цілком охопленої тоді щільною мережею їхніх обмінних операцій. І Швеція, хоч би які переваги давали їй її завоювання та митні доходи, що їх вона присвоювала, контролюючи річки й перевезення Північної Німеччини, виявилася тепер обплутаною нитками амстердамського капіталізму. В XV ст. зі Стокгольма, перевалочного пункту зовнішньої торгівлі, все йшло в бік Ганзи, насамперед – у напрямі Любека[369]; надалі все піде до Амстердама. Ярмо було закріплене міцно: навіть шведи знали, що позбутися голландців задля якоїсь вигідної кон'юнктури означало б урвати на Балтійському морі перевезення, що годували їх, і влучити в самісіньке серце власної країни. Настільки, що й, бувши ворожими цим вимогливим господарям, шведи, одначе ж, не хотіли покладатися на допомогу французів або англійців, аби звільнитися від цих господарів. 1659 р. шведські сановники[370] попередили англійців, що вони не повинні проганяти голландців з Балтики, хіба що вони самі там їх замінять!

Аж до 70-х років XVII ст., до того, як став очевидним англійський наступ на Балтиці, голландці усуватимуть будь-яку конкуренцію. Їхні купці не вдовольнялися лише тим, щоб керувати шведськими справами з Амстердама. Чимале їхнє число – й не найдрібніших: де Ґеєри, Трипи, Кронстреми, Блюммерти, Кабільжо, Вевестери, Усселінки, Спіринки[371] – поселилось у Швеції; іноді вони натуралізовувалися там, одержували шляхетські грамоти й тим самим набували повної свободи маневру.

Діяльність голландців пронизувала шведську економіку до самих її глибин, аж до виробництва, аж до використання дешевої селянської робочої сили. Амстердам контролював водночас продукцію шведського лісу на півночі країни (дерево, бруси, дошки, корабельні щогли, дьоготь, вар, смола) й усю діяльність гірничопромислової округи Берґслаґ неподалік від столиці та від берегів озера Меларен. Уявіть собі коло площею в 15 000 кв.км, де трапляються золото, срібло, свинець, мідь і залізо. Два останні метали були вирішальними у шведському виробництві – мідь до 1670 р., аж поки вичерпалися фалунські рудні, й залізо, яке перебрало після цього естафету й дедалі більше експортувалося до Англії у вигляді чавунних виливанців або залізних плит. У межах Берґслаґу височіли домни й ковальські цехи, заводи, що виробляли гармати й ядра[372]. Ця потужна металургія, цілком очевидно, слугувала політичній величі Швеції, а не її економічній незалежності, бо в XVII ст. гірничопромисловий сектор перебував у залежності від Амстердама, як і в попередні століття він залежав від Любека. Справді ж бо, взірцеві підприємства де Ґеєрів та Трипів були не такі нові, як це твердять. Робітники-валлонці з району Льєжа (звідки походив Луї де Ґеєр, "король заліза") впровадили в Берґслазі домни з цегли; але задовго до цього німецькі робітники будували там вельми високі доменні печі з дерева й глини[373].

Коли 1720 – 1721 рр. Швеція спуститься до суходільного блоку Швеція – Фінляндія, вона почне шукати компенсації своїм прикрощам на Балтиці в західному напрямі. Настала доба піднесення Ґетеборґа, заснованого на Каттеґаті 1618 р.; він став шведським

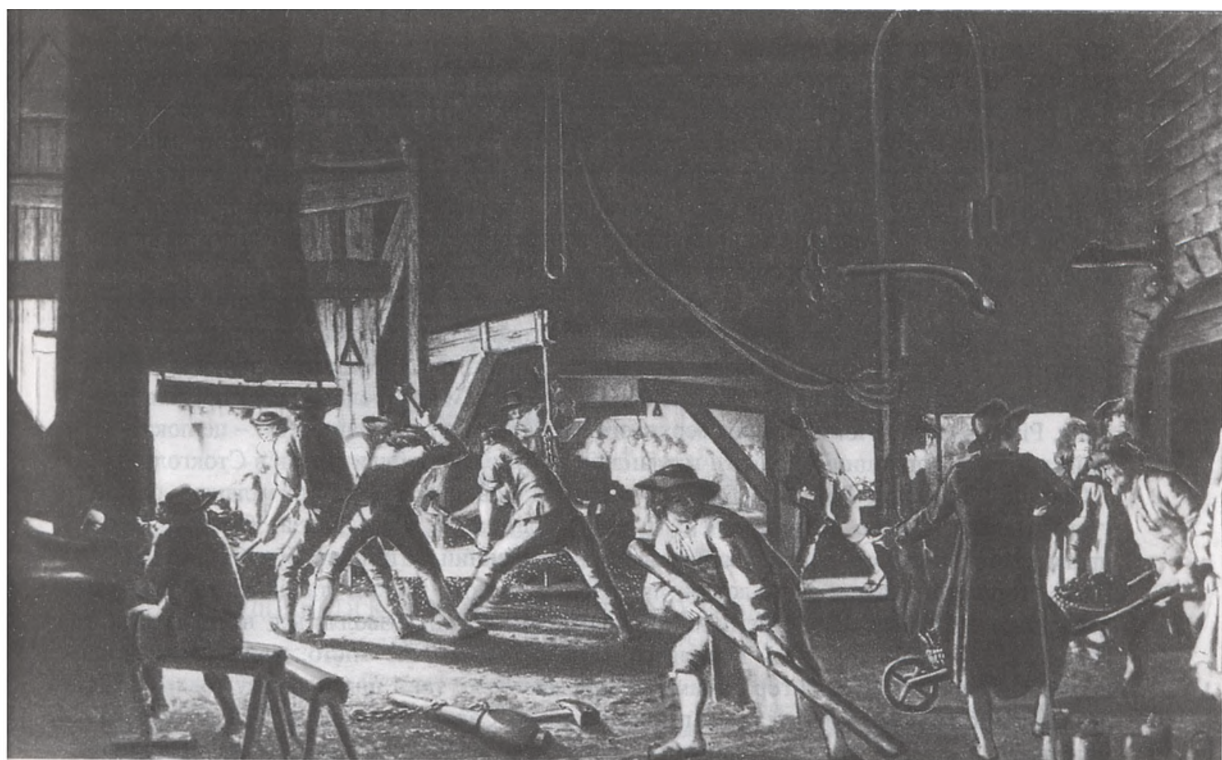
"вікном на Захід". Набрав сили шведський торговельний флот, нарощуючи число й тоннажність своїх кораблів (було їх 228 штук 1723 р., 480 – через три роки, 1726 р.), і цей флот вирвався з Балтійського моря. 1732 р. перше фінляндське судно, вирушивши з Або (Турку), прийшло до Іспанії[374]; попереднього року – 14 червня 1731 р.[375] – одержала подарований їй королівський привілей шведська Індійська компанія. Ця компанія, що базувалася в Ґетеборзі, зазнає досить тривалого розквіту (дивіденди сягали 40 й навіть 100%). Справді, Швеція змогла почерпнути користь зі свого нейтралітету та морського суперництва західних країн, щоб скористатися своїми шансами. Часто-густо шведи були до послуг тих, хто з цим до них звертався, беручи на себе зисковну ролю "замаскованих" кораблів[376].

Це піднесення шведського флоту означало відносне звільнення; воно означало прямий доступ до солі, вина, тканин Заходу, до колоніальних продуктів – посередників було водночас усунено. Швеція, приречена на те, аби заповнювати неврівноваженість свого торгового балансу експортом та послугами, шукала надлишкових грошей, які дозволили б їй підтримувати грошовий обіг, заполонений білетами *Риксбанку* (*Riksbank*), заснованого вперше 1657 р., а повторно – 1669 р.[377]. Уважлива до цього *меркантилістська* політика докладала чималих зусиль для створення різних видів промисловості й більш чи менш домоглася в тому успіху – значного, коли йшлося про суднобудування, і мізерного – коли мала справу з шовком або високоякісними сукнами. В остаточному підсумку Швеція й далі залежала від амстердамських фінансових кругообігів, і її Індійська компанія, що процвітала, допускала широку чужоземну участь, зосібна англійську, як на рівні капіталів, так і на рівні команд і суперкарго[378]. Мораль: важко позбутися різних форм переваги міжнародної економіки, в якої ніколи не вичерпувалися ресурси та хитрощі.

Подорож до Фінляндії пропонує нам недавнє повідомлення Свена Ерика Астрема[379], яке має ту перевагу, що підводить нас до найнижчої межі обмінів на ринках Лаппстранда й Виборґа, невеликого міста-фортеці, спорудженого на півдні, наприкінці Фінської затоки. Ми знаємо тут селянську торгівлю, яку Ґ. Міквіц, В. Ніїтемаа та А. Соом називають *Söbberei* (слово *söbberei* походить від *sober*, що має в Естонії та Лівонії значення "друг"), а фінські історики називають *majmiseri* (від фінського слова *majanies* – "гість"). Ці слова наперед нам показують, що там ішлося про такий тип обмінів, який відхилявся від звичайних норм і який, на нашу думку, знову ставить проблеми, які не одержали справжнього розв'язання, проблеми, порушені Карлом Поланьї та його учнями[380].

Фінляндія, менш приступна для Заходу, ніж Норвеґія чи Швеція, оскільки була від нього віддаленіша, виказувала тенденцію пропонувати зовнішній торгівлі продукти переробки дерева, серед яких на першому місці стояв дьоготь. У Виборзі дьоготь включався до трикутної системи: селянин-виробник; держава, яка сподівалася, що обкладений податком селянин зможе сплатити свої податки грішми; купець, який тільки й може запропонувати селянинові трохи грошей, аби відтак їх у нього відібрати за допомогою натурального обміну – солі на дьоготь. Тут ішла гра з трьома партнерами: купець, селянин і держава, бальї (своєрідний інтендант), який служив комісіонером та арбітром.

У Виборзі купці, "буржуа" містечка, були німцями. Звичай вимагав, аби, коли селянин, їхній постачальник та клієнт, приходив до містечка, купець поселяв його в себе, одразу ж займався дахом над його головою, а також його харчуванням та його рахунками.

Шведський чавуноливарний завод 1781 р. Картина Пера Гіллестрема. (Стокгольмський Національний музей). Велика кількість робочої сили, порівняно слабко розвинута техніка (ручне кування). Одначе ще й у цю добу шведське залізо, яке широко імпортувала Англія, було першим на Заході й за кількістю, й за якістю.

Наслідком, як це легко передбачити, була постійна заборгованість селянина, заборгованість, яка належним чином зазначена в книгах німецьких купців Виборга[381]. Але самі ці купці були тільки аґентами, замовлення на закупівлі та грошові аванси надходили до них із Стокгольма, який й сам лише передавав амстердамські замовлення та кредити. А що дьоготь був справою досить великою (щороку зрубували від одного до півтора мільйона дерев)[382], а селянин, який перегонив деревину, був селянином, здатним відвідувати ринки, дізнаватися в сусідніх невеликих гаванях про ціни на сіль, яка була в цьому разі вирішальною, і на додачу – вільним селянином, то він поступово звільниться й від пут *majmiseri*. Але не здобуде волі від вищих інстанцій – від Дігтярної компанії, створеної в Стокгольмі 1648 р., яка наглядала за цінами на сіль та смолу (й насправді встановлювала їх). Нарешті, він зазнавав тиску кон'юнктури. Так, якщо ціна на жито зростала швидше, ніж ціна на дьоготь, то наприкінці XVIII ст. розпочнуть винищувати ліси й широко розорювати землі. Отже, фінляндський селянин не був сам для себе господарем, навіть якщо на базовому рівні він і мав певну свободу маневру.

Тоді звідки ж ця відносна свобода? На думку Свена Ерика Астрема, який знає проблему ліпше, ніж ми, вона ґарантувалась участю селянина в сеймах Великого

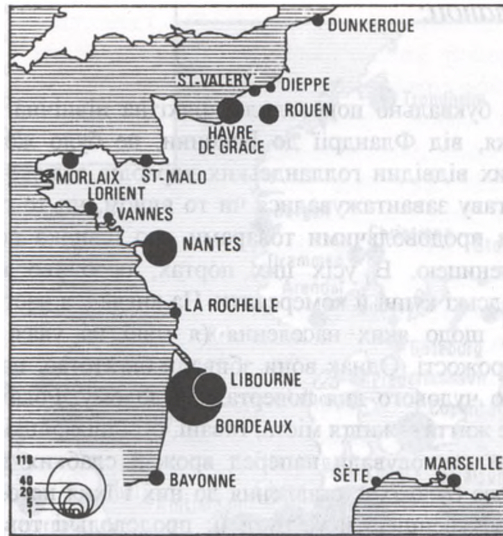
князівства, які на кшталт стокгольмського Риксдагу включали четвертий стан – селянство. Політика й право буцімто оберігали свободу цього селянина далеких окраїнних регіонів, як і свободу самого шведського селянина, який також ніколи не був кріпаком. Тим більше, що монархічна держава, супротивник шляхетства, могла сказати своє слово в цьому разі. Коротко кажучи, ці шведські селяни, бувши господарями свого майна – *hemman*[383], були привілейовані порівняно з масою наймитів, що дедалі зростала, та волоцюгами, що буквально кишіли, і злидарями – торпарями[384]. Щоправда, шведські й фінляндські землі складалися з величезних зон первісного заселення. Чи не відіграли своєї ролі й такі зони в створенні та збереженні селянської свободи?

Але не в цьому полягає наша проблема. Що цікаво для нас у фінляндському прикладі, то це можливість придивитися ближче до "торгового" становища селянина, а також дізнатися, на якому рівні відбувалася зміна зайнятого виробництва збирача майна неґоціантом, який стояв вище, довідатися, до якого моменту великий купець діяв самодин. Різна висота точок зіткнення верхнього ланцюга з нижнім ланцюгом – це показник, майже мірка. В принципі у Виборзі голландців не було. Вони були тільки в Стокгольмі.

Останній приклад: Ґданськ (Данциг), місто старовинне в багатьох планах, багате, густонаселене, чудово розташоване, яке змогло ліпше за місто Ганза зберегти дорогі права свого *етапного* розташування. Його нечисленний патриціат був багатющий[385]. Його "городяни мають винятковий привілей купувати збіжжя та інші товари, які довозяться з Польщі ... у своєму місті, чужинцям же не дозволяється ні торгувати з Польщею, ні провозити свої товари до Польщі через їхнє місто; вони зобов'язані провадити свою торгівлю з городянами як при закупівлі, так і при продажу товару". Ще раз віддаймо належне принагідно лапідарній ясності Савари де Брюлона[386]. Він визначив монополію Ґданська кількома словами: місто було якщо не єдиною[387], то принаймні найголовнішою, що залишала далеко позаду всі інші, вхідною та вихідною брамою між широким світом та величезною Польщею. Одначе цей привілей завершувався жорсткою підлеглістю назовні – стосовно Амстердама: була досить сувора кореляція між цінами в Ґданську та цінами на голландському ринку[388], який ними командував. І якщо цей голландський ринок так піклувався про збереження вольності міста на Віслі, то це тому, що, захищаючи її, він оберігав свої власні інтереси. А також тому, що Ґданськ поступався в головному: на рубежі XVI та XVII ст. голландська конкуренція поклала край *морській* активності Ґданська в західному напрямі і водночас спричинила у вигляді компенсації коротке піднесення промисловості Ґданська[389].

Отже, взаємне розташування Ґданська й Амстердама не відрізнялось істотно від взаємного розташування Стокгольма й Амстердама. Що їх різнило, то це розташування Польщі позад міста, яке її експлуатувало, розташування, аналогічне тому, яке з тих самих причин склалося позад Риґи[390], іншого панівного міста, на відкуп якого було віддано зону кріпацької експлуатації селянства. Тимчасом як у Фінляндії, на околиці, де згасала експлуатація Заходом, або в Швеції, навпаки, селянство залишалося вільним. Щоправда, Швеція не знала в середні віки феодального ладу; щоправда, збіжжя, скрізь, де воно правило за предмет широкої експортної торгівлі, працювало на "феодалізацію" або на "рефеодалізацію". Тимчасом як вірогідно, що гірничопромислова чи деревопромислова діяльність сприяла певній свободі працівника.

Хоч би як там було, польське селянство було обплутане мережею кріпацтва. Проте цікаво, що для своїх обмінів Ґданськ вишукував вільних селян, що ще траплялися неподалік його мурів, або дрібних шляхтичів, віддаючи їм перевагу перед маґнатами,

ВІДПЛИТТЯ КОРАБЛІВ ІЗ ФРАНЦУЗЬКИХ ГАВАНЕЙ НА ТЕКСЕЛ,
АВАНПОРТ АМСТЕРДАМА (1774 Р.)

Ідеться майже виключно про кораблі голландські, що активно діяли вздовж французького узбережжя Північного моря, Ла-Маншу та Атлантичного океану. Що ж до французьких середземноморських портів, то тут активність голландських кораблів обмежували. (За даними документа: A.N., A.E., Bl - 165, f° 2, 12 січня 1775 р.)

якими, безперечно, було важче керувати, але яких ґданський купець в кінцевому підсумку теж обминав, даючи їм, як і іншим, аванси під постачання пшениці чи жита, пропонуючи їм в обмін на їхнє постачання предмети розкоші із Заходу. Протистоячи шляхтичам, купець багато в чому був господарем *умов торгівлі* (*terms of trade*)[391].

Цікаво було б ліпше пізнати цю внутрішню торговельну діяльність; дізнатися, чи зверталися до можливих продавців у них удома, чи вони особисто вирушали до Ґданська; з'ясувати достеменно ролю посередників, яких місто використовувало в справах зі своїми постачальниками; з'ясувати, хто був господарем або принаймні натхненником судноплавства по Віслі, хто контролював перевалочні склади Торуні, де зерно сушили й складували рік у рік, як це було й у багатоповерхових вежах-сховищах Ґданська; хто в Ґданську піклувався про ліхтери, про плашкоути (*borgings*), які розвантажували кораблі й могли (через невелику свою осадку) підійматися або спускатися каналом, який сполучав місто з Віслою. 1752 р. в пониззя Вісли прийшло 1288 кораблів та барок (польських і прусських), тим часом як до порту прийшло понад 1000 морських кораблів. Було чим зайняти, й зайняти цілком, 200 городян-неґоціантів, які щодня сходилися на *Юнкерський двір* (*Junckerhoff*), активну ґданську біржу[392].

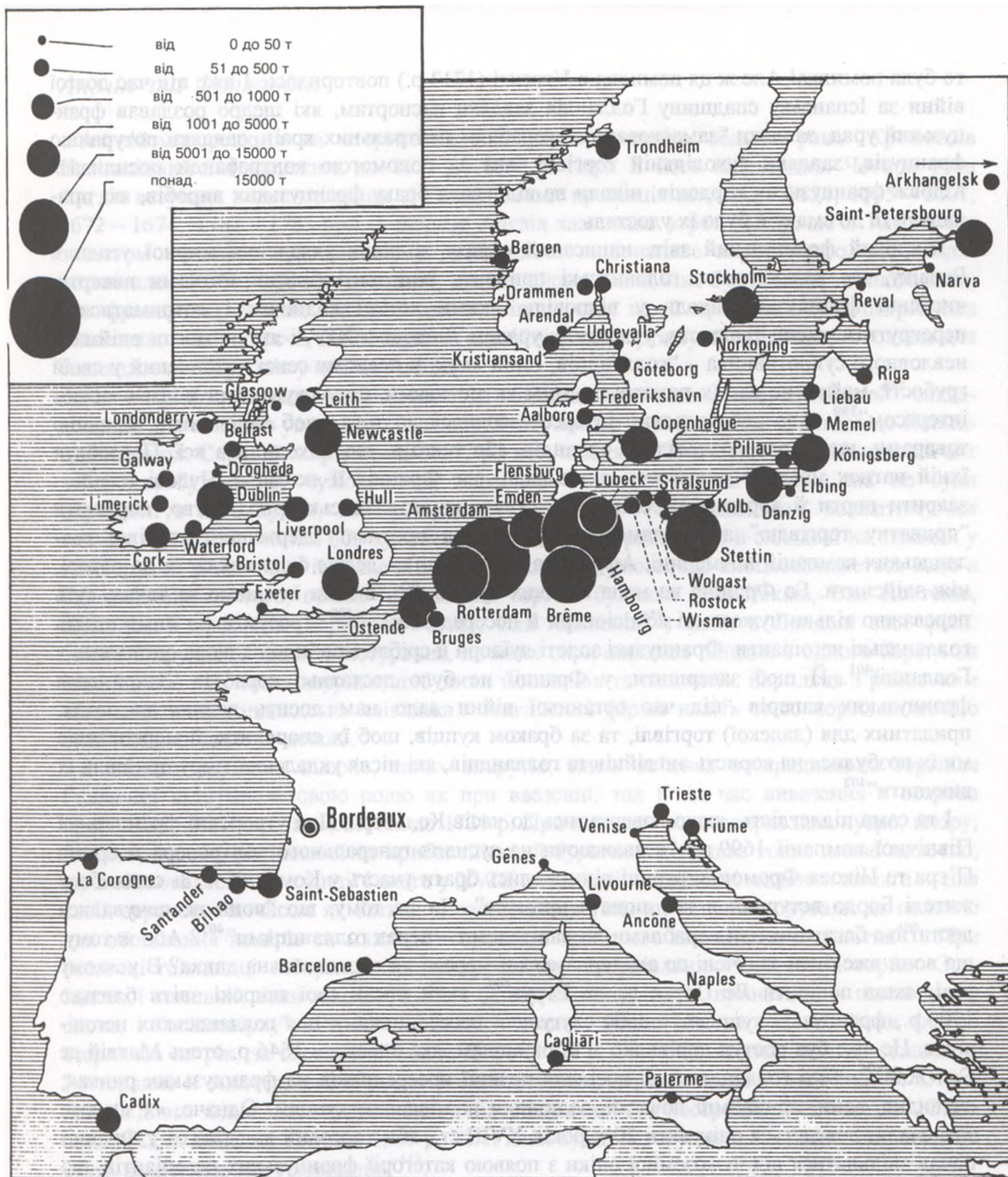
Ми надто добре бачимо, як Ґданськ, занурений в особистий егоїзм і поглинений своїм добробутом, експлуатував і зраджував величезну Польщу і як йому вдавалося надавати їй потрібної йому форми.

Франція проти Голландії: нерівна боротьба

У XVIII ст. Францію буквально поневолила крихітна північна республіка. Вздовж її атлантичного узбережжя, від Фландрії до Байонни, не було жодної гавані, яка б не спізнала дедалі частіших відвідин голландських кораблів з дуже невеликою командою (7 – 8 осіб), вони без угаву завантажувалися чи то вином, чи то горілкою, чи то сіллю, садовиною або іншими продовольчими товарами, що швидко псуються[393], або навіть полотном, а то й пшеницею. В усіх цих портах, особливо в Бордо та в Нанті, прилаштувалися голландські купці й комерсанти. На вигляд, а часто й насправді, то були досить незначні люди, щодо яких населення (я маю на увазі місцевих купців) не виказувало глибокої ворожості. Однак вони збивали багатство, накопичували кругленький капіталець і одного чудового дня поверталися додому. Роками вони втручалися в повсякденне економічне життя – життя міста, гавані, сусідніх ринків. Такими я показав їх довкола Нанта, де вони скуповували наперед врожай слабких вин Луари[394]. Місцеві купці, хоч би яке ревниве було їхнє ставлення до них і їхня нетолерантність, нічого не могли вдіяти з цією конкуренцією й усунути її: продовольчі товари, що довозилися у французькі гавані на Ла-Манші та на океанському узбережжі, надто часто були такими товарами, що швидко псувалися, тож частота припливття кораблів була для нідерландців головним козирем, не рахуючи інших. А якщо французький корабель здогадається везти просто до Амстердама чи то вино, чи то місцеві продовольчі товари, то він систематично наражатиметься на труднощі[395].

Перед заходами, спрямованими проти Голландії з боку Франції, яких не бракувало, Голландія мала засоби для ударів у відповідь. І насамперед – обходитися без французьких виробів. Їй досить було звернутись до інших постачальників – звідси й успіх португальських чи іспанських вин або ще вин Азорських островів та Мадейри, а також каталонських ґатунків горілки. Рейнські вина, 1669 р. рідкісні й дорогі в Амстердамі, в XVIII ст. заполонили це місто. Довгий час голландці віддавали перевагу солі Бурнефа й Бруажа для засолювання риби перед сіллю Сетубала чи Кадиса, що була занадто їдкою; та згодом голландці навчилися пом'якшувати сіль Іберійського півострова, змішуючи її з морською водою своїх узбереж[396]. Французькі вироби розкоші були у великій моді за кордоном. Але вони не були незамінними. Завжди була змога їх імпортувати або виготовляти в Голландії майже такої самої якості. На побаченні з Яном де Віттом 1669 р. Помпонн, який репрезентував у Гаазі Людовіка XIV, з роздратуванням побачив, що касторовий капелюх, який носив великий пенсіонарій, голландського виробництва, тимчасом як кілька років тому всі капелюхи такого типу надходили з Франції[397].

Чого ніколи не розуміли навіть найрозумніші французи, то це того, що тут ішлося про нерівний діалог. Голландія зі своїми торговими мережами та кредитними можливостями могла на свій розсуд змінювати свою політику, борючись проти Франції. І саме тому Франція, незважаючи на свої багаті ресурси, свої умови й свою несамовитість, не зуміла позбутися голландського посередника, так само, як і Швеція. Ні Людовік XIV, ні Кольбер, ні наступники цього останнього не розірвали шор. У Німвеґені (1678 р.), у Рисвіку (1697 р.) голландці постійно примушували усувати перешкоди, що колись створювалися для їхніх перевезень. "Наші уповноважені в Рисвіку, – заявив 15 лютого 1711 р. граф де Бореґар, – (забувши) про значення максим пана Кольбера, вирішили, що можна байдуже згодитися на скасування податку в п'ятдесят су з тонни тоннажу"[398]. Яка

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ БОРДО З ПОРТАМИ ЄВРОПИ

Середньорічні цифри тоннажу, що вивозився з Бордо 1780-1791 рр. Перевага північного напряму в цій торгівлі, що провадилася здебільшого під голландським прапором, очевидна. (Згідно з переліком французького консула де Лірoнкура, 1786 р. з 273 кораблів, які прийшли з Франції до Амстердама, всі були голландськими.) Вантаж складався переважно з вин, цукру, кави, індиго; зворотні вантажі - дерево та збіжжя. (За даними Поля Бютеля: Paul Butel, Les Aires commerciales européennes et coloniales de Bordeaux.)

то була помилка! Але ж ця помилка в Утрехті (1713 р.) повторилась. І вже під час довгої війни за Іспанську спадщину Голландія завдяки паспортам, які щедро роздавав французький уряд, завдяки "замаскованим" кораблям нейтральних країн, завдяки потуранню французів, завдяки суходільній торгівлі, яка за допомогою контрабанди посилилася вздовж французьких кордонів, ніколи не відчувала браку французьких виробів, які припадали їй до смаку й було їх удосталь.

Широкий французький звіт, написаний одразу ж після укладення мирної угоди в Рисвіку, ще раз уточнює голландські прийоми, їхні шиті білими нитками виверти, численні французькі заходи у відповідь, якими хотіли водночас і дотриматися й перекрутити умови трактатів, укладених урядом Людовіка XIV, і які не могли впіймати невловного супротивника – "голландців, геній яких, у певному сенсі витончений у своїй грубості, майже не дає їх похитнути, крім як мотивами, породжуваними їхнім власним інтересом"[399]. Але цей "власний інтерес" зводився до того, щоб заполонити Францію товарами, що їх перерозподіляє Голландія, або такими, що походили з неї. Послабити їхній натиск могла б примусити лише сила, але Франція її не мала. Чудові плани – закрити порти й кордони королівства, ускладнити голландське рибальство, порушити "приватну торгівлю" амстердамських купців (на противагу державній торгівлі голландських компаній в Америці, Африці та в Ост-Індії) – легше було викласти на папері, ніж здійснити. Бо Франція не мала великих купців; "ті, що ми їх маємо за таких, суть переважно тільки чужоземні комісіонери й посередники ..."[400] – розумій: за ними стоять голландські неґоціанти. Французькі золоті луїдори й срібло мовби випадково опинялись у Голландії[401]. Й щоб завершити, у Франції не було достатньо кораблів. Захоплення французьких каперів "під час останньої війни дало нам досить велике число їх, придатних для (далекої) торгівлі, та за браком купців, щоб їх спорядити, й мореплавців ми їх позбулися на користь англійців та голландців, які після укладення миру прийшли їх викупити"[402].

І та сама підлеглість, якщо повернутись до часів Кольбера. При утворенні французької Північної компанії 1699 р., "незважаючи на зусилля генерального контролера й братів П'єра та Ніколя Фромонів, руанці відмовились брати участь у Компанії ... Зі свого боку жителі Бордо вступили в неї лише з примусу". Чи не тому, що "вони не почувалися достатньо багатими – ні кораблями, ні капіталами – перед голландцями"[403]? Або ж тому, що вони вже були залучені до амстердамської мережі як передавальна ланка? В усякому разі, якщо повірити Ле Потьє де ла Етруа[404], який писав свої широкі звіти близько 1700 р., французькі купці в ту добу слугували посередниками для голландських неґоціантів. Це вже був поступ порівняно зі становищем, яке описував 1646 р. отець Матвій де Сен-Жан[405]. Тоді голландці самі посідали позиції посередників на французьких ринках; очевидно, вони, принаймні почасти, залишили їх місцевим купцям. Одначе, як ми вже зазначали, доведеться очікувати 20-х років XVIII ст., аби торговий капіталізм у Франції почав звільнятися від чужоземної опіки з появою категорії французьких неґоціантів, що перебували на висоті міжнародної економіки[406]. До того ж не поспішаймо: за словами очевидця, в Бордо (чий торговельний розквіт наприкінці XVIII ст. був сенсаційним) "усім добре відомо, що понад третина торгівлі буцімто перебуває під голландським контролем".

Англія та Голландія

Англійська реакція на вторгнення голландців почалась вельми рано. Кромвелів Навігаційний акт належить до 1651 р., 1660 р. Карл II його підтвердив. Чотири рази Англія вступала в запеклі війни зі Сполученими провінціями (1652 – 1654, 1665 – 1667, 1672 – 1674, 1782 – 1783 рр.). І щоразу Англія зазнавала втрат. Водночас в Англії під захистом пильного протекціонізму розвивалося національне виробництво, що дедалі розквітало. Це, безперечно, доводить, що англійська економіка була більш урівноважена, ніж французька, менше вразлива для зовнішніх сил, що її продукція була потрібніша голландцям, які, до речі, завше щадили англійців, чиї порти були найліпшим сховком для голландських кораблів у кепську погоду.

Але не подумайте, що Англія уникнула голландського впливу. Чарлз Вілсон[407] завважив, що для кожного уважного голландця було чимало шляхів пристосуватися до Навіґаційних актів. Справді, мир у Бреді (1667 р.) пом'якшав їх. Тимчасом як Навіґаційний акт забороняв будь-якому чужоземному кораблеві везти до Англії товари, які не були вироблені в його країні, 1667 р. було ухвалено, що "голландськими" вважатимуться товари, привезені Рейном або куплені в Лейпциґу та Франкфурті й складені на складах у Амстердамі, в тім числі й лляне німецьке полотно за умови, що вибілюватиметься воно в Гарлемі. Більше того, великі голландські торгові будинки (Ван Некків, Ван Ноттенів, Невіллів, Кліффордів, Баринґів, Гоупів, Ван Леннепів[408]) мали в Лондоні свої філії. Звідси й дружні зв'язки та потурання, до яких спричинялися поїздки з одного берега на інший плюс взаємні подарунки, цибулини тюльпанів та гіацинтів, барильця з рейнським вином, окости, голландська ялівцівка... Англійські фірми навіть свою кореспонденцію вели нідерландською мовою.

З допомогою таких шляхів, таких викрутів, таких зв'язків посередницька торгівля Голландії відігравала свою ролю як при ввезенні, так і під час вивезення з острова принаймні до 1700 р., а може, аж до 1730 р. При ввезенні вона доправляла хутро, шкіру, дьоготь, дерево, російський та прибалтійський бурштин, німецьке тонке лляне полотно, що вибілювалося в Голландії і якого у XVIII ст. молоді лондонські модники вимагали для своїх сорочок, тимчасом як батьки вдовольнялися тим, що використовували це полотно для обшивання комірів та манжетів сорочок з грубішого англійського полотна[409]. При ввезенні голландці забирали переважну частину колоніальних товарів на торгах Ост-Індської компанії; вони також купували багато тютюну, цукру, принагідно – пшеницю, й олово, і "неймовірну" кількість вовняних сукон – більш ніж на два мільйони фунтів стерлінґів на рік, за словами Даніеля Дефо (1728 р.)[410], – що їх складали на складах у Роттердамі й Амстердамі, а потім реекспортували, переважно до Німеччини[411]. Отже, Англія довго залишалась залученою до нідерландської гри посередницької торгівлі. Один англійський памфлет твердив 1689 р.: "Всі наші купці перебувають на шляху до того, аби стати комісіонерами голландців"[412].

Уважне вивчення напевне виявило б чимало ефективних зв'язків – особливо таких, що створювалися кредитом та закупівлями авансом, – які дозволяли нідерландській системі процвітати в Англії і навіть тривалий час добре процвітати. Тож англійці, зовсім як французи, нерідко мали нагоду з подивом відкрити для себе, що в Амстердамі всі їхні товари могли продаватися за нижчу ціну, ніж у країні, де їх виготовили.

Тільки від 1730 р. нідерландська торгова система в Європі розладналась (після п'ятдесяти років відродження активності від 1680-го до 1730 р.[413]). І тільки в другій

половині століття нідерландські купці почали нарікати, “що їх більше не допускають до реальних торгових оборудок і тепер вони всього-на-всього прості агенти з морських перевезень та постачань”[414]. Не можна сказати влучніше, що гра пішла в зворотний бік. Віднині Англія стає країною, вільною від чужоземної опіки, ладною підхопити скіпетр світового панування.

Вона тим більш була готова до цього, що голландський відступ у торгівлі допоміг їй одержати те, чого їй так дуже бракувало впродовж XVII ст.: змогу для держави в широких масштабах робити позички. Голландці доти завше відмовлялись доручати свої капітали англійській державі, її ґарантії здавалися їм недостатніми. Але в останнє десятиріччя цього століття лондонський парламент схвалив принцип створення фонду, що живився б особливими податками, аби ґарантувати позички, які випускала держава, й виплату відсотків. Відтоді голландці розстібують свої гаманці, і з роками дедалі більше. Англійські “папери” надавали їм водночас і вигідні інвестиції (з відсотком, що перевищував грошовий відсоток у Голландії), і об’єкт спекуляцій, що високо цінувався на Амстердамській біржі, – всі ті речі, яких вони (й це істотно!) не знаходили у Франції.

Отже, саме до Англії вихлюпнуться надлишкові капітали голландських неґоціантів. Упродовж усього XVIII ст. вони широко брали участь у позиках англійської держави, спекулюючи також на інших англійських цінностях, на акціях Ост-Індської компанії, компанії Південних Морів або Англійського банку. В Лондоні нідерландська колонія була багатша й численніша, ніж будь-коли. Її члени гуртувалися довкола голландської церкви в Остин-Фрайрсі, приблизно так само, як ґенуезці в Палермо зосереджувалися довкола церкви Сан-Джорджо. Якщо додати до купців-християн (серед яких було безліч гугенотів, що попервах емігрували до Амстердама) ще й єврейських купців, які утворювали іншу могутню колонію, хоча вона й поступалася перед християнською, складеться враження голландського вторгнення, голландського завоювання[415].

Саме так сприйняли це англійці, й Чарлз Вілсон[416] навіть бачить у цьому пояснення їхньої неприязні (“фобії”) до позик та державного боргу, яким, як їм здавалося, керували з-за кордону. І справді, цей наплив нідерландських грошей вселяв сили в англійський кредит. Англія, менш багата, ніж Франція, але вона, як казав Пінто, мала більш “блискучий” кредит, тому вона завше отримувала потрібні гроші в достатній кількості й у бажану мить. Це величезна перевага!

Несподіванкою стане для Голландії та лють, з якою англійська потуга обернеться проти неї 1782 – 1783 рр. й повалить її. Одначе хіба не можна було передбачити такий епілог? Фактично Голландія XVIII ст. дозволила себе завоювати англійському національному ринкові, лондонському соціальному середовищу, де голландські неґоціанти почувалися вільніше, заробляли більше й навіть знаходили для себе розваги, в яких їм відмовляв суворий Амстердам. У різноманітній голландській колоді англійська карта цікава: карта, попервах виграшна, раптом стає програшною.

Вийти за межі Європи: Індонезія

Чи можна у зв’язку з першими нідерландськими плаваннями до Індонезії спробувати поспостерігати за чимось зовсім відмінним? За своєрідним народженням з нічого, *ex nihilo*, якимось процесом панування й швидким обважнінням такого панування.

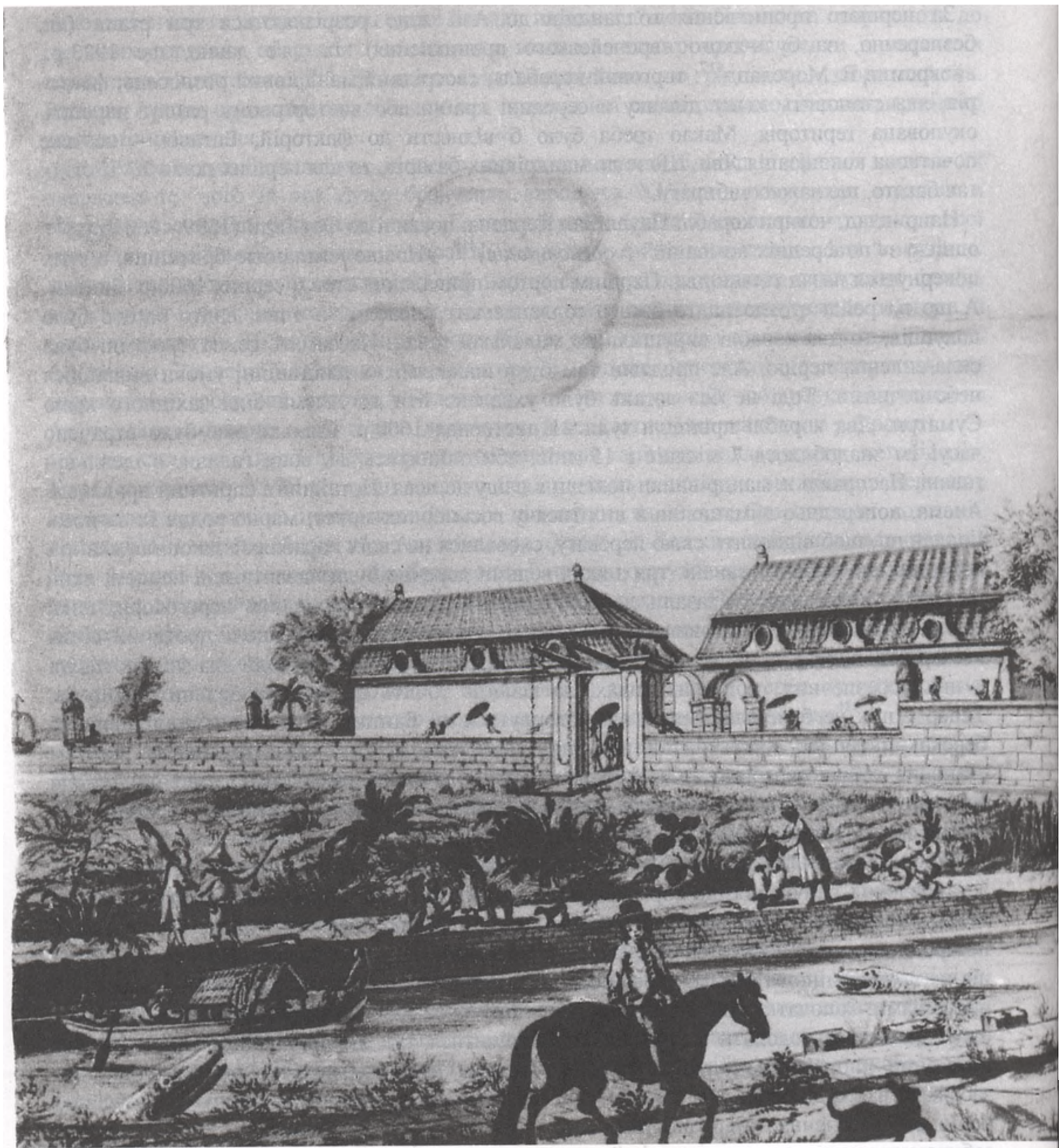
За першого проникнення голландців до Азії ясно розрізняються три етапи (як, безперечно, за будь-якого європейського проникнення). Їх уже давно, ще 1923 р., виокремив В. Мореланд[417]: торговий корабель, своєрідний мандрівний розносець; факторія, яка становить здану ділянку в середині країни або на торговому ринку; нарешті, окупована територія. Макао треба було б віднести до факторій; Батавія – це вже початкова колонізація Яви. Що ж до мандрівних базарів, то для перших років XVII ст. їх так багато, що важко вибирати.

Наприклад, чотири кораблі Пауля Ван Кердена, послані до Ост-Індії (1599 - 1601 рр.)[418] однією з "попередніх компаній" (*voorkompanie*)[419] – Новою компанією британців, з яких повернуться назад тільки два. Першим портом причалення став 6 серпня 1600 р. Бантам. А що на рейді стояло надто багато голландських кораблів, а отже, надто багато було покупців, то два кораблі вирушили до маленької гавані Пассаман, де, за чутками, була сила-силенна перцю. Але продавці там були шахраями, а навіґаційні умови виявилися небезпечними. Тоді не без вагань було ухвалено йти до Ачема біля західного краю Суматри. Два кораблі прийшли туди 21 листопада 1600 р. Скільки вже було втрачено часу! Їм знадобилося 7 місяців і 15 днів, аби опинитись, як вони гадали, в ідеальній гавані. Насправді ж мандрівники полізли в пащу до лева. Потайний і спритний правитель Ачема, попередньо виманивши в них тисячу восьмерних монет, марно водив їх за носа. Голландці, щоб відновити свою перевагу, сховалися на своїх кораблях і захопили дев'ять кораблів, що стояли в гавані, три з яких вельми доречно були навантажені перцем, який обережні переможці "наказали добре стерегти". Й знову почалися переговори, поки голландці вирішили, змирившись, полишити негостинну гавань уночі проти 22 січня 1601 р., спаливши на науку два із захоплених кораблів. Вони втратили два зайвих місяці в цих небезпечних тропічних водах, де шашіль точить дерево корабельних корпусів. Тепер у них не було іншої ради, як повернутися до Бантама, куди вони припливли 15 березня після ще семи тижнів плавання. Зате там не було вже труднощів: Бантам становив собою своєрідну індонезійську Венецію. Голландські кораблі, що припливли туди на ту саму пору, роздмухали ціни, але товар уже було навантажено на борт, і 22 квітня обидва кораблі, нарешті, вирушили до Європи[420].

Що випливає з цього досвіду, то це труднощі проникнення, не кажучи вже про встановлення панування, до торговельного кругообігу в ще погано знайомому світі, що вельми відрізнявся від Європи. В такій торговій столиці, як Бантам, одразу ж з'явилися посередники, вони чекали на вас, але саме вони панували над новоприбульцями. Ситуація не почне змінюватися, аж поки голландець стане господарем торгівлі молуккськими прянощами. Започаткувати цю монополію – така була найголовніша умова для того, аби одну за одною подолати перешкоди й закріпитися тут як привілейований і віднині потрібний партнер. Але, може, то була головна вада голландської експлуатації, що забажала взяти до своїх рук усе на Сході, обмежуючи виробництво, руйнуючи торгівлю корінного населення, прирікаючи це населення на злидні й винищуючи його – загалом забиваючи курку, що несла золоті яйця.

Чи можливі узагальнення?

Наведені приклади мають значення зондажів. Вони мали на меті тільки змалювати загальну ситуацію, спосіб, у який функціонував світ-економіка, починаючи з високих напружень у його центрі й сприяння та слабкостей ближнього. Успіх був можливий,

Батавія: вигляд рейду та водонапірної вежі. Малюнок Й.Раха, 1764 р.
(Зібрання Фонду «Атлас ван Столк».)

тільки якщо менш розвинені й підлеглі економіки були в той чи той спосіб, але постійно доступні для економіки, що панувала.

Зв'язок з вінцем другорядних держав, цебто з Європою, налагоджувався сам собою без надмірного насильства: для підтримання зв'язків досить було спокуси, механізму обмінів, гри капіталів та кредиту. Втім, у всій сукупності голландської торгівлі Європа становила чотири п'ятих; заморські операції, хоч би які значні вони були, тільки правили за підмогу. Саме ця наявність країн, що перебували в підлеглому становищі, але розвинених і розташованих у суспільстві, а потенційно й конкурентів, підтримувала температуру й ефективність центру; ми вже вели мову про це. Якщо Китай не був "вибуховим" світом-економікою, то не лише тому, що в нього було погане "центрування". А може (що, до речі, одне й те саме), через відсутність напівпериферії, досить сильної для того, аби підвищити напругу в серці спільноти?

У всякому разі, ясно, що "справжня" периферія, на далеких околицях, могла утриматися тільки за допомогою сили, насильства, примусу до покори – чому б не сказати "колоніалізму", мимохідь віднісши цей останній до числа давніх, дуже давніх форм досвіду? Голландія практикувала колоніалізм на Цейлоні, як на Яві; Іспанія винайшла його у своїй Америці; Англія почне застосовувати його в Індії... Але вже в XIII ст. Венеція та Ґенуя на околицях зон, що їх вони експлуатували, були колоніальними державами – в Кафі, на Хіосі, якщо згадати про Ґеную; на Кіпрі, Кандії, на Корфу, коли звернутися до венеціанського досвіду. Хіба не цілком очевидно, що йшлося про настільки абсолютне панування, яке тільки можна було реалізувати в ту добу?

ПРО ЗАНЕПАД АМСТЕРДАМА

Ми переглянули досьє голландської першості. Її блискуча історія втрачає свій блиск із закінченням XVIII ст. Це зменшення блиску – відступ, спад, а не занепад у повному розумінні слова, яким послуговувалися й яким надуживали історики. Безперечно, Амстердам поступився своїм місцем Лондонові, як Венеція – Антверпену, як сам Лондон згодом – Нью-Йорку. А проте він і далі жив з вигодою, й ще сьогодні це один з центрів світового капіталізму.

У XVIII ст. місто поступилося деякими із своїх переваг у торгівлі Гамбургу, Лондону, навіть Парижу, але зберегло для себе інші, зберегло певну частину своєї торгівлі, а його біржова активність була в повному розквіті. З допомогою практики "акцептів", що дедалі розширювалася, Амстердам збільшив свою банківську ролю відповідно до величезного європейського зростання, яке він фінансував у тисячу способів, особливо у воєнний час (довготерміновий комерційний кредит, морське страхування й перестрахування тощо). Настільки, що наприкінці XVIII ст. в Бордо говорили як про "загальновідоме" про те, що третина торгівлі міста залежала від голландських позичок[421]. Нарешті, Амстердам черпав чималий зиск зі своїх позичок європейським державам.

Те, на що вказує Ричард Рапп[422], говорячи про Венецію, яка втратила своє значення в XVII ст., – шляхом пристосування, реконверсій чи нових об'єктів експлуатації вона зберегла такий самий високий валовий національний продукт, що й у попередньому столітті, – спонукає бути обережним, коли бажаєш перелічити пасив міста, яке пережило занепад. Так, швидке зростання банківської активності становило в Амстердамі процес видозмінення й погіршення капіталу; так, його соціальна олігархія замкнулась на собі, відійшла, як у Венеції чи в Ґенуї, від активної торгівлі й виказала тенденцію перетворюватись на товариства кредиторів-рантьє, що живиться з усього, може ґарантувати спокійні привілеї, включаючи й захист з боку інституту статхаудера. Може, цій жменьці привілейованих і слід дорікнути за її ролю (хоча не завше вона вибирала її сама), але, в усякому разі, не за її ощадливість, якщо вона неушкодженою пройшла струси Революції й Імперії і, за словами деяких голландських авторів, усе ще була на своєму місці 1848 р.[423]. Так, спостерігається перехід від простих і мовби здорових завдань економічного життя до вельми складних грошових ігор. Але Амстердам опинився в лещатах долі, що перевершувала масштаби його власної відповідальності: то була доля кожного панівного капіталізму – бути втягненим у вже помітну на століття

ГОЛЛАНДСЬКІ КАПІТАЛИ 1782 р.

За оцінкою великого пенсіонарія Ван дер Спіґела, вони сягали одного мільярда флоринів, розміщених у такий спосіб:

Зовнішні позички держави	335 млн., в тім числі	Англії 280 млн. Франції 25 млн. іншим 30 млн.
Колоніальні позички	140 млн.	
Внутрішні позички (провінціям, компаніям, адміралтействам)	425 млн.	
Вексельна торгівля	50 млн.	
Золото, срібло, коштовності	50 млн.	

За даними: Y. de Vries, Rijkdom der Nederlanden, 1927.

раніше, за часів ярмарків у Шампані, еволюцію, що в силу самого свого успіху спіткнеться на порозі фінансової діяльності або фінансової акробатики, де всій економіці насилу вдавалося приєднатися до неї, якщо вона взагалі не відмовлялася ступати за цією еволюцією. Якщо шукати причин чи мотивів відступу Амстердама, ризикуєш врешті-решт наштовхнутися на ці загальні істини, дійсні для Ґенуї на початку XVII ст., як і для Амстердама у XVIII ст., а може, і для Сполучених Штатів, які також орудували паперовими грішми та кредитом до небезпечної межі. Принаймні саме це підказує розглянути кризи, які в Амстердамі відбувалися одна за одною впродовж другої половини XVIII ст.

Кризи 1763, 1772 – 1773, 1780 – 1783 рр.

Широка голландська система, починаючи від XVIII ст., пройшла через кілька серйозних криз, що паралізували її. Криз, які всі схожі одна на одну й здаються пов'язаними з кризами кредиту. Маса грошових документів, сума "штучних грошей", очевидячки, мала певну автономію від економіки взагалі, але в межах, за які не можна було переступати. В розпалі кризи, 18 січня 1773 р., Майє дю Клерон, спостережливий французький консул в Амстердамі, передбачив таку межу, коли пояснював, що лондонський ринок так само "запруджений", як і амстердамський, і що в цьому криється "доказ того, що в будь-яких речах є межа, після якої слід неодмінно відступати"[424].

Чи всі ці події завдячували своє походження одному й тому самому досить простому, навіть надто простому процесові? Чи не скидала європейська економіка періодично вантажу певної маси паперів, коли обсяг цієї останньої перевищував можливості цієї економіки? Незбалансованість виникала, як здається, навіть регулярно, кожні десять років: 1763 р., 1772 – 1773 рр., 1780 – 1783 рр. У першій і останній з цих криз напевне відігравала свою ролю війна: вона інфляційна за природою, вона заважає виробництву, а по її завершенні доводиться платити за рахунком, компенсовувати незбалансованість, що виникла через війну. Але під час кризи 1772 – 1773 рр. війни не було. Тож чи не спостерігаємо ми так звану кризу Старого порядку, коли все випливало із спаду сільськогосподарського виробництва, наслідки якого поширилися на всю сукупність економічної діяльності? Справді-бо, 1771 – 1772 рр. Європа пережила катастрофічний недорід. У повідомленні з Гааги від 24 квітня 1772 р. відзначалось, що в Норвеґії голод "такий жахливий... що там доводиться молоти кору, аби використати її замість житнього борошна", і таке жахіття відзначалося й у німецьких реґіонах[425]. Чи було це причиною тієї лютої кризи, яку до того ж могли посилити наслідки катастрофічного голоду, що спіткав Індію в ті самі 1771 – 1772 рр. і водночас розладнав механізм англійської Ост-Індської компанії? Безперечно, все це впливало, але хіба справжнім рушієм не була знову ж таки криза кредиту, що періодично повторювалася? В усякому разі, завше в центрі кожної з цих криз у вигляді наслідку чи причини виявлявся брак готових грошей, облікова ставка зазнавала різких піднесень до нестерпного рівня – аж до 10–15%.

Сучасники завжди пов'язували ці кризи з величезним банкрутством на початку: крахом Невіллів у серпні 1763 р.[426], Кліффордів – у грудні 1772 р.[427], крахом Ван Ферелінків – у жовтні 1780 р.[428]. Цілком очевидно, що такий погляд, хоч би який він був природний, непереконливий. Звісно, 5 млн. флоринів за краху Кліффордів та 6 млн. за банкрутства Невіллів щось важили, вони відіграли на Амстердамській біржі ролю детонатора,

потужного руйнівника довіри. Та чи можна вважати, що механізм кризи не пішов би в рух і не став би загальним, якби Невілли не провадили збиткових операцій у Німеччині, або якби Кліфforди не встряли на Лондонській біржі в безглузді спекуляції з акціями Ост-Індської компанії, або коли б не виявився поганий стан справ бургомістра Ван Ферелінка в Балтійському басейні? Щоразу перший поштовх великих банкрутств примушував тріщати вже доти напружену систему. Отже, слід було б розширити спостереження водночас і в часі й у просторі й особливо зблизити кризи, що розглядаються, бо вони додавались одна до одної, відтіняли відступ Голландії, нарешті, тому, що вони були схожі й водночас відрізнялись одна від одної, і їх легко пояснити, порівнюючи одна з одною.

Вони були схожі. Справді, то були сучасні кризи кредиту, що їх зовсім відрізняло від так званих криз Старого порядку[429], які крилися в ритмах і процесах сільськогосподарської та промислової економіки. Та як же ці кризи (кредиту) відрізнялись одна від одної! На думку Чарлза Вілсона[430], криза 1772 – 1773 рр. була важча, глибша, ніж криза 1763 р. (він має слушність!), але чи не була ще глибшою криза 1780 – 1783 рр.? Хіба не спостерігалося від 1763-го до 1783 р. погіршення, посилення розладу голландської системи? Й водночас із цим наростанням кризи, *crescendo*, що десять років – трансформації всієї економічної структури?

Перша криза, 1763 р., відбулася за Семилітньою війною (1756 – 1763 рр.), яка для Голландії, що залишалася нейтральною, була періодом небаченого торгового розквіту. Під час воєних дій "Голландія майже самотужки... провадить усю торгівлю Франції, особливо в Африці та в Америці, що саме по собі є величезною справою, й робить вона се із зростанням зиску до ста, а то й понад двісті відсотків... Деякі голландські неґоціанти розбагатіли з неї, незважаючи на втрату великого числа кораблів, захоплених англійцями, що їх (кораблі) оцінюють більш ніж у сто мільйонів" флоринів[431]. Одначе таке відродження її торгівлі, таке повернення до її найліпших часів вимагало від Голландії величезних кредитних операцій, безладного розбухання акцепту, оплати переказних векселів, термін яких скінчився, новими векселями на інші прізвища, а також безупинних фіктивних операцій[432]. Як вважав розумний суддя, "самі тільки необережні взяли тоді на себе великі зобов'язання"[433]. Чи це правда? Як могли розважливі уникнути втягування до хитромудрощів "обігу"? Кредит природний, кредит вимушений, кредит "химерний" створили в остаточному підсумку гігантський обсяг паперів, "такий розбухлий, що, за точними підрахунками, він у п'ятнадцять разів перевищує готівку, або реальні гроші в Голландії"[434]. Якщо навіть ми не дуже впевнені в правдивості цієї цифри, на відміну від нашого інформатора, якогось голландця з Лейдена, однак ясно, що голландські неґоціанти опинялися перед драматичною ситуацією, коли *дисконтери* враз відмовлялись враховувати векселі або, точніше, не могли більше цього робити. За браком готівки криза з її ланцюговою реакцією банкрутств пришвидшується: вона зачепить як Амстердам, так і Берлін, Гамбурґ, Альтону, Бремен, Лейпциґ[435], Стокгольм[436] і надто сильно – Лондон, що його використає голландський ринок. Один венеціанський лист з Лондона, датований 13 вересня 1763 р.[437], повідомляє, що, за чутками, минулого тижня нібито до Голландії надіслали "чудову" суму в 500 000 фунтів стерлінгів "на допомогу гуртові купців" в Амстердамі, що опинився в розпачливому становищі.

Та чи слід говорити про допомогу, коли йшлося попросту про вилучення голландських капіталів, укладених у англійські цінні папери?[438] А що криза почалась 2 серпня, під час банкрутства Йозефа Арона (із незабезпеченим кредитом на 1 200 000 флоринів) та братів

Невіллів (за пасиву в 6 млн. флоринів), то, отже, надходження англійських капіталів розтяглось на місяць, місяць нарікань, розпачу, прохань... І показових подій: наприклад, банкрутств у Гамбурзі, зосібна й єврейських купців[439], 4 банкрутств у Копенгагені, 6 – у Альтоні[440], 35 банкрутств у Амстердамі[441] і "справи, якої раніше ніколи не було, а саме: на початку цього тижня банківські гроші стояли на піввідсотка нижче, ніж готівка"[442]. 19 серпня уже налічувалося 42 банкрутства[443], і "вже відомі кілька майбутніх жертв". Російський консул Ольдекоп, бачачи цю катастрофу, не завагався звинуватити в ній "велику жадобу наживи, яку деякі неґоціанти бажали отримати на акціях під час війни"[444]. "Внадився глек по воду ходити, тут йому й в'язи скрутили, – писав він 2 серпня. – Те, що передбачали й чого давно побоювалися, настало".

Амстердамська біржа одразу ж була паралізована: "На Біржі нема чого робити... більше не роблять ні обліку векселів[445], ні обміну; курсу нема, скрізь сама недовіра"[446]. Єдиним розв'язанням було одержати відстрочки[447], як сказали б ярмарковою мовою, – *пролонґації*. Один прожектер писав у своєму папері про відстрочку (*surchéance*)[448], про зупинення, одне слово, про невеликий додатковий час, який могла б дати держава задля того, щоб канали обігу врешті-решт набули нормального стану. Його помилка полягала в припущенні, буцімто ухвали Сполучених провінцій буде досить у цьому разі, тим часом як із цим мали б згодитись усі монархи, всі європейські держави.

Але хіба не було б найліпшим розв'язанням проблеми надходження до Амстердама монети або зливків? Так, Невілли (хоч вони були не самотні) запустили у своєму сільському маєтку біля Гарлема фабрику для очищення "поганого прусського срібла, яке їм надіслали з Німеччини в барильцях на кілька мільйонів". Збирання в Німеччині тієї кепської монети, яку випускав Фрідріх II під час Семилітньої війни, провадили місцеві єврейські купці, пов'язані з єврейськими купцями в Амстердамі[449]. Ці останні, які були майже виключно зайняті вексельними операціями й переживали неабиякий струс внаслідок кризи, виписували векселі на цей благословенний метал, що надходив до них. "Єврейські купці Ефраїм та Іцхок (*Jizig*), – писав неаполітанський консул у Гаазі, – які є збирачами монети короля (Прусського), позавчора (16 серпня 1763 р.) послали поштовими повозами під вартою 3 млн. екю до Гамбурґа, й я довідався, що інші банкіри також доправляють до Голландії значущі суми, аби підтримати свій кредит"[450].

Вливання готової монети були добрим розв'язанням. До того ж Амстердамський банк усупереч звичним своїм правилам згодився приймати від 4 серпня "в депозит зливки золота й срібла"[451], що було способом одразу ж залучити до грошового обігу коштовні метали, які постачалися в необіговому вигляді.

Одначе нема потреби стежити далі за цією бурхливою, різко ліквідаційною кризою, що занапащувала тільки слабкі фірми, враз очищуючи ринок від його спекулянтів, і загалом, з певного погляду, здоровою й корисною, принаймні якщо перебувати в епіцентрі цього фінансового землетрусу. Не в Гамбурзі, де від початку серпня, до громового удару у вигляді краху Невіллів, порт був переповнений кораблями, які марно очікували навантаження й сподівалися вирушити на схід, до інших портів[452]; не в Роттердамі, де від квітня[453] обурився "простолюд" і де "буржуазії довелося взятись до зброї й розсіяти всіх бунтарів", а в Амстердамі, який, либонь, уник таких прикрощів і таких заворушень і після того, як буря вщухла, підвівся без зайвих труднощів: "Сі купці-банкіри мали, як Фенікс, відродитися, а вірніше – з'явитися знову з-під свого попелу й зрештою втвердитись як кредитори розорених торгових центрів"[454].

1773 р. після поштовху, завданого банкрутством Кліффордів (28 грудня 1772 р.), криза почалася знову й ішла своїм шляхом. Та сама послідовність, те саме плетиво складних обставин. Ольдекоп міг би повторити листи, що їх він написав десять років тому. Біржа виявилася спаралізованою. "Багато фірм, – пише російський консул, – зазнали краху слідом за панами Кліффордом та сином. Пани Горнека, Гоґґер та К°, які все роблять для Франції та для Швеції... двічі чи тричі були на грані падіння. Першого разу для них удалося зібрати за одну ніч 300 000 флоринів, які вони мали заплатити наступного дня". Другого разу з Парижа вельми доречно приїхав "повіз із готівкою в золоті... Пани Рийє, Рич та Вілкісонз, які є кореспондентами панів Фредериків у Санкт-Петербурзі, привезли з Англії гроші в сріблі" (золото, привезене з Франції, буцімто мало цінність в один мільйон, а англійське срібло – у два мільйони флоринів). Панам Ґриллам, які провадили велику торгівлю зі Швецією, довелося припинити виплати, бо вони не змогли "дисконтувати свої переказні векселі на інших". Пани Сарді та К°, давня фірма, яка виконувала різні доручення для віденського дому, "змушені були дозволити потокові підхопити себе"[455]. Щоправда, ці італійці, які воліли не стільки працювати, скільки розважатись, уже відчули падіння свого кредиту[456]. Нинішня катастрофа стала для них останнім ударом. Та деякі фірми, що так само збанкрутували, були насправді солідними, одначе їх теж захопила загальна криза, згодом станутьcя й інші банкрутства, бо не було вжито належних заходів[457]. Місто ще раз наважилося авансувати два мільйони готовими грішми під лайку нових неґоціантів міста, аби допомогти тим, кому були потрібні гроші й хто міг дати ґарантії у вигляді товарів чи надійних векселів. "Одначе не прийматимуться дисконтні векселі, навіть на найперші фірми, бо сього разу два мільйони" нічого не дадуть[458]. Ясно, що сенсаційне й до того ж остаточне банкрутство Кліффордів, торгового дому, який проіснував півтори сотні років, породило загальну недовіру й вимоги оплати, що набагато перевершувала суму наявних готових грошей.

Стара пісня, та сама, що й 1763 р., подумаєте ви. Так міркували про це сучасники. Та сама коротка криза, яка швидко скінчилась у своєму драматичному розвиткові наприкінці січня. Але те, що вона була куди серйозніша, ніж попередня, ставить проблему, яку Чарлз Вілсон[459] загалом розв'язав. Справді-бо, вирішальною обставиною було те, що первісний удар тепер виходив з Лондона, а не Амстердама. Катастрофою, яка підхопила з собою Кліффордів та їхніх компаньйонів, було падіння курсу акцій Ост-Індської компанії, яка зіткнулася в Індії, особливо в Бенгалії, з важкою ситуацією. Й зниження курсу сталося надто пізно для англійських спекулянтів, які грали на зниження, й надто рано для голландців, які грали на підвищення. Зазнали краху ті й ті, тим більше, що закупівлі звичайно провадили спекулянти всього-на-всього за 20% ціни акцій, а решту – в кредит. Отже, їхні втрати були величезні.

Криза, яка йшла з Лондона, спричинилася до втручання Англійського банку, яке швидко призвело до припинення дисконту всіх сумнівних векселів, а відтак і всіх векселів узагалі. Це безпредметна суперечка – намагатися дізнатись, чи помилився банк у своїй тактиці, вдаривши таким робом по Амстердаму, грошовому й кредитному ринку, чи ні. В усякому разі, якщо в цій кризі й був Фенікс, який вийшов неушкоджений з вогню, то це, звісно, Лондон, що після того, як минулася тривога, й далі випомповував для себе капіталовкладення – "надлишки" Голландії, що відроджувалися.

В Амстердамі справи йшли не так добре: ще в квітні 1773 р., через три місяці після тривоги, вулиця залишалася неспокійною. "Впродовж півмісяця тільки й чути розмови про крадіжки вночі. Внаслідок сього подвоїли звичну варту й розподілили по різних

кварталах міських патрулів. Та що дає така пильність, якщо не знищено причини зла і якщо уряд не має коштів сьому зарадити?[460] В березні 1774 р., через рік і навіть більше після кризи, зневіра серед купецтва не минулася. "Що завдасть останнього удару кредитові сього ринку, – писав консул Майє дю Клерон, – то це те, що п'ять чи шість перших і найбагатших домів зовсім недавно облишили комерцію; в їхньому числі й фірма Андре Пельса, куди відоміша на чужоземних ринках, ніж на амстердамському, для якого вона часто-густо була головним джерелом коштів: якщо багаті фірми підуть з біржі, то великі справи на ній зникнуть. Якщо вона більше не зможе витримувати великі збитки, то вона не наважиться намагатись одержувати великі зиски. Одначе ж правда, що в Голландії все ще більше грошей, ніж у будь-якій іншій країні за інших рівних умов"[461].

Проте все було пов'язане – ясна річ, в очах істориків – з першістю в середині європейського світу-ринку.

Ще в лютому 1773 р. французький консул, дізнавшись, що в Ґенуї тільки-но стався грандіозний крах на 1500 млн. піастрів, пов'язав цю подію (та всі інші, що сколихнули європейські ринки) з Амстердамом, бо це місто було "вогнищем, з якого майже всі вони отримували свій рух"[462]. Я ж, навпаки, вважаю, що Амстердам тоді вже не був більше "вогнищем", епіцентром. Вогнищем уже був Лондон. А тоді – чи існує правило, яке б було дуже зручним: а саме, що кожне місто, яке розташовувалося чи вже було розташоване в центрі якогось світу-економіки, було перше, де починалися землетруси в системі, а відтак перше, яке від них по-справжньому очунювало? Ось що примусило б нас іншими очима поглянути на "чорний четвер"[463] на Уолл-стрит того самого 1929 р., який для мене фактично знаменує початок першості Нью-Йорка.

Тож першість Амстердама виявилася б "поза грою" (принаймні в очах істориків), коли про себе заявила третя криза – криза 80-х років. Криза, яка до того ж відрізнялася від попередніх не лише через свою тривалість (принаймні від 1780-го до 1783 р.), свою особливу шкідливість для Голландії чи ту обставину, що у своєму розвитку вона була обтяжена англо-голландською війною, а також і тому, що вона вписалася в ширшу економічну кризу, причому зовсім іншого характеру – не більше не менше як у *інтерцикл* (*intercycle*)[464], який Ернест Лабрус убачає у Франції від 1778-го до 1791 р.[465]. Саме в цю міждесятирічну фазу треба помістити наново епізод у вигляді англо-голландської війни (1781 – 1784 рр.), який скінчився окупацією Цейлону англійцями та їхнім вільним доступом до Молуккських островів. Голландія, як і решта Європи, борсалася тоді в тривалій кризі, що вразила всю економіку взагалі, а не сам тільки кредит, кризі, аналогічній тій, з якою боролася Франція Людовіка XVI, що вийшла виснаженою, з розладнаними фінансами з американської війни, хоч та й була для неї перемогою[466]. "Домігшись успіху в намаганнях зробити Америку вільною, Франція так виснажила себе, що, досягши зневаження англійської гордості, чого вона так прагнула, вона сама себе розорила, бачачи тепер свої фінанси вичерпаними, свій кредит зменшеним, міністерство розколотим, а все королівство – в угрупованнях (*factions*)". Таке міркування висловив Ольдекоп про Францію 1788 р.[467]. Але така слабкість Голландії, така слабкість Франції пояснюються не тільки війною (як це надто часто твердять).

Наслідком тривалої і загальної кризи часто є прояснення карти світу, те, що кожному грубо вказано його місце, зміцнення сильних і зневажання слабких. Політично переможена, якщо дотримуватися букви Версальської угоди (3 вересня 1783 р.), Англія взяла гору економічно, бо відтоді центр світу міститиметься в ній, з усіма наслідками та асиметріями, які з цього випливуть.

У цю годину істини слабкості Голландії, окремі з яких уже налічували кілька десятиріч, виказали себе водночас. Її уряд, про колишню ефективність якого ми вже вели мову, залишався інертним, розколотим усередині, невідкладна програма озброєння зоставалась мертвою буквою; арсенали були нездатні модернізуватися[468]. Країна справляла враження роздрібленої на непримиренно ворожі одна одній партії; впроваджені нові податки, щоб упоратись із ситуацією, викликали загальне невдоволення. Навіть сама біржа стала "похмурою"[469].

Батавська революція[470]

Нарешті Голландія несподівано зіткнулася в себе вдома з політичною й соціальною революцією – революцією "патріотів", прихильників Франції та "свободи".

Щоб її зрозуміти й пояснити, можна було б вести початок цієї революції чи то від 1780 р., коли вибухнула англо-голландська війна; чи то від 1781 р., з відозви "До нідерландського народу" (*"Aan het Volk von Neederlade"*) Ван дер Капеллена, засновника партії "патріотів"; чи то від 1784 р., від мирної угоди, яку Англія вклала в Парижі 20 травня із Сполученими провінціями[471] й яка була подзвоном по нідерландській величі.

Ця революція, що розглядається загалом, становить собою низку заплутаних, бурхливих подій, випадковостей, промов, балачок, міжпартійної ненависті, збройних

Англійська сатирична гравюра: голландські «патріоти», прихильники Франції, тренуються зі стрільби по силуету прусського гусара. (Фототека видавництва А.Колена.)

зіткнень. В Ольдекопа не було потреби ґвалтувати свій темперамент задля того, аби засудити тих, хто виступав проти влади, кого він погано розумів, але інстинктивно відкидав. Від самого початку він картає їхні претензії й не меншою мірою те, як вони вживають слово "свобода" – *Vrijheid*, так ніби Голландія не була вільна! "Найсмішніше з усього, – пише він, – це роблена манера триматися цих кравців, шевців, чоботарів, пекарів, корчмарів тощо... які перетворилися на військових"[472]. Жменька справжніх солдатів привела б цей набрід до тями. Це випадкові військові – повстанські збройні народні загони, "озброєні підрозділи", що сформувалися для захисту демократичних муніципалітетів у деяких – не в усіх! – містах. Бо "патріотичному" теророві небавом почало протиставлятися по всій країні "оранжистське" насильство прихильників статхаудера. Заворушення, бунти й репресії відбувалися одне за одним, перепліталися між собою. Безлад дедалі поширювався: Утрехт повстав, сталося кілька пограбувань[473]. Корабель, який вирушав до Індії, просто пограбували й "визволили" навіть від срібної монети, призначеної для його команди[474]. Простий народ погрожував аристократам, яких Ольдекоп час від часу називав "багачами". Та перед нами такою самою мірою класова боротьба, як і "буржуазна революція"[475]. "Патріоти" – це передусім дрібна буржуазія, французькі депеші говорять про неї просто як про "буржуазію", або як про "республіканців", або як про "республіканську систему". Їхні лави зросли за рахунок деяких "реґентів", ворогів статхаудера, які сподівалися, що зуміють завдяки патріотичному рухові позбутися Вільгельма V, до речі, людини нікчемної, а точніше, нещасливої. Одначе в жодному разі цей обмежений рух не міг би розраховувати на простий народ, який був палко прихильний до оранжистського міфа й завше ладен був повстати, грабувати, бити, підпалювати.

Ця революція – ми далекі від того, щоб недооцінювати її (то був зворотний бік нідерландського успіху), – була, хоч про це сказано замало, першою революцією Європейського континенту, напевне вельми глибокою кризою, яка розколола "навіть буржуазні родини... з небаченою жорстокістю (підбурила) батька проти сина, чоловіка проти дружини"[476]. До того ж виник словник боротьби, революційний чи контрреволюційний, що мав найширший розголос і був позначений цікавою скороспілістю. У листопаді 1786 р. якийсь член уряду, роздратований нескінченними суперечками, спробував визначити поняття свободи. На початку довгої промови він пояснював: "Розумні й неупереджені люди не розуміють сенсу цього слова, яке так перебільшують у цей момент, навпаки, вони бачать, що цей крик "Хай живе свобода!" є сигналом до загального повстання й до майбутньої анархії... Що означає свобода?.. Вона означає: мирно послуговуватися дарами природи, бути під захистом державних законів, обробляти землі, безпечно займатися науками, комерцією, мистецтвами й ремеслами... Поки ж ніщо більше не суперечить сим дорогим перевагам, як поведінка так званих патріотів"[477].

Проте революційні пристрасті, хоч би які бурхливі вони були, насправді призвели тільки до розколу країни на два угруповання, які протистояли одне одному. Як писав Генрі Гоуп[478]: "Усе це може скінчитися тільки абсолютною тиранією, хоч би то була тиранія володаря[479] або тиранія народу" (таке сплутування народу й патріотів примушує замислитись), і досить було б єдиного поштовху в той чи той бік, аби спонукати країну схилитись до тієї чи тієї ухвали. Але в тому стані слабкості, в якому країна перебувала, вона не сама вирішувала свою долю. Сполучені провінції опинилися затисненими між Францією та Англією, вони правили за ставку в пробі сил між двома державами. Попервах Франція, здавалось, узяла гору, й між нею та Сполученими провінціями було

підписано у Фонтебло 10 листопада 1785 р. угоду про союз [480]. Та то був ілюзорний успіх, що для "патріотів", що для уряду у Версалі. Англійська політика, яка розіграла карту статхаудера та його прихильників, здійснювалась на місці Джеймсом Гаррисом, послом виняткових достойностей. За допомогою фірми Гоуп цілеспрямовано роздавалися субсидії, як це було в провінції Фрисландія. Врешті-решт почалася прусська інтервенція, і Франція, яка висунула деякі воєнні сили в район Живе[481], не стала втручатись. Прусський корпус без будь-якого опору дійшов до Амстердама, захопивши Лейденську браму. Місто, яке могло б боронитися, капітулювало 10 жовтня 1787 р.[482].

З відновленням влади статхаудера одразу ж почалася планомірна запекла реакція – ми сказали б сьогодні, реакція фашистівська. На вулиці треба було носити оранжеві барви. Тисячі "патріотів" повтікали; деякі вигнанці, *матадори* (*matadors*), зчинили великий галас, але здалеку. В самій же країні опозиція зовсім не роззброювалась: хто носив крихітні оранжеві кокарди, хто розташовував їх у вигляді літери V (*Vrijheid* – свобода), хто їх зовсім не носив[483]. 12 жовтня компаньйони фірми Гоуп прийшли на біржу в одязі звичайного кольору, їх прогнали звідти, і вони мусили повертатись додому під охороною національної ґвардії[484]. Іншого разу, знову ж таки на біржі, зчинилася бійка: тепер це був купець-християнин, який прийшов без своєї кокарди[485], на якого накинулися єврейські купці, що всі були прихильниками статхаудера[486]. Та все це були дрібниці проти страт і насильства народу, настановленого по-оранжистському. В "реґентських радах" усували бурґомістрів та ешевенів, налагоджувалася справжня система поділу здобичі, представників славетних родин замінювали людьми незначними, ще напередодні невідомими. Буржуа та "патріотів", які масово виїздили до Брабанта чи до Франції, либонь, налічувалося 40 000 чоловік[487]. До того ж невелика прусська армія жила коштом завойованої країни. "Від того моменту, як війська короля Прусського вступили на територію сієї провінції (Голландії), виплату їм заробітку було зупинено й... вони не мають іншої платні, крім пограбувань, що, як подейкують, становлять прусську систему під час війни; що ймовірно, то це те, що солдати діють згідно з сим правилом, і сільську місцевість вони зовсім сплюндрували; в містах, принаймні в тутешньому (Роттердамі), вони не те, що грабують, а заходять до крамниці й беруть товари, не платячи за них... І знову ж таки прусські солдати вимагають й залишають собі мито, яке збирається при в'їзді до міста"[488]. Пруссаки полишили Голландію в травні 1788 р. Та статхаудерська реакція на той час утвердилася й спокійно йшла своїм звичаєм.

Проте революційна пожежа спалахнула в сусідньому будинку – в Брабанті. Брабант – це Брюссель, який на кшталт Амстердама став активним грошовим ринком, відкритим для нескінченних потреб та апетитів австрійського уряду. Ольдекоп, поволі заспокоївшись, усе ж таки виявився пророком, написавши 26 лютого 1787 р.: "Коли Європа навтішається голландськими пустощами, цілком схоже на те, що погляди звернуться до Франції"[489].

Розділ 4

НАЦІОНАЛЬНІ РИНКИ

Мабуть, ніщо не здається настільки зрозумілим (я маю на увазі історика, бо відповідного терміна не знайдеш у різних сучасних економічних словниках[1]), як класичне поняття *національного ринку.* Так означують досягнену економічну впорядкованість, згуртованість певного політичного простору, коли цей простір охоплює *певне ціле,* насамперед у межах того, що ми називаємо *територіальною державою* й що в минулому залюбки називали *національною державою.* Бо, коли в таких межах політична зрілість передує економічній зрілості, то постає питання, коли, як і за яких обставин ці держави домоглись, висловлюючись економічними категоріями, певної внутрішньої впорядкованості й здатності поводитися щодо решти світу як щось ціле. Загалом це означає спробу зафіксувати настання моменту, який змінив хід європейської історії, відсунувши на задній план економічні цілісності, де переважало одне місто.

Настання такого моменту неодмінно відповідало пришвидшенню обігу, піднесенню хліборобського й нехліборобського виробництва, так само, як і зростанню загального попиту, – всім умовам, які, абстрактно говорячи, можна було б уявити собі досягнутими й без утручання капіталізму, а лише як наслідок постійного повноводдя ринкової економіки. Насправді ж ця остання часто-густо виказувала тенденцію залишитись регіональною, організовуватися всередині кордонів, що їх пропонували обміни різноманітними продуктами, які доповнювали один одного. В тому, щоб перейти від регіонального ринку до ринку національного, поєднавши докупи економіки з досить коротким радіусом, майже самостійні й нерідко наділені дуже індивідуальними рисами, не було, отже, нічого випадкового. Національний ринок – це згуртованість, яка накидається водночас політичною волею (не завше дійовою в цих справах) та капіталістичними суперечностями торгівлі, зосібна торгівлі зовнішньої і на далекі відстані. Звичайно певний розквіт зовнішніх обмінів *передував* великотрудному об'єднанню національного ринку.

Оце й спонукає нас думати, що національні ринки мали б, із дотриманням першості, розвиватись у центрі або поблизу центру світу-економіки, в самій гущі капіталізму; що була кореляція між їхнім розвитком та диференційною географією, яку мав за передумову міжнародний поділ праці, що прогресував. До того ж і в протилежному напрямі всі національні ринки відіграли свою ролю в безперервній боротьбі, де протистояли один одному різні кандидати на панування над містом, цього разу – в дуелі XVIII ст. між Амстердамом, містом, та Англією, "територіальною державою". Національний ринок був однією з оболонок, де під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників відбулася вельми важлива для початку Промислової революції трансформація, я маю на увазі зростання багатоманітного внутрішнього попиту, здатного пришвидшити виробництво в різних секторах, відкрити шляхи поступу.

Інтерес вивчення національних ринків не підлягає сумніву. Складнощі в тому, що воно вимагає і відповідних їм методів та інструментів. Безперечно, економісти створили такі інструменти й методи впродовж цих останніх трьох-чотирьох десятиріч для потреб "національного рахівництва", але не думаючи, ясна річ, про специфічні проблеми істориків. Чи можуть історики скористатися з послуг такої макроекономіки? Ясно, що разючі маси даних, якими нині оперують перед нами, аби зважити національні

Цей, виконаний В.Голларом, фронтиспис до книги Джона Оґіблі «Britannia» (1675 р.) змальовує шлях біля виїзду з Лондона; він взагалі відповідає уявленню, яке англієць кінця XVII ст. міг мати про багатство своєї країни: певна рівновага між морською зовнішньою торгівлею (кораблі на задньому плані, глобус - на передньому), звичайним шляховим рухом (з каретою праворуч угорі, вершниками, розносцями), тваринництвом (барани, бугаї, коні) та хліборобством. Відсутня тільки промисловість. (Британський музей.)

економіки, не мають нічого спільного з недостатнім матеріалом, який ми маємо у своєму розпорядженні для минулого. Й у принципі труднощі зростають у міру того, як ми віддаляємося від теперішнього, яке безпосередньо спостерігаємо. Й на довершення прикрощів: пристосуванням цієї проблематики сьогодення до вивчення вчорашнього дня ще по-справжньому не займалися[2]. І ті окремі економісти, які в цих галузях заступають істориків (до речі, не без блиску), – той таки Жан Марчевський або той самий Роберт Вільям Фоґел[3], – майже не доходять, перший – далі XIX ст., а другий – далі XVIII ст. Вони оперують епохами, де спостерігається відносне багатство цифр, але за межами таких напіввисвітлених зон не дають нам нічого, навіть благословення на пошук. У цій сфері допомогти нам може тільки Саймон Кузнець, як я вже це зазначав[4].

Одначе ж, проблема полягає саме в цьому. Нам треба було б "ґлобально зважити"[5] національну економіку, наслідуючи приклад С.Кузнеця та В.Леонтьєва й сприймаючи не стільки букву, скільки дух їхніх досліджень, так само, як учора багато істориків транспонували першопрохідницькі ідеї Лескюра, Афтальйона, Ваґеманна й ще більше – Франсуа Симіана, аби схопити ретроспективні кон'юнктури цін і заробітної платні. На цьому дивному напрямі ми, історики, домоглися чудового успіху. Та цього разу гра була ризикована. А що національний продукт не сприймає найпростішого ритму традиційної економічної кон'юнктури[6], то не тільки ця остання не зможе прийти нам на допомогу, а й кроку вперед ми не ступимо, якщо не перевернемо всього, що ми знаємо, чи гадаємо, що знаємо. Єдина перевага, хоч і посутня, в тому, що, підходячи до методів та понять, які для нас такі незвичні, ми змушені дивитися на речі новими очима.

ПІДРОЗДІЛИ НАЙПРОСТІШІ, ПІДРОЗДІЛИ НАЙВИЩОГО ПОРЯДКУ

Обіймаючи велику площу, національний ринок сам собою поділяється; він є сумою просторів менших обсягів, які схожі або несхожі один на одного, але які цей ринок охоплює й змушує до певних взаємин. Не можна було б сказати *апріорі*, який із цих просторів, що жили не в єдиному ритмі, а проте не переставали взаємодіяти, був найважливішим і який визначав побудову цілого. В повільному й складному процесі поєднання ринків часто траплялося, що міжнародний ринок процвітав у якійсь країні водночас із досить пожвавленими місцевими ринками, тимчасом як ринок-посередник, національний чи реґіональний, плентався у хвості[7]. Але таке правило подеколи виявлялося перевернутим, особливо в зонах, над якими давно працювала історія, де міжнародний ринок нерідко тільки увінчував провінційну економіку, яка була диверсифікованою й давно вже існувала[8].

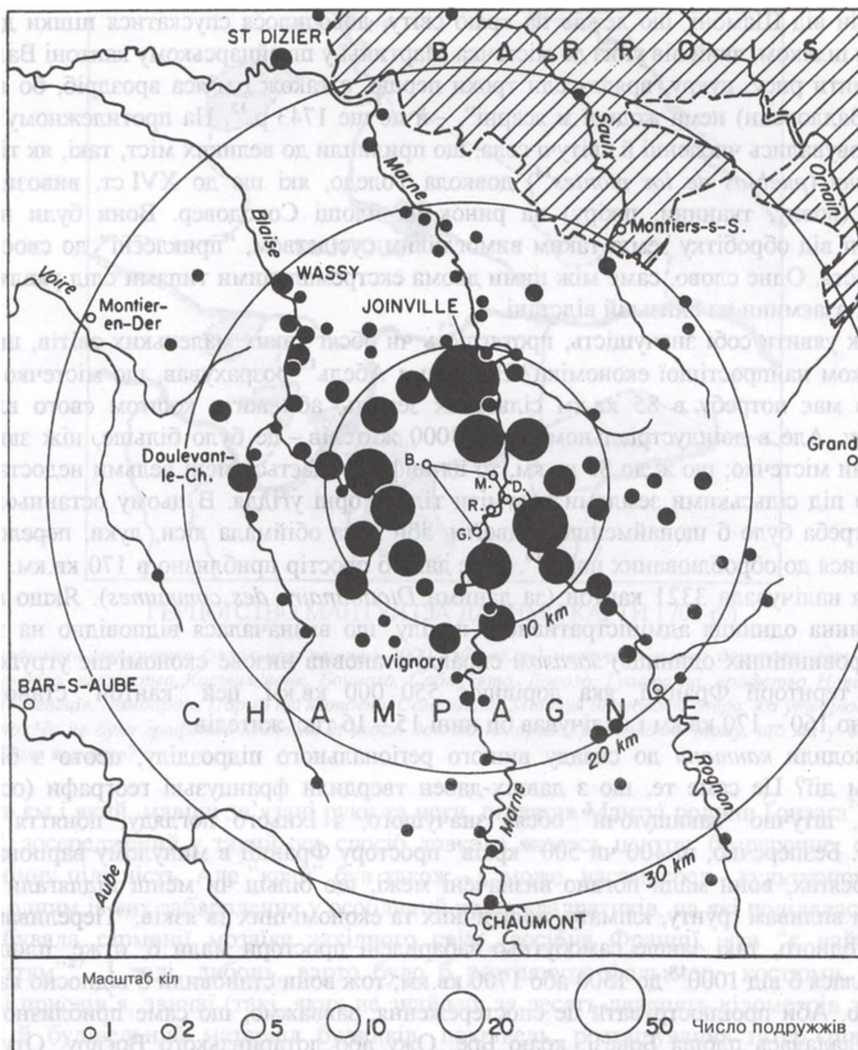
Отже, будь-яке утворення національного ринку треба вивчати в усьому розмаїтті його елементів, бо кожен їхній набір постає найчастіше як окремий випадок. У цій сфері, як і в інших, будь-яке узагальнення зробити нелегко.

Гама просторів

Найпростіший із таких просторів, який найміцніше вкорінився, – це той, що його демографи називають *ізолятом*, цебто мінімальною одиницею сільського розселення. Справді-бо, жоден людський гурт не може жити, а особливо вижити й *відтворити себе*, якщо він не нараховує принаймні чотириста-п'ятсот індивідів[9]. У Європі Старого порядку це відповідало одному чи кільком близько розташованим селам, так чи так пов'язаним між собою, які всі разом визначали межі водночас і соціальної одиниці, й зони орних земель, перелогів, шляхів і жител. П'єр де Сен-Жакоб говорив з цього приводу про "культурну галявину"[10], цей вислів набуває цілковитого сенсу, коли йдеться, як це часто трапляється у Верхній Бурґундії, про відкритий простір, розчищений у лісі. Тоді вся сукупність розуміється й читається як розгорнута книга.

У тісному колі тисяч таких малих одиниць[11], де історія пропливала сповільнено, одне людське існування йшло слідом за іншим, з покоління в покоління, й усі вони були схожі одне на одне. Краєвид незмінно залишався майже тим самим: тут – орні землі, луки, городи, садки, конопляні поля; там – близькі ліси, перелоги, корисні для випасання худоби; й постійно ті самі знаряддя праці: заступ, мотика, плуг, млин, кузня, стельмашня...

Над такими тісними гуртиками[12], групуючи їх (щоразу, коли вони жили не в надмірній самодіяльності), розташовувався *економічний* підрозділ найменшого обсягу: сукупність містечка, забезпеченого ринком, а принагідно й ярмарком, і розташованих довкола нього у вигляді німба кількох залежних від нього сіл. Кожне село мало лежати на такій відстані від містечка, аби за день можна було сходити на ринок і повернутись назад. Та обсяги сукупності залежали водночас від транспортних засобів, від густоти населення й від родючості досліджуваної території. Що рідшим було населення й що біднішими були грунти, то більшими ставали відстані: у XVIII ст. горянам альпійської долини Валлорсин

ШЛЮБИ В П'ЯТИ СЕЛАХ ШАМПАНІ ВІД 1681-го ДО 1790 р.

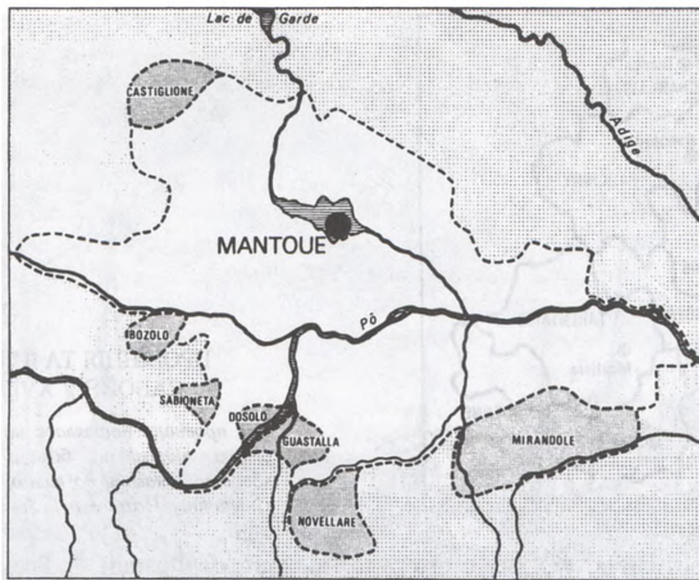
У сільській місцевості, багатій на виноградники, п'ять сіл - Блекур, Донже, Ґюдмон, Мюссе та Рувруа (позначені початковими літерами назв) - налічували всі разом приблизно 1500 жителів, цебто більше, ніж характерний для Старого порядку ізолят. Одначе з 1505 шлюбів, відзначених за цю сотню років, 56,3% були взяті в середині кожної з п'яти парафій, 12,4% - між жителями різних парафій (з п'яти). Решта 31,3% стосувалися подружжів-«чужинців» (усього їх було 471), які тільки самі й подані на карті. Величезна більшість цих подружжів були з місць, окреслених колом радіусом усього лише в 10 км. [За даними кн.: G. Arbellot, Cinq Paroisses du Village (XVII - XVIII siècles). Etude de démographie historique, 1973.]

на північ від Шамоні, що лежав на краю світу, доводилося спускатися пішки довгим і важким шляхом, який вів униз до містечка Мартиньї у швейцарському кантоні Вале, "аби там купити рису, цукру, вряди-годи трохи перцю, а також і м'яса вроздріб, бо в цьому місці (Валлорсин) нема жодної м'ясарні", – й це ще 1743 р.[13]. На протилежному полюсі розташовувались численні й квітучі села, що прилипли до великих міст, такі, як ті *гірські поселення* (*pueblos de los montes*[14]) довкола Толедо, які ще до XVI ст. вивозили свої вироби (вовну, тканини, шкіру) на ринок на площі Сокодовер. Вони були немовби відірвані від обробітку землі таким вимогливим сусідством, "приклеєні" до своєрідного передмістя. Одне слово, саме між цими двома екстремальними типами слід уявляти собі сільські взаємини на близькій відстані.

Так як уявити собі значущість, протяглість чи обсяг таких маленьких світів, що жили під знаком найпростішої економіки? Вільгельм Абель[15] розрахував, що містечко з 3000 жителів має потребу в 85 кв.км сільських земель, аби жити коштом свого власного простору. Але в доіндустріальному світі 3000 жителів – це було більше, ніж звичайної величини містечко; що ж до 85 кв.км, то ця цифра видається мені вельми недостатньою, хіба що під сільськими землями розуміти тільки орні угіддя. В цьому останньому разі цифру треба було б щонайменше подвоїти, аби вона обіймала ліси, луки, перелоги, які додавалися до оброблюваних полів[16]. А це дало б простір приблизно в 170 кв.км. 1969 р. Франція налічувала 3321 кантон (за даними *Dictionnaire des communes*). Якщо *кантон* (старовинна одиниця адміністративного поділу, що визначалася відповідно на засадах іще старовинніших одиниць) *загалом* справді становив низове економічне угруповання, то при території Франції, яка дорівнює 550 000 кв.км, цей "кантон" становив би пересічно 160 – 170 кв.км і налічував би нині 15 – 16 тис. жителів.

Чи входили *кантони* до складу вищого регіонального підрозділу, цебто з більшим радіусом дії? Це саме те, що з давніх-давен твердили французькі географи (особливо вони!)[17], штучно "завищуючи" обсяг значущого, з їхнього погляду, поняття "край" ("*pays*"). Безперечно, ці 400 чи 500 "країв" простору Франції в минулому варіювались у своїх обсягах, вони мали погано визначені межі, що більш чи менш підлягали визначальним впливам ґрунту, клімату, політичних та економічних зв'язків. "Переливаючись" один в одного, такі завше самобутньо забарвлені простори мали б, отже, площу, яка варіювалася б від 1000[18] до 1500 або 1700 кв.км; тож вони становили б відносно ваговиту одиницю. Аби проілюструвати це спостереження, завважмо, що саме приблизно в такі межі вкладалась площа Бовезі, краю Бре, Ожу або лотаринзького Воєвру, Оту, краю Валуа[19], Тулуа (1505 кв.км)[20], Тарантезу[21] (який наближався до 1700 кв.км), краю Фосиньї (1661 кв.км)[22]. Проте регіон Валь-д'Аоста, для якого ми маємо добротний історичний путівник[23], з його гористими зонами та неосяжними альпійськими луками, набагато перевищив ці норми (3298 кв.км), тим часом як Лодевуа, край самобутній, наскільки це можливо, й обмежений басейном річки Лерг, становив тільки 798 кв.км, але то був один з найменших за площею діоцезів Лангедоку; діоцези ж Безьє (1673 кв.км), Монпельє (1484 кв.км) та Алес (1791 кв.км) досить добре підходять під норму[24].

Таке полювання на обсяги, норми та своєрідності можна було б вести й далі по всій Франції й за її межами по всій Європі. Та чи скінчаться на цьому наші труднощі? Без сумніву, головним було б побачити, які з цих "країв", від Польщі до Іспанії, від Італії до Англії, були зчеплені з містом, яке панувало над ними, ледь вивищуючись. Якщо вибирати правильно певні приклади, то таким був випадок Тулуа, владним центром якого було місто Туль[25], або Мантуанський край, площа якого змінювалася від 2000 до

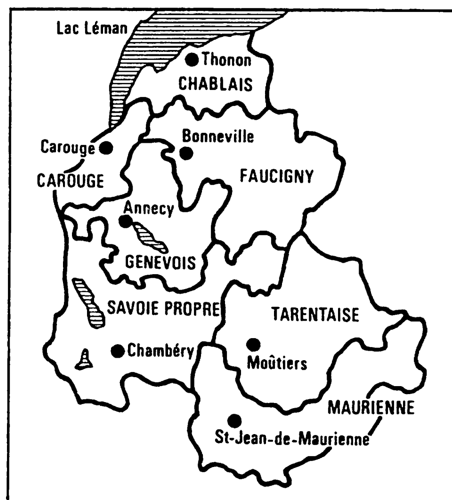

ГЕРЦОҐСТВО МАНТУЯ (ЗА ДАНИМИ КАРТИ 1702 р.)

З кордонами герцоґства (загальною площею 2000-2500 кв.км) межували менші держави: герцоґство Мірандола, князівства Кастильйоне, Бацуоло, Сабйонета, Досоло, Ґуасталла, графство Новеллара. Далі - Венеція, Ломбардія, Парма та Мондена. Саме місто Мантуя оточують озера, які утворює річка Мінчо. Чи не було графство Мантуя, зі своєю довгою історією, рівнозначне тому, що ми у Франції називали «краєм»?

2400 кв.км і який, мавши зв'язані руки та ноги, підлягав Мантуї родини Ґонзаґа[26]. Кожен "край", зосереджений у такий ось спосіб довкола якогось центру, безперечно, становив економічну цілісність. Але "край" був також – і, може, насамперед – культурною реальністю, одним із тих забарвлених у особливий колір квадратиків, на які поділялась і через які набувала гармонії мозаїка західного світу, зосібна Франції, яка "є найбільшим розмаїттям"[27]. І тоді, либонь, варто було б розглянути фольклор – костюми, говірки, місцеві прислів'я, звичаї (такі, яких не знайдеш за десять-двадцять кілометрів звідсіль), форму й будівельний матеріал будинків, покрівель, розташування інтер'єрів, меблі, кулінарні звички – все те, що, бувши чітко локалізоване на місцевості, становило вміння жити, адаптуватись, урівноважувати потреби й ресурси, усвідомлювати радощі цього життя, які не конче були тими самими, що й у інших місцях. На рівні "краю" можна було б також розрізняти певні адміністративні функції, або збіги, в усякому разі у Франції, між фантазією кордонів 400 бальяжів та сенешальств і географічною реальністю 400 - 500 "країв" були вельми невідповідними[28].

На поверх вище – *провінції*[29] видаються велетами з явно змінними обсягами, бо історія, яка створювала їх, не завше працювала однаково. Відаль де Лаблаш у книзі "Держави й нації Європи" (*Etats et natios d'Europe*, 1889), яка є, на жаль, не більше ніж начерком, відзначав "реґіони", насправді – провінції, на які поділявся західний світ. Але у своїй чудовій "Географічній картині Франції" (*Tableau géographigue de la France*, 1911), якою відкривається "Історія" Лависса, він саме "краю" віддає перевагу перед природним реґіоном або провінцією. Врешті-решт ми ще в Мішле знайдемо барвистий образ

ПРОВІНЦІЯ ТА ЇЇ «КРАЇ»:
САВОЙЯ У XVIII ст.

Уся провінція поділялася на більш чи менш стійкі підрозділи, більша частина яких збереглася навіть до наших днів. (Див.: Paul Guichonnet, Histoire de la Savoie, 1973, p. 313.)

провінційного розмаїття, яке для нього було "відкриттям Франції"[30]. Розмаїття, яке не згладилося, коли провінції було з'єднано переважно силоміць, а не з доброї волі, щоб передчасно утворити ті адміністративні межі, в яких поступово виросла сучасна Франція. Макіавеллі[31] заздрив і захоплювався як взірцевим творінням королівської влади (створеним, щоправда, за кілька століть) цим терпеливим завоюванням територій, що колись були такими самими незалежними, як Тоскана, Сицилія чи Міланський край. І подеколи куди більших: у Франції "край" був удесятеро більший за "кантон", а провінція – вдесятеро більша за "край", цебто дорівнювала 15 – 25 тис. кв.км – просторові, за вимірами минулого, величезному. Сама тільки Бургундія, яку вимірюють згідно зі швидкістю тогочасного транспорту, Бургундія Людовіка XI була в сотні разів більша за всю сьогоднішню Францію.

За таких умов хіба колись провінція не була здебільшого вітчизною? "Саме такими були життєві межі середньовічного (і постсередньовічного) суспільства, – писав Ж.Дон з приводу Фландрії. – Цими межами не було ні королівство, ні сеньйорія (перше – надто велике, дещо ірреальне, друга – надто мала), але саме таким є регіональне князівство, що оформилося чи ні"[32]. Власне, провінція довго буде "політичним підприємством оптимальної величини", й у нинішній Європі ніщо по-справжньому не розірвало колишніх зв'язків. До того ж Італія й Німеччина тривалий час залишалися множинами провінцій чи "держав" до об'єднання в XIX ст. А Франція, хоч і рано сформувалась як "нація" – та хіба вона не схильна була досить легко розчленовуватися на автономні провінційні світи, як, наприклад, під час довгої й глибокої кризи її Релігійних війн (1562 – 1598 рр.), такої показової з цього погляду?

Провінційні простори та ринки

Такі провінційні одиниці адміністративного поділу, досить великі, аби бути більш чи менш однорідними, насправді були старовинними націями меншого розміру, які утворювали чи силкувались утворити свої національні ринки, скажімо, щоб підкреслити відмінність: *свої регіональні ринки.*

Ф.Гакерт. Вигляд порту Мессини та Мессинської затоки. Неаполь, Національний музей Сан-Мартино. (Фото Скали.)

Очевидячки, можна було б навіть побачити в долі провінційного простору, *mutatis mutandis**, прообраз двійника долі національної і навіть міжнародної. Повторювались ті самі закономірності, ті самі процеси. Національний ринок, як і світ-економіка, був надбудовою та оболонкою. Тим самим, чим у своїй сфері був такою самою мірою провінційний ринок. Тобто в минулому провінція була національною економікою, навіть світом-економікою малих обсягів; з її приводу довелося б повторити, незважаючи на відмінність у масштабах, усі теоретичні міркування, що відкривали цю книгу, слово в слово. Вона включала в себе реґіони й панівні міста, "краї" та периферійні елементи, одні зони більш чи менш розвинені, а інші майже автаркійні... Втім, саме в цих відмінностях, що *доповнювали одна одну*, в їхньому розгорнутому спектрі черпали свою доладність, згуртованість ці досить великі реґіони.

Отже, в центрі завше було місто або міста, які накинули свою вищість. У Бурґундії – Дижон, у Дофіне – Ґренобль, в Аквітанії – Бордо, в Портуґалії – Лісабон, у венеціанських володіннях – Венеція, в Тоскані – Флоренція, в П'ємонті – Турин... Але в Нормандії – Руан і Кан, у Шампані – Реймс і Труа, в Баварії – Реґенсбурґ, вільне місто, яке панувало на Дунаї завдяки своєму головному мосту, й Мюнхен, столиця, створена Віттельсбахами в XIII ст., у Ланґедоці – Тулуза й Монпельє, в Провансі – Марсель і Екс, у лотаринзькому *просторі* – Нансі й Мец, у Савойї – Шамбері, перегодя – Аннесі й особливо – Женева,

* За відповідних змін (*латин.*).

в Кастилії – Вальядолід, Толедо й Мадрид. Або ж, щоб завершити показовим прикладом, у Сицилії – Палермо, місто пшениці, і Мессина, столиця шовку, між якими іспанська влада, що тривалий час тут панувала, вельми послідовно не робила вибору: треба було ділити, аби володарювати.

Ясна річ, коли спостерігався поділ першості, негайно виникав конфлікт; у кінцевому підсумку одне місто брало чи мало взяти гору. Конфлікт, який довго залишався нерозв'язаним, міг бути тільки ознакою невдалого реґіонального розвитку: сосна, яка водночас зводить дві вершини, ризикує не вирости. Така сама дуель могла бути показником подвійної орієнтації або подвійної побудови провінційного простору: не один Ланґедок, а два; не одна Нормандія, а принаймні дві Нормандії... В таких випадках спостерігалась недостатня єдність провінційного ринку, нездатного поєднати в єдине ціле простори, які мали тенденцію чи то жити, замкнувшись у собі, чи то відкритись для інших зовнішніх кругообігів: справді, будь-який реґіональний ринок зачіпався двояко: й національним ринком, і міжнародним ринком. Для нього це могло спричинятися до розколів, розривів, зміщення рівнів, коли один реґіон розвивався так, а другий – інак. Звісно, були й інші причини, які заважали єдності провінційного ринку – ну хоч би інтервенціоністська політика держав і урядів меркантилістської доби або така сама політика могутніх чи спритних сусідів. 1697 р., у момент підписання Рисвікської мирної угоди, Лотаринґію заполонила французька монета, що було формою панування, якому не зміг протистояти новий герцог[33]. 1768 р. навіть Сполучені провінції вважали себе зачепленими тарифною війною, яку провадили проти них австрійські Нідерланди. "Граф Кобенцль[34], – нарікали в Гаазі, – робить усе, що в його силах, аби привернути торгівлю до Нідерландів, де скрізь будують шосейні шляхи й насипи для полегшення перевезення продовольства й товарів"[35].

Та чи не відповідав *автономний* провінційний ринок застійній економіці? Йому належало розкритися, добровільно чи силоміць, на зовнішні ринки – національний чи міжнародний. Тож чужоземна монета, незважаючи ні на що, була живодайним внеском для Лотаринґії XVIII ст., яка більше не карбувала своєї монети, де контрабанда була квітучим промислом. Навіть найбідніші провінції, які майже не мали чого запропонувати й купити за своїми межами, могли дати як експортний ресурс робочу силу – як Савойя, Овернь і Лімузен. Із настанням XVIII ст. відкритість назовні, коливання балансу набували дедалі більшої важливості, мали значення індикаторів. До того ж у цю добу з піднесенням держав, з розквітом економіки та економічних взаємовідносин на далеких відстанях час провінційних переваг безперечно минув. Їхня *довготермінова* доля полягала в тому, аби розчинитись у національній єдності, хоч би якими були їхній опір чи їхня відраза до цього. 1768 р. Корсика стала французькою за добре відомих обставин; цілком очевидно, що вона не могла й мріяти про те, щоб бути незалежною. Проте провінційний партикуляризм аж ніяк не помер; він іще й нині живе на Корсиці та в інших місцях з багатьма наслідками й багатьма відступами.

Національна держава – так!
Але національний ринок?

В остаточному підсумку національний ринок був мереживом з неправильними вічками, часто-густо сплетеним наперекір усьому: наперекір надто могутнім містам, які мали свою політику; провінціям, які відкидали централізацію; чужоземним втручанням, які спричи-

нялися до розривів й пробоїн, не кажучи вже про різні інтереси виробництва й обмінів – згадаймо про конфлікт у Франції між атлантичними й середземноморськими портами, між внутрішніми районами й морськими фасадами країни. А також і наперекір анклавам простого відтворення, які ніхто не контролював.

Нема нічого дивного в тому, що біля витоків національного ринку стояла зосереджувальна політична воля: фіскальна, або адміністративна, або військова, або меркантилістська. Лайонел Роткруг[36] визначає меркантилізм як передачу керівництва економічною активністю від комун державі. Точніше буде сказати: від міст та провінцій до держави. По всій Європі дуже рано піднеслись привілейовані регіони, владні центри, з яких почалося повільне політичне будівництво, започаткувались територіальні держави. Так, у Франції це Іль-де-Франс, дивовижний домен Капетингів, і знову все відбувалося "між Соммою та Луарою"[37]; в Англії – басейн Лондона; в Шотландії – низинна зона (*Lowlands*); в Іспанії – відкриті простори Кастильського нагір'я; в Росії – неосяжна Московська височина... Згодом це був у Італії П'ємонт, у Німеччині – Бранденбург, точніше – Прусська держава, розкидана від Рейну до Кенігсберга, в Швеції – регіон озера Меларен.

Усе, чи майже все, будувалося довкола головних шляхів. Свого часу, 1843 р., мені подобалася книжка Ервіна Редслоба "Імперський шлях" (*Des Reiches Strasse*), яка підкреслює значення в минулому шляху від Франкфурта-на-Майні до Берліна як знаряддя й навіть як "детонатора" німецької єдності. Географічний детермінізм – не все в генезі територіальної держави, але він відігравав свою ролю.

Економіка працювала також. Потрібно було, аби вона перевела дух після середини XV ст. для того, щоб *нанов*о утвердились перші сучасні держави – з Генріхом VII Тюдором, Людовіком XI та католицькими королями, а на сході – з успіхами Угорщини, Польщі, Скандинавських країн. Кореляція цілком очевидна. Проте за тих часів Англія, Франція, Іспанія та Східна Європа напевне не були найпередовішими зонами континенту. Хіба не перебували вони на периферії панівної економіки, яка навскоси перетинала Європу від Північної Італії через Німеччину в її придунайських та прирейнських регіонах до перехрестя Нідерландів? Що ж до цієї зони панівної економіки, то вона була зоною старовинних *міських* націоналізмів: для такої революційної політичної форми організації, як територіальна держава, там не було місця. Італійські міста чинили опір політичному об'єднанню півострова, про яке мріяв Макіавеллі й яке, либонь, змогли б здійснити Сфорці[38]. Очевидячки, Венеція навіть не думала про це; держави Імперії анітрохи не більше бажали успіху проектам реформ Максиміліана Австрійського[39], який не мав грошей; Нідерланди не збирались інтегруватися в Іспанську імперію Філіпа II, і їхній опір набрав форми постання з релігійних мотивів, бо релігія в XVI ст. була мовою багатоманітною, причому не раз політичного націоналізму, що зароджувався й утверджувався. Тож окреслився розкол між національними державами, що зводились у геометричному центрі *могутності*, з одного боку, та міськими зонами в геометричному центрі *багатства* – з другого. Чи достатньо буде золотих кайданів, щоб закувати політичних монстрів? Уже війни XVI ст. відповідали – й так, і ні. Цілком очевидно, що в XVII ст. Амстердам, який виявиться певною мірою останнім залишком могутності, сповільнив злет Франції й Англії. Хіба не потрібне буде економічне піднесення XVIII ст., аби відлетів засув і економіка вступила під контроль національних держав та ринків, цих важких носіїв могутності, яким з цього часу все дозволятиметься? Отже, нема чого дивуватися, що територіальна держава, яка рано домоглася успіху в політичному плані,

тільки із запізненням доможеться економічного успіху, яким був національний ринок, передвістя їхніх матеріальних перемог.

Залишається дізнатись, як відбувся цей заздалегідь підготовлений перехід, коли й чому. Важкість полягає в тому, що відсутні орієнтири й ще більшою мірою – критерії. Можна *апріорі* гадати, що політична територія ставала економічно доладною, цілісною, коли її наскрізь пронизувала надактивність ринків, які зрештою захоплювали й надихали якщо не весь, то принаймні більшу частину ґлобального обсягу обмінів. Можна теж буде думати про наявність певного співвідношення між продукцією, охопленою обміном, та продукцією, що споживалася на місці. Можна навіть подумати про певний рівень загального багатства, про пороги, які довелось подолати. Але про які пороги? А головне, в які моменти?

Внутрішні митниці

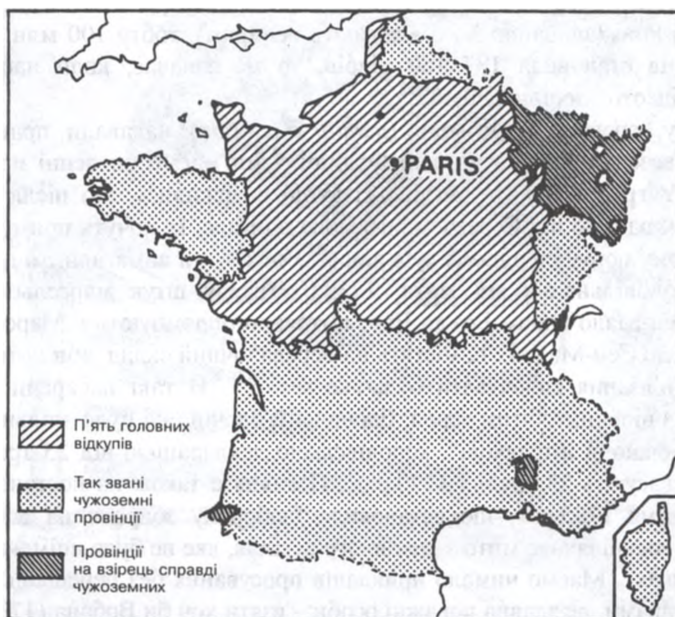
Традиційні пояснення надають надзвичайного значення авторитарним заходам, які звільняли політичний простір від внутрішніх митниць і шляхового мита, які цей простір роздрібнювали або принаймні стримували обіг у його межах. З усуненням цих перешкод національний ринок буцімто вперше набув своєї активності. Чи це пояснення не надто просте?

Завше пропонований приклад – це Англія, яка справді вельми рано позбулась своїх внутрішніх бар'єрів[40]. Централізована потуга рано посталої англійської монархії зобов'язала з 1290 р. власників шляхового мита підтримувати в доброму стані шлях, який вони контролювали, вона обмежила тривалість їхніх привілеїв усього кількома роками. За такого порядку перешкоди на шляху обігу не зникли цілком, а ослабли; в кінцевому підсумку вони майже нічого не означали. Грубезна історія англійських цін, яку написав Торолд Роджерс, насилу віднаходить для останніх століть середньовіччя деякі поодинокі цифри, що не мають серйозного значення й що стосуються шляхового мита[41]. Елі Гекшер[42] пояснював цей процес не самою тільки ранньою могутністю англійської монархії, а й відносно невеликою площею Англії, а ще більше – "перевагою (вільних) морських комунікацій", які конкурували з внутрішніми шляхами й знижували їхнє значення. Хоч би там як було, чужоземних мандрівців завше дивувало одне й те саме: французький абат Куайє писав 1749 р. одному зі своїх друзів: "Я забув Вам сказати, коли описував шляхи, що тут не помітиш ні контор, ні збирачів. Коли Ви приїдете на цей Острів, Вас старанно перевірять у Duврі, після чого Ви зможете об'їхати всю Великобританію, не піддаючись жодним розпитуванням. Якщо так поводяться з чужоземцями, то тим більше так чинять з громадянами. Митниці відкинуті на зовнішні межі королівства. Й там перевіряють раз і назавше"[43]. Це саме повторює французький звіт, який належить до 1775 р.: "По приїзді до Англії всі ваші речі перевіряються одна за одною, й сей перший контроль є єдиний у королівстві"[44]. 1783 р. один іспанець[45] визнавав, що "велика приємність для того, хто мандрує по Англії, – не проходити митного огляду в жодній частині королівства після того, як тебе оглянули після висадки з корабля. Зі свого боку я не відчув тієї суворості, що, як мені казали, практикується за такої операції, ні при в'їзді морем до Дувра, ні під час виїзду з Гариджа. Щоправда, митники мають чуття на тих, хто незаконно вивозить гроші, й тих, хто приїздить сюди їх витрачати, приваблені своєю допитливістю". Та не всім мандрівцям так щастило, і не всі потрапляли під такий добрий настрій. Петіон, майбутній революційний мер Парижа,

який пройшов митницю в Duврі 28 жовтня 1791 р., оцінив огляд як “неприємний і втомливий; майже всі речі обкладаються митом, особливо книги, якщо вони в палітурці, золоті й срібні вироби, шкіра, порох, музичні інструменти, ґравюри. Щоправда, після того, як цей огляд проведуть, ви більше не стикаєтеся з іншими в середині королівства”[46].

На цей час минув майже рік, як Установчі збори скасували внутрішні французькі митниці, дотримуючись цього разу загальної тенденції серед держав континенту – відсунути митні застави до політичних кордонів; відтоді вони були підкріплені озброєною вартою, внаслідок чого створилися протяглі захисні кордони[47]. Та це були пізніші заходи (в Австрії – 1775 р.; у Франції – 1790 р.; у Венеції – 1794 р.)[48], і то вони не завше одразу ж застосовувалися. В Іспанії ухвалу про них прийняли 1717 р., але уряд відтак мусив відступити назад, особливо щодо баскських провінцій[49]. У Франції від 1726 р. і до Революції скасували понад 4000 видів шляхового мита, та з відносним успіхом, якщо судити з нескінченного переліку внутрішніх видів мита, скасованих Установчими зборами, починаючи від 1 грудня 1790 р.[50].

Якби національний ринок народжувався з такого наведення порядку, то на Європейському континенті національні ринки з’явилися б тільки наприкінці XVIII або на початку XIX ст. А це вже явно занадто. До того ж чи досить скасувати шляхові збори, аби активізувати торгівлю? Коли Кольбер 1664 р. створив митне об’єднання П’яти Великих відкупів, причому загальну площу, на якій діяло об’єднання, можна було б, завважмо, порівняти з площею тієї самої Англії (див.карту на с. 257), жодного негайного

ТЕРИТОРІЯ П’ЯТИ ГОЛОВНИХ ВІДКУПІВ

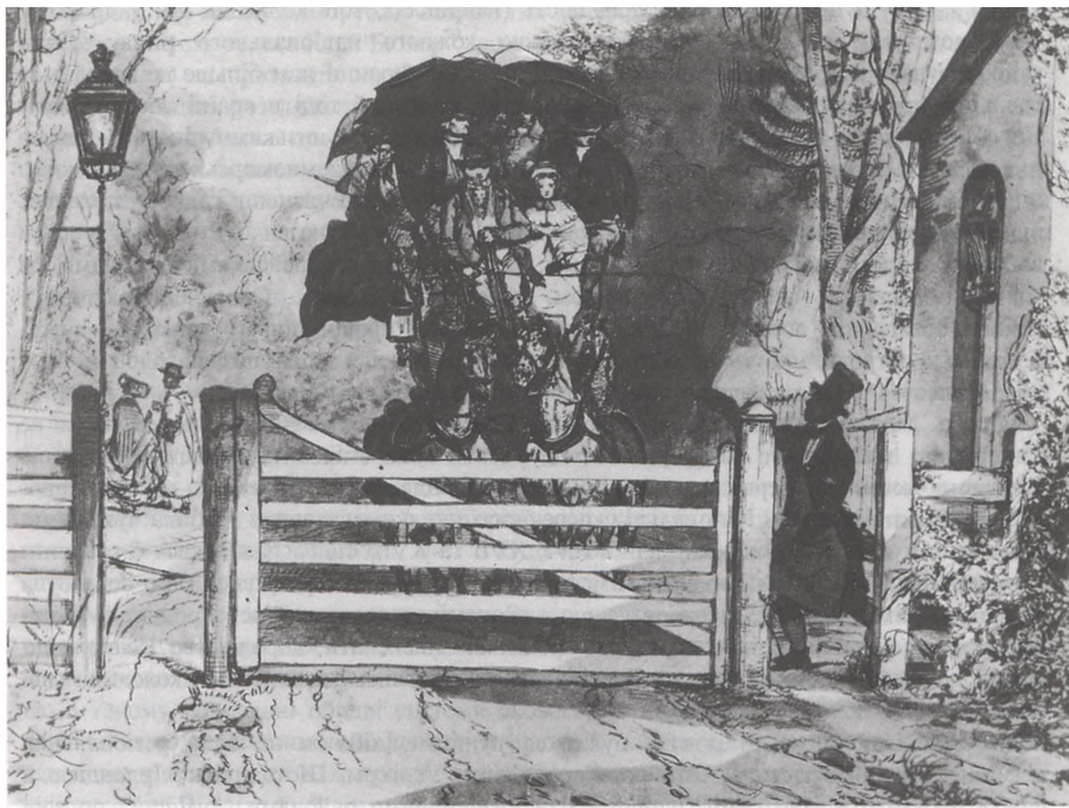
(За даними: W.R. Shepherd, Istorical Atlas. - J.M. Richardson, A Short History of France, 1974, p. 64.)

пришвидшення в економічному житті не сталося. [Тут ідеться про П'ять Великих відкупів (Іль-де-Франс, Нормандія, Пікардія, Шампань, Бургундія, Брес і Бюже, Бурбонне, Беррі, Пуату, Оніс, Анжу, Мен та Турень), які так називалися тому, що колись у них збиралося мито, розподілене між п'ятьма відкупами, які стягувалися при ввезенні та вивезенні з цих провінцій за кордон чи до "так званих чужоземних провінцій" на основі тарифу 1664 р. "Так звані чужоземні провінції" не підлягали тарифу 1664 р. і саме тому називались "чужоземними". Вони мали свої види місцевого мита. До цієї групи належали: Дофіне, Франш-Конте, Прованс, Ланґедок, Ґієнь, Сентонж, Лімузен, Ангумуа, Овернь, Бретань, Фландрія та Ено. Третю групу становили провінції "на кшталт справді чужоземних" та міста, які користувалися порто-франко, вони, торгуючи безмитно із закордоном, платили мито при торгівлі з Францією нарівні з іншими країнами. До них належали Ельзас, Лотаринґія, Три єпископати й міста Дюнкерк, Лоріан, Байонна та Марсель. – *Приміт.ред.*], може, просто тому, що кон'юнктура тоді не пропонувала своїх добрих послуг. Бо, коли кон'юнктура сприятлива, економіка, очевидячки, навпаки, почувається чудово, долає будь-які перешкоди. Ш.Карр'єр у своїй праці про марсельську велику торгівлю підрахував, що мито за провезення на Роні, включаючи сюди ліонську митницю й митницю у Валансі, з яких ми, історики, довірившись наріканням сучасників, зробили справжні страховища, у XVIII ст. давало тільки 350 000 ліврів з торгових перевезень у 100 млн. ліврів, цебто 0,35%[51]. Достоту так само й на Луарі: я не твержу, що мито за провезення (його збереглося 80 видів аж до XIX ст.) не було перешкодою, що воно не примушувало човняра сходити з фарватеру, аби підійти до контрольного пункту; що воно не створювало можливостей для хабарництва, надуживань, незаконних здирств; що воно не було причиною затримок у повільному й важкому судноплавстві. Та коли приписувати потокові перевезень, який пожвавлював Луару, той самий обсяг, що й перевезенням по Роні (звичайно його вважають великим), тобто 100 млн. ліврів, а сума заплачених зборів становила 187 150 ліврів, то це означає, коли наша інформація правильна, що відсоток дорівнює 0,187[52].

З іншого боку, спеціальні дозволи (*acquits-á-caution*) надавали право безмитного транзитного провезення товарів по всій Франції, і ми маємо численні приклади цього, досить ранні[53]. У грудні 1673 р. англійські купці скаржились, що після того, як вони перетинали всю Францію від Середземного моря до Кале, їх хочуть примусити сплатити в цьому останньому порту по одному су з лівра[54]. Чого вони вимагали, то це, без жодного сумніву, повного звільнення від мита. 1719 р. тисячу штук марсельського камлоту відправили до Сен-Мало панам Боз та Еон; ці товари опломбують у Марселі при виїзді, "а по привезенні до Сен-Мало їх помістять на перевалочний склад, аби потім відіслати за кордон без зобов'язання сплачувати будь-яке мито"[55]. Й такі наскрізні перевезення – ніщо порівняно з вільним обігом зерна, борошна й овочів, які було звільнено "від будь-яких зборів, включаючи й шляхові", королівською декларацією від 25 травня 1763 р.[56], яку, щоправда, скасують 23 грудня 1770 р. ... Погляньте також на постанову Державної ради від 28 жовтня 1785 р.[57], що встановила "заборону збирати на всьому просторі королівства будь-яке шляхове мито з кам'яного вугілля, яке не буде поіменно зазначене в тарифах або афішах". Маємо чимало прикладів просування без перешкод по країні, яка наїжачилася заставами, де здавна поважні особи – взяти хоч би Вобана (1707 р.) – мріяли "відсунути (митниці) до кордонів і набагато зменшити їхнє число"[58]. Кольбер працював над тим, і якщо не вдасться досягти мети тоді, 1664 р., то через те, що запротестували інтенданти, які побоювалися (і їхні побоювання не були даремними), аби вільний обіг

зерна у величезному королівстві не спричинив там голоду[59]. Спроба Тюрго 1776 р. обернулася катастрофою у зв'язку з "Борошняною війною". Через десять років, 1786 р., уряд, хоч він і бажав цього, не зайнявся просто скасуванням шляхового мита тільки тому, як твердять, що, "згідно з підрахунками", ця операція нібито вимагала (у зв'язку з відшкодуванням власникам мита) витрат у 8–10 млн. ліврів, що "нинішньому станові фінансів навряд чи витерпіти"[60]. Насправді цифра здається вельми помірною при зіставленні з фіскальними масштабами Франції, і якщо вона точна, то ще раз свідчить про скромний рівень шляхового мита.

Усі ці деталі наводять на думку, що мозаїка митних бар'єрів не була вирішальною проблемою сама собою, але була важкістю, пов'язаною з усіма проблемами моменту. Може, слід нагадати, у вигляді доказу від протилежного (*a contrario*), про англійські *turnpikes*, ті шляхи з оплатою за проїзд, які були трохи схожі з нашими нинішніми автострадами й які Англія дозволяла, починаючи від 1663 р., аби спонукати до спорудження нових шляхів? За словами однієї статті в "Ґазетт де Франс" (24 грудня 1762 р.), "шляхове мито... (на таких перегороджених бар'єрами шляхах) досить значне,

Збирання мита на англійському шляху; перш ніж відкрити проїзд, сторож вимагає оплати. Естамп Ежена Лами (1829 р.). (Фото Національної бібліотеки.)

аби дати суму в три мільйони фунтів стерлінгів на рік"[61]. До такого тарифу нам далеко з нашим шляховим митом на Луарі чи на Роні.

Нарешті, не можна уникнути враження, що в поширенні й зміцненні національних ринків вирішальним було тільки економічне зростання. Але ж для Отто Гінце все імпліцинто випливало мовби з політики – з об'єднання Англії з Шотландією (1707 р.) та Ірландією (1801 р.), яке, створивши ринок Британських островів, зміцнило економічну велич цілого. Звісно, все було не так просто. Політичний чинник мав значення, це безперечно, але 1771 р. Ісаак де Пінто ставив собі запитання: чи справді Шотландія, приєднавшись до Англії, принесла їй надлишок багатства? Чи збагатилася б Франція, додавав він, якби вона анексувала Савойю?[62] Аргумент неправомірний такою самою мірою, якою напевне є недоречне порівняння Шотландії із Савойєю. Та чи не кон'юнктура, що поліпшилася у XVIII ст., як комплекс, зробила із союзу з Шотландією добру оборудку для обох сторін? Якщо не можна цього сказати про Ірландію, то це тому, що вона перебувала радше на становищі колонії, а не сторони, яка бере участь у союзі.

Не треба апріорних визначень

Тож відкиньмо безапеляційні визначення, що формулюються апріорно, на кшталт того, згідно з яким буцімто цілковита доладність (наприклад, збіг коливань цін у просторі, який розглядається) є неодмінною умовою кожного національного ринку. Якщо запропонувати дотримуватись цього критерію, то для Франції нам більше не доведеться говорити про національний ринок. Ринок зерна, головний тоді в країні, як і скрізь у Європі, поділявся принаймні на три зони: північно-східну з низькими цінами й їхніми піднесеннями та спадами, схожими на зубці пили; середземноморську – з високими цінами й помірними коливаннями; приатлантичну, яка більш чи менш глибоко захоплює внутрішні райони й має проміжний характер[63]. І тоді нічого не виходить. Можна дійти висновку слідом за Траяном Стояновичем, що "єдиними європейськими регіонами, де "нація" збігалася з національним ринком, були Англія і, може, Сполучені провінції". Одначе обсяги цих останніх робили їх щонайбільше "провінційним" ринком. І навіть Британські острови, мабуть, не допускали єдиного ритму для зерна, позаяк голод чи брак продовольства траплялись там то в Англії, то в Шотландії, то в Ірландії.

Мішель Морино і собі схильний до ще більших обмежень. "Поки якась нація не закрита від зовнішнього світу, – пише він, – то чи вона становить, бувши об'єднаною всередині як ринок, первісну одиницю, придатну для оцінок (розумій: оцінок національним рахівництвом)? Регіональні суперечності, до яких нас знову зробила чутливими нинішня ситуація в Європі, існували в XVI, XVII та XVIII ст. Ви завагалися б говорити про національний валовий продукт Німеччини або Італії в ті окремі епохи. Бо вони були політично роздріблені. А також тому, що з економічного погляду цей продукт був беззмістовним: Саксонія жила інакше, ніж рейнські єпископати; королівство Неаполітанське, Папська держава, Тоскана й Венеціанська республіка (також жили) кожне на свій кшталт"[64].

Не відповідаючи на ці докази пункт за пунктом [хіба ж не було регіональних відмінностей між властиво Англією, Корнуоллом, Уельсом, Шотландією, Ірландією й навіть просто між Нагір'ями (*highlands*) та низовинними районами (*lowlands*) по всій території Британських островів, хіба ж нема й сьогодні скрізь у світі відчутних провінційних відмінностей?], відзначмо, що Вільгельм Абель[65] усе ж таки відчував

спокусу розрахувати валовий національний продукт Німеччини в XVI ст.; що, на думку Отто Штольца[66], фахівця з історії митниць, наприкінці XVIII ст. великі торгові шляхи по всьому простору Імперії "створили певну єдність"; що Й.Тадич[67] дуже наполегливо говорив про національний ринок турецьких Балкан від XVI ст., який знайшов свій вияв у таких пожвавлених та велелюдних ярмарках, як Долянський біля Струмиці неподалік від Дунаю; що П'єр Вілар вважає, ніби ми присутні "в другій половині XVIII ст. при утворенні справжнього іспанського національного ринку з вигодою для каталонської активності"[68]. То чому ж тоді було б абсурдом бажання розрахувати валовий національний продукт Іспанії Карла IV? Що ж до поняття нації, "закритої від зовнішнього світу", то вельми важко її уявити собі в добу, коли контрабанда була загальним і квітучим промислом. Та сама Англія XVIII ст. була мало замкнена у своїх, очевидячки, досконалих кордонах, які, одначе ж, аж до 1785 р. легко долатиме контрабанда чаєм; та Англія, про яку вже століття раніше, 1698 р., говорилося, що, "бувши відкритою зусібіч, вона тим більше зручна для контрабанди, що все те, що якось до неї проникло, перебуває в безпеці"[69]. Саме таким робом шовк, оксамит, горілка, всі товари, завезені переважно з Франції, бувши враз вивантажені в якомусь пункті узбережжя, яке погано охоронялося, спокійнісінько надходили на ринки та до перекупників, не боячись подальших перевірок.

У всякому разі, ми не шукаємо "досконалого" національного ринку, якого немає навіть у наші дні. Що ми шукаємо, то це певний тип внутрішніх механізмів та взаємовідносин з широким світом, те, що Карл Бюхер[70] називав *територіальним господарством* (*Territorialwirtschaft*) на противагу *міському господарству* (*Stadtwirtschaft*), міській економіці, яку ми докладно розглядали в попередніх розділах. Загалом – об'ємної економіки, яка широко розкинулася в просторі, "територіалізованої", як інколи кажуть, і досить доладної, аби урядам більш чи менш удавалося її моделювати й нею маніпулювати. Меркантилізм саме й був усвідомленням можливості маніпулювати всією сукупністю економіки країни, або ж, що є те саме, скоротити вже розпочатий пошук національного ринку.

Економіка територіальна, економіка міська

Зрозуміти, в чому глибинна відмінність між *Territorialwirtschaft* та *Stadtwirtschaft*, можна тільки в співвіднесенні з проблемами, які ставить національний ринок.

Глибинна відмінність. Відмінності ж, очевидні одразу ж, відмінності в обсязі й просторовому охопленні, мали менше значення, ніж це здається. Безперечно, майже без перебільшення, ви скажете, що "територія" – це площина, а місто-держава – точка. Та, починаючи з панівної території, як і з будь-якого панівного міста, вони охоплювали зовнішню зону й додатковий простір, які в разі Венеції, чи Амстердама, чи Великобританії були просто світом-економікою. Внаслідок цього в обох формах економіки, що запанували, спостерігалось таке подолання власного простору, що, на перший погляд, обсяги цього останнього втрачали своє значення як критерій диференціації. Тим більше, що в такому подоланні обидві системи схожі одна на одну. На Леванті Венеція була колоніальною державою, як Голландія в Індонезії, як Англія в Індії. Міста й території однаково чіплялись за міжнародну економіку, яка несла їх на собі й яку вони теж зміцнювали. З того й з того боку засоби панування й, як би це сказати, засоби крейсування в повсякденному житті були одні й ті самі: флот, армія, насильство, а якщо потрібно, то хитрощі, навіть підступність, згадайте Раду десяти або, значно пізніше,

Інтеліджено сервіс. "Центральні"[71] банки виникали у Венеції (1585 р.), в Амстердамі (1609 р.), відтак в Англії (1694 р.), ті центральні банки, які, на думку Чарлза Кіндлбергера[72], були "останнім пристановищем" та які мені уявляються передусім інструментами могутності, міжнародного панування: я тобі допомагаю, я тебе рятую, але я тебе й поневолюю. Імперіалізм, колоніалізм старі, як світ, і будь-яке підкреслене панування породжувало капіталізм, як я це часто повторював, аби переконати в цьому читача й переконати самого себе.

Отже, якщо виходити з бачення світу-економіки, то перейти від Венеції до Амстердама, а від Амстердама – до Англії означає залишатися в межах одного й того самого руху, однієї й тієї самої сукупної реальності. Що розрізняє систему-націю й систему-місто, навіть протиставляє їх одну одній, то це власна структурна організація. Місто-держава уникало тягарів так званого первісного сектора: Венеція, Ґенуя, Амстердам споживали зерно, масло, сіль, навіть м'ясо тощо, які довозила їм міжнародна торгівля. Вони одержували ззовні дерево, сировину й навіть чималу кількість ремісничих виробів, що їх вони споживали. Їх мало цікавило, хто їх виробляє й архаїчним чи сучасним способом вони вироблені; їм досить було підібрати ці товари в кінці кругообігу, там, де їхні аґенти або ж торговці сировиною ці продукти складували, призначаючи їх для міст-держав. Основна частина первісного сектора (якщо не весь він), потрібна для їхнього існування й навіть для їхньої розкоші, багато в чому була для міст-держав зовнішньою й працювала на них без того, щоб їм доводилося непокоїтися з приводу економічних та соціальних труднощів виробництва. Безперечно, ці міста не цілком усвідомлювали цю перевагу й були заклопотані радше її зворотним боком: непокоїлись через свою залежність від закордону (хоча могутність грошей насправді зводила її майже нанівець). І справді-бо, ми бачимо, як усі панівні міста силкувалися збільшити свою територію й розширити своє хліборобство та свою промисловість. Але яке хліборобство й яку промисловість? Само собою зрозуміло, найбагатші, найзисковніші. Якщо в будь-якому разі треба імпортувати, імпортуватимемо до Флоренції сицилійську пшеницю, а в Тоскані вирощуватимемо виноградники та оливкові гаї. Отже, міста-держави з самого початку опинялись: 1) перед досить "сучасним" співвідношенням їхнього сільського та міського населення; 2) перед хліборобством, яке, коли воно існувало, віддавало перевагу високоприбутковим культурам і, природно, було схильне до капіталістичних інвестицій (не випадково й не через якість своїх земель Голландія так рано розвинула такий "передовий" сільськогосподарський сектор); 3) перед промисловістю, яка виготовляла предмети розкоші й так часто розквітала.

Міське господарство (*Stadtwirtschaft*) споконвіку уникало такої "хліборобської економіки", яку Даніель Торнер визначав як стадію, яку належало пройти раніш за будь-який ефективний розвиток. Навпаки, територіальні держави, які вовтузилися зі своїм повільним політичним та економічним будівництвом, довго залишалися загрузлими в цій хліборобській економіці, яку так важко підштовхувати вперед – як це показують стільки слабкорозвинених країн у наш час. Політичне будівництво великої держави, особливо коли вона створювалася воєнним шляхом, – а так звичайно й було, – вимагало чималого бюджету, дедалі частішого звернення до податків, а податок вимагав адміністрації, а та й собі – більше грошей і більше податків... Та при населенні на 90% сільському успіх у фіскальній сфері можливий тільки за умови, що держава ефективно контролює селянство, що це останнє відходить від натурального господарства, згодне виробляти надлишки, продавати їх на ринку й годувати міста. Й це був тільки перший крок. Бо

селянство ще мало, але згодом, набагато згодом, досить розбагатіти, аби збільшити попит на готові вироби й таким робом дозволити нормально жити ремісникам. Територіальній державі, що формувалася, належало зробити ще надто багато, щоб устряти в негайне завоювання великих ринків світу. Щоб жити, щоб зводити кінці з кінцями, вона мала сприяти комерціалізації хліборобського та ремісничого виробництва й організовувати важку машину своєї адміністрації. На це витрачалися всі її живі сили. Саме з такого погляду я хотів би розглянути історію Франції Карла VII та Людовіка XI. Одначе ця історія так добре відома, що її доказовість у наших очах дещо притупилася. В такому разі подумайте про Московську державу або навіть – це чудовий приклад, до якого ми ще повернемось, – про Делійський султанат (попередника імперії Великих Моголів), який сприяв створенню на величезній території, що нею він володів, грошової економіки, яка мала за передумову й включала в себе ринки, а через ринки – експлуатацію, а також і стимулювання сільської економіки. Доходи держави так тісно були пов'язані з успіхами хліборобства, що султан Мухаммед Туґлук (1325 – 1351 рр.) наказував копати криниці, пропонував селянам гроші й насіння і через свою адміністрацію зобов'язував їх вибирати продуктивніші культури, такі, як цукрова тростина[73].

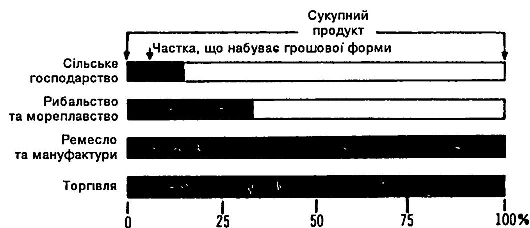
За таких умов нема нічого дивного, що перші капіталістичні успіхи, перші блискучі освоєння світу-економіки треба занести до активу великих міст. І якщо Лондону, національній столиці, навпаки, потрібно було стільки часу, аби наздогнати Амстердам,

ПРОМИСЛОВІСТЬ ТА ТОРГІВЛЯ ПІДШТОВХУЮТЬ ГРОШОВУ ЕКОНОМІКУ ДО РОЗШИРЕННЯ

Утворюючи величезну більшість у діловій активності міст, вони пояснюють тривалу перевагу цих останніх над територіальними державами. (За даними К.Ґламанна.)

Соціо-економічний розподіл сукупності населення Данії Всього в 1780р.

Частина сукупного продукту кожної газузі, що входить у монетарний обіг.

спритніший, ніж він, і вільніший у своїх діях. Нема нічого дивного також у тому, що, зумівши якось створити цю важку рівновагу хліборобства, торгівлі, транспорту, промисловості, пропозиції й попиту, якої вимагає будь-яке завершення національного ринку, Англія врешті-решт виявилася суперницею, яка незмірно перевершувала маленьку Голландію, безжально відсторонену від будь-яких претензій на панування над світом: національний ринок, одного разу утворений, був додатком могутності. Чарлз Кіндлберґер[74] ставив запитання собі, чому торгова революція, яка піднесла Голландію, не привела до промислової революції. Та, безперечно, тому (серед кількох інших причин), що Голландія не мала справжнього національного ринку. Таку саму відповідь, подумаєте ви, слід дати й на запитання, яке ставив собі Антоніо Ґарсіа-Бокеро Ґонсалес[75] щодо Іспанії XVIII ст., де, незважаючи на пришвидшене зростання колоніальної торгівлі, промислова революція почалась погано, за винятком Каталонії. Чи не в тому справа, що в Іспанії національний ринок був іще незавершений, погано пов'язаний у своїх частинах, охоплений, цілком очевидно, інерцією?

ЛІЧИТИ Й МІРЯТИ

У чому ми мали б потребу, то це в тому, аби зважити національні економіки, які формуються чи вже сформувалися. Відзначити їхню вагу в ті чи ті моменти: чи зростають вони, чи перебувають на спаді? Порівняти їхній відносний рівень у даний період. Це означає відновити й переконливе число старовинних починань, куди давніших, ніж класичні розрахунки Лавуазьє (1791 р.). Уже Вільям Петті (1623 – 1687 рр.)[76] намагався порівнювати Сполучені провінції з Францією: їхнє населення мало співвідношення буцімто як 1 до 13, площа оброблюваних земель – як 1 до 81, а багатство – як 1 до 3. Ґреґорі Кінґ (1648 – 1712 рр.)[77] теж спробує порівняти між собою нації тієї трійці, яка панувала в його добу: Голландію, Англію, Францію. Та до цієї справи можна було б залучити добрий десяток інших "калькуляторів" – від Вобана до Ісаака де Пінто та самого Тюрґо. Якийсь текст Буаґільбера (1648 – 1714 рр.), щоправда песимістичний (але Франція 1696 р. не становила собою радісного чи втішливого видовиська), навіть вражає нас своїм сучасним акцентом. "Оскільки, – писав він, – говорячи не про те, що могло б бути, а лише про те, що було, твердять, що продукт (національний продукт Франції) нині на п'ять чи шість сотень мільйонів менший у складі її щорічних доходів, ніж він був сорок років тому, як у капіталах, так і в промисловості; що зло, цебто зменшення, зростає з кожним днем; бо ті самі причини зберігаються й навіть наростають, причому що не можна було б у сьому звинуватити доходи короля, які ніколи так мало не зростали, як від 1660 р., вони збільшились усього-на-всього приблизно на третину, тим часом як упродовж двохсот років вони незмінно подвоювалися кожні тридцять років"[78]. Ви бачите: текст захопливий. Так само, як і одинадцять "статей" ("lignes"), від земель до рудень, за якими Ісаак де Пінто[79] розніс масу національного продукту Англії – поділ, який без надмірних натяжок наближається до "статей" національної звітності, такої, якою вона є нині.

Чи є змога подивитися на минуле з "погляду глобальних кількостей"[80], до якого нас схиляють розрахунки національної звітності, яка окреслилася від 1824 р.[81], через ці скупі цифри, які ми можемо зібрати? Такі розрахунки, само собою зрозуміло, мають свої вади, але цього разу вони є єдиним методом (і тут має слушність Поль Берош[82]), який дозволяє охопити на прикладі сучасних економік (і, я додам, економік давніших) життєво важливу проблему *зростання*.

Я навіть згоден з Жаном Марчевським[83], який вважав, що національна звітність – не лише техніка, а й сама собою вже наука й що, зливщись із політичною економікою, вона зробила цю останню експериментальною наукою.

Проте нехай читач не надто помиляється щодо моїх намірів: я не встановлюю перших віх економічної історії, яка стала б революційною. Я тільки бажаю того, аби після уточнення деяких понять національної звітності, корисних для історика, повернутися до найпростіших підрахунків, зробити які тільки дозволяють нам документація, що є в нашому розпорядженні, та масштаб цієї книги. Збагнути порядки величин, спробувати виявити співвідношення, коефіцієнти, *множники* – правдоподібні, якщо й не вірогідні, накреслити підходи до величезних, іще не розпочатих досліджень, які ризикують не бути розпочатими так швидко. Ці вірогідні порядки величин дозволяють нам принаймні припустити можливості минулої звітності.

Три змінні й три величини

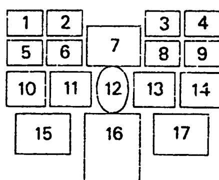
Перша – *надбання*, національне багатство, наявний запас, який зазнає повільних коливань; друга – *національний доход*, своєрідний потік; третя – *доходи на душу населення* (*pro capite*, або, як іще кажуть, *per capite*), своєрідне відношення.

Надбання (національне багатство) – це ґлобальне багатство, сума резервів, нагромаджених даною національною економікою, маса капіталів, які втручаються чи могли б утрутитись у процес виробництва цього багатства. Це поняття, яке колись зачакловувало "арифметиків"[84], нині вживається найменше з усіх, а шкода! Ще нема "національної звітності щодо надбання", – писав мені один економіст[85] у відповіді на одне з моїх запитань, що "робить, – додавав він, – кульгавим на обидві ноги цей тип виміру й недосконалою – нашу рахівницьку науку". Звісно, така прогалина прикра для історика, який силкується зважити ролю накопиченого капіталу в економічному зростанні й констатує то його очевидну ефективність, то його нездатність самотужки штовхати економіку вперед, коли він марно намагається інвестуватися, то його затримку з мобілізацією в слушний момент для діяльності, яка випереджає час, так ніби він перебуває в стані інерції та рутини. Промислова революція в Англії значною мірою народжувалась на околиці великого капіталу, віддалік від Лондона.

Я вже вказував на значення співвідношення між національним доходом та наявним запасом капіталу[86]. Саймон Кузнець[87] вважає, що це співвідношення встановилося на рівні від 7 до 1 та 3 до 1, цебто що давніша економіка заморожувала до семи нормальних років праці, аби ґарантувати процес свого відтворення, тимчасом як ця цифра нібито зменшується в міру того, як ми наближаємося до теперішнього часу. Отже, капітал збільшував би свою ефективність, що більш ніж правдоподібно, ясна річ, коли розглядається єдиний аспект – його економічна ефективність.

Національний доход – поняття на перший погляд просте: хіба національна звітність не полягає в тому, аби "уподібнити економіку нації до економіки величезного підприємства"[88]? Та ця простота уможливила в минулому багато "схоластичних" суперечок та "словесних поєдинків" між фахівцями[89]. Час стишив ці суперечки, і визначення, що їх нам пропонують сьогодні (безперечно, з вигляду куди ясніші, ніж вони є насправді), вельми схожі одне на одне, оберемо ми просту формулу Саймона Кузнеця (1941 р.): "чиста вартість усіх економічних благ, вироблених «нацією» за рік"[90], чи більш ускладнене формулювання І.Бернара та Ж.-К.Коллі: "сукупність, що становить потік національних ресурсів, благ та послуг, створених за певний період"[91]. Головне – усвідомлювати те, що національний доход, як казав Клод Вімон[92], може розглядатися під трьома кутами: *виробництва*, *доходів*, отриманих приватними особами та державою; *витрат*. Перед нами постануть не одна, а принаймні три сукупності, між якими треба вибирати, й варто тільки замислитися, як число сукупностей, що підлягає розчленуванню, збільшиться залежно від того, чи відкидатимемо ми масу податків чи ні, чи відкидатимемо ми постійний знос капіталу в процесі виробництва чи ні, чи робитимемо розрахунки на початку виробництва (за *факторними витратами*) чи за ринковою ціною (яка включає й податки)... Отже, я рекомендую історикові, який вступає до цього лабіринту, звернутися до статті Поля Бероша[93], яка спрощує справу й навчає того, як перейти від однієї сукупності до іншої, зменшуючи її чи збільшуючи залежно від обставин на 2, на 5 чи на 10%.

«Засоби до існування», або валовий національний продукт Сполучених провінцій у 17 картинах. Естамп В.Кока, 1794 р. (Зібрання Фонду «Атлас ван Столк».)

1. Ткацтво. – 2. Виготовлення масла та сирів. – 3. Ловитва оселедців. – 4. Китобійний промисел. – 5. Торфовища. – 6. Суднобудування. – 7. Амстердамська ратуша та громадська вага. – 8. Лісова промисловість, тартаки та паперове виробництво. – 9. Тексел. – 10. Гірничі розробки. – 11. Виноторгівля. – 12. Хліборобство та торгівля збіжжям. – 13. Торгівля тютюном, цукром та кавою. – 14. Торгівля чаєм, прянощами та тканинами. – 15. Роттердамська біржа. – 16. Торгова контора. – 17. Амстердамська біржа.

Треба запам'ятати три головні рівняння: 1) валовий національний продукт (ВНП) дорівнює чистому національному продуктові (ЧНП) плюс податки, плюс відшкодування зносу капіталу; 2) ЧНП дорівнює чистому національному доходу (ЧНД); 3) ЧНД дорівнює споживанню плюс заощадження.

Історик, утягнутий у дослідження такого порядку, має принаймні три шляхи: виходити чи то із споживання, чи то з доходу, чи то з виробництва. Та будьмо розважливими: ці

сукупності, якими ми маніпулюємо без зайвих докорів сумління, сьогодні відомі приблизно з десяти-, навіть двадцятивідсотковими похибками, а коли йдеться про старовинні економіки – щонайменше з тридцятивідсотковими. Внаслідок цього неможливе ніяке уточнення. Ми повинні користуватися грубими змінами й додаваннями. Втім, історики виробили звичку, добру чи погану, говорити про ВНП, не відрізняючи його від чистого продукту. Та й навіщо? На нашому обрії національний доход або національний продукт (валовий або чистий) зливаються. Для якоїсь даної економіки в якусь добу ми зможемо знайти тільки нижній рівень багатства, приблизну цифру, яка, цілком очевидно, становить цікавість лише в зіставленні з величинами інших економік.

Національний *доход на душу населення* – це відношення: в чисельнику ВНП, у знаменнику чисельність населення. Якщо виробництво зростає швидше, ніж населення, національний доход на душу населення збільшується, в протилежному разі – зменшується; або ж – і це третій варіант – за незмінного відношення він стагнує. Для того, хто бажає виміряти економічне зростання, цей доход править за ключовий коефіцієнт, за той, що визначає середній рівень життя маси населення та зміни цього рівня. Досить довго історики намагалися скласти собі уявлення про нього через рух цін та реальної заробітної платні або ще через зміни в наповненні "корзини домогосподині". Підсумок цих спроб підбивають діаграми Ж.Фурастьє, П.Ґрандамі та В.Абеля (див. цю працю, т.І, розд.2) та діаграми Ф.Брауна й Ш.Гопкінс (див. нижче, с. 000). Вони проливають світло якщо не на точний рівень доходу на душу населення, то принаймні на напрям його змін. Давно вже вважалося, що найнижчий заробіток – заробіток такого "аґента", який не має аналогів у процесі історичних досліджень і яким є помічник муляра (персонаж, досить добре нам відомий), – загалом ішов за коливаннями середнього життєвого рівня. Це показав Поль Берош[94] у недавній статті, яка має воістину революційне значення. Справді, якщо заробітна платня чорнороба, *мінімальна заробітна платня* (*salaire-plancher*), щось загалом схоже з нашим SMIG (*Salaire Minimum interprofessionelle Garantie* – мінімальний рівень заробітної платні, ґарантований Трудовим кодексом Французької республіки. – *Приміт.ред.*), нам точно відома (тобто якщо ми знаємо його винагороду за один чи кілька робочих днів, а саме так є в 99 випадках зі ста), то, як зазначає Поль Берош, у застосуванні до європейського XIX ст., яке він вивчив *статистично*, досить помножити таку поденну заробітну платню на 196, аби отримати величину національного доходу на душу населення. За структуралістського підходу це означає відкриття кореляції, що має могутній пояснювальний сенс. Такий несподіваний коефіцієнт, що на перший погляд викликає недовіру, впроваджено не теоретично, а прагматично, на засадах розрахунків, проведених на основі сили-силенної статистичних даних за минуле століття.

Цей коефіцієнт досить добре встановлено для європейського XIX ст. З екскурсу до економіки Англії 1688 р. та 1770 – 1778 рр. Поль Берош[95] робить висновок, цього разу трохи квапливо, що в добу Ґреґорі Кінґа, 1688 р., кореляція буцімто становила приблизно 160, а 1770 – 1778 рр. наближалася до 260. Звідси він іще квапливіше доходить висновку, що "сукупність розрахованих даних дозволяє постулювати, що прийняття середнього коефіцієнта близько 200 повинно дати прийнятний підхід у межах європейського суспільства XVI, XVII та XVIII ст.". Я не так певен цього, як він, і з установленого ним згодився б радше з тим, що згаданий коефіцієнт мав тенденцію до зростання, а це означало б за рівних інших до того ж, що доход на душу населення виказував тенденцію до відносного збільшення.

У Венеції, де 1534 р. робітник Арсеналу заробляв 22 сольдо на день (24 – влітку й 20 – взимку)[96], запропонована величина кореляції (200) дала б доход на душу населення 4400 сольдо, цебто 35 дукатів, *четверту частину* річної заробітної платні ремісника цеху вовняного виробництва (*Arte della Lana*) – 148 дукатів. Звісно ж, цей ремісник вовняного виробництва був у Венеції привілейований, проте сама собою цифра 35 дукатів мені здається трохи заниженою. Якщо ми її приймемо, то отримаємо ВНП Венеції в 7 млн. дукатів (на 200 000 жителів)[97]. Інші розрахунки, результати яких історики – фахівці з Венеції – вважали надто низькими, примусили мене зі свого боку оцінити цей ВНП приблизно в 7 400 000 дукатів[98]. Проте збіг непоганий.

Інший приклад: близько 1525 р. денний заробіток чорнороба в Орлеані становив 2 су 9 деньє[99]. Якщо застосувати ту саму величину кореляції – 200 (на базі населення в 15 млн. чоловік), ми отримали б обсяг національного доходу, що набагато перевищував би той, який бере *за максимум* схема Ф.Спунера. Отже, співвідношення 200 до 1, імовірно, трохи занижене для Венеції, напевне було надто велике для Орлеана за тих самих часів.

Останній приклад. 1707 р. Вобан у своєму "Проекті королівської десятини" обрав за середню "робітничу" заробітну платню заробіток ткача, який працював пересічно 180 днів на рік, отримуючи приблизно 12 су на день, цебто мав доход у 108 ліврів на рік[100]. Розрахований на базі цього заробітку доход на душу населення становив би (12 су х 200) 2 400 су, або 120 ліврів. І в такому разі спосіб життя ткача, про якого йдеться, як і належить, виявився б трохи нижчим за середню рису (108 проти 120). Валовий же національний продукт Франції, якщо виходити з 19 млн. жителів, становив би близько 2 280 млн. ліврів. Але ж це достоту такий самий результат, як той, що його вирахував Шарль Дюто на основі Вобанових оцінок за секторами[101]. Цього разу, для 1707 р., співвідношення 200 до 1 вочевидь прийнятне.

Ясна річ, треба було б провести сотні перевірювальних підрахунків, таких самих, як і попередні, аби почерпнути в них, якщо це можливо, якусь упевненість або ж майже впевненість. Поперва такі дії, звісно ж, були б легкі. Ми маємо у своєму розпорядженні численні дані. Так, Шарль Дюто, якого ми тільки-но згадували, ставить собі запитання, збільшувався чи не збільшувався з плином років *реальний* бюджет французької монархії[102]. Загалом він намагається, як ми сказали б, вирахувати ці бюджети в *біжучих цінах*, в обігових ліврах. Отже, йому треба порівняти ціни в різні епохи. Вибір таких цін потішний (інше питання – чи вони показові?): цапка́, курки, гуски, теляти, свині, кролика... Серед цих, характерних, на його погляд, цін звертає на себе увагу поденна заробітна платня "чорнороба" (*manoeuvre de bras*): 1508 р. в Оверні – шість деньє, в Шампані – в цей самий час одне су... Звідси віднаходиться відповідність між цими цінами та цінами 1735 р. за правління Людовіка XV: поденна платня чорнороба піднеслась тоді до 12 су влітку й 6 су взимку. В такому разі куди б нас привів коефіцієнт 200? Очевидно, він зовсім не підходить для XVI ст., за винятком найрозвиненіших країн.

Хоч би там що, виступ Поля Бероша знову надає цінності численним ізольованим одна від одної цифрам, які досі не бралися до уваги. Він дозволяє порівнювати. Він також, якщо я не помиляюсь, надає нового значення питанню, яке донині не вичерпане до кінця, про кількість робочих та святкових, неробочих днів за Старого порядку й примушує нас наново заглибитися в невдячний ліс оплати найманої праці. Чим же була насправді заробітна плата в XVIII ст.? І чи не варто з самого початку зіставити її не з життям індивіда, а з витратною частиною родинного бюджету? Це ціла програма, яку належить виконати.

Три двозначні поняття

Ми визначили засоби, знаряддя. Слід було б іще визначити й поняття. Такій дискусії надають сенсу принаймні три слова: зростання, розвиток, поступ. Перші два в нашій мові виказують тенденцію до взаємозамінності, достоту так само, як *growth* та *development*, *Wachstum* та *Entwicklung* (до того ж цей останній термін, що його вживає Й.Шумпетер[103], виявляє тенденцію до зникнення); в італійській мові практично є тільки одне слово – *svilppo*; двоє іспанських слів, *crecimiento* та *desarollo*, майже не розрізняються, хіба що в мові економістів Латинської Америки, які, за словами Ґлуда, вважають себе зобов'язаними розрізняти розвиток, що зачіпає структури (*desarollo*), і зростання (*crecimiento*), яке має на увазі передусім піднесення доходу на душу населення[104]. Справді-бо, щоб без надмірного ризику планувати швидку економічну модернізацію, треба розрізняти два види спостереження, які не завше йдуть пліч-о-пліч: те, яке заторкує ВНП, та те, яке стосується доходу на душу населення. *Загалом*, якщо я веду спостереження за сукупністю ВНП, я виявляю увагу до "розвитку"; якщо ж я зосереджую увагу на ВНП на душу населення, я радше йду по осі "зростання".

Тож у сучасному світі є економіки, в яких два ці рухи збігаються, як, скажімо, на Заході, де нині виказує себе тенденція послуговуватись тільки одним словом. І є інші, де, навпаки, рухи розрізняються або навіть борються один проти одного. Що ж до історика, то він опиняється перед іще складнішою ситуацією: перед його очима постають випадки *зростання*, а також і випадки *спаду*; приклади *розвитку* (XIII, XVI, XVIII ст.), а також й *стагнації* та *руху назад* (XIV, XVII ст.). В Європі XIV ст. спостерігались рухи назад, у бік стародавніх міських та соціальних структур, тимчасове зупинення розвитку докапіталістичних структур. Водночас ми присутні при зростанні доходу на душу населення, що збиває з пантелику: колись людина на Заході не їла стільки хліба й м'яса, скільки вона їла в XV ст.[105].

До того ж ці протиставлення недостатні. Так, у європейському суперництві Портуґалія XVIII ст., – де нічого нового не було в структурі, але з вигодою для якої розширювалась експлуатація Бразилії, – послуговувалась доходами на душу населення, які безперечно перевищували такий доход у Франції. І король Портуґальський був, либонь, найбагатшим монархом Європи. Щодо такої Портуґалії ви не можете говорити ні про розвиток, ні про рух назад; не більше, ніж про сьогоднішній Кувейт, який, проте, має найвищий у світі доход на душу населення.

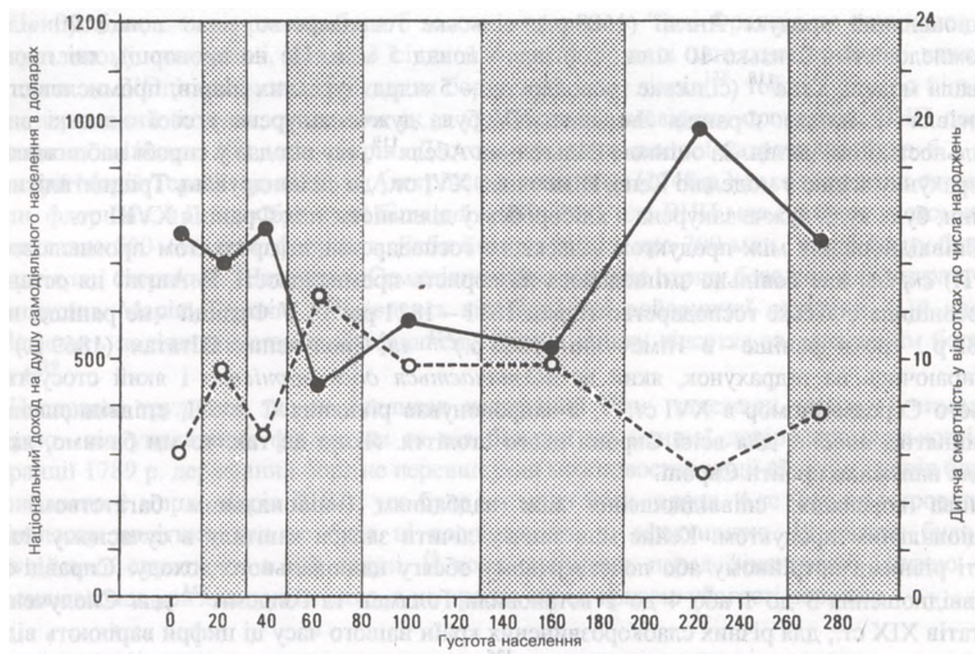
Треба шкодувати про майже повне забуття в цій дискусії слова *поступ*. Воно мало майже те саме значення, що й розвиток, і для нас, істориків, було зручно розрізняти поступ *нейтральний* (тобто без зруйнування наявних структур) та поступ *не нейтральний*, натиск якого примушував тріщати ті рамки, всередині яких він розвивався[106]. Тож чи можна твердити, не затримуючись на словникових тонкощах, що розвиток – це *не нейтральний* поступ? І означити як *нейтральний* поступ той приплив багатства, який дає Кувейту нафта? Або Портуґалії Помбала – золото Бразилії?

Порядки величин і кореляції

Як показав Колоквіум у Прато 1976 р.[107], багато істориків виказують скепсис, якщо не ворожість, щодо ретроспективних національних звітностей. У нашому розпорядженні є тільки ненадійні й погано згруповані цифри. *Сьогодні* комп'ютер залишив би їх

осторонь, бо має інші. На жаль, не так є в нашому випадку. Й усе ж таки, якщо в ретроспекції кількості постають не у вигляді серій, залишається можливість шукати кореляції між цими кількостями й переходити від однієї величини до іншої, крок за кроком реконструювати їхні сукупності та на їхній основі розраховувати інші. Діяти так, як це робив Ернст Ваґеманн у своїй невеликій книжці "Цифра як детектив"[108], такій цікавій, але яку, втім, так мало читають. Природно, що детектив – не цифра, а той, хто нею оперує.

Загалом, якщо ми маємо у своєму розпорядженні тільки порядки величин, мета полягає в тому, щоб зробити один з них опорою для інших, аби ці величини в якийсь спосіб потверджувались і версифікувались усі разом. Хіба не було співвідношень, які майже не викликали суперечок? Так, цифри чисельності населення до XIX ст. дозволяють виокремити в цілому співвідношення міського й сільського населення: з цього погляду Голландія у XVIII ст. встановила рекорд: 50% з одного боку, 50% – з другого[109]. Для Англії за тих самих часів питома вага населення міст становила, безперечно, 30% загальної чисельності[110], у Франції – 15 – 17%[111]. Ці відсотки самі собою є індикатором цілого.

«ПОРОГИ ГУСТОТИ», ЗА ЕРНСТОМ ВАҐЕМАННОМ

Цей графік (збудований Ф.Броделем, - див.: «Annales E.S.C.», 1960, p. 501, - за даними Е.Ваґеманна) розрізняє рівні густоти населення, одні з яких буцімто завше були сприятливими (білі стовпці), а інші згубними (сірі стовпці), хоч би якими були розглядувані країни. Це зроблено за даними статистики трьох десятків країн за 1939 р. Використовувалися три цифри: густота населення, доход на душу самодіяльного населення (чорні кружечки). Переходячи від простору до часу, Ваґеманн трохи кваплива зробив висновок, що населення якої-небудь країни, зростаючи, переміжно переходитиме від одного сприятливого періоду до згубного періоду щоразу, коли воно перетне один з «порогів» мережі.

Цікаво було б поміркувати над густотою населення – темою, якій приділяли мало уваги. Мережа, яку розрахував для 1939 р. Ернст Вагеманн[112], не була дійсною для всіх періодів з огляду на сам факт свого існування, хоч би що думав з цього приводу її творець. Якщо я все ж таки її тут відтворюю, то тільки тому, що вона має в собі вірогідну істину, а саме ту, що існували *пороги густоти*, які відкривали сприятливі або несприятливі періоди. Сприятливі чи несприятливі демографічні густоти справляли тиск на доіндустріальні економіки й суспільства, як вони нині тиснуть на слабкорозвинені країни. Зрілість того чи того національного ринку або його можлива дезорганізація почасти були б їхнім наслідом. Тож не завше населення, що зростало, справляло той прогресивний і конструктивний вплив, який йому надто часто приписують. Точніше, воно ризикувало справляти такий вплив тільки впродовж якогось часу, але все поверталось назад після перетину певного порога. Складнощі були в тому, що, на мою думку, цей поріг змінювався залежно від технології ринку й виробництва, залежно від маси й природи обмінів.

Було б також корисно поглянути, як розподілялось між різними галузями економіки самодіяльне населення[113]. Такий розподіл простежується в Сполучених провінціях близько 1662 р.[114], в Англії – близько 1688 р.[115], у Франції – близько 1758 р.[116], у Данії – 1783 р.[117] ... У сукупності тих 43 млн. фунтів стерлінґів, у які Ґреґорі Кінґ оцінював національний продукт Англії (1688 р.), сільське господарство мало понад 20 млн., промисловість – близько 10 млн., торгівля – понад 5 млн. Це не пропорції, які пропонувала модель Кене[118] (сільське господарство – 5 млрд. турських ліврів, промисловість і торгівля – 2 млрд.): Франція Людовіка XV була дужче занурена у свої сільські види діяльності, ніж Англія. За оцінкою Вільгельма Абеля[119], яку він дав у спробі наближеного розрахунку згідно з моделлю Кене, Німеччина XVI ст., до сплюндрувань Тридцятилітньої війни, була куди дужче занурена в хліборобську діяльність, ніж Франція XVIII ст.

Співвідношення між продуктом сільського господарства та продуктом промисловості (С/П) *скрізь*, але повільно змінювалось на користь промисловості. В Англії ця остання перевищила сільське господарство тільки 1811 – 1821 рр.[120]. У Франції – не раніше, ніж 1885 р., трохи раніше – в Німеччині (1865 р.)[121] та Сполучених Штатах (1869 р.)[122]. Спираючись на підрахунок, який не *відзначається достовірністю* і який стосується всього Середземномор'я XVI ст.[123], я запропонував рівняння С = 5П, співвідношення, прийнятне, *либонь*, для всієї Європи цього століття. Якщо це так, то ми бачимо, який шлях належало пройти Європі.

Інша кореляція: співвідношення між надбанням (національним багатством) та національним продуктом. Кейнс мав звичку лічити запаси капіталу в сучасному йому світі рівними потрійному або почетвереному обсягу національного доходу. Справді-бо, співвідношення 3 до 1 або 4 до 1 встановили Ґоллмен та Ґолдсміт[124] для Сполучених Штатів XIX ст.; для різних слабкорозвинених країн нашого часу ці цифри варіюють від 5 до 1 та 3 до 1. За даними Саймона Кузнеця[125], для старовинних економік співвідношення мало б варіюватися між 3 до 1 та 7 до 1. Насправді з цією метою важко використати оцінки Ґреґорі Кінґа. Для нього англійське національне багатство становило буцімто близько 1688 р. 650 млн. фунтів стерлінґів, з яких на землю припадало 134 млн., на робочу силу – 330 млн., а решта, тобто 86 млн. фунтів стерлінґів, ділилась між худобою (25 млн.), коштовними металами (28 млн.) та "різними" статтями (33 млн.). Якщо із загальної суми вирахувати працю, ми отримаємо цифру в 320 млн. фунтів стерлінґів при національному продукті в 43,4 млн. фунтів, цебто співвідношення приблизно 7 до 1.

Еліс Генсон Джонс[126] скористалася з цих імовірних коефіцієнтів, аби оцінити доход на душу населення в деяких американських "колоніях" 1774 р., після обстеження, яке дозволило їй обчислити багатство цих колоній. Вона одержала величину доходу на душу населення від 200 (за співвідношення 1 до 5) до 335 доларів (за співвідношення 1 до 3) і зробила висновок, що США напередодні незалежності мали вищий життєвий рівень, ніж європейські країни. Якщо цей висновок правильний, то він цілком напевне не позбавлений сенсу.

Державний борг та ВНП

У сфері державних фінансів, де цифрових даних багато, кореляції можна визначити: вони дають первісні рамки для будь-якої можливої реконструкції національної звітності.

Так, існує співвідношення між державним боргом (відомо, яку ролю йому належало відіграти в Англії XVIII ст.) та ВНП[127]. Борг міг би сягнути подвійної суми національного доходу, не ставлячи під загрозу виплати за вимогою. В цьому сенсі міцне здоров'я англійських фінансів могло б вважатися доведеним, навіть якщо за найкритичніших кон'юнктур, наприклад 1783 або 1801 рр., державний борг жодного разу не перевищив удвічі ВНП. Так і не вдалося піднестись над стелею.

Припустімо, що це правило було б золотим правилом. Тоді Франція не опинилася б у загрозливому становищі, коли 13 січня 1561 р., у розпалі загальної тривоги, канцлер Мішель де Л'Опіталь визнав існування боргу в 43 млн. ліврів[128], тобто вчетверо більше, ніж державний бюджет, тимчасом як, з урахуванням імовірних пропорцій, ВНП дорівнював як мінімум 200 млн. ліврів. Достоту так само жодної загрози не було б і для Австрії Марії-Терезії: по війні за Австрійську спадщину (1748 р.) доход держави сягав 40 млн. флоринів, а її борг був куди більший – 280 млн., але ВНП мав би бути за тих часів приблизно 500–600 млн. флоринів. Якби йшлося тільки про 200 млн., тягар боргу був би *в принципі* стерпним. Щоправда, Семилітня війна відкриє першу безодню для витрат, яка примусить Марію-Терезію відмовитись від будь-якої войовничої політики. І їй навіть пощастить поліпшити стан своїх фінансів, звівши ставку відсотка за державним боргом до 4[129].

Насправді труднощі, що їх викликав державний борг, залежали також – і чималою мірою – від управління фінансами та від більшої чи меншої довіри громадськості. У Франції 1789 р. державний борг не перевищував можливостей нації (3 млрд. ліврів боргу, приблизно 2 млрд. ліврів ВНП); усе було чи мало бути гаразд. Але Франція провадила фінансову політику, яка не була ні послідовною, ні ефективною. Їй далеко було до англійської спритності в цій галузі. Й вона опинилась перед фінансовою кризою, яка посилювалася кризою політичною, а не просто перед кризою убогості держави.

Інші співвідношення

Ми затримаємося на тих, які зв'язували грошову масу, національне багатство, національний доход та бюджет держави.

Ґреґорі Кінг[130] оцінював масу коштовних металів, що були в обігу в його країні, в 28 млн., тобто 11,42%. Якщо ми візьмемо *приблизне* співвідношення 1 до 10, то Франція Людовіка XVI, маючи запаси монети в 1–1,2 млрд. турських ліврів (цифра, на мою думку, вельми занижена), мала б володіти національним багатством, яке становило

Брейґель Молодший (1564-1636 рр.). Сплата повинностей. Ґент, Музей образотворчих мистецтв. (Фото Жиродона.)

принаймні 10–12 млрд. Можна було б також порівняти грошові запаси Англії 1688 р. з її ВНП (а не лише з її національним багатством), та зіставлення з грошовим обігом неспроможні нас привести далеко. Справді ж бо, цей обіг сучасники оцінювали або прикидали тільки час від часу: нам трапляється мати у своєму розпорядженні лише одну цифру на століття, і то не завше.

Бюджет же, навпаки, відомий звичайно рік у рік; з ним ми знову здобуваємо підбадьорливий плин *серійних* документів. Звідси й програма, обрана 1976 р. для Тижня Прато: "Державні фінанси та валовий національний продукт". Якщо цей колоквіум і не розв'язав нічого, то він розчистив ґрунт. У *доіндустріальних економіках* частка від поділу ВНП на суму бюджету звичайно коливалась би між 10 і 20: 20 – це найнижчий коефіцієнт, 5% національного продукту (тим ліпше для платника податків); 10 – найвищий коефіцієнт (10%), який викликав не просто звичайний стогін. Вобан, якому належала сучасна концепція податку ["Проект королівської десятини" пропонував скасувати всі податки, що тоді існували, прямі й непрямі, і провінційні митниці, а відтак замінити їх податком "на все, що дає доход, (від якого) ніщо не вислизне", коли кожен платитиме "згідно зі своїм доходом"[131]], що ніколи він не повинен сягати рівня 10%. Вобан доводив це, оцінюючи доходи французів сектор за сектором і підраховуючи те, що приніс би податок, який він пропонував змінити залежно від достатку оподатковуваних соціальних прошарків. Він дійшов висновку, що 10% валового доходу перевищили б найбільший *воєнний* бюджет, який Франція мала доти, цебто 160 млн. ліврів.

Одначе у XVIII ст. обставини змінилися. Вплив податку, розрахований для Англії та Франції починаючи від 1715 р., був поданий у вельми яскравій статті П.Матіаса й П.О'Брайєна[132]. На жаль, цифри, наведені ними, не зовсім зіставні з цифрами Вобана, бо вони стосуються тільки фізичного продукту (сільськогосподарського та "промислового"), тимчасом як Вобанові цифри додають до нього доходи від міської нерухомості, доходи від млинів, усі приватні або державні послуги (служники, королівська адміністрація, вільні професії, транспорт, торгівля...). Проте цікаво порівняти фіскальні тягарі з фізичним продуктом у Англії та Франції. У Франції від 1715-го до 1800 р. відсоток майже постійно перевищував 10 (11% 1715 р., 17% 1735 р., але 9 і 10% відповідно 1770 і 1775 рр. та 10% 1803 р.). В Англії тягар податку був винятково високий: 17% 1515 р., 18% 1750 р., 24% 1800 р., у добу наполеонівських війн. 1850 р. цей тягар зменшився до 10%.

Цілком очевидно, що ступінь фіскальної напруги завше був багатозначним індикатором, бо він варіював залежно від країни й доби у зв'язку з війнами. Нам пропонується методика: виходити, аби приблизно окреслити проблему бодай як гіпотезу, із звичайної межі, яка лежить між 10 та 5%: якщо обсяг надходжень Синьйорії Республіки Св.Марка становив 1588 р. 1 131 542 дукати[133], то венеціанський націо-нальний продукт мав би коливатися між 11 та 22 млн. дукатів. Якщо близько 1779 р. царські доходи (коли російська економіка була ще економікою Старого порядку) сягали 25 – 30 млн. рублів[134], то маса національного продукту мала б перебувати між 125 і 300 млн.

"Вильце" величезне. Та якщо воно якось установилося, перевірки шляхом зіставлення дозволяють оцінити наявність більш чи менш сильної фіскальної напруги. У випадку Венеції наприкінці XVI ст., як і у випадках інших міських економік, фіскальний прес справді перевершив звичайні подвиги територіальних держав. Ці останні за тих часів у принципі перебували поряд з нижнім рівнем, що дорівнював 5%; Венеція ж, либонь, серйозно вирвалася за 10-відсоткову стелю. Справді, підрахунки її ВНП, які я намагався зробити різними шляхами, виходячи із заробітної платні ремісників вовняного виробництва (*Arte della Lana*) та чорноробів Арсеналу[135], приводять до цифри, куди меншої, ніж 11 млн. дукатів, – від 7 до 7,7 млн., тобто показують величезний для того часу фіскальний тягар у 14 – 16%.

Було б важливо перевірити, крім випадку з Венецією, чи стояли міські економіки на максимальному рівні фіскального гніту – реальність, яку без очевидних доказів наводив Люсьєн Февр, говорячи про місто Мец у рік його приєднання до Франції (1552 р.)[136]. Чи сягнули міста-держави в XVI ст. тієї небезпечної фіскальної межі, за якою економіка Старого порядку ризикувала сама себе знищити? Чи було додаткове пояснення розладу економік, якими керувало місто, включаючи й економіку Амстердама у XVIII ст.?

Нинішні ж економіки виявляються здатними витримати фантастичне збільшення державних фіскальних вилучень. І справді, 1974 р. таке вилучення становило для Франції та ФРН 38% ВНП, для Англії – 36%, для США (1975 р.) – 33, для Італії – 32, для Японії – 22% ВНП[137]. Таке зростання фіскального обкладання – явище порівняно недавнє, але воно рік у рік пришвидшується внаслідок ролі держави як доброго генія, а також звернення до посиленого фіскального натиску як антиінфляційного заходу, здатного скоротити споживання. А що інфляція від цього й далі проходить не менш швидкими темпами, інакомислячі економісти[138] врешті-решт прийшли до того, що почали приписувати надлишкові фіскального пресу чималу частку відповідальності за нинішню кризу та інфляцію. Вимальовується думка, що перевищено межу фіскального

перевантаження, яке ставить під загрозу надрозвинені економіки. Хоча теперішня межа перебуває на зовсім іншому рівні, тож хіба це не та сама проблема, яку ми помітили століттями раніше в економіках Заходу, які найдужче просунулися вперед?

Погодитись на якусь кореляцію між бюджетом та національним продуктом означає надати бюджетові значення індикатора, завважити, що надто квапливо твердити, як це робили більшість сучасників й навіть стільки істориків, що досить так званій могутній державі, якщо вона бажає наповнити свою скарбницю, закрутити на один додатковий оберт фіскальний прес або ж використати кружний шлях з непрямими податками, цим великим ресурсом усіх режимів, зосібна авторитарних. Постійно твердять, буцімто Ришельє, якого підштовхували потреби розпочатої 1635 р. "відкритої" війни, неймовірно збільшив податкові надходження: хіба не подвоїлася з 1635-го по 1642 р. у Франції сума податку? Насправді податок не може вирости по-справжньому й спричинитися до довготермінового зростання бюджету без того, щоб не збільшився водночас національний продукт. Може, так було в тому первісному XVII ст., і тоді треба було б слідом за Рене Берелем переглянути звичні міркування про економічний тонус століття Ришельє.

Від споживання до валового національного продукту

Щоб визначити ВНП, можна почати з виробництва або із споживання. Джоан Робінсон визначає національний доход як "суму всіх витрат, зроблених за рік усіма родинами, які становлять націю (плюс чисті інвестиційні витрати й перевищення або дефіцит експорту)"[139]. У цих умовах, якщо мені відоме середньорічне споживання "агентів" даної економіки, я можу розрахувати її ґлобальне споживання і, додавши до підсумку масу коштів, заощаджених на виробництві, – одне слово, заощадження, – позитивне чи негативне сальдо торгового балансу, одержу приблизну величину ВНП.

Саме це спробував зробити один із перших Елі Гекшер у своїй економічній історії Швеції (1954 р.)[140]. Якраз цим самим кружним шляхом Френк Спунер отримав на графіку, який ми подаємо на с. 280, криву зміни французького ВНП між 1500 та 1750 рр., а Анджей Вичанський дослідив національний доход Польщі в XVI ст[141]. Вичанський писав: "Навіть неточні цифри (ретроспективної національної звітності) завше конкретніші й ближчі до історичної дійсності, ніж розпливчасті словесні описи", якими досі вдовольнялись історики. "Наша гіпотеза, – пояснює він далі, – вельми проста. Все населення якоїсь країни повинно їсти, отже, вартість харчування відповідає більшій частині національного доходу, точніше – сільськогосподарської продукції, вартість якої збільшена на витрати переробки, транспорту тощо. Друга частина національного доходу утворюється вартістю праці того прошарку населення, який не виробляє того, що споживає". Тож перед нами три елементи: C^1 – споживання продуктів харчування сільськогосподарського населення; C^2 – споживання несільськогосподарського населення; П – праця цього несільськогосподарського населення. Якщо знехтувати торговий баланс, то ВНП = $C^1 + C^2 +$ П, з тією перевагою для дуже спрощеного підрахунку, що П загалом дорівнює C^2: справді, особи найманої праці (насамперед городяни) заробляють практично не більше за те, що їм потрібно для існування та відтворення самих себе.

Нарешті, А. Вичанський приходить до розрізнення двох національних доходів, міського та сільського. Не ставмо надто багато запитань із приводу точного розрізнення між просторами міськими й сільськими, припустімо навіть, що цю проблему розв'язано.

З цих двох доходів доход міст більше здатний прогресувати, а якщо він прогресує, то за ним іде й уся система. Й отже, просте спостереження за демографічним розвитком міст дає нам уявлення про сам поступальний рух ВНП. Наприклад, якщо я слідом за Жоржем Дюпе[142] маю у своєму розпорядженні більш чи менш безперервний ряд даних про збільшення міського населення у Франції від 1811-го до 1911 р. – поступальний рух зі середньорічним ритмом у 1,2%, – то ця крива показує, що ВНП Франції мав зростати в аналогічному ритмі.

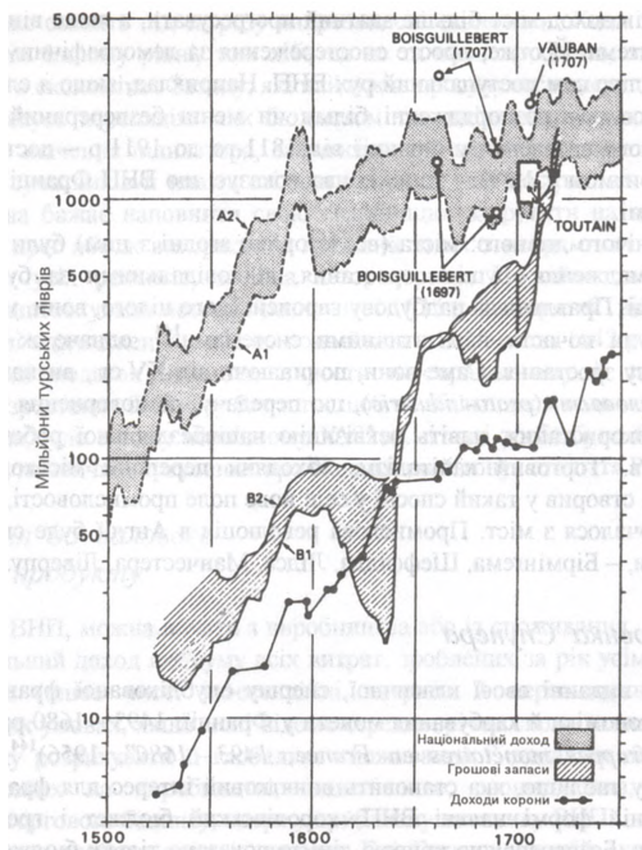
У цьому нема нічого дивного: міста (всі історики згодні з цим) були найважливішим знаряддям нагромадження, рушієм зростання, відповідальними за будь-який прогресивний поділ праці. Правлячи за надбудову європейського цілого, вони, мабуть, як і будь-які структури, були почасти паразитичними системами[143], одначе ж потрібними для загального процесу зростання. Саме вони, починаючи від XV ст., визначали величезний рух *протопромисловості* (*proto-industrie*), цю передачу, це повернення міських ремесел до села, тобто використання, навіть реквізицію напівбездіяльної робочої сили деяких сільських регіонів. Торговий капіталізм, обходячи перепони міського ремесла, що обмежували його, створив у такий спосіб у селі нове поле промисловості, але залежне від міста. Тож усе почалося з міст. Промислова революція в Англії буде справою міст, що прокладали шляхи, – Бірмінгема, Шеффілда, Лідса, Манчестера, Ліверпуля...

Підрахунки Френка Спунера

В англійському виданні своєї класичної, спершу опублікованої французькою мовою книги “Світова економіка й карбування монети у Франції, 1493 – 1680 рр.” (“*L'Economie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493 – 1680*”, 1956)[144] Френк Спунер запропонував нову таблицю, яка становить винятковий інтерес для французької історії, бо там у графічній формі наявні ВНП, королівський бюджет і грошова маса, що перебувала в обігу. Безперервною кривою лінією показано тільки бюджет, щодо якого є багаті офіційні цифрові дані; ВНП та грошова маса показані кожне двома кривими, високою й низькою, які визначають і одразу ж роблять очевидною нашу невпевненість.

ВНП було підраховано за середнім споживанням, визначеним згідно з цінами на хліб (так ніби кількість споживаних калорій постачав тільки цей предмет харчування). Ціни на хліб і число населення варіюються, одначе крива ВНП без упину рухається вгору – й у цьому полягає головна, характерна риса.

Якщо цей графік, як я гадаю, великою мірою прийнятний, то співвідношення між бюджетом та ВНП накреслюється загалом як 1 до 20; це доказ того, що не спостерігалось фіскальних надмірностей, нестерпного напруження в цій галузі. Що ж до грошової маси, то вона зростає водночас із бюджетом аж до 1600 р.; потім, від 1600-го до 1640 р., вона стагнує або навіть скорочується, тимчасом як бюджет і далі не припиняє свого висхідного руху. Та після 1640 р. крива грошових запасів відокремлюється від решти двох, відхиляючись від норми. Вона вихлюпується за вертикаллю, різко злітаючи вгору. Все відбувається так, ніби Франція, розташована в серці Європи, виявилася заполоненою монетою та коштовними металами. Чи варто пояснювати це відновленням активності американських рудень, починаючи від 1680 р. (але “злет” монети у Франції почався 1640 р.)? А також відновленням нашої активності на морі? Ймовірно, пригоди кораблів із Сен-Мало на берегах Тихого океану відіграли свою ролю (та значно пізніше): хіба не говорили, що вони ввезли до Франції більш ніж на 100 млн. ліврів срібла? В усякому

НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХОД, ГРОШОВА МАСА ТА БЮДЖЕТ У ФРАНЦІЇ 1500–1750 рр.

Графік запозичено у Ф.Спунера (F.C. Spooner, «The International Economy and Monetary Movements in France, 1493-1725». 1972, p.306). Пояснення до графіка див. на сусідній сторінці.

разі, Франція надовго зробилася збирачкою коштовних металів, причому ця маса не робила впливу ні на бюджет, ні на ВНП. Ситуація дивна, тим більше, що Франція, яка постійно постачалася за рахунок перевищення свого торгового балансу з Іспанією, мусила ще покривати певне число дефіцитів в інших напрямах, принаймні у своїй левантинській торгівлі, а крім того – вивозити свою монету до Європи за посередництвом фірм Самюеля Бернара, Антуана Кроза та женевців через війни Людовіка XIV і через те, що король був змушений утримувати численні війська за межами Франції. Проте Франція нагромаджувала, вона тезаврувала; таке ось випадкове зауваження Буагільбера, що належить до 1697 р., примусить нас замислитися: "... хоч Франція, як ніколи, переповнена грішми"[145]. Або зауваження купців, яке належить до кінця правління Людовіка XIV, з приводу порівняної незначущості суми 800 млн. у кредитних білетах, яка перебувала в обігу або обережно переховувалася в королівстві. В усякому разі, зростання запасів монети пояснюється не системою Лоу, я б сказав, навпаки: що це

зростання пояснює систему, що воно зробило її можливою. До того ж процес тривав у XVIII ст. і утвердився як цікава структура у французькій економіці. Й у кінцевому підсумку питання залишається без справжньої відповіді.

Очевидні спадкоємності

Погляд через глобальні величини підкреслює в усій історії Європи очевидні спадкоємності.

Перша – це постійне, "невперекір стихіям", зростання будь-якого валового національного продукту. Погляньте на криву руху ВНП в Англії у XVIII та XIX ст. А якщо має слушність Френк Спунер, то ВНП Франції перебуває на піднесенні з часів Людовіка XII, та й, безперечно, раніше, і його зростання, очевидне аж до 1750 р., тривало після правління Людовіка XV і до самого нашого часу. Коливання (бо коливання були) були короткотерміновими, ледь помітними хвилями на тривалому припливі, що здіймався. Одне слово, ці криві не схожі на знайомі нам криві кон'юнктури, в тому числі й криву вікової тенденції (*trend*). Навіть вимушені перерви, спричинені двома останніми світовими війнами, будуть загалом тільки перервами, хоч би якими драматичними вони були. До того ж кожне суспільство, часто-густо розорене з власної провини, чудово відновлювалося: впродовж своєї історії Франція не переставала себе відтворювати, і з цього погляду вона аж ніяк не була винятком.

Інша спадкоємність: піднесення держави, вимірюване збільшенням частки національного доходу, яку вона вилучала. Це було фактом: бюджети зростали, держави збільшувалися; вони пожирали все. Важливо констатувати це у світлі наших національних звітностей, навіть якщо це означає повернутися до традиційних тверджень, до декларацій принципів, що їх так часто висловлювали історики німецьких мови та культури. Вернер Неф[146] писав, не вагаючись: "Має йтися передусім про державу" ("*Vom Staat soll an erster Stelle die Rede sein*"); про "гігантське підприємство, – писав Вернер Зомбарт[147], – керівники якого матимуть за головну мету надбання, цебто добування для себе максимально можливої кількості золота й срібла". Отже, треба віддати належне державі: глобальна економіка зобов'язує нас поставити її на своє місце, величезне місце. Як каже Жан Був'є, "держава ніколи не буває малозначущою"[148].

У кожному разі, вона не була такою, починаючи з другої половини XV ст. і з поверненням економіки до добрих часів. Чи не було піднесення держави, яке розглядається в межах довгої часової протяглості, певною мірою всією історією Європи? Вона зникла з падінням Риму в V ст., вона відновилася з промисловою революцією XI – XIII ст., знову розладналася одразу ж після катастрофічної Чорної смерті й страхітливого спаду середини XIV ст. Я зізнаюсь, мене зачаровує, лякає цей розпад, це падіння в безодні ночі, найбільша драма, яку знала історія Європи. Звісно, в минулому величезного світу не бракувало катастроф трагічніших: таких, як монгольські навали в Азії, зникнення більшої частини індіанського населення Америки після приходу сюди білих людей. Але ніде лихо такого розмаху не спричиняло такого відновлення, такого безупинного поступального руху, починаючи з середини XV ст., руху, який завершився в остаточному підсумку промисловою революцією та економікою сучасної держави.

ФРАНЦІЯ – ЖЕРТВА СВОГО ВЕЛИЧЕЗНОГО ПРОСТОРУ

Не варто сперечатися, що в політичному сенсі Франція була першою сучасною нацією, яка з'явилася в Європі й отримала завершення з величезним останнім штрихом революції 1789 р.[149]. Проте до цієї пізньої дати вона у своїй економічній інфраструктурі була далека від того, аби мати завершений національний ринок. Звісно, можна було б говорити, що Людовік XI був уже меркантилістом, "кольберистом"[150] до Кольбера, володарем, який піклувався про своє королівство наче про економічне ціле. Та що могла вдіяти його політична воля з різноликістю та архаїзмом економічної Франції його часів? Архаїзмом, якому судилося проіснувати довго.

Французька економіка – роздріблена, реґіоналізована – становила суму окремих життів, які прагнули замкнутися в собі. Великі потоки, які проходили через неї (можна було б сказати, майже "пролітали" над нею), діяли тільки з вигодою для окремих міст і реґіонів, які виконували ролю перевалочних пунктів, пунктів відправлення чи прибуття. Подібно до інших "націй" Європи, Франція Людовіка XIV та Людовіка XV була ще переважно сільськогосподарською; промисловість, торгівля, фінанси, власне, не могли трансформуватися за один день. Поступ вимальовувався тут у вигляді плям і майже не був помітний до піднесення другої половини XVIII ст. "Франції широких обріїв (цебто відкритої світові), що була незначною меншиною, протистояла Франція замкненого життя, що була переважною більшістю, яка охоплювала всі села, добру частину містечок і навіть міст", – писав Ернест Лабрус[151].

Виникнення національного ринку було рухом проти повсюдної інерції, рухом, який породжував у довготерміновому плані обміни й зв'язки. Та чи у французькому випадку не була головною причиною сама величезність території? Сполучені провінції та Англія – перші крихітні, а друга скромних розмірів – були енергійніші, легше піддавались об'єднанню. Відстань не діяла проти них такою мірою.

Різноликість та єдність

Франція була мозаїкою по-різному забарвлених країв, кожен з яких жив насамперед сам по собі, в обмеженому просторі. Мало заторкнуті зовнішнім життям, ці краї говорили в економічному сенсі однією мовою: те, що було дійсним для одного, з потрібними поправками виявлялося дійсним і для другого, сусіднього чи віддаленого. Знати один з них – означало уявляти собі всі.

У Бонвілі, головному місті Фосиньї, в тій Савойї, яка ще не стала французькою, книга витрат невеликого місцевого монастиря лазаристів, ощадливого до скнарості[152], розповідає про це по-своєму. У XVIII ст. у цьому загубленому закутні жили тільки на самозабезпеченні, за рахунок деяких закупівель на місцевому ринку, але переважно – за рахунок вина та пшениці, які постачали селяни-орендарі. Пшениця, передана пекареві, заздалегідь оплачувала повсякденний хліб. М'ясо, навпаки, купували в різника за готівку. Сільські ремісники та чорнороби, яким платили поденно, були тут як уродилися для перевезень дощок, дров або гною; селянка приходила заколювати свиню, яку вирощували добрі батьки; швець постачав черевики для них або для їхнього єдиного служника; монастирського коня підковували в Клюзі в знайомого коваля; муляр, тесля, столяр ладні були будь-коли прийти до монастиря для поденної роботи. Отже, все відбувалося на

невеликій відстані, обрій закінчувався в Танежі, Салланші, в Ла-Рош-сюр-Форон. Одначе ж, оскільки не спостерігалося цілковитої автаркії, коло бонвільських лазаристів було відкрите в напрямі одного або двох пунктів його тісної округи. Час від часу спеціальному гінцеві (принаймні якщо то не був кур'єр герцоґської пошти) доручалося зробити в Аннесі або, куди частіше, в Женеві закупки, що виходили за звичні рамки: ліки, прянощі, цукор... Але наприкінці XVIII ст. цукор з'явиться (то була маленька революція!) й у бонвільській бакалійній крамниці.

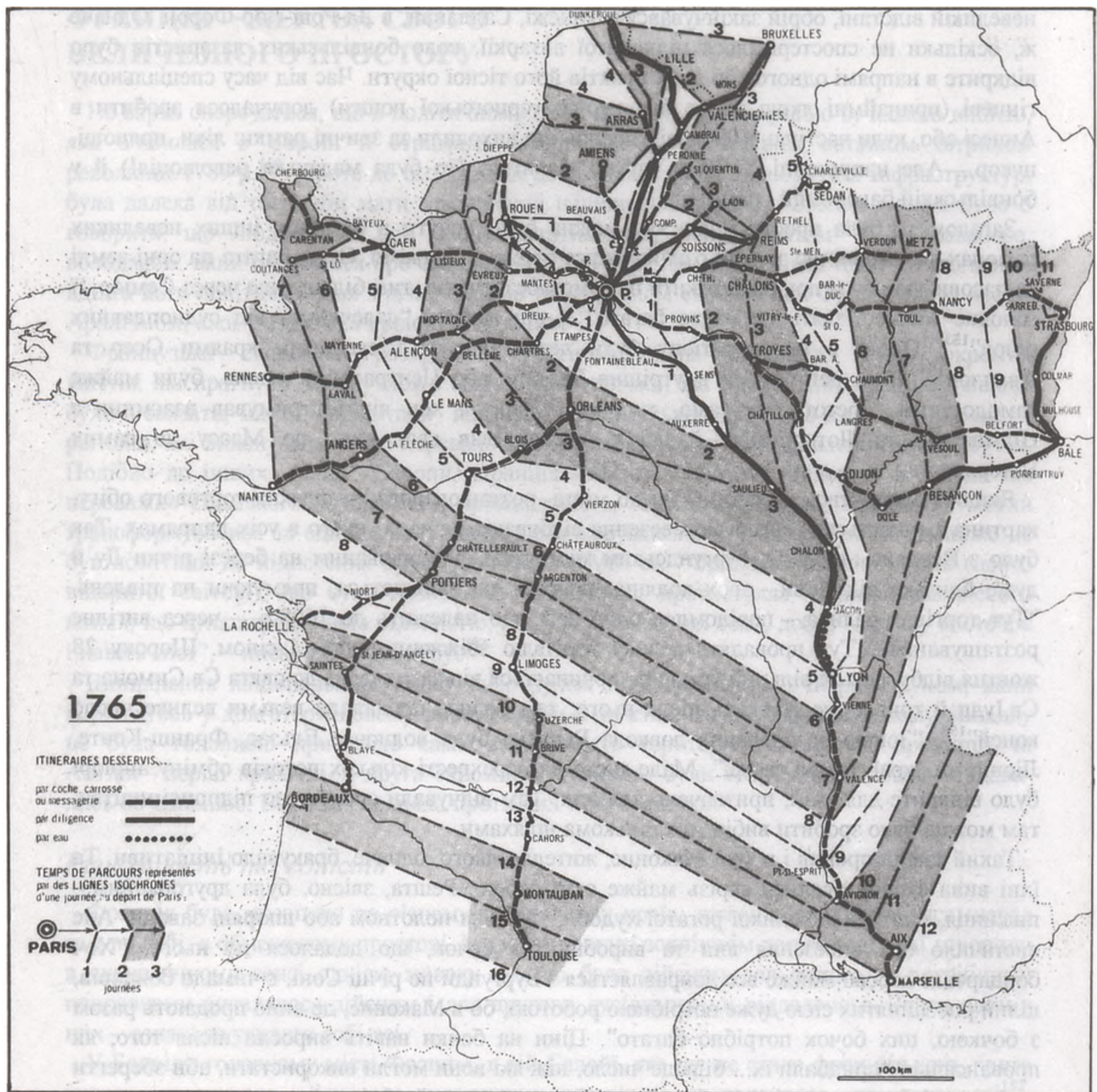
Загалом то була проста мова, яку можна було почути в багатьох інших невеликих реґіонах, за умови, що з ними ознайомишся ближче. Скажімо, Осуа, багата на орні землі та пасовиська, була покликана жити на самозабезпеченні, тим більше, що через Семюр, її головне місто, "їздять не надто багато" й він лежить "далеченько від судноплавних річок"[153]. Проте в цього реґіону були деякі зв'язки з сусідніми краями Осер та Аваллон[154]. Такі реґіони, як внутрішня Бретань або Центральний масив, були майже самодостатні. Достоту так само, як і край Барруа, хоч він підтримував взаємини з Шампанню та Лотаринґією й навіть експортував своє вино по Маасу до самих Нідерландів...

Якщо ж звернутися до реґіону чи до міста, розташованого на шляхах торгового обігу, картина змінюється. Торгові перевезення відбуваються через нього в усіх напрямах. Так було з Верденом-сюр-Ду, бурґундським містечком, розташованим на березі річки Ду й дуже близько від Сони – двох водяних шляхів, які зливаються, прямуючи на південь. "Тут торгівля велика, – повідомляв один звіт, що належить до 1698 р., – через вигідне розташування... Тут провадять велику торгівлю збіжжям, вином і сіном. Щороку 28 жовтня відбувається вільний ярмарок, починається він за тиждень до свята Св.Симона та Св.Іуди й триває ще тиждень після нього; там колись продавали вельми велике число коней"[155]. "Зоною розсіювання довкола Вердена були водночас Ельзас, Франш-Конте, Ліонне та "краї, нижчі за неї". Мале місто на перехресті кількох потоків обміну апріорі було відкрите для змін, призначене для них. Там відчували спокусу до підприємництва; там можна було зробити вибір між кількома шляхами.

Такий самий прорив і в краї Маконне, жителям якого, одначе, бракувало ініціативи. Та їхні вина експортувалися скрізь майже самі собою. Решта, звісно, була другорядним – пшениця, відгодівля великої рогатої худоби, торгівля полотном або шкіряні заводи. Але вистачило б і вивезення вин та виробництва бочок, що додалося до нього. "Хоч бондарське дерево майже все доправляється з Бурґундії по річці Соні, є чимало бондарів, цілий рік зайнятих сією дуже потрібною роботою, бо в Маконне, де вино продають разом з бочкою, цих бочок потрібно багато". Ціни на бочки навіть виросли після того, як провансальці "придбали їх... більше число, ніж які вони могли використати, аби зберегти свої великі бочки, важчі й зроблені з грубшого дерева, й аби полегшити довезення вин, які вони доправляють до Парижа, й зменшити витрати на нього"[156].

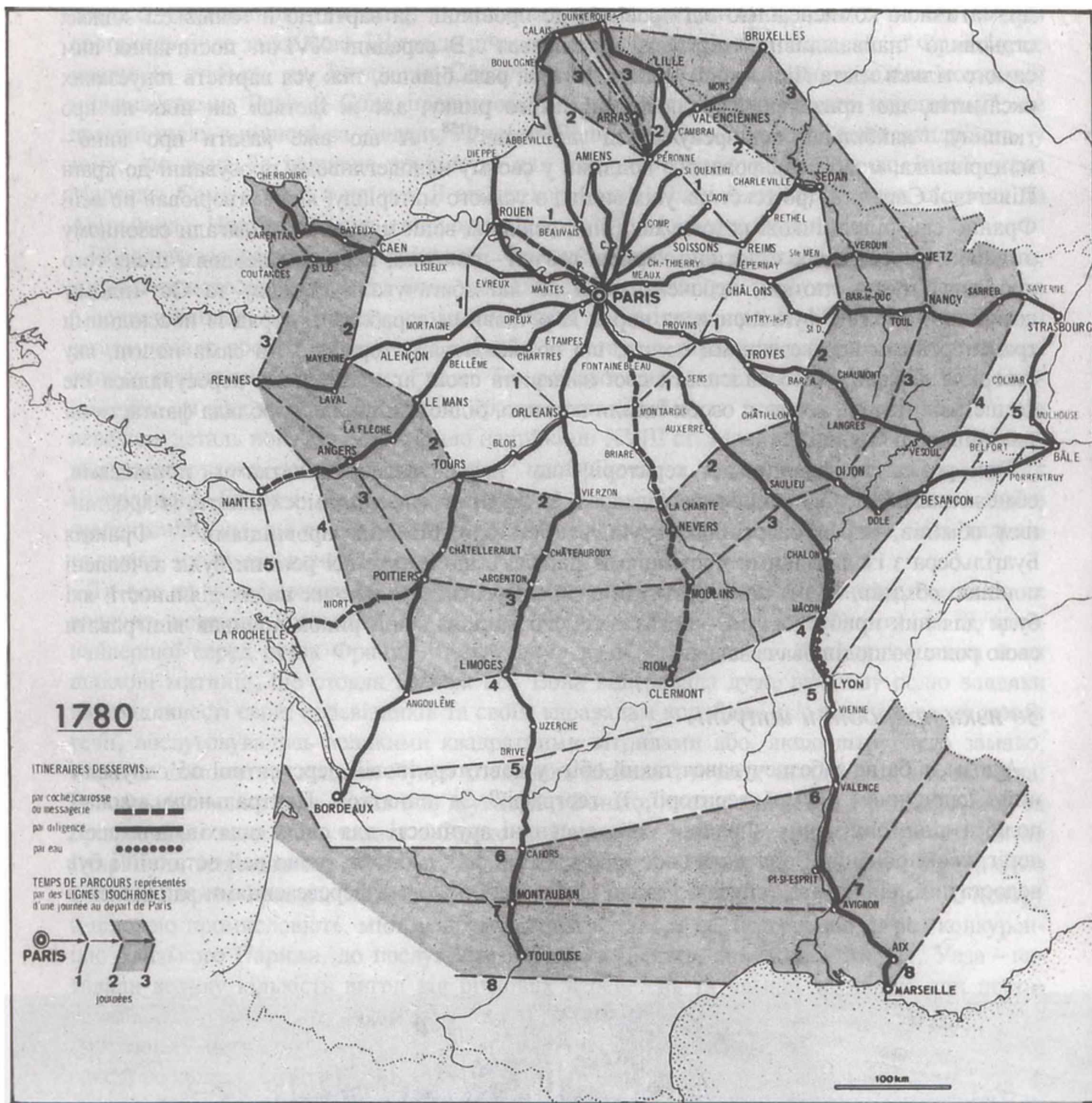
Отже, Францію перетинали шляхи обмінів на короткі, середні й далекі відстані. Міста, на взірець Дижона або Ренна, були в XVII ст., як це твердив Анрі Се[157], "майже виключно місцевими ринками". Слова "майже" досить, аби вказати, що там закінчувалися й торгові перевезення на далекі відстані, хоч би якими скромними вони здавались. І цим перевезенням належало зростати.

Зв'язки на далекі відстані, які історикові легше виявити, ніж численні локальні обміни, стосувались передусім потрібних товарів, які певною мірою самі по собі організовували свої подорожі: солі, збіжжя, особливо цього останнього, з неминучою, подеколи

ВЕЛИЧЕЗНИЙ ПРОСТІР ФРАНЦІЇ: ТРУДНОЩІ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ

Ці дві карти Арбелло (G. Arbellot; див.: «Annales E.S.C.», 1973, p. 790, вклейка) показують «велике шляхове зрушення», яке за рахунок нових доріг, обладнаних для екіпажів, що мчали щодуху, та використання карет-«тюрготин», яке стало загальним, а також збільшення поштових станцій скоротило в період 1765-1780 рр., подеколи вдвічі, відстані у Франції. 1765 р. треба було щонайменше три тижні, аби дістатися з Лілля до Піренеїв або з Страсбурга до Бретані. Навіть 1780 р. Франція постає як компактний простір, перетнути який можна лише повільно.

Але поступ шляхів виказував тенденцію до охоплення всього королівства. Справді, на першій карті можна розрізнити кілька «привілейованих» напрямів: Париж - Руан або Париж - Перонн (дорога забирала день, тобто стільки, скільки з Парижа до Мелена); Париж - Ліон (5 днів, тобто стільки ж, скільки з Парижа до Шарлевіля, або до Кана, або до Вітрі-ле-Франсуа). На другій карті відстані та тривалість подорожей переважно збігаються (звідси - майже концентричні кола довкола Парижа). Тривалість подорожей старовинними привілейованими шляхами в напрямі на Ліон і Руан залишалася такою самою. Вирішальною для такого зрушення обставиною було створення Тюрґо 1775 р. Державної служби поштово-пасажирських перевезень.

драматичною компенсацією від провінції до провінції. За вартістю й тоннажем збіжжя становило "найважливішу торгівлю королівства". В середині XVI ст. постачання ним самого тільки міста Ліона коштувало в півтора раза більше, ніж уся вартість ґенуезьких оксамитів, що призначалися для французького ринку; але ж ідеться аж ніяк не про тканину, "найбільше поширену серед шовкових"[158]. А що вже казати про вино – мандрівника, мовби обдарованого крилами у своєму наполегливому просуванні до країн Північної Європи? Про текстиль усіх видів і з усякого матеріалу, який утворював по всій Франції своєрідні річкові потоки, постійні, оскільки вони майже не підлягали сезонному ритмові? Нарешті, про екзотичні харчові товари – прянощі, перець, а невдовзі після того про каву, цукор, тютюн, небачена мода на які збагачувала державу та Ост-Індську компанію? Хіба не функціонувала поряд із річковими кораблями, поряд із повсюдними транспортними перевезеннями пошта, що пожвавлювала торгівлю, та сама пошта, яку створила держава, щоб надсилати свої накази та своїх аґентів? Люди пересувалися ще легше, ніж товари, поважні особи їздили поштою, біднота пішки проробляла фантастичні мандрівки по Франції.

Тож розмаїття французької території, що "наїжачувалася винятками, привілеями, обмеженнями"[159], без упину нівелювалося. У XVIII ст. ми опинимося навіть, із зростанням обмінів, перед енергійним зруйнуванням бар'єрів між провінціями[160]. Франція Буаґільбера з ізольованими провінціями зникла, а що майже всі реґіони були зачеплені повінню обмінів, то всі вони прагнули спеціалізуватися на певних видах діяльності, які були для них прибутковими, – доказ того, що національний ринок починав відігравати свою ролю розподілювача завдань.

Зв'язки природні й штучні

А втім, хіба не забезпечувався такий обіг, у довготерміновій перспективі об'єднувальний, "сприянням" самої території, її географії? За винятком Центрального масиву, полюса відштовхування, Франція мала очевидні зручності для своїх шляхів, для своїх доріг, своїх обмінів. Вона мала своє узбережжя й свій каботаж; якщо цей останній і був недостатній, він, проте, існував, і якщо навіть каботажними перевезеннями зайнялися в

Місто Море́ на річці Луен (за 75 км від Парижа) 1610 р. (Національна бібліотека.)

широкому масштабі чужоземці, як тривалий час це робили голландці[161], то все ж таки прогалину було заповнено. Що ж до річкових вод, малих річок та каналів, то Франція, не маючи їх стільки, як Англія чи Сполучені провінції, все ж таки володіла великими можливостями: Рона й Сона протікають по самій осі "французького перешийку", це прямий шлях з півночі на південь. Цінність Рони, пояснював 1681 р. один мандрівець, у тому, що вона "є великою зручністю для тих, хто бажає вирушити до Італії через Марсель. Саме по ній я поїхав. Я сів на корабель у Ліоні й на третій день дістався до Авіньйона... Наступного дня я вирушив до Арля"[162]. Що могло бути ліпше?

Похвали заслуговували б усі річки Франції. Тільки-но водяний потік це дозволяв, кораблі пристосовувалися до його можливостей, принаймні то були плоти дерева або розсипний сплав. Без сумніву, скрізь у Франції, як і в інших країнах, були млини з їхніми загатами; але врешті-решт у разі потреби ці загати відкривалися й корабель спускався вниз за течією силою звільненої води. Так робилося на Маасі, неглибокій річці: між Сен-Мійєлем та Верденом три млини пропускали кораблі за помірну винагороду[163]. Ця невелика деталь попутно показує, що наприкінці XVIII ст. Маас залишався шляхом, який використовувався досить далеко вгору проти течії, а також униз за течією – в бік Нідерландів. До речі, саме перевезенням по ньому Шарлевіль та Мезьєр досить довго завдячували тим, що правили за перевалочний пункт для кам'яного вугілля, міді, галунів та заліза, що привозилися з Півночі[164].

Та все це не порівняти з інтенсивним використанням річковим транспортом великих водяних потоків: Рони, Сони, Ґаронни, Дордоні, Сени (з її притоками) та Луари – найпершої серед річок Франції, незважаючи на її часті повені, її піщані мілини й на шляхові митниці, що стояли вздовж неї. Вона відігравала дуже важливу ролю завдяки винахідливості своїх перевізників та своїм караванам кораблів, які, пливучи вгору проти течії, послуговувались великими квадратними вітрилами або, якщо вітру було замало, йшли за допомогою кодоли. Луара сполучала південь і північ, захід і схід королівства: Роаннський волок біля Ліона пов'язував її з Роною; двома каналами – Орлеанським та Бріарським – вона сполучалася з Сеною та Парижем. В очах сучасників перевезення по Луарі були величезними – й угору, й униз за течією[165]. Одначе Орлеан, якому треба було б бути центром Франції, залишався, незважаючи на свою ролю перерозподільчого центру й на свою промисловість, містом другорядним. Сталося це, безперечно, через конкуренцію близького Парижа, до послуг якого Сена та її притоки – Йонна, Марна, Уаза – надавали велику кількість вигод від річкових перевезень та чималі зручності при постачанні.

Франція – це також широка мережа суходільних шляхів, які монархія в сенсаційний спосіб розвине у XVIII ст. та які часто-густо змінювали засади економічного життя краю, по якому вони пролягали: новий шлях не конче проходив за трасою старого. Звісно, всі ці шляхи не були надмірно пожвавлені. Артур Юнг характеризував чудове шосе, що веде з Парижа до Орлеана, як "пустелю порівняно зі шляхами, що пролягають повз Лондон. На відстані десяти миль ми не зустріли ні брички, ні диліжанса, а лише всього-на-всього двох гінців і зовсім мало поштових карет: ледве десяту частку того, що ми б зустріли, виїздячи з Лондона в такий самий час"[166]. Щоправда, Лондон мав усі функції Парижа плюс функцію великого морського порту. З іншого боку, Лондонський басейн, менш просторий, ніж Паризький, був густіше населений. Це саме те зауваження, яке згодом наполегливо висуватиме барон Дюпен у своїх класичних працях про Англію. Втім, інші очевидці були не такі критичні, ніж учений Артур Юнг. 1783 р., за чотири роки до

нашого англійця, рух по шляху, що з'єднує Париж з Орлеаном та Бордо, справив неабияке враження на іспанського мандрівця Антоніо Понса: "Вози, що перевозять товари, споруди жахливі: вельми довгі, відповідно широкі, а головне – міцнющі, виготовлення яких обходиться на вагу золота, запряжені шістьма, вісьмома, десятьма, а то й більшим числом коней, залежно від їхньої ваги. Якби шляхи не були такими, якими вони є, я не знаю, що сталося б з таким рухом, хоч би якими були спритність і активність людей сієї країни". Щоправда, на відміну від Артура Юнґа, ці особисті враження зіставляються не з Англією, а з Іспанією, що дозволило Понсові ліпше за англійця зрозуміти розмах цих шляхових новацій[167]. "Франція, – писав він, – має потребу в шляхах більше, ніж будь-яка інша країна через свої води та болотисті зони"; слід було б також додати, і з її горами та ще більше – з її неосяжністю.

У всякому разі, залишається фактом, що тоді відбувалося охоплення, яке дедалі зростало, шляхами французького простору: наприкінці Старого порядку було 40 000 км суходільних шляхів, 8000 км судноплавних річок та 1000 км каналів[168]. Це охоплення примножило "приєднання" й ієрархічно розчленувало територію, воно прагнуло диверсифікувати транспортні шляхи. Так, якщо Сена залишалась улюбленим шляхом до Парижа, то продовольство довозилося до столиці як із Бретані – по Луарі, так із Марселя – по Роні, через Роанн, по Луарі й Бріарському каналу[169]. На заклик підприємців та військових постачальників у грудні 1709 р. збіжжя з Орлеана привезли до Дофіне[170]. Навіть обіг дзвінкої монети, що в будь-яку добу був привілейованим, виявився полегшеним завдяки реорганізації перевезень. Саме це відзначала у вересні 1783 р. доповідь Державної ради: деякі банки й комерсанти Парижа та головних міст королівства, "використовуючи великі вигоди, що їх нині надають комерційні шляхи, прокладені по всій Франції, так само, як і впровадження служби поштово-пасажирських перевезень, диліжансів та транспортних контор... роблять з перевезення золотої та срібної монети головний предмет своїх спекуляцій, аби за своїм бажанням підвищувати або знижувати величину курсу, створювати в столиці й у провінціях достаток або голод"[171].

Ураховуючи широчезні обсяги Франції, стає очевидним, що для її єдності успіхи транспорту були вирішальними, якщо ще й не достатніми. Саме це кожен по-своєму твердять (стосовно ближчого нам часу) історик Жан Був'є, який вважав, що національний ринок у Франції остаточно утворився тільки із завершенням її залізничної мережі, і економіст П'єр Юрі, який іде ще далі, твердячи відверто, буцімто нинішня Франція стане економічною єдністю лише того дня, коли телефонний зв'язок у ній сягне "американської" досконалості. Хай так. Але з тими шляхами, що їх створили у XVIII ст. чудові інженери Управління мостів і шляхів, напевне почався поступ у розвитку французького національного ринку.

Передусім політика

Але національний ринок, особливо поперваx, був не тільки економічною реальністю. Він вийшов із попереднього політичного простору. А відповідність між національними *політичними* та *економічними* структурами налагоджувалась лише поступово, в XVII та XVIII ст.[172].

Ніщо не могло бути логічнішим. Ми десятки разів казали, що економічний простір завше на дуже багато перевершує політичні простори. Тож "нації", національні ринки

будувалися *в середині* економічної системи, ширшої, ніж вони, а точніше – *на противагу* цій системі. Міжнародна економіка з великим радіусом дії існувала давно, й саме в цьому просторі, більшому за нього, і був шляхом більш чи менш прозірливої, в усякому разі наполегливої, політики скроєний національний ринок. Задовго до меркантилістської доби монарх уже втручався у сферу економіки, намагався примушувати, спрямовувати, забороняти, полегшувати, заповнювати прогалину, відкривати зону збуту... Він силкувався розвинути ті закономірності, які могли б слугувати його існуванню та його політичному марнославству, та у своїх заходах він доможеться успіху, тільки якщо в остаточному підсумку зустріне загальне сприяння з боку економіки. Чи так було у Франції?

Неможливо заперечувати, що Французька держава сформувалася, принаймні окреслилась, рано. Якщо вона й не була давнішою за всі інші держави, то вона їх невдовзі таки перевершила. В такому натиску слід бачити конструктивну реакцію центральної зони щодо периферії, за рахунок якої вона прагнула розширитись. У ранній своїй історії Франції доводилось протистояти небезпекам одразу ж у всіх напрямах: то на півдні, то на сході, то на півночі, а то навіть і на заході. У XVIII ст. виявилася найбільшою політичною потугою континенту, “майже державою”, як справедливо каже П’єр Шоню[173], яка мала водночас і стародавні й нові характеристики держави: харизматичну ауру, суди, адміністративні установи, а головне – фінансові, без чого політичний простір був би зовсім інертним. Та якщо за часів Філіппа Августа й Людовіка Святого політичний успіх обертався на успіх економічний, то тільки тому, що ривок, злет найбільше просуненої вперед частини Європи лив життєдайну воду на французький млин. Повторімо, що історики, либонь, недостатньо усвідомлювали значення ярмарків у Шампані та Брі. Припустімо, що близько 1270 р., за часів повного розквіту цих ярмарків, коли канонізований король помер під мурами Туніса, економічне життя Європи раз і назавше застигло б у формах, що його окреслила дійсність, – з цього виник би панівний французький простір, який легко організував би свою власну згуртованість і своє поширення за рахунок ближнього.

Ми знаємо, що так не сталося. Величезний спад, який утвердився з початком XIV ст., викликав низку крахів, які змінювали один одного. Тоді економічна рівновага Європи знайшла інші засади. Й коли французький простір, який був бойовищем Столітньої війни, відновив свою політичну й уже економічну цілісність за правління Карла VII (1422 – 1461 рр.) і Людовіка XI (1461 – 1483 рр.), світ довкола напрочуд змінився.

Одначе на початку XVI ст.[174] Франція все ж таки знову стала “першою, і значною мірою, серед усіх (європейських) держав”: 300 000 кв.км території, від 80 до 100 тонн золота фіскальних ресурсів і, може, ВНП еквівалентний 1600 тонн золота. В Італії, де котувалося все, як багатство, так і могутність, коли якийсь документ говорив просто “король” (“*il Re*”), ішлося про Вельми Християнського короля, переважно про короля. Така надмогутність уселяла страх у сусідів та суперників, усіх тих, кого новий економічний злет Європи підносив над їхнім попереднім станом, роблячи їх водночас і честолюбними й небезпечними. Й загалом саме тому Католицькі королі, володарі Іспанії, заздалегідь оточили Францію, яка їм загрожувала, низкою династичних шлюбів; і саме тому успіх Франциска I під Мариньяно (1515 р.) обернув проти нього всю силу європейської рівноваги – тієї рівноваги, яка була механізмом, помітним уже в XIII ст. Коли 1521 р. спалахнула війна між Валуа та Габсбурґами, механізм спрацював проти короля Французького з вигодою для Карла V, з ризиком (що не забарився датись узнаки)

сприяти провідному становищу Іспанії, тому, чим трохи раніше чи трохи пізніше зайнялось би саме собою американське срібло.

Однак хіба політичний неуспіх Франції не пояснювався також – і переважно – тим, що вона більше не була й не могла бути в центрі європейського світу-економіки? Центр багатства містився у Венеції, в Антверпені, в Ґенуї, в Амстердамі, й ці опори, що змінювали одна одну, були за межами французького простору. Була тільки одна, досить коротка мить, коли Франція знову наблизилась до першого місця, – під час війни за Іспанську спадщину, коли Іспанська Америка відкрилася для купців із Сен-Мало. Але нагода, тільки-но відкрившись, вислизнула. Загалом історія не сприяла надмірно формуванню французького національного ринку. Поділ світу відбувся без нього, навіть його коштом.

Чи не відчувала цього в якійсь невиразній формі й сама Франція? В усякому разі, вона намагалась, починаючи від 1494 р., утвердитися в Італії. Це їй не вдасться, і між 1494 та 1559 рр. італійське чарівне коло втратить керівництво європейським світом-економікою. Спроби й невдача повторяться через століття, бувши спрямованими в бік Нідерландів. Та, цілком імовірно, коли б 1672 р. голландська війна скінчилася французькою перемогою, яка напевне була можливою, центр світу-економіки перемістився б тоді з Амстердама до Лондона, а не до Парижа. Й саме в Лондоні він міцно закріпився б, коли 1795 р. французькі війська окупували Сполучені провінції.

Надмірність простору

Чи не була однією з причин неуспіхів Франції її відносно надмірна протяглість? Хіба наприкінці XVII ст. не уявлялась вона спостережливому Вільяму Петті як тринадцять Голландій, як три чи чотири Англії? Хіба не нараховувала вона вчетверо чи вп'ятеро більше населення, ніж ця остання, і вдесятеро більше, ніж перша з них? Вільям Петті навіть твердив, буцімто Франція мала у 80 разів більше орних земель, ніж Голландія, тимчасом як насправді її "багатство" було тільки втричі більше за багатство Сполучених провінцій[175]. Якщо сьогодні, взявши за одиницю виміру маленьку Францію (550 000 кв.км), ви стали б шукати державу в тринадцять разів більшу, ніж вона (7 150 000 кв.км), то отримали б обсяг Сполучених Штатів. Артур Юнґ міг іронізувати з приводу руху між Парижем та Орлеаном, та, якби, врешті-решт, шляхом перенесення ми наклали б на Лондон мережу французьких комунікацій XVIII ст., що мала за центр Париж, ці шляхи в усіх напрямах загубились би в морі. На широкому просторі будь-який рух такого самого обсягу "розчиняється".

Абат Ґаліані казав з приводу Франції 1770 р., що "вона більше не схожа на Францію часів Кольбера й Сюлі"[176]; він вважав, що країна сягнула меж свого розширення; з двадцятьма мільйонами жителів вона не змогла б збільшити масу своїх виробів, не порушуючи тієї міри, яку накидала економіка всього світу. Достоту так само, якби вона мала флот у такій самій пропорції, як Голландія, цей флот, збільшений у 3, в 10 або в 13 разів, був би за межами тих пропорцій, які могла б сприйняти світова економіка[177]. Ґаліані, найпроникливіша людина свого століття, зачепив найболючіше місце. Франція була передусім своєю власною жертвою, жертвою густоти населення, свого обсягу, ясна річ, мала й свої переваги: якщо Франція постійно протистояла чужоземним уторгненням, то все ж таки внаслідок своєї великості; її годі було пройти всю, завдати їй удару в серце.

Та й її власні зв'язки, розпорядження уряду, рухи й імпульси її внутрішнього життя, технічний поступ відчували ті самі труднощі під час руху з одного краю країни до іншого. Навіть Релігійним війнам не вдалося охопити водночас увесь її простір. Хіба не твердив Альфонс Олар, історик Революції, що навіть Конвент відчував величезні труднощі, доводячи "свою волю до всієї Франції"?[178]

Втім, деякі державні діячі, й не такі вже незначущі, відчували, що протяглість королівства аж ніяк не сприяла збільшенню його могутності. Принаймні саме цього сенсу я надав би такій самій собою цікавій фразі з листа герцоґа де Шевреза Фенелонові: "Франція, якій особливо пасує зберігати *достатні кордони...*"[179]. Тюрґо говорив у загальних категоріях, і не про Францію зокрема, але чи можна собі уявити, аби англієць або голландець писав: "Та максима, що від держав, щоб їх зміцнити, слід відсікати провінції, як відтинають гілки в дерев, ще довго залишиться в книгах, перш ніж з'явиться в порадах володарів"?[180] Безперечно, можна мріяти про Францію, яка не збільшувалася б так швидко. Бо її територіальна протяглість, з багатьох причин сприятлива для монархічної держави й, може, для французької культури та для віддаленого майбутнього країни, дуже стримувала розвиток її економіки. Якщо провінції погано сполучалися між собою, це означало, що вони розташовувалися в межах території, де відстані були переважно перешкодою. Навіть щодо збіжжя загальний ринок функціонував погано. Франція, виробник-гігант, бувши жертвою своїх обсягів, споживала свою продукцію на місці; перебої в постачанні, навіть голод були там парадоксально й по суті можливі ще у XVIII ст.

То була ситуація, яка збережеться доти, коли залізниці сягнуть віддалених сільських районів. Іще 1843 р. економіст Адольф Бланкі писав, що комуни округу Кастеллан у департаменті Нижні Альпи "більше віддалені від французького впливу, ніж Маркізькі острови... Зв'язки не великі й не малі – їх просто немає"[181].

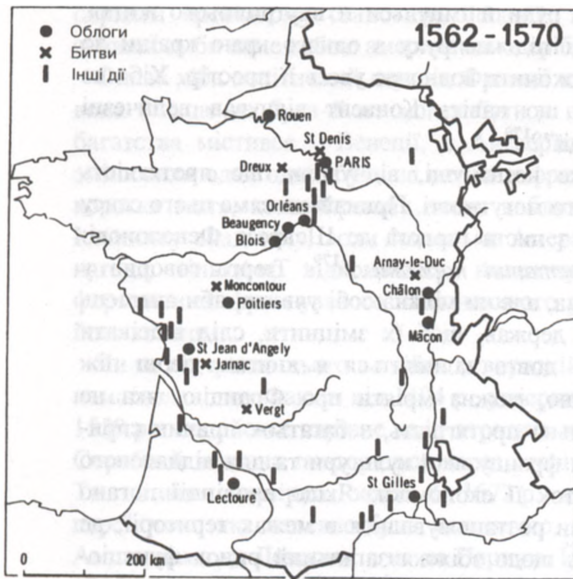
Париж плюс Ліон, Ліон плюс Париж

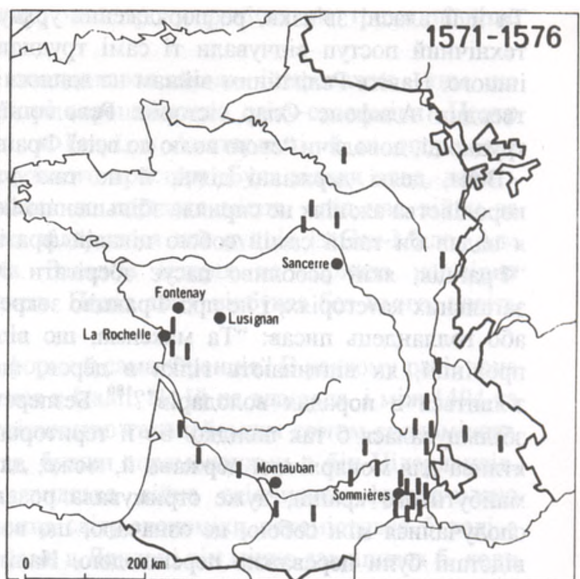
Нема нічого дивного, якщо такий широкий простір, який важко було ефективно зв'язати, не прийшов природним способом до повного об'єднання довкола єдиного центру. Двоє міст виборювали одне в одного право на керівництво французькою економікою: Париж та Ліон. Це, безперечно, було однією з неусвідомлюваних слабкостей французької системи.

Загальні історії Парижа, які надто часто розчаровують, недостатньо вписують історію величезного міста в рамки долі Франції. Вони недостатньо уважливі до економічної активності та економічної влади міста. З цього погляду розчаровують нас і історії Ліона: занадто регулярно вони пояснюють Ліон "через" Ліон. Вони, звісно, добре показують зв'язок між піднесенням Ліона та ярмарками, які наприкінці XV ст. зробили з міста економічну вершину королівства. Але:

1) заслуга цього надто широко приписується Людовікові XI;

2) слідом за Ришаром Ґасконом треба знову й знову повторювати, що ліонські ярмарки були створінням італійських купців, які розмістили їх у межах своєї досяжності, біля самого кордону королівства; що в цьому полягає свідоцтво підлеглості французів міжнародній економіці. Трохи перебільшуючи, скажімо, що для італійців Ліон у XVI ст. був тим самим, чим для європейців – Кантон при експлуатації Китаю у XVIII ст.;

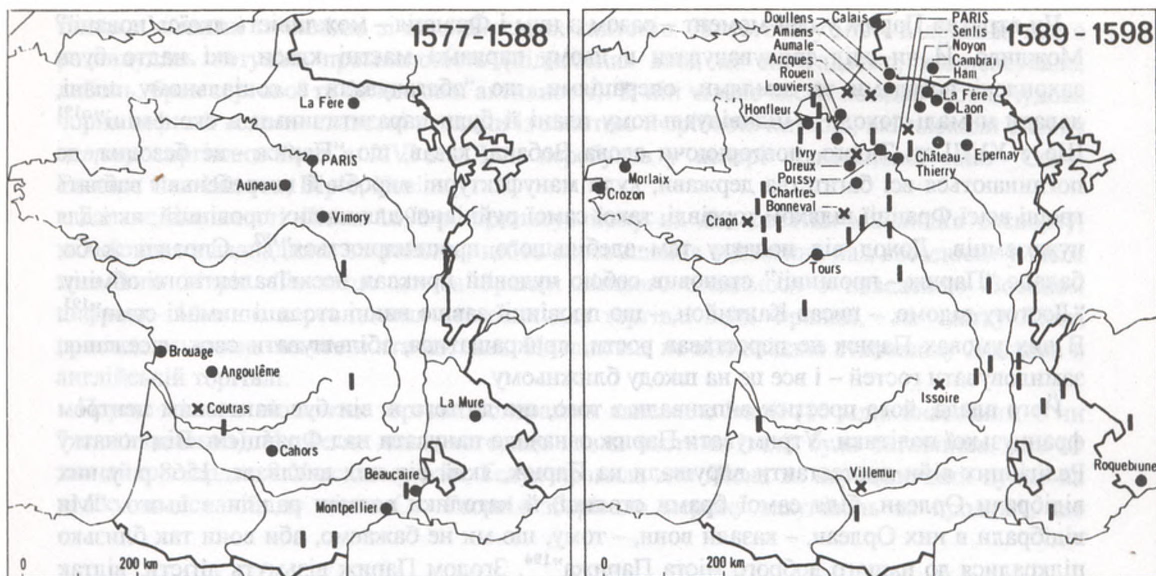
РЕЛІГІЙНИМ ВІЙНАМ НЕ ВДАЛОСЯ ВРАЗ ОХОПИТИ ВЕЛИКЕ ФРАНЦУЗЬКЕ КОРОЛІВСТВО НАВІТЬ ПІСЛЯ СХОДЖЕННЯ НА ПРЕСТОЛ ГЕНРІХА IV

На картах збережено позначки лише найважливіших боїв (за даними написаного Анрі Мар'єжолем тому)

3) історики Ліона недостатньо уважні до феномена біполярності Парижа та Ліона, яка була структурною особливістю французького розвитку, що наполегливо нагадувала про себе.

Тією мірою, якою Ліон був створінням італійських купців, усе в Ліоні йшло щонайліпше, поки ці останні господарювали в Європі. Та після 1557 р. становище погіршилося. Криза 1575 р. і крахи десятиріччя 1585 – 1595 рр.[182], роки депресії й дорогих грошей (1597 – 1598 рр.)[183] посилили рух назад. Головні функції міста на Роні перейшли до Ґенуї. Але ж Ґенуя містилась за межами Франції, в рамках величезної Італійської імперії. Вона черпала свою силу в самій силі й ефективності цієї імперії, а насправді – в далекій гірничодобувній активності Нового Світу. Й тією мірою, якою й далі існувала, підтримуючи одна одну, ця сила й ефективність, аж до 20-30-х років XVII ст., Ґенуя до того часу, або майже до того часу, панувала над фінансовим і банківським життям Європи.

З того часу Ліон перебував у другорядному становищі. Грошей не бракувало тут, подеколи їх було занадто багато, вони більше не знаходили собі використання з колишньою вигодою. Мав слушність Ж.Жентил да Силва[184]: в торговому плані Ліон залишався оберненим до всієї Європи, але дедалі більше ставав французьким ринком, містом, куди спливалися капітали королівства, які прагнули золотих ґарантій ярмарків та реґулярного відсотка з "депозиту", тобто з переказів платежів з ярмарку на ярмарок. Минулі ті чудові дні, коли Ліон, як вважалося, "диктував закони решті ринків Європи", коли його торговельна й фінансова активність зачіпали "своєрідний багатокутник – від Лондона до Нюрнберґа, Мессини й Палермо, від Алжира до Лісабона й від Лісабона до

«Історії Франції» Лавісса). З цього випливає очевидне спрощення. Одначе ясно, що не всі ці події збігалися, що простір чинив опір «заразі». Навіть завершальна фаза війн, за часів Генріха IV, розгорталася передусім на півночі країни.

Нанта й Руана" (й не забуваймо вельми важливого перевалочного пункту в Медина-дель-Кампо[185]). 1715 р. прохання з Ліона вдовольняється досить скромною заявою: "Наш ринок звичайно диктує закони *всім провінціям*"[186].

Чи не цей спад утвердив пріоритет Парижа? Бувши витісненими вихідцями з Лукки в останню третину XVI ст., ліонські флорентійці дедалі більше звертались до "державних фінансів, міцно утвердившись у Парижі під заступницьким крилом влади"[187]. Пильно простеживши за цим переміщенням італійських фірм, зосібна фірми Каппоні, Френк Спунер виявив зсув у напрямі французької столиці, зрівнянний, на його думку, з найважливішим переходом від Антверпена до Амстердама[188]. Звичайно, перехід спостерігався, та Дені Рише, який наново розглянув матеріал, справедливо твердить, що наданий Парижу шанс, якщо такий шанс був узагалі, залишався без серйозних наслідків. "Кон'юнктура, що викликала занепад Ліона, забезпечила дозрівання зародків паризького зростання, – пише він, – але вона не спричинилася до зміни функцій. Ще 1598 р. Париж не мав інфраструктури, потрібної для великої міжнародної торгівлі: ні ярмарків, зрівнянних з ярмарками Ліона чи П'яченци, ні солідно організованого вексельного ринку, ні капіталу випробуваних технічних засобів"[189]. Це не означає, що Париж – політична столиця, місце зосередження королівського податку й величезного нагромадження багатств, споживчий ринок, який витрачав чималу частину доходів "нації", – не мав ваги в економіці королівства й у перерозподілі капіталів. Наприклад, паризькі капітали були присутні в Марселі від 1563 р.[190], а паризькі ґалантерейники з Шести корпорацій дуже рано включилися до зисковної торгівлі на далекі відстані. Та загалом паризьке багатство було погано залучене до виробництва або навіть просто до товарів.

Чи втратив Париж у цей момент – разом з ним і Франція – можливість якоїсь новації? Можливо. Й чи слід звинувачувати в цьому паризькі маєтні класи, які надто були захоплені посадами та землями, операціями, що "збагачували в соціальному плані, давали чималі доходи в індивідуальному плані й були паразитичними в економіці"?[191] Ще у XVIII ст. Тюрґо, повторюючи слова Вобана, казав, що "Париж – це безодня, де поглинаються всі багатства держави, куди мануфактурні вироби й витребеньки ваблять гроші всієї Франції шляхом торгівлі, такої самої руйнівної для наших провінцій, як і для чужоземців. Доход від податку там здебільшого процинрдюється"[192]. Справді ж бо, баланс "Париж – провінції" становив собою чудовий приклад нееквівалентного обміну. "Достоту відомо, – писав Кантийон, – що провінції завше винні столиці чималі суми"[193]. В цих умовах Париж не переставав рости, прикрашатися, збільшувати своє населення, замиловувати гостей – і все це на шкоду ближньому.

Його влада, його престиж випливали з того, що до того ж він був наказовим центром французької політики. Утримувати Париж означало панувати над Францією. Від початку Релігійних війн протестанти вирушали на Париж, який від них вислизне. 1568 р. у них відібрали Орлеан, біля самої брами столиці, й католики вельми раділи з цього. "Ми відібрали в них Орлеан, – казали вони, – тому, що ми не бажаємо, аби вони так близько підкралися до нашого доброго міста Парижа"[194]. Згодом Париж візьмуть лігісти, відтак Генріх IV, потім фрондери, які змогли зробити тільки одне: дезорганізувати місто. На велике обурення того неґоціанта, який жив у Реймсі й, отже, в затінку столиці. "Якщо Париж відчуває труднощі в своєму нормальному житті," – писав він, – то "справи (припиняться) в інших містах як Франції, так і чужоземних королівств, аж до самого Константинополя"[195]. Для цього провінційного буржуа Париж був пупом землі.

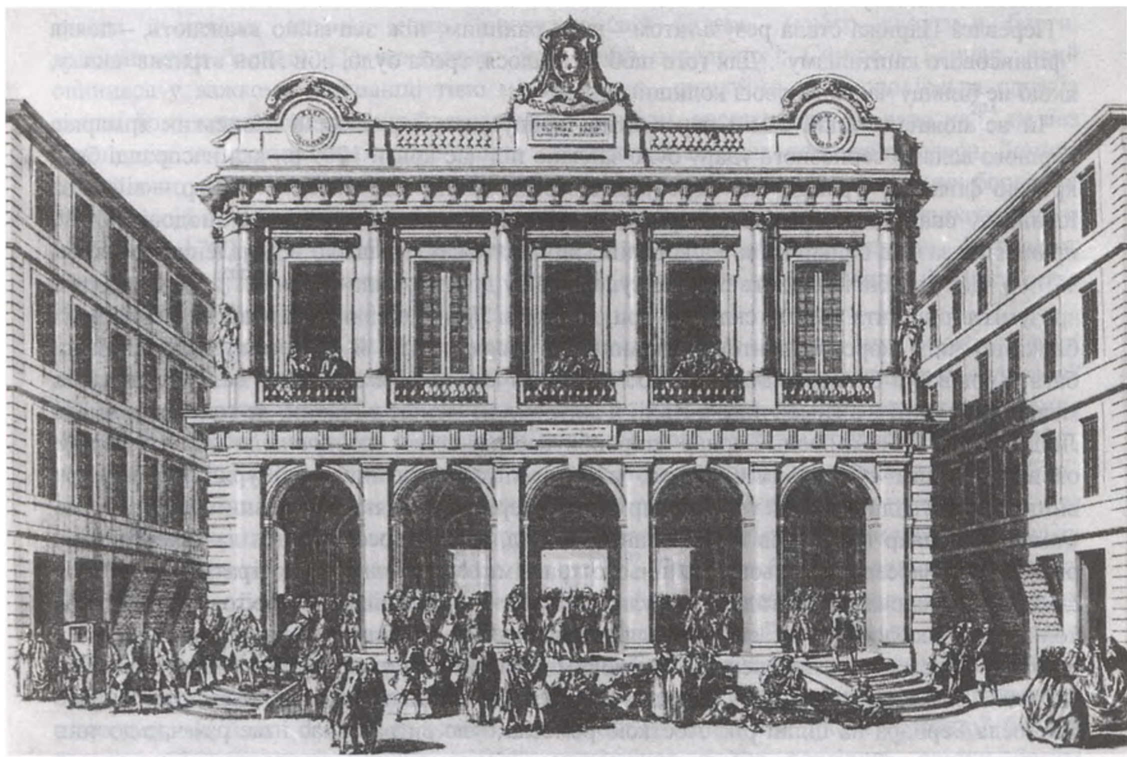
Ліон не міг похвалитися таким престижем, ні зрівнятися з незвичайними обсягами столиці. Одначе якщо Ліон і не був "монстром", то за масштабами тих часів він був великим містом, тим більш значущим за площею, що, як пояснював один мандрівець, "він має у своїй фортечній огорожі свої стрільбища, свої цвинтарі, виноградники, поля, луки та інші угіддя". Й цей самий мандрівець, мешканець Страсбурґа, додає: "Подейкують, що за день у Ліоні робиться більше справ, ніж у Парижі за тиждень, бо саме тут переважно перебувають оптовики. Одначе Париж провадить більшу роздрібну торгівлю"[196]. "Ні, – каже один розважливий англієць, – Париж не найбільше торгове місто королівства. Той, хто це твердить, плутає купців і крамарів (*tradesmen* та *shopkeepers*). У чому перевага Ліона, то це в його неґоціантах, його ярмарках, його вексельному ринку, його різноманітних промислах"[197].

Звіт, складений у канцеляріях інтендантства щодо становища Ліона в 1698 р., дає досить задовільну картину стану здоров'я міста[198]. Там широко перераховуються природні переваги, які дають містові водяні шляхи, що забезпечують доступ до сусідніх провінцій і за кордон. Його ярмарки, що існували понад два століття, й далі процвітали; як і в давніші часи, вони відбувалися чотири рази на рік за одними й тими самими правилами; платіжні сходини завше відбуваються вранці, від 10 години до полудня, в лоджії Біржі, й "трапляються такі платіжні розрахунки, коли вкладається уґод на два мільйони, а готівкою не виплачують і ста тисяч екю"[199]. "Депозит", рушій кредиту шляхом репорту платежу з одного ярмарку на інший, функціонував досить легко, бо плекався він "прямо (за рахунок) гаманця громадян, які черпають вигоду зі своїх грошей на ринку"[200]. Машина й далі крутилася, хоча багато італійців, зокрема флорентійці, які були "винахідниками ринку", полишили місто. Прогалини заповнили ґенуезькі купці, а

також п'ємонтці та вихідці зі швейцарських кантонів. До того ж у місті й довкола нього розвинулась потужна промисловість (піднесення якої, як ми гадаємо, компенсувало, либонь, брак торгової та фінансової активності). В ній чільне місце посідав шовк, чудова чорна тафта й вельми славетні тканини із золотою й срібною ниткою, які плекали сильну *оптову* торгівлю. Вже в XVI ст. Ліон перебував у центрі промислової зони – Сент-Етьєнн, Сен-Шамон, Вір'є, Невіль.

Баланс діяльності Ліона 1698 р. приписує йому на два десятки мільйонів експорту, мільйонів на дванадцять закупівель, цебто перевищення вивезення над ввезенням у вісім мільйонів ліврів. Та якщо ми за браком ліпшого згодимося з наведеною Вобаном цифрою – 40 млн. перевищення ввезення для торгівлі всієї Франції, – на частку Ліона припаде всього-на-всього п'ята частина. Це напевне не відповідало становищу Лондона в англійській торгівлі.

Перше місце в ліонських торгових операціях належало Італії (10 млн. вивезення, 6 чи 7 млн. ввезення). Чи це не доказ того, що певна частина Італії була активніша, ніж це звичайно твердять? У всякому разі, Ґенуя правила для Ліона за перевалочний пункт на шляху до Іспанії, де місто Св. Георгія зберігало мережу закупівель та продажу, що

Нова Ліонська біржа, збудована 1749 р. (Національна бібліотека.)

вражала уяву. Зате Ліон мало мав зв'язків з Голландією й лише трохи більше – з Англією. Він і далі багато працював разом із середземноморською зоною, під знаком минулого та його спадщини.

Париж бере гору

Отже, Ліон, незважаючи на свою енергію, що збереглася, мало спирався на Європу, що найбільше просунулася вперед, і на світову економіку, яка перебувала тоді на піднесенні. Але ж у протистоянні столиці надпотуга, яка ґрунтувалася на зовнішніх чинниках, була б для Ліона єдиним засобом накинути себе як центр французької активності. В боротьбі між обома містами, яка дуже погано визначається й простежується, Париж у кінцевому підсумку візьме гору.

Проте його перевага, що утверджувалася повільно, здійсниться тільки у вельми специфічній формі. Справді ж, Париж не отримав торгової перемоги над Ліоном. Іще за часів Неккера, близько 1781 р., Ліон залишався, безперечно, першим центром французької торгівлі: вивезення становило 142,8 млн. ліврів, ввезення – 68,9 млн., загальний торговий обіг – 211,7 млн., а валове перевищення вивезення над ввезенням –73,9 млн. ліврів. І якщо не брати до уваги коливання вартості турського лівра, ці цифри збільшувалися в 9 разів порівняно з 1698 р. А Париж у той самий період мав усього 24,9 млн. ліврів загального торгового обігу (вивезення плюс ввезення), тобто трохи більше за одну десяту ліонського балансу[201].

Перевага Парижа стала результатом – куди ранішим, ніж звичайно вважають, – появи "фінансового капіталізму". Для того щоб це сталося, треба було, аби Ліон втратив частку, якщо не більшу частину, своєї колишньої ролі.

Чи не можна в такій самій перспективі припустити, що системі ліонських ярмарків першого вельми серйозного удару було завдано під час кризи 1709 р., яка насправді була кризою фінансів Франції, що перебувала в стані війни від моменту 1701 р. – війни за Іспанську спадщину? Самюель Бернар, постійний позичкодавець уряду Людовіка XIV, практично зазнав банкрутства на королівських платежах, зрештою відкладених до квітня 1709 р. Документів і свідоцтв про цю суперечливу драму є сила-силенна[202]. Залишалося б зрозуміти підґрунтя вельми складної гри, яка, крім Ліона, цікавила передусім женевських банкірів, чиїм кореспондентом, спільником, а вряди-годи й рішучим супротивником багато років був Самюель Бернар. Щоб отримати капітали, які могли б виплачуватися за межами Франції – в Німеччині, в Італії й анітрохи не менше в Іспанії, де воювали війська Людовіка XIV, – Самюель Бернар запропонував женевцям як *ґарантію* відшкодування отриманих ним сум грошові білети, що їх випускав французький уряд від 1701 р.; виплати відбувалися відтак у Ліоні в ярмаркові терміни завдяки переказним векселям, які Самюель Бернар виписував на Бертрана Кастана, свого кореспондента на тамтешньому ринку. Щоб забезпечити цього останнього коштами, "йому надсилали тратти для оплати *слідом* за ярмарками". Загалом то була фіктивна гра, в якій, утім, ніхто не програвав, коли все йшло добре, гра, яка дозволяла платити женевським та іншим кредиторам то готовою монетою, то знеціненими грошовими білетами (з урахуванням, як тоді казали, "втрати" на них). Основна частина розрахунків щоразу переносилась для самого Самюеля Бернара на цілий рік. Абеткою ремесла було виграти час і ще раз час до того моменту, коли тобі самому заплатить король, що ніколи не було легкою справою.

А що генеральний контролер швидко вичерпав легкі й надійні розв'язання, то довелося

вигадувати інші. Саме тому 1709 р. наполегливо твердили про створення банку, який був би приватним або державним. Його роля? Позичати гроші королю, який одразу ж позичить їх діловим людям. Такий банк випускав би кредитні білети, що давали б відсотки, які б обмінювалися на королівські грошові білети. Це означало б підвищити курс цих білетів. Хто в Ліоні не радів тоді з цих добрих новин!

Цілком очевидно, що коли б операція вдалася, то всі грошові тузи опинилися б під владою Самюеля Бернара, "концентрація" відбувалась би з вигодою для нього, йому б належало керувати банком, підтримувати білети, переміщувати їхні маси. Генеральний контролер фінансів Демаре дивився на таку перспективу без будь-якого вдоволення. Була також опозиція з боку неґоціантів великих портів та торгових міст Франції, можна майже сказати, "націоналістична" опозиція. "Твердять, – писав один непоказний персонаж, безперечно, підставна особа, – що пани Бернар, Ніколя та інші євреї, протестанти й чужоземці запропонували взяти на себе заснування сього банку... Було б куди справедливіше, якби цим банком керували уродженці Французького королівства, римські католики, які..., запевняють Його Величність у своїй відданості"[203]. Насправді цей банківський проект починався, як ми б сказали сьогодні, справжнім прийомом гри в покер, схожим на той, який 1694 р. скінчився створенням Англійського банку. У Франції він зазнав невдачі, й ситуація швидко погіршилась. Усі перелякались, і існуюча система почала осідати, наче картковий будиночок, особливо коли в перший тиждень квітня 1709 р. Бертран Кастан, не без підстав сумніваючись у "міцності" Самюеля Бернара, відмовився, бувши, згідно з правилами, викликаний на Біржу, взяти виписані на нього тратти й заявив, що не може "поєднати свій баланс" (цебто оплатити борги, врівноважити баланс). Це викликало "небачений переполох". Самюель Бернар, який опинився у важкому становищі тією мірою, якою – визнаймо це – королівська служба втягла його в ускладнення, що їх неможливо описати, врешті-решт 22 вересня[204] не без труднощів та нескінченних переговорів домігся від генерального контролера Демаре "постанови, яка давала йому змогу відкласти на три роки" сплату його власних боргів. У такий спосіб він уник банкрутства. Втім, кредит короля було відновлено з надходженням 27 березня 1709 р. "7 451 178 турських ліврів" у вигляді коштовних металів – "у реалах, зливках і посуді", – вивантажених у Пор-Луї кораблями з Сен-Мало й Нанта, що повернулися з Південних морів[205].

Та більше, ніж ця складна й заплутана фінансова драма, в центрі нашої уваги є нині ліонський ринок. Якою могла бути його міць того 1709 р. перед лицем розладу платежів? Це важко сказати через самих ліонців, швидких на скарги та надмірне очорнювання становища. Проте ринок уже п'ятнадцять років відчував серйозні труднощі. "Від 1695 р. німці й швейцарці пішли з ярмарків"[206]. Пам'ятна записка, що належить до 1697 р., відзначала навіть досить цікаву практику (яка, до речі, застосовувалася на активних, але традиційних ярмарках Больцано): репорти з ярмарку на ярмарок робилися "нотатками (*nottes*), що їх кожен заносить до свого балансу"[207]. Отже, то була гра записів у точному значенні слова: борги й кредити *не оберталисъ* у формі "векселів на подавця та простих векселів". Тож ми не в Антверпені. Вузький гурт "капіталістів" залишив за собою зиски з "сум, відданих у борг" при ярмаркових репортах. То була гра в замкненому кругообігові. Нам вельми побіжно пояснюють: якби нотатки (*nottes*) обертались з передавальними написами, які йшли б один за одним, то "дрібні неґоціанти й дрібні торговці" були б "спроможні провадити більше справ", утручатися в цю торгівлю, звідки багаті неґоціанти... навпаки, намагаються їх усунути". Така практика суперечила всьому, що

стало правилом "на всіх торгових ринках Європи", але вона збережеться до кінця існування ліонських ярмарків[208]. Можна гадати, що вона не сприяла активізації ліонського ринку та його захистові від міжнародної конкуренції.

Бо ця остання існувала: Ліон, який постачався іспанськими піастрами *через* Байонну, бачив, як з міста відпливали срібні й навіть золоті монети до нормальних пунктів призначень, на кшталт Марселя, або Леванту, чи Монетного двору Страсбурґа, але ще більше – задля підпільного й до того ж значного обігу – в напрямі Женеви. За готівку деякі ліонські купці отримували *через* Женеву амстердамські векселі на Париж із чималим зиском. Чи було це вже свідченням підпорядкованого становища Ліона? Листи, які генеральний контролер фінансів отримував від Трюдена, ліонського інтенданта, переважно відбивають нарікання купців міста, перебільшені або неперебільшені[209]. Послухати їх, то Ліону загрожувала небезпека позбутися своїх ярмарків та своїх кредитних операцій через женевську конкуренцію. "Слід побоюватися, – зазначалось у листі Трюдена до Демаре від 15 листопада 1707 р., – аби до Женеви не переносили без упину всю комерцію ліонського ринку. Женевці ще який час тому мали намір улаштувати в себе вексельний ринок, провадячи на ньому розрахунки та виплати на ярмарках як у Ліоні, так і в Нові та Лейпцигу"[210]. Чи було це реальністю? Чи погрозою, якою потрясали, аби вплинути на ухвали уряду? В усякому разі, через два роки ситуація була серйозною. "Ця справа Бернара, – відзначає в одному з листів Трюден, – необоротно сколихнула ліонський ринок, він щоденно стає дедалі гіршим"[211]. Справді ж, у технічному сенсі купці блокували функціонування ринку. Звичайно в Ліоні платежі "провадяться майже всі на папері або балансуються переказами рахунків, тож дуже часто в платежі на 30 млн. не беруть участі 500 000 л(ізрів) у монеті. З вилученням сієї допомоги записів платежі стали неможливими, навіть якби було і в сто разів більше монети, ніж звичайно". Цей фінансовий страйк навіть сповільнив виробництво ліонських мануфактур, які працювали тільки на кредиті. Наслідок: "Вони почасти зупинились і прирекли на милостиню від 10 до 12 тис. робітників, у яких до того ж нема нічого, аби існувати під час припинення роботи. Число сих людей збільшується щодня, й доводиться побоюватись, що не залишиться ні виробництва, ні комерції, якщо їм не нададуть швидкої допомоги..."[212] Ось що було надмірним, одначе в жодному разі не безпричинним. У всякому разі, ліонська криза відбилася луною на всіх французьких ринках та ярмарках. Один лист від 2 серпня 1709 р. відзначав, що ярмарок у Бокері "був пустельний", що на ньому панує велика "вбогість"[213]. Зробімо висновок: глибока криза, що досягла кульмінації в Ліоні 1709 р., не піддається ні повній оцінці, ні точному вимірові, одначе ж вона була вельми гостра.

Зате не підлягає сумніву, що успіх Ліона, який уже заперечувався, не вистояв проти раптової й бурхливої кризи системи Лоу. Чи місто мало рацію, відмовившись від розташування в себе Королівського банку? Такий банк напевне став би конкурентом традиційним ліонським ярмаркам, завдав би їм шкоди або звів би їх нанівець[214], але ж він, безперечно, пригальмував би й злет Парижа. Бо тоді вся Франція, мовби охоплена лихоманкою, поривалась до столиці, створюючи на вулиці Кенканпуа, справжній Біржі, жахливу тисняву – таку саму, якщо не більшу, метушливу, як тиснява на лондонській Іскейндж-аллі. В остаточному підсумку провал системи Лоу позбавить Париж і Францію Королівського банку, створеного Лоу 1716 р., але уряд не забариться 1724 р. запропонувати Парижеві нову Біржу, гідну тієї фінансової ролі, яку надалі відіграватиме столиця.

Готель «Суассон» 1720 р. Лоу запроваджує там торгівлю «паперами», перш ніж організувати її на вулиці Кенканпуа. (Національна бібліотека.)

Відтоді успіх Парижа тільки зміцнюватиметься. Одначе безперечний остаточний поворот у його безперервному поступальному русі стався досить пізно, приблизно в 60-х роках XVIII ст., у проміжку між зміною союзів (ідеться про укладення в середині 50-х років XVIII ст. союзу з Австрією, спрямованого проти Пруссії, що означало відмову від традиційної антигабсбурзької політики французької монархії. – *Приміт.ред.*) та завершенням Семилітньої війни. "Париж, який опинився тоді в привілейованому становищі, в самому центрі своєрідної континентальної системи, що охоплювала всю Західну Європу, був пунктом, де сходилися нитки економічної мережі, поширення якої більше не наштовхувалось, як у колишні часи, на ворожі політичні бар'єри. Перешкоду у вигляді габсбурзьких володінь, між якими впродовж двох століть було затиснуто Францію, було подолано... З моменту утвердження Бурбонів у Іспанії та в Італії й до моменту зміни союзів можна простежити розширення довкола Франції відкритої для неї зони: Іспанія, Італія, Південна й Західна Німеччина, Нідерланди. Й надалі шляхи з Парижа до Кадиса, з Парижа до Ґенуї (а звідти – до Неаполя), з Парижа до Остенде та Брюсселя (перевалочного пункту на шляху до Відня), з Парижа до Амстердама будуть вільні, впродовж тридцяти років жодного разу їх не закриє війна (1763 – 1792 рр.). Париж став тоді такою самою мірою політичним, як і фінансовим перехрестям континентальної частини європейського Заходу, – звідси й розвиток ділової активності, збільшення припливу капіталів"[215].

Це наростання притягальної сили Парижа почало відчуватися як у середині країни, так і за її межами. Та чи могла столиця, посеред своїх земель, посеред своїх розваг та видовиськ, бути вельми великим економічним центром? Чи могла вона бути ідеальним центром для національного ринку, втягненого в жваве міжнародне змагання? Ні, не могла, наперед відповідав у пам'ятній записці, складеній на початку століття (1700 р.), Деказо дю Алле (*Des Cazeaux du Hallays*), представник Нанта в Раді торгівлі[216]. Шкодуючи з приводу не досить шанобливого ставлення французького суспільства до неґоціантів, він почасти приписував це тій обставині, що "чужоземці (він, цілком очевидно, має на увазі голландців та англійців) мають у себе вдома жвавіше й більш справжнє уявлення про велич та благородство комерції, ніж ми, бо двори сих держав, містячись усі в морських портах, мають змогу відчутно побачити, дивлячись на кораблі, які приходять з усіх боків, навантажені всіма багатствами світу, наскільки ця комерція заслуговує на схвалення. Якби французькій торгівлі так само поталанило, не знадобилося б інших приваб, аби обернути всю Францію на неґоціантів". Та Париж не стоїть на Ла-Манші. 1715 р. Джон Лоу, розмірковуючи над вихідними засновками своєї авантюри, бачив "межі для шанолюбних задумів щодо Парижа як економічної метрополії, бо, оскільки це місто віддалене від моря, а річка несудноплавна (це, безперечно, означає: неприступна для морських кораблів), з нього не можна зробити зовнішньо-торговельну столицю, а він може стати найпершим у світі вексельним ринком"[217]. Париж навіть за часів Людовіка XIV не буде найпершим фінансовим ринком світу, але незаперечно першим таким ринком для Франції. Проте, як це й невиразно передбачив Лоу, першість Парижа не була повною. Й французька біполярність триватиме й далі сама собою.

За диференціальну історію

Усі напруги й протистояння французького простору не зводилися до конфліктної ситуації між Парижем та Ліоном. Та чи мали ці відмінності й ці напруженості самі собою якесь спільне значення? Саме це твердять окремі історики.

На думку Френка Спунера[218], Франція XVI ст. загалом поділялась паризьким меридіаном на дві частини. На схід від нього лежали переважно континентальні реґіони: Пікардія, Шампань, Лотаринґія (яка ще не стала французькою), Бурґундія, Франш-Конте (яка ще була іспанською), Савойя (яка підлягала Турину, але яку французи окуповували від 1536-го до 1559 р.), Дофіне, Прованс, долина Рони, більш чи менш широкий шмат Центрального масиву, нарешті, Ланґедок (або якась частина Ланґедоку); а на захід від цього меридіана – реґіони, що прилягають до Атлантики або до Ла-Маншу. Відмінність між двома цими зонами можна встановити за обсягом карбування монети – критерієм прийнятливим, але й проблематичним. Проблематичним, бо доводиться визнати, що все ж таки в "обділеній" зоні лежали Марсель та Ліон. А проте контраст цілком очевидний – наприклад, між Бурґундією, відданою на ласку мідяної монети[219], та Бретанню чи Пуату, звідкіль надходили й де були в обігу іспанські реали. Рушійними центрами цієї Західної Франції, яку в XVI ст. активізувало пожвавлення судноплавства в Атлантиці, виявилися б Дьєп, Руан, Гавр, Онфлер, Сен-Мало, Нант, Ренн, Ла-Рошель, Бордо, Байонна, тобто, якщо відкинути Ренн, ґірлянда портів.

Залишалося б дізнатись, коли й чому це піднесення Заходу сповільнилось, а відтак зійшло нанівець, незважаючи на зусилля французьких моряків та корсарів. Про це запитували себе А. Л. Роуз[220] і деякі інші історики, щоправда, не знайшовши досить ясної

відповіді. Зупинитися на рубежі 1557 р., на рокові жорстокої фінансової кризи, що посилила ймовірний спад у інтерциклі 1540 – 1570 рр., означало б висунути звинувачення якомусь перебою в системі торгового капіталізму[221]. Ми майже впевнені в існуванні такого перебою, але не в такому ранньому відступі приатлантичного Заходу. До того ж, як вважає П'єр Леон[222], Західна Франція, "широко відкрита впливам з боку океану, була (ще в XVII ст.) Францією багатою... на сукна й полотно від Фландрії до Бретані й до Мена, яка набагато переважала внутрішню Францію, країну рудень та металургії". Отже, контраст Захід – Схід був присутній, *либонь*, до самого початку самостійного правління Людовіка XIV; але хронологічний рубіж невиразний.

Одначе ж трохи раніше чи трохи пізніше накреслилась нова лінія поділу, від Нанта до Ліона[223]; цього разу не в меридіальному, а мовби в широтному напрямі. На північ – Франція надактивна, підприємлива, зі своїми відкритими полями й кінними запрягами; на південь, навпаки, та Франція, яка, за кількома блискучими винятками, безперестану відставатиме дедалі більше. На думку П'єра Ґубера[224], буцімто були навіть дві кон'юнктури: одна для Півночі, під знаком відносно доброго здоров'я, і друга – для Півдня, під впливом раннього й сильного спаду. Жан Делюмо йде ще далі: "Треба відокремлювати, принаймні почасти, Францію XVII ст. від кон'юнктури на Півдні й до того ж перестати систематично розглядати королівство як єдине ціле"[225]. Якщо це твердження справедливе, то Франція ще раз призвичаїлась до зовнішніх умов світового економічного життя, яке орієнтувало тоді Європу на її північні зони й примусило неміцну й податливу Францію гойднутися в напрямі Ла-Маншу, Нідерландів та Північного моря.

Надалі лінія поділу між Північчю та Півднем майже не зсувалася з місця аж до початку XIX ст. За словами д'Анжевіля (1819 р.), вона ще пролягала від Руана до Евре, а далі до Женеви. На південь від неї "сільське життя дезурбанізується", роздрібнюється, "там починається з розпорошенням селянських будинків дика Франція". Це сказано надто сильно, та контраст очевидний[226].

Врешті-решт поділ поволі знову змінився, й на наших очах паризький меридіан просто знову вступив у свої права. Проте зони, які він розмежовував, змінили знак: на заході спостерігається слабкорозвиненість, "французька пустеля", на сході – зони, що просунулися вперед, пов'язані з панівною німецькою економікою, яка все захоплює.

Отже, гра двох Франції з роками змінювалась. Існувала не якась єдина лінія, яка раз і назавше поділила французьку територію, а лінії, які змінювали одна одну: щонайменше три такі лінії, хоча, безперечно, більше. Або, ліпше сказати, одна лінія, але така, що оберталася довкола своєрідної осі, як годинникова стрілка. Й це передбачало:

по-перше, що в заданому просторі поділ між поступом та відставанням без упину видозмінюватиметься, що розвиненість і слабкорозвиненість не були раз і назавше локалізовані, що *плюс* приходив на зміну *мінусові*, що суперечності цілого накладались на нижчі локальні відмінності: вони їх перекривали, не скасовуючи, дозволяючи побачити їх "наскрізь";

по-друге, що Францію як економічний простір можна пояснити, тільки помістивши її в європейський контекст, що очевидне піднесення країн на північ від лінії Нант – Ліон від XVII до XIX ст. пояснювалося не самими лише ендогенними причинами (перевагою трипільної сівозміни, зростанням числа селянських робочих коней, пожвавленим демографічним піднесенням), а також і екзогенними чинниками – Франція змінювалась при контакті з панівною кон'юнктурою Північної Європи так само, як у XV ст. її вабив блиск Італії, а відтак у XVI ст. – Атлантичний океан.

За лінію Руан – Женева або проти неї

Викладене вище щодо послідовного *двочленного поділу* французького простору в XV–XVIII ст. дає орієнтацію, але не залагоджує нескінченної суперечки про історичну розмаїтість цього простору. Справді, французька *множина* не поділяється на *підмножини*, які можна було б упевнено ідентифікувати, раз і назавше визначити: вони не переставали деформуватися, пристосовуватись, перегруповуватися, змінювати свою напругу.

Саме тому карта Андре Ремона (див.карти на с. 000 - 000), яка “випала” з чудового атласу Франції XVIII ст. (що його, може, він завершив, та, на жаль, не опублікував), пропонує не двочленний, а тричленний поділ залежно від різних рівнів біологічного пришвидшення зростання французького населення в добу Неккера. Справді, головна його риса – це та довга “затока”, що пролягала через французьку територію від Бретані до околиць Юри й утворювала зону скорочення населення або принаймні застою чи вельми слабкого демографічного зростання. Ця затока поділяла дві біологічно здоровіші зони: на північ – фіскальні округи Кана, Алансона, Парижа, Руана, Шалона на Марні, Суассона, Ам’єна, Лілля (рекорд тут належав Валансьєннському фіскальному округу, Трьом єпископатам, Лотарингії та Ельзасу), на південь – незвичайно пожвавлений простір, що простягся від Аквітанії до Альп. Саме там скупчувалось населення, яке приходило через Центральний масив, Альпи й Юру, з вигодою для міст, що поглинали людей, та багатих рівнин, які не прожили б без підтримки тимчасових мігрантів.

Отже, лінія від Руана (або від Сен-Мало, або ж від Нанта) до Женеви не була вирішальним розривом, який позначив би всі французькі суперечності. Зрозуміла річ, карта Андре Ремона – це не карта національного багатства, економічного відступу чи поступу, а карта спаду або демографічного піднесення. Там, де було багато людей, правилом виявлялась еміграція, промислова активність – чи то одна або друга, чи то обидві разом.

Зі свого боку, Мішель Морино за своєю звичкою стримано ставиться до будь-якого надто простого пояснення. Й отже, схема діаметра, який поділяє Францію й обертається довкола Парижа, не може мати прихильності з його боку. Наприклад, його скептицизм збуджує[227] лінія Сен-Мало – Женева, загалом – лінія д’Анжевіля, яку прийняв Е. Ле Руа Ладюрі. Критикуючи її, за арґумент Морино бере цифри торгового балансу в кожній з двох зон. Якщо вони й не стирають демографічної лінії, то все ж змінюють знаки: плюс переходить на Південь, мінус – на Північ. Без жодного сумніву, 1750 р. “зона, розташована на Півдні, набагато переважала ту, що лежала на Півночі. Дві третини чи навіть більше експорту йшло звідти. Ця перевага почасти визначалась поставками вин, почасти перерозподілом колоніальних товарів через порти Бордо, Нанта, Ла-Рошелі, Байонни, Лоріана й Марселя. Але трималась вона також і на могутності промисловості, здатної продавати полотна на 12,5 млн. турських ліврів (у Бретані), шовкових тканин та стрічок на 17 млн. (у Ліоні), а сукон і сукняних товарів – на 18 млн. (в Ланґедоці)”[228].

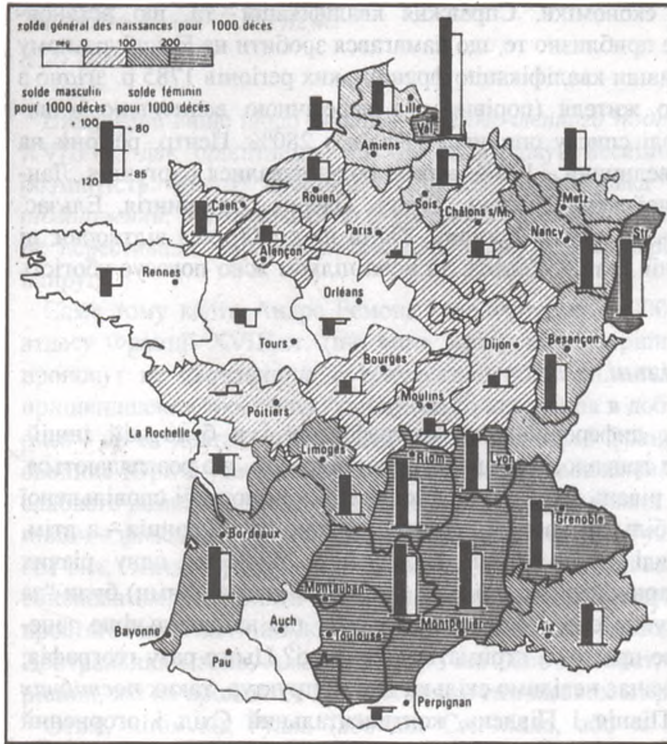
Тепер настала моя черга виказати скептицизм. Зізнаюсь, мене не переконує значення такого зважування різних Францій згідно з їхнім зовнішнім балансом. Зрозуміло, що вага самих тільки експортних галузей промисловості не може бути визначальною; що у світі минулого промисловість часто-густо була пошуком якоїсь компенсації в зонах убогості чи важкого життя. 12 млн. ліврів за бретонське полотно не робили з Бретані провінції, яка

йшла в авангарді французької економіки. Справжня кваліфікація – та, що встановлюється на основі ВНП. Але ж це приблизно те, що намагався зробити на Единбурзькому конгресі 1978 р. Ж.-К.Тутен, склавши кваліфікацію французьких регіонів 1785 р. згідно з *фізичним продуктом* на одного жителя (порівняно з пересічною величиною в національному масштабі)[229]. На чолі списку опинився Париж з 280%; Центр, регіони на Луарі та Роні сягнули середньої величини – 100%; нижче розташувалися Бургундія, Лангедок, Прованс, Аквітанія, піренейський Південь, Пуату, Овернь, Лотарингія, Ельзас, Лімузен, Франш-Конте; завершувала список Бретань. Карта на с. 000, яка відтворює ці оцінки, не подає якоїсь чіткої лінії Руан – Женева; та вона цілком ясно показує убогість Півдня.

Околиці морські та суходільні

Насправді в таких проблемах диференціальної географії, як і в будь-якій іншій, перспектива є різною залежно від тривалості хронологічних відрізків, що розглядаються. Хіба ж не було нижче за певний рівень змін, які залежали від, при потребі сповільненої кон'юнктури, протилежності ще більшої часової протяглості, так ніби Франція – а втім, будь-яка інша "нація" – насправді була тільки накладенням одна на одну різних реальностей, і найглибші з них (принаймні ті, що мені видаються наглибшими) були "за визначенням" (і це навіть приступне спостереженню) такими, що найповільніше занепадали, а отже, найнаполегливіше прагнули втриматися на місці? Цього разу географія, як потрібне "підсвічування", відзначає невідомо скільки таких структур, таких *постійних* відмінностей: гори й рівнини, Північ і Південь, континентальний Схід і огорнений океанськими туманами Захід... Такі контрасти тиснули на людей так само, і навіть більше, ніж економічні структури, що оберталися над цими людьми, то поліпшуючи, то обділюючи зони, де вони жили.

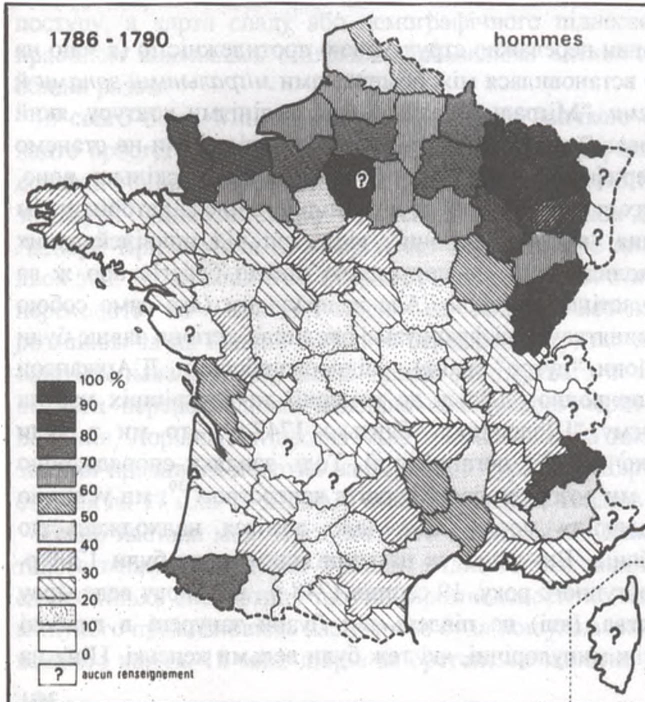
Одначе з урахуванням усіх обставин переважно структурною протилежністю (я маю на увазі, для нашої мети) була та, що встановилася між обмеженими *мігральними зонами* й просторими *центральними регіонами*. "Мігральні" зони йшли за лініями контуру, який обмежував Францію й відокремлював її від того, що не було Францією. Ми не станемо вживати стосовно них слова "периферія" (яке було б природним), оскільки воно, потрапивши до пастки деяких наших суперечок, набуло для чималого числа авторів, у тім числі й для мене самого, значення "відсталі регіони", віддалені від привілейованих центрів світу-економіки. Отже, околиці йшли за природною лінією берегів або ж за лінією суходільних кордонів, найчастіше штучною. Але ж правилом (яке саме собою цікаве) було те, що, за небагатьма винятками, ці французькі околишні регіони завше були відносно багатими, а внутрішні райони, "нутро" країни, – відносно вбогими. Д'Аржансон наводив таку відмінність цілком природно. "Що ж до комерції та внутрішніх частин королівства, – зауважує він у своєму "Щоденнику" близько 1747 р., – то ми в куди ліпшому становищі, ніж 1709 р. (хоч то був поганий рік). Тоді, завдяки спорядженню кораблів паном де Поншартреном, ми розоряли своїх ворогів каперством[230]; ми успішно використовували торгівлю в Південних морях. Сен-Мало домігся надходжень до королівства (товарів) на сто мільйонів. Внутрішні ж частини королівства були 1709 р. вдвічі багатші, ніж сьогодні"[231]. Наступного року, 19 серпня 1748 р., він знову веде мову про "внутрішні провінції королівства, (які) на південь від Луари занурені в глибокі злидні. Врожаї там удвічі нижчі, ніж минулорічні, які теж були вельми кепські. Ціна на

ЧОТИРИ ҐЛОБАЛЬНИХ ЗВАЖУВАННЯ

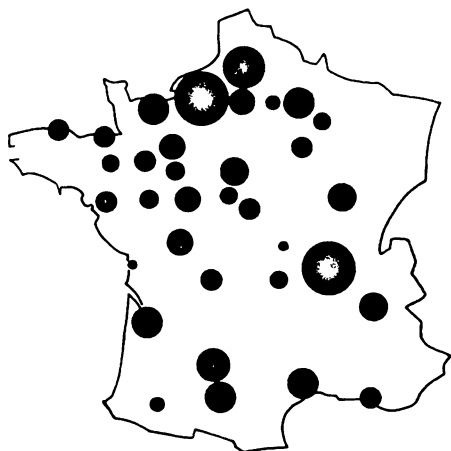
І. НАРОДЖУВАННЯ ТА СМЕРТІ У ФРАНЦІЇ 1787 р.

Ця карта, одна з небагатьох, що були опубліковані, входила до атласу, складеного Андре Ремоном. Вона показує цікаву відмінність між регіонами з населенням, яке зменшувалося (фіскальні округи Ренна, Тура, Орлеана, Ла-Рошелі, Перпіньяна), й тими, що, відірвавшись від незначної пересічної величини, були очевидно перенаселені (округи Валансьєнна, Страсбурґа, Безансона, Ґренобля, Ліона, Монпельє, Ріома, Монтобана, Тулузи, Бордо). Може, така біологічна перевага була пов'язана з поширенням саме в цих регіонах нових культур – кукурудзи та картоплі.

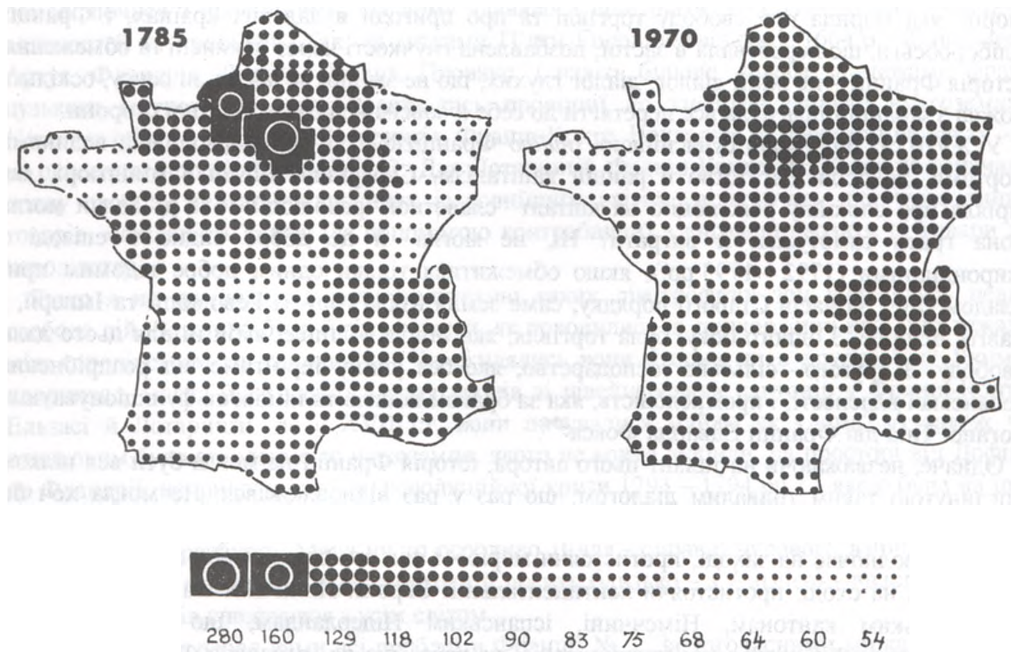
ІІ. УМІННЯ ЧИТАТИ Й ПИСАТИ НАПЕРЕДОДНІ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

На цій карті, складеній за даними про число чоловіків, які були готові підписати шлюбну угоду, цілком очевидна першість Півночі. (За даними: F. Furet et J. Ozouf, Lire et écrire, 1978.)

III. ОБКЛАДАТИ ПОДАТКОМ ОЗНАЧАЄ ВИМІРЮВАТИ

Близько 1704 р. уряд проектував обкласти податком купецтво міст королівства. Податковий збір з Ліона та Руана сягав 150 000 ліврів, для Бордо, Тулузи й Монпельє сума становила 40 000 ліврів, для Марселя - 20 000. Ці дані визначають шкалу схеми. Париж не фігурував у списку міст, які підлягали оподаткуванню. Поділити королівство згідно з рівнем цього оподаткування було б нелегко. Хіба не примітний той факт, що на північ від паралелі Ла-Рошелі (обкладеної податком 6000 ліврів) спостерігалася перевага малих міст, а на південь - великих торгових міст? (За даними: A.N.G.[7]. 1688.)

IV. ГЕОГРАФІЯ ДОХОДУ НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ ЗА РЕҐІОНАМИ

Виходячи з пересічної величини доходу на душу населення в національному масштабі (яку приймають за 100), дано відсоток для кожного реґіону. Для 1785 р. у Парижі він становив 280, у Верхній Нормандії - 160, для Луари - Рони - 100 тощо. Чи була перевага Півночі, як це спонукає припускати схема? Так, але треба було б знову зробити складні розрахунки, які дозволили б це встановити. Становище 1970 р. наводиться для порівняння. Реґіональний розподіл доходу на душу населення, цілком очевидно, змінився. (За даними Ж.-К.Тутена: J.-C. Toutain, La Croissance inégale des revenus régionaux en France de 1840 à 1970. - 7ᵉ Congrès international d'histoire économique. Edinburgh, 1978, p.368.)

хліб зросла, й з усіх боків нас обсідають жебраки"[232]. Що ж до абата Ґаліані, то він у своєму "Діалозі про хлібну торгівлю" був незрівнянно ясніший і категоричніший: "Зверніть увагу, що у Франції, яка нині є торговим королівством, заповзятливим королівством мореплавців, усе її багатство обернене до її кордонів; внутрішні ж регіони вкрай убогі"[233]. Розквіт, що зростав у XVIII ст., як видно, не пом'якшував контрасту, навіть навпаки. Офіційний звіт від 5 вересня 1788 р. відзначав, що "ресурси морських портів нескінченно зросли, торгівля ж міст внутрішніх регіонів обмежена їхнім власним споживанням та споживанням їхніх сусідів, для народу в них нема інших засобів, крім мануфактур"[234]. Чи не стане індустріалізація, як загальне правило, економічним реваншем внутрішніх територій країни?

Деякі історики відчувають цю стійку протилежність внутрішнього й зовнішнього. На думку Мішеля Морино, Франція останніх років правління Людовіка XIV побачила відплив своїх багатств та своєї діяльності до морських околиць країни[235]. Хай так, та чи був такий рух новим? Чи не почався він набагато раніше? А головне, хіба він не буде довгочасним?

Цінність книжки Едварда Фокса з викличним заголовком "Інша Франція" (*L'Autre France*) полягає в тому, що вона спрямована на *структурну* протилежність і ні на мить від цієї мети не відходить. Отже, завше було мовби дві Франції – Франція, обернена до морів, яка марила про свободу торгівлі та про пригоди в далеких країнах, і Франція хліборобська, що перебувала в застої, позбавлена гнучкості через накинені їй обмеження. Історія Франції – це їхній діалог, діалог глухих, що не змінює ні місця, ні сенсу, оскільки кожна з Францій прагнула все перетягти до себе й зовсім не розуміла іншої сторони.

У XVIII ст. Францією сучаснішою, *іншою* Францією була та, яка володіла великими портами, де осіли багатство й ранній капіталізм. Своєрідна Англія в мініатюрі, яка мріяла про спокійну революцію на кшталт "славетної" революції 1688 р. Та чи могла вона грати самотужки й виграти? Ні, не могла – й це добре видно в епізоді з жирондистами (1792 – 1793 рр.), якщо обмежитися тільки одним добре відомим прикладом. Як і за часів Старого порядку, саме земля взяла гору за Революції та Імперії, і навіть пізніше. З одного боку, була торгівля, яка пішла б ліпше, якби їй для цього дали свободу. З другого – сільське господарство, яке без упину терпітиме від роздрібнення селянської власності, і промисловість, яка за браком коштів та ініціатив функціонуватиме погано. Такі дві Франції Едварда Фокса[236].

Одначе, незважаючи на талант цього автора, історія Франції не могла бути вся цілком поглинутою таким тривалим діалогом, що раз у раз відновлювався. Не могла хоч би тому, що не існувало однієї-однісінької *міґральної* Франції. Справді, Франція закінчувалася водночас на заході, протистоячи морю – і там ми опиняємося в іншій Франції Фокса, – й на сході, протистоячи континентальній Європі: Північній Італії за Альпами, швейцарським кантонам, Німеччині, іспанським Нідерландам, що 1714 р. стали австрійськими, й Сполученим провінціям. Я не кажу, що ця міґральна Франція на сході була така сама важлива й сповнена чарів, як і Франція морських узбереж, але вона існувала, і якщо міґральність має якийсь сенс, то вона надавала Франції неодмінної самобутності. Одне слово, вздовж своїх узбереж Франція мала "термінали", морські перевалочні пункти: Дюнкерк, Руан, Гавр, Кан, Нант, Ла-Рошель, Бордо, Байонну, Нарбонн, Сет (заснований Кольбером), Марсель та ланцюжок провансальських гаваней; то була, якщо хочете, Франція № 1. Францією № 2 були внутрішні, широкі й різноманітні, регіони, до яких ми ще повернемося. Франція № 3 – то була ґірлянда міст:

Ґренобль, Ліон, Дижон, Лангр, Шалон на Марні, Страсбург, Нансі, Мец, Седан, Мезьєр, Шарлевіль, Сен-Кантен, Лілль, Ам'єн, тобто понад десяток міст, включаючи до їхнього числа другорядні міста, які стелилися ланцюгом від Середземного моря й Альп до Північного моря. Важкість була в тому, що цю категорію міських поселень, де розпорядником був Ліон, не так легко зрозуміти як гірлянду приморських міст, що ця категорія не така однорідна, не так добре окреслена.

Логічне завершення економічного простору Франції на сході треба було б – я кажу це *a posteriori* і (читач може бути певен цього) без найменшого відтінку ретроспективного імперіалізму – означити простором, що проходить від Ґенуї через Мілан, Ауґсбурґ, Нюрнберг і Кельн до Антверпена чи Амстердама, так, щоб захопити на півдні контрольний пункт Ломбардської рівнини, утримати в особі Сен-Ґотарда додаткову браму через Альпи й контролювати те, що називають "рейнським коридором" – віссю міст, міською річкою. З тих самих причин, що завадили Франції заволодіти Італією чи Нідерландами, їй не вдалося ніде, за винятком Ельзасу, висунути свій живий кордон на Рейн, тобто до пучка шляхів настільки (чи майже настільки) важливих, як і морські шляхи. Італія, Рейн, Нідерланди тривалий час були заповідною зоною, "хребтом" європейського капіталізму. Туди не міг проникнути будь-хто.

До того ж на сході королівство розширювалося повільно й з труднощами, домовляючись з провінціями, які йому вдавалося приєднати, зберігши за ними частину вольностей та привілеїв. Так, за межами П'яти Головних відкупів 1664 р. залишились Артуа, Фландрія, Ліонне, Дофіне, Прованс; і навіть більше, зовсім за межами французького митного простору залишались провінції *на кшталт справді чужоземних* (*étranger effectif*) – Ельзас, Лотарингія, Франш-Конте. Накладіть ці провінції на карту – й ви окреслите простір Франції № 3. Для Лотаринґії, Франш-Конте й Ельзасу це означало повну свободу у взаємовідносинах із зовнішнім світом, відкритість для чужоземних товарів, можливість також (за допомогою контрабанди) з вигодою ввозити ці товари до королівства.

Якщо я не помиляюсь, характеристикою таких лімітрофних зон виявлялась певна свобода дій. Важливо було б ліпше знати, як поводилися ці прикордонні краї, що лежали між королівством та закордоном. Чи схилялись вони в один чи в другий бік? Якими, наприклад, могли бути участь і роля купців зі швейцарських кантонів у Франш-Конте, Ельзасі й Лотаринґії, де у XVIII ст. вони почувалися майже як удома? А також чи однаковим було ставлення до чужоземця, якого не конче любили, на просторі від Дофіне до Фландрії, наприклад, під час революційної кризи 1793 – 1794 рр.? І якою була на цих просторах, де вольності було більше, ніж у прилеглому королівстві, роля властиво міст – Нансі чи то Страсбурґа, Меца чи то особливо Лілля – справді чудового взірця, оскільки він найближче стикався з Нідерландами й досить близько – з Англією і внаслідок цього через цих сусідів сполучався з усім світом.

Лілль ставить перед нами всі проблеми Франції № 3. За тогочасними мірками це було значуще місто. Після закінчення голландської окупації (1713 р.) воно, так само, як і його округи, швидко оговталося. Згідно з протоколами поїздок генеральних відкупників 1727 – 1728 рр., "його могутність така велика, що воно дає кошти до існування більш ніж ста тисячам чоловік у самому місті та в провінціях Фландрія й Ено своїми мануфактурами й своїми торговими операціями"[237]. Довкола Лілля й у самому місті активно діяла ціла гама текстильних підприємств, доменних печей, ковальських та ливарних виробництв. Місто постачало розкішні тканини, а також чавунні плити для грубок, казани й чавунки,

золотий і срібний ґалун, залізний товар. Із сусідніх провінцій та країв удосталь надходило до Лілля всього: масла, худоби, пшениці... Місто максимально використовувало шляхи, річки, канали, без особливих труднощів пристосовувалося до змін, що їх накидав йому уряд, орієнтації торгівлі в напрямі заходу та півночі – в напрямі Дюнкерка й Кале замість Іпра, Турне й Монса.

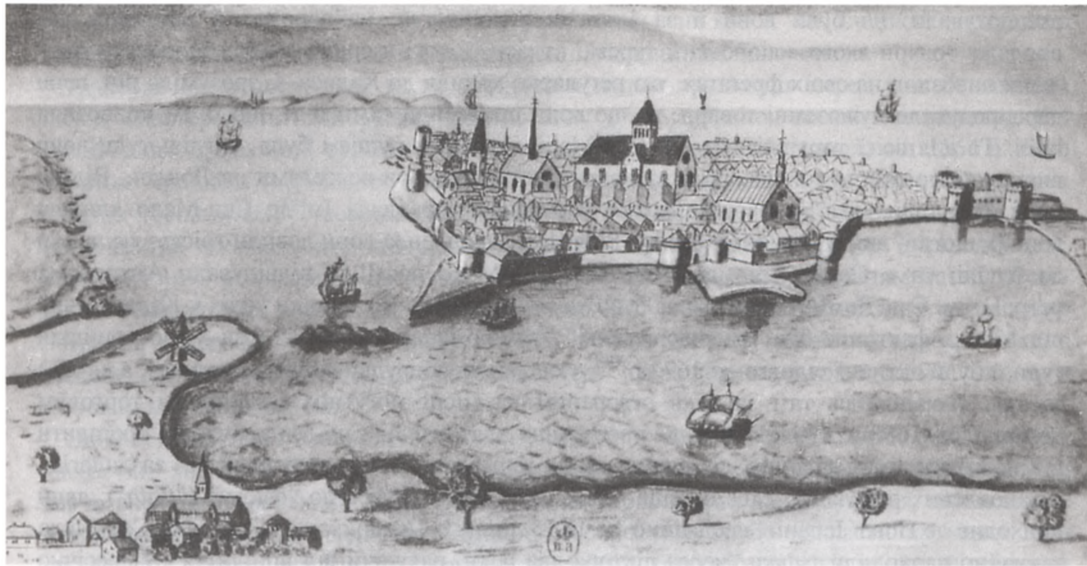
Головне ж – Лілль був обертовим кругом: він отримував усе звідусіль, з Голландії, Італії, Іспанії, Франції, Англії, з іспанських Нідерландів, з країн Балтійського басейну; він брав у одних, аби перепродати іншим, наприклад, перерозподіляючи в північному напрямі французькі вина й горілку. Але перше місце звичайно посідали його торгові операції з Іспанією та Америкою. Туди щороку доправлялось на 4 – 5 млн. ліврів лілльських товарів (передусім полотна й сукон), подеколи на власний страх і ризик неґоціантів міста (*"á la grosse aventure"*), а інколи під прикриттям комісіонерів. Зворотні надходження здійснювались не стільки в товарах, скільки в дзвінкій монеті: за оцінкою 1698 р., на 3 – 4 млн. ліврів щороку[238]. Проте ці гроші не потрапляли безпосередньо до лілльської "провінції"; вони йшли до Голландії або до Англії, де операції з ними робилися легше й дешевше, ніж у Франції, хоч би з огляду на інший процес пробірної перевірки монети. Коротко кажучи, Лілль, залучений до французької економіки так само, як і будь-яке інше місто, більш ніж на "півкорпуса" випинався з неї.

Після цих пояснень, може, ми ліпше зрозуміємо оте вирівнювання міст, що лежали віддалік від кордону, на чималій відстані від нього, міст на взірець Труа, Дижона, Ланґра, Шалона на Марні, Реймса: то були, інакше кажучи, колишні міста на околиці, що зробилися містами внутрішньої частини країни, де глибоко закорінене минуле пережило себе, так ніби Франція № 3, Франція, обернена на схід і на північ, утворювалась із послідовних шарів на кшталт оболоні в дерева.

Міста "іншої Франції"

Ведучи мову про міста "іншої Франції", що перебували в контакті з морем, повторімо, що усе постає перед нами тепер набагато ясніше. Там успіху досягли під знаком свободи дії та заповзятливості. Торгові операції цих активних портів, звісно ж, були пов'язані з глибинними районами королівства, вони плекалися звідти, але інтереси портів постійно робили вибір на користь відкритого моря. Чого прагнув Нант близько 1680 р.?[239] Щоб заборонили доступ до Франції англійцям, які, мовляв, успішно роблять "перші продажі", раніше за інших довозячи ньюфаундлендську тріску завдяки невеликим швидкісним кораблям; тож чи не можна усунути їх хоча б підвищеними митними зборами? А також щоб англійський тютюн, який заполонив французький ринок, замінили тютюном із Сан-Домінґо. Щоб у голландців та гамбуржців відібрали назад зиски від китобійного промислу, що їх вони – ті й ті – в нас забрали. Й відповідно все інше: це означало без упину орієнтуватися за межі Франції.

Едвард Фокс, у рамках тієї самої системи ідей, ставить з приводу Бордо таке запитання: "Чи був він атлантичним, а чи французьким?"[240] Зі свого боку Поль Бютель без вагань говорить про "атлантичну столицю"[241]. В усякому разі, саме це стверджує один звіт, який належить до 1698 р.: "Інші провінції королівства не споживають жодних продуктів із Ґієні"[242]; чи не йшло вино Бордо та його околиць виключно на потребу справі й доброму смаку чужоземних п'яничок Північної Європи? Так само Байонна була містом, яке насторожено стежило за шляхами, гаванями та білим металом сусідньої Іспанії.

Сен-Мало в XVII ст. (ґравюра на дереві). Париж, Національна бібліотека. (Фото Жиродона.)

Єврейські купці з її передмістя Сент-Еспрі дотримувалися загального правила, й 1708 р. їх звинувачували (ймовірно, справедливо) у ввезенні до Іспанії "найгірших сукон, що їх вони знаходять у Ланґедоці та інших місцях"[243]. На двох краях французького узбережжя ми бачимо: Дюнкерк, заклопотаний тим, аби обійти англійські заборони й утручатися в усе – в ловитву тріски, в торгівлю з Антильськими островами, в торгівлю з неграми[244]; та Марсель – найбільш зайнятий, найколоритніший серед таких міст на околиці королівства, "порт більш варварський та левантинський, ніж типово французький", якщо скористатися з веселого дотепу Андре Ремона[245].

Та для того, щоб придивитися до справи якомога ближче, обмежмося одним містом, Сен-Мало, – безперечно, одним із найпоказовіших. І одначе ж, містом дуже малим, що "посідало площу Тюїльрійського саду"[246]. Й навіть у момент апогея, між 1688 та 1715 рр., жителі Сен-Мало залюбки вдавали, що воно було ще менше, ніж це було насправді. Їхнє місто, заявляли вони 1701 р., "всього-на-всього безплідна скеля, яка не має іншого місцевого багатства, крім промислу (своїх жителів), який їх робить, сказати б, візниками Франції", але візниками, які кермували своїми 150 кораблями по всіх морях світу[247]. Якщо ви бажаєте їм повірити – а загалом їхні хвастощі майже заслуговують довіри, – вони "першими відкрили ловитву тріски й пізнали Бразилію та Новий Світ раніше за Америґо Веспуччі та Кабрала"(!). Вони охоче нагадували про привілеї, що їх їм надавали герцоги Бретанські (1230, 1384, 1433, 1473 рр.) і королі французькі (1587, 1594, 1610, 1644 рр.). Про всі привілеї, які мали виокремити їхнє місто з числа інших бретонських портів, але які, починаючи від 1688 р., "генеральним відкупникам" удалось обмежити шляхом судових постанов і прискіпувань. Тож Сен-Мало просив (але цього він не доможеться), аби його оголосили порто-франко, як Марсель, Байонну, Дюнкерк та "від недавнього часу Седан".

Цілком очевидно, що жителі Сен-Мало не були за межами Бретані, полотно якої вони

експортували; не були вони й за межами королівства, найдорожчі й найлегші для продажу товари якого – ліонські й турські атласи, золоті й срібні парчі, боброві хутра – вони вивозили на своїх фреґатах, що реґулярно ходили до Кадиса. І, зрозуміла річ, вони перепродували чужоземні товари, ті, що вони привозили самі, й ті, що їх їм привозили інші. Та для всієї торгівлі жителів Сен-Мало головним рушієм була Англія: туди вони вирушали по той чи той товар, оплачувати який вони мали векселями на Лондон. Відтак ішла Голландія, яка на своїх власних кораблях доправляла їм до Сен-Мало ялинові дошки, щогли, линву, прядиво, смолу. Біля Ньюфаундленда вони ловили тріску, яку везли до Іспанії та в Середземномор'я. Жителі Сен-Мало постійно відвідували Антильські острови, де Сан-Доміно якийсь час був *їхньою* колонією. Вони мали успіх у Кадисі, який від 1650 р. фактично був "американською" брамою Іспанії: купці із Сен-Мало прийшли туди й були активні задовго до 1672 р.[248], укладаючи оборудки з білим металом, а слідом за тим укоренились там завдяки створеним на місці могутнім і активним торговим домам. Тож 1698 р. і навіть пізніше проблемою для жителів Сен-Мало було не проґавити в Кадисі відплиття галіонів, які вирушали до Картахени Індій, вирушали без заздалегідь установлених розкладів; і ще більше – своєчасно приєднатися до "флоту" (*"flota"*), який приходив до Нової Іспанії "неодмінно 10 чи 15 липня". "Американські" доходи Сен-Мало звичайно надходили тільки "через півтора-два роки, рахуючи від відплиття". Пересічно вони сягали 7 млн. ліврів у монеті, але купці знали й куди зисковніші роки – до 11 млн., і кораблі з Сен-Мало, повертаючись із Середземного моря, заходили до Кадиса й привозили "одні 100 000, інші 200 000 піастрів". Іще до війни за Іспанську спадщину "Компанія Південного моря, яке називали Тихим океаном, була заснована Королівською грамотою від вересня 1698 р."[249]. Звідси й небачений розмах контрабанди та прямого використання американського срібла. То була найдивніша, цілком можна було б сказати, найсенсаційніша з усіх мандрівок моряків Сен-Мало й навіть узагалі французьких мореплавців, яка розгорнулась між 1701 р. та 20-и роками XVIII ст. у всесвітньо-історичному масштабі.

Такий успіх завершив витіснення Сен-Мало, морської оази й окремого цілого, на марґінальне місце в королівстві. Сила-силенна готових грошей навіть звільняла його від того, щоб бути вексельним ринком, пов'язаним з іншими[250]. До того ж місто було погано пов'язане суходільним шляхом з Бретанню й тим більше – з Нормандією та Парижем: 1714 р. не було "правильного поштового зв'язку між (Сен-Мало) і Понторсоном, розташованим від сього міста за 9 льє"[251]; Понторсон лежить на невеличкій узбережній річці Куенон, яка на схід від Сен-Мало утворює кордон між Бретанню та Нормандією. З цього й випливали затримки з поштою: "Пошта приходить Канським шляхом по вівторках та суботах, а Реннським шляхом – по четвергах щотижня, тож варто тільки пропустити відправлення листів поштою, ці (терміни) змінюються"[252]. Громадяни Сен-Мало, безперечно, нарікали на це, але не дуже квапились виправляти становище. Та й чи мали вони в цьому справжню потребу?

Внутрішні реґіони

Отже, з одного боку – околиці, своєрідна окружність; з другого – внутрішні реґіони, величезна поверхня. З одного боку – тонкість прошарку, ранній розвиток, відносне багатство, блискучі міста (Бордо за часів Турні був ніби Версалем і Антверпеном разом)[253]; з другого – густота заселеності, часта убогість і, якщо відкинути дивовижний

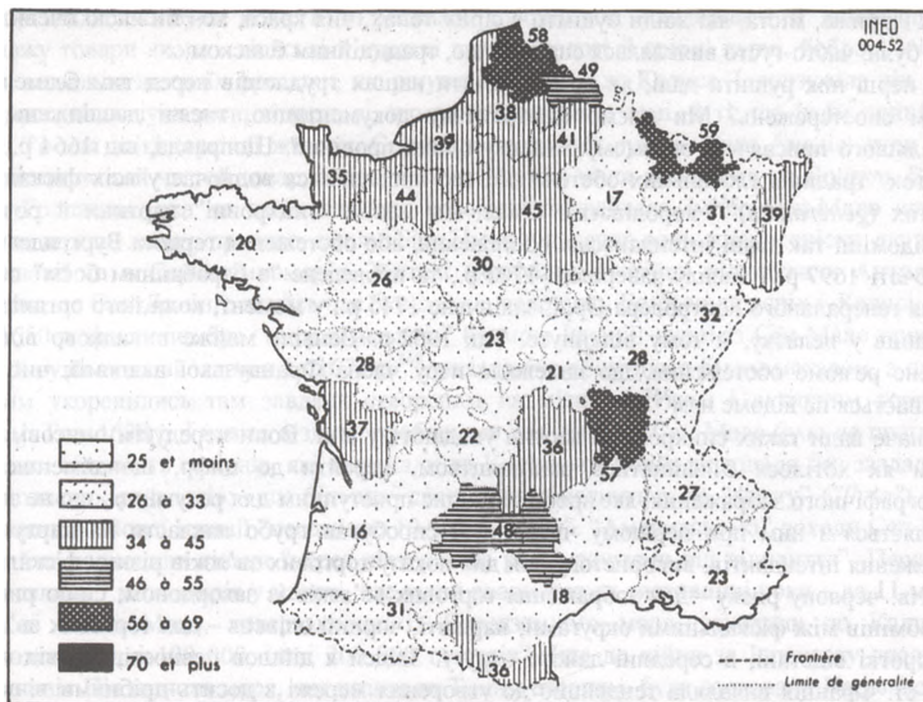
успіх Парижа, міста́, які жили буцімто в сірих тонах, чия краса, хоч би якою очевидною вона була, часто-густо виявлялася спадщиною, традиційним блиском.

Та перш ніж рушити далі, як не відзначити наших труднощів перед тим безмежним полем спостережень? Ми маємо фантастичну документацію, тисячі досліджень, але здебільшого присвячені окремому випадку однієї провінції. Щоправда, від 1664 р. бере початок "традиція ґлобальних обстежень", що провадилися водночас у всіх фіскальних округах (*généralités*)[254] королівства. Отже, ми маємо "синхронні" картини й розрізи. Найвідоміші так звані інтендантські обстеження, або обстеження герцоґа Бурґундського, розпочаті 1697 р. і насилу завершені 1703 р., та проведене "з барабанним боєм" обстеження генерального контролера Оррі, закінчене 1745 р., у момент, коли його організатор потрапив у неласку, й тому відкинуте. Так 1952 р. Денвіль майже випадково відкрив зведене резюме обстеження, що належало перу члена Французької академії, чиє ім'я залишається не відоме нам[255].

Одначе вади таких синхронних картин упадають у вічі. Вони передусім описові, тимчасом як хотілося б зайнятись рахівництвом, перейти до цифр, щонайменше – до картографічного зображення, яке зробило б опис приступним для розуміння, що не завше трапляється з ним при першому читанні. Я спробував грубо накласти на карту дані обстеження інтендантів, використовуючи для показу торгових зв'язків різних фіскальних округів: червону риску – для зображення торгових зв'язків із закордоном; синю риску – для обмінів між фіскальними округами; нарешті, чорний олівець – для торгових зв'язків на короткі відстані, в середині даного округу. Звідси я дійшов певності, що від кінця XVII ст. Франція виявляла тенденцію до утворення мережі з досить дрібними вічками, одне слово, національного ринку. Проте карта ця залишалась на стадії начерку. Для того щоб вона стала прийнятною, потрібна була б праця цілої бригади, тим більше, що треба було б диференціювати стрілки залежно від товарів, які обмінювалися. Й використати інші документи, щоб спробувати ці стрілки врівноважити, а це звелося б до порівняння обсягів торгівлі внутрішньої і зовнішньої – вирішальної проблеми, стосовно якої ми маємо тільки апріорні твердження, а саме, що внутрішня торгівля набагато переважала зовнішню торгівлю, бувши принаймні вдвічі чи втричі більшою.

Інша незручність "синхронних" картин, які ми маємо, полягає в тому, що вони занадто схожі одна на одну й повторюють одна одну тією мірою, якою вони розташовуються у відносно короткому просторі, менш як століття: від 1697 до 1745 та 1780 рр. Тут неможливо провести розмежування між тим, що є довгочасна структурна реальність, і змінами, які залежать від обставин. Ми воліли б ухопити крізь гру між провінціями можливу систему глибоких закономірностей; до такої системи, якщо вона взагалі існувала, нелегко підступитися.

Одначе обстеження генерального контролера Оррі пропонує деякі корисні ключі до того. Справді, він розрізняв провінції згідно з "можливостями народів", які там жили. Він встановив п'ять рівнів: "*вони заможні*" ("*ils sont á l'aise*"); "*вони живуть* (безбідно)" ("*ils vivent*"); "*одні живуть* (безбідно), *інші вбогі*" ("*les uns vivent, les autres sont pauvres*"); "*вони вбогі*" ("*ils sont pauvres*"); "*вони злиденні*" ("*ils sont misèreux*"). Якщо ви триматиметеся між третім рівнем (*одні живуть* (безбідно), *інші вбогі*) та рівнями четвертим і п'ятим (*убогість, злидні*), то ви отримаєте лінію поділу між убогими реґіонами й реґіонами відносно багатими. Ця лінія загалом добре розрізнює привілейовану Північ та обділений Південь. Але з одного боку, на Півночі, як і на Півдні, були винятки, які вносили до правил нюанси: на Півночі малонаселена (17 жителів на кв.км)

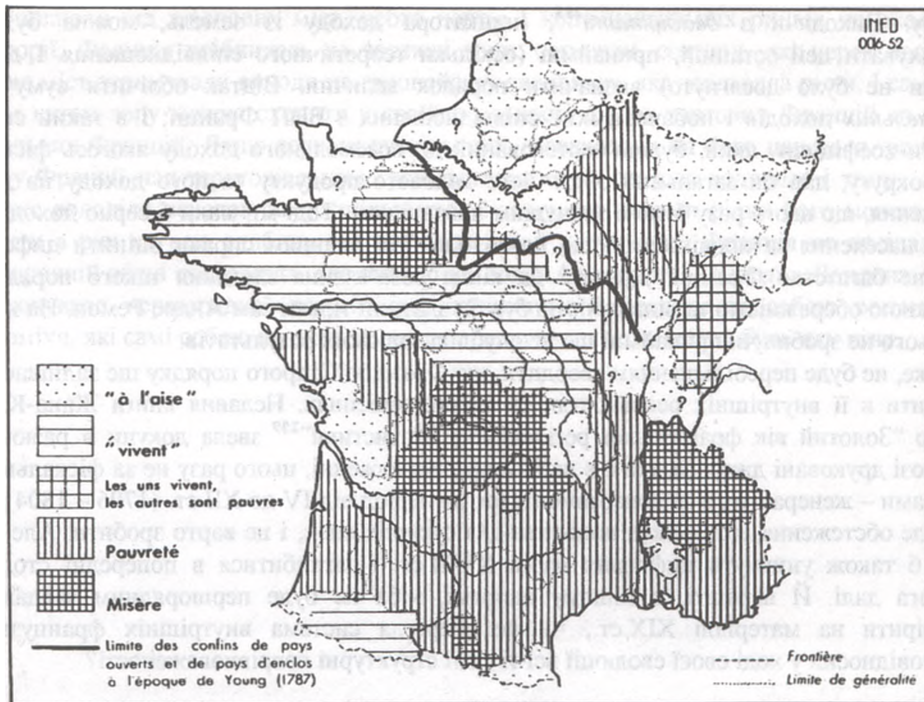
ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ 1745 р.

Карту склав Франсуа де Денвіль (див.приміт. 254).

Шампань була вбога, Алансонський фіскальний округ уписувався до зони відверто злиденної; на Півдні фіскальний округ Ла-Рошелі був “заможний”, так само, як район Бордо; достоту так само і Руссильйон. З іншого боку, географічна межа між Північчю та Півднем не збігалася, як це можна було сподіватися, з регіонами третього рівня, проміжними між багатством і вбогістю. Ця прикордонна зона постає (із заходу на схід) як смуга територій спочатку “вбогих” на атлантичному узбережжі Пуату, відтак “злиденних” – у Лімозькому та Ріомському фіскальних округах (хоча в цьому останньому Нижня Овернь була зоною добробуту) – і знову вбогих і злиденних у Ліонне та Дофіне й далі в Савойї, яка ще не була французькою. Такі регіони в самісінькому серці Франції були переважно слабкорозвиненими зонами французького простору, до того ж частогусто краями еміґрації – як Лімузен, Овернь, Дофіне, Савойя. Проте еміґрація з її звичайним “поверненням” грошей поліпшувала умови місцевого життя (Верхня Овернь, хоч і “злиденна”, була, либонь, не злиденніша, ніж Лімань, яка була “заможною”).

Інша вісь внутрішньої вбогості вимальовувалася з півдня на північ, від убогого Лангедоку до такої самої вбогої Шампані. Чи не спостерігалось тут пережитку осі північ – південь, яка в XVI ст. позначала стик континентальної Франції та океанської Франції (що ж до мене, то я в цьому сумніваюсь)? У всякому разі, обстеження Оррі показує, що диференціальна ситуація на французькій території була складніша, ніж то заздалегідь припускали.

Саме це повторюють карти, які склав Андре Ремон[256], вони дають для років, близьких

«МОЖЛИВОСТІ НАРОДІВ» У XVIII СТ.

Джерело те саме. Коментар див. вище. («Population», № 1, 1952, р. 58-59.)

до 1780 р., три серії показників: врожайність зернових, ціни на збіжжя, фіскальний прес. Ми можемо приєднати сюди дані загалом прийнятної демографії. Ці карти, підсумок величезної праці, на жаль, важко тлумачити, тільки-но намагаєшся скомбінувати одні показники з іншими. Так, Бретань, очевидячки, зберігала свою вельми скромну рівновагу, бо її не надто придушував податковий прес (то був привілей реґіонів, які мали місцеві штати), а експорт збіжжя передусім пояснював високі ціни там на нього, що нерідко правили, коли для цього виникала змога, як то було 1709 р.[257], за джерело зисків. Бургундія, яка мала високі врожаї, користувалася вигодами помірного оподаткування й частого вивезення збіжжя Соною й Роною; високі ціни на пшеницю могли бути сприятливими й там. Навпаки, в Пуату, Лімузені, Дофіне злиденність беззастережно збігалася зі слабкими врожаями та високими цінами.

Зіставлення з цифрами чисельності населення та густоти заселення не дозволяє заходити далеко. Треба було б разом з Ернстом Ваґеманном визнати, що рівні густоти свідчать про загальну економічну активність. Ми залюбки ризикнули б, задля розваги, випробувати "поріг" у 30 жителів на кв.км: те, що виявилося б нижче за цей "поріг", *апріорно* було б несприятливим, а те, що вище, – сприятливим. У Південній Франції все більш чи менш узгоджувалося б із таким критерієм, але 1745 р. фіскальний округ Монтобана з густотою, яка дорівнювала 48 чоловікам на кв.км, суперечив би йому.

Чи був інший шлях? Так, але складний. Картографія Андре Ремона дозволяє відновити для пересічного року виробництво збіжжя та ціни на нього по кожному фіскальному

округу. Виходячи з *двадцятини*[258], індикатора доходу із земель, можна було б розрахувати цей останній, принаймні (оскільки теоретичного співвідношення 1 до 20 ніколи не було досягнуто) визначити порядок величин. Відтак облічити суму цих *поземельних* доходів і побачити їхнє співвідношення з ВНП Франції; і в такий спосіб знайти коефіцієнт, який, бувши застосованим до поземельного доходу якогось фіскального округу, дав би загальний обсяг його валового продукту та його доходу на душу населення, що цього разу було б значущим показником. Тоді ми мали б серію доходів на душу населення за провінціями, що дозволило б зі знанням справи оцінити диференціальне багатство Франції. Довести до кінця розв'язання завдання такого порядку з належною обережністю та відважністю був би здатний тільки сам Андре Ремон. На жаль, він цього не зробив чи принаймні ще не опублікував своїх результатів.

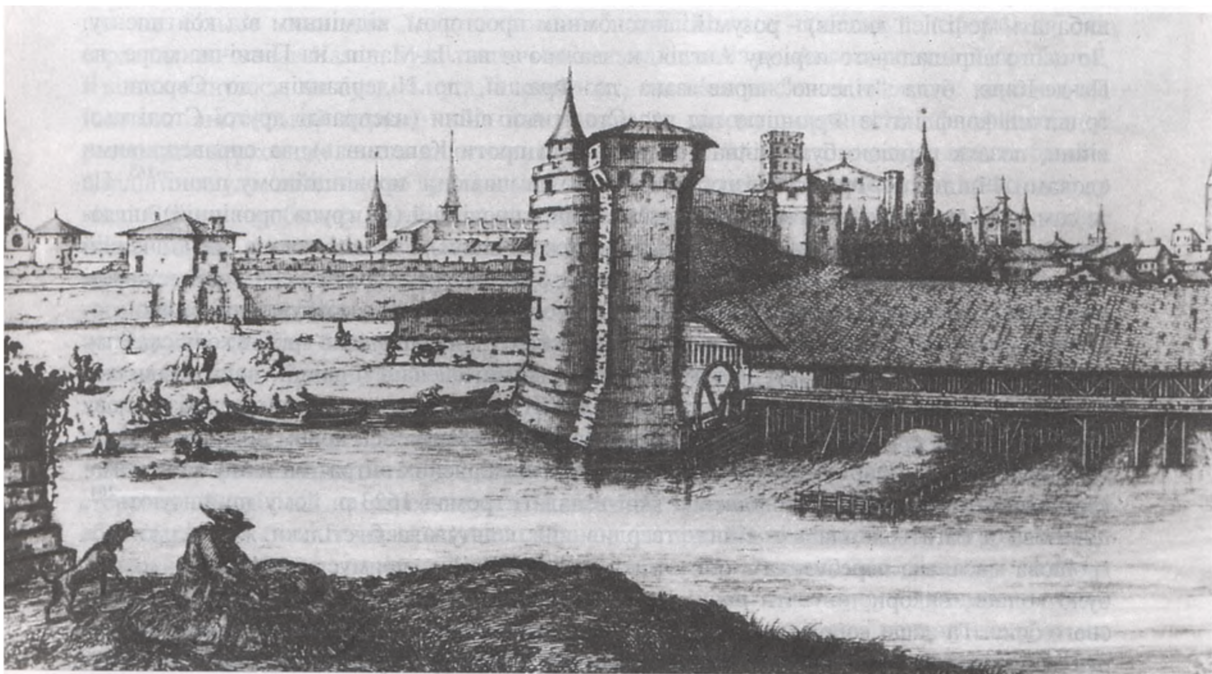
Отже, не буде перебільшенням твердити, що Францію Старого порядку ще залишається відкрити в її внутрішніх реальностях та співвідношеннях. Недавня книга Жана-Клода Перро "Золотий вік французької регіональної статистики"[259] звела докупи в разючому каталозі друковані джерела, що є в нашому розпорядженні, цього разу не за фіскальними округами – женераліте, а за департаментами, за період від IV до XII ст. (1796 – 1804 pp.). Це ціле обстеження, яке можна поновити для сусідніх епох, і це варто зробити. Але слід було б також уникнути цифрових чарів XVIII ст. і заглибитися в попередні століття якомога далі. Й нарешті, в іншому напрямі, хіба не буде першорядним завданням перевірити на матеріалі XIX ст., чи не зберегла система внутрішніх французьких взаємовідносин у ході своєї еволюції всі ті самі структурні неврівноваженості?

Внутрішні регіони, завойовані периферією

Що загалом внутрішні регіони належали до другорядної категорії французького життя (винятки тільки підтверджували правило), це прямо показують ті завоювання, що їх здійснювали в цьому "нейтральному" (я маю на увазі – малоздатному до опору) просторі міста периферії: вони організовували виходи з нього, вони контролювали входи. Ці міста панували над украй податливою Францією, пожирали її зсередини. Наприклад, Бордо приєднав до себе Перигор[260]. Та є приклади й ліпші.

У недавній праці[261] Жорж Фреш удало ставить цю проблему. Регіон Південь – Піренеї, центром якого у XVIII ст. була Тулуза, був широчезним шматом внутрішньої Франції, "бранцем земель", незважаючи на шлях по Ґаронні, на дорогий Південний канал і на таку силу-силенну приступних для використання шляхів. Такою самою мірою, як континентальне розташування, відігравало свою ролю й потрійне тяжіння Ліона, Бордо та Марселя; місцевості довкола Тулузи й сама Тулуза виявилися "сателітизованими". З цього погляду карта маршрутів хлібної торгівлі не вимагає коментарів. Якщо додати сюди притягальну силу Ліона для шовку, то трикутник, де було затиснено долю Тулузи, виявиться накресленим. Тож ні хліб, ні шовк – а в XVI ст. навіть і пастель – не звільнили Тулузу, історично заздалегідь приречену на другорядне становище, в якому вона застрягла. Цікаво, що Жорж Фреш говорить про "залежну торгівлю", про "торгову мережу під опікою". Навіть хлібна торгівля вислизнула з рук місцевих купців з вигодою для комісіонерів, які обслуговували неґоціантів чи то Бордо, чи то Марселя[262].

Починаючи від ключових міст, цебто портів і континентальних ринків на околицях території, Франція дрібнилась на залежні зони, сеґменти, сектори, які через посередництво міст отримували виходи на європейську економіку, яка завдавала ритм. І саме під таким кутом зору можна схопити у своїй реальності діалог торгових Франції та територіальних Франції. Якщо торгове суспільство, незважаючи на його переваги, не взяло гору у Франції над територіальним суспільством, то це сталося водночас і тому, що це останнє володіло переконливою щільністю, й тому, що вельми рідко його можна було пустити в рух на всю глибину. Та річ полягала й у тому, що Франція не посідала на міжнародній арені становища, яке випало на долю Амстердама, а відтак Лондона, й що їй бракувало першорядної потуги, щоб надихнути й повести за собою реґіональні економіки, які самі собою аж ніяк не завше прагнули до експансії за будь-яку ціну.

Базаклььська вежа та млини в Тулузі. Ґравюра XVII ст. (Фото Роже – Віолле.)

ТОРГОВЕЛЬНА ПЕРЕВАГА АНГЛІЇ

Поставити собі запитання, як Англія стала доладним, згуртованим *національним ринком*, означає поставити важливе запитання, бо воно одразу ж веде за собою інше: як англійський національний ринок з огляду на свою вагу й внаслідок обставин накинув свою перевагу всередині економіки Європи, що розширилася?

Така перевага, що повільно створювалася, дається взнаки від Утрехтського миру (1713 р.), а 1763 р., по закінченні Семилітньої війни, вона вже відчутна, й неможливо заперечувати, що її було вже досягнуто одразу ж після Версальської угоди (1783 р.), причому Англія в ній поставала державою переможеною (що, втім, було зовсім неправильно), а після усунення Голландії вона звичайно опинилася в самісінькому центрі світової економіки.

Ця перша перемога визначила другу – близьку промислову революцію, але сама вона глибоко занурена в англійське минуле, тож мені здалося логічним відокремити торговельну перевагу від промислової переваги, яка за нею настала й яку ми розглянемо в одному з наступних розділів.

Як Англія стала островом

Між 1453 та 1558 рр., між закінченням Столітньої війни й відвоюванням Кале Франсуа де Ґізом, Англія, сама цього в той момент не усвідомлюючи, зробилась островом (хай вибачать мені цей вислів) – розумій: автономним простором, відмінним від континенту. До цього вирішального періоду Англія, незважаючи на Ла-Манш, на Північне море, на Па-де-Кале, була “тілесно” прив’язана до Франції, до Нідерландів, до Європи. Її тривалий конфлікт із Францією під час Столітньої війни (насправді другої Столітньої війни, позаяк першою була війна Плантаґенетів проти Капетингів), за справедливими словами Філіппа де Фриса, “розгорталася в більш чи менш провінційному плані”[263]. Це те саме, що сказати: Англія поводилась як одна з провінцій (чи група провінцій) англо-французького простору, який цілком, чи майже цілком, був ставкою в нескінченній боротьбі. Тривалий час, понад століття, Англія була занурена, розчинена в безмежності оперативного простору, яким була Франція, і ця остання повільно позбувалася першої.

У такій грі Англія запізнювалася стати сама собою; вона впадала в гріх, я хочу сказати, в небезпеку гігантоманії. Аж до того моменту, як, витіснена з Франції, вона виявилася зведеною до самої себе. Те, що згодом Генріх VIII зазнав поразки у своїх спробах знову проникнути до європейського простору, було, либонь, для неї новим шансом. Томас Кромвел, міністр Генріха, застерігав короля проти небачених витрат на війну за межами королівства, й промова, виголошення якої в палаті громад 1523 р. йому приписують[264], показова в багатьох планах: війна, твердив він, коштувала б стільки ж, скільки вся грошова маса, що перебувала в обігу в королівстві; “війна примусила б нас, як то вже було колись, використовувати шкіру для карбування монети. Я б сим удовольнився зі свого боку. Та якщо король особисто вирушить воювати й, не дай Господи, потрапить до рук ворога, то як виплачувати викуп за нього? Коли французи воліють за свої вина отримувати тільки золото, то чи візьмуть вони шкіру в обмін за нашого володаря?” Генріх VIII, одначе ж, удався до цієї авантюри, в якій зрештою успіху не мав. Але згодом

Єлизавета не тільки на словах затято намагатиметься забрати назад Кале, який утратила Марія Тюдор і який французи не дуже щиро зобов'язалися повернути згідно з мирною угодою, підписаною в Като-Камбрезі (1559 р.). Короткий час, лише короткий час, вона володіла Гавром, який у неї відібрали 1562 р.

Відтоді гра скінчилася. Ла-Манш, Північне море, Па-де-Кале стали лінією поділу, захисним "плавучим бульваром". Один француз близько 1740 р. з ученим виглядом скаже про Англію: "Острів мовби створений для торгівлі, і його жителі мають більше думати про те, як себе захистити, ніж про те, щоб поширювати свої завоювання на континент. Їм було б вельми важко їх зберегти з причини віддаленості та зрадливості моря"[265]. Те правило діяло й для європейців з континенту стосовно острова. Коли в травні 1787 р. Артур Юнґ, повертаючись додому, перетяв Па-де-Кале, він привітав себе з тим, що протока "так щасливо для Англії відокремлює її від решти світу"[266]. То була очевидна перевага, але перевага, що тривалий час як така не сприймалася.

На початку нового часу той факт, що англійці опинилися відкинутими до себе додому, підвищив для них значущість внутрішніх завдань, упровадження в обіг земель, лісів, пустищ, боліт. З того часу вони більше уваги приділяли небезпечним кордонам Шотландії, яка вселяла занепокоєння близькій Ірландії, турботам, що їх викликав Уельс, який на початку XV ст. після повстання Оуена Ґлендоуера тимчасово відновив свою незалежність і який, мусивши скоритися, проте залишався "непоглиненим" ("*unabsorbed*")[267]. Нарешті, за своєї псевдопоразки Англія виграла й тому, що була зведена до скромних розмірів, які згодом мали виявитися набагато сприятливішими для швидкого утворення національного ринку.

Водночас розрив із континентом 1529 – 1533 рр. "продублювався" розривом із Римом, що ще більше посилило "дистанціювання" англійського простору. Реформація, як справедливо сказав Нам'є, була також і мовою націоналізму. Англія рішуче її прийняла, а відтак кинулась, чи була кинута, в авантюру, що мала численні наслідки: король став головою англійської церкви, він став папою у своєму королівстві; конфіскація й розпродаж церковних земель дали новий поштовх англійській економіці; а що ще більше її підштовхнуло, то це те, що Британські острови, тривалий час полишені на краю світу, у кінці Європи, зробилися після Великих відкриттів відправною точкою плавань до нових світів. Звісно, Англія не навмисне відокремилась від старого європейського "блокшива", маючи намір ліпше відкритися для світу, але наслідок виявився саме таким. І плюс до того додаткова запорука відокремлення та самостійності – пам'ять минулого, ворожість до Європи, занадто близької, яку не вдалося б викинути з голови. "Цілком напевне, – зауважив Сюллі[268], приїхавши до Лондона надзвичайним послом Генріха IV 1603 р., – англійці нас ненавидять, і ненавистю такою сильною та загальною, що виникає спокуса зарахувати сю ненависть до природних властивостей сього народу".

Але почуття не виникають без причини, й провина, якщо така є, завше лежить на обох сторонах. Англія ще не перебувала в "блискучій" ізоляції; вона почувалася якщо й не обложеною (це було б занадто гучно сказано), то принаймні піддавалася загрозі з боку недружньої Європи, політично небезпечної Франції, Іспанії, що невдовзі набула надзвичайних переваг, Антверпена з його панівними купцями, а згодом з боку тріумфального Амстердама, який саме тому викликав заздрість і ненависть... Чи ми підемо так далеко, аби сказати, що острів нездужав на комплекс меншовартості? Цей комплекс був би для нього ще логічнішим тому, що текстильна "індустріалізація" Англії наприкінці XV та в XVI ст., перехід від сирової вовни до сукна ще більше, ніж колись,

Лондонська біржа 1644 р. Ґравюра В.Голлара. (Національна бібліотека. Кабінет естампів.)

залучили острів до торговельних кругообігів Європи. Англійський торговельний ареал розширився; англійське мореплавство відкрило для себе світ, і цей світ віддзеркалився в ній. Світ, у якому Англія вбачала небезпеку, загрози й навіть "змови". Наприклад, для сучасників Ґрешема купці італійські й купці антверпенські змовлялися між собою, аби на свій розсуд знижувати курс фунта стерлінґів і за нижчу ціну отримувати плоди праці англійських ткачів. На такі загрози, що не завше були уявними, але часто-густо перебільшеними, Англія реагувала енергійно. Італійських купців-банкірів усунули в XVI ст.; ганзейці втратили свої привілеї 1556 р., а 1595 р. зостались без Сталевого двору (Стильярду). Саме Ґрешем заснував, спрямувавши проти Антверпена, те, що 1566 – 1568 рр. стане Лондонською біржею (*Royal Exchange*); саме спрямовані проти іспанців та португальців насправді створювалися акціонерні компанії (*Stoks Companies*); саме спрямований проти Голландії було видано 1651 р. Навіґаційний акт, а проти Франції провадитиметься у XVIII ст. запекла колоніальна політика... Отже, Англія була країною під напругою, настороженою, аґресивною, яка мала намір командувати й здійснювати нагляд у себе вдома й навіть за своїми межами, в міру того, як зміцнювалось її внутрішнє становище. 1749 р. один помірно недоброзичливий француз іронізував: "Англійці розглядають свої домагання як права, права ж своїх сусідів – як узурпацію"[269].

Фунт стерлінґів

Що могло б у разі потреби проілюструвати своєрідну історію фунта стерлінґів, то це те, що в Англії, згідно з банальною формулою, ніщо не відбувається так, як в інших. Справді ж бо, ось *розрахункова монета*, схожа на безліч інших. Але ж тимчасом як ці останні без упину варіюватимуться, маніпульовані державою, вибиватимуться з сідла ворожими конкурентами, то фунт стерлінґів, стабілізований Єлизаветою 1560–1561 рр., більше не буде варіюватись і збереже свою справжню вартість аж до 1920, навіть до 1931 р.[270]. У цьому є щось чудове, яке, на перший погляд, насилу піддається поясненню. Фунт стерлінґів, еквівалентний чотирьом унціям чистого срібла, або, якщо ваша ласка, півмарці білого металу[271], в таблиці європейської монети впродовж понад трьох століть викреслював напрочуд пряму лінію. Що ж, він перебував за межами історії, навіть не мав історії, як не мають її щасливі народи? Звісно ж, ні, бо за часів Єлизавети траєкторія починалась за важких і заплутаних обставин, і збереглася вона, пройшовши через цілу низку криз, які могли б примусити її зовсім змінити напрям – 1621, 1695, 1774 і навіть 1797 рр. Ці добре відомі епізоди були вивчені в деталях, уміло пояснені. Та справжня, неймовірна проблема полягає в тому, щоб зрозуміти їхню сукупність, суму таких інцидентів і таких успіхів, цю історію, яка спокійно йшла своїм шляхом, історію, інтермедії якої ми розуміємо одну за одною, та куди менше розуміємо те, що їх між собою пов'язує. Проблема, що викликає роздратування, абсурдний роман, бо він від розділу до розділу майже не розкриває нам своєї таємниці, – а в ньому має бути, в ньому конче є якась таємниця, якесь пояснення.

У нас нема потреби доводити, яка важлива ця проблема: стійкість фунта стерлінґів була вирішальним елементом англійської величі. Без сталості грошової міри нема легкого кредиту, нема безпеки без того, хто дає позичку володареві, не буває контрактів, яким можна було б довіряти. А без кредитів нема величі, нема фінансової переваги. Втім, великі ярмарки – ліонські та безансонсько-п'яченцькі, – щоб убезпечити свої угоди, створили для власного споживання такі фіктивні й сталі гроші, як відповідно *екю з сонцем* (*écu au soleil*) та *марковий екю* (*écu de marc*). Достоту так само Банк Ріальто, заснований 1585 р., Амстердамський банк, створений 1609 р., накинули той і той банківські гроші, що котувалися нижче за монету, яка була в обігу, до того ж була така різна: *ажіо* банківських грошей щодо звичайних монет було запорукою безпеки. Англійський банк, заснований 1694 р., не матиме потреби в такій ґарантії: його розрахункова монета, фунт стерлінґів, давала йому безпеку своєю постійною вартістю. Все це не підлягає сумніву, але важливо зробити звідси висновки. Так, Жан-Ґабріель Тома, банкір, який спокусився історією, посилаючись на англійську мудрість, твердить у праці, яка недавно побачила світ (1977 р.)[272], що неуспіх системи Лоу мав важливу причину, яку звичайно замовчують: невчасні девальвації розрахункової монети, турського лівра, – це означало перешкоджати нормальній грі кредиту, руйнувати довіру, вбивати курку, яка несе золоті яйця.

Повертаючись до історії фунта стерлінґів, віритимемо не в якесь єдине пояснення, а радше в низку, в послідовну серію пояснень; не в якусь загальну теорію, яка буцімто керувала ясною політикою, а в ряд прагматичних розв'язань, що ухвалювалися, аби залагодити проблему в даний момент, і постійно виявлялися в довгочасній перспективі розв'язаннями високої мудрості.

1560 – 1561 рр. Єлизавета і її радники, в першому ряду яких стояв великий Ґрешем, поставили перед собою мету виправити неймовірні розлади, що виникли з *Великого зіпсуття* (*Great Debasement*)[273], феноменальної інфляції 1543 – 1551 рр. Упродовж цих важких років проба срібних монет, що перебували в обігу, – шилінґів та пенсів – знизилася понад будь-яку міру. З 11 унцій 2 вагових пенсів (*Dwt*)[274] на 12 унцій монетного металу (цебто 34/40 чистого срібла) вона знизилась 1543 р. на 10 унцій, а внаслідок кількох, що йшли одна за одною, девальвацій сягнула 3 унцій 1551 р., тобто чверті чистого металу на три чверті ліґатури. Єлизаветинська реформа була поверненням до колишньої проби монети, до "старовинного справедливого стандарту" (*"ancient right standard"*) – 11 унцій 2 вагових пенсів чистого металу на 12 унцій. Реформа була вкрай потрібна: безлад сягнув крайніх меж, в обігу перебували монети різної ваги, різної проби, часто – обрізані, а їхня вартість, проте, залишалася однією й тією самою. Ми сказали б, що то були металеві асиґнати, ніби паперові гроші. Ціни за кілька років зросли вдвічі або втричі, а курс англійських векселів у Антверпені впав – два лиха, що додавалися одне до одного, бо Англія, великий експортер сукон, була торговим кораблем, який стоїть на кітві біля Європи; все її економічне життя залежало від причалу, від вексельного курсу на вирішальному ринку на Шельді. Курс фунта стерлінґів був ніби рушієм, управителем (*governor*) англійських взаємин із зовнішнім світом. Таж навіть такий проникливий спостерігач, як Томас Ґрешем, був певен, що італійські міняйли в Лондоні та Антверпені маніпулювали курсом на свій розсуд і шляхом своїх маніпуляцій заволоділи з вигодою для себе працею англійців. У такому погляді, що іґнорує зв'язок між вексельним курсом та торговельним балансом, є частка правди й частка ілюзій. Частка ілюзій, бо вексельний курс – не діалог двох ринків (цього разу Лондона й Антверпена), а "концерт" усіх європейських ринків; він своєрідна кругова реальність, яку давно вже визнавала італійська практика. В таких умовах міняйло не був господарем рухів курсу; але він черпав вигоду з їхніх варіацій, спекулював на них, принаймні тоді, коли мав для цього кошти й знав, як ними оперувати. Італійці напрочуд відповідали цим двом умовам, і в цьому сенсі Ґрешем не помилявся, побоюючись їх.

У всякому разі, лондонський уряд, зафіксувавши на цілком очевидно високому рівні справжню вартість фунта стерлінґів і перекарбувавши всю срібну монету, яка перебувала в обігу, сподівався домогтися двох наслідків: 1) поліпшення курсу векселів на Антверпен; 2) зниження внутрішніх цін. Тільки першу з цих надій не спіткало розчарування[275]. Населення Англії, яке оплатило ціну цієї операції (уряд викупив монети, які підлягали перекарбуванню, набагато дешевше за їхній офіційний курс), не отримало компенсації у вигляді зниження цін[276].

Отже, єлизаветинська реформа виявилася виправданою не з самого початку; вона навіть тиснула, наче нашийник, коли доброї монети, викарбуваної з поганої, бракувало для нормального обігу. Безперечно, трохи згодом її врятував приплив американського білого металу, який, починаючи від 60-х років XVI ст., поширювався по всій Європі[277]. Ці надходження з Нового Світу пояснюють також успіх стабілізації 1577 р. турського лівра, французької розрахункової монети, яка своєю чергою була прив'язана до золота: один золотий екю тоді оголосили еквівалентним трьом ліврам, а саме в екю вестиметься торговельне рахівництво. Насправді ж саме ліонські купці, чужоземці й французи, накинули Генріхові III таку стабілізацію, зручну для їхніх справ. Не приписуватимемо надто великої заслуги в цьому самому Генріху III. У французькому випадку, як і в англійському, все трималося, без сумніву, з ласки рудень Нової Іспанії та Перу.

Але те, що дає одна кон'юнктура, забирає інша: 1601 р. французька стабілізація надламалась, турський лівр відірвався від золота. В Англії ж, навпаки, єлизаветинська система збереглась. Чи це не було заслугою торговельної експансії острова, якоїсь кон'юнктури, яка сприяла самій тільки Північній Європі? Цілком очевидно, такого не можна було б твердити. Та хіба Англія не втручалася в справи світу, як їй того хотілося, й не замикалася водночас у своїй острівній якості, перебуваючи напоготові в оборонній позиції? Франція ж, навпаки, відкрита до Європи, була тим місцем, де відлунювали дії її сусідів, геометричним центром усіх монетних обігів; вона перебувала в залежності від коливань цін на коштовні метали на "ринку", й ці коливання розхитували котування біля самих дверей Монетного двору.

1621 р.[278] стійкість фунта стерлінґів знову опинилася під загрозою, але цей інцидент удалося швидко подолати. Англійські суконники, по яких ударив спад збуту, хотіли б девальвувати фунт стерлінґів, що обмежило б їхні втрати виробництва й зміцнило б їхню конкурентоздатність за кордоном. Чи не Томас Мен був тим, хто врятував тоді стійкість фунта стерлінґів, справжню невідчепну ідею англійської громадської думки, яка, либонь, запам'ятала випробування Великого зіпсуття? Звісно, нема й мови про те, щоб поставити під сумнів інтелект Томаса Мена, який буде в Англії першим, хто розпізнає очевидний зв'язок між вексельним курсом і торговельним балансом, і який набув великого торгового досвіду, перебуваючи в правлінні ще юної Ост-Індської компанії. Та хіба може одна людина, хоч би якою проникливою й блискучою вона була, нести відповідальність за процес грошового обігу, що зачіпає всю англійську економіку й навіть європейську кон'юнктуру? В довготерміновій перспективі аргументи Мена, може, й не взяли б гору без угоди, яка 1630 р. зв'яже Англію з Іспанією (що від 1621 р. знову перебувала в стані війни зі Сполученими провінціями) і яка резервує за англійськими кораблями перевезення білого металу, що призначався для фінансового постачання іспанських Нідерландів. То був, безумовно, дивний альянс, що його історики звичайно не беруть до уваги (винятки потверджують правило)[279]. Срібло, яке вивантажувалося в Англії, йшло на карбування монети в лондонському Тауері, а відтак знову вирушало з країни (не в повному обсязі) до Нідерландів. То був несподіваний успіх. Проте сприятливий потік, у всякому разі в такій формі, припинився чи то близько 1642, чи то близько 1648 р. І одначе ж, внаслідок причин, які цього разу нам недосяжні, попри лютий розбрат громадянської війни, фунт стерлінґів залишався на своїй прямій лінії. І це в умовах, які здаються навіть досить незвичними.

Справді ж, упродовж усієї важкої другої половини XVII ст. грошовий обіг в Англії мав справу тільки з вельми старими срібними монетами – стертими, обрізаними, вкрай полегшеними, оскільки втрата ваги в них доходила до 50%. Незважаючи на іронічні випади памфлетистів, що відновилися, ніхто серйозно не непокоївся з цього приводу. Аж до того, що добрі монети мали лише дуже невелике сприятливе *ажіо*: так, золота гінея коштувала 22 шилінґи замість 20 шилінґів за офіційним курсом. Тоді не так усе було погано! Насправді з поширенням розписок золотарів (ці векселі були вже паперовими грішми, хоч і часткового характеру), а головне – за заспокійливої стійкості розрахункової монети такі срібні монети зробилися справжніми фіктивними грішми, як і в інших місцях Європи, де було стільки видів мідяних грошей. І кожен до цього пристосовувався.

І так було до того моменту, коли 1694 р. спалахнула несподівана й гостра криза довіри, водночас зруйнувавши цей спокій і цю дивовижну терпимість[280]. Англію спіткала низка неврожаїв; у ній настала одна з цих типових для Старого порядку криза, відлуння якої

сягнуло "промислового" сектору. До того ж розпочата 1689 р. війна проти Франції змушувала уряд до великих зовнішніх платежів і, отже, до вивезення готових грошей. Найліпші срібні й золоті монети полишали королівство. Клімат кризи, брак монети спричинилися (в Лондоні ще більше, ніж у провінції) до систематичної втечі від поганої монети та посилення рефлексу тезаврування. Золота гінея[281] побила всі рекорди підвищення: з 22 шилінгів вона в червні 1695 р. дійшла до 30 (цебто на 50% вище за свій офіційний курс у 20 шилінгів). Так само зростали ціни на золото й срібло в металі, а різке падіння курсу фунта стерлінгів на амстердамському ринку вже саме собою узагальнювало ситуацію, яка разом з відчутним збільшенням числа памфлетів ставала дедалі драматичнішою й призводила до розгубленості громадську думку. Монети, кредитні білети (як розписки золотарів, так і білети Англійського банку, який створили щойно, 1694 р.) зазнали значущого знецінення, і, щоб отримати готівку, доводилося виплачувати премії обсягом 12, 19 і навіть 40%. Позики надавались (якщо вони взагалі надавались) під лихварські відсотки; переказні векселі оберталися погано або й зовсім не оберталися. Криза охопила все. Один очевидець писав: "Тільки на одній лондонській вулиці, яка називається Лонґ Лейн, є двадцять шість будинків, які здаються внайми... І навіть у кварталі Чипсайд нині є тринадцять будинків та крамниць, зачинених і таких, що здаються внайми, – річ вельми незвичайна, оскільки ніхто й не пам'ятає, аби в Чипсайді бодай четверта частина сього числа будинків колись стояли порожніми[282]. 1696 р. "за браком монети безлад був такий великий, що багато поважних людей покинуло Лондон, не маючи змоги в ньому жити, – хоча й мали багатство в шість-сім тисяч фунтів стерлінґів ренти, – бо не можна отримати гроші з провінцій"[283].

Зрозуміла річ, памфлетисти вдосталь цим навтішались, без упину сперечаючись про справжні причини цього становища та про засоби до його виправлення. Сперечальники, однак, сходилися в одному пункті: мовляв, належить оздоровити грошовий обіг, перетопити срібну монету. Та чи буде нову монету перекарбовано тією самою вартістю, що монета єлизаветинська? Чи вона зазнає попередньої девальвації? Ще одне питання вселяло занепокоєння: хто оплатить величезні витрати на цю операцію, вельми обтяжливі в першому випадку й, цілком очевидно, менші в другому? Те, що секретар Скарбниці Вільям Лаунд[284] був прихильником 20-відсоткової девальвації, пояснювалося серед інших причин тим, що він захищав фінанси держави. Найвідоміший з його противників – Джон Локк, лікар, філософ та економіст, – навперекір стихіям захищав непохитність фунта стерлінґів, який мав залишатися "незмінною базовою одиницею"[285]. Цілком імовірно, що такою самою мірою, як тверезу політику, він захищав права власників, чинність контрактів, недоторканність капіталів, що надавалися в позику державі, – одне слово, нечисленне панівне суспільство. Проте чому ж думка Джона Локка взяла гору над думкою секретаря Скарбниці?

Безперечно, треба думати про той факт, що уряд колишнього Вільгельма Оранського, який став королем Англійським, зіткнувшись зі серйозними фінансовими труднощами, втягнувся в політику позик та довготермінових боргів, політику для Англії незвичайну, яка викликала критику й недовіру більшості англійців. Тим паче, що новий король був голландець, а серед кредиторів держави були амстердамські позикодавці, які почали вкладати капітали в акції та державні цінні папери королівства. Державі був потрібен, безумовно, незаперечний кредит, щоб і далі вести поки що малопопулярну політику великих позик, щоб не поставити у важке становище новий банк, капітали якого, бувши тільки-но зібраними, віддавалися в позику державі. Мабуть, це найліпше пояснення ухвали уряду відмовитись від девальвації й,

незважаючи на труднощі, вдатися до дорогого розв'язання, яке пропонував Джон Локк і яке з надмірною квапливістю схвалили палата громад та палата лордів у січні 1696 р. Усі витрати на перетоплення монети, цю величезну операцію (7 млн. фунтів стерлінгів), лягли на плечі держави, вже обтяженої війною. Але мети вдалося досягти: котування фунта стерлінгів у Амстердамі, ознака знову набутої довіри, піднялося, ціни в Англії почали розумно знижуватись і англійські цінні папери швидко примножуватись на лондонському та амстердамському ринках.

Щойно проблему залагодили, як накреслилася нова напруженість, провісниця майбутнього ухвалення золотого стандарту, який так повільно наступав офіційно, накидався примхливістю фактів, а не свідомим розмірковуванням[286]. Справді, срібло оборонятиметься довго. За таких адвокатів, як Джон Локк, для якого еталон-срібло був безперечно найзручнішим, найліпше пристосованим до життя обмінів. "Дайте золоту, як і іншим товарам, змогу віднайти свій власний курс" ("*Let Gold, as others commoditions, fine its own Rate*"), – казав він[287]. Це не було саме тим, що зробили насправді, тому, до речі, що ґінею (котування якої залежало просто від ухвали короля) довільно зафіксували на рівні 22 срібних шилінґів, які, звичайно, були її "вільною" ціною на ринку, але до кризи. Таж тепер ішлося про 22 шилінґи доброю монетою, тож співвідношення золото/срібло встановилось як 1 до 15,9, і золото водночас виявилося завищеним у ціні; справді, в Голландії співвідношення було всього лише 1 до 15. Отже, жовтий метал поплив до Англії, аби там підвищитися в ціні, а зовсім нові срібні монети рушили в протилежний бік. Після нового втручання Джона Локка ґінею, щоправда, звели до 21 шилінґа 6 пенсів (1698 р.), та цього було ще замало, щоб перешкодити подальшому подвійному потокові. Навіть після нового зниження до 21 шилінґа 1717 р., цього разу після втручання Ньютона, який був начальником Монетного двору, співвідношення 1 до 15,21 усе ще завищувало ціну на жовтий метал, і Англія наполегливо й далі експортувала срібло та сама була притягальною силою для золотих монет.

Ця ситуація тривала впродовж усього XVIII ст., скінчившись фактичною золотою системою. Без сумніву, ця остання офіційно набула конкретних форм тільки після проголошення золотого стандарту 1816 р.; тоді фунт стерлінгів зробився еквівалентом соверена (реальної золотої монети, яка важила 7,988 г за вмісту чистого металу в 11/12). Одначе золото від 1774 р. відверто взяло гору над сріблом як грошовий регулятор. Золоті монети, які втратили у вазі, вилучалися з обігу й перекарбовувалися за своєю правильною вагою, тим часом як до срібних монет відмовлялися застосовувати дорогий процес перекарбовування, а водночас приймали ухвали про скасування неодмінного їхнього приймання в платежах, що перевищували 25 фунтів стерлінґів. Тож насправді, якщо й не за законом, фунт стерлінґів починав прив'язуватися до золота, в такий спосіб набуваючи нової сталості.

Усі ці факти відомі, але які їхні причини? Постійне завищення ціни на золото, що лежало в основі явища, залежало безпосередньо від урядових ухвал, і тільки від них. А тоді – якій політиці, якій потребі економіки відповідало це завищення? Насправді створювати сприятливі умови для золота означало дати поштовх рухові срібла в зворотному напрямі. Особисто я завше думав, що в старовинній грошовій системі гроші із завищеною вартістю ставали своєрідною "поганою" монетою, здатною прогнати добру. Таке розширене тлумачення лжезакону Ґрешема спрощує пояснення. Коли Англія притягувала до себе золото, вона пришвидшувала відплив із своєї території білого металу водночас до Нідерландів, до Балтійського моря, до Росії, в Середземномор'я, в Індійський океан

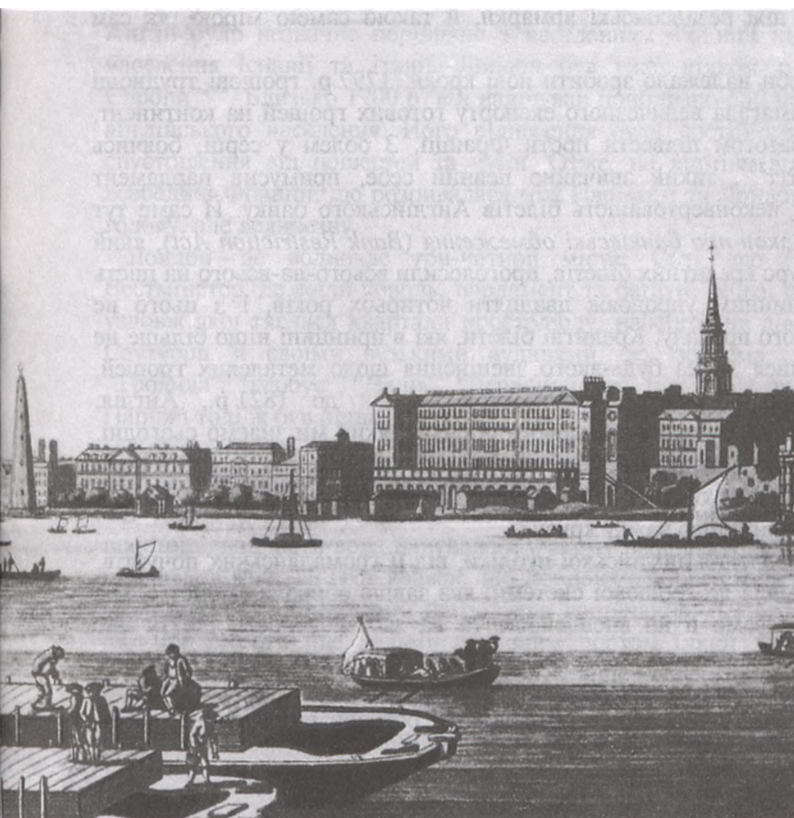
Гурт биків та овець у Сого наприкінці XVIII ст. (Фото Снарк Інтернешнл.)

Береги Темзи в Лондоні наприкінці XVIII ст.

Розкішний квартал Лондона – Гроувенор-сквер близько 1790 р. (Фото Снарк Інтернешнл.) (Зібрання Віолле.)

та до Китаю, де згаданий метал буде неодмінною умовою обмінів. Венеція, щоб полегшити переказ білого металу, потрібного для розквіту її торговельних операцій, на Левант, чинила так само. З іншого боку, Англія й не могла мати іншого шляху після того, як, узявши гору над Портуґалією внаслідок укладення угоди лорда Метуена (1703 р.), вона підключилася до золота Бразилії. Хіба не зробила вона тоді, навіть якщо й не знала того, вибору на користь золота проти срібла? Й чи не була вона для такої гри взута в семимильні чоботи?

До того ж, мабуть, не було випадковим, що в момент, коли розлад торговельного балансу з Портуґалією урвав чи скоротив приплив бразильського золота, Англія вже рухалась у напрямі стадії, яка логічно мала настати: стадії паперових грошей. Справді, тією мірою, якою Англія поволі висувалась у центр світу, вона, як і Голландія в добу своєї величі, менше мала потребу в коштовних металах. Легкий, майже автоматичний кредит примножував її платіжні кошти. Так, 1774 р., напередодні "американської" війни, Англія побачила й допустила втечу за кордон одразу ж своїх золотих та срібних монет. Ця не перший погляд ненормальна ситуація її не непокоїла: найвищий рівень грошового обігу в країні вже посіли кредитні білети Англійського банку та приватних банків; золото й срібло стали, якщо трохи перебільшити, другорядними державами. Й якщо "папір" (слово, зручне через свою короткість, яке давно вже вживали французи й яке так гнівило Ісаака де Пінто)[288] посів це вирішальне місце, то тому, що Англія, позбавивши престолу Амстердам, зробилася пунктом злиття обмінів всесвіту, а всесвіт, якщо можна так висловитися, провадив свою бухгалтерію в Англії. Ярмарки, колишні місця злиття обмінів, пропонували аналогічні зосередження: кредит на них утверджувався над готівкою. Англія тільки надала нових вимірів старовинним розв'язанням, і в підсумку папір її більше заполонив, ніж безансонські ярмарки, й такою самою мірою, як сам амстердамський ринок.

На такому шляху за потреби належало зробити нові кроки. 1797 р. грошові труднощі без угаву зростали: війна вимагала величезного експорту готових грошей на континент, який належало грошовим батогом підвести проти Франції. З болем у серці, боячись наслідків свого вчинку, Пітт[289], такий звичайно певний себе, примусив парламент погодитися на короткочасну неконвертованість білетів Англійського банку. Й саме тут починається останнє диво: *Закон про банківські обмеження* (*Bank Restriction Act*), який установлював примусовий курс кредитних білетів, проголосили всього-на-всього на шість тижнів. А залишався він чинним упродовж двадцяти чотирьох років, і з цього не випливло жодного справжнього провалу. Кредитні білети, які в принципі ніщо більше не ґарантувало, й далі оберталися, і без будь-якого знецінення щодо металевих грошей, принаймні до 1809 – 1810 рр. Протягом чверті століття, аж до 1821 р., Англія, випереджаючи свій час, житиме за такого грошового порядку, який ми знаємо сьогодні. Француз, який жив там за часів наполеонівських війн, навіть твердив, що за всі ці роки жодного разу не бачив жодної золотої гінеї[290]. Саме в такий спосіб вдалося без особливої шкоди подолати саму собою винятково важку кризу.

Такий успіх залежав від ставлення англійської публіки, від її громадянських почуттів, від довіри, яку вона здавна мала до грошової системи, яка завше обирала сталість. Але така довіра ґрунтувалась так само й на впевненості та на забезпеченості, що їх дає багатство. Ґарантією паперових грошей були, без сумніву, не золото й не срібло, а величезне виробництво Британських островів. Саме товарами, створеними їхньою промисловістю, і продуктом торгівлі, що перерозподіляла, острови виплачували своїм

європейським союзникам небачені субсидії, які дозволять їм розтрощити Францію, зберегти фантастичний для тих часів флот і військо та які сприятимуть в Іспанії й Португалії створенню ситуації, несприятливої для Наполеона. В той період жодна інша країна не була здатна так чинити. Як писав 1811 р. один спостережливий очевидець, у тодішньому світі не було місця для двох експериментів такого плану[291]. Й це, либонь, справедливо.

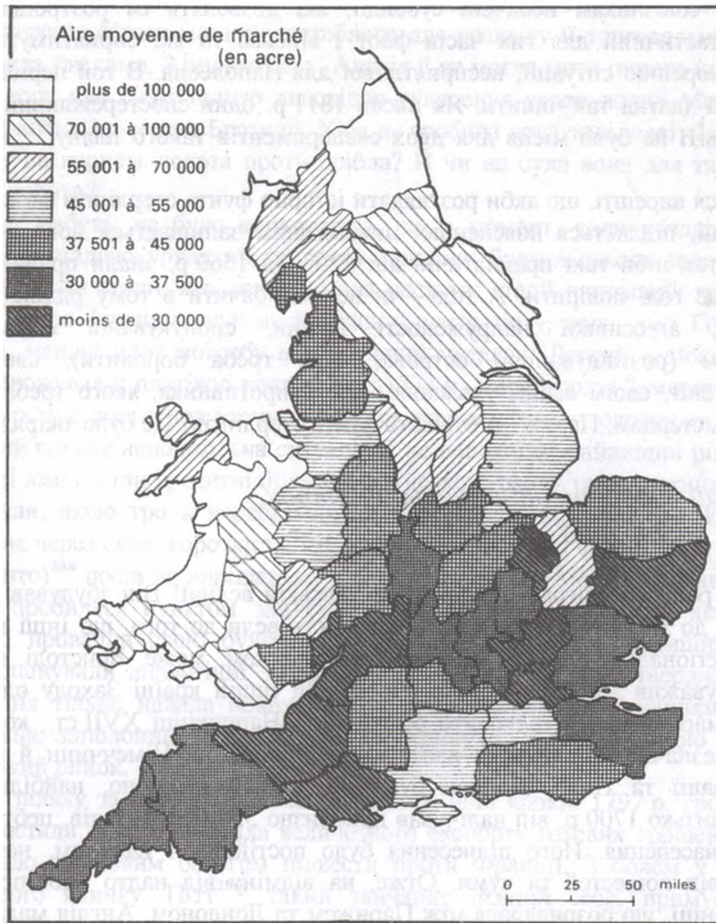
Та зізнаймося нарешті, що якби розглядати історію фунта стерлінгів загалом, то кожен епізод її ясний, піддається поясненню; дивовижним залишається його курс у вигляді прямої лінії, так ніби такі прагматичні англійці від 1560 р. знали правильний шлях у майбутнє. В це годі повірити. А тоді – чи не слід бачити в тому радше наслідок, що повторювався, агресивної напруженості країни, спонукуваної своїм острівним розташуванням (розташуванням острова, який треба боронити), своїм зусиллям прорватися в світ, своїм ясним уявленням про супротивника, якого треба розтрощити: Антверпен, Амстердам, Париж? А сталість фунта стерлінґів? Це було знаряддя боротьби.

Лондон, який створив національний ринок і який сам створений ним

Якої тільки ролі не відіграє Лондон у британській величі! Він збудував і зорієнтував Англію від А до Я. Його тягар, його неосяжність вели до того, що інші міста заледве існували як реґіональні столиці: всі вони, за винятком, може, Бристолі, були до його послуг. Як зауважив Арнольд Тойнбі, "в жодній іншій країні Заходу одне-однісіньке місто не затьмарювало так цілковито решти міст. Наприкінці XVII ст., коли населення Англії було незначне порівняно з населенням Франції чи Німеччини й меншим, ніж населення Іспанії та Італії, Лондон був уже, цілком імовірно, найбільшим містом Європи"[292]. Близько 1700 р. він налічував приблизно 550 000 жителів, цебто 10% усього англійського населення. Його піднесення було постійним і наочним, незважаючи на спустошення від пошестей та чуми. Отже, на відміну від надто просторої, поділеної всередині Франції, що розривалася між Парижем та Лондоном, Англія мала тільки одну голову, але величезну.

Лондон – це водночас три-чотири міста: Ситі, що був економічною столицею; Вестмінстер, де жили король, парламент та багатії; річка, що правила в пониззі за порт, уздовж якої тяглися квартали простолюду; нарешті, на лівому березі Темзи передмістя Саутуорк зі своїми вузькими вулицями, де, зокрема, містились театри: "Лебідь", "Троянда", "Ґлобус", "Надія", "Червоний бик" (усього їх було 1629 р. 17, тим часом як у Парижі тоді ж був лише один)...[293]

Увесь англійський економічний простір підлягав панівній владі Лондона. Політична централізація, сила англійської монархії, розвинуте зосередження торговельного життя – все це працювало на велич столиці. Та ця велич сама по собі була організатором простору, над яким вона панувала й у якому вона створювала розмаїті адміністративні й ринкові зв'язки. Н. Ґрас вважає, що Лондон на добре століття випереджав Париж у тому, що стосувалось організації його сфери постачання[294]. Його перевага була тим більшою, що Лондон був іще вельми активним портом (який забезпечував принаймні чотири п'ятих зовнішньої торгівлі Англії), залишаючись водночас вершиною англійського життя, яке нічим не поступалося перед Парижем, бо він був величезною паразитичною машиною розкоші, марнотратства, а також при всьому іншому й культурної творчості.

ГУСТІ РИНКОВІ ЗОНИ ЛЕЖАЛИ В МЕЖАХ ДОСЯЖНОСТІ ЛОНДОНА

Ця карта (запозичена з кн.: The Agrarian History of England. Ed. J. Thirsk, IV, 1967, p. 496) показує, якою мірою місто Лондон створило довкола себе зону інтенсивних та пришвидшених обмінів. Національний ринок модернізувався, якраз починаючи з півдня Англії та її столиці.

Нарешті, й це головне, квазімонополія на експорт і імпорт, яку Лондон мав дуже рано, забезпечувала йому контроль над усіма видами виробництва на острові й над усіма формами перерозподілу: для різних англійських регіонів столиця була центральною сортувальною станцією. Все туди надходило, все звідти знову вирушало чи то на внутрішній ринок, чи то за межі країни.

Якщо ви бажаєте гідно оцінити цю роботу Лондона з формування й створення національного ринку, не варто нічого читати, хіба що наново перечитати "Торговця" (*Tradesman*) Даніеля Дефо. Його спостережливість така точна, така докладна, аж до найдрібніших деталей, що хоч слова "національний ринок" і не виголошені, але реальність такого ринку, його єдність, взаємопереплетіння його обмінів, підкреслений поділ праці, що діє на широких просторах, примушують сприймати себе як очевидність і як повчальне видовисько.

НАЦІОНАЛЬНИЙ РИНОК ТА СУДНОПЛАВНІ ШЛЯХИ (1660–1700 pp.)

Карта Т.С.Віллена (в кн.: T.S. Willan, River Navigation in England 1600-1750, 1964), що належить до часів «безглуздя каналів» та великих робіт з облаштування річкових шляхів, показує напрям річок тільки в їхній суходільній частині й відзначає штрихуванням будь-яку територію, віддалену від водяного шляху більш ніж на 15 миль. Якщо порівняти цю карту з попередньою, виникає відчуття, що вона є мало не негативом цієї останньої. Так само, як і притягальна сила столиці, так само, як і мережа каботажних маршрутів, внутрішні водяні шляхи працювали на формування національного ринку. Наприкінці XVIII ст. зона, що перебувала поза кругообігом і позначена темним кольором, майже зникне з поступом транспортного сполучення.

Якщо відкинути вельми важливий каботаж, що забезпечував перевезення вугілля та ваговитих вантажів, обіг товарів, який до прокопання каналів міг використовувати тільки суходільні відтинки річок, відбувався переважно дорогами; здійснювався він за допомогою повозів, в'ючних коней і навіть на спинах численних торговців на рознос[295]. І весь цей рух зливався докупи, наближаючись до Лондона, й знову розпорошувався на виході з Лондона. Безперечно, "манчестерці, якщо облишити їхнє багатство, є в такому разі своєрідними торговцями на рознос, які скрізь доправляли свої товари самі (обходячись без посередника), аби передати їх крамарям, як це роблять нині й мануфактурники Йоркшира та Ковентрі"[296]. Близько 1720 р., в добу, яку описує Дефо,

такі прямі зв'язки виробника з провінційними перекупниками були фактом новим, який перетне й ускладнить небавом зв'язки звичайних кругообігів. *Звичайно*, каже Дефо, виготовлений продукт, бувши завершений виробництвом у тому чи тому віддаленому від Лондона графстві, вирушав до Лондона до *комісіонера* (*factor*) або *доглядача торгового складу* (*warehouse keeper*), і цей останній продаватиме його чи то лондонському крамареві для роздрібного продажу, чи то купцеві (*merchant*)-експортерові, чи то ж оптовикові, який цей продукт розподілить для продажу вроздріб у різних районах Англії. Отже, власник овець, який продавав вовну, й крамар, який продавав сукна, "є перший і останній торговцями (*tradesmen*), які залучені до цього процесу. Й що більше попутно використовуватиметься рук для виготовлення, перевезення чи продажу виробу, то ліпше буде для суспільного багатства нації, бо зайнятість народу є великою й головною вигодою нації" ("*public stock of the nation because the employment of the people is the great and main benefit of the nation*")[297]. І Даніель Дефо, так ніби його читач не зовсім іще зрозумів переваги ринкової економіки – розподільниці праці, а отже, й праці за наймом, повертається назад і бере приклад: приклад штуки простого полотна (*broad cloth*), виготовленої в Уормінстері, в Уілтширі. Виготовлювач (*clothier*) відправляє її з перевізником (*carrier*) до Лондона, містеру *A*, комісіонеру в Блекуелл-голі, на якого покладається її продаж. Цей комісіонер продає її містерові *B*, оптовикові (*woollen draper*), уповноваженому перепродати сукно, а той перепровадить його суходільним шляхом містерові *C*, крамареві в Нортгемптоні. Цей останній розпродасть сукно вроздріб відрізами тим і тим сільським джентльменам. Нарешті, саме ці перевезення до Лондона й назад, з Лондона, утворювали головне й формувальне членування англійського ринку. Бо всі товари, включаючи й імпортні вироби, циркулювали в такий спосіб англійськими шляхами, більш пожвавленими, ніж європейські шляхи, твердить Даніель Дефо. Скрізь, у найменших містечках, навіть у селах, "ніхто нині не вдовольняється місцевими мануфактурами. Всі бажають виробів звідусіль із інших країн"[298] – англійських тканин з інших провінцій та тканин індійських, чаю, цукру... Нема жодного сумніву: англійський ринок постає перед нами як жива єдність від початку XVIII ст., отже, дуже рано. Причому саме в першій чверті цього століття були зроблені величезні (зрозуміло, відносно) капіталовкладення, що збільшили до 1160 миль судноплавну річкову мережу й зробили більшу частину країни приступною для водяних перевезень на відстань щонайбільше 15 миль[299]. І нема чого дивуватися, що суходільні шляхи пішли слідом за цим процесом. Дефо говорив 1720 р. про непрохідні зимової пори шляхи в минулому часі[300], – скажімо, непроїжджі для возів, бо в'ючні тварини в XVII ст. пересувались по них о будь-якій порі року. Ще менше доведеться дивуватися з того, що швидко організовувалися, нехтуючи будь-якою офіційною регламентацією, ринки, які складували, продавали й перепродували товари; що посередники часто-густо навіть не бачили товарів, якими вони торгували, – а це майже доказ досконалості механізму. Близько середини XVIII ст. на Хлібному ринку в Лондоні панувало півтора десятка комісіонерів, які принагідно не вагалися розміщувати своє збіжжя в пакгаузи Амстердама, де утримання на складах було менш дорогим, ніж у Англії (його вартість варіювалася разом з рівнем грошового курсу). Ще одна перевага: за вивізне збіжжя виплачувалася експортна премія, яку встановив англійський уряд, а якщо в Англії виникав брак хліба, збіжжя туди поверталося без сплати будь-якого мита при ввезенні[301]. Все це свідчить про зростання ускладнень внутрішнього ринку впродовж XVIII ст.

На початку наступного століття, 1915 р., один колишній військовополонений, що

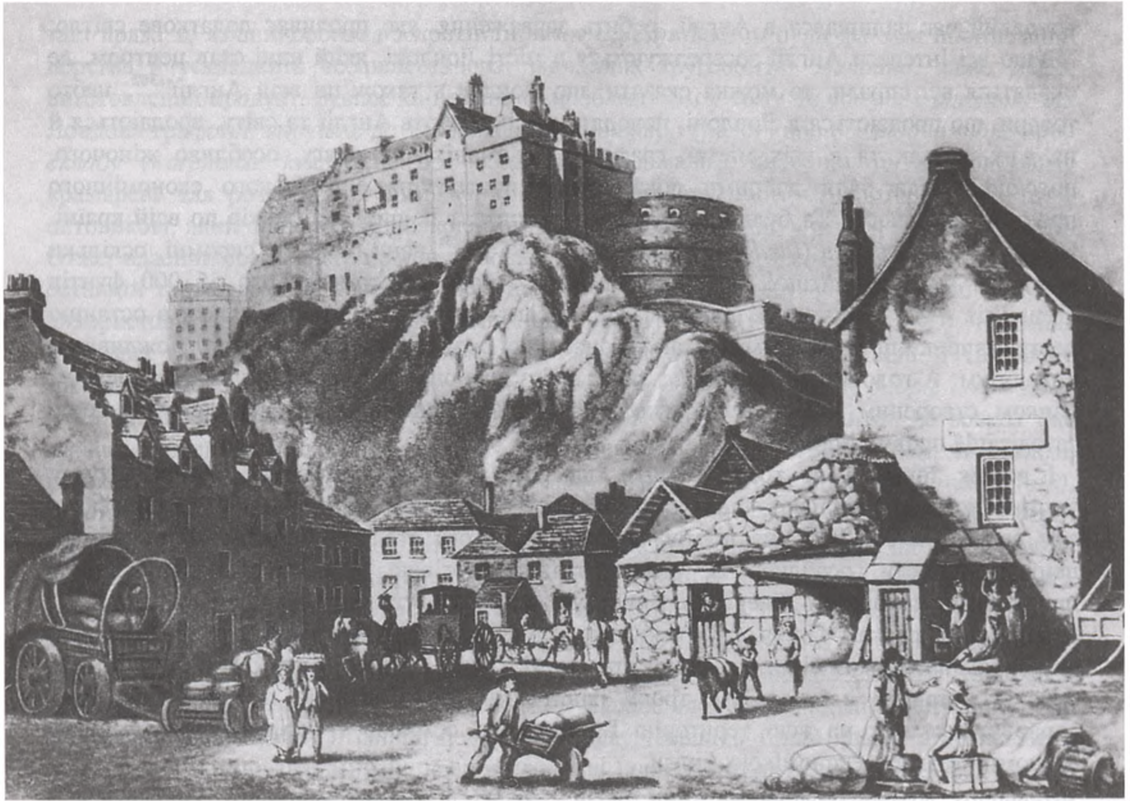
тривалий час залишався в Англії, робить зауваження, яке проливає додаткове світло: "Якщо всі інтереси Англії зосереджуються в місті Лондоні, який нині став центром, де сходяться всі справи, то можна сказати, що Лондон є також по всій Англії"[302], цебто товари, що продаються в Лондоні, походять з усіх пунктів Англії та світу, продаються й на всіх ринках та в усіх містах графств. Одноманітність одягу, особливо жіночого, повсюдні моди були добрими показниками приведення англійського економічного простору до єдності. Та були й інші тести, на кшталт поширення банків по всій країні. Перші *земельні банки* (*landbanks*) з'явились 1695 р.[303], вони були ще скромні, оскільки вся маса їхніх кредитних білетів сягнула того року всього-на-всього 55 000 фунтів стерлінґів. Але то був значущий початок: кредит звичайно з'являвся тільки в останню чергу, наприкінці попереднього етапу економічної еволюції, що робила його можливим і потрібним. А головне, ці *landbanks*, пов'язані з лондонськими банками та Англійським банком, створеним 1694 р., множитимуться. В плані кредиту спостерігалась уніфікація, сателізація провінційних економік.

І все ж таки чи не треба сказати, що якби Лондон і створив первісну форму згуртованого національного ринку, то цей останній згодом розвивався й ущільнювався сам собою? У XVIII ст. на відміну від попереднього століття провінційні виробничі центри й порти, особливо ті, що провадили торгівлю рабами та колоніальними продуктами, наприклад Ліверпуль, Бристоль або Ґлазґо, спізнали швидкого розвитку[304]. Й загальний розквіт від цього тільки зріс. На Британських островах Англія була вже національним ринком зі щільною структурою. В Європі не знайти прикладу, який можна було б зіставити з нею. Тож трохи раніше чи трохи пізніше ця виняткова вага справлятиме тиск на всю територію Британських островів і перетворюватиме їхню економіку згідно з економікою Англії.

Як Англія стала Великобританією

На півночі й на заході Англія межує з важкоприступними нагір'ями, переважно випасами, що тривалий час залишалися вельми вбогими, рідко заселеними, причому кельтами, які найчастіше не сприймали англійської культури. Накинути себе таким сусідам – це був вирішальний процес внутрішньої історії Британських островів, захід, який міг припустити лише погані розв'язання – насильницькі. Як і має бути, політика тут передувала економіці, а ця остання довго вдовольнялась обмеженими, навіть пунктирними успіхами. В Корнуоллі лондонські негоціанти дуже рано заволоділи самим тільки оловом[305]. В Уельсі, наново завойованому 1536 р., експорт худоби, яку переганяли до Лондона, зробився характерною рисою тільки після 1750 р.[306], а по-справжньому цей край переміниться лише з важкою індустрією, яку там організують англійці в XIX ст. Та, як і можна було передбачити, дві головні партії цієї внутрішньої гри розігрувалися щодо Шотландії, де хід подій виявився загалом непередбаченим, і Ірландії, де Англія ніколи не припиняла експлуатувати колонію, до якої було рукою подати.

У принципі Шотландію Господь створив для того, щоб вона залишалася самостійною й уникнула "маргіналізації", навіть елементарної. Вона була простора, дорівнюючи загалом за площею половині Англії, гориста, вбога, відокремлена від своєї сусідки важкопрохідними прикордонними районами. Все минуле, заповнене жорстокими війнами, схиляло її до того, аби казати "ні", чинити опір. До того ж навіть після 1603 р., коли Яків VI Шотландський успадкував престол Єлизавети і став Яковом І Англійським,

Площа Сінного ринку (Grassmarket) в Единбурзі у XVIII ст. Повіз ліворуч стоїть біля самої західної брами міста. На передньому плані - замок. Единбурзька публічна бібліотека. (Фото А.Дж.Інґрем Лімітед.)

поєднавши в такий спосіб на одній голові корони обох країн, Шотландія зберегла уряд і парламент, про відносну слабкість яких говорити можна, але які все ж таки й далі існували[307]. Достоту так само й далі існували кордон між Шотландією та Англією й митниці на ньому. Проте якщо митниці давали першій можливість захищатися від бурхливого імпорту, то другій вони дозволяли закрити свою територію від худоби та лляних тканин Шотландії, так само, як і заборонити мореплавцям з Единбурґа, Ґлазґо чи Данді доступ до англійських колоній...

Шотландія в XVII ст. була країною вбогою. Було б смішно на мить порівняти її з Англією. Її економіка була архаїчною, її хліборобство – традиційним, і надто часто там наставав убивчий голод після поганих врожаїв, скажімо, 1695, 1696, 1698 і 1699 рр. "Ми ніколи не довідаємося, скільки людей померло (в ці роки): сучасники подейкували про одну п'яту, одну четверту населення, навіть про третину й більше в деяких районах, де жителі вимерли або повтікали звідти"[308].

Одначе ж зовнішня економіка пожвавлювала порти, насамперед Літ, гавань Единбурґа, Абердин, Данді, Ґлазґо плюс багато гаваней, з яких виходило безліч малотоннажних кораблів, прямуючи до різних пунктів призначення: до Норвеґії, Швеції, Данциґа, Роттердама, Вере, Руана, Ла-Рошелі, Бордо, подеколи до Португалії та Іспанії. Кораблики

відважні, які нерідко останніми проходили через протоку Зунд у західному напрямі перед зимовим льодоставом. Шотландські моряки й купці іноді уривали свої подорожі, щоб осісти за кордоном, ішлося чи то про жалюгідних *скоттарз* (*skottars*), які залишалися торговцями на рознос, чи то про багатих буржуа, які збили собі статок у Стокгольмі, Варшаві чи Регенсбурзі[309]. Торговельне життя вносило пожвавлення в приморські міста Рівнин (*Lowlands*), і така незначного обсягу морська активність без упину зростала. Купці Единбурга й Ґлазго (які були місцевими вихідцями, що, на наш погляд, було ознакою здорової торгівлі) були спритні, незважаючи на слабкість їхніх капіталів. Це пояснює створення 1694 р., а далі й неуспіх шотландської Африканської компанії, яка марно силкувалася знайти капітали в Лондоні, Гамбурзі й Амстердамі[310]. Спроби насадити шотландську колонію на берегах Дар'єнського перешийку 1699 р. теж виявилися марними. Англія, далека від того, щоб її заохочувати, з полегкістю дивилася на цей неуспіх[311]. У Шотландії ж цей провал набув вигляду національної жалоби.

Ймовірно, саме в сподіванні на відкриття англійського та американського ринків парламент в Единбурзі 1707 р. більшістю в три чи п'ять голосів висловився за політичну унію з Англією. Цей розрахунок, якщо такий розрахунок був, зовсім не був неправильним, бо, як показав Смаут, парадоксальним чином зросла політична залежність Шотландії не вилилася в економічне поневолення, в "маргіналізацію". З одного боку, тому, що, зробившись майже англійською провінцією, вона стане послуговуватись усіма торговельними перевагами, які за кордоном мали британці, й шотландські купці були спроможні скористатися з нагоди. З другого боку, тому, що ніщо з того, що мала Шотландія, не становило для Англії особливого економічного інтересу, який спричинився б до встановлення владного господарювання. Проте процвітання й нове піднесення, на які розраховували, настали не одразу. Потрібний був час, щоб почерпнути вигоду з можливості торгувати по всій англійській "імперії", в Північній Америці, на Антильських островах, навіть у Індії, куди стільки шотландців вирушить на пошуки багатств, надмірно дратуючи цим корінних англійців. І тільки з економічним піднесенням XVIII ст. і в другій половині цього останнього розвинуться експорт і промисловість. Та все ж таки успіх був очевидний. Поперва став розвиток великої торгівлі худобою; між 1740 та 1790 рр. ціни на неї зросли на 300% завдяки постачанню англійських флотів. Достоту так само збільшився експорт вовни, якому також сприяло зростання цін. Звідси й логічні, якщо не завше благотворні перетворення, земля набувала великої цінності, більшої, ніж праця, і скотарство розширювалося за рахунок ріллі та громадських земель. Нарешті, після 1760 р. Шотландія енергійно й самобутньо приєдналася до промислового перетворення Англії. І піднесення її лляних, а відтак і бавовняних мануфактур, що спиралося на банківську систему, яку англійці нерідко вважали за таку, що перевершувала англійську, натиск її міст врешті-решт надали шотландському сільському господарству достатній попит, аби посприяти його запізнілій, але швидкій трансформації. "Поступ", улюблене слово доби Просвітництва, був паролем скрізь у Шотландії. Й "усі класи суспільства усвідомлювали ту живу силу, що несла їх у напрямі до багатшого суспільства"[312].

Нема жодного сумніву: спостерігався злет (*take-off*) Шотландії. Близько 1800 р. один автор писав: "Якби Шотландія не процвітала, Ґлазґо не зріс би так помітно, як це з ним сталося, міський фортечний мур Единбурга не подовжився б удвічі за тридцять років, і там не будували б нині зовсім нове місто, спорудженням якого зайнято близько десяти тисяч чужоземних робітників"[313]. Така еволюція, така відмінна від ірландської моделі,

про яку ми ще вестимемо мову, либонь, завдячувала своє виникнення простому збігові обставин. Чи ініціативі й досвідченості шотландських купців? Чи тому фактові, який підкреслює Смаут, що демографічне зростання в Шотландії, принаймні на Рівнинах, було помірне й згладило, як це сталося в стількох сучасних слабкорозвинених країнах, вигоди зростання економічного? Безперечно, всьому цьому водночас. Та хіба не слід згадати й про те, що Шотландія не стикалася, як Ірландія, з ворожістю Англії, що ввійшла в її плоть і кров? Про те, що Шотландія не була цілком кельтською, що в найбагатшому її реґіоні, на Рівнинах, пониззях, що простяглися від Ґлазґо до Единбурґа, давно говорили по-англійському, хоч би якою була справжня причина такої англізації. В англійця могло складатися враження, що він там перебуває вдома. Навпаки, Нагір'я (*Highlands*) говорили по-гельському (на крайній півночі є навіть район, де зберігся норвезький діалект). Одначе не викликає сумніву, що економічне зростання Шотландії тільки підкреслило розрив між нагір'ями та рівниною. Можна було б сказати, що межа, яка відокремлювала в XVII ст. дедалі багатшу Англію від відносно дедалі біднішої Шотландії, межа ця певною мірою перемістилася з англо-шотландського кордону на межу Нагір'їв.

В Ірландії становище було зовсім відмінним: у XII ст. Англія проникла в середину Пейла (*Pale*)[314], як вона згодом проникла до своїх американських колоній. Ірландець був її ворогом, якого зневажали й водночас боялись. Звідсіль і відсутність взаєморозуміння, безцеремонність і безліч жорстокостей, похмурий підсумок яких нема потреби більше підбивати: англійські історики зробили це ясно й чітко[315]. Звісно, каже один з них, "ірландці поряд з неграми, яких продавали як рабів, були головними жертвами системи, що забезпечила Великобританії її світове панування"[316].

Одначе те, що нас тут цікавить, – це не колонізація Ольстеру й не "фарс" з так званим ірландським урядом, заснованим у Дубліні (до того ж фікція такого уряду буде 1801 р. знищена приєднанням ірландського парламенту до парламенту в Лондоні), а підпорядкування Ірландії англійському ринкові, те цілковите підпорядкування, яке зробило з торгівлі з Ірландією "впродовж усього XVIII ст. ... найважливішу галузь англійських торговельних операцій за морем"[317]. Експлуатація організовувалася з опертям на маєтки англоірландців, протестантів за віросповіданням, які конфіскували з вигодою для себе понад три чверті ірландської землі. З доходу в чотири мільйони фунтів стерлінгів сільська Ірландія сплачувала відсутнім власникам щорічний оброк близько 800 000 фунтів стерлінгів; ще до закінчення XVIII ст. ця сума сягне мільйона. В таких умовах ірландське селянство було доведене до злиднів, тим більше, що його підточувало демографічне піднесення.

І Ірландія поринула в стан "периферійної" країни: в ній приходили на зміну один одному "цикли" в тому сенсі, в якому Лусіу ді Азеведу[318] вжив би цього слова стосовно бразильської економіки. Близько 1600 р., оскільки Ірландію вкривали ліси, вона зробилася з користю для Англії постачальником деревини й розвинула, так само з вигодою для своїх багачів, залізоробну промисловість, яка сама собою згасне, коли через століття острів опиниться повністю без лісів. Тоді, відповідаючи на зрослі вимоги англійських міст, Ірландія спеціалізувалася на тваринництві й експорті солоної яловичини та свинини, а також барилець масла, бо англійський ринок, який постачався з Уельсу та Шотландії, закрився для вивезення живої худоби з сусіднього острова. Головним портом для цього величезного експорту був Корк у Південній Ірландії: він був постачальником водночас Англії, англійських флотів, цукрових островів Вест-Індії та флотів західноєвропейських націй, зокрема Франції. 1783 р. за сезон, "який триває жовтень, листопад і грудень", у Корку було забито майже 50 000 голів великої рогатої худоби, до яких

додавалися на таку саму суму "свині, яких заколюють навесні", не враховуючи внеску інших різниць[319]. Європейські купці стежили за цінами, які встановлювалися із закриттям сезону на бочки солоної яловичини або свинини, на центнери шпику, смалець, масло, сир. Допитливий єпископ Клойнський, перелічуючи величезну кількість биків, свиней, масла, сиру, яку щороку експортувала Ірландія, "запитував себе, як чужоземець зможе осягнути, що в країні, такій багатій на продовольство, половина жителів помирає з голоду"[320]. Та це продовольство в жодному разі не призначалося для внутрішнього споживання, так само, як у Польщі, де вирощену своїми руками пшеницю селяни не споживали.

В останні десятиріччя XVIII ст. ірландська солонина почала відчувати конкуренцію з боку російського експорту через Архангельськ і ще більше – внаслідок постачань з американських колоній Англії. Саме тоді почався зерновий "цикл". 24 листопада 1789 р. французький консул писав з Дубліна: "Найосвіченіші люди, думку яких я міг спитати ... розглядають торгівлю солониною як утрачену для Ірландії, але вельми далекі від того, щоб сумувати з цього приводу, і з задоволенням дивляться, як великі землевласники, спонукувані своїми ж власними інтересами, змінюють систему користування землею, яка досі переважала, й не залишатимуть тільки для випасання худоби величезні й родючі ділянки, які, бувши оброблюваними, дають роботу й засоби до існування куди більшому числу жителів. Ся революція вже почалась і *здійснюється з небаченою швидкістю.* Ірландія, яка колись залежала від Англії щодо збіжжя, яке споживає її столиця (Дублін), *єдина частина острова, де був бодай трохи відомим цей вид їжі,* вже кілька років спроможна експортувати значну кількість збіжжя"[321]. Відомо, що Англія, яка раніше була експортером зерна, із зростанням свого населення та початком своєї індустріалізації стала країною – імпортером збіжжя. Зерновий цикл збережеться в Ірландії до скасування хлібних законів 1846 р. Та попервах його зерновий експорт був силовим прийомом, що нагадувало польську ситуацію XVII ст. "Ірландці, – пояснює далі наш інформатор, – спроможні експортувати (збіжжя 1789 р.) тільки тому, що переважна їх більшість не споживає хліба зовсім. З країни вивозять не надлишок, а те, що скрізь у інших країнах вважалося б потрібним. На трьох чвертях цього острова народ вдовольняється картоплею, а в північній частині – вівсянкою, з якої вони роблять сухарі, та юшкою. В такий спосіб убогий народ, який звик до злигоднів, годує націю (Англію), яка має куди більше природних багатств, ніж він сам"[322]. Якщо дотримуватися статистики її зовнішньої торгівлі, куди до того ж додавалися ловитва лосося, прибутковий китобійний промисел, широке вивезення лляного полотна, то в підсумку 1787 р. Ірландія залишилася з доходом у мільйон фунтів стерлінгів. Насправді це саме те, що вона сплачувала в пересічний рік англосаксонським власникам.

Проте з початком американської Війни за незалежність для Ірландії, як і для Шотландії, випала сприятлива нагода. Лондонський уряд збільшив тоді число обіцянок, скасував у грудні 1779 р. та в лютому 1780 р. певне число обмежень і заборон, які лімітували ірландську торгівлю, дозволив прямі зв'язки з Північною Америкою, Ост-Індією, Африкою, відкрив ірландським підданим короля доступ до Левантинської компанії (*Levant Company*)[323]. Коли ця новина докотилась до Парижа, там вигукували: "В Ірландії щойно відбулася революція"; король Англійський "стане набагато могутнішим, ніж він колись був ... і Франція ... напевне стане жертвою (всього цього), якщо вона мерщій не спорудить перешкоди такому небаченому збільшенню могутності. Є один засіб домогтися в сьому успіху, ось він: створити в Ірландії нового короля"[324].

Ірландія почерпнула користь з цих поступок. Льоноткацька промисловість, в якій була зайнята, мабуть, чверть населення, розвивалася ще більше. 26 листопада 1783 р. "Ґазетт де Франс" оголосила, що "Белфаст експортував до Америки та до Індії 11 649 штук полотна, які становлять 310 672 прути"*, і що "в дуже швидкому часі Корк та Уотерфорд у Ірландії вестимуть більшу торгівлю, ніж Ліверпуль і Бристоль" (це напевне перебільшення). 1785 р. Пітту Молодшому[325] навіть вистачило розуму запропонувати повне економічне звільнення Ірландії, але перешкодою для цього стала ворожість палати громад, і, констатуючи цю перешкоду, прем'єр за своєю звичкою не став наполягати.

Безперечно, тоді було втрачено велику можливість, бо через якийсь час, із початком Французької революції та з воєнними десантами, які вона організувала на острів, в Ірландії знову настала драма. Тож правильно, що Ірландія, за словами Відаля де Лаблаша[326], надто близька до Англії, щоб вислизнути з її рук, надто велика, аби бути асимільованою, без упину виявлялася жертвою свого географічного розташування. 1824 р. було відкрито першу пароплавну лінію між Дубліном та Ліверпулем, яку невдовзі обслуговували 42 кораблі. 1834 р. один сучасник казав: "Колись вважали, що потрібен пересічно тиждень на проїзд з Ліверпуля до Дубліна; нині це справа кількох годин"[327]. І тепер Ірландія, більш ніж будь-коли наближена до Англії, опинилася в її владі.

Якщо ми, щоб завершити, повернемося до нашої справжньої суперечки, то ви без особливих зусиль згодитесь, що ринок Британських островів, який вийшов з англійського ринку, що накреслився вже давно, сильно й виразно вимальовався, починаючи з американської Війни за незалежність, що ця остання з цього погляду позначила певне пришвидшення, якийсь поворот. Ось це й треба приєднати до колишніх наших висновків, а саме, що Англія стала цілковитою господинею європейського світу-економіки близько 1780 – 1785 рр. Хіба не вдалося тоді англійському ринку досягти трьох речей водночас: заволодіти самим собою, заволодіти британським ринком, заволодіти світовим ринком?

Англійська велич і державний борг

Від 1750 р. Європа перейшла під знак багатства. Англія не була винятком із правила. Ознаки її очевидного зростання численні, та на яких зупинитися? Які розмістити на чолі списку? Ієрархізацію її торговельного життя? Її винятково високі ціни, цю дороженечу, яка поруч зі своїми вадами мала ту перевагу, що вабила до себе "вироби чужоземних країн" і без упину роздувала внутрішній попит? Середній рівень, доход на душу населення в її жителів, у якому вона поступалася тільки перед маленькою багатющою Голландією? Обсяг її обмінів? Усе відіграло свою ролю, але могутність Англії, яка призведе до промислової революції, що її ніхто не міг передбачити, трималась не тільки на цьому піднесенні, на цій організації британського ринку, що постійно розширювався, й не на самому тільки багатстві, яке було долею всієї активної Європи XVIII ст. Вона трималась також на низці незвичайних успіхів, які поставили країну на шлях сучасних розв'язань без того, аби вона завше це усвідомлювала. Фунт стерлінгів? Сучасна монета. Банківська система? Система, що формувалася й трансформувалася сама собою в сучасному напрямі. Державний борг? Він утвердився в надійності довготермінового або

* П р у т (*verge*) – старовинна міра довжини, що звичайно дорівнює 422,1 кв.м, або 341,9 кв.м (в Парижі). – *Приміт.ред.*

постійного боргу згідно з емпіричним розв'язанням, яке виявиться шедевром технічної ефективності. Правда й те, що при ретроспективному погляді він був також найліпшою ознакою англійського економічного здоров'я, бо, бувши такою вправною, якою тільки могла бути система, яка виросла з того, що називали англійською фінансовою революцією, вона передбачала пунктуальну виплату відсотків за державним боргом, які раз по раз вимагалися. Ніколи не зазнавати в цьому поразки – то був вияв сили, такий самий незвичайний, як сталість фунта стерлінґів, що постійно підтримувалася.

Тим більше, що цей вияв сили англійська громадська думка, в переважній своїй більшості йому ворожа, робила тільки важчим. Звісно ж, Англія позичала капітали й до 1688 р., але це були позики короткотермінові, з високими відсотками, що нереґулярно виплачувались, і з іще нереґулярнішим поверненням позичених сум, яке подеколи здійснювалося завдяки новій позичці. Одне слово, державний кредит був ненайліпший, особливо починаючи від 1672 р., з мораторієм Карла II, який не тільки не повернув вчасно позичених йому банкірами грошей, а й скасував відсотки з них (утім, усе скінчилося судовим процесом). Після "славної революції" й сходження на престол Вільгельма Оранського уряд, змушений широко позичати гроші й заспокоїти позичкодавців, почав від 1692 р. провадити політику довготермінових боргів (пропонували навіть слово *постійних*, *perpetual*), виплата відсотків за якими ґарантувалася б саме названим фіскальним надходженням. Це розв'язання, яке з плином часу видається нам як

Кав'ярня в Лондоні близько 1700 р. Ілюстрація з книги «Life and Work of the People of England». (Британський музей.)

початок спритної фінансової політики, напрочуд прямолінійної, насправді імпровізувалось у метушні, посеред чуток та суперечок і під сильним тиском подій. Одне за одним випробовувалися всі розв'язання: тонтини (оборудки, за яких виплата доходу з капіталу, створеного вкладами учасників, супроводжується збільшенням цього доходу за рахунок поділу частки померлих членів товариства між учасниками, які залишилися живими. – *Приміт.ред.*), довічні ануїтети, лотереї й навіть створення 1694 р. Англійського банку, який, нагадаймо це, одразу ж позичив увесь свій капітал державі.

Одначе в англійської публіки ці новації прикрим чином ототожнювалися з *джобінгом* (*jobbing*), спекуляцією на акціях, і не меншою мірою з тими чужоземними способами, що їх привіз у своєму багажі з Голландії Вільгельм Оранський. Побоюючись, писав 1713 р. Джонатан Свіфт, цих "нових винаходів, що їм, як уважали, король, який засвоїв свою політику у власній країні, відкрив надто широкий шлях" ("*New Nations in Government, to which the King, who hard imbibed his Politics in his own Country, was thought to give too much way*"). Голландська концепція, буцімто "в інтересах публіки бути обтяженою боргами", може, підходила для Голландії, але не для Англії, де суспільство й політика були все ж таки іншими[328]. Деякі критики заходили далі: чи уряд не прагнув своїми позиками забезпечити собі підтримку передплатників, а ще більше – тих фірм, які забезпечували успіх цих операцій? І потім, хіба така можливість легко інвестувати капітали під відсотки, вищі, ніж відсоток, установлений законом, не створювала величезної конкуренції природному кредитові, який пожвавлював англійську економіку, особливо торгівлю, що постійно розширювалася? Сам Дефо 1720 р. шкодував за тими часами, коли "не було ні дутих підприємств, ні спекуляцій на акціях ... ні лотерей, ні капіталів, ні ануїтетів, ні купівлі корабельних зобов'язань та державних облігацій, ні білетів державної скарбниці, що були в обігу" ("*there were no bubbles, no stock-jobbing..., no lotteries, no funds, no annuities, no buying of navybills and public securities, no cizulating exchequer bills*"), коли всі гроші королівства текли широкою торговою річкою без того, аби щось відхиляло її звичну течію[329]. Що ж до тверджень, буцімто держава позичає гроші, щоб не дуже обтяжувати своїх підданих податками, то це глузування! Кожна нова позика примушувала організувати новий збір, новий доход, аби ґарантувати виплату відсотків.

Нарешті, чимало англійців жахалися самої загальної страхітливої величини позичених сум. 1748 р., одразу ж після підписання Ахенської мирної угоди, яка його розчарувала й прикро вразила, якийсь англієць-резонер[330] сумував, бачачи, як борг наближався до 80 млн. фунтів стерлінґів. Такий рівень, пояснював він, є, очевидячки, "нашим *nec plus ultra**, і, якщо наважимося зробити ще один крок, ми опинимося в небезпеці зазнати загального банкрутства". Це, мовляв, означало б наблизитися "до краю безодні й розорення". "Не треба бути чарівником, – писав до того ж Девід Г'юм близько 1750 р., – аби вгадати, яким буде продовження. Справді, ним може бути лише одна з двох катастроф: чи то нація знищить державний кредит, чи то державний кредит знищить націю"[331]. Наступного дня після Семилітньої війни лорд Нортумберленд поділився з герцоґом Камберлендським своєю тривогою з приводу того, що уряд "живе від одного дня до другого, тимчасом як Франція відновлює свої фінанси, виплачує свої борги й упорядковує свій флот". Тож, мовляв, може статися будь-що, якщо "Франція забажає взятися за нас"[332].

---

* Крайня межа (*латин.*)

Чужоземний спостерігач теж дивувався з неправдоподібного, на його погляд, зростання англійського боргу, він підтримував британські критичні випади, шкірив зуби з приводу процесу, якого не розумів, а ще частіше вбачав у ньому жахливу слабкість, сліпу політику, яка призведе країну до катастрофи. Один француз, рицар Дюбуше, який довго прожив у Севільї, вже пояснював кардиналові Флері в широкій пам'ятній записці (1739 р.), що Англія розчавлена боргом у 60 млн. фунтів стерлінгів; тож "сили її відомі, ми знаємо її борги, що їх вона ніяк не спроможна сплатити"[333]. За цих умов війна, з проектом якої носяться весь час, була для неї фатальною. Ось ілюзія, яка без упину випливає з-під пера політичних експертів. Чи не вона пояснює песимізм книги, яку голландець Аккаріас де Серіонн видав у Відні 1771 р.: хоч він її і назвав "Багатство Англії", але це багатство, вважав він, перебуває під загрозою дорожнечі життя, зростання податків, екстравагантних обсягів боргу, навіть так званого скорочення населення? Або погляньте на таке уїдливе газетне оголошення в "Журналь де Женев" від 30 червня 1778 р.: "Підраховано, що для того, аби виплатити цей англійський державний борг, сплачуючи по одній гінеї на хвилину, треба буде для його цілковитої сплати всього-навсього 272 роки, дев'ять місяців, один тиждень, один день і 15 хвилин, що передбачає обсяг боргу в 141 405 855 гіней". Одначе ж внаслідок війни цей борг іще більше зросте, і у величезній пропорції, так ніби для того, аби поглумитися з некомпетентності глядачів та експертів. 1824 р. Дюфрен де Сен-Леон підрахував, що "капітал усього державного боргу Європи... наближається до 38 – 40 мільярдів франків, з яких сама Англія винна понад три чверті"[334]. Близько цього самого часу (1829 р.) Жан-Батист Се, який теж несхвально ставився до англійської системи позик, вважав уже "надто значним" борг Франції, "який, одначе ж, сягає ледве 4 млрд."[335]. Чи не коштувала перемога ще дорожче, ніж поразка?

Ці розважливі спостерігачі, однак, не мали слушності. Державний борг був великою причиною британської перемоги. Він надав у розпорядження Англії величезні суми в той самий момент, коли вони їй були потрібні. Саме Ісаак де Пінто виявився проникливим, коли писав 1771 р.: "Скрупульозна й непорушна точність, з якою сі відсотки (з державного боргу) сплачувалися, і думка про те, що ви маєте парламентську ґарантію, утвердили кредит Англії такою мірою, що тут робляться позики, які вразили й здивували Європу"[336]. Для нього англійська перемога в Семилітній війні (1756 – 1763 рр.) була наслідком цього. Слабкість Франції, запевняв він, – це кепська організація її кредиту. Й також мав слушність Томас Мортимер, який 1769 р. захоплювався англійським державним кредитом, "постійним дивом його політики, яка вселяла в держави Європи водночас і боязнь і викликала подив"[337]. Трьома десятками років раніше Джордж Берклі славив цей кредит як "головну перевагу, яку Англія має над Францією"[338]. Отже, дуже небагато сучасників виявлять ясність погляду й збагнуть, що в цій мовби небезпечній грі відбувалася ефективна мобілізація життєвих сил Англії – застрашлива зброя.

Тільки в останні десятиріччя XVIII ст. цю очевидність почнуть визнавати всі, й Пітт Молодший зможе заявити в палаті громад, що на державному боргу "тримається могутність і навіть незалежність цієї нації"[339]. Записка, підготовлена 1774 р., твердила вже, що "ніколи англійська нація, така слабка сама по собі, не змогла б диктувати свої закони майже всій Європі, не домігшись сього своєю комерцією, своєю промисловістю та своїм кредитом, який існує тільки в його паперах"[340]. Не одна людина казала, що то була перемога "штучного багатства". Та хіба штучне не є самим шедевром, створеним людьми? В квітні 1782 р. у важкому, майже безпорадному становищі, як вважали

Франція, її союзники та багато інших європейців, англійському урядові, який попросив позику в три мільйони фунтів стерлінґів, надали п'ять мільйонів! Досить було замовити слівце чотирьом чи п'ятьом фірмам лондонського ринку[341]. Як завше прозірливий, венеціанський посол у Парижі Андреа Дольфін писав попереднього року своєму другові Андреа Трону з приводу затіяної проти Англії війни: "Починається нова облога Трої, і скінчиться вона, ймовірно, як облога Ґібралтару. Одначе варта захоплення стійкість Англії, яка протистоїть стільком ворогам у стількох регіонах. Час би вже визнати безнадійним проект її повалення, і, отже, обережність примусила б узгодити й принести якусь жертву задля миру"[342]. Яка чудова похвала могутності й не меншою мірою завзятості Англії!

Від Версальської мирної угоди (1783 р.) до угоди Ідена (1786 р.)

Ніщо не виявляє англійську могутність так, як події 1783 р. Незважаючи на приниження Версальської угоди (3 вересня 1783 р.), незважаючи на самовдоволення й хвастощі французів, Англія продемонструвала тоді доказ такою самою мірою своєї сили, як і своєї політичної мудрості та економічної переваги. Повторімо слідом за Мішелем Беньє, що вона програла війну, але одразу ж після цього виграла мир. Насправді вона не могла його не виграти, бо в її колоді вже були всі головні козирі.

Бо справжній поєдинок за світове панування йшов не тільки між Францією та Англією, а й ще більшою мірою між цією останньою та Голландією, яку четверта англо-голландська війна буквально випатрала.

Бо поразка Франції в її претензіях на світове панування сталася 1783 р., як це доведе через три роки підписання угоди Ідена.

На жаль, що ж до самої цієї угоди – торгової угоди, яку Франція підписала з Англією 26 вересня 1786 р. і яка носить ім'я англійського учасника переговорів Вільяма Ідена, – то тут далеко не все ясно. Либонь, французький уряд більше квапився з її підписанням, ніж сент-джеймський кабінет. Версальська угода у своїй статті 18 передбачала негайне призначення комісарів для підготовки торгової угоди. Але англійський уряд залюбки залишив би статтю 18 дрімати у своїх архівах[343]. Ініціатива виходила від французів, безперечно, через бажання зміцнити мир, а також через прагнення покласти край величезній контрабандній торгівлі між двома країнами, яка збагачувала контрабандистів (*smugglers*), навіть не збиваючи цін. Нарешті, митниці обох країн втрачали чималі надходження, які були б вельми бажаними, беручи до уваги фінансові негаразди, до яких спричинилась як для Англії, так і для Франції руйнівна американська війна. Коротко кажучи, Франція візьме на себе ініціативу. Ні, писав у січні 1785 р. Симолін, посол Катерини II в Лондоні, Англію "не примусили змиритися з умовами, які їй би бажали накинути", а ті, хто так гадав, "перш як побачити все власними очима", на взірець Рейнваля, який провадив у Лондоні переговори від імені Франції, "помилялись, як і він". Коли угоду буде вкладено, Пітт з марними хвастощами "скаже на засіданні парламенту, що торгова угода 1786 р. – це справжній реванш за Версальський мирний трактат"[344]. На жаль, історики не мають змоги без вагань судити про це ретроспективно. Угода 1786 р. – невдалий тест для конфронтації між англійською та французькою економіками. Тим більше, що угода набере сили тільки з літа 1787 р.[345] й буде розірвана Конвентом 1793 р.,

тимчасом як термін її дії становив 12 років. Досвід був не таким тривалим, аби дозволити зробити висновки.

Якщо вірити французьким очевидцям, суддям упередженим, англійці хитрували й чинили так, як їм було вигідно. Заходячи до французьких портів, вони занижували ціну на товари, які привозили, і мали користь із безладу, з недосвідченості й продажності французьких митників. Вони робили так, і настільки вдало, що англійське вугілля ніколи не довозилося до Франції французькими кораблями[346]; вони обклали високими зборами вивезення англійських товарів на борту французьких кораблів, тож "два чи три невеликі французькі бриги, що перебувають тут, на (лондонській) річці, насилу можуть за шість тижнів роздобути для себе товарів для зворотного плавання, аби не повертатися звідси в баласті"[347]. Та хіба це не було старовинним англійським звичаєм? Уже 1765 р. "Словник" Савері відзначав як рису, властиву "генію англійської нації", ту обставину, що вона не дозволяє, "аби до неї приїздили для налагодження взаємної торгівлі. Тож треба зізнатися, – додавав він, – що манера, з якою приймають у Англії чужоземних купців, надзвичайні й надмірні ввізні й вивізні митні збори, що їх примушують сплачувати, й приниження, від яких вони досить часто потерпають, майже не спонукають їх ... зав'язувати там зв'язки"[348]. І отже, після угоди Ідена французи не мали б дивуватися з того, що "містер Пітт, гадаючи, ніби він здійснює політичну акцію, якщо вона була аморальною, всупереч духові угоди знизив ввізне мито на португальські вина в такій самій пропорції, у якій він зменшив його на наші". "Ліпше ми пили б своє вино!" – казав, озираючись назад, один француз[349]. Та, з іншого боку, правда й те, що французькі спекулянти, які вважали, що англійські клієнти невігласи в цих справах, ввозили надто багато вин невисокої якості[350].

Хоч би там що, зрозуміло, що указ про впровадження в дію угоди, датований 31 травня 1787 р., який широко відкривав французькі порти англійському прапорові, спричинився до масового приходу кораблів та сили-силенної британських виробів – сукон, бавовняних тканин, залізного товару та навіть багато кераміки. Звідси й енергійна реакція у Франції, передусім у текстильних регіонах, у Нормандії, Пікардії, де накази депутатам 1789 р. вимагали "перегляду торгової угоди". Найбільший протест знайшов свій вияв у славетних "Міркуваннях Торгової палати Нормандії з приводу угоди між Францією та Англією" ("*Observations de la Chambre de Commerce de Normandie sur le traité entre la France et l'Angleterre*", Руан, 1788 р.). Насправді набуття чинності угодою збіглося з кризою французької промисловості, що перебувала в деяких регіонах, наприклад у Руані, в розпалі модернізації, але яка загалом іще потерпала від застарілих структур. Дехто у Франції заколисував себе сподіванням на те, що англійська конкуренція пришвидшить потрібні перетворення, підтримає рух, який уже примушував прижитися у Франції деякі вдосконалення англійської промисловості (скажімо, в бавовнопрядінні в Дарнеталі або в Арпажоні). "Я радо зауважую, – писав 26 червня 1787 р. пан д'Арагон з Лондона , – що багато англійських працівників різних фахів прагнуть прилаштуватись у Франції. Якщо ми їх заохочуватимемо, то не сумніваюсь, що вони приведуть туди й своїх друзів. Серед них багато таких, що мають певні достойності й здібності"[351].

Проте з початком Французької революції постали нові труднощі, грошовий курс у Лондоні зазнав "конвульсивних рухів": 8% зниження вже в травні 1789 р. через утечу французьких капіталів; у грудні дійшло до 13%[352], а подальше було ще менш блискучим. Та якщо таке різке зниження могло на якийсь момент розвинути французький експорт до Англії, воно напевно стримало торгові кругообіги. Щоб про це судити, нам потрібно було

б мати статистичні показники. Замість них ми маємо пам'ятні записки, захисні промови. Зокрема "Мемуар щодо торгової угоди з Англією 1786 р." ("*Memoire sur le traité de commerce avec l'Angleterre en 1786*")[353], написаний через багато років після підписання угоди, після 1798 р., *імовірно*, Дюпоном де Немуром. Він робить спробу показати, що угода могла б бути успішною (що означає непрямо визнати, що вона такою не була). Обклавши товари при ввезенні митом, що сягало 10 – 12%, можна було б ефективно захистити "наші фабрики", тим більше, що для того, аби ввезти свої товари, "англійці платили накладні витрати, які не могли бути нижчими за 6%, звідкіль виникала б їхня невигода в 18%...". Така перешкода з 18% була б достатнім захистом французької промисловості від англійського імпорту. До того ж щодо "тонких" сукон не було "жодних заперечень з боку мануфактур Седана, Абвіля, Ельбефа; навіть напевне вони розквітали..."[354]. Не було протестів і з боку виробників "звичайних вовняних тканин, а саме цих тканин з Беррі й з Каркассонна..." Одне слово, вовняний сектор витримував конкуренцію, не дуже потерпаючи від неї. Інакше було з бавовною. Одначе досить було б механізувати прядіння. Такої думки був "Голкер-батько", англієць з походження, а тоді – генеральний інспектор наших мануфактур. "Поставимо, як (англійці), прядильні машини, – казав він, – і ми вироблятимемо так само добре, як і вони". Власне, англійська конкуренція могла б стати ударом батога, потрібним, аби підстьобнути французьку модернізацію, яка вже відбувалася, – але для цього треба було б, щоб досвід був триваліишим. А головне, потрібно було б, щоб Англія не завоювала під час війн Революції та Імперії свого останнього й найважливішого козиря: монополію необмеженого ринку, ринку всього світу.

З такого погляду арґументи тих, хто покладає на Французьку революцію, а відтак на наполеонівські війни відповідальність за економічне відставання Франції на початку XIX ст., мають певну вагу. Проте є чимало інших доказів, окрім сумнівної угоди Ідена, аби твердити, що гру було зроблено 1786 р., що Англія вже тоді домоглася влади над світовою економікою. Досить поглянути, як Лондон накидав свої умови торгівлі Росії, Іспанії, Португалії, Сполученим Штатам; на спосіб, у який Англія, усунувши своїх європейських суперників, відвоювала після Версаля ринок своїх колишніх колоній у Новому Світі – без зусиль і на превеликий подив та найенергійніше невдоволення союзників Америки; на спосіб, у який Англія подолала бурхливі води кволої кон'юнктури одразу ж після 1783 р.; на порядок і розважливість, які Пітт знову вніс у її фінанси[355]; на виведення з контрабандної гри торгівлі чаєм 1785 р., а попереднього року – на ухвалу парламентом Закону про Ост-Індію (*East India Bill*)[356], який позначив початок чеснішого управління в англійській Індії. Не кажучи вже про початок англійської Австралії, коли наприкінці 1789 р. флотилія командора Філіппа "привезла в Ботані-бей перших злочинців, що їх туди заслав уряд"[357]. Теза Робера Беньє має всі шанси виявитися справедливою: Англія, яка "зазнала поразки в Америці, відмовилася від здобуття перемоги у війні на виснаження, аби зберегти й розширити свої ринки"; вона пожертвувала будь-яким бажанням реваншу задля збереження "свого економічного піднесення й своєї економічної переваги"[358].

Що ж до Франції, то вона потрапила між Сциллою та Харибдою. За часів Кольбера та Людовіка XIV їй не вдавалось вирватися з тенет Голландії. Й ось вона опинилася в англійських тенетах. Як учора чи позавчора Франція дихала через Амстердам, надалі вона дихатиме повітрям великого світу тільки через Лондон. Звісно, це не обійдеться без переваг і вигод. Либонь, ніколи французька торгівля з Індією не була зисковнішою, ніж

того дня, коли далекий континент французи втратили. Але такі переваги були епізодичними.

Статистика висвітлює проблему, але не розв'язує її

Чи можна англо-французьке суперництво в серці світової історії XVIII та початку XIX ст. висвітлити, навіть розв'язати за допомогою цифр, або, точніше, порівнюючи цифри? Цю операцію, за яку ніколи не намагалися взятись серйозно, проробили двоє англійських істориків – Пітер Матіас та Патрик О'Брайєн – під час Тижня Прато 1976 р.[359]. Отже, ми стоїмо перед випробуванням істини, яке поперва розчаровує, відтак просвітлює, та, безперечно, ще неповним. Розчаровує, бо впродовж усього такого дослідження висвітлюється певна перевага Франції. Як казав один французький історик під час дискусії, яка відбулася за цією сенсаційною доповіддю в Прато, за такого рахунку саме Франція мала б взяти гору у світовому змаганні й побачити розквіт промислової революції в себе! Але ж відомо, й помилка неможлива, що нічого такого не було. Тож проблема англійської перемоги постає перед нами наново й нагально. Й ми, звичайно, не маємо її розв'язання.

Для цього англійського карикатуриста перевага Англії в грудні 1792 р. була самоочевидною: податок податком, але хто харчується ліпше? (Національна бібліотека.)

Дві запропоновані нам криві – англійського та французького зростання з 1715 по 1810 р., – навіть бувши обмежені *ґлобальними кількостями фізичної продукції*, встановлюють, що французька економіка у XVIII ст. зростала швидше за англійську й що вартість першої перевищувала вартість другої. Проблема просто поставлена з ніг на голову. Справді, обсяг французького виробництва піднісся зі 100 відсотків 1715 р. до 210 у 1790 – 1791 рр., 247 у 1803 – 1804 рр. та 260 відсотків у 1810 р. Тим часом як англійський обсяг зріс зі 100 відсотків 1715 р. до 182 відсотків 1800 р. Розрив значущий, навіть якщо мати на увазі, що в такій бухгалтерії Англія двічі недооцінюється: а) дотримуючись у підрахунках *фізичної продукції*, залишають осторонь послуги; а в цьому секторі Англія напевне набагато переважала Францію; б) ймовірно, що, коли Франція почала свій рух пізніше, її просування вперед було швидшим, а отже, мало перевагу порівняно з іншим "бігуном".

Одначе, якщо звернутись до вартості ґлобальної продукції, вираженої в турських ліврах або в гектолітрах збіжжя, розрив знову виявляється значним. У балансі виробництва Франція – велет, велет, який не виграє (саме цю проблему й слід з'ясувати), але безумовно велет. І отже, не можна запідозрити Т.Марковича в небезсторонності щодо Франції, коли він наполегливо твердить[360], що французька суконна промисловість була у XVIII ст. першою у світі.

Роблячи другу спробу порівняння, можна було б виходити з бюджетів. Коротка стаття "Ґазетт де Франс" від 7 квітня 1783 р. подає відповідні величини європейських бюджетів, що їх якийсь "політичний розраховувач" (ім'я якого нам досі не відоме) перерахував на фунти стерлінґів, аби зробити їх зіставними. Франція стоїть на чолі списку (16 млн. фунтів стерлінґів), Англія йде за нею або навіть стоїть поряд з нею (15 млн.). Якщо прийняти аналогічну кореляцію між бюджетом (тобто сумою податків) та ВНП для обох країн, їхній ВНП виявиться майже рівним. Та саме фіскальна напруженість в Англії й у Франції була неоднакова, й саме в цьому нас запевняють наші англійські колеги: на той час у вигляді податку відраховувалося на північ від Ла-Маншу 22% ВНП проти 10% у Франції. Отже, якщо ці підрахунки точні, а є деяка певність, що вони саме такі, фіскальний тиск у Англії був у подвійному обсязі порівняно з Францією. Ось це й суперечить звичним твердженням істориків, які показують Францію такою, яку буцімто абсолютний монарх обтяжив податками. Й ось що теж у цікавий спосіб показує слушність одного французького звіту XVIII ст. (1708 р.), написаного в розпалі війни за Іспанську спадщину: "Поглянувши на надмірні субсидії, які піддані платять у Англії, треба вважати, що ти надто щасливий, перебуваючи у Франції"[361]. Це, безумовно, сказано вельми поквапливо, й сказала це привілейована особа. Насправді ж французький платник податків на відміну від англійського зазнавав важких "соціальних" здирств на користь шляхтичів та церкви. Й саме цей соціальний податок заздалегідь обмежував апетити королівської скарбниці[362].

Дарма, що ВНП Франції більш ніж удвічі перевищував ВНП Англії (Франція – 160 млн. фунтів стерлінґів, Англія – 68 млн.). Хоч би яким приблизним був цей розрахунок, розрив між цифрами такий, що його не можна було б заповнити навіть за врахування ВНП Шотландії та Ірландії. За такого порівняння Франція бере гору за рахунок свого простору та населення. Подвигом же було те, що Англії вдавалося бути рівною щодо бюджету з країною вдвічі більшою або ж удвічі більш великою, ніж вона. То була жаба, якій всупереч урокові байки просто вдалося зробитись такою самою великою, як бугай.

Цей подвиг можна зрозуміти лише у світлі доходу на душу населення, з одного боку, й структури податку – з другого. *Прямий* податок, що становив у Франції головну частину фіскального тягаря, завше сприймався погано в політичному й адміністративному планах і важко піддавався збільшенню. В Англії ж саме *непряме* оподаткування вельми численних продуктів споживання (включаючи й масове споживання) утворювало найбільшу частку податку (70% 1750 – 1780 рр.). Одначе ж такий непрямий податок менш помітний, його легше приховати в самих цінах, і він тим більше продуктивний, що національний ринок був відкритий ширше, ніж у Франції, що споживання звичайно відбувалося через ринок. Нарешті, навіть якщо пристати на запропонований вище розрив між указаними обсягами ВНП (160 та 68 млн. фунтів стерлінгів), співвідношення чисельності населення становило 1 до 3 на користь Франції, й Англія цілком очевидно випереджала в гонитві за доходом на душу населення: 5 фунтів стерлінгів у Франції, 7,31 фунта в Англії. Різниця помітна, хоч і не така велика, як вважали англійські карикатуристи, що звикли зображувати англійця в образі великого й огрядного Джона Буля, а француза – у вигляді миршавого чоловічка. Чи не тому, що такий образ зрештою було йому накинуто, або ж з огляду на націоналістичну реакцію Луї Симон[363], цей француз, який став американцем, твердив, що його вразив 1810 – 1812 рр. маленький зріст англійців у Лондоні, яких він там зустрічав на вулицях? У Бристолі новобранці йому видалися низенькими, тільки до офіцерів його погляд виявився прихильнішим!

Тож що сказати наприкінці? Може, те, що економічне зростання Франції у XVIII ст. недооцінювали; у цей момент вона саме надолужила частку свого відставання, безперечно, з усіма тими невигодами в структурній трансформації, які звичайно викликає пришвидшене зростання. А також і те, що величезне багатство Франції не взяло гору над *штучним*, як висловлювався Аккаріас де Серіонн, багатством Англії. Віддаймо належне ще раз *штучному*. Якщо я не помиляюсь, Англія впродовж багатьох років жила під більшою напругою, ніж Франція. Але саме ця напруга плекала геній Альбіону. Й нарешті, не забуваймо того, що в цьому тривалому поєдинку залежало від обставин. Якби консервативна й реакційна Європа не сприяла Англії, не працювала на неї, перемоги над революційною й імператорською Францією довелося б, либонь, чекати довго. Якби наполеонівські війни не усунули Франції зі світових обмінів, Англія не змогла б так легко накинути світові свою владу.

Розділ 5

СВІТ НА БОЦІ ЄВРОПИ ЧИ ПРОТИ НЕЇ?

Облишмо їхнім же міжусобицям велетів європейського світу-економіки – Альбіон, Францію Верженна (міністр закордонних справ Людовіка XVI у 1774 – 1787 рр. – *Приміт.ред.*) – та акторів другого плану, їхніх спільників чи суперників, з тим, аби спробувати ліпше побачити решту світу, а саме:

– величезну маргінальну Східну Європу, той сам собою світ-економіку, яким довго була Московія й навіть пізніша Росія аж до доби Петра I;

– Чорну Африку, яку дещо квапливо називають первісною;

– Америку, яка європеїзувалася повільно, але невідворотно;

– світ ісламу в добу занепаду його пишноти;

– і, нарешті, величезний Далекий Схід[1].

Цю не-Європу[2] ми воліли б побачити саму собою, але ще до XVIII ст. її не можна було б зрозуміти без врахування тіні європейського Заходу, що падала на неї. Всі світові проблеми ставилися вже з євроцентристського погляду. Й можна було б, навіть якщо це вузький і довільний погляд, описувати Америку як майже цілковитий успіх Європи; Чорну Африку – як успіх, що зайшов далі, ніж це здається; подвійний випадок, суперечливий, але аналогічний, – Росії та Турецької імперії – як успіх, що вельми повільно, але невідворотно відпрацьовувався; Далекий Схід від берегів Червоного моря, Абіссинії та Південної Африки до Індонезії, Китаю та Японії – як успіх проблематичний, радше блискучий, ніж реальний: звісно ж, там Європу видно з голови до ніг, але тому, що ми дивимося на неї довільно, віддаючи їй перевагу. Якби примусити наш тісний континент зробити дрейф до центру азійських земель та морів, він би загубився в них цілком. І ще у XVIII ст. він не домігся величезної промислової надмогутності, яка на якийсь час мала звести нанівець цю диспропорцію.

У кожному разі, саме з цього світу Європа вже черпала значущу частку своєї суті та своєї сили. Й саме така добавка підносила її над її ж рівнем перед тими завданнями, на які вона натикалася на шляху свого поступу. Чи без цієї постійної допомоги можлива була б від кінця XVIII ст. її промислова революція – головний ключ долі Європи? Це запитання виникає, хоч би як на нього відповідали історики.

Виникає й таке запитання: як дізнатися, чи була Європа іншою за своєю людською, *історичною* природою, ніж решта світу, чи не була? Отже, дозволить чи ні те протистояння, яке організує цей розділ, підкреслюючи контрасти й протилежності, ліпше судити про Європу, тобто про її успіх? Насправді висновки з подорожі будуть неоднозначні. Бо світ, як ми побачимо це в десятках випадків проти одного, теж схожий у своєму економічному досвіді з Європою. Подеколи розрив був навіть дуже невеликий. Проте розрив цей був з погляду європейських згуртованості та ефективності, які в остаточному підсумку, либонь, були функцією відносно невеликих обсягів Європи. Якщо

Франція за тогочасними мірками перебувала в невигідному становищі через надто великі порівняно з Англією розміри, то що тоді казати про Азію, про Росію, або про Америку, що зароджувалася, або про недостатньо населену Африку порівняно із Західною Європою, крихітною, перенапруженою? Перевага Європи, ми вже це бачили, випливала також із специфічних соціальних структур, які сприяли тут ширшому капіталістичному нагромадженню, впевненішому у своєму завтрашньому дні, яке перебуває під захистом держави частіше, ніж у конфлікті з нею. Та ясно також і те, що, якби ці порівняно невеликі види переваг не знайшли втілення в пануванні – в усіх значеннях цього терміна, – європейський прорив не мав би ні того блиску, ні тієї самої швидкості, ні – головне! – тих самих наслідків.

ОБИДВІ АМЕРИКИ, АБО НАЙГОЛОВНІША СТАВКА

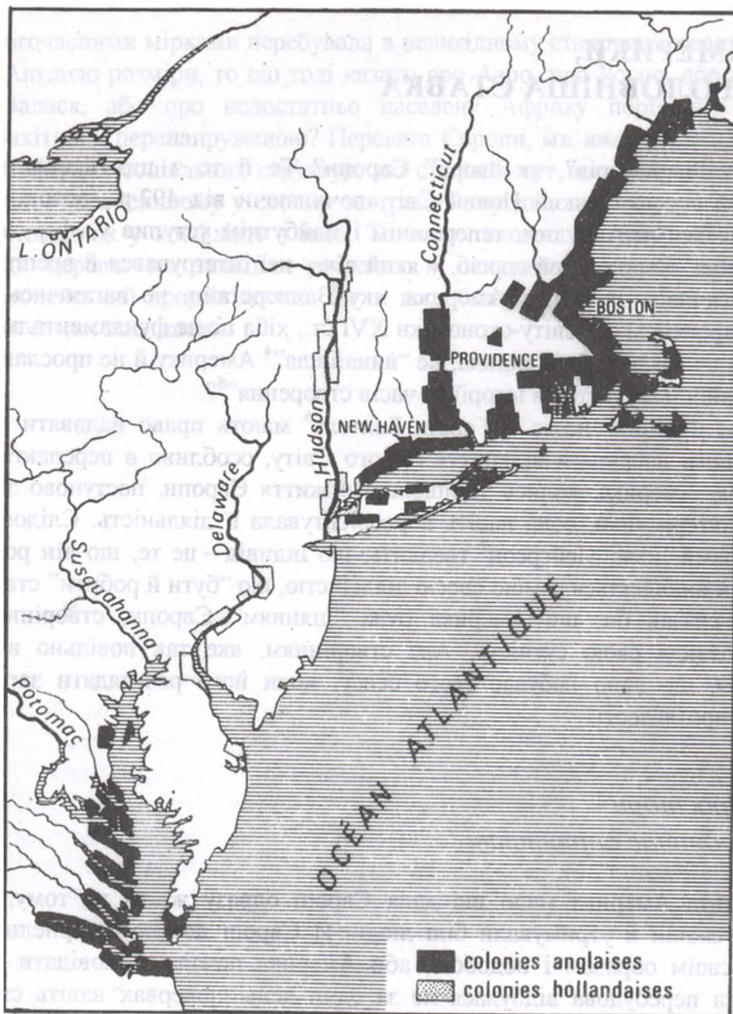
Америки як "периферія", як "кора" Європи? Те й те з цих формулювань добре передають той спосіб, у який Новий Світ, починаючи від 492 р., поволі з усім своїм багатством, зі своїми минулим, теперешнім і майбутнім уступив у сферу діяльності та розмірковування[3] Європи, той спосіб, у який він у неї інтегрувався й врешті-решт набув свого фантастичного значення. Америка, яку Валлерстайн, не вагаючись ні на мить, включає до європейського світу-економіки XVI ст., хіба це не фундаментальне пояснення Європи? Хіба ця остання не відкрила, не "винайшла"[4] Америку й не прославила подорож Колумба як найбільшу подію в історії "з часів створення"[5]?

Без сумніву, Фрідріх Лютґе й Генріх Бехтель[6] мають право надавати мінімального значення *першим* наслідкам відкриття Нового Світу, особливо в перспективі німецької історії. Одначе Америка, колись увійшовши в життя Європи, поступово змінила всі її глибинні характеристики, вона навіть переорієнтувала її діяльність. Слідом за деякими іншими авторами Іньяс Мейєрсон[7] твердить, що індивід – це те, що він робить, що він визначається й виявляється самою своєю діяльністю, що "бути й робити" становлять одне ціле. Тоді я сказав би, що Америка була "діянням" Європи, створінням, яким та найліпше проявила свою сутність. Але створінням, яке так повільно відбувалося й завершувалося, що воно набуває свого сенсу, коли його розглядати загалом, у всій повноті своєї протяглості.

Величезні простори – ворожі й водночас сприятливі

Якщо відкрита Америка мало що дала Європі одразу ж, то це тому, що її лише частково обстежили й утримували білі люди. Й Європі довелося терпеливо перебудовувати її за своїм образом і подобою, аби Америка почала відповідати її бажанням. Звісно ж, така перебудова відбулася не за один день: попервах навіть спостерігалась певна безпорадність, своєрідна немічність Європи перед обличчям надлюдського завдання, яке відкривалося перед нею, завдання, яке радше вона погано проглядала. Насправді їй потрібні були століття, аби (не без величезних варіантів та відхилень) відтворити себе на другому боці Атлантики, і їй довелося долати цілу низку перешкод.

І передусім ті, що їх ставила дика природа, яка "кусає, душить, засипає піском, отруює, пригнічує"[8], перешкоди від нелюдського надлишку простору. "Іспанці, – нарікав 1717 р. один француз, – мають (в Америці) королівства, більші, ніж уся Європа"[9]. Це правда. Але така безмежність перешкоджатиме їхнім завоюванням. Конкістадорам вистачило тридцяти років, аби взяти гору над слабкими американо-індіанськими цивілізаціями; проте ця перемога дала їм усього-на-всього щонайбільше 3 млн. кв. км, до того ж слабко залучених до сфери їхнього панування. Через півтора століття, близько 1680 р., коли іспанська та європейська експансія почала розгортатися на повну силу, було захоплено тільки половину Нового Світу, може, 7 млн. кв. км з 14 чи 15 млн.[10]. А чи тоді, після того як було підкорено великі сектори американо-індіанських цивілізацій, не йшлося про боротьбу проти порожнього простору й проти населення, яке ще перебувало в кам'яному

АНГЛІЙЦІ ТА ГОЛЛАНДЦІ В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ 1660 Р.

1660 р. розсіяна й обмежена самим тільки узбережжям колонізація зачіпала лише дуже незначну частину території, яку належало завоювати. Голландські позиції в Новому Амстердамі й уздовж р.Гудзон будуть залишені за мирною угодою, вкладеною в Бреді 1667 р. (За даними: Rein, Europäsche Ausbreitung, Taf, XVII.)

віці, населення, на яке жоден завойовник не міг спертися? Вельми знамениті походи (починаючи від XVI ст.) *paulastas* (див. цю працю, том I, розділ 1) через безмежні простори Південної Америки в пошуках золота, коштовного каміння та рабів не були ні завоюванням, ні колонізацією: вони залишали за собою не більше слідів, ніж кільватерний струмінь корабля у відкритому морі. Й що ж відкрив іспанець, прийшовши на південь Чилі близько середини XVI ст.? Майже абсолютну порожнечу. “З боку Атаками, біля пустельного узбережжя, ти бачиш землі без людей, де нема ні птаха, ні звірини, ні деревця, ні листочка”[11]. Так співає Ерсилья! [Ерсилья-і-Суньїга Алонсо (1533 – 1594 рр.) – іспанський поет та конкістадор, автор епічної поеми “Араукана”. – *Приміт.ред.*]. “Кордон”, порожній простір, який належало підкорити людській

присутності, постійно бовванів на обрії американської історії, як на сході Перу, так і на півдні Чилі, в *льяносах* Венесуели чи в неосяжній Канаді, по всьому *Далекому Заході* (*Far West*) Сполучених Штатів чи величезній Арґентині в XIX ст. або, ще в XX ст., – в глибинних районах заходу бразильського штату Сан-Паулу[12]. Простір – це виснажлива протяглість перевезень, знесилення від нескінченних переходів. Хіба не подорожували по внутрішніх реґіонах Нової Іспанії (Мексики) як по відкритому морю, з компасом чи астролябією в руці?[13] В Бразилії золото в далекому краю Ґояс відкрили Буену да Силва та його син 1682 р.; через десять років "1692 р. цей останній знову вирушить до Ґоясу з кількома компаньйонами; вони витратять три роки на те, щоб дістатися до покладів"[14].

Англійські колонії, ще мало заселені, простяглися від Мена до Джорджії на 2000 км, "відстані від Парижа до Марокко". Й наявні шляхи були нечисленні, ледь накреслені; мостів майже не було, мало було й паромів. Тож 1776 р. "для новини про проголошення Незалежності треба було стільки ж часу, щоб докотитися від Філадельфії до Чарлстона, – двадцять дев'ять днів, – скільки й на те, щоб дійти від Філадельфії до Парижа"[15].

Як кожна природна задана величина, американська безмежність, щоправда, відігравала різні ролі, говорила різними мовами. Вона була гальмом, і вона ж була стимулятором, обмеженням, а також і визволителькою. Тією мірою, якою її було занадто багато, земля знецінювалася, а людина зростала в ціні. Пустельна Америка могла *існувати* лише в тому разі, якщо людину в ній міцно тримала її справа, в якій вона виявлялася замкненою: кріпацтво, рабство, ці стародавні кайдани, відроджувалися самі собою як потреба або як прокляття, накинуте надлишком простору. Але цей останній також означав визволення, спокусу. Індіанець, який утік від своїх білих господарів, мав притулок, в якого не було меж. Чорним рабам, аби позбутися майстерень, рудень чи плантацій, слід було тільки податися до гористих зон або до непрохідних лісів. Уявіть собі труднощі їх переслідування для *ентрадас* (*entradas*), цих каральних експедицій, густими, без шляхів лісами Бразилії, які змушували "солдата нести на собі зброю, порох, кулі ... борошно, питну воду, рибу, м'ясо"[16]. Палмариське *кіломбо*[17], республіка негрів-симарронів, довготривалість якої ми вже відзначали, сама собою становила на околиці Байї реґіон, либонь, такий самий широчезний, як уся Портуґалія.

Що ж до білих трударів, більш чи менш добровільних еміґрантів, то контракт прив'язував їх до господаря, який рідко траплявся доброзичливим. Та по закінченні контракту зони піонерської діяльності надавали їм безмежні нові землі. Колоніальна Америка мала безліч "країв світу", *finistères*, які вселяли жах самі собою, але які цілком варті були тих легких ґрунтів, що відігравали таку саму ролю на південь від сибірської тайги; й як ці останні, вони були обітованою землею, бо дарували свободу. В цьому полягала головна відмінність від старої Західної Європи, "світу заповненого", як сказав би П'єр Шоню, без порожніх просторів, без цілинних земель, у якому співвідношення між засобами до існування та населенням у разі потреби зрівноважувалося голодом та еміґрацією до далеких країв[18].

Реґіональні або національні ринки

Одначе поступово простором оволоділи. Кожне місто, що зароджувалося, хоч би яке скромне воно було, означало вигране очко, кожне місто, що зростало, – перемогу, скромну, але перемогу. Достоту так само кожен розвіданий шлях (здебільшого завдяки

досвідові індіанців та продовольству, яке постачало корінне населення) означав просування вперед, умову інших видів поступу, зокрема легшого постачання міст і пожвавлення ярмарків, що виникали майже скрізь. Я веду мову не тільки про вславлені ярмарки, що відбувалися під знаком міжнародної економіки, – в Номбре-де-Діосі, Портобельйо, Панамі, Веракрусі або в Халапі, по шляху до Мехико, – а й про ярмарки локальні й про скромні ринки, що поставали посеред пустельного простору: наприклад, про хутровий ярмарок в Олбані, за Нью-Йорком, або про перерозподільні ярмарки в Сан-Хуан-де-лос-Лаґосі та в Сальтильйо, яким судилося мати на півночі Мексики[19] успіх, який дедалі зростав.

Коли наприкінці XVII ст. сильний життєвий поштовх сколихнув цілком обидві Америки, завершилась первісна організація економічного простору. *Ринки реґіональні* (або вже національні) набували свого обличчя в широчезній Іспанській Америці, в середині заздалегідь створених адміністративних підрозділів, у рамках напівпорожніх просторів, які врешті-решт наповнювалися людьми, шляхами, караванами в'ючних тварин. Таким було віце-королівство Перу, яке відповідало не самому тільки нинішньому незалежному Перу; так було в аудієнсії Кіто, яка стане Еквадором, у аудієнсії Чаркас, нинішній Болівії. Жан-П'єр Берт[20] намалював у межах мексиканської аудієнсії Нова Ґалісія, створеної 1548 р., генезу регіонального ринку, що складався довкола міста Ґуадалахари й прилеглої до нього округи. Що ж до дослідження Марчелло Карманьяні, присвяченого Чилі XVIII ст.[21], то це, може, найліпше з наявних досліджень про формування регіонального чи навіть “національного” ринку, тим більше, що в ньому досягнуто загальнотеоретичного рівня.

Будівництво міста Саванна в Джорджії. Фронтиспис книги Бенджаміна Мартина (B.Martyn, Reasons for establishing the colony of Georgia, 1733). (Британська бібліотека.)

Членування простору – операція повільна, й, коли скінчилося XVIII ст., залишались (а вони залишаються ще й сьогодні) пустельні землі, віддалені від шляхів, тобто простори, що чекали перепродажу по всій Америці. Звідси й існування до наших днів численних мандрівних гуртів, тож утворились цілі категорії людей, наділених родовим означенням: бразильські *вадіос* (*vadios*), чилійські "*голодранці*" (*rotos*) або мексиканські *вагос* (*vagos*). Людина ніколи не була закоріненою (або тим, що називалося закоріненим) у безмежжя американських просторів. У середині XIX ст. *гаримпейру* – загублені в бразильській *сертані* золотошукачі, що шукали алмази та золото, повернулися до приатлантичної зони Ільєуса, на південь від Байї, й створили там плантації какао[22], які збереглися понині. Але й хліборобське господарство не тримало біля себе людей, часто-густо готових переселитися всі разом – землевласники, їхні люди й тварини, – буцімто Новому Світові важко було створити й підтримувати, як у Європі, закорінене селянство. Типовий селянин внутрішніх районів Бразилії в недавньому минулому й нині – *кабокло* (*caboclo*) – переселявся з місця на місце так само легко, як сучасний заводський робітник. Аргентинський *пеон*, не бувши таким рухомим, як *гаучо* минулого століття, теж залюбки вирушав у мандри.

Отже, людина тільки почасти заволоділа простором, тож іще у XVIII ст. у ньому повно було диких тварин, що втішалися життям, особливо по всій величезній континентальній Північній Америці – країні бізонів, бурих ведмедів, хутрових звірів та тих сірих білок (тих самих, що в Східній Європі), що компактними юрмами міґрували через річки та простори озер[23]. Завезені з Європи велика рогата худоба та коні, повернувшись до дикого стану, розмножувалися неймовірним робом, загрожуючи знищити хліборобство. Чи це не наймальовничіша з колонізацій, яку являє нашому погляду початок європейської історії Нового Світу? До того ж хіба не заступили людей дикі звірі в просторих зонах Нової Іспанії, які з відпливом корінного населення спорожніли без своїх жителів?[24]

Послідовні види підневільного стану

Отже, на цих надто просторих землях брак людей був постійною проблемою. Для того щоб розвивалася нова економіка, Америці, яка перебувала в процесі самостворення, потрібно було дедалі більше робочої сили, яку легко було б тримати в підлеглості й яка була б дешевою (а в ідеалі – дармовою). Першопрохідницька книга Ерика Вільямса[25] десятки разів відзначає причинно-наслідковий зв'язок між капіталістичним піднесенням старої Європи та рабством, напіврабством, кріпацтвом, напівкріпацтвом, найманою та напівнайманою працею Нового Світу. "Сутність меркантилізму, – коротко пише він, – є рабство"[26]. Це те, що Маркс висловив іншими словами, "однією фразою-спалахом, єдиною, либонь, за своєю історичною змістовністю": "Взагалі для прикритого рабства найманих робітників в Європі потрібно було як фундамент рабство *sans phrase* (без застережень) у Новому Світі"[27].

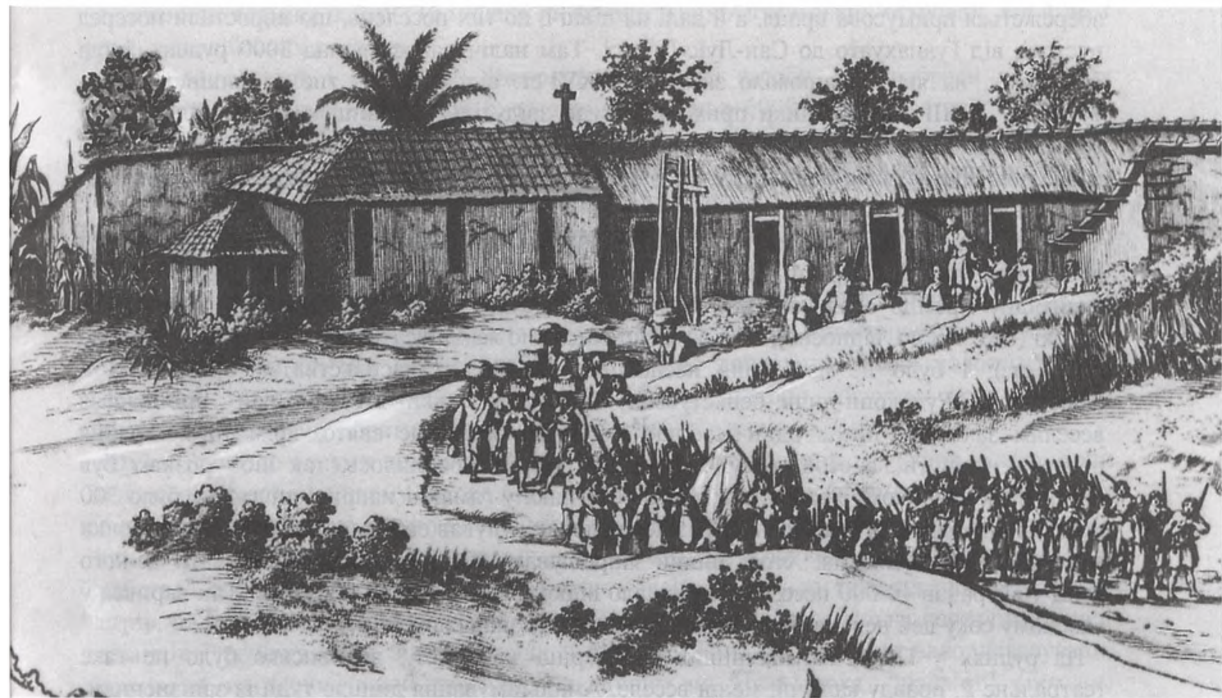
Ні в кого не викликає подиву важка праця цих людей Америки, хоч би який був колір їхньої шкіри; вона залежала не тільки від наближених до них господарів плантацій, підприємців на рудних, купців-кредиторів з Консуладо (*Consulado*) в Мехико або в інших містах, не тільки від зажерливих урядовців Іспанської корони, продавців цукру чи тютюну, работорговців, жадібних до наживи капітанів торгових кораблів... Усі вони грали свою ролю, але то були певною мірою уповноважені, посередники. Лас Касас

розвінчував їх як єдиних винуватців "пекельного поневолення" індіанців; він бажав би відмовити їм у святих таїнствах, прогнати їх з лона церкви. Зате ніколи він не заперечував іспанського панування. Король Кастильський, *Великий Апостол* (*Apostol Mayor*), відповідальний за обернення в християнство, мав право бути *Імператором над безліччю королів* (*Imperador sobre muchos reyes*), господарем над місцевими владиками[28]. Насправді корінь зла був на другому боці Атлантики – в Мадриді, Севільї, Кадисі, Бордо, Нанті, навіть у Ґенуї й напевне в Бристолі, а невдовзі – в Ліверпулі, Лондоні, Амстердамі. Це зло властиве явищу зведення континенту до становища *периферії*, накинутого віддаленою від нього силою, байдужою до жертв людей, яка діяла з майже механічною логікою світу-економіки. Щодо індіанця або африканського негра слово "ґеноцид" не буде неправомірним; але зверніть увагу на те, що в цій авантюрі й біла людина не залишалася зовсім неушкодженою, в ліпшому разі вона легко відбувалася.

Насправді різні форми уярмлення в Новому Світі змінювали одна одну, витісняючи одні одних. Рабство індіанців, знайдене на місці, не вистояло перед неймовірним випробуванням; біле, європейське рабство (я маю на увазі рабство французьких *завербованих – engagés* – та англійських *наймитів – servants*) виступатиме як інтермедія, переважно на Антильських островах і в англійських колоніях на континенті; нарешті, рабство чорне, африканське, буде достатньо сильне, аби закоренитись і примножитись наперекір усьому. Щоб скінчити, слід додати масові міграції в XIX та XX ст. з усіх боків Європи, які пришвидшилися мовби випадково в той момент, коли довезення людей з Африки урвалися чи готові були ось-ось урватись. 1935 р. капітан одного французького корабля казав мені, що нема зручнішого для перевезення вантажу, ніж мігранти в 4-му класі: вони самі навантажуються й самі розвантажуються.

Рабство індіанців вистояло тільки там, де були (аби забезпечити його довговічність і використання) густе населення й згуртованість спільноти, та сама згуртованість, яка забезпечувала слухняність та покірність. Це те саме, що сказати: тільки в зоні стародавніх Ацтекської та Інкської імперій. В інших регіонах первісне населення розпалося саме собою, від самого початку випробування, як у безмежній Бразилії, де тубілець узбережних районів утік у середину країни, так і на території Сполучених Штатів (тринадцять старих колоній): "1790 р. в Пенсильванії залишилось 300 індіанців, 1500 – у штаті Нью-Йорк, 1500 – у Массачусетсі; 10 000 – в обох Каролінах"[29]. Так само й на Антильських островах тубільне населення, що протистояло іспанцям, голландцям, французам та англійцям, було усунене, ставши жертвою завезених з Європи недуг та через неможливість прибульців його використати[30].

Навпаки, в густонаселених зонах, на які з самого початку була спрямована іспанська конкіста, індіанець легко підкорився владі. Він чудово пережив випробування конкісти та колоніальної експлуатації: масові вбивства, безжальні війни, розрив соціальних зв'язків, примусове використання його "робочої сили", смертність, до якої спричинялися повинність носіїв і праця на руднях, до того ж – пошесті, привезені з Європи та Африки білими й неграми. Центральна Мексика, яка мала населення в двадцять п'ять мільйонів жителів, дійшла, як уважають, до остаточного населення в один мільйон. Така сама катастрофа спіткала острів Еспаньйола (Гаїті), Юкатан, Центральну Америку, трохи згодом – Колумбію[31]. Разюча деталь: у Мексиці на початку конкісти францисканці правили службу Божу на папертях своїх церков – такими численними були юрби віруючих; одначе від кінця XVI ст. месу правили всередині цих самих церков, навіть у простих каплицях[32]. Ми присутні на фантастичному регресі, неспівзмірному навіть із

Сцена, яка, мабуть, зображує мобілізацію працівників індіанців перед бараками рабів. Національна бібліотека, відділ карт і планів (Ge CC 1339), карта 133. (Фото Національної бібліотеки.)

зловісно знаменитою Чорною смертю, що була лихом Європи XIV ст. Проте ж маса тубільного населення не зникла, воно відновилося, починаючи з середини XVII ст., природно, з вигодою для своїх іспанських господарів. Експлуатація індіанця тривала в напіврабській формі *енком'єнд*, міських служників та примусової праці на руднях, що означувалася загальною назвою *репартим'єнто* (*repartimiento*) і була відома в Мексиці як *коатекітль* (*coatequitl*), а в Еквадорі, Перу, Болівії та Колумбії – як *міта* (*mita*)[33].

Та від XVI ст. у Новій Іспанії з'явилася "вільна" праця найманих робітників внаслідок складної кризи. Насамперед через скорочення індіанського населення виявилися справжні *Wüstungen*, спорожнілі зони, як у Європі XIV та XV ст. Земля довкола індіанських сіл "стиснулась", як шагренева шкіра, й саме на спорожнілих просторах, що виникали спонтанно або створювалися конфіскаціями, розвивалися великі маєтки – *асьєнди*. Для індіанця, який волів урятуватись від колективної панщини, що її накидали йому його село, а також держава, яка вишукувала робочу силу, можливою була втеча: на асьєнди, де розвивалося фактичне рабство й де згодом змушені будуть удатися до найманих працівників; до міст, де його брали в домашні служники й до майстерень ремісників; нарешті, на рудні – не лише на надто близькі рудні в районі Мехико, де

збережеться примусова праця, а й далі на північ, до тих поселень, що виростали посеред пустелі, від Ґуанахуато до Сан-Луїс-Потосі. Там налічувалося понад 3000 рудень, іноді крихітних, на яких працювало загалом у XVI ст. від 10 до 11 тис. гірників і, може, 70 тис. у XVIII ст. Робітники приходили туди звідусіль – індіанці, метиси, білі, які до того ж перемішувалися. Впровадження після 1554 – 1556 рр. процесу амальгамування[34] дозволило збагачувати бідну руду, знизити загальні витрати й збільшити продуктивність праці та виробництво.

Як і в Європі, цей маленький світ гірників існував сам по собі; як господарі, так і робітники були марнотратні, безтурботні, схильні до гри. Робітники отримували *partido* – своєрідну премію – залежно від кількості видобутої руди. Їхні заробітки були дуже високі (все, звісно, відносне), та й ремесло їхнє було жахливе (порох не застосовувався до XVIII ст.), і було це населення неспокійне, здатне до насильства, а принагідно й жорстокості. Рудокопи пили, бенкетували; і то був не тільки "штучний рай", про який із веселим захватом писав один історик[35], а якесь безглузде свято, крім того – крайня потреба звернути на себе увагу. В XVIII ст. усе це посилилось, так ніби розквіт був поганим порадником. Траплялось, що в робітника у гаманці наприкінці тижня було 300 песо[36], і він одразу ж їх витрачав. Якийсь рудокоп купував собі парадне вбрання, сорочки з голландського полотна. Хтось інший запрошував 2000 чоловік побенкетувати за його кошт і витрачав 40 000 песо, які йому дало відкриття невеликих покладів. Так варився у власному соку цей невеличкий світ, який ніколи не знав спокою.

На руднях у Перу, найзначніших у Америці в XVI ст., видовисько було не таке театральне й, правду кажучи, менш веселе. Амальґамування дійшло туди із запізненням, 1572 р., та й не стало воно тут визволителем. Підневільна праця (*міта*) збереглася, й Потосі залишався пеклом. Чи не збереглася система внаслідок самого свого успіху? Це можливо. Тільки наприкінці століття Потосі втратить панівне становище, якого він більше не здобуде, незважаючи на повернення до активної діяльності у XVIII ст.

В остаточному підсумку індіанець винесе на своїх плечах тягар перших господарських підприємств великого розмаху в Новому Світі в інтересах Іспанії: гірничі розробки; сільськогосподарське виробництво – досить згадати про вирощування кукурудзи, основи виживання Америки; обслуговування караванів мулів або лам, без яких було неможливим перевезення білого металу й багатьох інших продуктів – офіційно від Потосі до Арики, а контрабандним шляхом – з Верхнього Перу через Кордову до Ріо-де-ла-Плати[37].

Зате там, де індіанці жили лише у вигляді роздрібнених племінних утворень, європейській колонізації довелося багато будувати самій: так було в Бразилії до доби цукрових плантацій; так було у французьких та англійських колоніях на "континенті" або на Антильських островах. До самих 70–80-х років XVII ст. англійці й французи широко зверталися до послуг "завербованих" (це французький термін) або *identurend servants* (це англійський термін на означення наймитів, які працюють за належно зареєстрованим контрактом). "Завербовані" й "наймити" були майже рабами[38]. Їхня доля не дуже відрізнялась від долі негрів, яких починали привозити сюди; як і цих останніх, їх перевозили через океан у глибині трюмів на тісних кораблях, де бракувало місця, а їжа була поганющою. Крім того, коли вони приїздили до Америки за рахунок якоїсь компанії, то ця остання мала право відшкодувати собі свої витрати: тоді "завербованих" продавали, не більше й не менше як рабів; покупці прослуховували й обмацували їх, як коней[39]. Звичайно, ні "завербований", ні "наймит" не були ні довічними, ні з діда-прадіда рабами. Проте господар піклувався про те, аби їх зберегти: він знав, що втратить їх із

закінченням терміну найму (36 місяців на французьких Антильських островах, від 4 до 7 років у англійських володіннях).

Як в Англії, так і у Франції використовували всі засоби, аби набрати потрібних емігрантів. У архівах Ла-Рошелі було знайдено понад 6000 контрактів із "завербованими" за період від 1635-го до 1715 р. Половина "завербованих" була з Сентонжа, Пуату й Оніса, провінцій, що неправильно видаються багатими. Для збільшення числа іммігрантів до фальшивої реклами долучали насильство. В деяких кварталах Парижа провадили облави[40]. В Бристолі просто викрадали чоловіків, жінок та дітей, або ж чимале число тяжких вироків примножувало кількість "добровольців", ладних їхати до Нового Світу, аби врятуватися там у такий спосіб від шибениці. Одне слово, на колонії засуджували як на каторгу! За Кромвеля відбувалися масові вивезення шотландських і ірландських в'язнів. Від 1717-го до 1779 р. Англія доправила у свої колонії 50 000 засланців[41], і 1732 р. гуманний євангеліст Джон Оґлторп заснував нову колонію Джорджію, бажаючи зібрати там досить велике число в'язнів за борги[42].

Отже, існувало вельми поширене "рабство" білих, яке протривало досить довго. Ерик Вільямс наполягає на цьому, бо, на його думку, види рабства в Америці змінювали один одного й певною мірою поєднувалися між собою: завершувався один вид, утверджувався інший. Ця зміна відбувалася не автоматично, але загалом правило було очевидним. Біле "рабство" вступило до гри лиш тією мірою, якою бракувало індіанського, а рабство негрів, ця величезна проекція Африки в Новий Світ, розвивалося тільки через брак праці індіанців і робочої сили, яку довозили з Європи. Там, де негра не використовували, наприклад на вирощуванні пшениці на північ від Нью-Йорка, "наймит" (*servant*) збережеться аж до XVIII ст. Тож на карту були поставлені потреби колоніальної економіки, яка диктувала зміни й послідовність з причин економічних, а не расових. Ці причини "не мали нічого спільного з кольором шкіри"[43]. Білі "раби" поступилися своїм місцем тому, що мали ту ваду, що вони були "рабами" тільки тимчасово; а може, вони коштували надто дорого, хоч би через своє харчування.

Ці "завербовані" й "наймити", ставши звільненими, розорали й відвоювали для хліборобства невеликі господарства, в яких вирощували тютюн, індиго, каву, бавовну. Та згодом вони часто-густо програвали в протистоянні великим плантаціям, що народжувалися на базі вирощування культури-завойовниці – цукрової тростини, підприємствам дорогим, а отже, капіталістичним, які вимагали великої робочої сили й обладнання, вже не кажучи про основний капітал. І в цьому основному капіталі чорний раб мав своє місце. Велика власність цукрових плантацій витіснила дрібну власність, яка, однак, допомогла її створенню: відвойована земля, викорчувана дрібним землевласником, який підіймав цілину, й справді сприяла влаштуванню плантацій. У недавньому минулому, близько 30-х років нашого століття, цей самий процес можна побачити в районах штату Сан-Паулу, в Бразилії, що починалися розроблятись, де тимчасова дрібна власність готувала ґрунт для великих кавових *фазенд*, які врешті-решт її змінили.

У XVI та XVII ст. з появою великої (відносно великої) земельної власності збільшилося число чорних рабів, що були потрібною, *sine qua non*, умовою її існування. Після драматичного зменшення чисельності індіанського населення економічний процес, який відкрив Америку для африканського населення, відбувався сам собою: "Саме гроші, а не пристрасті, добрі чи погані, сплели змову"[44]. Африканський раб, сильніший, ніж індіанець (твердили, що один негр вартий чотирьох індіанців), слухняніший, залежніший, оскільки він був відірваний від своєї спільноти, купувався як товар, навіть на замовлення.

Ґравюра, що ілюструє книгу «Voyage pittoresqu et historique au Brésil» (1834 р.) Ж.-Б.Дебре, який сам коментує цю ґравюру на с.78-79. Ця крамниця рабів на вулиці Вал-Лонґу в Ріо-де-Жанейро була «справжнім складом», куди приводили негрів, привезених з африканського узбережжя, їхні господарі. Власник крамниці, що сидить у кріслі, обговорює з якимсь мінейру (землевласником із Мінас-Жараїса) питання про купівлю дитини. Заґратовані антресолі вглибині правили за спальні для негрів, які туди підіймалися сходами. Ніяких вікон, за винятком кількох амбразур. «Таким є базар, де продаються люди», - закінчує Дебре. (Фото Національної бібліотеки.)

Діяльність торговців неграми дозволить створити величезні для свого часу цукрові плантації крайніх обсягів, що забезпечували перевезення тростини на возах: тростину, аби вона не зіпсувалася, треба було одразу після зрізання відвозити до млина й без затримки розмелювати[45]. На таких великих підприємствах було місце для регулярної, добре поділеної, одноманітної праці, яка не вимагала високої кваліфікації, за винятком трьох чи чотирьох посад технічних фахівців, кваліфікованих робітників.

Покірливість, рівна вдача, сила працівників-негрів зробили з них знаряддя найменш дороге, найефективніше й небавом відтак – єдине бажане. Якщо у Вірґінії та в Мериленді тютюн, який попервах вирощували дрібні земельні власники – білі, спізнав жвавого

піднесення 1663 – 1699 рр.[46] (його експорт зріс ушестеро), то це сталося тому, що відбувся перехід від праці білих до використання робочої сили негрів. Водночас, як і належить, з'явилася напівфеодальна аристократія, блискуча, освічена, але схильна до сваволі. Тютюн, який вирощували на експорт, як пшеницю на Сицилії чи в Польщі, як цукор на бразильському Північному Сході (*Nordeste*) чи на Антильських островах, породив такий самий соціальний лад. Однаковим причинам відповідали аналогічні наслідки.

Одначе негра використовували й для безлічі інших робіт. Так, старательське золотодобування в Бразилії, що почалося в останні роки XVII ст., виникло внаслідок доставки в серце *Мінас-Жераїса*, Ґоясу та *сертану* Байї тисяч чорних рабів. І якщо негри не працюватимуть на срібних руднях у Андах або на півночі Нової Іспанії, то тому (це була вагома причина), що у внутрішніх районах континенту, після нескінченної подорожі, вони коштували дорожче, ніж на Антильському узбережжі, а не тому, як твердили, що холод гірських верховин (що відігравало свою ролю) не дозволяв їм займатися вельми важкою гірничою працею.

Насправді види підневільної робочої сили в Америці були більш взаємозамінні, ніж заведено вважати. Індіанці могли бути старателями, як це було довкола Кіто. Достоту так само марні розмірковування про неможливість нібито для білого жити в тропіках, займаючись фізичною працею (як вважав серед тисяч інших Адам Сміт)[47]. "Завербовані" і "наймити" чудово працювали там у XVII ст. Минуло понад сто років відтоді, як німці осіли в Сифорті на Ямайці: вони там іще живуть і працюють. Італійські землекопи викопали Панамський канал. І вирощуванням цукрової тростини в тропічних регіонах Північної Австралії цілком зайняті білі. Так само на Півдні США знову посіла чимале місце біла робоча сила, тимчасом як негри еміґрували на Північ, у суворий клімат і, не почуваючись від того ні ліпше, ні гірше, живуть у Чикаго, Детройті або в Нью-Йорку. А тоді якщо не сам клімат (який, повторюю це, все ж таки відігравав свою ролю) не визначав поширення й закорінення людей по всьому Новому Світі, то про це, цілком очевидно, потурбувалася історія – складна історія європейської експлуатації, а також могутнього минулого, що передувало їй, американських індіанців, яке успіхами інків та ацтеків заздалегідь і в незгладимий спосіб утвердило на американській землі постійну індіанську присутність. У кінцевому підсумку історія дала змогу дожити індіанській Америці до наших днів, Америці африканській та Америці білій. Вона перемішала їх, але недостатньо, бо й нині вони й далі в масовому масштабі відрізняються одна від одної.

На боці Європи

Хто тільки не повторював, що Америка була змушена почати наново шлях Європи? Це почасти правильно, та досить для того, аби не піти слідом за Альберто Флоресом Ґаліндо[48], який волів би усунути будь-яке європейське тлумачення кожного американського явища. Взагалі Америці випало самій по собі й так, як це вона змогла, пройти довгі етапи європейської історії, щоправда не дотримуючись їхнього порядку чи моделей. Там ми знову бачимо, хоч і в перемішаному вигляді, європейський досвід – античність, середні віки, Відродження, Реформацію[49]. Так я зберіг зоровий спогад про американські зони первісного освоєння, які ліпше за будь-який вчений опис відроджують з пам'яті зони розчищення середньовічних лісів Європи в XIII ст. Так само певні риси перших європейських міст Нового Світу та їхніх патріархальних родин відновлюють для історика

приблизну античність – наполовину справжню, наполовину фальшиву, але незабутню. Я також зізнаюсь, що мене зачаровує історія цих американських міст, які зростали *раніше* за села, принаймні – водночас з ними. Вони дозволяють уявити собі в іншому світлі великий і вирішальний урбаністичний натиск Європи XI–XII ст., у якому більшість медіовістів воліє бачити тільки плід, що повільно визрівав, сільськогосподарського, а не торгового й міського піднесення. А проте!

Чи буде розумно вбачати тут тільки прості ремінісценції, тимчасом як Європа контролювала розвиток заморських земель і накидала їм свої правила? Тією мірою, якою кожна метрополія бажала неподільно утримувати свій шмат Америки, накидаючи йому "додержання колоніальних угод" і шанобливість до "виняткових прав", а спільноти по другий бік Атлантики майже не могли відійти від опіки здалеку й від невідчепних взірців Європи, яка справді була *породіллею* (*genitrix*), що пильно стежила за своїми дітьми й у якої моменти послаблення уваги були тільки поперваx, у невідомості й незначущості перших поселень. Англія та Іспанія дали змогу своїм першим Америкам зростати собі на втіху, так, як ті могли чи навіть бажали. Відтак, коли діти підросли й сягнули розквіту, їх узяли в руки, і, коли все стало на свої місця, настала, як тоді казали, "централізація" з вигодою для інститутів метрополії.

Централізація була природною, вона тим ліпше сприймалася, що була потрібна для захисту молодих колоній від зазіхань інших європейських країн. Бо суперництво між тими, хто разом ділив Новий Світ, залишалося гострим. На суходільних кордонах і не меншою мірою вздовж нескінченних узбереж Америки відбувалися безупинні конфлікти.

Централізація напевне полегшувалася тим фактом, що в середині колонії вона забезпечувала панування білої меншини, а ця остання залишалась прив'язаною до вірувань, думок, мов та манери жити вже "старої" Європи. Земельна аристократія, яка утримувала у XVIII ст. центральну долину Чилі, – насправді нечисельна, але ефективна, активна, звикла панувати, – налічувала "якихось 200 родин"[50]. 1692 р. багатющими людьми Потосі була жменька поважних осіб, "виряджених у золоту й срібну парчу, бо будь-які інші шати для них не досить добрі"[51]; розкіш у їхніх будинках була небачена. А скільки їх було, багатих бостонських неґоціантів, напередодні революції 1774 р.? Одначе тим, що врятувало ці крихітні гуртики, була, безперечно, пасивність трударів, передусім вона, а також і сприяння громадського порядку, який охоплював усе й у підтриманні якого за будь-яку ціну була зацікавлена Європа.

Щоправда, ці спільноти виказували себе більш чи менш покірними, більш чи менш залежними щодо метрополій. Та недисциплінованість, коли вона траплялась, нічого не змінювала в їхній сутності, в їхньому ладі та їхніх функціях, невіддільних від того ладу й тих функцій, що становили кістяк європейських спільнот, минулих і нинішніх. З таких спільнот найменш покірними й найменш утримуваними в руках були ті, які не виявлялися захопленими течіями міжконтинентальних обмінів, ті, чию "пересічну економіку ... не захоплював якийсь панівний продукт"[52], якесь кероване здалеку, з-за океану, виробництво[53]. Такі спільноти й економіки, які мало цікавили європейських неґоціантів і не отримували ні капіталовкладень, ні замовлень, залишалися вбогими, відносно вільними й приреченими на автаркію. Такою був пастуший Перу по той бік Анд, вище за лінію густих лісів Амазонії; такими були зони великих володінь у *льяносах* Венесуели, де *енкомендеро* не давали авторитарному урядові в Каракасі позбавити їх сили. Так було в долині Сан-Франсиску, цієї "річки стад", що більш ніж наполовину здичавіли в середині Бразилії, де який-небудь феодальний шляхтич, як Ґарсіа ді Резенді,

володів, як подейкували, такими великими (але практично пустельними) землями, як уся Франція Людовіка XIV. І так само виглядала обстановка в кожному місті, що досить загубилося в американському просторі, було досить ізольованим, аби бути змушеним керуватися самостійно, навіть якщо воно не мало ніякої "сверблячки" незалежності. Наприкінці XVII ст., навіть у XVIII ст. Сан-Паулу, старовинна столиця перших *бандейрантів*[54], залишався прикладом такої вимушеної незалежності. "В португальців , – писав 1766 р. Аккаріас де Серіонн, – мало поселень у внутрішніх реґіонах Бразилії; місто Сан-Паулу – те, яке вони мають за найзначніше... Це місто лежить більш як за дванадцять годин шляху в глибину суходолу"[55]. "Це, – пише Кореаль, – своєрідна республіка, створена при своєму заснуванні різного ґатунку людьми без сорому й совісті"[56]. "Паулісти" мали себе за вільний народ. Правду кажучи, то було осине гніздо: вони чинили розбій на шляхах внутрішніх реґіонів, і якщо вони й постачали продуктами харчування табори рудокопів, то здійснювали також наскоки на індіанські села єзуїтських редукцій, розташовані вздовж Парани, доходячи у своїх рейдах до Перу й Амазонії (1659 р.)[57].

Одначе ж слухняних чи приборканих економік було безліч. Справді, як змогли б пручатися Віргінія зі своїм тютюном, Ямайка зі своїм цукром, коли вони жили закупівлями англійського ринку й лондонським кредитом? Для незалежності американських колоній потрібна буде низка попередніх умов, які насправді нелегко було звести докупи. Й плюс потрібні були сприятливі обставини, як це покаже перша велика антиєвропейська революція – революція 1774 р. в англійських колоніях.

Плюс, нарешті, самостійна сила, достатня для того, щоб колоніальний порядок зміг відтак зберегтися, розвиватися сам собою, обходячись без сприяння метрополії. Хіба ж не перебував цей порядок перед постійною загрозою? Плантатори Ямайки жили в страху перед повстаннями рабів; внутрішні реґіони Бразилії мали свої "республіки" втеклих невільників (марунів); індіанці-*бравос* (*bravos*)[58] загрожували значущій лінії сполучень на Панамському перешийку; на півдні Чилі араукани становили собою небезпеку до середини XIX ст.; у Луїзіані повстання індіанців 1709 р. примусило французів послати туди невеликий експедиційний корпус...[59]

Проти Європи

Однак чи могла "колоніальна угода" зберегтися вічно під знаком кричущої нерівності? Колонії існували тільки для того, аби слугувати багатству, престижу, силі метрополій. Їхня торгівля, все їхнє життя перебували під наглядом. Томас Джефферсон, майбутній президент Сполучених Штатів, казав навпростець, що віргінські плантації були "різновидом власності, прив'язаної до певних торгових домів Лондона"[60]. Інша претензія: Англія десятки разів почує, як її американські колонії нарікатимуть на майже драматичний брак монети. Й ніколи його не буде усунуто: метрополія бажала мати позитивний баланс зі своїми колоніями й, отже, отримувати готівку, а не надавати її[61]. Й тоді, хоч яке велике терпіння мали країни, що перебували в зневаженому становищі, такий режим, мабуть, не протримався б довго, якби дійсність відповідала букві реґламентів і законів; якби відстань – хоч би у вигляді тривалості плавань через Атлантику – не виявилась творцем певної свободи; якби всюди сутня й невтравна контрабанда не правила б за мастило для всього механізму.

Звідси випливала деяка схильність до толерантності, тенденція надати змогу речам іти своїм ходом. Тож відбувалися самі собою певні перекоси й відновлення рівноваги, які

рідко усвідомлювалися б в потрібну мить і проти яких згодом уже ніхто не міг боротися. Так, не було ефективних митниць; так, адміністрація не стільки буквально виконувала розпорядження метрополії, скільки робила поступки натискові місцевих і приватних інтересів. Більше того, зростання обмінів допомагало американським економікам стати економіками грошовими, зробити так, що деяка частина американських коштовних металів, чи то шляхом контрабанди, чи то тільки внаслідок ринкової логіки, залишалася на місці замість того, щоб відпливати до Європи. "До 1785 р. в Мексиці було звичним явищем, що церква домовлялася з селянами про отримання десятини в грошах"[62]. Ця деталь значуща сама по собі. Так само кредит, свідоцтво еволюції, яка зайшла далеко, відігравав свою ролю навіть у місцевостях, загублених у бразильській "глибинці". Золото й справді все там змінювало: 7 травня 1751 р. Рада (*Conselho*) Вілла-Рики писав королю, що багато рудокопів, "з усією очевидністю, заборгували ціну рабів, якими володіють, тож той, хто зовні здається багатим, насправді вбогий, тимчасом як багато інших, що живуть як бідняки, насправді багачі"[63]. Тобто господар золотої копальні працює за рахунок авансу, який згодились дати йому купці й який пригодився йому для купівлі рабів. Така сама еволюція відбувалася в країнах, що виробляли срібло. Читаючи зворушливу працю Д.Брадинґа про Нову Іспанію XVIII ст., насамперед про місто Ґуанахуато, на той час величезне гірничопромислове місто Америки та всього світу, маєш враження, буцімто кредит там примножував свої форми задля розваги; накладаючи їх одну на одну, переплітаючи їх, руйнував наявну свою побудову задля того, аби винайти інші, і так далі.

Вельми наочний урок полягає в тому, що з вигодою для місцевих купців починалося нагромадження, яке заслуговує на увагу. В Іспанській Америці були навіть такі багаті креольські купці, що наприкінці XVIII ст. почали подейкувати, що, мовляв, Іспанія – колонія своїх колоній! Чи було це просто фразою? Чи виявом іспанського роздратування проти людей, які не вміли знати своє місце? В усякому разі, за час криз боротьби за незалежність ми десятки разів відзначимо конфлікти, запеклу ворожнечу між купцями Нового Світу й капіталістами метрополій. Так було в Бостоні. Так було в Буеносі-Айресі, де 1810 р. купці міста забажали порвати з кадиськими неґоціантами. Так було й у бразильських містах, де ворожість переходила в ненависть до португальських купців. У Ріо-де-Жанейро, де крадіжка з виломом і вбивство були справою пересічною, португальський купець, пальці якого були унизані перснями й який виставляв у своєму домі напоказ срібний посуд, був ненависним ворогом. Йому завдавали ударів, як могли, за браком інших можливостей найчастіше за допомогою найжорстокіших глузувань, що робили з нього справжнього комічного персонажа, тупого, огидного, а принагідно – й зрадженого чоловіка. Варто було б зробити цікаве соціально-психологічне дослідження про тих, кого в усіх країнах Іспанської Америки називали *чапетонами* (*chapetones*) або *гачупінами* (*gachupines*), аби означити новоприбульців з Іспанії, з їхньою недосвідченістю, їхніми претензіями й нерідко з їхнім заздалегідь збитим багатством. Вони приїздили на підмогу вже осілим тут невеликим гуртикам, які посідали панівне місце в торгівлі. Саме в такий спосіб уся Мексика потрапила під владу купців родом з баскських провінцій або з гірських районів за Сантендером. Ці купецькі родини викликали з Іспанії небожів, братів у перших, сусідів із своїх рідних сіл. Вони набирали помічників, спадкоємців і зятів. Новачки легко брали гору в "матримональній гонитві". 1810 р. мексиканський революціонер Ідальґо, який волів би покласти край, як і багато інших, *гачупінській* імміґрації, звинуватив їх у тому, що, мовляв, це люди "розбещені... Рушійна

пружина всього їхнього пожвавлення – тільки бридотна скнарість... Вони католики лише з політичних міркувань, а їхній Бог – гроші (*Su Dios es el dinero*)"[64].

Промислове суперництво

У промисловому плані, як і в плані торгівлі, давно назрівав конфлікт між колоніями й метрополією. З кінця XVI ст. тривала криза підточувала всю іспано-португальську Америку та, безперечно, й усю Америку взагалі[65]. Європейський капіталізм перебував тоді щонайменше в скрутному становищі; тож у XVII ст. по другий бік Атлантики довелось видряпуватися самим. Ринки, що формувалися, збільшували свої обміни: бразильці наполегливо діставались до андських країв; Чилі постачало Перу збіжжям;

Вишивальна майстерня в Перу у XVIII ст. Працівниці - метиски. Мадрид, Королівський палац. Libro Truchillo del Perú. (Фото Маса.)

бостонські кораблі довозили на Антильські острови борошно, дерево, рибу Ньюфаундленду... Тощо. Виникали промислові виробництва. 1692 р. в Кіто були “мануфактури, які виготовляли саржу й бавовняне полотно... грубі тканини, що йшли на одяг народу. Так, їх збувають у Перу, й у Чилі, й навіть у Тьєрра-Фірме та Панамі, вивозячи через Ґуаякіль, який становить собою мовби гавань Кіто (на Тихому океані). Їх також вивозять суходільним шляхом до Попаяна”[66]. Аналогічний натиск текстилю виказав себе в Сокорро у Новій Ґранаді[67], в перуанській провінції Куско та в південних, населених індіанцями реґіонах Мексики – в Ла-Пуеблі[68], у внутрішніх районах того, що стане Арґентиною, зокрема в Мендосі, “де, – писав єпископ Лісаррага, – індіанці, які виховувалися серед нас, виготовляють таку тонку нитку, як тонюсінька біскайська нитка”[69]. Розвинулись і деякі інші виробництва; скрізь виготовляли мило, лойові свічки; всюди вичинювали шкіру[70].

Чи ця елементарна промисловість, створена, без сумніву, у важкі роки XVII ст., в добу, коли значна частина Америки з розвитком великих асьєнд “феодалізувалася”, розпливеться як “олійна пляма”, коли поліпшиться кон’юнктура? Для цього треба було б, щоб Європа відмовилась від своєї мануфактурної монополії. А це, звісно ж, не входило до її намірів. Лордові Чатаму приписують такі слова: “Якби Америка здогадалася виготовити одну панчоху або один вухналь, я б забажав примусити її відчути весь тягар британської могутності”[71]. Вислів, який, коли його й справді було виголошено, засвідчив би про наміри Великобританії, а також і про незнання нею заморських реальностей: Новий Світ не відмовляв собі в можливості виготовляти те, що йому було потрібно.

Загалом, старіючи, вся Америка досягла своєї власної рівноваги, винайшла й відлагодила свої хитрощі. Іспанська Америка більше за інші частини Нового Світу знайшла в мережі контрабандної торгівлі додаткову свободу, джерело доходів. Манільський ґаліон – це знали всі! – прислуговував перехопленню американського білого металу зі збитком для Іспанії, навіть для Європи, на користь далекому Китаю та капіталістам Консуладо (*Consulado*) в Мехико. До того ж більша частина (й значно) монет і срібних зливків аж до кінця XVIII ст. призначалась не для Католицького короля, який став бідним родичем, а для приватних купців. Купці Нового Світу мали в ній свою частку.

Англійські колонії обирають свободу

Загальний протест Нового Світу спалахне насамперед у англійських колоніях Америки. Цілком очевидно, що термін “повстання” надто сильний для “Бостонського чаювання” та подвигу тих людей, що 16 грудня 1774 р., перевдягшись на червоношкірих, пробралися на три кораблі англійської Ост-Індської компанії, що стояли на кітві в порту, й викинули в море їхній вантаж чаю. Але цей інцидент, сам собою незначний, поклав початок розриву між колоніями – майбутніми Сполученими Штатами – та Англією.

Конфлікт напевне виник з економічного злету XVIII ст., який підніс англійські колонії, як і решту Америки, й, безперечно, ще більше, бо вони перебували в самому центрі внутрішніх і зовнішніх обмінів.

Ознакою такого піднесення був передусім постійний приїзд імміґрантів, англійських робітників, ірландських селян, шотландців (ці останні часто-густо були родом з Ольстеру й на кораблі сідали в Белфасті). За п’ять років, що передували 1774 р., 152 кораблі, що

вийшли з ірландських гаваней, привезли “44 000 чоловік”[72]. До них додалася чимала німецька колонізація. Між 1720 та 1730 рр. ця остання майже “онімечила... Пенсильванію”[73], де квакери опинилися в меншості перед німцями, підкріпленими ірландцями-католиками. Проникнення німців іще посилиться після завоювання незалежності, бо численні німецькі найманці, які служили Англії, вирішать після закінчення війни залишитися в Америці.

Ця імміграція була справжньою “торгівлею людьми”[74]. 1781 р. “один великий комерсант хвалився, нібито він самотужки ввіз перед війною 40 000 душ європейців: палатинців, швабів і якесь число ельзасців. Еміграція провадилась через Голландію”[75]. Та предметом торгівлі, схожої, хочемо ми того чи ні, з торгівлею неграми й не перерваної війною, радше навпаки, були переважно ірландці. “Імпортна торгівля з Ірландією, зупинена під час війни, – пояснював один звіт, що належав до 1783 р., – відновила свою активність разом з великими зисками для тих, хто її провадить. (Ось на кораблі) перебувають 350 чоловіків, жінок та дітей новоприбульців, (яких) одразу ж найняли. (Метод простий): капітан (корабля) пропонує в Дубліні чи в будь-якому іншому порту Ірландії свої умови еміграції. Ті, хто може оплатити свій проїзд, звичайно в обсязі 100 чи 80 турських ліврів, приїздять до Америки вільними вибирати для себе долю, яка їх влаштовує. Ті ж, хто платити не може, перевозяться коштом арматора, який, аби відшкодувати свої витрати, оголошує при приїзді до порту, що він привіз ремісників, поденників, домашніх служників і що з ними домовлено, що їх найматимуть від його імені[76] для служби на певний термін, який звичайно становить 3, 4 або 5 років для чоловіків та жінок і 6 або 7 років для дітей. Цих останніх вивезених найняли з розрахунку від 150 до 300 (ліврів)[77], які виплачуються капітанові, залежно від статі, віку й сили. Господарі зобов’язані тільки годувати їх, одягати й надавати їм житло. По закінченні терміну їхньої служби їм видають одяг і заступ, і вони зовсім вільні. На наступну зиму їх чекали від 15 до 16 тис., переважно ірландців. Дублінська влада відчуває великі труднощі, намагаючись завадити виїздам. Підприємці звертають свої погляди на Німеччину”[78].

Внаслідок цього виникла “текуча міграція з (атлантичних) берегів у бік гір і навіть на захід... Одне-однісіньке житло править за притулок для всіх, поки спорудять будинок для кожної (з родин)”. Прибульці, досягши заможності, “приходять до Філадельфії сплачувати ціну ділянок”, що їх їм надали й які звичайно продавав уряд колонії (а відтак штату, що став її спадкоємцем). Колоністи “вельми часто перепродують сі нові землі й вирушають шукати в інших місцях інших необроблюваних земель, які вони так само перепродують, впровадивши їх в обробіток. Багато хліборобів розчистили до шести ділянок одну за одною”[79]. Цей документ кінця XVIII ст. добре описує вже давній феномен “кордону”, який вабив іммігрантів, що бажали збити багатство після закінчення терміну їхнього найму. Шотландці особливо відважувалися йти в ліси, жили там на індіанський кшталт, увесь час просуваючись уперед від розчищених земель до зон, які належало розчистити. Слідом за ними менш відважні іммігранти, найчастіше німці, посідали й обробляли вже відвойовані землі[80].

Цей приплив людей на землі й в ліси Заходу Америки як супроводжував, так і спричинював загальне економічне піднесення. В спостерігачів склалося враження, нібито вони присутні при біологічному вибухові; американці, твердили вони, “народжують на світ якомога більше дітей. Вдови, які мають багато дітей, певні, що знову вийдуть заміж”[81]. Ця висока народжуваність наповнювала вщерть потік населення. За такого

Вигляд Стейт-стрит та Олд-Стейт-Гауза в Бостоні 1801 р. Коричневі будинки, карета, європейські моди. Картина Джеймса Б.Марстона. Массачусетське історичне товариство, Бостон. (Фото .I.P.S.)

ритму навіть регіони на північ від Філадельфії поступово перестали бути регіонами з англійським населенням майже без домішок. А що шотландці, ірландці, німці, голландці відчували до Англії тільки байдужість або навіть ворожість, то таке етнічне змішування, рано розпочавшись і дуже пришвидшуючись, без сумніву, сприяло відокремленню від монополії. В жовтні 1810 р. французький консул, який тільки-но приїхав до Нью-Йорка, спробував, як від нього цього зажадали в Парижі[82], визначити "нинішній настрій жителів штату ... і їхнє справжнє ставлення до Франції". Послухаймо його відповідь: "Не з перенаселеного міста, в якому я живу (в Нью-Йорку тоді було 80 000 жителів), слід судити про те; його жителі, переважно чужоземці, люди найрізноманітніших націй, за винятком, якщо можна так сказати, американців, загалом сповнені тільки ділового духу. Нью-Йорк – це, сказати б, великий, безупинний ярмарок, де дві третини населення раз по раз оновлюються, де відбуваються величезні оборудки, майже завше з фіктивними капіталами, й де розкіш доведена до дивовижних масштабів. Отже, там і комерція звичайно несолідна; банкрутства, часті й нерідко значущі, не викликають тут сильних почуттів. Більше того, той, хто зазнав банкрутства, рідко не має великої поблажливості з боку своїх кредиторів, так ніби кожен з них домагається права на взаємність. І отже, – закінчує він, – американське населення штату Нью-Йорк слід шукати в селі та в містах внутрішніх районів". Що ж до людських перетворень у "плавильному казані" (*melting pot*), то хіба вся маса американців (3 млн. жителів близько 1774 р.), ще помірна, не відчувала на собі цих вторгнень чужоземців, – (вторгнень), які, з урахуванням усіх пропорцій, були такими значущими, якими вони будуть у Сполучених Штатах кінця XIX ст.?

Одначе ж таке явище заторкувало більше англійські колонії Півночі (Нову Англію, Массачусетс, Коннектикут, Род-Айленд, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Делавер, Пенсильванію), ніж колонії Півдня (Вірґінію, Мериленд, Північну й Південну Кароліни, Джорджію), які утворювали зовсім відмінну зону плантацій та чорних рабів. Іще й нині той, хто відвідує чудовий дім Томаса Джефферсона (1745 – 1826 рр.) у Монтиселло, у внутрішніх районах Вірґінії, бачить його схожість з *Великими будинками* (*Casas Grandes*) Бразилії або *Great Houses* Ямайки, з тією специфічною деталлю, що більшість кімнат рабів розташована в самому льосі величезної споруди, яка буцімто придушує їх своєю масою. Тож на карб "Півдня" англійської Америки, *глибокого півдня* (*deep south*), можна віднести багато з того, що Жилберту Фрейрі міг писати щодо плантацій та міст бразильського *Нордесте*. Та незважаючи на аналогію в ситуаціях, два ці досвіди в людському плані були далекі один від одного. Між ними пролягала та відстань, яка відокремлювала Портуґалію від Англії, відмінності в культурі, в ментальності, в релігії, в сексуальній поведінці. Любовні пригоди господарів плантацій (*engenhos*) зі служницями, про що пише Жилберту Фрейрі, розгорталися на очах у всіх, тимчасом як багаторічна пристрасть Джефферсона до однієї з його молодих рабинь ревниво охоронялася таємницею[83].

Протистояння, яке зіштовхувало Північ і Південь, було яскраво вираженою структурною рисою, яка з самого початку відзначає історію майбутніх Сполучених Штатів. 1781 р. один очевидець описував Нью-Гемпшир. "Тут не побачиш, – каже він, – як у південних штатах, як власник тисяч рабів і 8 – 10 тис. акрів землі глумиться з пересічного достатку свого сусіди"[84]. Наступного року інший очевидець підхоплює цю паралель: "На Півдні є більше багатства для малого числа людей; на Півночі – більше суспільного добробуту, більше приватного достатку, щасливого пересічного гаразду, більше населення..."[85] Безперечно, це надмірне спрощення, і Франклін Джеймсон потурбувався про уточнення деталей[86]. Навіть у Новій Англії, де великі земельні володіння були вкрай рідкісним явищем, де аристократія була переважно міською, такі маєтки все ж таки були. У штаті Нью-Йорк "манори" розкинулися загалом на двох з половиною мільйонах акрів, і за сотню миль від Гудзону маєток Ван Ренсселерів мав площу 24 на 28 миль, цебто, коли зробити порівняння, становив дві третини всієї площі колонії Род-Айленд – щоправда, колонії незначних обсягів. У південних колоніях великі маєтки були ще більші за обсягами – вже в Пенсильванії й ще більше в Мериленді та Вірґінії, де фільварок Ферфаксів посідав шість мільйонів акрів. У Північній Кароліні маєток лорда Ґренвілла сам становив третину території колонії. Цілком очевидно, що Південь, а також частина Півночі були згодні на аристократичний режим, коли прихований, а коли виставлений напоказ, насправді на соціальну систему, "пересаджену" зі старої Англії, де право старшого просто було наріжним каменем. Проте, якщо невеликі господарства скрізь проникли між ланками великих маєтків – як на Півночі, де горбистий рельєф був малосприятливий для великого хліборобського господарства, так і на Заході, де доводилося вирубувати ліс для розорювання землі, – такий нерівний поділ землі в економіці, де за хліборобством залишалася величезна перевага, не перешкоджав досить міцній соціальній рівновазі з вигодою для найбагатших. Принаймні до революції, яка розгромила численні династії земельних власників, прихильників Англії, і за якою почалися експропріації, розпродаж і еволюція "на неквапливий і спокійний англосаксонський кшталт"[87].

Отже, аграрний лад був складніший, ніж його подає звичайна схема, яка просто

протиставляє Північ і Південь. З 500 000 чорних рабів у тридцяти колоніях 200 000 перебували у Вірґінії, 100 000 – у Південній Кароліні, від 70 до 80 тис. – у Мериленді, стільки ж у Північній Кароліні, можливо, 25 000 – у штаті Нью-Йорк, 10 000 – у Нью-Джерсі, 6000 – у Коннектикуті, 6000 – у Пенсильванії, 4000 – у Род-Айленді та 5000 рабів – у Массачусетсі[88]. В Бостоні 1770 р. було "понад 500 карет, і там вважається особливим шиком мати за кучера негра"[89]. Цікаво, що саме найбагатший на рабів штат Вірґінія в особі своєї аристократії співчуватиме *вігам*, тобто революції, успіх якої він, без сумніву, забезпечив.

Очевидно, суперечність, яка полягає в тому, аби вимагати від Англії волі для білих і при цьому не надто непокоїтися рабством негрів, ні в кого ще не викликала ніяковості. 1763 р. один англійський пастор, звертаючись до своєї пастви у Вірґінії, запевняв: "Я лише віддаю вам належне, засвідчуючи, що ніде на світі з рабами не поводяться ліпше, ніж із ними загалом обходяться в колоніях"[90] (мається на увазі – в англійських колоніях). Ніхто не сприйме ці слова за цілком певну істину. До того ж від одного пункту колоній до іншого, навіть на самих плантаціях Півдня, справжнє становище рабів різко варіювало. Й достоту так само ніщо нам не говорить, що негр, який більше інтеґрувався в іспанське чи портуґальське суспільства Америки, не був там щасливішим, або менш щасливим, принаймні в деяких реґіонах[91].

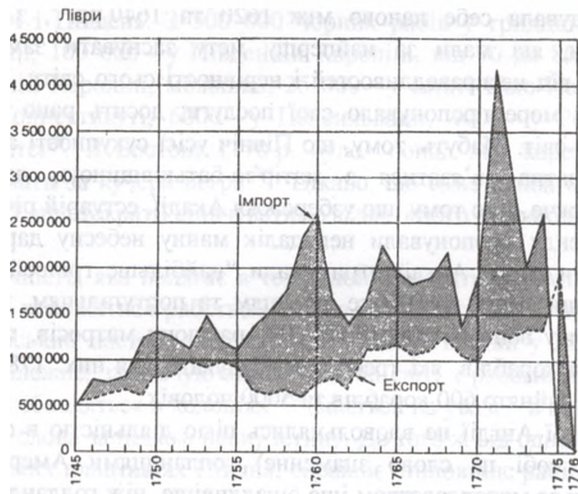
Торговельні суперечки й суперництво

Сукупність тринадцяти колоній була ще країною переважно хліборобською: 1789 р. "число рук, зайнятих у хліборобстві в Сполучених Штатах, узятих загалом, становить щонайменше дев'ять з десяти, а вартість капіталів, які вкладаються в це хліборобство, в кілька разів більша за вкладення в інші галузі промисловості, разом узяті"[92]. Але пріоритет землі, розорювання цілини, хліборобства не завадив тому, що колонії піднялись на повстання насамперед через активність мореплавства, що зростала, та торгівлі північних реґіонів, зокрема Нової Англії. Торговельна активність не переважала там кількісно, проте вона виявилася визначальною. Адам Сміт, який ліпше зрозумів американські колонії, яких він сам не бачив, ніж промислову революцію, що починалася в нього під носом, у Англії, – так ось, Адам Сміт висловив, либонь, головне щодо причин американського повстання, відлуння й плин якого він відчув. "Дослідження про природу й причини багатства народів" вийшло у світ 1776 р., через два роки після бостонського епізоду. Пояснення Адама Сміта втілилося в одній фразі. Похваливши, як годиться, англійський уряд, куди щедріший щодо своїх колоній, ніж інші метрополії, він підкреслює, що "свобода англійських колоністів... нічим не обмежена", але все ж таки змушений додати застереження: "...геть у всьому, за винятком зовнішньої торгівлі"[93]. Виняток чималий! Він прямо й непрямо стримував усе економічне життя колоній, зобов'язуючи їх діяти через лондонського посередника, бути прив'язаним до його кредиту, а головне – триматися торгових рамок англійської "імперії". Одначе Нова Англія, що рано прокинулася для торгівлі, зі своїми головними портами Бостоном та Плімутом могла пристати на це, лише ремствуючи, вдаючись до шахрайства, обходячи перешкоду. "Американське" торговельне життя було надто жваве, надто стихійне, щоб не забрати вольності, яких їй не надавали. Все це так, але в цьому вона домоглася тільки половинчастого успіху.

Нова Англія збудувала себе наново між 1620 та 1640 рр.[94], з утечею прогнаних Стюартами пуритан, які мали за найпершу мету заснувати замкнене суспільство, захищене від гріха, від несправедливостей і нерівності сього світу. Але вбогій країні з природного погляду море пропонувало свої послуги; досить рано тут склався досить активний купецький світ. Мабуть, тому, що Північ усієї сукупності англійських колоній найбільше була здатна зв'язатися з матір'ю-батьківщиною, до якої вона була розташована найближче. Або тому, що узбережжя Акадії, естуарій річки Св.Лаврентія та мілини Ньюфаундленду пропонували неподалік манну небесну дарів моря. Саме від рибальства колоністи Нової Англії отримували "найбільше грошей... Не копаючись у надрах землі й давши змогу робити се іспанцям та португальцям, вони добувають (ці гроші) через рибу, яку вони їм довозять"[95]. Не рахуючи матросів, що навчались цього суворого ремесла, та кораблів, які треба було будувати для них. 1782 р. в Новій Англії ловитвою риби було зайнято 600 кораблів та 5000 чоловік.

Але колоністи Нової Англії не вдовольнялись цією діяльністю в себе под боком. "Їх називали (саме по собі це слово знаменне) голландцями Америки... Кажуть, що американці займаються мореплавством іще ощадливіше, ніж голландці. Ця властивість і дешевінь їстівних запасів зробили б їх такими, що вони переважали б усіх щодо фрахту". Справді, вони мобілізували з вигодою для себе каботаж колоній Центру й Півдня та далеко розподіляли їхній продукт: збіжжя, тютюн, рис, індиґо... Вони взяли на себе постачання Антильських островів – англійських і французьких, голландських і данських: вони везли туди рибу, солону скумбрію, тріску, китовий жир, коней, солонину, а також дерево, дубові клепки, дошки, навіть, як ми сказали б, збірні будинки, "цілком виготовлені, а відправ/лені матеріали/ супроводжував тесля, аби керувати будівництвом"[96]. Повертались вони з цукром, патокою, тафією. А також і з металевою монетою, оскільки ці монети через Антильські острови та сусідні гавані включалися в обіг білого металу Іспанської Америки. Саме успіх цього торгового натиску в південному напрямку, безперечно, подесятерив торговельну могутність колоній Півночі й породив у них промисловість, кораблебудування, виготовлення грубих сукон та полотна, залізного товару, перегонку рому, виробництво заліза – штабового й баґнетного, залізних відливків.

Крім того, купці й торговці північних портів, не кажучи вже про Нью-Йорк та Філадельфію, поширили свої плавання на всю Північну Атлантику, на острови на кшталт Мадейри, на узбережжя Чорної Африки, Варварії, Португалії, Іспанії, Франції і, ясна річ, Англії. Вони довозили навіть до Середземномор'я в'ялену рибу, пшеницю, борошно. Щоправда, таке розширення торгівлі до світових масштабів, яке створило торгівлю за "трикутною" схемою, не витісняло Англії з гри. Хоч американські кораблі приходили безпосередньо до Амстердама, Лондон майже завше був однією з вершин цих трикутників, і саме на Лондон (з інших ринків Європи) американська торгівля робила свої ремісії, і з Лондона отримувала вона свої кредити. Вона також залишала там значну частку своїх зисків, бо баланс між колоніями та Англією був на користь цієї останньої. 1770 р., до повстання колоній, один спостерігач писав: "Шляхом закупівель і комісійних усі гроші цих поселень (колоній) ідуть до Англії, а те, що залишається їм із багатств, зводиться до паперу (паперових грошей)"[97]. Проте цілком напевне Америка рано виявилася суперницею, розквіт якої завдавав шкоди розквіту острова й викликав занепокоєння за купецький стан Лондона. Звідси й ті малоефективні реторсійні заходи, що тільки викликали роздратування. 1766 р. уважний спостерігач писав: "Нині Англія створює непотрібні закони, аби обмежити промисловість своїх колоністів: вона

БАЛАНС ТОРГІВЛІ АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІЙ В АМЕРИЦІ З МЕТРОПОЛІЄЮ БУВ СПРИЯТЛИВИЙ ДЛЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Неґативний баланс змушував колонії задля відновлення своєї зовнішньої рівноваги підтримувати «трикутну» торгівлю з торговельними конторами в Африці (работоргівля), на Антильських островах і в Європі аж до Середземномор'я. (За даними: *H.U. Faulkner, American Economic History, 1943, p.123.*)

приглушує недугу, а не лікує її". Вона "в такій торгівлі – ощадливій і збудованій на реекспорті, – втрачає на митний зборах, складських витратах та комісійних і частину оплати праці у своїх гаванях. І в разі прямого повернення до цих колоній (що сьогодні найбільше узвичаєно) хіба навіґатори, особливо Бостона й Філадельфії, де мореплавством зайнято понад 1 500 кораблів, не постачатимуть не лише свої колонії, а й усі інші англійські колонії європейськими товарами, навантаженими в чужоземних портах? А се не може не завдати величезної шкоди як комерції Англії, так і її фінансам"[98].

Звісно ж, між колоніями й метрополією виникали й інші конфлікти,і, може, окупація англійцями французької Канади 1762 р., узаконена наступного року за умовами Паризької угоди, пришвидшила хід справ, запевнивши англійським колоніям безпеку на їхньому північному кордоні. Їм більше не була потрібна допомога. 1763 р. переможна Англія й переможена Франція – обидві повелися, *принаймні з нашого погляду*, несподівано. Англія воліла б віддати перевагу Канаді (відібраній у Франції) та Флориді (яку віддала їй Іспанія) перед володінням Сан-Домінґо. Та плантатори Ямайки залишалися до цього глухими, вони відмовлялися ділити з іншими англійський цукровий ринок, який був їхнім заповідним угіддям. Їхня затятість разом із опором Франції, яка бажала зберегти Сан-Домінґо, царицю цукровиробних островів, призвела до того, що "снігові арпани" Канади відійшли до Англії. (Арпан – старовинна міра площі, що дорівнює 0,422 га. – *Приміт.ред.*) Але вони мають неспростовний доказ англійських прагнень, спрямованих на Сан-Домінґо. Коли 1793 р. війна з Францією відновиться, англійці витратять шість років на дорогі й безрезультатні експедиції задля заволодіння островом: "Таємниця англійського безсилля впродовж цих перших шести років (1793 – 1799 рр.) полягає в двох цих фатальних словах – Сан-Домінґо"[99].

В усякому разі, одразу ж після укладення Паризької мирної угоди (1763 р.) напруженість між колоніями та Англією стала наростати. Ця остання хотіла "напоумити" колонії, примусити їх нести якусь частку витрат на щойно скінчену війну. Колонії ж 1765 р. дійдуть до того, що влаштують бойкот англійських товарів, здійснивши справжній злочин образи величності[100]. Все це було настільки ясно, що в жовтні 1768 р. голландські банкіри "побоюються, що коли взаємини між Англією та її колоніями зіпсуються, то як би з цього не випливли банкрутства, вплив яких могла б відчути ця країна (Голландія)"[101]. Аккаріас де Серіонн 1766 р. бачив, як підіймалась "американська" імперія. "Нової Англії, – писав він, – треба більше боятися, ніж старої, в тому, що стосується втрати іспанських колоній..." Так, імперія, "незалежна від Європи"[102], імперія, писав він через кілька років, яка "у вельми близькому майбутньому загрожуватиме добробуту особливо Англії, Іспанії, Франції, Португалії та Голландії"[103]. Інакше кажучи, вже помітними були перші ознаки появи в майбутньому кандидатури Сполучених Штатів Америки на панування над європейським світом-економікою. І на наш подив, це саме те, що відверто казав французький повноважний міністр у Джорджтауні, щоправда, через тридцять років, у листі від 27 брюмера X.р. Республіки (18 жовтня 1801 р.): "Я вважаю становище Англії щодо Сполучених Штатів зовсім схожим зі становищем, в якому перша держава (розумій: Англія) перебувала щодо Голландії кінця XVII ст., коли ця остання, виснажена витратами й боргами, побачила, як її торговий уплив переходить до рук суперника, який і народився, сказати б, з торгівлі"[104].

Іспанські й португальські колонії

В іншій Америці стикаєшся із зовсім іншими реаліями, із зовсім іншою історією. Не те щоб були відсутні аналогії, але в остаточному підсумку те, що відбувалося на Півночі, не відтворювалося на Півдні один до одного. Європа Північна та Європа Південна відтворили за Атлантикою свої суперечності. Крім того, спостерігався й значний розрив: так, англійські колонії звільнилися 1783 р., іберійські ж колонії – не раніше 1812 – 1824 рр.; до того ж визволення Півдня було, як з'ясувалося, фікцією, оскільки на місце колишнього панування стала англійська опіка, якій судилося протривати загалом до 1940 р., а відтак їй на зміну прийдуть США. Одне слово, на Півночі спостерігалася жвавість, сила, незалежність, зростання особистості; на Півдні – інерція, різні види поневолення, важка рука метрополій, низка обмежень, первісно властивих становищу будь-якої "периферії".

Ця відмінність була, цілком очевидно, породженням різних структур, минулого та різних спадщин. Ситуація ясна, але ми погано пояснили б її, якби стали виходити із зручного поділу, властивого підручникам недавнього минулого: на колонії поселенські, з одного боку, та колонії експлуатовані – з другого. Як могли б існувати поселенські колонії, які не були б водночас і колоніями експлуатованими, або експлуатовані колонії, які не були б водночас колоніями поселенськими? Замість поняття *експлуатація* приймімо ліпше поняття *маргіналізація* – маргіналізація в межах світу-економіки, приреченість на те, аби слугувати іншим, дозволяти диктувати собі свої завдання владному міжнародному поділові праці. Це саме та роля, яка випала іберо-американському простору (на противагу просторові північноамериканському), і причому як до незалежності політичної, так і після її досягнення.

Новий погляд на Іспанську Америку

Отже, Іспанська Америка визволилася пізно, з небаченою повільністю. Визволення почалося в Буеносі-Айресі 1810 р., а що залежність від Іспанії зводилась нанівець тільки залежністю від англійського капіталу, зведення її на нінащо виявиться лише 1824 – 1825 рр.[105], які були позначені початком масових інвестицій лондонського ринку.

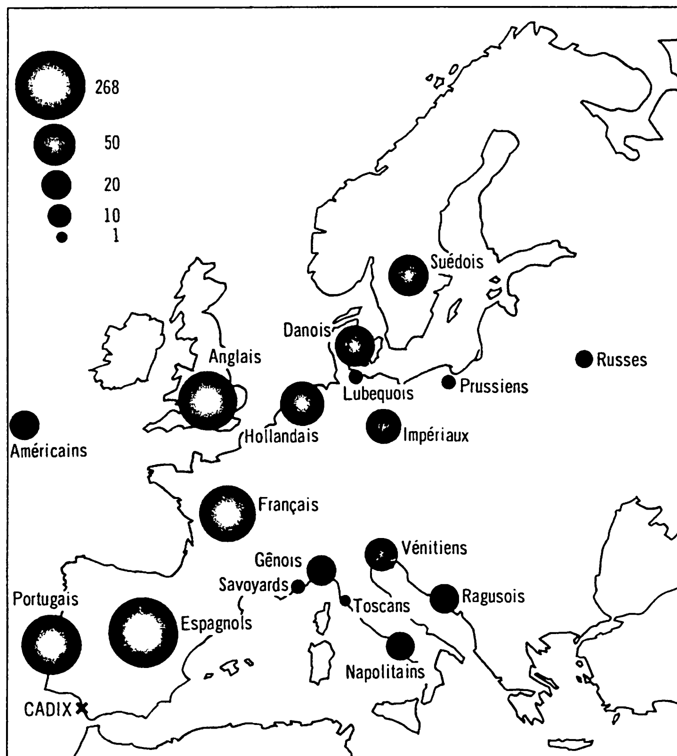
Що ж до Бразилії, то вона зробилась незалежною без зайве енергійного опору: 7 вересня 1822 р. Педру I проголосив у Іпіранзі, неподалік від Сан-Паулу, незалежність від Португалії, а в грудні того самого року прийняв титул імператора Бразилії. Таке відокремлення – в Лісабоні царював Жуан VI, батько нового імператора, – було, якщо його розглядати з усіма закрутами, справою вельми складною, залежною від європейської та американської політики[106]. Та тут ми можемо побачити тільки спокійні наслідки.

Зате для Іспанської Америки незалежність була тривалою драмою. Але вона нас тут цікавить менше, ніж спосіб, в який готувався розрив, важливіший за своїми міжнародними наслідками, ніж розрив Бразилії з її метрополією. Іспанська Америка, *силоміць* і з самого початку, завше буде вирішальним елементом світової історії, тимчасом як Бразилія, з того моменту, як у XIX ст. вона перестала бути великим виробником золота, означала для Європи набагато менше.

Іспанія навіть попервах була неспроможна самотужки експлуатувати "колоніальний"[107] ринок Нового Світу. Навіть мобілізувавши всі свої сили, своїх людей, вина й олію Андалусії, сукна своїх промислових міст, їй – державі ще архаїчній – не вдалось його врівноважити. Втім, у XVIII ст., яке все розширювало, для цього не вистачило б самотужки жодної європейської "нації". "Споживання у Вест-Індії предметів, – твердив 1700 р. Ле Поттьє де ла Етруа, – які вона мала неодмінно одержувати з Європи, бувши вельми значущим, (набагато) перевищує нашу (Франції) могутність, хоч би яке число мануфактур ми змогли в себе впровадити"[108]. Внаслідок цього Іспанії довелося вдатись по допомогу Європи, тим більше що її промисловість занепала ще до кінця XVI ст., і Європа поквапилася вхопитись за цю можливість. Вона брала участь в експлуатації іберійських колоній іще більше, ніж Іспанія, про яку Ернст Людвіґ Карл говорив 1725 р., що вона, мовляв, є "всього тільки перевалочним пунктом для чужоземців"[109], – точніше, скажемо ми, посередницею. Іспанські закони проти "перевезення" срібла, головного ресурсу Америки, були, звичайно, суворими, "та одначе ж сей овоч (іспанську монету) бачиш по всій Європі"[110], – зауважив у листопаді 1676 р. англійський король Карл II.

Двадцятьма роками раніше португальський єзуїт отець Антоніу Вієйра вигукнув під час проповіді в Белені, що в Бразилії: "Іспанці добувають срібло з рудень, вони його перевозять, а вигоду від сього мають чужинці". І на що йде цей благородний метал? На полегшення долі бідарів ніколи, "тільки на те, аби ще дужче роздувалися й об'їдались ті, хто сим народом розпоряджається"[111].

Якщо категоричне іспанське законодавство було таке безплідне, то цілком очевидно, що це відбувалося через контрабанди: незаконне ввезення, корупція, шахрайство, спритність, звісно ж, не були характерними особливостями американської торгівлі та економіки, але вони зросли до масштабів цієї широкої картини: полем їхньої діяльності був увесь Атлантичний океан плюс Південні моря. Й сам Філіп II говорив про ці так звані невинні кораблі, які 1583 р. вийшли в плавання, "твердячи, буцімто везуть вина на

УСЯ ЄВРОПА ЕКСПЛУАТУВАЛА ІСПАНСЬКУ АМЕРИКУ

Число та національна належність кораблів, які прийшли до Кадиської затоки 1784 р. (За даними: A.N., A.E., BIII, 349.)

(Канарські) острови, а насправді вирушали до Індій, і, як кажуть, з добрим успіхом”[112]. Траплялося, що цілий великий корабель у Севільї вантажився “для Індій, причому офіцери не були про се поінформовані”![113] І небавом на флоти, що офіційно вирушали до Індій, нелегально й без жодних труднощів вантажили свої товари голландці, французи, англійці, італійці різного походження, особливо ґенуезці. 1704 р. “(севільське) Консуладо зізнавалося, що іспанці мали стосунок лише до однієї шостої частини вантажу флотів та галіонів”[114], тимчасом як у принципі брати участь у цьому дозволялося тільки їм самим[115].

На другому боці океану, в “кастильських Індіях”, контрабанда була така сама невтомна. Близько 1692 р. один іспанський мандрівець зазначав, що “королівська скарбниця, яка вивозиться з Ліми, коштує (щороку) принаймні двадцять чотири мільйони восьмірних монет[116], та перш ніж вона дійде з Ліми до Панами, до Портобельйо, до Гавани... корехідори (судді-адміністратори провінцій або міст. – *Приміт.ред.*), прикажчики, митники та інші люди з добрим апетитом відгризають від неї кожен свою частку...”[117] І самі ж ґаліони, кораблі водночас і військові й торгові, давали змогу для постійної внутрішньої контрабанди. Що ж до зовнішньої контрабанди, то вона зросла в XVII та XVIII ст. Поруч з тодішніми колоніальними системами було створено меткі й дійові контрсистеми. До них належали, наприклад, плавання кораблів з Сен-Мало до берегів

Південних морів, що почалися, безперечно, до війни за Іспанську спадщину й тривали після її закінчення 1713 р. У принципі, іспанський флот нібито прогнав їх 1718 р.[118], але вони повернулися 1720 р.[119] та 1722 р.[120]. Сюди ж належали й плавання з неіспанських портів Америки до надто довгих берегів континенту, які ніколи добре не стереглися. Цією торгівлею, що називалася "на довжину списа", голландці займалися, вирушаючи із Синт-Еустатіуса та з Кюрасао (який їм належав від 1632 р.), англійці – з Ямайки, а французи – із Сан-Домінго та інших Антильських островів, що перебували в їхньому володінні. Й саме проти цієї торгівлі були спрямовані дії гурту відчайдушних шотландців, які 1699 р. силоміць і не без галасу осіли на краю Дар'єнського перешийку в сподіванні, прилаштувавшись "на самому узбережжі материка", вибити ґрунт з-під ніг англійців та голландців, позиції яких були віддаленішими[121]. Північноамериканські мореплавці не відставали. У 80-х роках XVIII ст. їхні китобої під приводом стоянки на рейді біля берегів Перу безцеремонно довозили туди контрабандні товари, що їх місцеві торговці, як і належить, брали прихильно, бо купували вони їх дешево, а перепродували за ціною "офіційною", яка не знизилась[122].

Та великомасштабною контрабандою була тривалий час, без сумніву, та, що відхиляла в бік португальської Америки, Бразилії, срібло іспанських рудень у Потосі. Головним шляхом доступу туди була, починаючи від 1580 р., Ріо-де-ла-Плата[123]. Після поділу корон 1640 р. португальці викажуть затятість і довго утримуватимуть ідеальний пост з невеликим анклавом – Колонія-дель-Сакраменто, в нинішньому Уругваї (захоплена 1680 р.). Іспанцям довелося її облягати й брати штурмом 1762 р.[124].

Та цілком очевидно, що контрабанда не змогла б процвітати без сприяння місцевих купців і продажності влади, що мала нагляд над справами. Якщо вона й розвивалася у величезних масштабах, то, як писав Аккаріас де Серіонн, "тому, що неабияка вигода сієї торгівлі дозволяє їй витримувати водночас великий ризик і витрати на підкуп"[125]. Тож, ведучи мову про посади губернаторів в Америці, що продавалися 1685 р., якийсь анонімний автор заявляє відверто, "що завше бувають мовчазні послаблення для ввезення чужоземних товарів"[126]. І справді, хіба ми не бачимо вже 1629 – 1630 рр. у Лімі вельми поштивого *аудитора в суді* (*Oidor de la Audiencia*), призначеного на посаду судді в справах контрабанди, того самого, що влаштував у себе вдома склад заборонених товарів, якого впіймали на гарячому, проте він і далі жив своїм життям вельми шанованого аудитора?[127]

Втім, якщо послухати захисників контрабанди, то вона нібито працювала тільки для суспільного добра. "Іспанці Америки, – пояснював один француз 1699 р., – яким галіони не довозять і половини потрібних товарів, були дуже раді, що чужоземці (тобто в той період переважно французи) їм їх привозять"[128]. "Усіма способами" вони полегшували цю незаконну торгівлю, такою мірою, що "понад 200 к/ораблів/ на очах у всієї Європи та іспанців провадять торгівлю, яка заборонена під страхом найсуворіших покарань". Французький звіт, що належить до 1707 р., відзначає навіть, що "вантажі (французьких) кораблів "Тріомфан", "Ґаспар" та "Дюк де ла Форс"... були до свого відплиття запродані неґоціантам Веракруса"![129] Щоправда, тоді існувала співпраця між Францією Людовіка XIV та не надто певною свого майбутнього Іспанією Філіпа V.

Контрабанда, що провадилася завше, мала, одначе, в різні періоди різне значення. З *правдоподібних* звітів складається *враження*, що за обсягом вона від 1619 р., а може, й раніше, перевищувала нормальну (офіційну) торгівлю Іспанської імперії. Таке становище буцімто зберігалося аж до 60-х років XVIII ст., цебто понад століття[130]. Але тут ідеться

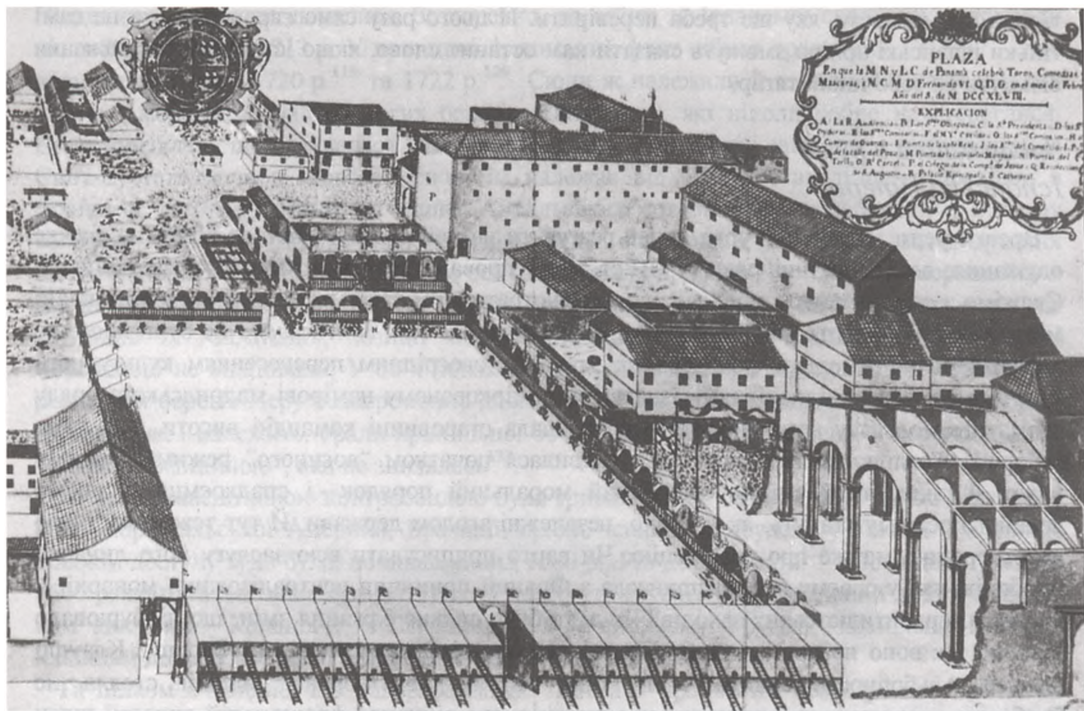
тільки про гіпотезу, яку ще треба перевірити. Й цього разу саме європейські, а не самі тільки іспанські архіви зможуть сказати нам останнє слово, якщо історичні дослідження візьмуть на себе такий тягар.

Знову взята в руки Іспанська імперія

Врешті-решт іспанський уряд почав реагувати на цей безлад. Настало повільне, важке одужання; але в останні роки XVIII ст. воно провадиться енергійно й "революційно". Скажімо з самого початку: не завжди адміністративним заходам, вжитим у цьому плані метрополією, надають їхнього справжнього значення. Так, *інтенданти* не були простою пересадкою до Америки французьких закладів, своєрідним перенесенням культурного факту; вони також відповідали заздалегідь обміркованому намірові мадридського уряду зламати креольську аристократію, яка посідала старовинні командні висоти. Так само заборона Товариства Ісуса (1767 р.) виявилася початком "воєнного" режиму, режиму влади й сили, який змінив своєрідний моральний порядок – і спадкоємцями такого воєнного режиму стануть, як на лихо, незалежні згодом держави. Й тут теж ішлося про перетворення, майже про революцію. Чи варто приписувати всю заслугу його династії Бурбонів, яка у своєму багажі принесла з Франції принципи централізованої монархії й арсенал меркантилістських заходів? Чи ж то було сильне бажання змін, що підбурювало Іспанію, як воно небавом, у добу Просвітництва, підбурюватиме всю Європу? Клаудіо Санчес Альборнос твердить[131], що біля витоків перетворення Іспанії стояла не бурбонська монархія, а іспанське бажання змін, яке відкрило французькій династії шлях на півострів.

Від 1713 р. увага реформаторів, природно, звернулася на те, що було найбільшою ставкою, останнім шансом: на Новий Світ. Чи могла Іспанія зберегти те, що вона створила по той бік Атлантики? Франція, чиї кораблі під час війни відвідували американські береги за своїм бажанням, не відмовилася від своїх амбіцій ні на узбережжях Південних морів, ні на кордонах Нової Іспанії. Хіба не виношував плани французький уряд за часів Лоу відхопити, спираючись на Луїзіану, сусідні іспанські володіння? В усякому разі, саме так думав один похмурий іспанець у листопаді 1720 р. "Ми матимемо нещастя побачити королівство Нової Іспанії поділеним і переданим під владу французів, якщо нам Бог не допоможе", – писав він[132]. Англійська загроза, не так помітна, була небезпечна інакше, хоч би з огляду подвійної поступки в Утрехті 1713 р. – *асьєнто* та "дозволеного" корабля; ця поступка давала *Компанії Південних морів* (*South Sea Company*) можливості для поєднання переваг торгівлі законної та торгівлі незаконної[133].

Одначе ніщо не було втрачено безповоротно. Уряд узявся до справи й 1714 р. створив на французький кшталт Міністерство флоту та Індій. Того самого року створилася Гондураська компанія; 1728 р. – Каракаська компанія, якій судилося процвітати; а згодом, 1740 р., – Гаванська компанія[134]. 1717 – 1718 рр. *Торгова палата* (*Casa de la contratación*), орган севільської монополії, була переведена до Кадиса, так само, як і *Рада в справах Індій* (*Consejo de Idias*), тобто місто, яке впродовж стількох років конфліктувало з Севільєю, нарешті ставало єдиним портом Індій. Щоправда, привілейовані компанії не мали успіху; 1756 р. навіть довелося покласти край їхнім монопольним правам[135]. Та цей неуспіх, безперечно, допоміг вільній торгівлі розвиватися за межами "ваговитої системи флотів"[136], нездатної в тому, що її стосувалося, постійно надихати

Головна площа (Plaza Mayor) Панами 1748 р. Довкола цієї площі, типової для іспанських міст в Америці, стоять будинки судової палати (Audiencia), собор, міська рада (Cabildo), трибуни, приготовлені для громадського святкування з боєм биків, виставою комедій та маскарадами. Акварель. Севілья. Archivo General de Indias. (Фото Maca.)

економіки Нового Світу. Реформа 1735 р., що запровадила плавання реєстрових кораблів[137], не стала одразу ж дійовою, бо реєстри (*registros*) нелегко позбувалися звички плавати разом. Але "близько 1764 р. взаємовідносини між Іспанією та Новим Світом почали ставати регулярними"[138]. Було запроваджено щомісячні рейси пасажирських кораблів між Кадисом, Гаваною та Пуерто-Ріко й що два місяці – між Кадисом та Ріо-де-ла-Платою. Нарешті, указ від 12 жовтня 1778 р. оголосив вільною торгівлю між Америкою та 13 (пізніше – 14) портами Іспанії[139]. Наслідом цього було вельми помітне зростання торгівлі між Іспанією та Новим Світом і, саме собою зрозуміло, зрослий вплив Іспанії на свої заморські володіння.

Ще одним важливим заходом стало утворення 1776 р. віце-королівства Буенос-Айрес: воно скоротило контрабанду по Ріо-де-ла-Платі. Стосовно всієї Іспанської Америки контрабанда, без сумніву, й далі зростала в абсолютних цифрах, але вона зменшилась *відносно*, беручи до уваги загальне піднесення торгівлі (в 90-і роки XVIII ст. контрабанда знизилася приблизно до однієї третини офіційної торгівлі). Утвердився активний нагляд – не без барвистих, навіть кумедних пригод. Хіба не виявлять 1777 р. на узбережжі Маракаїбо, що острів Орна просто явочним порядком окупували голландці й що губернатор, якого вони там поставили, зробився присяжним заступником "усіх

лиходіїв, злочинців і контрабандистів, іспанських та інших націй, які знаходять сховок у сьому місці"![140]

І все ж таки контрабанда завдяки організму, який перебував при доброму здоров'ї, більше не підривала так серйозно, як у попередньому столітті, міцності Іспанської імперії. Оновлена система зуміла навіть витримати два серйозні випробування: повстання Тупака Амару в Перу 1780 р.[141] та Комунерос (*Comunodades*) у Венесуелі 1781 р. – те й те були масовими повстаннями, що їх спричинила почасти "бурбонська модернізація". Повстання Тупака Амару, яке так дуже сколихнуло перуанське суспільство, зачепило всі рухи, які були серед маси індіанців, метисів і навіть креолів. Але цей широкий рух, чудовий "індикатор" їхньої глибини, тривав ледь тільки п'ять місяців: руйнування церков, майстерень, *асьєнд* було всього-на-всього моментом, і повстання врешті-решт захлинулося, зіткнувшись з індіанськими допоміжними військами, що їх зібрали й озброїли іспанці.

Як і всі види поступу, поступ в Америці спричинився до руйнування старих порядків. Бурбони свідомо не дотримувалися привілеїв, що існували здавна. Поряд зі старими *Консулядо* (*Consulados*)[142] в Мехико та Лімі створювали інші, що суперничали зі своїми попередниками та сусідами: так, *Консуладо* у Веракрусі виступив проти старовинної могутності *Консуладо* в Мехико. Водночас з цим масове ввезення європейських мануфактурних виробів (особливо – англійських та іспанських) заполонило місцеві ринки й, коли взяти до уваги якість цих виробів та їхню низьку вартість, призвело до розладу, який наростав, місцевої промисловості. Нарешті, змінилися торговельні кругообіги, то сприятливі для місцевої торгівлі, то несприятливі для неї. Наприклад, Перу[143], залишившись без гірничопромислового Верхнього Перу (приєднаного до віце-королівства Буенос-Айрес 1776 р.), втратило придаток, який своїм попитом на продовольчі та текстильні вироби врівноважував його економіку. Й ще один приклад: Нова Іспанія зазнала жахливих потрясінь за страхітливого голоду 1785 та 1786 рр.[144]; і щоб знову набути свого спокою, принаймні фальшивого, відносного спокою, треба було б, аби панівні класи (креоли та *гачупіни*) перестали із незбагненним запалом боротися один проти одного.

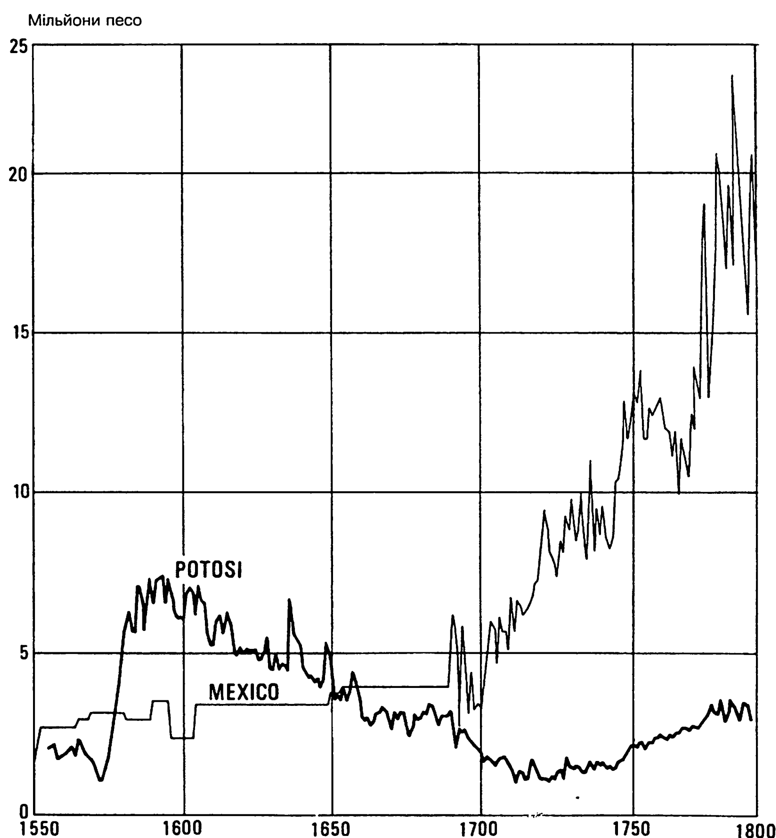
Скарб із скарбів

Доля всієї іспано-португальської Америки, яка згодом називатиметься Латинською Америкою, цілком очевидно, залежала від комплексу, більшого, ніж вона сама, – не більш і не менш як від європейського світу-економіки, взятого загалом, периферійною й жорстко утримуваною зоною якого тільки й була ця Америка. Чи зможе вона розірвати пута своєї підлеглості? І так, і ні. Переважно – ні. Й з багатьох причин, з яких найважливішою була та, що Бразилія й Іспанська Америка, навіть якщо вони мали у своєму розпорядженні тут чи там кораблі й навіть моряків, не були морськими державами (не так було зі Сполученими Штатами, чиї мореплавці були щирими "батьками-засновниками" вітчизни). Ні ще й тому, що Іспанська Америка й до XVIII ст. і ще більшою мірою впродовж цього вирішального століття жила під подвійною залежністю: від метрополії на Іберійському півострові (Португалії та Іспанії) і від Європи (передусім – Англії). Англійським колоніям треба було розірвати тільки один ланцюг, той, що їх пов'язував з Англією. Друга ж Америка, навпаки, після того як вона подолала свою підлеглість метрополіям, не визволилася від Європи. Вона позбулася тільки одного

з двох господарів, які здавна наглядали за нею і її експлуатували. Хіба Європа могла відмовитися від американського золота й срібла? Всі рвалися туди ще до революцій, які започаткували незалежність. Розмірковували про те, хто заволодіє спадщиною, що, як уже відчували, лежала поблизу. Англієць 1807 р. окупував Буенос-Айрес, та йому не вдалося втримати це місто; француз 1807 р. вдерся до Портуґалії, а 1808 р. – до Іспанії. Він пришвидшив визволення іспанських колоній, але не просунувся далі.

Чи була виправдана ця квапливість, ця зажерливість? Розумні міркування чи марево? Чи була Америка на початку цього XIX ст. скарбом із скарбів усього світу, як вважає Ніколь Буске? Щоб відповісти на ці запитання, потрібні були б цифри, треба було б оцінити ВНП Іспанської Америки та Бразилії, а відтак – додатковий продукт, який Іспанська Америка могла поставити Європі; бо саме цей додатковий продукт був тим скарбом, яким можна було заволодіти.

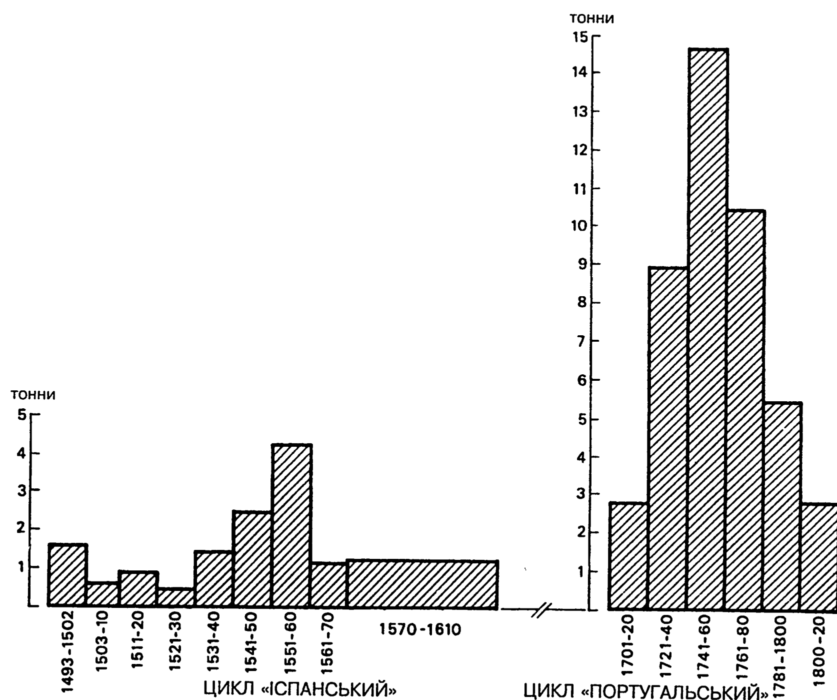
Єдина оцінка (для самої тільки Нової Іспанії), яка заслуговує на довіру, була складена 1810 р. Хосе-Марією Кіросом, секретарем веракруського *Консуладо*[145]. До того ж вона

ДВА ЦИКЛИ АМЕРИКАНСЬКОГО СРІБЛА

Крива для Потосі збудована за даними М.Морейри Пас-Сольдана (M. Moreyra Paz-Soldan) у кн.: «Historia», IX, 1945; крива карбування монети в Мексиці - за даними в кн.: W. Howe, The Mining Gail of New Spain, 1770-1821. 1949, p.453 f. Саме Потосі забезпечив вирішальний злет раннього американського срібла. Піднесення видобутку мексиканських рудень наприкінці XVIII ст. сягне ніколи доти не бачених висот.

подає тільки *фізичний продукт* Нової Іспанії, тобто в млн. песо (цифри заокруглені): сільське господарство – 138,8; мануфактури – 61; продукт гірничої промисловості – 28, а всього 227,8 млн. песо (отже, внесок гірничої промисловості становив усього 12,29% від загального обсягу, що викликає подив). Але як перейти від фізичного продукту до ВНП? Передусім додавши величезну вартість контрабанди й узявши до уваги силу-силенну послуг, що також була значущою: справді, в Мексиці нема судноплавних річок, її перевезення караванами мулів були численні, що проходили важкими й жахливими шляхами. Й усе ж таки обсяг, який можна приписати ВНП, не міг би перевищити 400 млн. песо. А якщо звичайно твердять, що *гірничопромислова* продукція Нової Іспанії була еквівалентна такій самій продукції решти Іспанської Америки, то чи можна, екстраполюючи, припустити для всієї цієї Америки (16 млн. жителів) ВНП, який удвічі перевершує мексиканський, тобто 800 млн. песо? Нарешті, якщо згодитися з розрахунками для Бразилії 1800 р., запропонованими Дж.Коутсуортом[146], то її ВНП становив би трохи менше половини ВНП Мексики, а саме – приблизно 180 млн. песо. Тож "латинська" Америка загалом мала б ґлобальний ВНП, ледь менший за один мільярд песо.

ДВА ЦИКЛИ АМЕРИКАНСЬКОГО ЗОЛОТА

«Іспанський» цикл (золото Антильських островів, Нової Іспанії, Нової Ґранади, Перу) змінив цикл «португальський» (золото Бразилії). Перший з них (ліворуч) - це приблизно 170 тонн золота, ввезеного до Європи за 120 років; другий (праворуч) - 442 тонни за той самий час, майже втричі більше. Цифри, розраховані в тоннах за пересічними річними величинами, не відзначаються абсолютною надійністю. Достовірно одне: велика перевага бразильського циклу. (Для Іспанії цифри запозичені з кн.: P. Chaunu, Conquête et exploitation des Nouveaux Mondes, 1969, p.301, цифри для Португалії з кн.: F. Mauro, Etudes économiques sur l'expansion portuguaise, 1970, p.177.)

Ці цифри, дуже ненадійні, принаймні дозволяють зробити один висновок: про незначущість доходу на душу населення (*pro capite*) – 66,6 песо для 6 млн. мексиканців, 50 песо для 16 млн. жителів усієї Іспанської Америки, менш ніж 60 песо для Бразилії, яка нараховувала понад 3 млн. жителів. Але ж 1800 р., згідно з прийнятими Коутсуортом[147] цифрами, доход на душу населення в Мексиці становив нібито лише 44% аналогічного доходу США, який тоді сягав би (я посилаюсь на свої власні розрахунки; розрахунки Коутсуорта провадились у доларах 1950 р.) 151 песо, або тогочасного долара (обидві ці монети мали тоді однакову вартість). Ця цифра не видається абсурдною, навіть порівняно з тією, яку використала Еліс Генсон Джонс у дослідженні, яке стосується тільки трьох найрозвиненіших американських колоній: між 200 та 336 доларами[148]. Порівняно з цими найрозвиненішими північними колоніями доход на душу населення в Мексиці, найблагополучнішій з південних колоній, становив би 33%. Згодом розрив тільки зростатиме, і 1860 р. відсоткове співвідношення впаде навіть до всього-на-всього 4%.

Одначе єдина наша проблема – не фіксація тут рівня життя населення іберійської Америки; вона полягає в тому, щоб обрахувати перевищення експорту цієї Америки до Європи над тим, що вона звідти одержувала. Для 1785 р. офіційні цифри[149] дають для експорту до Іспанії 43,88 млн. песо в коштовних металах плюс на 19,41 млн. песо товарів, отже, 63,3 млн. (срібло й золото – 69,33%; товари, частка яких дуже зросла, – 27,6%). У протилежному напрямі, з Іспанії до Америки, експорт сягнув 38,3 млн.; сальдо балансу становило 25 млн. песо. Приймемо без обговорення цю цифру, яка залишається проблематичною. Якщо додати до неї частку Бразилії (25% цієї підсумкової суми, тобто 6,25 млн.), ми отримаємо 30 – 31 млн. песо, тобто 3% ВНП усієї Іспанської Америки; але така цифра, ґрунтуючись на офіційних цифрах, становить *нижню межу*, вона не враховує величезної контрабанди. Переведімо ці 30 млн. песо у фунти стерлінґів (5 песо дорівнювали 1 фунтові), і "скарб", який черпає Європа з Америки, виявився б приблизно 6 млн. фунтів стерлінґів як мінімум. Звісно ж, то була величезна сума, оскільки близько 1785 р. Європа, включаючи Англію, либонь, черпала з Індії пересічно 1 300 000 фунтів стерлінґів[150].

Отже, іспано-португальська Америка (приблизно 19 млн. жителів) щороку постачала Європі в чотири чи в п'ять разів більше, ніж Індія з сотнею мільйонів жителів. Це вочевидь мав бути світовий скарб номер один, скарб, який до того ж у народній уяві мав тенденцію розростатися до небачених обсягів. Один французький агент писав 1806 р., у момент, коли революційні й наполеонівські війни призводили до скупчення (в Новому Світі) продукції рудень, яку побоювалися піддавати ризикові морської подорожі: "Якщо те, що я чув, правда, то в державних скарбницях трьох віце-королівств – Перу, Сан-Фе (де Богота) та Мексики – нібито зберігається понад сто мільйонів піастрів у зливках, золоті й сріблі; не слід забувати й величезну масу капіталів, поділену між власниками рудень... Комерсантів-капіталістів війна змусила затримати їхнє вивезення". Контрабандна торгівля "змогла спричинити відплив (тільки) певної частки обігу цих грошей"[151].

Англійську політику спокушувала така пожива. Одначе Англія вагатиметься, бажаючи не порушувати прав Бразилії, куди 1808 р. утік з Лісабона король, та Іспанії, яка повільно, дуже важко, але вивільняла англійську армію Веллінгтона. Внаслідок цього розклад Іспанської імперії відбувався в сповільненому темпі. Але наслідок був невідворотний: від того дня, як Іспанія, індустріалізуючись, знову взяла свої колонії в руки, стала чимось іншим, ніж простим посередником між Америкою та Європою,

"падіння імперії наблизилося, бо жодна інша нація не була більше зацікавлена в збереженні цієї Іспанської імперії". І найменше – нація, що піднеслася над усіма іншими, яка тривалий час лукавила, але яка тепер, коли Францію було повалено, а американські революції скінчилися, не мала більше потреби поводитися надто обережно. 1825 рік позначився масовою навалою англійських капіталістів, які збільшували свої вклади на ринках та в гірничі підприємства нових держав колишньої Іспанської й колишньої Португальської Америк.

Усе це було цілком логічно. Європейські країни індустріалізувалися на англійський кштапт і, як і Англія, прикривалися заступницькими митними тарифами. Й ось європейській торгівлі стало важко дихати[152]. Звідси – вимушене звернення до заморських ринків. У такій гонитві Англія володіла найліпшими позиціями. Тим більше що вона використовувала найнадійніший і найкоротший шлях, шлях фінансових зв'язків. Відтоді Латинська Америка, прив'язана до Лондона, залишиться на периферії європейського світу-економіки, цілком вирватися з якого навіть Сполученим Штатам, утвореним 1787 р., вдалося з чималими труднощами, незважаючи на їхні ранні переваги. Саме на Лондонській біржі й у другу чергу на Паризькій біржі відзначалися (з котуванням позик) вершини й провали нової долі Америки[153].

Одначе ж, якщо повернутися до скарбу із скарбів, то він, хоч і завше був присутнім, либонь, дивним робом зменшувався в XIX ст. Вже показове саме те, що всі "південноамериканські" позики котувалися нижче за номінал. Те, що спад у європейській економіці (1817 – 1851 рр.) дуже рано накреслився в Південній Америці – від 1810 р., – і що криза периферії виявилася, як і належить, страшенно руйнівною; що ВНП Мексики скорочувався від 1810 р. до самих 60-х років – це інші ознаки, що змальовують нам у досить похмурих тонах історію Іспанської Америки впродовж першої половини XIX ст. Американські "скарби" часто-густо виявлялися зменшеними, а також і витраченими. Наведу лише один приклад: гірничопромислове населення в Мексиці було тоді буквально підірване, революція знайшла в ньому своїх аґентів, своїх катів і свої жертви. Полишені рудні із зупиненням водокачок залила вода, і передусім рудні великі, доти відомі своєю продуктивністю. Коли не зупинявся цілком видобуток, відставало подрібнення руди; і більше того, потрібна для амальґамування ртуть не надходила або надходила за неймовірно високими цінами. Іспанський режим забезпечував дешевизну ртуті, яку постачала державна влада. А одразу ж після незалежності ті рудні, які ще працювали, нерідко були дрібними підприємствами, що розроблялися без відпомповування води, з допомогою простих стічних штреків.

Нарешті, ми швидко стикаємося з першими помилками "розвинених" країн стосовно тієї техніки, яку треба було б імпортувати до "слабкорозвинених" реґіонів. Послухаймо звіт французького консула в Мехико (20 червня 1826 р.) з приводу англійських ініціатив. "Засліплені дивами, які вони створили в себе за допомогою пари, – пише він, – англійці вирішили, що й тут пара зробить їм таку саму послугу. Отже, з Англії доставили вогняні машини й з ними повози, потрібні для їхнього транспортування; ніщо не було забуте, хіба що шляхи, якими можна провести ці повози. Головний шлях Мексики, який найбільше використовується, найліпший, – це той, що веде з Веракруса до столиці. Ваша величність зможе судити про стан, в якому перебуває цей шлях, коли довідається, що в карету, в якій сидять чотири особи, доводиться запрягати десять мулів і що карета має робити десять-дванадцять льє за день. Саме таким шляхом англійським повозам належало здійматися на Кордильєру: тож кожен з тих повозів був запряжений не менш як двадцятьма мулами;

кожен мул долав шість льє на день і обходився в десять франків. Хоч би яким поганим був той шлях, та все ж таки то був шлях, а коли довелося зійти з нього, аби вирушити до рудень, то виявили тільки стежки. Деякі підприємці, злякавшись перешкод, тимчасово залишили свої машини на складах у Санта-Фе, Енсерро, Халапі, в Пероті; інші, відважніші, з великими витратами збудували шляхи, якими доправили свої машини до місця розробок. Але, приїхавши туди, вони не знайшли там вугілля, щоб запустити ці машини в рух; там, де є ліс, використовували дрова. Та ліс на Мексиканському плоскогір'ї трапляється рідко, і найбагатші родовища, наприклад Ґуанахуато, розташовані більш ніж за тридцять годин ходи до лісу. Англійські гірничі промисловці були страшенно вражені, зіткнувшись із цими перешкодами, на які пан Гумбольт указав двадцять років тому..."[154]

Ось такими були багато років умови невдалих справ і сумного котування на Лондонській біржі. Проте, оскільки спекуляція завше мала свої можливості, акції мексиканських рудень, коли брати до уваги захоплення публіки, принесли деяким капіталістам величезні зиски, перш ніж різко впали. Англійський уряд зумів також продати мексиканській державі воєнні матеріали, які пригодилися Веллінґтону на полі бою під Ватерлоо. Невелика компенсація!

Ні феодалізму, ні капіталізму?

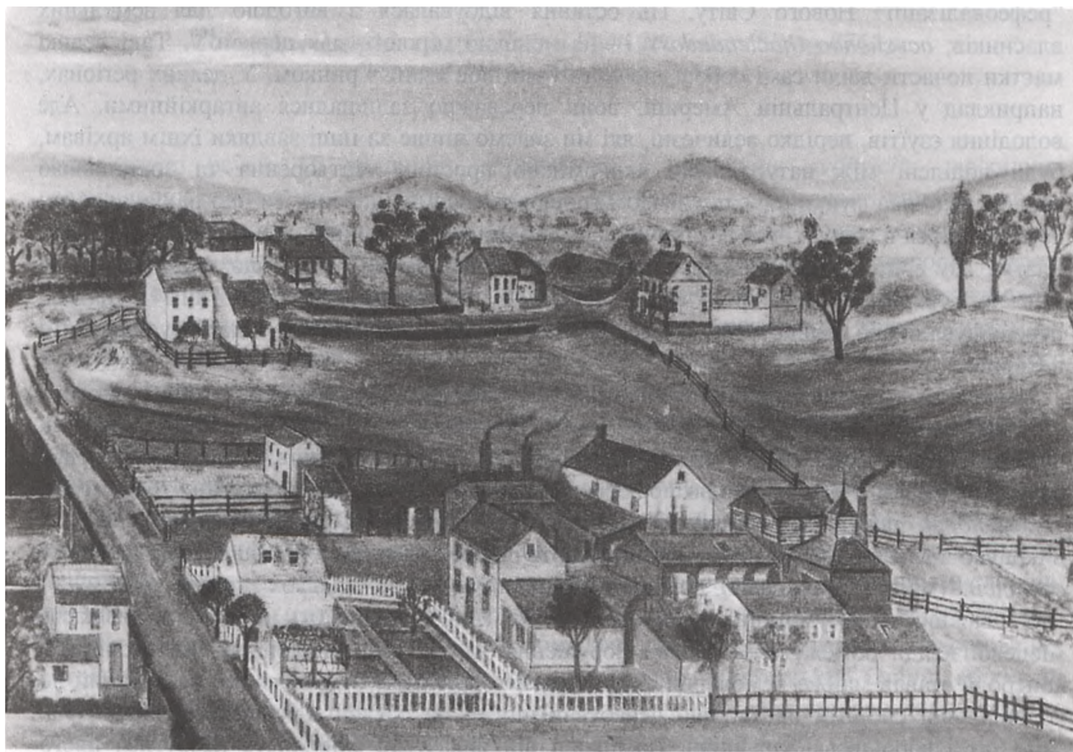
Підходячи до висновку, важко уникнути жвавих і зовсім абстрактних суперечок, що зчинилися стосовно форм суспільств та економік Американського континенту, які були водночас і відтворенням і спотворенням моделей Старого Світу. Їх бажали визначити згідно із знайомими Європі поняттями й знайти для них модель, яка б звела їх до певної єдності. Спроба була, мабуть, марною: одні говорять про феодалізм, інші про капіталізм; деякі розважливі учасники суперечки роблять ставку на перехідну форму, яка ласкаво примирила б усіх сперечальників, зійшовшись водночас і на феодалізмі з його деформаціями, і на передумовах та провісниках капіталізму. Справді мудрі, такі, як Б.Сліхер ван Бат[155], відкидають обидві концепції й пропонують виходити з наявності "чистого аркуша".

Втім, як припустити, аби для всієї Америки могла бути єдина й тільки одна модель? Визначіть яку-небудь – і одразу деякі суспільства під неї не підійдуть. Соціальні системи не тільки відрізнялись від країни до країни, а й нашаровувалися одна на одну, змішуючи елементи, які не можна підвести під той чи той із запропонованих ярликів. Америка була зоною переважно периферійною, за єдиним (який ще заперечувався наприкінці XVIII ст.) винятком – США, створених як політичний організм 1787 р. Та ця периферія була мозаїкою із сотень різних шматочків: модерністських, архаїчних, первісних – і такого числа їхніх сумішей!

Я достатньо говорив про Нову Англію[156] та про інші англійські колонії, аби тут досить було двох-трьох слів з їхнього приводу. Капіталістичні суспільства? Це занадто. Ще 1789 р. вони були (винятки підтверджують правило) економіками з сільськогосподарською домінантою; і коли на Півдні ми доходимо до берегів Чесапікської затоки, то опиняємося перед належно влаштованими рабовласницькими суспільствами. Звісно, з настанням миру 1783 р. небачена підприємницька лихоманка сколихнула, захопила молоді Сполучені Штати; все там будувалося водночас: домашні й ремісничі промисли, мануфактурна промисловість, а також бавовнопрядильні фабрики з новими англійськими

машинами, банки, різноманітні комерційні підприємства. Проте на практиці якщо й були банки, то дзвінкої монети було менше, ніж випущених штатами кредитних білетів, що втратили майже будь-яку цінність, або ж обрізаних чужоземних монет. З іншого боку, із закінченням війни треба було наново будувати флот – знаряддя величі й незалежності. Справді, близько 1774 р. він поділявся між каботажем та далекою торгівлею в такий спосіб: 5200 кораблів (250 000 тонн тоннажності) – у першій групі, 1 400 (210 000 тонн) – у другій. Отже, місткість була приблизно однакова. Але якщо каботажний флот був "американський", то кораблі далекого плавання були англійські, тож їх треба було будувати наново. Непогане завдання для філадельфійських корабелень! І до того ж Англії пощастило знову посісти своє панівне становище в американській торгівлі від 1783 р. Справжній капіталізм, отже, ще перебував у Лондоні, в центрі світу; США мали тільки другорозрядний капіталізм, звичайно енергійний, який набуде сили впродовж англійських війн проти революційної й імператорської Франції (1793 – 1815 рр.), але цього сенсаційного зростання буде ще замало.

В інших місцях у Америці я вбачаю тільки *пунктирні* капіталізми, обмежені індивідами та капіталами, які всі були невіддільною складовою частиною радше європейського капіталізму, ніж якоїсь місцевої мережі. Навіть у Бразилії, яка пішла далі цим шляхом, ніж Іспанська Америка, але яка зводилася лише до кількох міст – Ресифі,

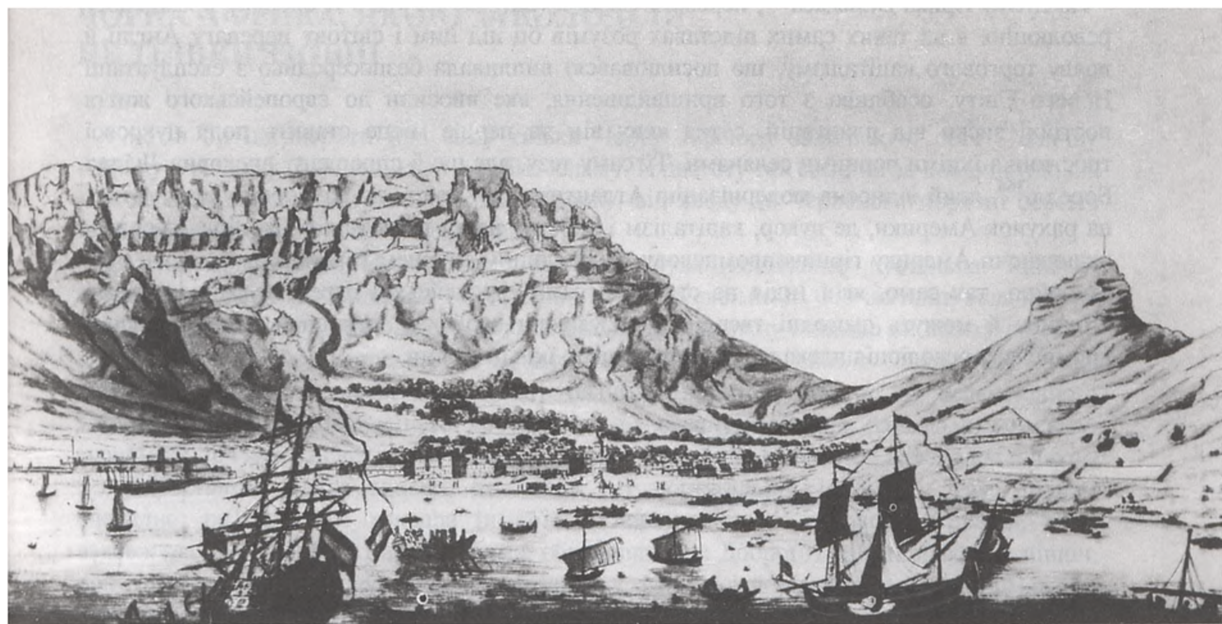
«Промислове село» в Новій Англії близько 1830 р. (Історична асоціація штату Нью-Йорк, Куперстаун.)

Байї, Ріо-де-Жанейро зі своїми величезними внутрішніми реґіонами як "колоніями". Достоту так само в XIX ст. Буенос-Айрес, який протистояв безмежній арґентинській пампі, що простяглася до Анд, буде чудовим прикладом ненажерливого, але по-своєму капіталістичного міста – панівного, яке організовує, до якого горнеться все: каравани повозів із внутрішніх реґіонів і кораблі з усього світу.

Чи можна, не володіючи надмірною уявою, відзначити поряд з такими вельми обмеженими торговими капіталізмами "феодальні" форми, то тут, то там? Херман Арсиньєґас твердить[157], що в XVII ст. по всій Іспанській Америці спостерігалася "рефеодалізація" величезних реґіонів Нового Світу, наполовину покинутих Європою. Я залюбки говоритиму про шляхетський порядок стосовно *льянос* (*llanos*) Венесуели або якогось внутрішнього реґіону Бразилії. Але про феодалізм? Ні, принаймні з великими труднощами, хіба що розуміючи під цим, слідом за Ґундером Франком, просто автаркійну або таку, що прагне до автаркії, систему – "*замкнену систему, тільки слабко пов'язану зі світом за її межами*" ("*a closed system only weakly linked with the world beyond*")[158].

Якщо виходити із земельної власності, то прийти до чітких висновків анітрохи не легше. В Іспанській Америці пліч-о-пліч існували три форми власності: плантації, *асьєнди*, *енком'єнди*. Про плантації ми вже вели мову[159]: вони були в певному розумінні капіталістичними, але в особі плантатора й ще більшою мірою в особі купців, які сприяли йому. *Асьєнди* – це великі маєтки, утворені переважно в XVII ст., під час "рефеодалізації" Нового Світу. Ця остання відбувалася з вигодою для земельних власників, *асьєндадо* (*haciendados*), і – не меншою мірою! – для церкви[160]. Такі великі маєтки почасти жили самі собою, почасти були пов'язані з ринком. У деяких реґіонах, наприклад у Центральній Америці, вони переважно залишалися автаркійними. Але володіння єзуїтів, нерідко величезні, які ми знаємо ліпше за інші завдяки їхнім архівам, були поділені між натуральною економікою простого відтворення та зовнішньою економікою, яка функціонує під знаком грошових взаємовідносин. Те, що рахунки таких *асьєнд* велися в грошах, усе ж таки не перешкоджає припущенню, що виплата заробітної платні, яку вони відзначають, провадилася лише наприкінці року й що тоді селянин не мав чого отримувати в грошовому вираженні, бо аванси, отримані ним у натурі, перевищували або балансували ті суми, які йому були винні[161]. Втім, такі ситуації відомі в Європі.

З *енком'єндами* ми в принципі виявляємося ближче до "феодалізму", хоча індіанські села дарувалися іспанцям як *бенефіції*, а не *ф'єфи*. Власне, то були володіння на певний час, що давали *енкомендеро* право на повинності з цих індіанців, а не просто право власності на землі й на вільне розпорядження робочою силою. Та це картина теоретична: *енкомендеро* порушували такі обмеження. Так, звіт, який належить до 1550 р.[162], викриває нечесних господарів, які продають своїх індіанців "під виглядом продажу *естансії* (маєток, земельна ділянка. – *Приміт.ред.*) або кількох голів худоби", і "легковажних чи несумлінних *аудиторів* (*oidors*)", що заплющують на це очі. Близькість місцевої влади обмежувала правові порушення, але в міру віддалення від столиць[163] контроль ставав майже неможливий. Це тільки в принципі *енкомендеро*, включений до колоніальної системи панування, перебував нібито на службі в іспанської влади, так само, як і королівські урядники. Насправді він виказував схильність позбутися цього обмеження, і від 1544 р. почалася криза *енком'єнди*, з повстанням в Перу братів Пісарро. Вона триватиме ще довго, бо конфлікт між *енкомендеро* та урядниками корони полягав у

Голландська колонія на мисі Доброї Надії. Малюнок Й.Раха, 1762 р.
(Зібрання Фонду «Атлас ван Столк».)

самій логіці речей. Ці урядники – *коррехідори й аудитори аудієнсій*, своєрідних колоніальних парламентів на кшталт *аудієнсій* іспанських, – у більшості випадків могли бути настроєні проти земельних власників, які, коли б їм дали волю, вельми швидко створили б, або відродили б, феодальний лад. У чималій частині своєї діяльності – але не в усій – Іспанська Америка швидко зробилася, як це вважає Георг Фридериці[164], взірцевою країною чиновництва та бюрократії. Й ось це досить важко вкласти в класичний образ феодалізму, достоту так само, як господар баїянської *енженью* та його раби не можуть поволі ввійти до справжньої капіталістичної моделі.

Чи слід робити висновок: ні феодалізму, ні капіталізму? Америка загалом становить собою нашарування, нагромадження різних суспільств та економік. Біля основи – напівзакриті економіки, називайте їх будь-як; над ними – напіввідкриті економіки, та й то із застереженнями; нарешті, на горішніх рівнях – рудні, плантації, може, деякі великі скотарські підприємства (не всі!) та велика торгівля. Капіталізмом був щонайбільше горішній, торговельний поверх: позичкодавці (*aviadores*) гірничопромисловців; привілейовані купці *Консуладо*; веракруські купці, які були в постійному конфлікті з купцями Мехико; купці, які не відчували обмежень під маскою Компаній, створюваних метрополіями; купці Ліми, купці Ресифі, що протистояли "шляхетській" Оліндї, або купці "долішнього міста" Байї, що протистояли містові горішньому. Але при всіх таких ділових людях ми насправді опиняємося в площині зв'язків європейського світу-економіки, які становили мовби мережу, накинуту на всю Америку. Не в середині національних капіталізмів, а в межах світової системи, якою керували з самого центру Європи.

На думку Ерика Вільямса[165], перевага Європи (він має на увазі її близьку промислову революцію, я на таких самих підставах розумів би під цим і світову перевагу Англії й появу торгового капіталізму, що посилювався) випливала безпосередньо з експлуатації Нового Світу, особливо з того пришвидшення, яке вносили до європейського життя постійні зиски від плантацій, серед яких він на перше місце ставить поля цукрової тростини з їхніми чорними селянами. Ту саму тезу, але ще й спрощену, висловив Луїджі Бореллі[166], який відносив модернізацію Атлантики та Європи на рахунок цукру, а отже, на рахунок Америки, де цукор, капіталізм і рабство йшли пліч-о-пліч. Та хіба Америка, включаючи Америку гірничопромислову, була єдиним творцем європейської величі? Ні, звичайно, так само, як і Індія не створила сама європейської переваги, хоч індійські історики й можуть сьогодні твердити, висуваючи серйозні аргументи, що англійська промислова революція плекалась експлуатацією їхньої країни.

ЧОРНА АФРИКА, ЯКОЮ ЗАВОЛОДІЛИ НЕ ТІЛЬКИ ЗЗОВНІ

Я хотів би поговорити про саму тільки Чорну Африку, залишаючи обіч Північну Африку – Африку білу, яка жила в орбіті ісламу. Й достоту так само не зачіпаючи (що аж ніяк не саме собою зрозуміло) Східну Африку, від входу до Червоного моря та берегів Абіссинії до південного краю континенту.

Ця кінцева частина Африки ще у XVIII ст. була наполовину пустельна: Капська колонія, створена голландцями 1657 р., хоч і була зі своїми 15 000 жителів величезною колонією континенту, становила собою не більш як проміжну станцію на шляху до Індії, що обслуговувала голландську Ост-Індську компанію (*Oost Indische Compagnie*)[167], яка виключно уважно стежила за цим стратегічним пунктом. Що ж до нескінченного узбережжя Африки, оберненого до Індійського океану, то воно належало до світу-економіки, що мав за свій центр Індію, для якого воно було водночас і важливим шляхом і *периферійною* зоною задовго до появи тут португальців 1498 р.[168]. Там, цілком очевидно, розгорнеться тривала інтермедія португальських операцій. Справді, саме вздовж цього узбережжя Васко да Ґама, обігнувши мис Доброї Надії, піднявся на північ, прямуючи до Індії: він зупинявся в Мозамбіку, Момбасі й Маліндї, звідки лоцман Ібн Маджид, уродженець Ґуджарата, без зайвих труднощів привів його завдяки мусонові до Калікута. Східне узбережжя Африки було, отже, цінним шляхом як до Індії, так і назад: його гавані дозволяли екіпажам запастися свіжим продовольством, лагодити кораблі, іноді вичікувати моменту відплиття, коли в надто пізній сезон було небезпечно огинати мис Доброї Надії.

Тривалий час цінність Контракошти[169] зростала додатковою зацікавленістю: наявністю золотих родовищ у внутрішніх районах великої держави Мономотапи[170]; вивезення жовтого металу провадилося через порт Софала на південь від дельти Замбезі. Це маленьке поселення, що довго перебувало під пануванням міста Кілви, розташованого набагато північніше, стало мішенню для португальських замірів. 1505 р. португальці вдалися до силових засобів, і від 1513 р. тут запанував спокій. Одначе золото надходило на узбережжя тільки в обмін на товари – зерно Маліндї та ще більшою мірою бавовняні вироби з Індії. Портуґальцям довелося використовувати для цієї мети гуджаратське полотно, і вони в цьому домоглися успіху. Але така зисковна торгівля протриває тільки певний час: Мономотапу роздирали безупинні війни; золото ставало рідкісним, і водночас із падінням його якості слабнула португальська опіка. Арабські купці знову здобули контроль над Занзибаром та Кілвою, де вони купували рабів, перепродуючи їх в Аравії, Персії та Індії[171]. Одначе португальці втримали Мозамбік, де вони перебивалися з труднощами. Наприкінці XVIII ст. вони, як дехто твердить, щороку вивозили по кілька тисяч рабів, і 1787 – 1793 рр. у цій торгівлі брали участь навіть французи задля постачання робочою силою Іль-де-Франсу та острова Бурбон[172].

Загалом можна приєднатися в тому, що стосується цього протяглого узбережжя, до песимістичного міркування пам'ятної записки від 18 жовтня 1774 р., адресованої російському урядові: "Вже тривалий час річка Софала, як і річки, що впадають у неї, не несуть більше золота у своїх водах". Ринки Маліндї та Момбаси, на півдні Мозамбіку, можна сказати, запустіли, й ті кілька португальських родин, які ще там живуть, "більше варвари, ніж цивілізовані"; їхня торгівля "зводиться до відправлення в Європу якогось

числа негрів, які вироджуються й переважна більшість яких ні до чого не придатна"[173]. В такий спосіб російський уряд, який шукав ринків збуту, попереджали, що це – не ті двері, в які варто стукати. Й отже, ми без надмірних докорів сумління знехтуємо "індійським" схилом Південної Африки, великі часи якого тоді вже минули.

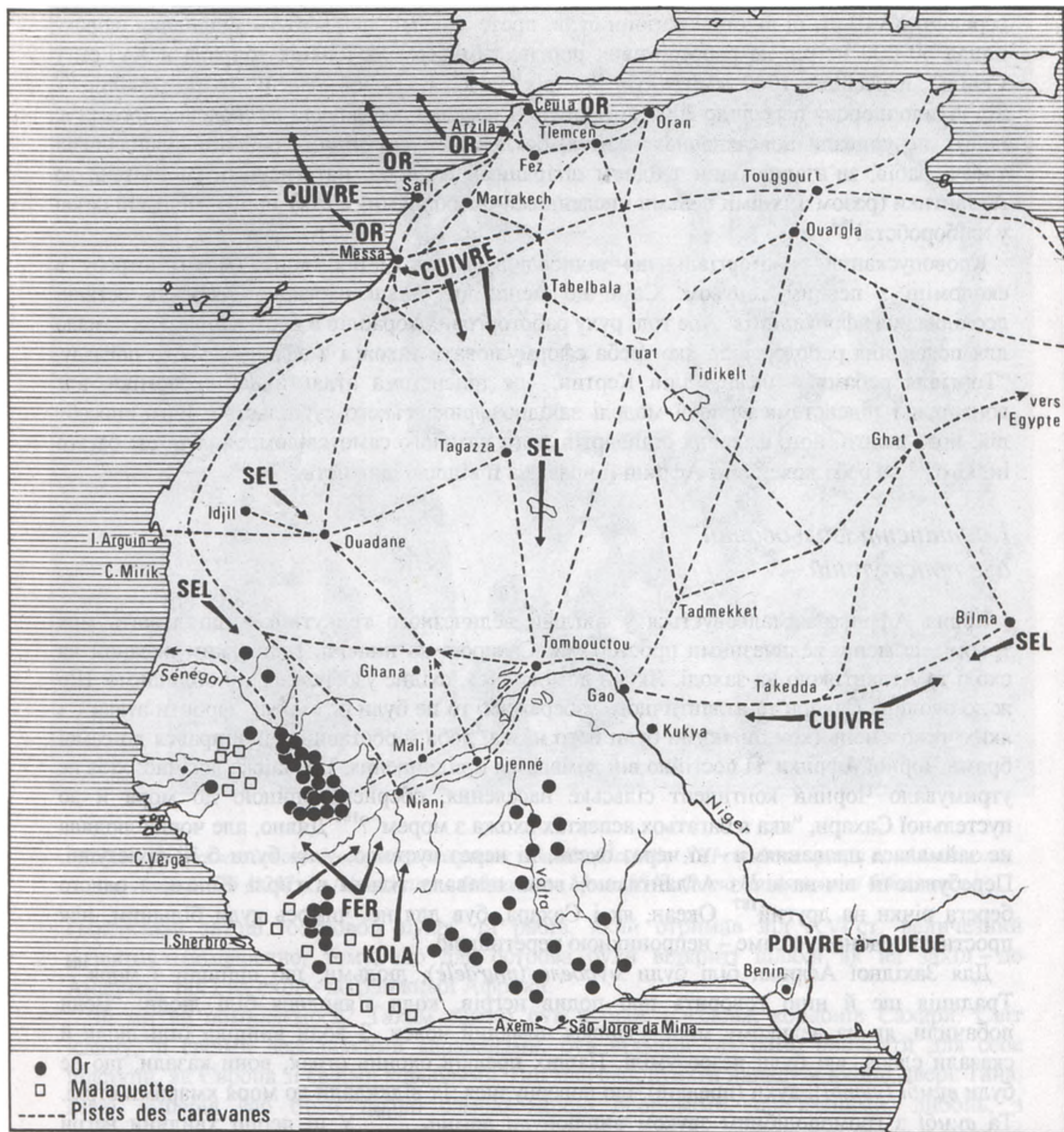
Сама тільки Західна Африка

Іншим було становище на атлантичному фасаді Африки, від Марокко до португальської Анголи. Європа від XV ст. розвідала його береги, часто нездорові, й зав'язала діалог з його жителями. Чи справді зайве обмежена цікавість спонукала, як часто твердили, знехтувати внутрішніми регіонами континенту? Насправді європейці не знайшли в Тропічній Африці тих сприятливих умов[174], які надавали по всій індіанській Америці Ацтекська та Інкська імперії, де європейці виглядали в очах стількох підкорених ними народів як визволителі[175] й де вони в кінцевому підсумку знайшли опору в упорядкованих спільнотах, які можна було експлуатувати без особливих зусиль.

Португальці та інші європейці відкрили в Африці на берегах океану тільки розсип племен або незначні держави, на які не можна було спертися. Трохи міцніші держави, на кшталт Конго[176] або Мономотапи, лежали у внутрішніх регіонах, бувши мовби захищеними могутністю континенту та узбережним поясом спільнот, мало чи погано організованих у політичному сенсі. Тропічні недуги, такі гострі на узбережжі, либонь, теж правили за бар'єр. Та в цьому ми, незважаючи на все, засумніваємося, бо європеєць подолав такі самі перешкоди в тропічних регіонах Америки. Ще одна, серйозніша причина: внутрішня частина Африки була захищена відносною густотою свого населення, енергією спільнот, які, на відміну від американо-індіанських, були знайомі з металургією заліза й нерідко складалися з войовничих народів.

До того ж ніщо не підштовхувало Європу до пригод далеко від океану, бо на узбережжі вона мала в межах досяжності слонову кістку, віск, сенегальську живицю, перець, золотий пісок і диво-товар – чорних рабів. А крім того, принаймні попервах, такі товари отримували шляхом полегшеного обміну: за витребеньки, скляне намисто, яскраві тканини, невелику кількість вина, за фляжку рому, за так званий "торговельний мушкет" і за ті мідні браслети, що називалися *манілами*, – "досить дивна прикраса", яку африканець надягає на нижню частину ноги над кісточкою... і на передпліччя над ліктем"[177]. 1582 р. португальці платили неграм Конго "старим залізом, цвяхами тощо, що вони цінують вище, ніж золоті монети"[178]. Загалом то були клієнти й постачальники, яких легко можна було ошукати, добродушні, нерідко ліниві, що "вдовольнялися життям з дня на день"... Але "взагалі врожаї в сього народу такі жалюгідні, що європейські мореплавці, які приїздять до них, аби купити там людей, змушені привозити з Європи чи з Америки провізію, потрібну для годування рабів, які мають становити вантаж їхніх кораблів"[179]. Коротко кажучи, європейці скрізь опинялися перед іще первісними економіками. Андре Теве 1575 р. визначив їх однією короткою фразою: гроші "там не вживають"[180]. І цим усе сказано.

Одначе що ж таке, власне, гроші? Африканські економіки мали свої гроші, тобто "засіб обміну й визнане мірило цінності", чи то були шматки тканини, сіль, худоба або в XVII ст. ввезені залізні бруски[181]. Означення цих грошей як *примітивних* не дозволяє одразу ж зробити висновок, що африканським економікам бракувало сили, що вони не прокинуться до XIX ст., до наслідків промислової та торгової революції в Європі. В

ПОРТУҐАЛІЯ ЗАВОЙОВУЄ АФРИКАНСЬКЕ УЗБЕРЕЖЖЯ (XI–XVI СТ.)

У XVI ст. морські шляхи випередили старовинні шляхи через Сахару. Золото, яке йшло до Середземного моря, було повернуте в бік океанського узбережжя. До багатств, що експлуатувалися португальцями, слід, звичайно, додати чорних рабів. (За даними кн.: V. Magalhaãs Godinho, L'Economie de l'Empire portouguais aux XV et XVI s., 1969.)

середині XVIII ст. ці відсталі реґіони були, проте, такими, які, мабуть, відсилали щороку понад 50 000 негрів до работоргових портів, тимчасом як Іспанія збирала в XVI ст. у Севільї пересічно 1000 еміґрантів на рік[182], а до Нової Англії 1630 – 1640 рр.[183] від'їздило щороку пересічно 2000 еміґрантів. І наскоки, які давали це людське поголів'я, навіть не уривали повсякденного життя, бо держави внутрішніх районів відсилали ці тисячі рабів, зв'язаних один з одним шкіряними пасками, натягненими їм на шиї, до Атлантики (разом з їхніми вельми численними охоронцями) в суху пору – мертвий сезон у хліборобстві[184].

Кровопускання работоргівлі, що відновлювали рік у рік, конче мали потребу в економіці з певним тонусом. Саме це менш чи більш настирно твердять останні дослідження африканістів. Але тоді руху работоргових кораблів в обох напрямках замало для пояснення работоргівлі, яке треба сформулювати також і з африканського погляду. "Торгівля рабами, – писав Філіп Кертин, – це підсистема атлантичної економіки, але вона теж і підсистема великої моделі західноафриканського суспільства, його способу дій, його релігії, його фахових стандартів, його власного самоусвідомлення та ще багато іншого"[185]. Треба повернути Африці її права та її відповідальність.

Континент ізольований, але приступний

Чорна Африка вимальовується у вигляді величезного трикутника, що лежить між трьома не менш величезними просторами: Сахарою на півночі, Індійським океаном на сході та Атлантикою на заході. Як ми домовились, східне узбережжя ми облишимо. Що ж до околиць Сахари та атлантичного узбережжя, то це були безмежні "фронти атаки", з яких чужоземець (хоч би якими були його назва, доба й обставини) підбирався до самої брами Чорної Африки. Й постійно він домагався її відчинення. Це майже логічно: хіба не утримувало Чорний континент сільське населення, обернене спиною до моря й до пустельної Сахари, "яка в багатьох аспектах схожа з морем"?[186] Дивно, але чорна людина не займалася плаваннями – ні через океан, ні через пустелю, – які були б їй приступні. Перебуваючи віч-на-віч з Атлантикою, вона плавала тільки в гирлі Конго, з одного берега річки на другий[187]. Океан, як і Сахара, був для неї чимось куди більшим, ніж простим кордоном, а саме – непроникною перетинкою.

Для Західної Африки білі були *мурделе* (*murdele*), людьми, що вийшли з моря[188]. Традиція ще й нині говорить про подив негрів, коли з'явилися білі люди: "Вони побачили, як на великому морі з'явився чималий човен. З води вийшли білі люди й сказали слова, які були незрозумілі. Наших предків охопив страх, вони казали, що це були *вумбі* (*vumbi*), духи (предків), що повернулися. Їх відкидали до моря хмарами стріл. Та *вумбі* з громоподібним звуком виплюнули вогонь..."[189] У ці перші хвилини негри навіть не могли уявити собі, що білі мешкали, жили не на своїх кораблях.

Біля атлантичного узбережжя європейський корабель не стикався ні з опором, ні з наглядом. Він мав абсолютну свободу маневру, плив куди хотів, торгував де хотів; йому вдавалося тут те, в чому йому поталанило або не поталанило десь в іншому місці на кілька днів раніше. Він навіть організував торгівлю "з Африки до Африки" на кшталт торгівлі "з Індії до Індії", хоч і набагато вужчу. Форти, збудовані на березі, були міцними опорними пунктами, а сусідні острови правили за сторожові пости. Так було з Мадейрою, так було з Канарськими островами, так було й з вельми цікавим островом Сан-Томе в

Рабство в країнах ісламу. Невільницький ринок у Забіді (Йємен) у XIII ст. Ілюстрація до «Макамам» ал-Харирі, 635 (1237 р.). (Національна бібліотека, Ms.ar.5847. Фото Національної бібліотеки.)

Ґвінейській затоці, островом цукру та рабів, який отримав від XVI ст. величезний розвиток – безперечно, тому, що для острова були відкриті шляхи як на захід – до Америки, так і на схід – до ближньої Африки.

Чи ми не помиляємося? Таким самим був процес і вздовж кордонів Сахари. Світ ісламу, зі своїми верблюжими караванами, був вільний так само вибирати для себе підступи, як Європа зі своїми кораблями. Він мав свої пункти нападу й вхідні двері. Ґана, Малі, імперія Ґао були такою самою мірою проривами, пов'язаними, либонь, з добуванням слонової кістки, золотого піску та рабів. Утім, з того дня, коли з появою португальців у Ґвінейській затоці таке добування почало зазнавати нападів з тилу, старовинні політичні утворення почали занепадати. 1591 р. Томбукту було захоплено під час наскоку марокканських шукачів пригод[190].

Ще раз виказала себе глибока тотожність імперіалізму мусульманського та імперіалізму Заходу. Двох агресивних цивілізацій, що були рабовласницькими й та й та, яким Чорна Африка заплатила за брак пильності й за свою слабкість. Щоправда, біля її кордонів загарбник з'являвся з небаченими товарами, здатними зачарувати можливого покупця. В гру вступало прагнення: вночі, казав король Конго, "злодії й люди без

сумління викрадають (синів наших вельмож та наших васалів), підштовхувані бажанням мати португальські вироби й товари, до яких вони жадібні"[191]. "Вони продають один одного, – писав 1554 р. Ґарсіа ді Резенді, – й чимало є купців, ремеслом яких це стало, які їх ошукують і постачають работорговцям"[192]. Італієць Джованні Антоніо Каваццi, який жив у Африці 1654 – 1667 рр., зауважує, що "за коралове намисто або за крихту вина конґолезці нерідко продавали своїх батьків, дітей, сестер та братів і водночас присягали, запевняючи, що йдеться про домашніх рабів"[193]. Ніхто не стане заперечувати, що прагнення відіграло свою ролю й що європейці свідомо його розпалювали. Португальці зі своїм смаком до одягу як ознаки соціального становища розвинули той самий смак до "*вдягання*" ("*vestir*") у негрів, що опинилися в залежності від них. І може, не без задніх думок, бо 1667 р. у Софалі один португалець навіть пропонував *зобов'язати* простих негрів, які безсоромно розгулювали зовсім голими, носити пов'язки на стегнах; тоді нібито "всіх тканин, що їх може привезти Індія, не вистачить, аби забезпечити потреби бодай половини чорношкірих"[194]. Утім, для формування обмінів усі засоби були добрі, включаючи й практику авансів: у разі несплати законним ставало захоплення майна, а відтак – і особи кредитованого, нездатного погасити свій борг. Широко вдавалися й до чистого насильства; щоразу, коли воно отримувало волю, рекорди зиску перевершувалися. 1643 р. один очевидець казав, що він нібито "цілком упевнений, що се королівство (Анґола, де полювання на рабів було в повному розпалі) дозволяє деяким людям збагачуватися більше, ніж у Східній Індії"[195].

Проте якщо в Африці й провадилася торгівля людьми, то, звісно, тому, що Європа її бажала й накидала. Але справа також і в тому, що Африка мала погану звичку займатися нею задовго до появи тут європейців, спрямовуючи свій торг у бік мусульманського світу, Середземномор'я та Індійського океану. Рабство було в ній ендемічною, повсякденною структурою в межах соціального ладу, який хотілося б, та, на жаль, марно, знати ліпше. Навіть терпіння історика, звичного до неповної документації, навіть відважності компара-тивіста, навіть уміння Маріана Маловіста[196] замало, аби той лад реконструювати. Залишаються відкритими надто багато питань: роля міст щодо сузір'я сіл: місце ремесла й торгівлі на далекі відстані; роля держави... І відтак, напевне ми маємо перед собою не *єдине* суспільство, скрізь одне й те саме. Рабство поставало в різних формах, властивих різним суспільствам: рабів придворних, рабів, зайнятих у сільському господарстві, рабів, інкорпорованих до війська володаря, рабів домашніх, рабів, зайнятих у промисловості, а також гінців, посередників, навіть торговців. Рекрутування рабів було водночас і внутрішнім (на Заході злочин вів на ґалери, він спричинявся до страти або до покарання рабством) і зовнішнім (внаслідок війн або наскоків на сусідні народи, як за часів античного Риму). З часом такі наскоки й такі війни стали промислом. Чи в таких умовах не були б раби воєнного "врожаю" такими численними, а утримання й годування їх було б таким важким, що ці раби ризикували б певною мірою залишитись без діла? Продаючи їх на зовнішніх ринках, Африка, либонь, звільнялась від можливого перевантаження людьми.

Работоргівля, що розвивалася надмірно під впливом американського попиту, приголомшила весь Чорний континент. Щодо внутрішніх районів та узбережжя, то вона відігравала подвійну ролю: вона послаблювала, призводячи до занепаду, великі держави внутрішніх реґіонів – Мономотапу, Конґо – і, навпаки, сприяла натискові дрібних держав-посередниць, розташованих поблизу узбережжя, своєрідних *маклерів*, які постачали європейських купців рабами та товарами. Хіба імперії басейну Ніґеру, що змінювали одна

одну, не були для світу ісламу нічим іншим, як державами-комісіонерами, постачальниками до Північної Африки та до Середземномор'я золотого піску й рабів? Так само й Європа X ст. була вздовж Ельби посередницькою зоною для придбання рабів-*слов'ян*, яких відтак переправляли до країн ісламу. Хіба ж не були кримські татари від XVI ст. постачальниками російських рабів у відповідь на попит у Стамбулі?[197]

Від узбережжя до внутрішніх реґіонів

Цей процес поневолив Чорну Африку куди глибше, ніж це твердили історики в недалекому минулому. Європа пустила своє коріння в самісіньке серце континенту, далеко за межі своїх узбережних позицій, островів – перевалочних пунктів, пришвартованих кораблів, що гнили на місці, або ж звичайних пунктів работоргівлі, або фортів (перший з них, найзнаменитіший, Сан-Жоржі-да-Міна збудували португальці на Ґвінейському узбережжі 1454 р.). Ці португальські форти, відтак голландські, англійські або французькі, які так дорого було утримувати, правили за захист від можливих нападів негрів та проти наскоків європейських конкурентів. Бо білі, які грали в одну й ту саму торгову гру, при кожній нагоді шматували один одного, захоплювали форти один одного, провадили воєнні дії, активні, якщо й неуспішні, за межами великих конфліктів. Злагода була можлива тільки проти спільних ворогів: наприклад, англійська Королівська Африканська компанія й французька Сенеґальська компанія (цю останню проковтнула французька Ост-Індська компанія 1718 р.) досить удало змовлялися проти англійських чи неанглійських *приватирів* (*privateers*), порушників монополії (*interlopers*), проти всіх купців, що займалися торгівлею за межами компаній. Щоправда, ці останні, включаючи й голландську Ост-Індську компанію, перебували в поганому становищі, не бувши здатні утримувати фортеці й гарнізони без субсидій держави. Тож у кінцевому підсумку вони відмовляться від багатьох своїх домагань і дадуть змогу справам іти своїм ходом.

Від узбережжя торгівля здійснювалася на легких кораблях, які на веслах підіймалися по річках до гаваней у верхів'ях річок і до ярмарків, де європейська комерція зустрічалася з африканськими караванами. Посередниками в таких торговельних операціях здавна була нащадки португальців, метиси білих і негрів, які стали "місцевими"; кожен виборював у інших їхні послуги. Відтак англійці й французи наважилися самі піднятись по ріках і річках, осісти в середині материка. "Капітан Еджис (англієць), – відзначає отець Лаба, – у той час не був у Бінтамі. Англійці використовують його, аби провадити свою торгівлю у верхів'ях ріки; він спритний, і його бачили навіть на річці Фалеме, що за один день шляху від форту Сент-Етьєнн-де-Кенура"[198]. З настанням другої половини XVIII ст., коли англійська Королівська компанія відмовилася від більшої частини своєї активності, а форт Сен-Жак у гирлі Ґамбії європейці полишили, європейська торгівля знову звернулася до місцевих посередників. Чорні веслярі, що обходилися дешевше за англійських веслярів, підіймалися вгору по річці з європейськими товарами; вони ж доправляли африканські товари, включаючи й ебенове дерево, що часто-густо призначалося для корабля *приватира*. Негри зробилися молодшими господарями торгівлі.

Ця еволюція в цікавий спосіб відтворювала еволюцію португальської торгівлі, що була ініціатором європейської діяльності в Африці, як і на Далекому Сході. Першими *лансадуш* (*lançados*)[199] були португальці, так само, як і купці острова Сан-Томе, які дуже

рано зайнялися торгівлею "з Африки до Африки", від Ґвінейської затоки до Анґоли, виступаючи сьогодні купцями, а завтра – піратами. Наприкінці XVI ст. в Сан-Сальвадорі, столиці Конґо, було понад сто португальських купців та до тисячі шукачів пригод того самого походження. Згодом розмах справ скоротився, дрібними ролями поступилися перед африканськими посередниками та комісіонерами, зокрема перед мандингами, яких означували родовою назвою *меркадорш* (*mercadors*), і перед допоміжними працівниками, метисами й чорними, яких називали *помбейруш* (*pombeiros*). Ці останні, хоч би ким був їхній господар, на якого вони працювали, експлуатували своїх братів за расою куди жорстокіше, ніж білі[200].

"Трикутна торгівля" та умови обміну

Ми знаємо, як завершувалася работоргівля: *середній перехід* (*the Middle Passage*), перехід через Атлантику, який завше був жахливим для рабів, напхом напханих у тісних трюмах. Одначе це плавання було тільки одним з елементів у системі "трикутної торгівлі", яку провадив кожен корабель, що знімався з кітви біля африканського берега, був то корабель португальський, голландський, англійський, а чи французький. Якийсь англійський корабель піде продати своїх рабів на Ямайку, повернеться до Англії з цукром, кавою, індиґо, бавовною, відтак знову вирушить до Африки. *Mutatis mutandis*, ця схема була одна й та сама для всіх работоргових кораблів. У кожній вершині *трикутника* реалізувався зиск, і загальним балансом кругообігу було додавання послідовних балансів.

Коли корабель вирушав з Ліверпуля чи з Нанта, на його борту були одні й ті самі товари: тканини й ще раз тканини, включаючи бавовняні індійські й смугасту тафту, мідяне начиння, олов'яні миски й горщики, залізні зливки, ножі з піхвами, капелюхи, скляний товар, штучний кришталь, порох, пістолети, торгові мушкети, нарешті, горілка... Цей перелік відтворює слово в слово список товарів, що їх у квітні 1704 р. один французький банкір навантажив у Нанті, великому французькому работорговому порту, на свій корабель "Принц Конті" (місткістю триста тонн)[201]. У цей пізній період список товарів майже не відрізнявся від списку, коли кораблі відпливали з Ліверпуля чи Амстердама. Португальці завжди остерігались доправляти до Африки зброю або горілку, але їхні наступники не відзначалися такою делікатністю чи такою обережністю.

Нарешті, аби обмін відповідав європейському попиту, який помітно зростав, потрібна була певна "еластичність" африканського ринку перед пропозицією європейських товарів, що зростала. Так було в Сенеґамбії, цікавому районі між пустелею та океаном, про який Філіп Кертин недавно написав книгу разючої новизни[202], яка переглядає водночас і саму африканську економіку, й розмах обмінів, незважаючи на труднощі перевезень, масштаби людських скупчень на ринках та ярмарках, енергію міст, які конче вимагали додаткового продукту, нарешті, так звані примітивні грошові системи, які, проте, були добрим знаряддям.

З часом сприйняття європейських товарів зробилося вибірковим: чорний клієнт не скуповував усього наосліп. Якщо Сенеґамбія була покупницею зливків заліза й навіть залізного брухту, то це тому, що на відміну від інших африканських районів вона не мала металургії. Якщо якийсь інший реґіон (точніше, субреґіон) купував багато тканин, то тому, що місцеве ткацтво тут було недостатнім. І так далі. А відтак, – і це було дивно, –

Африка перед жадібним європейським попитом у кінцевому підсумку реагуватиме згідно з класичними правилами економіки: підвищить свої вимоги, підійме ціни.

Філіп Кертин[203] доводить свої тези вивченням цін та умов обміну, торгівлі (*terms of trade*), яке примітивний характер "грошей" не завадив довести до успішного завершення. Справді, коли брусок заліза, який був у Сенеґамбії розрахунковою монетою, котувався в англійського купця в 30 фунтів стерлінгів, то тут ішлося не про ціну, а про обмінний курс між фунтом стерлінгів, фіктивною монетою, та залізним бруском, іншою фіктивною монетою. Товари, що оцінювалися в брусках (а відтак, у фунтах стерлінгів), змінювалися в ціні, як це показують наведені нижче таблиці. Можна вирахувати для Сенеґамбії правдоподібні глобальні цифри імпорту й експорту і приблизно оцінити *умови обміну* (*terms of trade*), "показник", який дозволяє оцінити вигоду, яку якась економіка має зі своїх взаємин із закордоном"[204]. Порівнюючи експорт і імпорт, ціни при ввезенні й вивезенні, Кертин доходить висновку, що Сенеґамбія мала зі своїх обмінів із зовнішнім світом вигоду, яка дедалі зростала. Це факт, що для отримання великої кількості золота, рабів та слонової кістки Європа мусила збільшувати свою пропозицію, знижувати порівняльну ціну своїх товарів. І такий висновок, зроблений для Сенеґамбії, ймовірно, дійсний для всієї Чорної Африки, яка у відповідь на вимоги плантацій, золотих копалень, міст Нового Світу постачала работорговцям контингент рабів, який дедалі зростав: у XVI ст. – 900 000, у XVII ст. – 3 750 000, у XVIII ст. – від 7 до 8 млн. і, незважаючи на заборону рабства 1815 р., – 4 млн. у XIX ст.[205]. Якщо подумати про незначущість коштів, які використовувалися, про низький рівень перевезень, то торгівля африканськими рабами утверджується як торгівля рекордна.

I

УМОВИ ОБМІНУ В СЕНЕҐАМБІЇ

1680 р.	100 (індекс)	Умови обміну отримуємо через співвідношення
1730 р.	149	індексів експорту та імпорту
1780 р.	475	(точніше $\frac{E}{I}$ x 100)
1830 р.	1031	

Зиск африканського експорту збільшується приблизно в 10 разів. Навіть якщо допущено вельми значущу погрішність, поступ очевидний

II

ЕВОЛЮЦІЯ СЕНЕҐАМБІЙСЬКОГО ЕКСПОРТУ

(за статтями, у відсотках від експорту загалом)

	1680 р.	1730 р.	1780 р.	1830 р.
Золото	5,0	7,8	0,2	3,0
Живиця	8,1	9,4	12,0	71,8
Шкури	8,5	-	-	8,1
Слонова кістка	12,4	4,0	0,2	2,8
Раби	55,3	64,3	86,5	1,9
Бджолиний віск	10,8	14,5	1,1	9,9
Арахіс	-	-	-	2,6
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиці запозичені з книги: P.D. Curtin, *Economic Change in Precolonial Africa*, 1975, p. 336, 327.

Вплив європейського попиту спричиняв торгову спеціалізацію Сенеґамбії, щоразу з переважним становищем якогось одного продукту: на початку XVII ст. – шкури, відтак аж до XIX ст. – раби, згодом – живиця, а ще пізніше – арахіс. Порівняйте з “циклами” колоніальної Бразилії: фарбувальне дерево, цукор, золото, кава.

Кінець рабства

Ця якось набута сила пояснює, чому работоргівля не зупинилася наступного дня після того, як її заборонили на Віденському конгресі 1815 р. за пропозицією Англії. За словами одного англійського мандрівця[206], 1817 р. Ріо-де-Жанейро, Байя й особливо Гавана зробилися кінцевими пунктами “торгівлі людьми”, яка залишалася вельми активною. Чи не Гавана була найквітучішим з таких пунктів приїзду? До неї причалювали сім работоргових кораблів водночас, чотири з яких були французькими. Та саме португальці й іспанці заволоділи найліпшою часткою торгівлі, що збереглася, й скористалися з падіння закупівель та цін, викликаного в Африці відмовою англійців (від 2 до 5 фунтів стерлінгів за раба, тимчасом як у Гавані ціна становила 100 фунтів і вдвічі більше – у Флориді та Новому Орлеані, беручи до уваги труднощі контрабанди). Це було тимчасове зниження, але наш англійський мандрівець від цього тільки більше заздрив доходам від торгівлі, з якої його країна сама себе виключила, від чого мали вигоду іспанці та португальці. Хіба ж, запитує він, ці останні, маючи перевагу низької ціни на своїх рабів, не отримають “змогу продавати дешевше за наші на чужоземних ринках не тільки цукор та каву, а й усі інші продукти тропіків”? У ту добу чимало англійців поділяло почуття обуреного португальця, який 1814 р. волав, “що в інтересах і обов’язку великих континентальних держав категорично відмовитися... від своєї згоди з підступною пропозицією Англії оголосити работоргівлю такою, що суперечить правам людини”[207].

І чи в остаточному підсумку порушили чи не порушили ці величезні кровопускання рівновагу чорних суспільств Анґоли, Конґо, узбережних реґіонів Ґвінейської затоки? Щоб відповісти на це запитання, треба було б знати чисельність населення за перших контактів з Європою. Але такі рекорди, як мені здається, були можливі врешті-решт тільки через очевидну біологічну життєву силу Чорного континенту. Й якщо населення збільшувалося, незважаючи на работоргівлю, що цілком можливо, то слід було б переглянути всі дані щодо проблеми.

Розмірковуючи так, я не прагну пом’якшити чи то помилки, чи то відповідальність Європи перед африканськими народами. Якби це було не так, я б з самого початку наполягав на тих дарах, які Європа, бажаючи того чи ні, піднесла Африці: кукурудза, маніок, американська квасоля, солодкий батат, ананас, гвайява, кокосова пальма, цитрусові, тютюн, виноград, а серед свійських тварин – кішка, варварійська качка, індичка, гуска, голуб... І не забуваймо про проникнення християнства, яке часто-густо сприймалося як засіб набуття сили Бога білих. А чом би не висунути такий доказ: нинішня негритянська Америка – чи так цього мало? Вона ж існує.

РОСІЯ – ТРИВАЛИЙ ЧАС САМА ПО СОБІ СВІТ-ЕКОНОМІКА

Світ-економіка, збудований на Європі[208], не поширювався на весь тісний континент. За кордоном Польщі тривалий час залишалася Московія[209]. Як не згодитися з цього приводу з Іммануелем Валлерстайном, який без вагань розміщує її за межами сфери Заходу, за рамками "європейської Європи", принаймні до початку одноосібного правління Петра I (1689 р.)?[210] Так само було й з Балканським півостровом, де турецьке завоювання на століття підкорило й поневолило таку собі християнську Європу, і з рештою Османської імперії в Азії та Африці, з усіма автономними чи такими, що прагнули стати автономними, зонами.

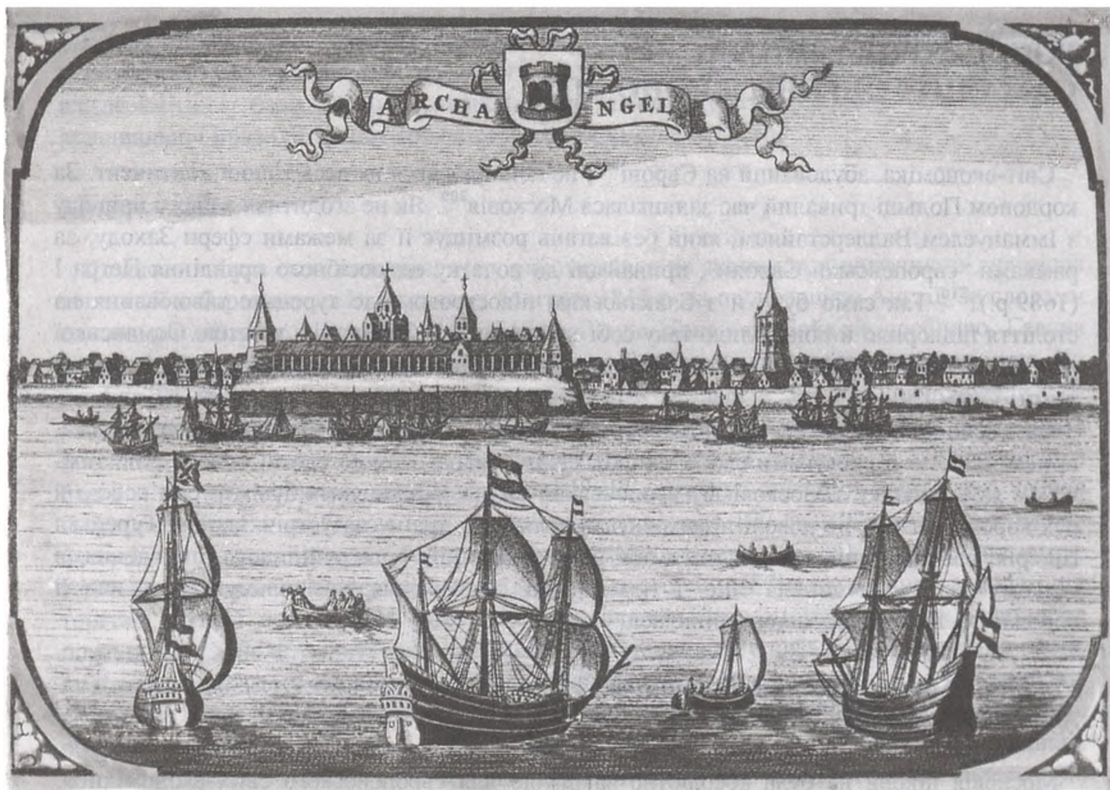
На Росію та Турецьку імперію Європа впливала перевагою своєї грошової системи, привабливістю й спокусами своєї техніки, своїх товарів, самою своєю силою. Але тимчасом як у випадку з Московією європейський вплив зміцнювався буцімто сам собою й рух коромисла терезів поволі підштовхував величезну країну назустріч Заходу, Турецька імперія, навпаки, упиралася в тому, аби утриматися обіч його руйнівного вторгнення; в усякому разі, вона чинила опір. І тільки сила, виснаження, час візьмуть гору над її ворожістю, що так глибоко вкорінилася.

Російська економіка, швидко приведена до квазіавтономії

Московія ніколи не була абсолютно закритою для європейського світу-економіки[211], навіть до 1555 р., до завоювання росіянами Нарви, невеликої естонської гавані `на Балтиці, або до 1553 р., дати першого оселення англійців у Архангельську. Але відкрити вікно на Балтику, "води якої були на вагу золота"[212], дозволити новій англійській Московській компанії (*Moscovy Company*) відчинити браму в Архангельську (навіть коли ця брама щороку дуже рано зачинялась у зв'язку із зимовим льодоставом) – це означало прийняти Європу безпосередньо. У Нарві, яку швидко почали контролювати голландці, в невеликій гавані тіснилися кораблі всієї Європи, аби по поверненні розсіятись по всіх європейських портах.

Одначе так звана Лівонська війна завершилася для московитів катастрофічно; вони були тільки раді підписати зі шведами, які вступили до Нарви, перемир'я від 5 серпня 1583 р.[213]. Вони втратили свій єдиний вихід до Балтики й зберегли тільки незручний Архангельський порт на Білому морі. Цей різкий удар зупинив будь-який розширений вихід до Європи. Проте нові господарі Нарви не заборонили пропуск товарів, що їх ввозила або вивозила російська торгівля[214]. Отже, обміни з Європою тривали чи то через Нарву, чи то через Ревель та Ригу[215], і їхнє позитивне для Росії сальдо сплачувалось золотом і сріблом. Покупці російського збіжжя й коноплів, особливо голландці, звичайно привозили, аби врівноважити свій баланс, мішки з монетою, кожен з яких мав від 400 до 1000 риксдалерів[216]. Так, до Риги 1650 р. привезли 2755 мішків, 1651 р. – 2145, 1652 р. – 2012 мішків. 1683 р. торгівля через Ригу дала позитивне сальдо в 823 928 риксдалерів на користь росіян.

За таких умов, якщо Росія залишалася наполовину замкненою в собі, то це відбувалося водночас від величини, яка її придушувала, від її ще недостатнього населення, від її

Архангельський порт у XVII ст. (Національна бібліотека, Кабінет естампів. Фото Національної бібліотеки.)

помірної цікавості до Заходу, від важкого встановлення її внутрішньої рівноваги, яка без упину порушувалася, а зовсім не тому, що вона буцімто була відрізана від Європи чи вороже ставилася до обмінів. Російський досвід – це, безперечно, певною мірою досвід Японії, але з тією великою різницею, що ця остання після 1638 р. закрилася для світової економіки сама, шляхом політичної ухвали. Тим часом як Росія не була жертвою ні поведінки, яку вона обрала б свідомо, ні рішучого усунення, яке прийшло ззовні. Вона тільки мала тенденцію організовуватися обіч від Європи як самостійний світ-економіка зі своєю мережею зв'язків. Насправді, якщо має слушність М.В.Фехнер, маса російської торгівлі й російської економіки в XVI ст. врівноважувалася більше в південному та східному напрямках, ніж у північному та західному (тобто в бік Європи)[217].

На початку цього століття головним зовнішнім ринком для Росії була Туреччина. Зв'язок здійснювався по долині Дону й по Азовському морю, де перевантажували товари виключно на турецькі кораблі: Чорне море було тоді турецьким озером, яке добре охоронялося. Служба кінних гінців – свідчення регулярної і значущої торгівлі – пов'язувала за тих часів Крим з Москвою. В середині століття оволодіння нижньою течією Волги (взяття Казані 1552 р., Астрахані – 1556 р.) широко відкрило шлях на південь, хоча Волга й протікає через регіони, що тоді ще були слабко замирені й робили суходільний шлях

непроїжджим, а водяний шлях досить небезпечним: причалювати до берега означало щоразу ризикувати. Але російські купці об'єднувалися, створюючи річкові каравани, які своєю чисельністю забезпечували ймовірний захист.

Відтоді Казань і ще більше Астрахань зробилися контрольними пунктами російської торгівлі, що вирушала до степів Нижньої Волги й особливо до Середньої Азії, Китаю, насамперед – до Ірану. Торгові поїздки заторкували Казвін, Шираз, острів Ормуз (до якого з Москви діставалися за три місяці). Російський флот, створений упродовж другої половини XVI ст., активно діяв на Каспії. Інші торгові шляхи вели до Ташкента, Самарканда й Бухари, до самого Тобольська, що тоді був прикордонним містом сибірського Сходу.

Ці обміни з Півднем та Сходом напевне були за обсягом (хоча й неможливо показати їх у цифрах) великими, більшими, ніж ті, що спрямовувалися в бік Європи чи поверталися звідти. Росіяни експортували шкіряну сировину, хутро, залізний товар, грубе полотно, зброю, віск, мед, продовольчі товари плюс реекспортовані європейські вироби: фламандські або англійські сукна, папір, скло, метали... В протилежному напрямку йшли прянощі (переважно перець) і китайські або індійські шовки, все це транзитом через Іран; перські оксамити й парча; цукор, сушена садовина, перли й золоті вироби Туреччини, бавовняні вироби для простого народу, виготовлені в Середній Азії... Всю цю торгову активність контролювала, оберігала, а принагідно й розвивала держава.

Якщо притримуватися кількох відомих цифр, що стосуються державних монополій (отже, лише частини обмінів і не конче найбільшої), східна торгівля була нібито позитивною для Росії. І, взята загалом, стимулювала її економіку. Тим часом як Захід вимагав від Росії тільки сировини, постачав її лише предметами розкоші та карбованою монетою (щоправда, це також мало своє значення), Схід купував у неї готові вироби, постачав їй фарбувальні речовини, корисні для її промисловості, ввозив до Росії предмети розкоші, а також тканини за низькою ціною, шовк та бавовну для народного споживання.

Сильна держава

Бажаючи того чи ні, але Росія обрала радше Схід, ніж Захід. Чи слід вбачати в цьому причину відставання її розвитку? Чи, може, Росія, відклавши своє зіткнення з європейським капіталізмом, уберегла себе від незавидної долі сусідньої Польщі, всі структури якої перебудувалися європейським попитом, у якій виникли блискучий успіх Ґданська (Данциг – це "зіниця ока Польщі") і всевладдя великих шляхтичів та магнатів, тим часом як авторитет держави зменшився, а розвиток міст занепадав?

Навпаки, в Росії держава стояла як скеля серед моря. Все замикалося на її могутності, на її посиленій поліції, на її самовладді як стосовно міст ("повітря яких не робило вільним" на відміну від Заходу[218]), так і стосовно консервативної православної церкви, або стосовно маси селян (які належали спершу цареві, а відтак уже поміщикові), або стосовно самих бояр, приведених до покірності, йшла мова про вотчинників чи про поміщиків – володарів маєтків (поместий), своєрідних *бенефіціїв*, що їх давав володар у вигляді винагород, які, коли читач забажає, нагадають йому іспанські *енком'єнди* в Америці або, ще ліпше, турецькі *сипахіники*. Крім того, держава присвоїла собі контроль над найважливішими видами обміну: вона монополізувала соляну торгівлю, торгівлю поташем, горілкою, пивом, медами, хутром, тютюном, а згодом і кавою... Зерновий

ринок добре функціонував у національному масштабі, але щоб експортувати збіжжя, треба було мати дозвіл царя, якому такий експорт часто-густо правитиме за доказ для полегшення територіальних завоювань[219]. І саме цар від 1653 р. організовував офіційні каравани, які що три роки вирушали до Пекіна, доправляли туди цінні хутра й поверталися звідти із золотом, шовком, камкою, порцеляною, а пізніше – з чаєм. Для продажу горілки й пива, що було державною монополією, відкривалися шинки, "які російською мовою називають *кабаками* й що їх цар залишив винятково за собою... крім як у частині України, населеній козаками". Він мав з шинків щороку величезні зиски, либонь, мільйон рублів, а "що російська нація звична до міцних напоїв й що солдати та працівники отримують половину своєї заробітної платні хлібом та борошном, а другу половину – дзвінкою монетою, то вони сю останню частину процвиндрюють у шинках, тож усі готові гроші, що перебувають в обігу в Росії, повертаються до скринь його Царської величності"[220].

Щоправда, щодо справ державних, то кожен наживався за їхній рахунок донесхочу. Контрабандна торгівля була "нескінченною". "Бояри та інші приватні особи знаходили для продажу потайки тютюн Черкащини та всієї України, де він росте у великій кількості". А що сказати про незаконний продаж горілки на всіх поверхах суспільства? Найбурхливішою контрабандою, яку вимушено терпіли, була контрабандна торгівля сибірськими хутрами та шкурами із сусіднім Китаєм – така значуща, що небавом офіційні каравани перестануть там робити вдалі торги. 1720 р. "відрубали голову князеві Гагаріну, колишньому губернаторові сибірському... за те, що він накопичив такі неймовірні багатства, що після того як розпродали тільки його рухоме майно й сибірські та китайські товари, залишається ще кілька будинків, наповнених непроданим, не рахуючи коштовного каміння, золота та срібла, які сягають, як подейкують, понад 3 млн. рублів"[221].

Але крадійство, контрабанда, непідкорення законові не були винятково таланом Росії, і, хоч би якою була їхня вага, вони не обмежували вирішальним робом царського свавілля. Тут ми опиняємося за межами політичного клімату Заходу. Доказ того – організація *гостей*[222], великих неґоціантів, яких тут, як і в інших країнах, торгівля на далекі відстані вела до багатства, але які залежали від держави. Їх було двадцять чи тридцять – вони перебували на царській службі, мали водночас величезні привілеї й несли величезну відповідальність. На гостей по черзі покладалися збирання податків, керівництво астраханською або архангельськими митницями, продаж хутра та інших товарів скарбниці, зовнішня торгівля держави, особливо продаж товарів, що належать до державної монополії, нарешті, керівництво Монетним двором або Сибірським приказом. За виконання всіх цих завдань вони відповідали власною головою та своїм майном[223]. Проте їхнє багатство подеколи було величезне. За часів правління Бориса Годунова (1598 – 1605 рр.) *річна* заробітна платня працівника оцінювалася в 5 рублів. А Строганови – щоправда, "королі" російських купців, та ще такі, що збагатилися за рахунок лихварства, соляної торгівлі, гірничих підприємств, промислових закладів, завоювання Сибіру, торгівлі хутром та подарованих фантастичних колоніальних володінь на схід від Волги в районі Пермі, починаючи від XVI ст., – безповоротно нададуть цареві 412 056 рублів під час двох російсько-польських війн (1632 – 1634 та 1654 – 1656 рр.)[224]. Вони вже надавали Михайлові Романову на початку його царювання великі суми – пшеницею, самоцвітами, грішми – у вигляді позик або надзвичайних податків[225]. Отже, *гості* – власники земель, кріпаків, найманих робітників, дворових рабів – з'являються у

верхівці суспільства. Вони утворили особливу “ґільдію”[226]. Дві інші ґільдії складалися з купців загалом другого та третього класів, які також мали привілеї. Але функції *гостей* зійдуть нанівець з приходом на престол Петра І.

Одне слово, ясно, що на противагу тому, що відбувалося в Польщі, ревна й передбачлива царська влада врешті-решт зберегла самостійне торговельне життя, яке охоплювало всю територію й брало участь у її економічному розвитку. До того ж, зовсім як на Заході, жоден з таких купців не був вузько спеціалізований. Один з найбагатших гостей, Григорій Нікітніков, займався водночас продажем солі, риби, сукон, шовків; він мав справи в Москві, але й брав участь у торговельних операціях на Волзі, володів кораблями в Нижньому Новгороді, провадив експорт через Архангельськ; у якийсь момент він разом з Іваном Строгановим вів переговори про купівлю спадкового маєтку – *вотчини* – за небачену ціну в 90 000 рублів. Якийсь Воронін володів більш як 30 крамницями в московських *рядах*[227]; інший купець, Шорин, перевозив товари з Архангельська до Москви, з Москви до Нижнього Новгорода та на Нижню Волгу; за домовленістю з компаньйоном він ураз закупив 100 000 *пудів*[228] солі. А крім того, ці великі купці займалися роздрібною торгівлею в Москві, куди вони систематично довозили додатковий продукт і багатства з провінції[229].

Кріпацтво в Росії стає дедалі жорсткішим

У Росії, як і в інших країнах, держава й суспільство були єдиною реальністю. Сильна держава відповідала там суспільству, яке тримали в руках, приреченому на те, аби виробляти додатковий продукт, за рахунок якого жили держава й панівний клас, бо без цього останнього цар самотужки не утримав би в покорі величезну масу своїх селян, головне джерело його доходів.

Кожна історія селянства зводилась, отже, до чотирьох-п’яти дійових осіб: селянина, шляхтича, володаря, ремісника й купця, причому ці останні два персонажі в Росії часто були селянами, які тільки змінили спосіб занять, але залишалися в соціальному та правовому сенсах селянами, завше зв’язаними путами шляхетського порядку. Й ось саме такий порядок ставав дедалі тяжчим; починаючи від XV ст., становище селянства від Ельби до Волги не переставало погіршуватися.

Та в Росії еволюція не відбувалася за правилом. У Польщі, в Угорщині, в Чехії “повторне закріпачення” справді виникло з вигодою для шляхтичів та магнатів, які відтоді стали між селянином і ринком і панували навіть над постачанням міст, у тих випадках, коли ці останні не були просто їхньою власністю. В Росії головною дійовою особою була держава. Все залежало від її потреб, її завдань та від величезного тягаря минулої історії: три століття боротьби проти татар та Золотої Орди означали більше, ніж Столітня війна в генезі самодержавної монархії Карла VII і Людовіка XI. Іван Грозний (1547 – 1584 рр.), який заснував новішу Московію, не мав іншого вибору, крім як усунути стару аристократію, знищити її в разі потреби, а щоб мати у своєму розпорядженні військо та адміністрацію, створити нове служиве дворянство (*помещиков*), якому дарувалися в довічне володіння землі, конфісковані в старих вельмож або занехаяні ними, або ж нові й пустельні землі в південних степах, які новий “дворянин” оброблятиме з допомогою кількох селян, навіть рабів. Бо раби збереглися в лавах російського селянства довше, ніж це твердили. Як і в ранній європейській Америці,

головною проблемою тут було втримати людину, яка була рідкісною, а не землю, якої було аж занадто багато.

І саме це було причиною, яка в остаточному підсумку накинула кріпацтво й обтяжувала його. Цар приборкав своє дворянство. Але цьому дворянству треба було жити. Якщо селяни залишать його задля освоєння нових завойованих земель, то як воно існуватиме?

Шляхетське володіння, що ґрунтувалося на системі вільного тримання, перетворилося в XV ст. з появою маєтків (*поместий*), у земельну власність, яку шляхтич (*барин*) експлуатує сам, як і на Заході, і яка формувалася на шкоду селянським триманням[230]. Процес розпочався у світських володіннях, відтак захопив землі монастирів та державні. *Поместье* використовувало працю рабів і ще більшою мірою загрузлих у боргах селян, які самі себе закабалювали, аби розрахуватися з боргами. Система дедалі більше виявляла тенденцію вимагати від вільного тримача землі трудової повинності, й у XVI ст. панщина посилюється. Проте в селянина залишалися можливості втечі до Сибіру (від кінця XVI ст.) або ще ліпше – на південні чорноземи. Ендемічною вадою було постійне пересування селян, їхнє наполегливе прагнення змінити господаря, або дістатися до незайнятих "прикордонних" земель, або спробувати щастя в ремеслі, дрібній торгівлі, торгівлі на рознос.

Усе це було цілком законно: згідно з Кодексом 1497 р. впродовж тижня після Юрієва дня (25 листопада), коли головні сільськогосподарські роботи завершувалися, селянин мав право залишити свого шляхтича за умови сплати цьому останньому того, що він був йому винен. Браму свободи відчиняли й інші свята: Великий піст, Масниця, Великдень, Різдво, Петрів день... Аби перешкодити цьому, дідич використовував усі засоби, що їх мав у своєму розпорядженні, включаючи батоги й збільшення обсягу належних сплат боргів. Та як можна було примусити селянина (*мужика*) повернутися з каяттям, якщо він обрав утечу?

Але ж така селянська рухомість ставила під загрозу основи панщинного суспільства, тим часом як політика держави прагнула це суспільство зміцнити, аби зробити з нього знаряддя, здатне служити державі: кожен підданий мав своє місце в рамках ладу, який фіксував обов'язки тих і тих щодо царя. Й тому довелося покласти край селянським утечам. Для початку Юріїв день залишили як єдиний термін законного розлучення селянина з дідичем. Відтак 1580 р. указ Івана IV "тимчасово", надалі до особливого розпорядження, заборонив будь-який вільний перехід. Цій "тимчасовості" належало виявитися надто тривалою, тим більше що втечі селян не припинялися, незважаючи на нові укази (від 24 листопада 1597 р. та 28 листопада 1601 р.). Завершенням стало Уложення 1649 р., що позначило, принаймні теоретично, безповоротний момент. Справді, раз і назавше утверджувалася незаконність будь-якого переходу селянина без згоди дідича й скасовувалися попередні приписи, які дозволяли втеклим селянам не повертатися до свого пана по закінченні терміну, встановленого поперву у п'ять років, а відтак доведеного до п'ятнадцяти. Цього разу будь-які часові обмеження знімались: хоч би скільки втікач переховувався, його можна було примусово повернути колишньому господареві разом з дружиною, дітьми та нажитим добром.

Ця еволюція була можлива лише тією мірою, якою цар приставав на бік дворянства. Амбіції Петра І – розвиток флоту, армії, адміністрації – вимагали примусити коритися все російське суспільство, шляхтичів і селян. Такий пріоритет потреб держави пояснює те, що на противагу своєму польському побратимові російський селянин після свого теоретично цілковитого закріпачення (1649 р.) був більше обтяжений *оброком*, грошовою

чи натуральною повинністю (яку сплачував як державі, так і дідичеві), ніж *панщиною* (*барщиной*), примусовою працею[231]. Коли ця остання існувала, то вона навіть у найгірші часи кріпацтва, у XVIII ст., не перевищувала трьох днів на тиждень. Виплата повинностей грішми цілком очевидно розраховувалася на наявність ринку, куди селянин завжди матиме доступ. Утім, саме ринок пояснює ведення паном самостійного господарства в своєму маєтку (він бажав продавати свою продукцію) й не меншою мірою розвиток держави, пов'язаний з грошовими надходженнями фіску. З таким самим успіхом можна було сказати, згідно із взаємністю перспектив, що рання поява в Росії ринкової економіки залежала від відкритості селянської економіки або що вона зумовила цю відкритість. У такому процесі російська зовнішня торгівля з Європою (з відносної незначущості якої порівняно з величезними внутрішніми ринками дехто, безперечно, став би кепкувати) відігравала певну ролю, бо саме сприятливий баланс Росії вприскував до російської економіки той мінімум грошового обігу – європейське чи китайське срібло, – без якого активність ринку була б майже неможливою, принаймні на такому самому рівні.

Ринок і сільські жителі

Ця основна вольність – доступ до ринку – пояснює чимало суперечностей. З одного боку, очевидне погіршення становища селян: за часів Петра I та Катерини II кріпак став рабом, "річчю" (це виголосить цар Олександр I), рухомістю, яку його господар міг продати на свій розсуд; і цей селянин був обеззброєний перед шляхетсько-вотчинним судом, який міг засудити його на заслання або до ув'язнення. До того ж цей селянин підлягав рекрутській повинності, його навіть посилали матросом на військові кораблі або на торгові кораблі або працівником на мануфактури... До речі, саме тому вибухало стільки селянських повстань, що їх постійно придушували в крові та катуваннях. Пугачовський бунт 1774 – 1775 рр. був тільки найдраматичнішим епізодом таких бур, що ніколи не вщухали. Та, з іншого боку, може, як згодом вважатиме Лепле[232], що рівень життя російських кріпаків був зіставним з рівнем життя багатьох селян Заходу. Принаймні їхньої частини, бо в одному й тому самому маєтку траплялися кріпаки майже заможні поруч з селянами-злидарями. Нарешті, й шляхетсько-вотчинна юстиція не скрізь була обтяжливою.

І це факт, що були лазівки: підлеглість пристосовувалася до дивних вольностей. Російський кріпак нерідко отримував дозвіл займатися ремісничим промислом, поєднуючи його з сільським господарством або віддаючись йому цілком; і тоді він сам продавав плоди своєї праці. Коли княгиню Дашкову 1796 р. заслав Павло I до села на півночі Новгородської губернії, вона розпитувала в свого сина, де те село й кому воно належить. Той марно силкувався щось дізнатися. "Нарешті знайшли, на щастя, в Москві селянина з цього села, який привіз (природно, продавати) віз цвяхів власного виготовлення"[233]. Часто селянин також отримував від свого господаря паспорт для заняття відхожим промислом або торгівлею віддалік від свого дому. Й усе це – не перестаючи бути кріпаком, навіть збивши достаток, і, отже, не перестаючи сплачувати повинність, тепер уже пропорційно до свого достатку.

З благословення своїх господарів кріпаки ставали розносцями, мандрівними торговцями, крамарями в передмістях, а відтак у центрі міст чи займалися перевезеннями. Щозими мільйони селян везли на своїх санях до міст продовольчі товари, нагромаджені о

Волга між Новгородом та Твер'ю (12 серпня 1830 р.). Подорож князя Демидова. (Фото Національної бібліотеки.)

добрій порі року. Якщо, як це було 1789 та 1790 рр., снігу, на жаль, випадало мало й санні перевезення виявлялися неможливими, то міські ринки залишалися порожніми, наставав голод[234]. Улітку річки борознили численні човнярі. А від перевезень до торгівлі – всього один крок. Натураліст і антрополог Петр Симон Паллас під час своїх досліджень, що їх він провадив по всій Росії, зупинився у Верхньому Волочку, неподалік Твері, "великому селі, схожому на містечко. Своїм зростанням, – відзначає Паллас, – воно зобов'язане каналові, який пов'язує Тверцю з Мстою. Сей зв'язок Волги з Ладозьким озером є причиною того, що майже всі хлібороби сієї округи присвятили себе торгівлі; такою самою мірою, що хліборобство там буцімто занедбане", а село стало містом, "центром названого його ім'ям повіту"[235].

З іншого боку, від 1750-го до 1850 р. фантастично розвинулася стародавня традиція сільських ремісників, що працювали на ринку, – *кустарів*, які від XVI ст. цілком чи майже цілком полишали роботу в полі. Це величезне сільське виробництво набагато перевершувало селянське надомне виробництво, що його організовували власники мануфактур[236]. Кріпаки навіть змогли зробити свій внесок у швидкий і широкий розвиток мануфактур, який від часів Петра І заохочувала держава: 1725 р. в Росії налічувалося 233 мануфактури, а 1796 р., у момент смерті Катерини II, – 3360, не включаючи сюди гірничі підприємства та металургію[237]. Щоправда, ці цифри враховують, поруч з дуже великими

мануфактурами, й крихітні виробництва. Це не применшує того, що вони напевне вказують на потужне піднесення. Головна частина цього промислового (але не гірничопромислового!) наступу зосереджувалася довкола Москви. Саме таким робом селяни села Іваново, що належало Шереметьєвим (на північний схід від столиці), які здавна були ткачами, в остаточному підсумку відкриють справжні мануфактури, що випускали вибивні тканини (попервах лляні, відтак – бавовняні), кількістю 49 (1803 р.). Вони мали фантастичні зиски, й Іваново стало великим російським текстильним центром[238].

Не менш показовими були статки деяких кріпаків у великій торгівлі. Ця остання – і це російська особливість – налічувала порівняно мало городян[239]. І отже, селяни кваплива кинулися робити там свою кар'єру й домагалися розквіту, нерідко протизаконно, а також під заступництвом своїх господарів. У середині XVIII ст. граф Міних, говорячи від російського уряду, констатував, що впродовж століття селяни "всупереч будь-яким заборонам постійно займалися торгівлею, вклали в неї значущі суми", тож зростання й "нинішній розквіт" великої торгівлі "завдячують умінню, праці й капіталовкладенням цих селян"[240].

Для таких нуворишів, які в очах закону залишалися кріпаками, драма чи комедія починалася, коли вони хотіли отримати вольну. Господар звичайно примушував себе довго вламувати – чи то тому, що був зацікавлений в отриманні й надалі значної ренти, чи то тому, що тішив своє марнославство, державчи в залежності мільйонерів, чи то тому, що хотів надмірно підняти викупну ціну. Зі свого боку кріпак, аби відбутися якомога дешевше, старанно приховував своє багатство й досить часто вигравав гру. Так, 1795 р. граф Шереметьєв зажадав за вольну з Грачова, великого івановського мануфактурника, надмірну ціну в 135 000 рублів плюс фабрику, землю та кріпаків, якими володів сам Грачов, цебто, очевидячки, майже все його багатство. Але Грачов приховав великі капітали, записав їх на ім'я купців, які працювали на нього. І, викупивши такою дорогою ціною свою волю, він залишився одним з найбільших текстильних промисловців[241].

Само собою зрозуміло, такі великі багатства наживали тільки поодинокі селяни. Й усе ж таки селяни, що кишіли в дрібній та середній торгівлі, характеризували досить своєрідну атмосферу кріпацтва в Росії. Щасливий чи нещасливий, але клас кріпаків не був замкнений у сільській самодостатності. Він залишався в контакті з економікою країни й знаходив там можливості жити та займатися підприємницькою діяльністю. До того ж між 1721 та 1790 рр. населення подвоїлося – то була ознака життєздатності. Й навіть більше, число державних селян зросло настільки, що стало поступово охоплювати половину сільського населення; а ці державні селяни були відносно вільними, над ними тяжіла часто-густо тільки теоретична влада.

Нарешті, до величезного тіла Росії проникав не тільки білий метал Заходу, а й своєрідний капіталізм. І новації, що їх приносив із собою цей останній, не конче означали поступ, але під їхнім тягарем старий порядок занепадав. Наймана праця, яка з'явилася вельми рано, розвивалася в містах, на транспорті, навіть у селах на термінових роботах – на косовиці чи на жнивах. Працівниками, які пропонували свої послуги, часто були розорені селяни, які йшли світ за очі й наймалися чорноробами або на важкі роботи; чи ремісники, які зазнали банкрутства й далі працювали в робітничому кварталі (*посаді*), але на щасливішого сусіду; чи бідарі, які наймалися матросами, човнярами, бурлаками (на самій тільки Волзі було 400 000 бурлаків)[242]. Організовувалися ринки праці, скажімо, в Нижньому Новгороді, де накреслилися майбутні успіхи цього величезного ринкового

центру. На руднях, мануфактурах поряд з кріпаками потрібні були наймані робітники, яких наймали, виплачуючи їм завдаток, ризикуючи, втім, побачити, як найнятий накиває п'ятами.

Та не малюймо становища ні надто сприятливого, ні надто в похмурих тонах. Завше йшлося про населення, яке звикло до злигоднів, до існування у важких умовах. Воістину найліпший приклад того – образ російського вояки, "справді легкого для прогодування", як нам пояснили: "Він носить невеличку жерстяну фляжку; має пляшечку оцту, кілька крапель якого наливає у воду, що її п'є. А коли йому трапляється трохи часнику, він його з'їдає з борошном, замішаним на воді. Голод він переносить ліпше, ніж будь-хто інший, а коли йому видають м'ясо, він розглядає цю щедрість як винагороду"[243]. Коли армійські склади порожніли, цар оголошував пісний день – і все було гаразд.

Міста, що радше були містечками

У Росії рано накреслився національний ринок, який розбухав біля основи за рахунок обмінів, що їх робили панські та церковні маєтки, та надлишків селянської продукції. Зворотним боком такої надмірної сільської активності були, мабуть, незначні масштаби міст. Радше містечок, ніж міст, – не лише через їхню величину, а тому, що вони не сприяли дуже високому розвиткові властиво міських функцій. "Росія – це величезне село"[244], – таким було враження європейських мандрівників, яких вельми вражала неабияка ринкова економіка, що, одначе, перебувала на своїй первісній стадії. Вийшовши із сіл, вона охоплювала містечка, але ці останні мало до того ж відрізнялись від сусідніх

Торгівля пирогами (пиріжками з м'ясом, вельми популярними в Росії). Ґравюра К.А.Зеленцова «Крики Петербурга», XVIII ст. (Фото Александри Скаржинської.)

сільських поселень. Селяни утримували передмістя, захопивши там велику частину ремісничої діяльності, влаштовували в самих містечках силу-силенну крамничок ремісників-торговців, що вражали своєю кількістю. На думку німця Й. Кільбурґера (1674 р.), "у Москві більше торговельних крамничок, ніж у Амстердамі чи взагалі в німецькому князівстві". Але вони крихітні: в одну голландську крамницю їх легко вмістилося б з десяток. Й подеколи роздрібні торговці ділять удвох, утрьох, учотирьох одну крамницю, тож "продавець насилу може обернутися посеред своїх товарів"[245].

Ці крамниці, згруповані за видами товарів, подвійною лінією тяглись уздовж *рядів*. *Ряд* можна було б перекласти тюркським словом *сук*, бо ці квартали з напхом напханими крамничками більше нагадували мусульманські міста, ніж спеціалізовані вулиці західного середньовіччя. В Пскові 107 іконописців витягли свої крамнички в *іконний ряд*[246]. У Москві місце нинішньої Красної площі було "заповнене крамничками, як і вулиці, що виходять на неї; в усякого ремесла своя вулиця й свій квартал, тож торговці шовком ніяк не змішуються з торговцями сукнами та полотном, золотарі – з лимарями, шевцями, кравцями, кушнірами та іншими ремісниками... Є також вулиця, на якій продають лише образи їхніх святих"[247]. Одначе ж іще крок – і ми опинилися б перед найбільшими крамницями (*амбарами*), насправді – оптовими складами, які також займалися торгівлею вроздріб. Москва мала й свої ринки, й навіть спеціалізовані ринки, аж до ринків мотлоху, де цирульники працювали просто неба посеред виставленого старого лахміття, і м'ясних та рибних ринків, з приводу яких один німець твердив, що "перш ніж їх побачиш, їх відчуєш нюхом... Їхній сморід такий, що всім чужоземцям доводиться затикати собі носа!"[248] Самі тільки росіяни, твердить він, начебто цього не помічають!

За межами цієї дрібної ринкової активності існували обміни з великим радіусом. У національному масштабі їх накидало розмаїття російських областей, у яких в одних бракувало хліба або дров, у інших – солі. Й імпортні вироби чи товари хутряної торгівлі перетинали країну з краю в край. Справжніми рушіями такої торгівлі, що створювала багатства багатьох гостей, а згодом інших великих неґоціантів, були радше скромні ярмарки, ніж міста. Їх у XVIII ст. було, либонь, від 3 до 4 тис.[249], тобто в 10 – 12 разів більше, ніж міст (1720 р. було, як твердили, 273 міста). Деякі з них нагадували шампанські ярмарки, виконували функцію з'єднання так віддалених одна від одної областей, як колись Італія та Фландрія. До числа таких великих ярмарків[250] належали Архангельський на далекій Півночі, який південніше змінював вельми пожвавлений, "один з найзначніших у імперії"[251] Сольвичегодський; Ірбітський, який контролював шлях до Тобольська, до Сибіру; Макар'ївський, перші начерки величезного Нижньоновгородського торговища, яке розгорнеться на всю ширину тільки в XIX ст.; Брянський – між Москвою та Києвом; Тихвінський – на підступах до Ладоги, на шляху до Балтики і Швеції. То не були тільки архаїчні знаряддя, оскільки час ярмарків зберігся в Західній Європі аж до XVIII ст. Але проблему складала в Росії відносна незначущість міст порівняно з ярмарками.

Іншою ознакою незрілості міст була відсутність сучасного кредиту. Й отже, розквітало царство лихварства, вкрай суворого, в містах та селах: за найменшого інциденту в трибі механізму потрапляло все, включаючи свободу й життя людей. Бо "все позичається... гроші, продовольство, одяг, сировина, насіння"; все віддається в заставу – майстерня, крамниця, дерев'яний будинок, садок, поле або частина поля й навіть система труб, якими обладнана соляна свердловина. Поширені були вкрай високі ставки відсотка: для

позики одного російського купця іншому російському купцеві в Стокгольмі 1690 р. ставка була 120% на дев'ять місяців, тобто понад 13% місячних[252]. На Леванті, де лихварство між єврейськими чи мусульманськими кредиторами та християнами-позичкодавцями почувало себе превільно, ставки відсотка в XVI ст. не сягали 5% місячних. Яка поміркість! У Московії лихварство було переважно засобом нагромадження. Й вигода, передбачена домовленістю, мала менше значення, ніж захоплення застави, земельної ділянки, майстерні або гідравлічного колеса. Це було додатковою причиною того, що ставка відсотка була така висока, а терміни сплати такі жорсткі: все бралося до розрахунку задля того, аби домовленості не можна було дотриматися й зрештою здобич виявлялася захопленою назавше.

Світ-економіка, але який?

Ця величезна Росія, незважаючи на ще архаїчні форми, була, безперечно, світом-економікою. Якщо розташуватися в його центрі, в Москві, то побачиш не тільки його певну енергію, а й певну могутність панування. Вісь північ – південь уздовж Волги була вирішальною лінією поділу, якою в Європі в XIV ст. був капіталістичний "хребет" від Венеції до Брюґґе. І якщо уявити собі карту Франції, збільшену до російських масштабів, то Архангельськ був би Дюнкерком, Санкт-Петербурґ – Руаном, Москва – Парижем, Нижній Новгород – Ліоном, Астрахань – Марселем. Згодом південним краєм буде Одеса, заснована 1794 р.

Світ-економіка розширювався, просував свої завоювання на периферійні, майже пустельні реґіони, Московія була величезна, й саме така величина ставила її в лави економічних страховиськ першого розряду. Щодо цього ті чужоземці, які так часто підкреслювали цей фундаментальний чинник територіальних обсягів, не помилялися. Ця Росія, каже один з них, така велика, що в розпалі літа "на одному краю імперії світловий день сягає лише 16 годин, а на іншому – 23 години"[253]. Вона така простора з 500 000 кв. льє[254], які приписують їй, "що всі жителі (світу) могли б (там) розміститися з вигодами"[255], – писав інший. Однак, писав далі цей інформатор, вони, либонь, "не змогли б знайти там достатньо засобів до існування".

У таких масштабах поїздки та пересування неодмінно подовжувалися, ставали нескінченними, нелюдськими. Відстані затримували, ускладнювали все. Обмінам потрібні були роки, аби замкнутися. Офіційні каравани, що вирушали з Москви до Пекіна, йшли туди й назад три роки. Хіба не доводилося їм у цій нескінченній подорожі перетинати пустелю Ґобі, мабуть, щонайменше 4000 верст, цебто приблизно 4000 км?[256] Купець, який кілька разів зробив таку подорож, цілком міг твердити, аби заспокоїти 1692 р. двох отців єзуїтів, які розпитували його, що, мовляв, ця мандрівка не важча за перехід Персії або Туреччини[257]. Нібито цей останній не був украй важким! 1576 р. один італійський очевидець говорив з приводу держави шаха Аббаса[258], "що їдеш по його державі безперервно чотири місяці" ("*che si camina quatro mesi continui nel suo stato*"), аби її перетяти. Без сумніву, шлях Москва – Пекін долали ще повільніше: до Байкалу доводилося послуговуватися саньми, за Байкалом – кіньми або верблюжими караванами. А також рахуватися з потрібними паузами, з жорстокою потребою "зимувати на місці".

Ті самі труднощі спостерігалися під час пересування з півночі на південь, від Білого моря до моря Каспійського. Щоправда, 1555 р. англійці, виїхавши з Архангельська, дісталися до ринків Ірану. Та стільки разів омріяний проект обійти з тилу торгівлю

пряноощами по Індійському океану, перетинаючи "російський перешийок" з півночі на південь, надто вже іґнорував реальні труднощі цієї операції. Одначе ще 1703 р. новина, либонь, передчасна, про захоплення росіянами Нарви[259], збуджувала уяву в Лондоні: що могло бути простіше, вирушивши з цього порту, перетнути Росію, дістатись до Індійського океану й скласти конкуренцію голландським кораблям! Проте англійці кілька разів зазнавали поразки в цій авантюрі. Близько 40-х років XVIII ст. їм удалося осісти на берегах Каспію, але потрібний царський дозвіл, виданий 1732 р., у них відібрали 1746 р.[260].

Цей простір, який лежав у основі реальності російського світу-економіки й насправді надавав йому його форми, мав іще ту перевагу, що вбезпечував цей світ-економіку від вторгнення в нього інших. Нарешті, цей простір робив можливою диверсифікацію виробництва, а також більш чи менш ієрархізований від зони до зони поділ праці. Свою реальність російський світ-економіка доводив також існуванням великих периферійних областей: на південь, у бік Чорного моря[261]; в азійському напрямі – фантастичні території Сибіру. Цього останнього, який зачаровує нас, досить буде як прикладу.

Винаходити Сибір

Якщо Європа "винайшла" Америку, то Росії довелося "винаходити" Сибір. Як та, так і та вибилися з колії через неосяжність їхніх завдань. І все ж таки Європа на початку XVI ст. вже перебувала на високій точці своєї могутності, й Америку пов'язували з нею привілейовані шляхи, шляхи Атлантичного океану. Росія ж у XVI ст. була ще бідна на людей і на кошти, а морський шлях між Сибіром та Росією, який колись використовував Великий Новгород, був незручний: це приполярний шлях, що завершується в широчезному естуарії Обі й упродовж багатьох місяців скутий кригою. В остаточному підсумку царський уряд заборонив його, побоюючись, аби контрабанда сибірським хутром не набула там надто сприятливих умов[262]. Тож Сибір зв'язувався з російським "шестикутником" виключно нескінченними суходільними шляхами, для яких, на щастя, Урал майже не є перешкодою.

Саме 1583 р. цей зв'язок, що зародився вже давно, закріпився походом козака Єрмака, який перебував на службі в братів Строганових, купців та промисловців, які отримали від Івана IV величезні наділи за Уралом "з правом встановлювати там гармати й пищалі"[263]. То був початок порівняно швидкого (100 000 кв.км на рік) завоювання[264]. За одне століття росіяни в пошуках хутра етап за етапом заволоділи басейнами Обі, Єнісею, Лени та 1689 р. наштовхнулись на берегах Амуру на китайські пости. Камчатку підкорять 1695 – 1700 рр., і з 40-х років XVIII ст. за відкритою 1728 р. Беринґовою протокою Аляска побачила перші російські поселення[265]. Наприкінці XVIII ст. в одному донесенні відзначалася присутність на цій американській землі двох сотень козаків, які об'їздили країну й намагалися "привчити американців сплачувати ясак", як і в Сибіру, соболевими та лисичими шкурками. Й автор донесення додавав: "Утиски та жорстокості, що їх коять козаки на Камчатці, не забаряться, безперечно, дати себе взнаки й в Америці"[266].

Російське просування відбувалося переважно по цей бік лісів, південними степами, де близько 1730 р. встановиться кордон від берегів Іртишу, притоки Обі, до відножин Алтаю. То був справжній *limes*, безперервний кордон, що його утримували козаки, на відміну від звичайного точкового захоплення сибірського простору, всіяного невеликими

фортечками з дерева (*острогами*). Цей вельми важливий кордон, яким накреслився він до 1750 р., збережеться до правління Миколи I (1825 – 1855 рр.)[267].

Загалом це був фантастичний простір, завойований попервах за кілька стихійних просувань внаслідок ідивідуальних заходів – процесу, що не залежав від офіційної волі й планів; побажання й плани з'являться згодом. Було навіть родове ім'я – "*промислові люди*" – для означення таких перших і непомітних трударів завоювання: мисливців, рибалок, скотарів, траперів, ремісників, селян "із сокирою в руці й з мішком насіння на плечі"[268]. Не кажучи вже про вільних шукачів пригод, яких люди побоювалися й приймали погано, про розкольників, купців (не конче росіян), нарешті про засланців, починаючи від кінця XVII ст. Взагалі, беручи до уваги неосяжність Сибіру, то була сміховинна імміграція – щонайбільше 2000 чоловік пересічно на рік, – здатна забезпечити на південних околицях лісу (лісу березового, білого, на противагу чорним хвойним лісам Півночі) рідко розсіяне селянське населення, яке мало цінну перевагу: було майже вільне. На легких ґрунтах сохи з горіховим або буковим сошником було досить для обробітку кількох житніх полів[269].

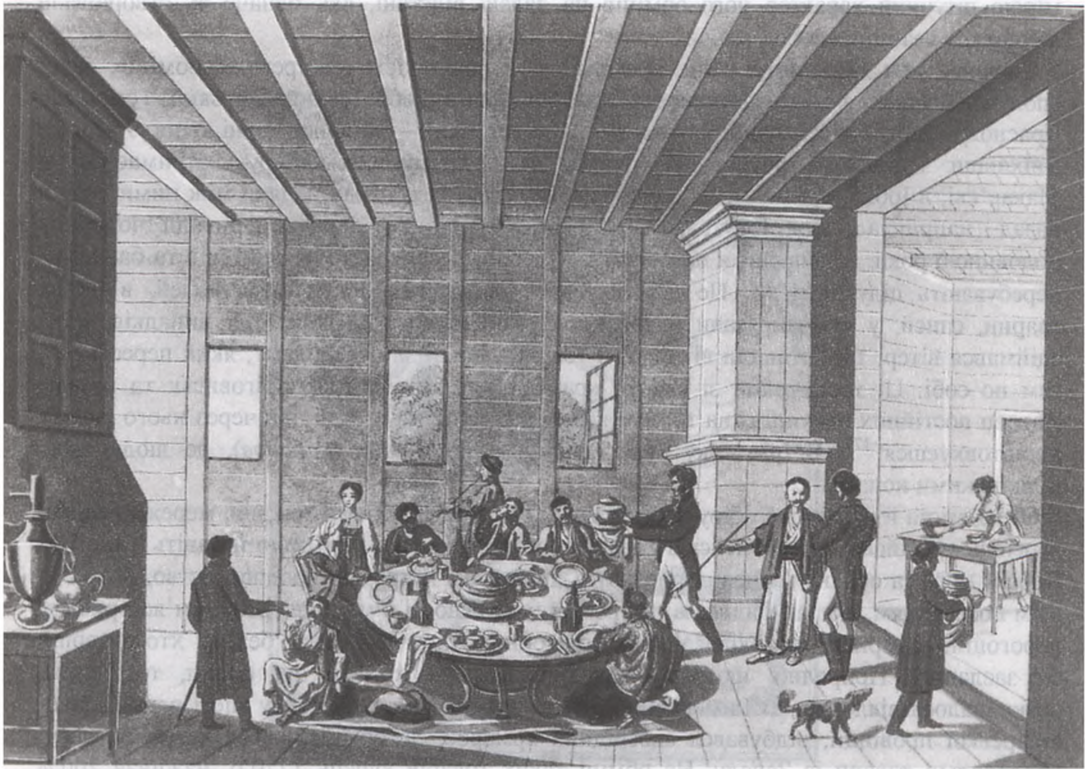
Російське населення, цілком очевидно, вибирало родючі ґрунти, береги багатих на рибу річок і відтісняло первісні народи до пустельних південних степів або густих північних лісів: на південь – тюрко-татарські народи, від киргизів (ідеться про казахів. – *Приміт.ред.*) з берегів Каспію до монгольських (скажімо, войовничих бурятів, що викликали подив, району Іркутська, де, незважаючи на їхній опір, 1662 р. спорудили фортецю); на північ – самоїдів (маються на увазі ненці та інші самодійські народи. – *Приміт.ред.*), тунгусів, якутів[270]. З одного боку, на півдні, були повстяні ша́тра, далекі кочівники пастушого населення й торгові каравани; з другого, на півночі, – дерев'яні хижки в густих лісах, полювання на хутрового звіра, причому мисливцеві доводилося послуговуватися компасом, аби відшукати шлях[271]. Європейські мандрівці, які залюбки виступали в ролі етнографів, множили свої спостереження про ці нещасливі народи, відкинуті до несприятливого природного середовища. "Онські тунгуси, – зауважує Ґмелін-дядько, – майже всі говорять по-російському, вони також носять російських одяг, але їх легко вирізнити за зростом та за візерунками, якими вони прикрашають собі обличчя. Одяг у них найпростіший, вони ніколи не миються і, коли приходять до шинку, змушені приносити з собою чарку, бо їм би її там не дали. Крім ознак, за якими їх відрізняють від росіян, їх легко впізнати за запахом"[272].

Коли закінчувалося XVIII ст., Сибір налічував, либонь, трохи менше як 600 000 чоловік населення, включаючи корінних жителів, якими легко було керувати, беручи до уваги їхню вбогість та незначну чисельність, і яких можна було брати до складу невеликих загонів, які охороняли остроги. Нерідко їх використовували на важких роботах: тяга кораблів линвою, перевезення, рудні. В усякому разі, вони постачали пости хутром, дичиною або привезеними з півдня товарами. Деяке число рабів, одержаних у монголів і татар, яких звичайно продавали на астраханському ринку[273], і ті, яких продавали на сибірських ринках – тобольському й омському, – становили тільки незначущу добавку. Нічого схожого на те, що робилося в рабовласницькій Америці чи навіть у деяких реґіонах Росії.

Потрібні перевезення ніколи не були легкими. Річки, що течуть з півдня на північ, довгі місяці сковує крига, а навесні викликають жах льдоходи на них. Перетягування плоскодонних кораблів (*стругів*) дозволяло влітку перебиратися з плеса на плесо улюбленими волоками, де інколи виростатимуть міста, попервах незначні, як і ті, що їх

створювали європейці у внутрішніх районах Нового Світу. Зима, незважаючи на сильні морози, відносно сприятливіша для перевезень завдяки зручностям санного шляху. "Останніми санними обозами, – писала 4 квітня 1772 р. "Ґазетт де Франс", повідомляючи санкт-петербурзьку новину, – привезено значну кількість золотих і срібних зливків із рудень Сибіру (безперечно, з району Нерчинська) та Алтайських гір"[274].

Маючи справу з таким повільним зародженням, Російська держава мала час, аби поступово вживати застережних заходів, накинути свій контроль, розмістити козацькі загони та своїх урядників, активних, хоч навіть схильних до казнокрадства. Заволодіння Сибіром почало налагоджуватися зі створенням у Москві 1637 р. Сибірського приказу, своєрідного міністерства (в обов'язки якого ввійшли всі справи Сходу, що колонізувався), яке можна певною мірою порівняти з Радою Індій (*Consejo de Indias*) та Торговою палатою в Севільї (*Casa de la Contratación*). Його завдання полягало водночас в організації сибірської адміністрації і в збиранні товарів, що їх вилучала державна торгівля. Поки що не йшлося ще про коштовні метали, які залежатимуть від запізнілого гірничопромислового циклу: нерчинські родовища золотоносного срібла відкрили 1691 р., і, розроблювані грецькими підприємцями, вони дадуть своє перше срібло тільки 1704 р., а перше золото – лише 1752 р.[275]. Отже, сибірські поставки тривалий час обмежувалися фантастичною кількістю хутра, "м'якого золота", за яким держава здій-

Збори російських та китайських купців у городничого Кяхти, де відбувалися російсько-китайські ярмарки. З книги Х. де Рехберга (Ch. De Rechberg, Peuples de la Russie. Paris - Pétersbourg, 1812, t.I). (Фото Національної бібліотеки.)

снювала жорсткий контроль: трапери, корінні жителі чи росіяни, й купці сплачували данину й податки хутром, і це хутро збиралося й перепродувалося чи то Китаю, чи то Європі зусиллями Приказу. Але на додачу до того, що держава часто платила своїм аґентам цією самою монетою (залишаючи за собою найліпші шкурки), їй не вдавалося контролювати все, що постачали мисливці. Перевезені контрабандним шляхом сибірські хутра продавалися в Ґданську або у Венеції дешевше, ніж у Москві. Й природно, ще легше було займатися контрабандною торгівлею з Китаєм, великим покупцем хутра, каланів, соболів ... Так, від 1689-го до 1727 р. в бік Пекіна пройшло 50 караванів російських купців, з них тільки десять офіційних[276].

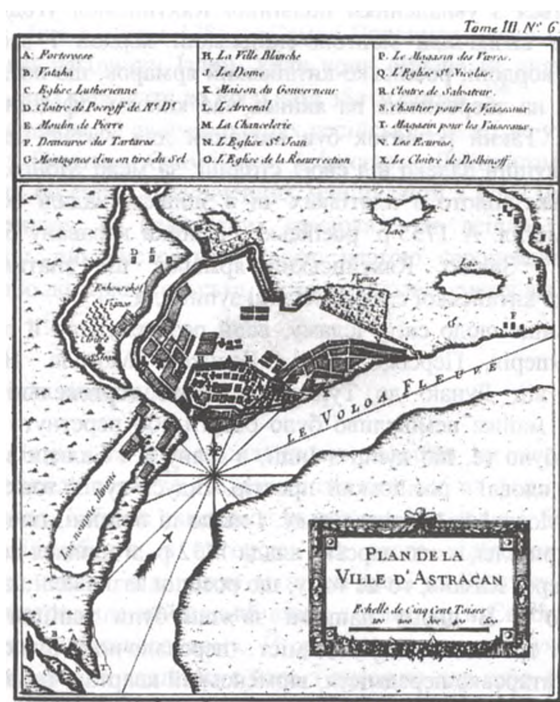
Адже до повного заволодіння Сибіром було ще далеко. Ще 1770 р., за свідченням одного сучасника (засланого поляка, якого його пригоди приведуть згодом до самого Мадагаскару), "до політичних поглядів (російського) уряду входить (навіть) те, аби заплющувати очі на це порушення (розумій: контрабанду): було б надто небезпечно підбурювати жителів Сибіру до повстання. Найменша перешкода примусила б жителів узятися до зброї; а якби справа дійшла до того, Росія зовсім утратила б Сибір"[277]. Беніовський перебільшував, і в будь-якому разі Сибір не міг вислизнути від Росії. Його в'язницею була первісна стадія його розвитку , яку виявляли дешевизна життя в його містах, які зароджувалися, майже автаркійне становище багатьох його областей і певною мірою штучний характер його обмінів на далекі відстані, які, одначе ж, створювали ланцюжок взаємних зобов'язань.

Справді, хоч би якими були протяглість і повільність сибірських обмінів, вони сполучалися один з одним. Великі сибірські ярмарки – Тобольський, Омський, Томський, Красноярський, Єнісейський, Іркутський, Кяхтинський – були пов'язані один з одним. Виїхавши з Москви, російський купець, який прямує до Сибіру, затримається в Макар'єві, в Ірбіті, відтак – у всіх сибірських торгових центрах, їздячи між ними туди й назад (наприклад, між Іркутськом та Кяхтою). Загалом поїздки тривали чотири з половиною роки, з тривалими перервами; в Тобольську "каравани калмиків та башкир... перебувають цілу зиму"[278]. Це породжувало довготривалі скупчення людей, в'ючних тварин, саней, у які запрягали й собак і північних оленів, окрім тих випадків, коли здіймався вітер; тоді ставили вітрило, й тварини йшли за "кораблем", який пересувався сам по собі. Ці міста-етапи зі своїми крамницями були місцем збіговиськ та розваг. Натовп постійних покупців "на тобольському ринку такий густий, що через нього насилу проштовхуєшся"[279]. В Іркутську була сила-силенна шинків (*кабаков*), де люди пили цілісінькими ночами.

Отже, міста й ярмарки Сибіру пожвавлювала подвійна мережа обмінів: мережа великої торгівлі – російські та європейські товари в обмін на товари з Китаю й навіть з Індії та Персії; мережа обміну місцевих продуктів (передусім хутра) на продовольство, потрібне всім поселенням, які загубилися в сибірській неосяжності й мали потребу в м'ясі, рибі та дорогоцінній горілці, яка вкрай швидко підкорила Північну Азію – без неї хто витерпів би заслання? Природно, що далі заглиблюєшся на схід чи на північ, то ширше розкривалося віяло цін. В Ілімську, далеко за Іркутськом, головному місті однойменної сибірської провінції, відбувався своєрідний ярмарок, де обмінювалося хутро на деякі продовольчі товари із Заходу. На обміні таких товарів купець 1770 р. наживав 200% зиску й подвоював цей зиск, перепродуючи хутро в Китаї. На місці фунт "рушничного пороху" коштував три рублі, фунт тютюну – півтора рубля, десять фунтів масла – шість рублів, барильце горілки 18 пінт (пінта – міра ємкості, що дорівнювала в дореволюційній

Франції 0,93 л. – *Приміт.ред.*) – п'ятдесят рублів, сорок фунтів борошна – п'ять рублів. Зате соболина шкурка коштувала всього-на-всього один рубль, чорно-бура лисиця – три рублі, ведмежа шкурка – полтину, півсотні шкурок димчастої північної білки – один рубль, сотня кролячих білих шкурок – один рубль, двадцять чотири горностаєвих шкурки – один рубль і решта – відповідно. Як було не розбагатіти за таких тарифів?[280] На китайському кордоні "бобер оцінюється під час обміну в 80 – 100 рублів"[281].

Та який купець відважився б без такої грошової принади вирушити до цих пекельних країв, де доводилося остерігатися диких звірів і не меншою мірою – грабіжників, де коні здихали від роботи, де останні морози стояли ще в червні, а нові – вже в серпні[282], де дерев'яні сани легко ламалися й люди, в разі сильного снігопаду, не могли уникнути смертельної небезпеки бути похованими під снігом? Ледь відхилитися від дороги, втоптаної саньми, означало зануритися в пухкий сніг, у якому коні потопали по шию. Й аби ще ускладнити все це, починаючи від 30-х років XVIII ст., хутро Північної Америки склало конкуренцію "м'якому золоту" Сибіру, де завершився, принаймні – занепав, певний "цикл". Саме тоді починається гірничопромисловий цикл і споруджуються греблі, млинові колеса, парові молоти, металургійні заводи й печі. Але в розпорядженні тієї недосконалої Америки, якою була Північна Азія, не було ні негрів, ні індіанців. І розв'яже проблему саме російська й сибірська робоча сила, щоправда, більше під-

План міста Астрахані 1754 р. Atlas Maritime, III, 1764. Національна бібліотека (Ge. FF 4965). (Фото Національної бібліотеки.)

невільна, ніж добровільна. Впродовж першої половини XIX ст. розпалилася дивна, фантастична золота лихоманка. Ось її невідчепні образи: несамовиті пошуки золотоносних розсипів уздовж річок, нескінченні переходи по багнистій тайзі; вербування робітників серед засланців і селян на чотири місяці літніх робіт. Цих робітників тримали під наглядом у таборах, і тільки-но вони вивільнялись, одразу ж витрачали свої гроші на спиртне; й тоді вони не мали іншого вибору, як після важкого зимування знову зустрітися з вербувальниками, щоб отримати від них завдатки й потрібне продовольство для довгого зворотного шляху до родовища[283].

Недостатність і слабкості

У російській експансії все було неміцне й невизначене. Подвиг разючий, але оточений крихкими ланками. Слабкості російського світу-економіки піддаються виміру на півночі й на заході в протистоянні країнам Заходу (це саме собою зрозуміло), а також і на півдні (від Балкан і Чорного моря аж до Тихого океану) перед подвійною присутністю мусульманського та китайського світів.

Китай під керівництвом маньчжурів показав себе світом політично могутнім, агресивним і схильним до завоювань. Нерчинська угода 1689 р. насправді означала блокування російської експансії в басейні Амуру. Відтак російсько-китайські взаємини відверто зіпсувалися, й у січні 1722 р. російських купців випровадили з Пекіна. Становище поліпшиться з укладенням подвійної Кяхтинської угоди (20 серпня та 21 жовтня 1727 р.), яка визначила монголо-сибірський кордон і заснувала південніше Іркутська, на самому кордоні, російсько-китайський ярмарок, що поглине основну частку обмінів, незважаючи на збереження на якийсь час кількох офіційних караванів[284], які приходили з Пекіна. Такий розвиток був вигідний для Китаю, який у такий спосіб відкинув російських купців далеко від своєї столиці, за межі Монголії, і який збільшив свої вимоги. Китайське золото в платівках чи в зливках надалі обмінювалося майже винятково на білий метал. А 1755 р. російські учасники каравану були заарештовані й повішені в Пекіні[285]. Звісно, Кяхтинський ярмарок ще знатиме добрі дні, але проникнення росіян до китайської сфери китайці зупинили.

Іншим було становище щодо світу ісламу, який розчленували й послабили політичні поділи: Турецька імперія, Персія, імперія Великого Могола. Не було суцільного політичного фронту від Дунаю до Туркестану. Зате торговельні мережі там були старовинні, міцні, їх майже неможливо було обійти або перетнути їм шлях. Ознакою російської слабкості було те, що купці з Індії, з Ірану й з Балкан заполонювали – я не можу знайти іншого слова! – російський простір. Індуси-купці товклися в Астрахані й Москві, вірмени – в Москві й Архангельську. І якщо ці останні, починаючи від 1710 р., одержували царські привілеї, якщо царська влада 1732 р. згодилася полегшити англійцям торгівлю з Персією через Казань, то це тому, що росіяни зазнавали на Каспійському морі поразки за поразкою[286]. В цьому напрямі зв'язки були успішні тільки тоді, коли спиралися на місцеві громади важливих міст – перевалочних пунктів, починаючи від Астрахані, що мала татарське передмістя, вірменський квартал, індійську колонію й так званий "чужоземний" караван-сарай, у якому мешкали 1652 р. двоє отців єзуїтів, які бажали зробити мандрівку до Китаю. Достоту так само у зв'язках з Чорним морем та з турецькими ринками на Балканах, включаючи й Стамбул, володарювали турецькі (часто грецького походження) купці поряд з кількома рагузинськими купцями.

У всякому разі, саме рагузинця – Саву Лукича (Владиславича) Рагузинського, який народився в Боснії, виховувався й навчався у Венеції, приїхав до Росії 1703 р., – використовуватиме Петро I у своїх взаємовідносинах з Балканами, і йому він доручить згодом організувати далеку торгівлю Сибіру[287]. Й хіба не було в Сибіру – греків, скупників хутра, та підприємців-гірничопромисловців на Алтаї? 20 січня 1734 р., коли відкривався Ірбітський ярмарок і дороги до нього "заповнили коні, люди й сани, – відзначав один мандрівець, – я бачив там греків, бухарців, татар усіх видів... Греки мали переважно чужоземні товари, закуплені в Архангельську, такі, як французьке вино й горілка"[288].

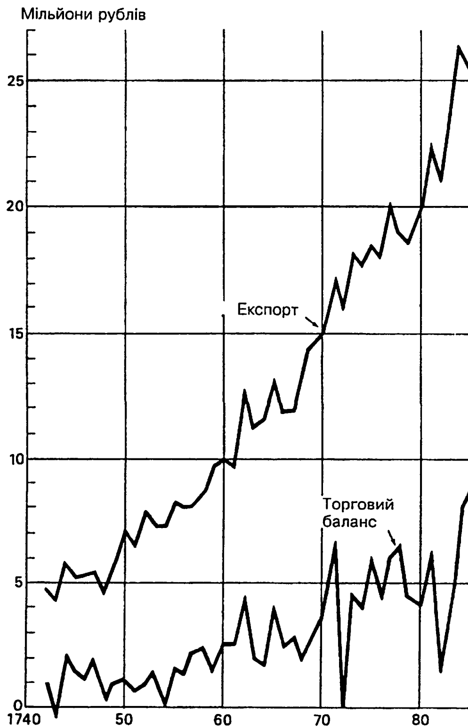
Чужоземна перевага ще яскравіше виражена в напрямі Європи – перевага з вигодою для купців ганзейських, шведських, польських, англійських до голландських. У XVIII ст. голландці, які поволі здавали позиції і яких погано обслуговували місцеві кореспонденти, зазнавали банкрутства один за одним, і першість виявилася за англійцями: в торговельних справах наприкінці століття вони розмовлятимуть як господарі. В Москві, а потім у Санкт-Петербурзі московські купці рідко врівноважували купців чужоземних. Хіба не цікаво, що в 30-і роки XVIII ст. найбагатший купець у Сибіру, який їздив до Пекіна як агент московських караванів, а згодом буде віце-губернатором в Іркутську, а саме Лоренц Ланг, був, імовірно, данцем?[289] Так само, коли накреслиться після 1784 р. безпосередня російська торгівля на чорноморському напрямі, її здійснюватимуть венеціанці, рагузинці, марсельці – знову ж таки чужоземці. Й не вестимемо мови про авантурників, "пройдисвітів" та "волоцюг", які ще до Петра I відігравали таку ролю в російських справах. Іще в квітні 1785 р. Семен Воронцов писав із Пізи своєму братові Олександрові: "... всі негідники Італії, коли вони більше не знають, до чого взятися, публічно заявляють, що вирушать до Росії, аби збити статок"[290].

Напрошується висновок: на своїх околицях російський велет не утвердився міцно. Його зовнішні обміни – з Пекіном, Стамбулом, Ісфаханом, Лейпциґом, Львовом, Любеком, Амстердамом – були об'єктом нескінченних маніпуляцій з боку інших. І тільки на просторі внутрішніх ринків, на величезних ярмарках, що всіяли територію, російський купець брав реванш, використовуючи своєю чергою європейські товари, ввезені до Санкт-Петербурга або до Архангельська, як торговельну монету аж до Іркутська й далі за ним.

Ціна європейського вторгнення

Воєнні перемоги Петра I та його насильницькі реформи, як твердять, "вивели Росію з ізоляції, в якій вона жила доти"[291]. Не можна сказати, що ця формула цілком помилкова чи цілком справедлива. Хіба не схилялася величезна Московія в бік Європи до Петра I? Заснування Санкт-Петербурга, з вигодою для якого відбулося перенесення центру російської економіки, звісно, відчинило вікно чи двері на Балтику й до Європи, та якщо через ці двері Росія отримала найліпший вихід з дому, то й Європа своєю чергою стала легше проникати до російського дому. Й, розширивши свою участь у обмінах, вона завойовує російський ринок, влаштовує його з вигодою для себе, орієнтує те, що можна було в ньому орієнтувати.

Ще раз було впроваджено до гри всі засоби, які Європа використовує для забезпечення свого просування, передусім гнучкість кредиту – закупівлі авансом – ударна сила готових грошей. Один консул на французькій службі в Ельсинорі зауважив (9 вересня 1748 р.) з

НЕЗМІННО ПОЗИТИВНИЙ БАЛАНС РОСІЙСЬКОЇ ТОРГІВЛІ (1742–1785 РР.)

За даними документа з ЦДАСА в Москві (фонд Воронцова, 602-1-59), який наводить баланс російської торгівлі - як суходільної, так і морської. Два коротких погіршення балансу – 1772 р. та 1782 р., – безперечно, наслідок витрат на озброєння.

приводу данських проток: "Тут проходять значущі суми срібла в іспанських вісьмерних монетах на всіх майже англійських кораблях, що вирушають до Петербурга"[292]. Річ у тім, що баланс, який оцінювали в Санкт-Петербурзі, в Ризі чи згодом в Одесі (заснованій 1794 р.), завше був позитивний для Росії. Винятки – в ті моменти, коли російський уряд утягувався чи стане втягуватися в зовнішні операції великого розмаху, – підтверджували правило. Найліпшим засобом просунути торгівлю до слабкорозвинених країн було ввезення коштовного металу: в Росії європейські купці зголжувалися на таку саму "грошову кровотечу", як у гаванях Леванту чи в Індії. Й з тими самими наслідками: панування, що прогресувало на російському ринку в такій системі, де справжні прибутки отримували по поверненні, за перерозподілу й нового обігу товарів на Заході. Крім того, шляхом гри вексельного курсу в Амстердамі, а згодом у Лондоні[293] Росію нерідко ошукуватимуть.

Отже, Росія звикла до готових виробів Європи, до її предметів розкоші. Пізно вступивши в гру, вона з неї не так швидко вийде. Її володарі думатимуть, що еволюція, яка відбувається в них на очах, їхня справа, й стануть їй сприяти, допомагати проникненню до їхнього дому як нової структури. Вони бачитимуть у ній свою вигоду й навіть вигоду для Росії, яка зверталася до Просвітництва. Одначе чи не доводилося платити за це досить важку ціну? Саме про це йдеться в пам'ятній записці, написаній 19 грудня 1765 р., безперечно, якимсь російським лікарем, – документі по-своєму майже революційному, в усякому разі, такому, що йшов проти течії. Хіба ця записка не вимагає

закриття, чи майже закриття, Росії для чужоземного вторгнення? Ліпше було б, пропонує автор, відтворити поведінку Індії та Китаю, принаймні таку, яку він собі уявляв: "Сі нації провадять величезну торгівлю з португальцями, англійцями, французами, (які) там закуповують усі їхні вироби та багато сировини. Але ні індійці, ні китайці не купують ні найменших товарів Європи, якщо се не годинники, не залізний товар і деяка зброя". Тож європейці змушені купувати за срібло, за "методою, якої сі нації дотримувалися з того часу, як вони відомі в історії"[294]. На думку нашого автора, Росії треба було б повернутися до простоти часів Петра I, "яка тривала впродовж сорока років", дедалі зростаючи. Особливо остерігатися серед усіх інших слід французьких кораблів, звичайно нечисленних, але "вантаж (одного з них), оскільки складається він зі всіляких предметів розкоші", як правило, дорівнює за цінністю десяти – п'ятнадцяти кораблям інших націй. Якщо такій розкоші судилося тривати й далі, вона стане причиною "розорення хлібороба й ледь не заводів та мануфактур Імперії".

Та чи не було певної іронії в тому, що така "націоналістична" пам'ятна записка, адресована Олександрові Воронцову, отже, російському урядові, написана... по-французькому? Вона засвідчує про інший бік європейського вторгнення, про своєрідну акультурацію, яка змінила спосіб життя й спосіб думок не тільки аристократії, а й певного прошарку російської буржуазії та всієї *інтеліґенції*, яка також будувала нову Росію. Філософія Просвітництва, яка обійшла всю Європу, наклала глибокий відбиток на російські правлячі й інтелектуальні кола. В Парижі симпатична княгиня Дашкова відчувала потребу відвести від себе звинувачення в будь-якій тиранії в стосунках зі своїми селянами. Дідро, який вів мову про "рабство", вона пояснювала (близько 1780 р.), що якраз зажерливість "урядів та виконавців у провінціях" становить загрозу для кріпака. Власник всіляко зацікавлений у багатстві своїх селян, "яке становить його власний розквіт і збільшує його доходи"[295]. Через півтора десятка років вона пишалася результатами свого керівництва вотчиною Троїцьке (біля Орла). За 140 років населення нібито загалом подвоїлося, і жодна жінка "не бажала виходити заміж за межі моїх володінь"[296].

Але європейський вплив водночас з ідеями поширював моди й, без жодного сумніву, притьмом сприяв широкому проникненню всієї тієї розкоші, яку шпетив наш лікар. Багаті й бездіяльні росіяни впивалися тоді європейським життям, витонченістю й утіхами Парижа чи Лондона достоту так само, як упродовж століть оп'яняла людей Заходу цивілізація, а також видовиська італійських міст. Семен Воронцов, який сам скуштував чарів англійського життя й вихваляв його, проте роздратовано писав 8 квітня 1803 р. з Лондона: "Чув я, що наші панове роблять у Парижі екстраваґантні витрати. Цей йолоп Демидов замовив собі порцеляновий сервіз, кожна тарілка якого коштує 16 луїдорів"[297].

Одначе з урахуванням усіх обставин не було нічого зрівнянного між ситуацією в Росії та залежністю Польщі, наприклад. Коли економічна Європа накинулась на Росію, ця остання вже перебувала на шляху, який захистив її внутрішній ринок, власний розвиток її ремесел, її мануфактур, що були в XVII ст.[298], її активної торгівлі. Росія навіть чудово пристосувалася до промислової "передреволюції", до загального піднесення виробництва у XVIII ст. За розпорядженням держави та з її допомогою з'явилися гірничі підприємства, плавильні, арсенали, нові оксамитні й шовкові мануфактури, гути, від Москви до Уралу[299]. А в основі залишалася величезна кустарна й домашня промисловість. Зате коли настане справжня промислова революція XIX ст., Росія залишиться на місці й поступово відстане. Не так було у XVIII ст., коли, за словами Дж.Блюма, російський

Санкт-Петербурзький порт 1778 р. Ґравюра за малюнком Ж.-Б. Ле Пренса. (Фото Александри Скаржинської.)

промисловий розвиток дорівнював розвиткові решти Європи, а подеколи й перевищував його[300].

Незважаючи на все це, Росія більше, ніж будь-коли раніше, й далі зберігала свою ролю постачальника сировини: конопель, льону, смоли, корабельних щогл і продовольства: хліба, солоної риби. Траплялося навіть, як це було в Польщі, що експорт не відповідав реальним надлишкам. Наприклад, "1775 р. Росія дозволила чужоземцям вивезення свого хліба, хоча частина імперії терпіла від голоду"[301]. До того ж, говорить цей мемуар 1780 р., "рідкісність монети змушує хлібороба позбавляти себе необхідного, аби сплачувати податки" (які збиралися грішми). Й цей брак монети тиснув на дідичів, приречених "купувати в кредит звичайно на один рік і продавати свої врожаї за готівку за півроку чи рік до жнив", віддаючи "запаси за низькою ціною, аби компенсувати відсоток на аванси". Тут, як і в Польщі, аванси під майбутній врожай спотворювали умови обміну.

Тим більше, що дідичі, принаймні великі, перебували в межах досяжності європейських купців. Їх силоміць перевели до Санкт-Петербурґа, перебування в якому, повідомляє один звіт 1720 р., "викликає в них огиду, бо воно їх розоряє, утримуючи

віддалік від їхніх земель та їхнього старовинного способу життя, якому вони віддають перевагу перед усім на світі, тож, якщо цар не затвердить до своєї смерті спадкоємця, здатного продовжувати те, що він так щасливо розпочав, сі народи, як бурхливий потік, знову впадуть у своє колишнє варварство"[302]. Пророцтво виявилося не зовсім правильним, бо, коли цар нагло помер 1725 р., Росія й далі відкривалася в бік Європи, постачаючи їй дедалі більше сировини. 28 січня 1819 р. Ростопчин напише з Парижа своєму приятелеві Семенові Воронцову, який і далі перебував у Лондоні: "Росія – це бугай, якого поїдають й з якого для інших країн роблять бульйонні кубики"[303]. Що, між іншим, свідчить, що випаровувати м'ясні бульйони для виготовлення з них сухих екстрактів уміли й до Лібіґа (1803–1873 рр.), який дав своє ім'я цьому процесові.

Намальована Ростопчиним картина, хоч вона й перебільшена, не цілком хибна. Проте не слід випускати з уваги, що ці поставки сировини до Європи забезпечили Росії перевищення її балансу й, отже, постійне постачання монетою. А це останнє було умовою проникнення ринку до селянської економіки, важливим елементом модернізації Росії та її опору чужоземному проникненню.

ВИПАДОК ТУРЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Турецька імперія нагадує російський варіант, хоча й з вельми сильними відмінностями. Ця імперія, яка рано склалася, від самого початку активна, з настанням XV ст. стала мовби контр-Європою, "контрхристиянським світом". Фернан Ґренан справедливо вбачав у турецькому завоюванні щось зовсім інше, ніж варварські навали V ст., "азійську й антиєвропейську революцію"[304]. І безперечно, ця імперія від самого початку була також і світом-економікою, спадкоємцем стародавніх зв'язків світу ісламу та Візантії, який міцно охороняла дійова могутність держави. Французький посол пан Ла Е писав 1669 р.: "Великий сеньйор (Великий турок) стоїть вище за закони, він відсилає своїх посполитих на смерть без юридичних формальностей, а часто й без правової підстави, заволодіває всім їхнім майном і розпоряджається ним, як забажає"[305]. Та компенсацією за таку деспотичну владу тривалий час правив "турецький мир" (*pax turcica*) – мир на кшталт римського, який викликав захват у Заходу. Компенсацією була також і очевидна здатність тримати в певних рамках європейських партнерів, без якої не можна було обійтися. Навіть Венеція мусила в Стамбулі лавірувати, йти на компроміси. Вона туди проникла лише до тієї межі, до якої їй дозволили проникнути. Тільки коли влада Великого турка піде на спад, турецький світ-економіка викаже ознаки дезорганізації. І до того ж цей "занепад", про який надмірно багато говорить історіографія, був "не такий швидкий і не такий глибокий, як це звичайно собі уявляють"[306].

Основи світу - економіки

Першою умовою турецької самостійності був надзвичайно великий простір: Османська імперія також мала планетарні обсяги. Хто тільки на Заході не славив її казкову протяглість, дивуючись з неї і відчуваючи занепокоєння з її приводу? Джованні Ботеро (1591 р.) приписував їй 3000 миль узбережжя (венеціанська миля дорівнювала 1738,7 м. – *Приміт.ред.*), відзначаючи, що від Тебриза до Буди було 3200 миль, від Дербента до Адена – стільки ж і трохи менш як 4000 миль – від Басри до Тлемсена[307]. Султан нібито царював над тридцятьма королівствами, на Чорному морі й на морі Білому (яке ми називаємо Еґейським), на Червоному морі та Перській затоці. Імперія Габсбургів у добу свого апогея була ще більшою, але то була імперія, розкидана по всьому світу, поділена безмежними морськими просторами. Що ж до імперії Османів, то вона була цілісна; то була компактна сукупність земель, посеред яких води морів були буцімто бранцями.

Розташувавшись між зовнішніми лініями великої міжнародної торгівлі, ця земля утворювала жмуток постійних зв'язків та обмежень, майже фортецю і водночас джерело багатств. У всякому разі, саме суходіл створив близькосхідне перехрестя, яке дало Турецькій імперії живе джерело її могутності, особливо після завоювання 1516 р. Сирії, а 1517 р. – Єгипту, що надало завершеності її величі. Щоправда, в цю добу Близький Схід не був більше, як за часів Візантії та перших тріумфів ісламу, світовим перехрестям. З вигодою для Європи відбулося відкриття Америки (1492 р.) та шляху довкола мису Доброї Надії (1498 р.). І якщо Європа, надто зайнята на Заході, не вчинила всіма своїми силами опору Османській імперії, то це тому, що перешкоди для завоювань турецького ісламу виросли мовби самі собою. Він не заволодіє за межами Алжирського регентства Марокко, Ґібралтаром та підступами до Атлантики, він не стане господарем усього

Середземномор'я та не впорається на Сході з Персією – нездоланною перешкодою, яка позбавила його найважливіших позицій щодо Індії та Індійського океану. Ч.Боксер твердив, що битва під Лепанто (7 жовтня 1571 р.), яка поклала край османському пануванню на Середземному морі (яке відкрила три десятки років тому турецька перемога під Превезою 1538 р.), і войовниче піднесення Персії за Аббаса І були головними причинами зупинення турецького просування[308]. Звісно, не слід недооцінювати й португальської присутності, яка кидала виклик ісламу в Індійському океані, бо ця перемога морської *техніки* Європи зробила внесок у те, аби завадити турецькому чудовиську ефективно вийти за межі Перської затоки та Червоного моря.

Отже, близькосхідне перехрестя втратило частину своєї цінності, але до зведення його нанівець було далеко. Дорогоцінна левантинська торгівля, що довго не мала рівних собі, не зупинилася, коли турки захопили Сирію (1516 р.) та Єгипет (1517 р.), і шляхи сусідніх районів Середземного моря не спорожніли. Червоне море й Чорне море (це останнє було для Стамбула таке саме важливе, як "Індії" для Іспанії) й далі були на своїй службі. Здавалося, після 1630 р. відвернення в бік Атлантики прянощів та перцю, які призначалися для Європи, було остаточним; але шовк, а невдовзі кава, наркотики й, нарешті, бавовна та бавовняні тканини, вибивні чи невибивні, перебрали естафету.

До того ж неосяжність, могутність імперії забезпечили їй, беручи до уваги скромні масштаби місцевого споживання, великі надлишки продукції: м'ясної худоби, пшениці, шкіри, коней і навіть текстилю... З іншого боку, Турецька імперія вспадкувала великі міські центри й творіння ісламу. Її буквально всіювали торгові міста зі своїми численними ремісничими цехами. Втім, майже всі міста Сходу вражали мандрівців із Заходу своєю активністю й своїм пожвавленням: Каїр, що був по-своєму столицею, великим паразитичним центром, але й водночас джерелом енергії; Алеппо, розташований у чудовій місцевості посеред родючих земель, обсягом приблизно з Падую, "але без жодного пустирища й перенаселений" ("*ma senza nessun vacuo e popolatissima*")[309]; навіть Розетта, "місто вельми велике, дуже населене й приємно забудоване цегляними будинками, які надто, на два туази*, виступають над вулицею"[310]; Багдад та його пожвавлений центр зі "шістьма чи сімома вулицями... крамниць купців та різних ремісників, вулиць, (які) на ніч зачиняються – одні завдяки брамам, інші – великими залізними ланцюгами"[311]; Тебриз на околицях Персії, місто, "захопливе своєю величиною, своєю торгівлею, численністю своїх мешканців та багатством усього, що потрібне для життя"[312]. Едвард Браун, член Королівського товариства, оцінив Бєлград під час свого відвідання 1669 р. як "значуще, сильне, багатонаселене й велике торгове місто" ("*a large, strong, populous and great trading city*")[313]. Це саме можна було б сказати майже про всі турецькі міста Африки, Азії, Балкан (*де вони були білими містами*, *villes blanches*, на противагу *темному* світові сіл)[314].

Тож як повірити, буцімто всі ці міста, старовинні й помолоділі або нові й подеколи ближчі до західних зразків, розквітли б у Туреччині, яка перебуває в занепаді? Нібито все те, що скрізь розглядається як ознака піднесення, могло б тут бути ознакою розпаду?

Ще більша помилка – зводити економічну історію Турецької імперії тільки до хронології її політичної історії. Ця остання належить до числа найменш надійних, якщо судити про це за ваганнями істориків Туреччини. Для одного з них[315] імперія нібито сягнула свого політичного зеніту від 1550 р., упродовж останніх років правління

---

* Т у а з – старовинна французька міра довжини, дорівнює 1,949 м (*Приміт. ред.*).

Місто Анкара та його базар у XVIII ст. Деталь картини Ж.-Б. Ван Мура, французького художника, який жив у Стамбулі 1699-1737 рр. (Амстердам, Державний музей.)

Сулеймана Пишного (1520 – 1566 рр.); для другого, який заслуговує не меншої довіри[316], занепад буцімто накреслився, починаючи від 1648 р. (отже, на століття пізніше), але ця дата, яка побачила укладення Вестфальського миру й убивство султана Ібрагіма І, все ще більше європейська, ніж турецька. Якщо вже конче треба запропонувати якусь дату, то я б віддав перевагу 1683 р., одразу ж після драматичної облоги Відня (14 липня – 12 листопада 1683 р.), коли в Белґраді султан наказав задушити великого візира Кара Мустафу, нещасливого героя цього заходу[317]. Та жоден політичний рубіж не видається мені цілком прийнятним. Скажімо ще раз: політика не існує поза зв'язком з економікою, і навпаки, але "занепад" османської могутності, коли такий занепад спостерігався, не спричинявся одразу ж до занепаду османської економіки. Хіба ж населення імперії в XVI – XVII ст. сенсаційно не виросло, майже подвоївшись? На Балканах, на думку Йорйо Тадича, "турецький світ" і попит Стамбула створять справжній *національний ринок*[318], принаймні такий, що пришвидшував обміни. Й у XVIII ст. ознаки нового піднесення були помітні.

Справді ж бо, зовсім не безкарно "османи були господарями, з одного боку, всіх середземноморських портів світу ісламу (за винятком марокканських); з другого боку, гаваней, які правили за вихід до Червоного моря чи до Перської затоки"[319], плюс портів Чорного моря, до яких виходила російська торгівля. Великі торгові осі, що перетинали імперію, самі по собі забезпечували їй очевидну згуртованість. Ці осі змішувалися, але зберігались. У XV ст. центр торговельних маршрутів перебував, імовірно, радше в Брусі, місті торгівлі, транзиту, активного ремесла, ніж у Стамбулі, що був тоді незграбною столицею, яку належало перебудувати. Турецький натиск у бік Сирії та Єгипту відтак відсунув центр османської економіки до Алеппо та Александрії єгипетської, створивши в такий спосіб упродовж XVI ст. своєрідний зсув до невигоди для Стамбула та османського простору, який хитнувся на південь. Те, що в XVII ст. центр знову змістився й розташувався в Смірні, – факт відомий, але він не отримав серйозного пояснення. У XVIII ст., як мені здається, відбудеться перенесення центру до Стамбула. Чи можна гадати в світлі цих погано вивчених зсередини епізодів, що османський простір, який конституювався в світ-економіку, пізнав послідовну зміну кількох центрів тяжіння залежно від років та кон'юнктури?

Близько 1750 р., трохи раніше чи трохи пізніше, Стамбул поверне собі економічну першість. Митні тарифи великого міста, повідомлені до Москви 1747 р. для відома, самі по собі не є доказом значущого торгового обігу. Але вони мають ту особливість, що роблять відмінність між товарами, "згаданими в попередньому тарифі", і товарами, доданими 1738 р. та згодом. Переліки ввізних товарів нескінченні: дуже численні текстильні вироби, шибки, дзеркала, папір, олово, цукор, бразильське дерево та кампеш, англійське ячмінне пиво, ртуть, усілякі наркотики, індійське індиґо, кава тощо. В числі нових продуктів – текстиль іншої якості, сукна, шовки, полотно з Франції, Англії, Голландії; сталь, свинець, хутро, вибивні ситці, індиґо із Сан-Домінґо, "християнська кава", – і все це сили-силенної ґатунків. Для вивезення список коротший і перелічує класичні для Константинополя експортні товари: буйволові шкури, шкури "чорного бика", сап'яни, шаґренева шкіра, козяча й верблюжа шерсть, віск; до них додадуться всього кілька статей – тонкі камлоти, шовк або "оброблена козяча шерсть для перук". Отже, дедалі багатоманітніший і розмаїтіший імпорт з далеких країн, особливо з Європи, яка відсилала до Константинополя предмети розкоші й навіть вироби Нового Світу. Зате

мало змін у складі експорту[320]. Широкий французький звіт про левантинську торгівлю потверджує таке враження: "(Французькі) кораблі, – повідомляють нам, – довозять до Константинополя більше товарів, ніж до всіх інших гаваней Леванту. Їхній вантаж складається з сукон, прянощів, цукрових виробів, барвників та різних продовольчих товарів. Вартість сих товарів у Константинополі реалізувати не можна з тієї причини, що французькі комерсанти забирають звідти лише невичинені шкури, саржі й плюші, шкірсировину, вибивні тканини, трохи воску, дерева й шагреневої шкіри. Надлишки капіталів переказують на інші ринки векселями, які французькі негоціанти із Смірни, Алеппо й Сайди подають пашам, яким належить пересилати фінансові вимоги до скарбниці Великого сеньйора"[321]. Тож Константинополь був вексельним ринком, ринком монетного обміну з високими зисками, великим центром споживання. Експорт, навпаки, був активніший на інших левантинських ринках.

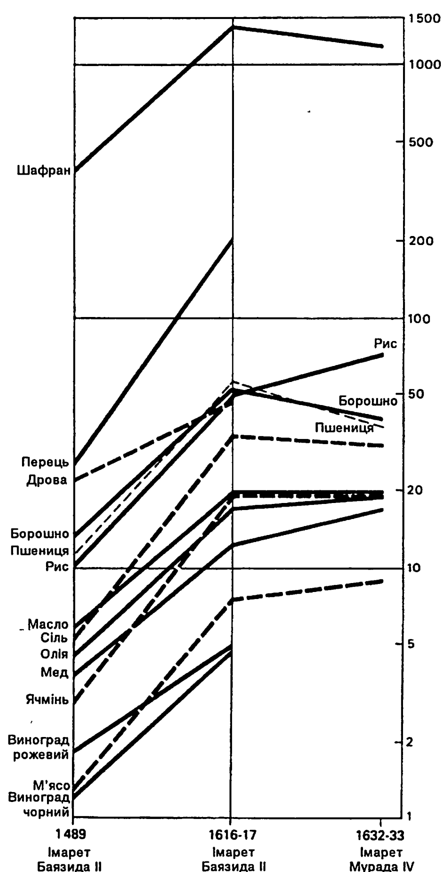
Зупинка в караван-сараї (рукопис із Музею Коррер, Венеція, фонд Чиконья). «Ось відчинений караван-сарай, - пояснює леґенда італійською мовою, - зі своєю перекритою ланцюгами брамою, камінами та вогнем (розпаленим) для вигод мандрівників. Зброю розвішано по стінах, коні подорожніх стоять унизу, під помостами, в середині споруди. Сюди приїздять турки різного статку, як приїздять до наших готелів у християнському світі». (Фото Музею.)

Місце Європи

Та питання, над яким слід замислитися, стосується місця європейської торгівлі в усій масі турецьких обмінів. Ця торгівля часто-густо тільки мимохідь зачіпала османську економіку або ж лише проходила через неї. Справжня економіка турецького простору, найпростіша й сильна, перебувала на рівні землі. Траян Стоянович визначає її гарною назвою "*базарної економіки*" – перекладімо це як "ринкову економіку, що діє довкола міст і реґіональних ярмарків", де обмін, вірний традиційним правилам, залишався, за словами Т.Стояновича, під знаком сумлінності й відкритості. Ще у XVIII ст. кредит тут розвивався погано, за рамками повсюдно активного лихварства, активного навіть у селах. Безперечно, одначе, ми вже живемо не за часів Белона з Мана, який відзначав 1550 р.: "Усі справи в Туреччині робляться за готові гроші. Тож там зовсім нема ні стільки паперів, ні брульярів[322] боргів у кредит, ні поденних записів; і від сусіда до сусіда за всіх роздрібних товарів також не відбувається кредиту, так ніби сі були чужоземці з Німеччини"[323]. Одначе ж така давня ситуація почасти себе пережила, навіть якщо західні купці надавали перекупникам аванси під товари, навіть якщо позитивне сальдо їх продажів у Константинополі дозволяло їм, як ми казали, продавати в Смірні або Алеппо векселі на Константинополь. Загалом зберігався певний архаїзм обміну, однією з ознак якого залишалася бентежна скромність цін порівняно із Західною Європою. В Тебризі 1648 р. "на одне су купували хліба стільки, скільки одна людина може з'їсти за тиждень"[324]. За повідомленням "Ґазетт д'Амстердам" від 13 грудня 1672 р., у Кам'янці, взятому турками, "можна було купити коня за 4 риксдалери, а бика – за два"[325]. 1807 р. Ґардан бачив у Малій Азії довкола Токата "жителів, одягнених як стародавні патріархи й, як вони, гостинних. Вони поспішають запропонувати вам свої будинки й їжу й вельми дивуються, коли їм пропонують гроші"[326].

Справа в тому, що гроші, нерв західної торгівлі, найчастіше тільки перетинали турецький простір. Одна їхня частина потрапляла до зажерливої султанської скарбниці, друга пожвавлювала обміни верхнього торговельного прошарку, а решта широко йшла в напрямі Індійського океану. Захід лише почувався вільніше, користуючись своєю грошовою перевагою на ринках Леванту. Залежно від кон'юнктури він навіть грав на самій монеті, тобто на змінних співвідношеннях між золотом та сріблом або на тому, що віддавалася перевага певним монетам, іспанським срібним реалам, наприклад, а ще більше – золотому венеціанському цехину, який на Леванті завше мав вартість вищу за номінал. Близько 1671 р. керуючий венеціанським Монетним двором (*Zecca*)[327] вказував, що коли у Венеції купуєш золотий цехин за 17 венеціанських лір, а *онґаро* (*ongharo*)[328] – за 16 лір, то, перепродавши їх у Константинополі, отримуєш на першій монеті 17,5% вигоди, а на другій – 12%. Зиск із цехина через кілька років становитиме навіть 20%[329]. Наприкінці XVI ст. було прибутковою торгівлею потайки відсилати турецьке золото до Персії[330]. Й коли Венеція побачила, як скорочуються її торговельні операції на Сході у XVII та XVIII ст., вона й далі стала карбувати цехини, аби сплавляти їх на Левант – спосіб забезпечити разом з істотними прибутками й зворотні надходження, які їй були потрібні.

Достоту так само наприкінці XVIII ст. Марсель більше майже не експортував на Близький Схід товарів, зате вивозив срібні монети, особливо талери Марії-Терезії[331], що карбувалися в Мілані. Для міста це було найліпшим способом утримати своє місце на левантинських ринках.

СВОЄРІДНИЙ ТЕСТ: ЦІНИ В ТУРЕЧЧИНІ ЙШЛИ ЗА КОН'ЮНКТУРОЮ

Цими кількома цифрами, які доводять, що підвищення цін у XVI ст. зачепило й Туреччину, я зобов'язаний Омеру Лютфі Баркану. Імарети – це доброчинні заклади, які годували бідняків та учнів. Наведені ціни в аспрах – номінальні; вони не враховують знецінення аспри.

Архаїчні риси турецької економіки, що збереглися, – чи то не вони спричинилися до її регресу? Ні, поки що залишався жвавий внутрішній ринок, поки що зберігалися військова промисловість, кораблебудування, активне ремесло, значуще текстильне виробництво – скажімо, на Хіосі чи в Брусі – й ще більшою мірою безліч крихітних місцевих ткацьких майстерень, які внаслідок цього надто часто вислизають з-під ретроспективного спостереження. Подиву гідна мандрівка Карло Сонніні[332] на Чорне море наприкінці XVIII ст. відкриває, проте, нескінченний перелік виробів місцевого текстильного промислу. Втім, якщо вірити листу (8 травня 1759 р.) Шарля де Верженна, тогочасного посла в Константинополі[333], всіма імпортованими із Заходу сукнами могли вдягти лише 800 000 чоловік; а імперія налічувала від 20 до 25 млн. жителів. Отже, залишалося широке поле для виробів ремісничих цехів імперії. Завдати їм неприємностей зможе лише розширений продаж товарів з Австрії та Німеччини наприкінці XVIII ст. І як пояснив це Омер Лютфі Баркан[334], тільки вторгнення англійської текстильної продукції одразу ж після промислової революції (XIX ст.) закріпило майже повне їхнє розорення.

Отже, якщо двері османської економіки й було виламано давно, цю економіку ще у XVIII ст. не можна було вважати ні підкореною, ні зовсім маргіналізованою. Турецькі простори добували зі свого власного виробництва засоби споживання для своїх міст.

В'ючні коні та караван верблюдів, що виходять з Анкари. Деталь картини, наведеної на с.420.

Експорт хліба там підлягав, як і в Росії, політичній владі. Звісно, провадилася широка контрабанда збіжжя з вигодою для грецьких моряків з островів Егейського моря. Й у ній брали участь також і деякі великі власники *чифтликів*, але ці *чифтлики*, що утворилися *порівняно* недавно, розвивалися передусім для постачання Стамбула, а не завше задля експорту. Так, наприклад, було з румелійськими *чифтликами*, які виробляли рис[335]. Загалом турецькі ринки забезпечували виконання своїх функцій, спираючись на село та ще й далі ефективну організацію перевезень.

Світ караванів

Справді, турецький простір характеризувався повсюдною присутністю караванів верблюдів. Навіть у балканських країнах, де й далі зберігалося використання транспортів в'ючних коней, наприкінці XVI ст., либонь, відбувалося підкорення верблюдом усього півострова. Тож "левантинські ринки" певною мірою змістилися до самого Спалато (Спліта) в Далмації, і венеціанські *ринкові ґалери* (*galere da mercato*) вдовольнялися тоді перетином Адріатики, замість того щоб діставатися до Сирії[336]. Пам'ять про ці каравани зберігалася ще 1937 р. у жителів Дубровника як романтичний спогад про минуле.

На карті світу діяльність караванів – з двогорбими й одногорбими верблюдами – простягалась від Ґібралтару до Індії та Північного Китаю, від Аравії та Малої Азії до Астрахані та Казані. Простір руху османської економіки був викроєний всередині цього світу, він навіть був його центральною зоною.

Західні мандрівці часто описували ці способи транспортування, маси подорожніх, що скупчувалися, тривалі переходи, під час яких "не зустрінеш, як у Англії, містечок та шинків, де можна щовечора переночувати", стоянки просто неба, у "своєму шатрі, коли це дозволяє пора року", або в ханах та караван-сараях, "збудованих на кошт доброчинності для потреб... усіх, хто проїжджає", у великих спорудах, зручних і недорогих. "Але там також не знаходиш звичайно нічого, крім стін; тож мандрівцям слід потурбуватися про те, аби запастися харчами, питвом, залізними ліжками й кормом для тварин"[337]. Такі караван-сараї, в руїнах або ті, що збереглися, все ще вельми численні на Сході. Позначити їх на карті, як це зробив Альбер Ґабріель[338], означає відновити давню шляхову мережу.

Та якщо європеєць використовував цей рух для перевезення своїх товарів і в разі потреби – для своїх поїздок, то він не мав змоги організувати цей рух самому. Такий рух був монополією ісламу. Якщо західні купці не діставалися далі Алеппо, Дамаска, Каїра, Смірни, то відбувалося це великою мірою тому, що світ караванів від них вислизав, що османська економіка була єдиною господинею цих перевезень, життєво важливих для неї, досить суворо організованих та контрольованих, частих і головне – реґулярних, реґулярніших, ніж зв'язки по морю. Тут спостерігалася цілком очевидна ефективність, що була таємницею незалежності. Якщо перський шовк нелегко було відвернути зі шляхів Середземномор'я, якщо зробити це не вдавалося ні англійцям, ні голландцям, тимчасом як самі голландці блокували перець та прянощі, то це відбувалося тому, що, з одного боку, шовк був предметом караванних перевезень з початкової точки шляху, а перець і прянощі, навпаки, від самого початку були товарами "морськими", які належало вантажити на кораблі. Османська економіка зобов'язана була своєю гнучкістю та своєю енергією цим невтомним караванам, які з усіх напрямів приходили до Стамбула або до Скутарі, що лежить навпроти великого міста, на азійському березі Босфору; цим далеким шляхам, які, сплітаючись у єдиний вузол довкола Ісфахана, пронизували всю територію Ірану й у Лагорі сягали Індії; або ж тим самим караванам, які ходили з Каїра до Абіссинії й довозили дорогоцінний золотий пісок.

Морський простір, що довго зберігався

Турецький морський простір також був добре захищений, оскільки головна частина морських перевезень провадилася каботажним плаванням у морях Леванту та в Чорному морі шляхом своєрідної *місцевої торгівлі* (*country trade*), "з Туреччини до Туреччини".

Християнські корсари з країн Західного Середземномор'я дуже рано стали загрозою для берегів Леванту, тож у кінцевому підсумку каботаж потрапив до рук західних моряків, передусім 50 – 60 французьких кораблів. Але наприкінці XVIII ст. Західно-середземноморське піратство лютувало менше, і каботаж, очевидячки, звільнився від кораблів із Заходу. Може, заслугу цього треба було приписати заміні (вже давній) в османському флоті вітрильників ґалерами й плаванню цього флоту по всьому Архіпелагу[339]. В грудні 1787 р. капуданпаша, який приплив до Стамбула на обшарпаних кораблях, що перебували в поганому стані, вивантажив 25 млн. піастрів, навантажених у Єгипті[340]. Але ж у минулому данину з Єгипту часто-густо перевозили до Константинополя суходільним шляхом з міркувань безпеки. Чи було то початком справжньої зміни? За словами одного французького очевидця, від 1784-го до 1788 р., через півтора

десятка років після Чесми, турецький флот налічував 25 кораблів "понад 60-гарматних", у тому числі чудовий 74-гарматний корабель, "який споруджувати приїздили французькі інженери"[341]. Якщо навіть цей чудовий корабель мав команду з 600 чоловік, "з яких було всього лише вісім матросів, решта ж були людьми, які ніколи не бачили моря", цей флот усе ж таки пересувався, так чи так виконував свої завдання.

Що ж до Чорного моря, то його, либонь, не дуже добре використовували кораблі на службі державця Стамбула, але воно тривалий час залишалось – і це головне! – закритим для кораблів "латинських" країн. 1609 р. після спроби англійців дістатися до Трабзона заборону відновили. Історики, які звинувачують турецький уряд у недбальстві й безтурботності, мали б згадати, що Чорне море, потрібне для постачання Стамбула й для спорядження турецького флоту, аж до кінця XVIII ст. залишалося заповідним полем, яке суворо стереглося. В березні 1765 р. Генрі Ґренвілл писав у звіті англійському урядові: "Турки не поділяють плавання по Чорному морю з жодною нацією, й усіх чужоземців з нього виключено... Чорне море є в буквальному сенсі слова морем-годувальником Константинополя й постачає його майже всім потрібним, і їстівним, і такими продуктами, як хліб, пшениця, ячмінь, просо, сіль, бики, живі барани, ягнята, кури, яйця, свіжі яблука та інші плоди, масло – ще одна вельми важлива стаття, – те масло привозять у великих бурдюках з буйволової шкіри; воно прогіркле, змішане з баранячим лоєм і дуже погане, але турки... залюбки віддають йому перевагу... перед найліпшим маслом, англійським чи голландським. Привозять також свинячий смалець, вельми дешеві свічки, вовну, бичачі, коров'ячі й буйволові шкури, як прісносухі, так і мокросолоні... жовтий віск і мед (турки його споживають як цукор)... багато поташу, точильного каміння... коноплі, залізо, сталь, мідь, будівельне дерево, дрова, вугілля... ікру, рибу сушену й солону" плюс до цього рабів, що їх постачали переважно татари. В протилежному напрямі рухались товари, що зберігалися на складах у Стамбулі й призначалися для Росії, для Персії, Кавказу або придунайських країн: бавовна в паках, ладан, вино, помаранчі, цитрини, сухі плоди Архіпелагу, турецькі або ввезені з християнського світу текстильні вироби. Проте заборонялося вивозити каву й рис, "аби в Константинополі панував достаток"[342].

Цей величезний ринок функціонував з допомогою найпростіших засобів: на суходолі то були дерев'яні вози "без будь-якого заліза", тобто з некованими колісьми, – ламкі, нездатні нести важкі вантажі, запряжені буйволами, набагато сильнішими, ніж воли, але вкрай повільними; на морі – якась тисяча кораблів, але переважно – невеликі човни з двома скісними вітрилами (які фахівці називають заячими вухами) або невеликі кораблики (*саїки*), які часто потопали в цьому бурхливому морі, щедрому на шторми. Тільки кораблі, на які вантажили чи то хліб, чи то дрова, мали три щогли, численні команди, бо часто доводилося тягти корабель линвою, а для завантаження дровами екіпаж, спущений на берег, мав рубати дерева, випалювати вугілля[343]. Звичайно казали, що коли з таких плавань по Чорному морю повертався один корабель з трьох, купець виявлявся з прибутком; що якби Константинополь, місто дерев'яне, щороку згоряв у пожежі дотла, то Чорне море постачало б удосталь дерева, аби його щоразу відновлювати. "Нема потреби казати, що це перебільшення", – писав Ґренвілл[344].

За таких умов вихід росіян до Чорного моря, відкриття Проток 1774 р.[345], а особливо після 1784 р.[346], і поява перших венеціанських, французьких чи російських кораблів становили серйозний удар по османській величі та по рівновазі величезного Стамбула. Але нові торговельні маршрути наберуть важливого значення тільки з масовим

експортом російської пшениці, вирощеної на Україні, в перші десятиліття XIX ст., однією з великих подій європейської історії, хоч її і рідко визнають[347].

У Червоному морі, цьому другому "Середземномор'ї", яке майже цілком оточувала Турецька імперія, становище було водночас і ліпше, і гірше, ніж у Чорному морі. Туреччина забезпечила собі контроль за ним 1538 – 1546 рр., коли вона закріпила свої позиції в Адені. А ще раніше, усвідомлюючи торговельне, стратегічне, політичне й релігійне значення Червоного моря, вона заволоділа Меккою та "святими місцями" ісламу. Червоне море, священне море мусульман, заборонене для християн, надовго залишиться під єдиним володарюванням ісламу, головним шляхом кораблів, навантажених перцем та прянощами, що призначалися для Каїра, Александрії й Середземномор'я. Проте, либонь, близько 1630 р. голландцям удалося відвернути в бік мису Доброї Надії шлях, яким довозилися весь перець і всі прянощі Далекого Сходу до Європи. Тож уздовж цього морського коридора, що мав міжнародне значення, успіх османів було зведено нанівець куди раніше, ніж у Чорному морі.

Одначе зміна шляху прянощів не спричинилася до закриття Червоного моря. Важка Баб-ель-Мандебська протока щороку бачила сотні кораблів та довгих човнів (*germes*), що проходили по ній. Ці кораблі везли на південь рис, єгипетський біб, європейські товари, що накопичувалися на складах, які тримали в Суеці, мабуть, безтурботні каїрські купці. Й щороку караван з 7 – 8 кораблів (у їхньому числі й так званий "царський" корабель), що пливли, безперечно, від імені Великого турка, довозив 400 000 піастрів і 50 000 золотих цехинів, які звичайно йшли транзитом до Мохи й Адена, тимчасом як по суходолу караван, який ходив з Алеппо до Суеца, обходячи Мекку, доправляв приблизно таку саму суму, цього разу – з перевагою золотих монет. На думку одного сучасного історика, "зв'язок по Червоному морю залишався вельми важливим каналом у потоці коштовних металів Нового Світу до Індії й далі, на Схід"[348]. І так було набагато пізніше XVI ст. Отже, саме на шляхах меккських караванів набували максимальної цінності венеціанські цехини й іспанські піастри[349], які супроводжували європейські та середземноморські товари, сукна й корали. Навіть у 70-і роки XVIII ст. червономорська торгівля, що перебувала передусім у руках індійських купців, забезпечувала значущу, вирішальну частку постачання золотом та сріблом Сурата. Ми маємо численні докази того. 1778 – 1779 рр. один індійський корабель привіз з Мохи 300 000 рупій золотом, 400 000 сріблом плюс 100 000 перлинами; інший корабель привіз 500 000 рупій золотом та сріблом. Історик Середземномор'я відчуває подив, відкриваючи наприкінці XVIII ст. ситуацію, яка була вже в XVI ст.: золота й срібна монета, найвишуканіший із всіх товарів, і далі надходила до Індійського океану найкоротшим шляхом[350]. Може, і найнадійнішим?

У протилежному напрямі рушієм обмінів дедалі більше ставала кава Південної Аравії. Моха була кавовим центром і разом з Джиддою стала величезним портом Червоного моря. Туди приходили кораблі з Індійського океану з купцями та товарами з усього Далекого Сходу. Природно, тут фігурували прянощі. Щоправда, один звіт від травня 1770 р. повторював, що "приправи й прянощі" по Червоному морю перестали йти транзитом "цілком близько 1630 р."[351]. Це не перешкоджало щороку десяткові кораблів, які вирушали з Індійського океану, з Калікута, Сурата чи Масуліпатама, або ще якомусь португальському кораблеві, який знімався з кітви в Ґоа, приходити до Мохи навантаженим перцем, корицею, мускатним горіхом чи гвоздикою. І ці прянощі супроводжували вантажі кави, дедалі більші, що надходили до Джидди та Суеца.

Чи слід вважати, що вони не йшли далі? В Каїрі, на ринку, якому французи віддавали перевагу перед Александрією чи Розеттою й де налічувалося тридцять французьких неґоціантів, "... число індійських купців, – пояснював один із французьких купців, – необмежене в (торгівлі) кавою, ладаном, гуміарабіком, алое всіх видів, александрійським листям, тамариндом, шафраном, миррою, страусовими перами, всіляким полотном, бавовною, тканиною та порцеляновими виробами"[352]. В списку нема прянощів – це факт. Але Червоне море спізнало нового розквіту завдяки каві, товарові, що зробився "царським". Перевезена через Александрію чи Розетту кава швидше доходила до клієнтів турецьких та європейських, ніж у трюмах великих кораблів Ост-Індських компаній, які, одначе ж, на зворотному шляху часто робили гак, заходячи до Мохи. Практично вільне місто, господаря вільного ринку, місце оновлення левантинської торгівлі, Моху відвідували численні кораблі з Індійського океану. Незважаючи на те, що твердять нинішні історики та документи минулого, ми йдемо на парі, що якась кількість перцю та прянощів потрапляла до Середземномор'я ще через Джидду.

В усякому разі, Суец, Єгипет і Червоне море знову запалювали прагнення європейців. І в Константинополі та в Каїрі йшли запеклі чвари між французами та англійцями[353]. Хто у Франції і навіть за її межами не мріяв прокопати Суецький канал? У недатованій пам'ятній записці було передбачено все: "Треба було б розквартирувати працівників, (які копали б) канал, у бараках, які замикаються ввечері задля безпеки. А для того щоб сі працівники могли впізнаватися в будь-якому разі, було б розважливо всіх їх – чоловіків, жінок та дітей – вдягти одноманітно: плащ червоної барви, білий тюрбан, коротко підстрижене волосся"[354]. Французький посол пан де Ла Е прохав у Великого турка дозволу на вільне плавання по Червоному морю "й навіть на створення там поселень"[355]. Марно. Але обережна й наполеглива англійська Ост-Індська компанія була заклопотана можливим відновленням давнього шляху через Левант. 1786 р. вона призначила аґента до Каїра[356]. Того самого року французький полковник Едуар Дийон з благословення єгипетських "беїв" вирушив у експедицію, аби розвідати можливе "відкриття сполучень з великою Індією по Червоному морю та Суецькому перешийку"[357]. Симолін, посол Катерини II у Парижі, повідомляв про це імператриці. "Наскільки я знаю сього емісара, – додавав він, – він видається вельми обмеженим у своїх поглядах та знаннях". Отже, багато галасу даремно? В усякому разі, доведеться чекати ще століття, до 1869 р., аби копання Суецького каналу й відновлення старого середземноморського шляху до Індії стало реальністю.

Купці на службі турків

Економічну імперію, якою була Турецька імперія, захищала тьма-тьмуща купців, які обмежували проникнення людей із Заходу, протидіяли йому. На Леванті Франція марсельців – це були, либонь, 40 "контор", тобто штаб щонайбільше з 150 – 200 чоловік; і так само було з іншими "націями" в левантинських "гаванях" (*Echelles*). День у день оборудки забезпечували купці арабські, вірменські, єврейські, грецькі (під цією останньою назвою слід розуміти, крім справжніх греків, і румунів, македонців, болгар, сербів) і навіть турки, хоч цих останніх вельми слабко спокушувала комерційна кар'єра. Скрізь кишіли мандрівні торговці, продавці вроздріб, крамарі в тісних крамничках, комісіонери, вихідці з різних географічних та етнічних середовищ і різного соціального становища. Відкупники податків, великі купці, справжні неґоціанти, здатні позичати гроші урядові,

Вигляд площі та фонтану Топхане в Стамбулі. (Фото Національної бібліотеки.)

не примушували себе просити. Ярмарки, величезні скупчення людей, де провадилися справи на мільйони піастрів, організовували безперервні потоки людей, товарів, в'ючних тварин.

На такому активному внутрішньому ринку, де людей була сила-силенна, західний купець не мав свободи рук. Він мав доступ на певні *ринки* – Модон, Волос, Салоніки, Стамбул, Смірна, Алеппо, Александрія, Каїр... Але згідно зі старовинною моделлю левантинської торгівлі жоден з таких ринків не зводив до взаємостосунків венеціанського чи голландського, французького чи англійського купця навіть з останнім у ланцюзі перекупників. Західні купці діяли тільки через посередників чи то єврейських, чи то вірменських, "з яких не слід спускати очей".

І навіть більше, східні купці не віддавали до рук європейців експортну торгівлю із Заходом. Від XVI ст. вони прилаштувалися в італійських містах на Адріатиці. 1514 р. Анкона надала привілеї грекам з Валони, із затоки Арта й з Яніни; її *Борошняний двір* (*palatio della farina*) зробився *Двором турецьких купців та інших мусульман* (*Fondaco dei mercanti turchi et altri musulmani*). Водночас з ними сюди проникали європейські купці. Наприкінці століття сталася навала східних купців на Венецію, Феррару, Анкону, навіть на Пезаро[358], на Неаполь та ярмарки Південної Італії. Ймовірно, що найбільший

інтерес для нас становлять грецькі купці та мореплавці, контрабандисти чи приватні торговці, принагідно й пірати – вихідці з островів, які практично не мають орної землі, приречені на розсіювання. Через два століття, в жовтні 1787 р., російський консул у Мессині відзначав проходження через протоку щороку "шістдесяти й більше... (грецьких) кораблів, що вирушають до Неаполя, Ліворно, Марселя та до інших гаваней Середземного моря"[359]. Коли тривала криза, пов'язана з Французькою революцією та Імперією (1793 – 1815 рр.), знищить французьку левантинську торгівлю, вивільнене місце посядуть грецькі купці та мореплавці. До того ж цей успіх відіграв свою ролю в зародженні близької незалежності самої Греції.

Менш ефектна, але не менш цікава була в XVII ст. *діаспора* "православних" купців у всіх землях, відданих Габсбурґам за Бєлградською угодою 1739 р., яка перенесла кордон Австрії та Угорщини до Сави й Дунаю. Віденський уряд намагався колонізувати завойовані території: села заселялися наново, виникали міста, ще незначні, й грецькі купці завойовували цей новий простір. У своєму ривку вони долали його кордони. Їх зустрічаєш по всій Європі, на лейпцизьких ярмарках, де вони користувалися вигодами кредиту, який пропонував Амстердам, зустрічаєш їх навіть у Росії, навіть, як ми уже зазначали, в Сибіру[360].

Занепад економічний і занепад політичний

Саме собою виникає запитання: чи були ці купці чужоземцями в середині Турецької імперії? Чи були вони творцями виживання турецької економіки, як це вважаю я, чи пацюками, ладними будь-коли втекти з корабля? Це запитання повертає нас до проблеми, яка викликає роздратування, турецького занепаду, проблеми, яка, на жаль, не отримала розв'язання.

На мій погляд, відвертий занепад Турецької імперії настане тільки з першими роками XIX ст. Якби треба було запропонувати точніші дати, ми обрали б 1800 р. для Балканського півострова – найпожвавленішої зони імперії, тієї, що постачала основну частину збройних сил та податків, але й піддавалася найбільшій загрозі; для Єгипту та Леванту – либонь, першу чверть XIX ст.; для Анатолії – десь близько 1830 р. Такі висновки чудової, але водночас і вартої критики статті Анрі Ісламоґлу та Чаґлара Гідера[361]. Якщо ці дати обґрунтовані, то просування європейського світу-економіки (яке водночас погіршувало й перебудовувало) розвивалося поступово від найпожвавленішого реґіону – Балкан – до реґіонів з меншою життєвою енергією – Єгипту та Леванту, – й завершиться найменш розвиненим і, отже, найменш чутливим до процесу реґіоном – Анатолією.

Залишалося б дізнатись, була чи не була перша третина XIX ст. періодом, коли процес занепаду Османської імперії пришвидшився в політичному плані. Це небезпечне слово "занепад", яке надто часто не сходить з уст фахівців із османської Туреччини, залучає до гри стільки чинників, що все заплутує під приводом пояснення всього. Безперечно, якби спільна діяльність Австрії, Росії, Персії та в якийсь момент Венеції могла отримати повний розвиток, то поділ Туреччини, аналогічний поділові Польщі, мабуть, виявився б можливим. Та Туреччина була організмом куди міцнішим, ніж Польська республіка. Й був перепочинок у добу революційних та імператорських війн, щоправда, з ризикованою інтермедією у вигляді Єгипетської експедиції.

Нам кажуть, буцімто слабкістю, яка занапастила Туреччину, була її немічність у оволодінні військовою технікою Європи. В усякому разі, цей неуспіх стає цілком виразним тільки при ретроспективному погляді. Симолін, посол Катерини II у Версалі, в березні 1785 р. протестував проти безперервних відсилань французьких офіцерів до Туреччини[362], і Верженн відповів йому, що йдеться про "надто малі кошти", аби через це непокоїтися. То була відповідь дипломата, але якщо російський уряд непокоївся, то тому, що він не настільки був певен у своїй перевазі над турками, як про це нам повідомляють історики. 5 червня 1770 р. біля Чесми навпроти острова Хіос флот Орлова спалив усі турецькі фрегати, які надто високо сиділи на воді й були ідеальними мішенями для ядер та брандскугелів[363]. Та російський флот був укомплектований англійськими офіцерами, і відтак він виявився неспроможним висадити свої війська. Турецька артилерія була поганенька, це було очевидно, але для мислячих росіян, таких, як Семен Воронцов, було ясно, що й їхня артилерія була не ліпшою. Лихо чи лиха, які підривали Туреччину, були водночас різноманітні: державі більше не корились; ті, хто на неї працював, отримували зарплатню за старими ставками, тимчасом як вартість життя зростала: вони "компенсували себе казнокрадством"; грошова маса була, ймовірно, недостатньою, в усякому разі, економіка мобілізувалася погано. Але ж проводити реформи, боронитися й водночас перебудовувати армію та флот – це була робота, розрахована на тривалий час, яка вимагала б більших витрат, співвіднесених з обсягами такого ваговитого масиву.

У лютому 1783 р. новий великий візир не помилявся з цього приводу. Першою його ухвалою було: "Повернути до лона імперії володіння Великого турка, відчужені під час останньої війни за правління султана Мустафи. Це дало б 50 млн. піастрів вигоди для уряду. Але сі відчужені володіння нині перебувають у руках найповажніших і найбагатших осіб імперії, які використовують увесь свій уплив, аби приректи сей проект на неуспіх, у султана ж відсутня будь-яка твердість"[364]. Ця інформація, що надійшла з Константинополя й яку передав далі неаполітанський консул у Гаазі, близька до міркувань, які нещодавно висловлював Мішель Морино з приводу обмеженості сум, які підлягали оподаткуванню: "З настанням невдач фінансові потреби (Османської) імперії зростали, фіскальний натиск на населення ставав дедалі більшим, а якщо це населення для отримання піастрів, потрібних для сплати повинностей, не мало майже нічого, крім свого продажу за кордоном, воно поквапом "збувало" ("*bazardent*") свої товари. Ми тут недалекі від спотворення торговельного балансу, про яке нагадували в застосуванні до Китаю в XX ст."[365].

У такому світі, який перебував у важкому становищі, похоронним подзвоном пролунає тріумфальний вступ до нього індустріалізованої, рухливої й невситимої Європи, яка просувалася вперед, не завше це усвідомлюючи. Треба було б іще раз звернутися до хронології, що пропонувалася, не покладаючись на висловлювання сучасників, бо Європа XVIII ст. вже починала легко впадати в пиху. 1731 р. один автор, який не заслуговує безсмертя, писав: "Проти сієї нації (Османської імперії), яка не дотримується жодної дисципліни, жодних правил у своїх боях, потрібен тільки щасливий момент, аби прогнати її (я гадаю, з Європи), як отару баранів"[366]. Через двадцять п'ять років рицар Ґудар не бачив більше навіть потреби в "щасливому моменті": "Треба тільки домовитися щодо спадщини Турка, – пише він, – і говорити про сю імперію більше не доведеться"[367]. Яка абсурдна претензія! В кінцевому підсумку саме промислова революція подолає імперію, якій виявилося замало своєї енергії, аби визволитися від своїх архаїчних рис та важкої спадщини.

НАЙШИРШИЙ ІЗ СВІТІВ-ЕКОНОМІК: ДАЛЕКИЙ СХІД

Далекий Схід[368], узятий загалом, – це три величезні світи-економіки: світ ісламу, який спирався (в бік Індійського океану) на Червоне море та Перську затоку й контролював нескінченний ланцюг пустель, що пронизують масив Азійського континенту від Аравії до Китаю; Індія, яка ширила свій уплив на весь Індійський океан як на захід, так і на схід від мису Коморин; Китай, водночас суходільний (він вимальовувався аж до самого серця Азії) та морський (він панував над околичними морями Тихого океану та над країнами, що їх омивають). І так було завше.

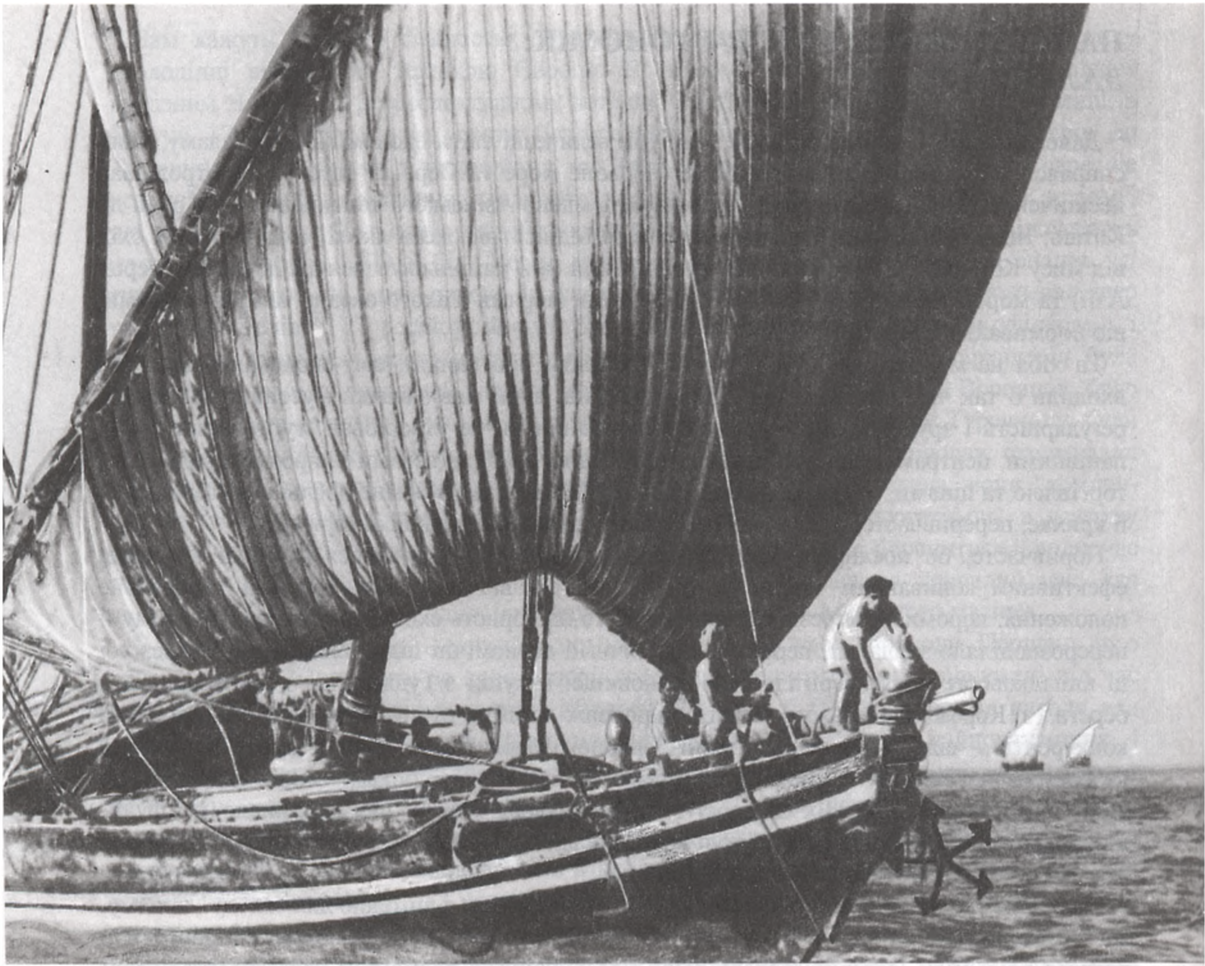
Та хіба не можна для XV – XVIII ст. говорити про єдиний світ-економіку, до якого входили б так чи інакше всі три? Далекий Схід, який мав завдяки мусонам та пасатам регулярність і зручність сполучень, утворював він чи не утворював згуртований світ з панівними центрами, що змінювали один одного, зі зв'язками широкого радіуса, з торгівлею та цінами, зчепленими одна з одною? Саме таке взаємне поєднання, ґрандіозне й крихке, переривчасте, й становить справжній сюжет подальших сторінок.

Поривчасте, бо поєднання цих безмежних просторів відбувалося з більш чи менш ефективним коливанням терезів у той чи той бік від Індії, яка посідала центральне положення: коромисло терезів переважувало то на користь сходу, то на користь заходу й перерозподіляло завдання, перевагу, політичні й економічні піднесення. Проте через усі ці випадковості Індія зберігала своє становище: її купці з Ґуджарата, з Малабарського берега, з Коромандельського берега впродовж століть отримували гору над юрмою конкурентів – над арабськими купцями Червоного моря, перськими купцями з іранського узбережжя й Перської затоки, китайськими купцями, завсідниками морів Індонезії, де вони прищепили тип своїх джонок. Але траплялося також, що коромисло не функціонувало або ж розладнувалося; тоді колоазійський простір виказував схильність більш, ніж звичайно, дробитися на автономні реґіони.

Головним у такій спрощеній схемі був подвійний рух, то з вигодою для заходу – ісламу, то з вигодою для сходу – Китаю. Будь-який натиск двох цих економік, з одного й з другого боку Індії, спричинявся до рухів надзвичайного розмаху й часто багатовікової тривалості. Якщо шалька терезів схилялася на користь заходу, мореплавці з Червоного моря й (або) Перської затоки заповнювали Індійський океан, перетинали його весь і з'являлися, як то було у VIII ст., перед Кантоном – Ханфу арабських географів[369]. Якщо виходив за свої межі завше стриманий Китай, то моряки з його південних берегів діставались до Індонезії, якої ніколи не випускали з уваги, і до так званої "другої" Індії, на схід від мису Коморин... І ніщо їм не завадило б піти далі.

Впродовж тисячоліття, що передувало XV ст., історія була тільки монотонним повторенням: з'являлася пожвавлена гавань, утверджувалась на берегах Червоного моря, її змінювала інша, сусідня, ідентична попередній. Достоту так само змінювали один одного порти на берегах Перської затоки, вздовж берегів Індії; те саме відбувалося серед островів та півостровів Індонезії; морські зони також змінювали одна одну. Хай так, але від зміни до зміни історія в основі залишалася однією й тією самою.

Початок XV ст., яким відкривається ця праця, був позначений відновленням Китаю, що його династія Мін визволила від монголів (починаючи від 1368 р.), і разючого розмаху морською експансією – подією, яку часто заперечують і яка й далі залишається таємничою в наших очах – як у своєму зародженні, так і у своєму зупиненні близько

Транспортний корабель арабського типу, сфотографований нині в порту Бомбея. Кораблі такого типу й далі зв'язують Індію з берегами Аравії та Червоним морем. (Фото Ф.Куїлічі.)

1435 р.[370]. Експансія китайських джонок, що діставалися до Цейлону, Ормуза й навіть до африканського Берега Зинджей[371], витіснила (принаймні похитнула) мусульманську торгівлю. Надалі чутнішим буде голос сходу, а не центру чи заходу. Й це був саме той момент, коли, як я спробую припустити, центр величезного надсвіту-економіки стабілізується в Індонезії, там, де пожвавляться такі міста, як Бантам, Ачех, Малакка, а набагато пізніше – Батавія та Маніла.

Може видатися абсурдним приписувати таку ролю цим індонезійським містам, які напевне не були надто великими. Але Труа, Провен, Бар-сюр-Об, Ланьї також були за часів ярмарків Шампані дуже невеликими містами; одначе ж, бувши розташовані в привілейованому місці, де неодмінно перетиналися шляхи з Італії до Фландрії, вони утвердили себе як центр вельми великого торгового цілого. Хіба не таким було довгі роки саме розташування індонезійського перехрестя, його торгових ярмарків, що тривали місяцями в очікуванні зміни напряму мусону, що дозволило б купцям повернутися до

Величезна дельта Ґанґу, яку намалював для Ост-Індської компанії Джон Торнтон на початку XVIII ст. (Фото Національної бібліотеки.)

пунктів їхнього вирушення? Можливо навіть, що ці індійські міста, як і торгові міста Європи середніх віків, черпали користь з того факту, що вони не були жорстко залучені до надто могутніх політичних утворень. Незважаючи на царів чи "султанів", які ними керували й підтримували в них порядок, то були міста майже автономні: бувши відкритими назовні, вони орієнтувалися з волі торговельних потоків. Тож коли Корнеліус Гаутман, випадково чи за попереднім розрахунком, приїхав 1595 р. до Бантама, він з самого початку опинився в комплексному центрі Далекого Сходу. Він улучив у десятку.

Врешті-решт; чи розважливо мені, історикові, намагатися зібрати в одне ціле недостатньо розвідані дослідниками шматочки історії? Це правда, що вони ще погано відомі, але ліпше, ніж учора. Правда й те, що стерся свого часу виведений на перший план Я.К.Ван Люром[372] старовинний образ цих азіатів, чудових торговців на рознос, які переносили у своєму вбогому багажі товари високої цінності з малим обсягом: прянощі, перець, перли, запахуще зілля, наркотики, алмази... Реальність була вельми відмінна від цього. Ми раз по раз натраплятимемо від Єгипту до Японії на капіталістів, отримувачів рент з великої торгівлі, великих купців, тисячі виконавців, комісіонерів, маклерів, міняйлів, банкірів. І з погляду знарядь, можливостей або ґарантій обміну жодне з цих купецьких угруповань не поступалося перед своїми побратимами на Заході. В Індії та за її межами купці – *таміли*[373], *бенґали*, *ґуджарати* – утворювали вузькі асоціації, і їхні

справи, їхні контракти переходили від однієї групи до іншої, як у Європі від флорентийців до жителів Лукки та ґенуезців, або до німців з Південної Німеччини, або до англійців... З часів середньовіччя в Каїрі, в Адені та в портах Перської затоки були навіть "царі купців"[374].

Так дедалі виразніше постає перед нами "мережа морських торговельних операцій, зіставних за їхнім розмаїттям та за їхнім обсягом з торгівлею Середземномор'я або північних та приатлантичних морів Європи"[375]. Тут усе перемішувалося, все було: предмети розкоші й пересічні товари, шовк, прянощі, перець, золото, срібло, коштовне каміння, перли, опій, кава, рис, індиго, бавовна, селітра, тикове дерево (для кораблебудування), перські коні, цейлонські слони, залізо, сталь, мідь, олово, феєричні тканини для можновладців та грубе полотно для селян островів прянощів або для негрів Мономотапи...[376] Торгівля "з Індії до Індії" провадилася задовго до появи європейців, бо продукція, яка доповнювала одна одну, взаємно вабила, компенсувала одна одну; в далекосхідних морях така продукція надихала безупинні кругообіги, схожі на кругообіги європейських морів.

Четвертий світ-економіка

Три світи-економіки – це вже забагато. З вторгненням європейців до них прилучився четвертий, той, який можна занести до активу португальців, голландців, французів та інших. Прихід Васко да Ґами до Калікута 27 травня 1498 р. відчинив їм двері. Та цим європейцям було не до снаги вмить увійти до незнайомого світу, який їм доводилося відкривати, незважаючи на сенсаційні повідомлення деяких західних мандрівців, їхніх славетних попередників. Азія залишиться для європейців якоюсь іншою планетою, що збиватиме їх з пантелику: інші рослини, інші тварини[377], інші люди, інші цивілізації, інші релігії, інші форми суспільства, інші форми власності[378]. Тут усе набувало нового вигляду. Навіть річки там не були схожі на європейські водяні потоки. Те, що на Заході було просторовою величчю, ставало просторовою неосяжністю. Міста поставали як величезні скупчення народів. Дивні цивілізації, дивні суспільства, дивні міста!

І до цих далеких країн діставалися після місяців важкого плавання. Четвертий світ-економіка виявлявся тут часто-густо авантюрним за межами розважливого. Близькосхідні бази (що їх християнин колись, у добу хрестових походів, намагався захопити) давали мусульманським державам та купцям можливість утручатися в справи Індійського океану на свій розсуд та з позиції сили. Тим часом як європейські кораблі довозили тільки сміховинні континґенти порівняно з числом та обсягами суспільств і територій Азії. Ніколи, навіть за часів своїх найблискучіших успіхів, Європа не матиме так далеко від свого дому переваги кількості. Португальців було в XVI ст. щонайбільше 10 000 від Ормуза до Макао й Наґасакі[379]. Тривалий час будуть нечисленними й англійці, незважаючи на ранній розмах їхніх успіхів: близько 1700 р. в Мадрасі було 114 англійських "цивільних осіб", у Бомбеї їх було 700 – 800, у Калькутті – 1200 душ[380]. Французький пост Мае, щоправда з числа найдругорядніших, налічував у вересні 1777 р. 114 європейців та 216 сипаїв[381]. Близько 1805 р. в усій Індії "було не більш як 31 000 англійців", тобто крихітний гурт, навіть якщо він і був здатний панувати над величезною країною[382]. Наприкінці XVIII ст. голландська Ост-Індська компанія налічувала в метрополії й на Далекому Сході щонайбільше 150 000 чоловік[383]. Навіть якщо припустити, що за морем служило набагато менше половини їх, то це був рекорд. Додаймо, що

властиво європейські війська за часів Дюплекса й Клайва були крихітними за чисельністю.

Різниця між очевидними засобами та наслідками європейського завоювання впадає в око. "Випадковий поворот або подув громадської думки, – писав 1812 р. один американець французького походження, – могли б розчинити англійську владу в Індії"[384]. Через двадцять років, 1832 р., Віктор Жакмон повторив і підкреслив ту саму думку: "На цій дивній фабриці англійської могутності в Індії все штучне, анормальне, виняткове"[385]. Слово "штучне" не зневажливе, "штучність" означала також інтелект, тут це означало успіх. Жменька європейців накидала свою владу не самій тільки Індії, а й усьому Далекому Сходу. Вони не мали б домогтися успіху, одначе вони його домоглися.

Індія, завойована самою Індією

Передусім європеєць ніколи не був сам. Довкола нього впадали тисячі рабів, служників, помічників, компаньйонів, працівників, у сто, в тисячу разів численніші, ніж ті, які ще не стали господарями. Так, європейські кораблі, що займалися *місцевою торгівлею* (*country trade*), з часів португальців мали змішані команди, де більшість становили місцеві моряки. Навіть кораблі, які плавали на Філіппіни, використовували "мало іспанців, але багато малайців, індусів, метисів-філіппінців"[386]. Корабель, який 1625 р. віз отця Лас Кортеса з Маніли до Макао й який, не дійшовши до мети, зазнав катастрофи біля кантонського узбережжя, налічував у своєму екіпажі не менше 37 ласкарів[387]. Коли в липні 1690 р. французький флот під командуванням небожа Дюкена захопив голландський транспорт "Монфор де Батавіа" на широті Цейлону, серед здобичі фігурували "двоє ласкарів, або чорних рабів, які були жахливі. Сі сердеги радше б дали себе заморити голодом, ніж доторкнулися б до того, чого торкався (розумій: приготував) християнин"[388].

Цілком так само ті армії, що їх Компанії врешті-решт стануть утримувати, здебільшого будуть складатися з тубільців. Близько 1763 р. у Батавії на 1000 – 1200 європейських солдатів "усіх націй" припадало від 9 до 10 тис. малайських допоміжних військ плюс 2000 солдатів-китайців[389]. Хто зміг відкрити в Індії (та чи й треба було відкривати?) для європейців чудове й просте розв'язання у вигляді найму сипаїв, тобто засіб завоювати Індію *разом* з індійцями та *руками* індійців? Чи був це Франсуа Мартен[390], чи був це Дюплекс? Чи англійці, з приводу яких один сучасник (але, зрозуміла річ, француз) твердив, що вони "набирають (сипаїв), наслідуючи пана Дюплекса"?[391]

Достоту так само люди Далекого Сходу були присутні в самісінькому серці торговельних підприємств. Тисячі тубільних посередників обсідали людину з Європи, накидали їй свої послуги – від єгипетських маврів та повсюдних вірмен до банія, євреїв Мохи та кантонських, амойських і бантамських китайців; і не слід забувати *гуджаратців*, або торговців Коромандельського берега, або яванців – зубастих помічників, які буквально оточували португальців під час їхніх перших уторгнень на острови прянощів. Та хіба ж це не логічно? 1641 р. у Кандагарі, куди занесла Манрике його пристрасть до подорожей, один купець-індус, який прийняв нашого іспанця за португальця, запропонував йому свої послуги, "бо, – пояснював він йому, – оскільки люди вашої нації не говорять мовою сієї країни, ви неодмінно зіткнетесь із труднощами, якщо не знайдете нікого, хто б вами керував..."[392] Допомога, співробітництво, змова, співіснування, симбіоз – усе це ставало потрібним з плином днів, і місцевий купець, спритний, вкрай ощадливий, який удоволь-

няється в своїх тривалих поїздках дещицею рису, був так само невикорінний, як пирій. До того ж у Сураті службовці (*servants*) англійської Компанії мало не з самого початку порозумілися з великими кредиторами цього ринку, які позичали гроші на ризиковані заходи. І скільки разів різні англійські факторії – що Мадрас, що форт Вільям – з дозволу лондонських директорів позичали гроші в купців Індії! 1720 р.[393], під час кризи з браком дзвінкої монети, яка лютувала в Англії в момент скандалу з Компанією Південних морів (*South Sea Buble*), Ост-Індська компанія, аби мати готові гроші, зробила позику в Індії й від цього чудово почувалася, оскільки виплуталася з лиха так само швидко, як і потрапила до нього. 1726 р., коли французька Ост-Індська компанія почала отямлюватися, вона утрималася від того, щоб знову зав'язати справи в Сураті, де заборгувала кругленьку суму в чотири мільйони рупій[394].

Отже, неможливо було звільнитися від цих працівників, потрібних тією самою мірою, якою вони посідали поле діяльності й створювали багатство. Один звіт від 1733 р. повідомляв, що Пондишері не стане квітучим ринком, "якщо не буде знайдено спосіб привернути туди негоціантів, які зможуть провадити торгівлю самі по собі"[395]. Звісно ж, негоціантів, хоч би звідки вони взялися, й особливо індійських. Утім, хіба можна було б збудувати Бомбей без парсів та банія? Чим би був Мадрас без вірмен? Англійці без упину використовували місцевих купців та банкірів у Бенгалії, як і в решті Індії. Й тільки коли британське панування в Бенгалії було цілком забезпечене, тубільні капіталісти Калькутти були грубо усунені з найзисковніших сфер діяльності (банки, зовнішня торгівля) й мусили обрати цінності-сховки [землю, лихварство, збір податків або навіть, близько 1793 р., купівлю "переважної більшості зобов'язань (*obligations*) британської Ост-Індської компанії"][396]. Та водночас у Бомбеї, який усе ще належало збудувати, англійці остерігались усувати купців-парсів, гуджаратців та мусульман, які збивали там величезні багатства на зовнішній торгівлі й як власники торговельного флоту (аж до налагодження близько 1850 р. пароплавного сполучення)[397]. Врешті-решт, незважаючи на кілька спроб, англійський банк не зможе домогтися повного зникнення гунді (*hundi*) – векселя індійських міняйлів – сарафів, ознаки свободи дій, яку ці останні мали, та іншої банківської організації, з якої англійці, перш ніж спробувати її усунути, тривалий час черпали зиск.

Золото й срібло, сила чи слабкість?

Нам кажуть, що Європа, Америка, Африка, Азія доповнюють одна одну. Так само справедливо було б твердити, що світова торгівля намагалась зробити їх такими, аби вони взаємно доповнювали одна одну, й часто в цьому досягала успіху. Далекий Схід загалом не сприйняв європейські вироби з тим шаленством, з тим апетитом, які Захід дуже рано виказав стосовно перцю, прянощів або шовку. Оскільки торговельний баланс вимагає, аби один предмет пристрасті обмінювався на інший такий самий, Азія з часів Римської імперії сприйняла цю гру тільки в обмін на коштовні метали, золото (якому віддавали перевагу на Коромандельському березі) й особливо срібло. Зокрема, Китай і Індія стали, як про це вже не раз мовилося, цвинтарем коштовних металів, які перебували в обігу по всьому світові. Ці метали надходили туди й більше звідти не виходили. Така цікава константа визначала для Заходу кровотечу у вигляді коштовних металів, які

Штурм та взяття голландцями 1606 р. Тидоре, одного з Малуккських островів, що його утримували португальці. В правій частині документа шлюпки доправляють на берег війська. (Зібрання фонду «Атлас ван Столк».)

відпливали на Схід, у чому дехто хоче бачити слабкість Європи, яка давала вигоду Азії, і в чому я вбачаю, як я вже зазначав, засіб, який європейці використовували в Азії, як і в інших місцях, і навіть у Європі, аби відкрити собі особливо прибутковий ринок. І цей засіб набуде в XVI ст. незвичайного розмаху завдяки відкриттю Америки й піднесенню видобутку на рудниях Нового Світу.

Білий метал Америки сягав Далекого Сходу трьома шляхами: через Левант і Перську затоку (щодо цього шляху історики Індії відкрили нам, що ще в XVII та XVIII ст. він був найважливіший стосовно їхньої країни), довкола мису Доброї Надії і шляхом манільських галіонів. Зовсім інший випадок Японії (вона мала родовища срібла, які подеколи відігравали неабияку ролю в зовнішніх обмінах) ми залишаємо осторонь; майже весь білий метал, що був в обігу на Далекому Сході, був європейського походження, тобто американський. Отже, рупії, що їх якийсь європеєць позичав у індійського міняйла або банкіра, були зрештою своєрідною розплатою: то був білий метал, що його більш чи менш давно імпортувала європейська торгівля.

Але ж (ми ще до цього повернемося) таке надходження коштовних металів було потрібне для функціонування пожвавленої економіки Індії й, безперечно, економіки Китаю. Коли індійські кораблі, припливши з Сурата до Мохи, через якийсь невдалий збіг обставин не зустрічалися там з кораблями Червоного моря, навантаженими золотом та сріблом, то в Сураті, який довго був панівним центром індійської економіки, наставала криза. За таких умов не буде перебільшенням вважати, що Європа, яка вкладала в азійську торгівлю тільки свою пристрасть до розкоші, тримала в руках завдяки білому металу регулятор економік Далекого Сходу, що вона діяла стосовно них з позиції сили. Та чи відчувалася ця перевага, чи використовувалася вона свідомо? В цьому ми засумніваємося. Європейські купці, що провадили свою зисковну торгівлю з Азією, самі перебували в залежності від надходження до Кадиса американського срібла, завше нерегулярного, іноді недостатнього. Потреба вишукувати будь-що монети, необхідні азійській торгівлі, могла сприйматись як рабська залежність. Особливо від 1680-го до 1720 р.[398] білий метал став відносно рідкісним, ціна на нього на ринках перевищувала ціну, яку пропонували монетні двори. Це спричинилося до фактичної девальвації вирішальних монетних одиниць, фунта стерлінгів та флорина, обміну (*terms of trade*) з Азією[399]. Якщо білий метал і надавав привілеї Заходові, то він створював йому повсякденні труднощі й непевність.

Войовниче приплиття,
або Не такі купці, як інші

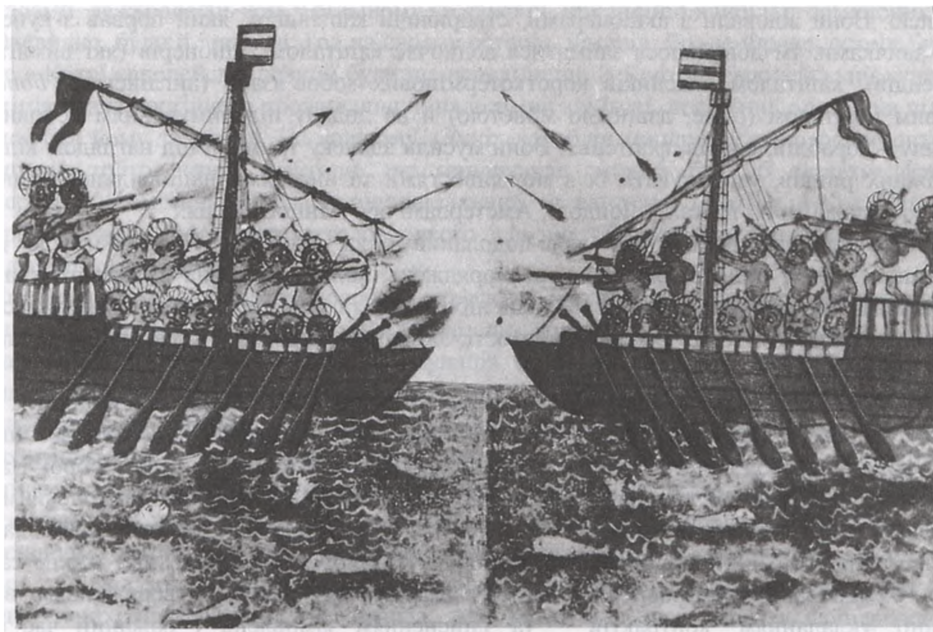
Європейці з самого початку мали й іншу перевагу, цього разу – усвідомлену, без якої ніщо не могло б початися. Цією перевагою, яка над усім володарювала або принаймні все дозволяла, був військовий корабель Заходу – зручний у керуванні, здатний плисти проти вітру, оснащений численними вітрилами, озброєний гарматами, які стали ще ефективнішими після широкого використання гарматних портів. Коли у вересні 1498 р. флот Васко да Ґами полишав околиці Калікута, він наштовхнувся на вісім великих індійських кораблів, які прийшли його перехопити. Ці кораблі швидко кинуться втікати, одного з них портуґальці захоплять, решта сім викинуться на пісок пляжу, до якого портуґальські кораблі не могли наблизитися, бо там глибина для них була недостатня[400]. Крім того, морські звичаї індійців завжди були одні з наймиролюбніших. З такої невойовничої традиції ми знаємо тільки один виняток – імперію Чола на Коромандельському березі, яка в XIII ст. створила могутній флот, кілька разів захоплювала Цейлон, Мальдивські та Лаккадивські острови й за своїм бажанням розрізала Індійський океан надвоє. В XVI ст. це минуле забулося й, незважаючи на присутність на деяких берегах піратів, зустрічі з якими, до речі, легко було уникнути, торговельні кораблі ніколи не ходили в супроводі військових конвоїв.

Це полегшить завдання портуґальців та їхніх наступників. Неспроможні заволодіти суходільним масивом Далекого Сходу, вони без особливих труднощів заволоділи морем, простором зв'язків та перевезень. Хіба воно не давало їм найголовніше? "Якщо ви сильні щодо кораблів, – писав Франсишку Алмейда королю до Лісабона, – комерція Індій належить вам; якщо ви в сій галузі не сильні, яка-небудь фортеця на материку мало вам зарадить"[401]. На думку Албукеркі, "якщо Портуґалії ненароком судилося б зазнати поразки на морі, наші індійські володіння неспроможні були б протриматися жодного дня понад те, що забажали б терпіти місцеві володарі"[402]. В наступному столітті

начальник голландської бази в Хірадо (Японія) виголошував 1623 р. ті самі слова: "Ми не маємо достатньої сили, аби закріпитися на суходолі, хіба що під захистом флоту"[403]. А один китаєць з Макао обурювався: "Тільки-но португальці стануть виношувати якісь інші наміри, ми зможемо взяти їх за горло. Та якщо вони перебувають у відкритому морі, то якими засобами ми зможемо їх покарати, утримати їх під контролем і від них боронитися?"[404] Й достоту так само думав 1616 р. і Томас Ру, посол Ост-Індської компанії при дворі Великого Могола: "Якщо ви шукаєте зиску, дотримуйтеся сього правила: шукайте його на морі й за мирних обставин торгівлі; бо нема сумніву, що було б помилкою тримати ґарнізони й воювати на суходолі в Індіях"[405].

Ці розмірковування, що мають значення максим, треба витлумачувати не як прагнення миру, а як ясне усвідомлення впродовж багатьох років того, що будь-яка спроба територіального завоювання виявилася б найризикованішою. Й усе ж таки з самого свого початку європейське вторгнення було, коли випадала нагода, аґресивним і жорстоким. Не бракувало пограбувань, войовничих дій та прожектів. 1586 р., перед самим походом Непереможної Армади, Франсиско Сардо, іспанський губернатор Філіппін, пропонував свої послуги для завоювання Китаю з 5 000 чоловік; згодом на островах Індонезії, панувати над якими було легше, ніж над континентом, конструктивна політика Куна (генерал-губернатора Нідерландської Індії) провадилася під знаком сили, колонізації, під загрозою палиці[406]. А в остаточному підсумку, хоч і з запізненням, настане пора й територіальних завоювань – з появою Дюплекса, Бюссі, Клайва...

Ще до цього вибуху колоніалізму європеєць використовував свою величезну перевагу

Тубільні пірати Малабарського берега: вони використовують весла та вітрила, аркебузи та луки зі стрілами. Акварель, виконана португальцем, який тривалий час жив у Ґоа (XVI ст.). (Фото Ф.Куїлічі.)

на морі або діючи з моря. Ця перевага дозволяла йому в моменти, коли лютували місцеві пірати, забезпечити собі фрахт неєвропейських купців, які прагнули безпеки; завдавати удару або загрожувати обстрілом якомусь непокірному порту; примушувати оплачувати прохідне свідоцтво[407] місцеві кораблі (такий збір викупу практикували португальці, голландці, англійці), а в разі конфлікту з суходільною державою – навіть застосувати ефективну зброю блокади. Під час війни, яка з намови директора Ост-Індської компанії Джозайї Чайлда провадилася 1688 р. проти Аурангзеба, "піддані Великого Могола, – пояснював сам Джозайя Чайлд, – не здатні були витримати війну з англійцями дванадцять місяців поспіль, не відчуваючи голоду й не помираючи тисячами через брак роботи, яка дозволяла б їм купувати рис; і не тільки внаслідок відсутності нашої торгівлі, а й тому, що ми, провадячи війну, блокуємо їхню торгівлю з усіма східними націями, яка вдесятеро більша за нашу торгівлю й за торгівлю всіх європейських націй, разом узятих"[408].

Цей текст чудово розповідає про усвідомлення англійцями величезної могутності й навіть надмогутності могольської Індії, а також не найменшою мірою – про їхню рішучість до кінця скористатися з усіх своїх переваг, "торгувати з шаблею в руках", як казав один із службовців (*servants*) Компанії[409].

Контори, факторії, відділення, суперкарго

Великі Ост-Індські компанії вже були "багатонаціональні". Їм доводилося давати раду не тільки своїм "колоніальним" проблемам. Вони боролися з державою в державі або ж поза нею. Вони воювали з акціонерами, створюючи капіталізм, який порвав з купецькими звичками. Їм доводилося займатися водночас капіталом акціонерів (які вимагали дивідендів), капіталом власників короткотермінових зобов'язань (англійських *bonds*), обіговим капіталом (отже, дзвінкою монетою) й на додачу підтримуванням основного капіталу – кораблів, портів, фортець... Вони мусили здалеку тримати під наглядом кілька зарубіжних ринків, узгоджувати їх з можливостями та вигодами національного ринку, тобто з продажами на торгах у Лондоні, Амстердамі або в інших місцях.

З усіх труднощів найважчою для подолання була відстань. Настільки, що для відсилання листів, аґентів, важливих розпоряджень, золота й срібла використовувався старий левантинський шлях. Один англієць нібито навіть зумів при сприятливому мусоні встановити близько 1780 р. рекорд швидкості: Лондон – Марсель – Александрія Єгипетська – Калькутта за 72 дні шляху[410].

Тим часом як пересічно плавання Атлантикою вимагало вісім місяців, що в одному, що в другому напрямі, а подорож туди й назад – півтора року, принаймні тоді, коли все йшло добре, коли не доводилося зимувати в гавані й удавалося обігнути мис Доброї Надії безперешкодно. Саме цей повільний обіг кораблів та товарів не дозволяв лондонським та амстердамським директорам тримати все в руках. Їм доводилося делеґувати свою владу, ділити її з місцевими управліннями (наприклад, у Мадрасі, в Сураті), які, кожне саме собою, ухвалювали термінові рішення й займалися на місцях утвердженням волі Компанії, укладанням "контрактів"[411] та здійсненням замовлень у бажаний час (на півроку, на рік наперед); вони передбачували платежі, збирали вантажі.

Такі віддалені від центру торговельні одиниці називалися конторами, факторіями, відділеннями. Перші два терміни в буденній мові змішувалися, але загалом порядок, за

яким ми їх перелічуємо, збудований за зменшенням їхнього значення. Саме в такий спосіб англійська факторія в Сураті створила серію "відділень" (*lodges*) – у Ґоґа, Брочі, Бароді, Фатигпур-Сикрі, Лагорі, Татті, Лагрибандарі, Джаску, Ісфахані, Мосі...[412] "Заклади" ж французької Компанії в Чандернаґорі "поділялися на три класи": довкола центру, Чандернаґора, "шістьма великими конторами були Баласур, Патна, Касимбазар, Дакка, Джуґдія й Чатиґан; простими торговими домами були Сопуз, Керпуа, Карикал, Монґорпоз і Серампоз", ці останні пости були "торговими домами, де перебував аґент, який не мав території"[413].

"Територією" контори або "центру" поступалися перед місцевою владою – цієї поступки важко було домогтися, і вона ніколи не надавалася задарма. Загалом система також була своєрідною суто торговельною колонізацією: європеєць осідав у межах досяжності виробничих зон та ринків, на перехресті шляхів, використовуючи те, що існувало до нього, так, аби не турбуватися про " інфраструктури", залишити на відповідальності місцевого життя перевезення до експортних портів, організацію й фінансування виробництва та елементарних обмінів.

Європейська окупація, що вчепилась, як паразит, у чуже тіло, залишалася аж до англійського завоювання (якщо виключити голландський успіх у специфічній зоні Індонезії) *точковою* окупацією. Пункти. Крихітні площі. Макао, перед Кантоном, був обсягом із село. Бомбей на своєму острові завбільшки з три на два льє насилу вміщував свою гавань, свою корабельню, свої казарми й будинки, й без постачання із сусіднього острова Сальсетта бомбейські багатії не щодня їли б м'ясо[414]. Десима, в самому порту Наґасакі, без сумніву, мала менший простір, ніж венеціанське Найновіше ґето (*Ghetto Nouvissimo*). Численні "факторії" були всього-на-всього фортечними будинками, навіть складами, де європеєць жив у більшому ув'язненні, ніж індійці найбільш замкнених каст.

Очевидно, були й винятки: Ґоа на своєму острові, Батавія, Іль-де-Франс, острів Бурбон. Зате в Китаї європейські позиції були ще ненадійніші. В Кантоні європейський купець не домігся права постійного проживання, і, на відміну від Індії, постійний доступ на вільний ринок був йому закритий. На кожному з їхніх кораблів мандрівні купці репрезентували компанії, тобто летючі факторії, що мандрували, можна було б сказати, факторії суперкарго (помічник капітана, відповідальний за вантаж. – *Приміт.ред.*). Якщо вони сварилися, якщо не корилися голові, якого для них обирали, доводилося побоюватися труднощів та помилок[415].

Чи треба робити з цього висновок, що аж до англійського завоювання європейська активність лише легенько зачепила Азію, що вона обмежилася конторами, які ледь заторкували величезне тіло, що ця окупація була поверхневою, "нашкірною", безневинною, що вона не змінювала ні цивілізації, ні суспільства, що в економічному сенсі вона стосувалася тільки експортної торгівлі, тобто меншої частини виробництва? В прихований спосіб тут знову виникала суперечка між внутрішнім ринком та зовнішніми обмінами. Насправді європейські "контори" в Азії були не більш невинні, ніж контори ганзейські чи голландські по всій Балтиці та всьому Середземномор'ю або ніж венеціанські й ґенуезькі контори по всій Візантійській імперії, якщо обмежитися тільки цими прикладами з багатьох інших. Європа розмістила в Азії дуже невеликі гурти людей, крихітні меншини – це правда; але вони були пов'язані з найпередовішим капіталізмом Заходу. Й меншини ці, про які можна було б сказати, що вони утворювали тільки "первісно хистку надбудову"[416], зустрічалися не з азійськими масами, а з іншими купецькими меншинами, що панували над торговельними шляхами та обмінами

Далекого Сходу. Й саме ці місцеві меншини почасти вимушено, почасти за згодою відкрили в Індії двері європейському вторгненню, навчили спочатку португальців, потім голландців, нарешті, англійців (і навіть французів, данців та шведів) майстерності торгівлі "з Індії до Індії". Відтоді почався процес, якому судилося ще до кінця XVIII ст. віддати на ласку англійської монополії 85 – 90% зовнішньої торгівлі Індії[417]. Та саме тому, що приступні ринки Далекого Сходу утворювали низку внутрішньо згуртованих економік, пов'язаних ефективним світом-економікою, торговельний капіталізм Європи зміг їх блокувати й, користуючись їхньою силою, маніпулювати ними з вигодою для себе.

Як осягти глибинну історію Далекого Сходу

Тепер нас цікавить саме базова історія Азії; але зізнаймося, що її нелегко осягнути. В Лондоні, в Амстердамі, в Парижі є чудові архіви, та в них картини Індії або Індонезії завше бачиш через історію великих Компаній... В Європі й по всьому світові є також чудові сходознавці. Одначе той, хто виявляється метром у вивченні ісламу, не є таким у вивченні Китаю чи Індії, Індонезії чи Японії. І навіть більше, сходознавці часто бувають радше відмінними лінґвістами й фахівцями з культури, ніж істориками суспільства або економіки.

Сьогодні клімат змінюється. Інтереси синологів, японістів, індологів, ісламознавців ідуть далі, ніж у минулому, до суспільств і до економічних та політичних структур. Соціологи навіть думають як історики[418]. А за останні двадцять-тридцять років історики Далекого Сходу, лави яких зростають, вдалися в пошуках справжнього обличчя своїх країн, які визволилися від Європи, до перегляду джерел, і різноманітні праці свідчать про те, що Люсьєн Февр називав відчуттям "історії-проблеми". Це історики – трударі нової історії, наслідки якої змінюють один одного в їхніх працях та у відмінних оглядах. Ми стоїмо напередодні могутнього перегляду наших уявлень.

Розглянути все слідом за ними – про це не випадає навіть мріяти. Матеріал такий багатий (хоч він і залишає так багато нерозв'язаних проблем), що ще не настав час для створення загальної картини. Я, одначе ж, спробував на свій страх і ризик дати на *одному* прикладі уявлення про масштаб та новизну проблем, що виникають. І вибір мій зупинився на Індії. Щодо неї ми маємо кілька англійських основних праць та праці групи індійських істориків рідкісної кваліфікації, написані, на щастя, однією – англійською – мовою, яка доступна нам безпосередньо. Вони подавалися як відмінні путівники, аби пройти через блиск та злидні так званої *середньовічної* Індії, оскільки для них, згідно з уже неабиякою домовленістю, середні віки тривали до встановлення англійського панування. Це єдиний спірний пункт у їхніх підходах з причини апріорних міркувань, яких дотримуються вони (відставання від Європи загалом на кілька століть), і тому, що він призводить до дискусії про так звані проблеми якогось "феодалізму", який буцімто водночас і виживав, і розкладався між XV та XVIII ст. Та ці критичні зауваження належать до деталей.

Якщо я обрав Індію, то не тільки з цих причин. І не тому, що її історію було б легше осягнути, ніж якусь іншу: навпаки, порівняно з нормами загальної історії Індія мені здається особливим випадком, вельми складним у політичному, соціальному, культурному, економічному плані. Та на Індію, світ-економіку, який посідав центральне

становище, спиралося все: все полягало в його поблажливості та в його слабкостях. Саме з нього починали португальці, англійці, французи. Єдиним винятком був голландець: закріпившись у самому серці Індонезії, він раніше за інших виграв у гонитві за монополіями. Та, діючи таким робом, чи не надто пізно він узявся до Індії, від якої в кінцевому підсумку залежатиме будь-яка тривала велич для чужоземців, які прийшли із заходу, поперва мусульман, а відтак людей Західної Європи?

Індійські села

Індія – це села. Тисячі й тисячі сіл. Скажімо – радше *села*, ніж просто *село*[419]. Використовувати цього разу однину – це однаково, що пропонувати типовий образ індійського села, замкненого у своєму колективному житті, села, яке немовби пройшло недоторканим, одним і тим самим і завше автаркійним, через усю бурхливу історію Індії. І яке – друге диво! – нібито було одним і тим самим по всьому величезному континенту, незважаючи на своєрідність різних його провінцій (наприклад, такі очевидні особливості Декану, "країни Півдня"). Безперечно, в деяких ізольованих та архаїчних регіонах іще й сьогодні зберігається сільська спільнота, самодостатня, здатна прогодувати й одягти себе, заклопотана тільки собою. Але це виняток.

Правилом була відкритість у бік зовнішнього світу сільського життя, обрамленого всілякими властями та ринками, які над ним наглядали, забирали в нього його додатковий продукт, накидали йому зручності й небезпеки грошової економіки. Тут ми доторкуємося до таємниці всієї історії Індії: до цього схопленого біля самої основи життя, яке підігрівало й плекало величезне соціальне й політичне тіло. То була, в зовсім іншому контексті, схема історії російської економіки в ту саму добу.

У світлі недавніх досліджень ми добре бачимо, як ця машина працювала залежно від врожаїв, повинностей, державних податків. Повсюдна грошова економіка була чудовим привідним пасом; вона полегшила обміни, збільшувала їхню кількість, включаючи й примусові обміни. Заслуга такого залучення до кругообігу тільки частково належала урядові Великого Могола. Справді, Індія впродовж століть була здобиччю грошової економіки, почасти з огляду на факт своїх зв'язків із середземноморським світом, який з часів античності пізнав гроші, що їх він якоюсь мірою винайшов і експортував до далеких країн. Якщо вірити Л.Джайну[420], то Індія буцімто мала банкірів уже в VI ст. до н.е., загалом – за століття до доби Перикла. В усякому разі, грошова економіка пронизала обміни в Індії за багато століть до Делійського султанату (датою заснування його в Центральній Індії вважається 1206 р. – *Приміт.ред.*).

Вельми важливим внеском цього останнього стала в XIV ст. організація адміністративного примусу, який від приступки до приступки, від провінції до округи доходив до сіл і тримав їх під контролем. Тягар цієї держави, її механізм, який 1526 р. успадкувала імперія Великих Моголів, дозволяли їй дотягуватися до сільського додаткового продукту й забирати його. Вони також сприяли підтриманню рівня цього додаткового продукту та його нарощуванню. Бо в мусульманському деспотизмі Моголів була якась частка "деспотизму освіченого", піклування про те, аби не вбити курку, яка несе золоті яйця, зберегти селянське "відтворення", розширити оброблювані площі, замінити якусь рослину зисковнішими рослинами, колонізувати землі, які не використовуються, збільшити за допомогою криниць та водойм можливості зрошення. До чого додавалися оточення села, проникнення до нього мандрівних торговців, ринків сусідніх містечок, навіть ринків,

Індійський вельможа перед володарем у палаці Великого Могола. (Фото Національної бібліотеки.)

створених для натуральних обмінів харчами в середині великих сіл або просто неба між селами, зажерливих ринків більш чи менш віддалених міст, нарешті, ярмарків, які влаштовуються з нагоди релігійних свят.

Села, що їх тримали в руках? Про це піклувалася влада провінцій та округ; шляхтичі, які одержували від Великого Могола (в принципі єдиного власника землі) частину повинностей з маєтків (*джагіри – jagirs*, розумій – бенефіції); пильні збирачі податків, *заміндари*[421], які також мали спадкові права на землі; купці, лихварі й міняйли, які скуповували, перевозили, продавали врожай, які також перетворювали податки та оброки на гроші, аби загальна сума оберталася вільно. Справді ж бо, шляхтич жив при делійському дворі, зберігаючи там свій ранг, і джагіра йому дарували на досить короткий термін – звичайно на три роки. Він його експлуатував наспіх і безсоромно, здалеку, і, як і держава, бажав отримувати свої повинності не в натурі, а в грошах[422]. Отже, перетворення врожаю на монети було ключем системи. Білий метал і жовтий метал були не тільки предметом і засобом тезаврування, а й знаряддями, потрібними для функціонування величезної машини, від її селянської бази аж до верхівки суспільства та ділової верхівки[423].

До того ж село тримали зсередини його власна ієрархія та кастова система (ремісники та пролетарі-недоторкувані). Воно мало пильного господаря, сільського старосту, та обмежене коло "аристократії" – *худкашта* (*khud-kashta*), незначну меншину порівняно багатих, точніше, заможних селян, власників найліпших земель, володарів чотирьох-п'яти плугів, чотирьох-п'яти пар волів або буйволів, до того ж вони користувалися сприятливим фіскальним тарифом. Вони й становили насправді славетну сільську "громаду", про яку стільки говорилося. В обмін на свої привілеї та на індивідуальну власність на землю, яку вони обробляли самі з допомогою родинної робочої сили, вони *солідарно* відповідали перед державою за сплату податків з усього села. До того ж вони отримували частину зібраних грошей. Достоту так само їм сприяли в тому, що стосувалося колонізації необроблюваних земель і заснування нових сіл. Але за ними пильно стежила влада, яка боялася виникнення з вигодою для них ("аристократії") своєрідної оренди та обробітку землі споловини або навіть найманої сільськогосподарської праці (вона існувала, але ледь-ледь) і, отже, власності, що виходила за межі норми, яка, зростаючи за сприятливого податкового режиму, врешті-решт зменшила б обсяг податку[424]. Що ж до інших селян, які не були власниками своїх земель, які прийшли ззовні й принагідно змінювали село проживання, забираючись зі своїми тваринами та плугом, то вони обкладалися куди важчим податком, ніж "аристократія".

На додаток до цього село мало своїх власних ремісників: навіки закріплені кастами у своїй ролі, за свою працю вони отримували частку колективного врожаю плюс клапоть землі для обробітку (одначе деякі касти одержували заробітну платню)[425]. Ви скажете, що це був ускладнений порядок; та чи є на світі селянський порядок, який би був простий? "Селянин не був рабом, не був він і кріпаком, але не слід заперечувати, що статус його був залежним"[426]. Частка його доходу, яку вилучали в нього держава, власник джагіра та інші отримувачі, сягала від третини до половини, а в родючих зонах – навіть більше[427]. І тоді, чому був можливий такий порядок? Як витримувала його селянська економіка, зберігаючи до того ж певну здатність до розширення, якщо Індія, яка пережила в XVII ст. демографічне зростання, й далі виробляла вдосталь всього для свого населення, якщо вона збільшувала вирощування промислових культур і навіть розведення численних садів у відповідь на зросле споживання садовини та нову моду в середовищі власників?[428]

Індійський караван в'ючних биків, який везе «балагуатське» збіжжя (з Балаґхата в провінції Мадх'я-Прадеш) португальцям до Ґоа (XVI ст.). (Фото Ф.Куїлічі.)

Такі наслідки слід віднести на рахунок скромності селянського рівня життя та високої продуктивності індійської агрикультури.

Справді, близько 1700 р. сільська Індія обробляла тільки частину своїх земель: наприклад, у басейні Ґанґу, за даними ймовірностей статистики, експлуатувалася лише половина орних земель, що оброблялися в цьому самому районі 1900 р.; в Центральній Індії – від двох третин до чотирьох п'ятих; у Південній Індії можна принаймні *уявити собі* більшу пропорцію. Тож один факт не викликає сумніву: майже скрізь індійське хліборобство від XV до XVIII ст. експлуатувало тільки найліпші землі. А що воно не знало хліборобської революції, то й *основні* знаряддя, методи та культури не змінювались аж до 1900 р.; *вірогідно*, що виробництво на душу населення індійського селянина було 1700 р. вище, ніж буде воно 1900 р.[429]. Тим більше, що необроблювана земля, де засновувалися нові села, надавала селянству резерв простору й, отже, ресурси для легшого ведення скотарського господарства; отже, більше було в'ючних тварин, більше биків та буйволів для тягла, більше молочних продуктів, більше *гхее*, топленого масла, яке використовується в індійському куховарстві. Ірфан Габіб[430] твердить, що, беручи до уваги два врожаї на рік, врожайність зернових в Індії перевищувала врожайність у Європі до XIX ст. Але ж навіть за рівної врожайності Індія була б у виграшному становищі. В спекотному кліматі потреби трудової людини виявляються меншими, ніж у європейських країнах з помірним кліматом. Скромні обсяги того, що

вона брала для себе з врожаю, аби прохарчуватися, залишали для обміну більший *додатковий продукт*.

Іншою перевагою індійського хліборобства, крім його двох врожаїв на рік (врожаї рису, пшениці плюс гороху, або турецького горіха, або олійних культур), було те місце, яке там посідали "багаті" культури, що призначалися для експорту: індиґо, бавовна, цукрова тростина, мак, тютюн (який прийшов до Індії на початку XVII ст.), перець (в'юнка рослина, яка дає плоди з третього по дев'ятий рік, але не росте, на противагу тому, що часто твердили, якщо до нього не докласти рук[431]). Ці рослини давали більший доход, ніж просо, жито, рис чи пшениця. Що ж до індиґо, то "повсюдний звичай індійців – зрізувати його тричі на рік"[432]. Крім того, індиґо вимагає складного промислового приготування: так само, як цукрова тростина, і з тих самих причин його обробіток, який вимагав великих капіталовкладень, був справою *капіталістичною*, що поширювалася в Індії за активного співробітництва великих відкупників податків, купців, представників європейських компаній та уряду Великого Могола, який прагнув створити з вигодою для себе монополію шляхом надання виключних прав на оренду. Індиґо, яке особливо полюбляли європейці, походило з реґіону Агри, зосібна їм припадало до вподоби листя першого збирання врожаю, яке було "глибшого синього кольору". Враховуючи розмах місцевого та європейського попиту, ціна на індиґо без упину зростала[433]. А що 1633 р. війни зачепили реґіони Декану, що вирощували індиґо, перські та індійські скупники ще дужче накинулися на індиґо Агри, ціна на яке враз перевершила рекордну ціну в 50 рупій за *маунд*[434]. Тоді англійські та голландські Ост-Індські компанії вирішили урвати свої закупівлі. Але селяни реґіону Агри, поінформовані, я гадаю, купцями та "орендарями", які тримали справу у своїх руках, викорчували рослини індиґо й тимчасово перейшли до інших культур[435]. Чи не була така гнучкість пристосування ознакою капіталістичної ефективності, прямого зв'язку між селянами та ринком?

Усе це не виключало очевидної вбогості сільських мас. Це можна передбачити на підставі загальних умов системи. Й до того ж делійський уряд вилучав частку зібраного врожаю, але в багатьох реґіонах адміністратори задля зручності заздалегідь оцінювали пересічний врожай із земель і на цій основі встановлювали *твердий податок* натурою чи грішми, пропорційний до оброблюваної площі та характеру культури (для ячменю менше, ніж для пшениці, для пшениці – менше, ніж для індиґо, для індиґо – менше, ніж для цукрової тростини й маку)[436]. В таких умовах, якщо врожай не виправдовував сподівань, якщо бракувало води, якщо бики й слони транспортних караванів, які вийшли з Делі, випасалися на оброблених землях, якщо недоречно ціни зростали або падали, всі прорахунки лягали на виробника. Нарешті, труднощі селянина посилювала заборгованість[437]. З ускладненням системи оренди, власності, оподаткування, залежно від провінції та від щедрості володаря, залежно від мирного чи воєнного часу все змінювалося, і загалом від поганого до гіршого. Проте поки могольська держава була сильною, вона вміла зберігати певний мінімум селянського процвітання, потрібний для її власного процвітання. Тільки у XVIII ст. все почало розладнуватися – держава, послух перед законами, відданість урядників адміністрації, безпека перевезень[438]. Селянські повстання стали постійними.

Ремісники й промисловість

Іншим багатостраждальним народом Індії були її численні ремісники, які жили скрізь – у містах, у містечках, у селах, окремі з яких перетворилися на села цілком ремісничі. Така сила-силенна працівників сама собою розумілась, коли правда, що міське населення дуже зросло в XVII ст., тож воно, на думку істориків, сягнуло 20% загальної чисельності населення, що дало б для міст Індії 20 млн. жителів, тобто, кажучи взагалі (*grosso modo*), усе населення Франції XVII ст. Навіть якщо ця цифра роздута, ремісниче населення Індії, збільшене за рахунок армії некваліфікованих працівників, становило мільйони людських істот, які працювали водночас і на внутрішнє споживання, і на експорт.

Індійських істориків, які бажають підбити підсумок стану своєї країни напередодні британського завоювання і зокрема дізнатися, була чи не була її промисловість зіставна з промисловістю тогочасної Європи, була чи не була вона здатна своїми власними зусиллями породити *якусь* промислову революцію, більше цікавить характер старовинної індійської промисловості, ніж історія цих численних ремісників.

Промисловість, або радше – протопромисловість, стикалася в Індії з численними перешкодами. Деякі з них, бувши перебільшені, існують, безперечно, тільки в уяві деяких істориків – особливо клопоти, яких буцімто завдавала кастова система, ця мережа, накинута на все суспільство, яка *також* охоплювала своїми вічками й світ ремісників. На думку Макса Вебера, припускається, що каста заважає поступові техніки, вбиває в ремісників будь-яку ініціативу й, прикувавши гурт людей раз і назавше до однієї справи, з покоління в покоління забороняє всяку нову спеціалізацію, всяку соціальну мобільність. "Є солідні підстави, – вважає Ірфан Габіб, – до того, аби поставити цю теорію під сумнів... Передусім тому, що маса неспеціалізованих трударів утворювала резервну армію для нових видів занять, якщо виникала в них потреба. Так, селяни, без сумніву, постачали робочу силу, потрібну для розробки алмазних розсипів Карнатика; коли окремі поклади були покинуті, гірники, як твердять, "повернулися до своєї ріллі". Навіть більше, в довготривалому плані обставини могли відхиляти й навіть трансформувати ремісничу спеціалізацію якоїсь окремої касти. Приклад того – каста кравців у Махараштрі[439], частина якої переорієнтувалася на фарбувальне ремесло, а друга – навіть спеціалізувалася на фарбуванні індиго[440]. Певна пластичність робочої сили безперечна. До того ж старовинна система каст розвивалася водночас з поділом праці, оскільки в Аґри на початку XVII ст. розрізняли понад сто різних ремесел[441]. На додаток до цього робітники міґрували, як і в Європі, в пошуках добре оплачуваної роботи. Руйнування Ахмадабада викликало в другій чверті XVIII ст. могутнє піднесення текстильного виробництва в Сураті. Й хіба ж ми не бачили, як європейські компанії скликали довкола себе, у сусідстві з собою, ткачів – вихідців з різних провінцій, які, за винятком особливих приписів (скажімо, для окремих каст – заборона подорожувати морем), переселялися на перше прохання?

Інші перешкоди були серйозніші. Європейців часто вражала невелика кількість знарядь, завше рудиментарних, якими послуговувався ремісник у Індії. "Вбогість знарядь", як пояснював Зоннерат, підтверджуючи це ілюстраціями, призводила до того, що трач витрачав "три дні на те, аби зробити дошку, яка нашим робітникам вартувала б години праці". Хто не здивувався б з того, що "ці чудові мусліни, за якими ми так бігаємо, виготовляються на верстатах, які складаються з чотирьох укопаних у землю шматків дерева"?[442] Якщо індійський ремісник виробляв справжні шедеври, то це було

підсумком великого вміння рук, яке ще шліфувалося надзвичайною спеціалізацією. "Робота, яку в Голландії виконувала б одна людина, тут проходить через руки чотирьох", – пояснював голландець Пелсарт[443]. Отже, інструментарій убогий, зроблений майже виключно з дерева, на противагу інструментові Європи, яка широко додавала до нього залізо навіть до промислової революції. Й отже, архаїчність: аж до кінця XIX ст. Індія, наприклад, у зрошенні та у відпомповуванні води залишиться вірною традиційним машинам іранського походження – дерев'яним передачам, дерев'яним зубчастим колесам, шкіряним мішкам, керамічним черпакам, енергії людини або тварини... Та, вважає Ірфан Габіб[444], відбувалося це не стільки з технічних причин (тому, що ці дерев'яні механізми, на взірець тих, що використовувалися в прядінні й ткацтві, були часто-густо складними й хитромудрими), скільки з міркувань вартості: високу ціну металевих знарядь на європейський кшталт не компенсувало б заощадження на великій робочій силі, що низько оплачувалася. З урахуванням усіх пропорцій це та сама проблема, яку нині ставлять деякі передові технології, що вимагають великих капіталів та малої робочої сили, прийняття яких "третім світом" таке важке й так розчаровує.

Так само, якщо індійці й були мало знайомі з гірничопромисловою технологією, дотримуючись розробки поверхневих руд, то вони, як ми це бачили в нашому першому томі, виготовляли тиґельну сталь виняткової якості, яку за високу ціну експортували до Персії та інших країн. У цій справі вони випереджали європейську металургію. Вони вміли самі обробляти метал. Вони виробляли корабельні кітви, чудову зброю, шаблі,

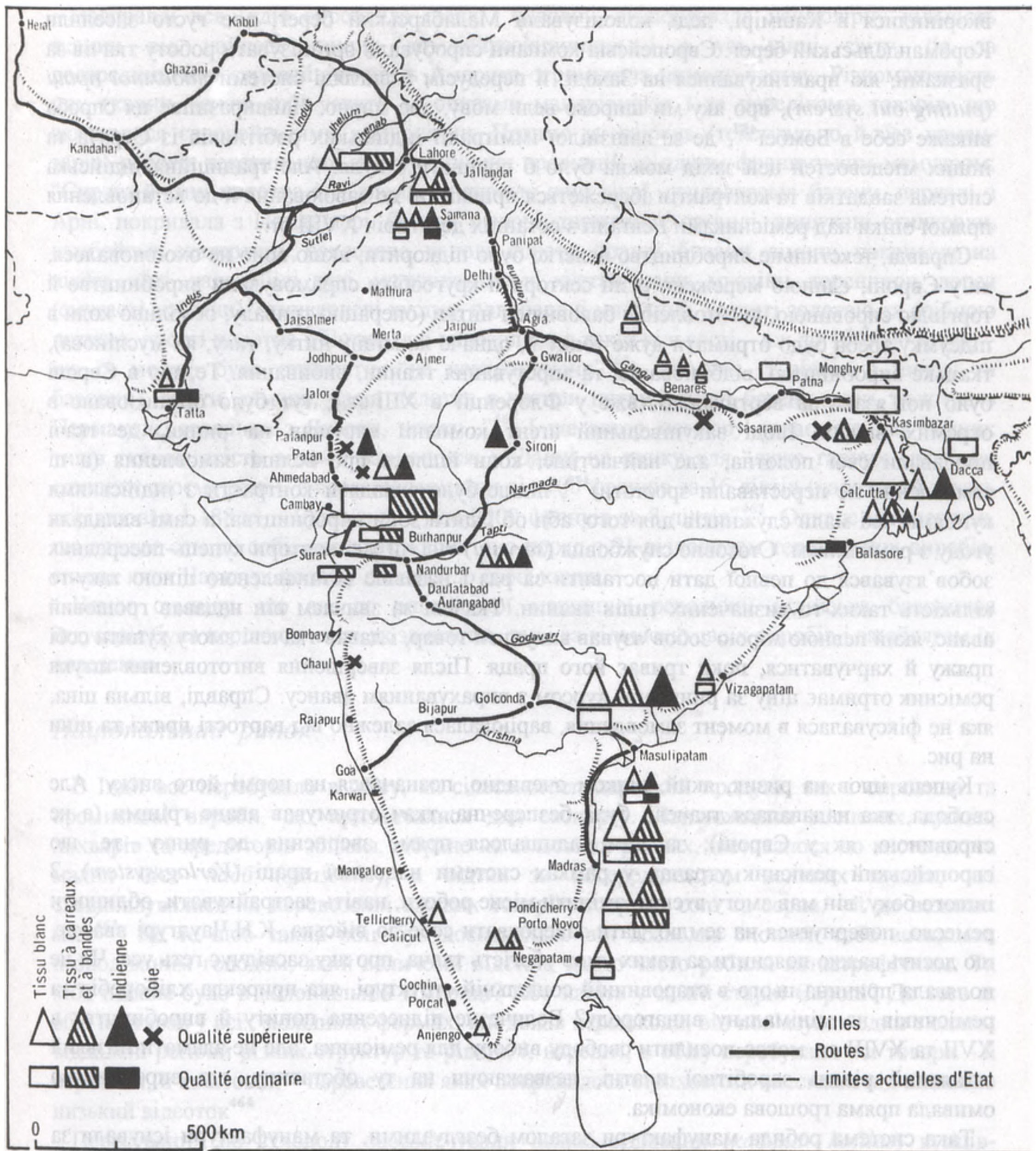

Тубільні ковалі в Ґоа (XVI ст.): найпростіша техніка, ручний міх, молот старовинної форми, який, безперечно, правив іще за сокиру. (Фото Ф.Куїлічі.)

кинджали всіляких форм, добротні рушниці, терпимі гармати (хоч їхні стволи й були зварені, а не відлиті з чавуну)[445]. Гармати з арсеналу Великого Могола в Батерпурі (на шляху з Сурата до Делі) були, за свідченням одного англійця (1615 р.), чавунні, "різного калібру, хоча взагалі надто короткоствольні й тонкостінні"[446]. Та це зовсім не означає, що тут ми не маємо справи з розмірковуваннями моряка, який звик до довгостволових корабельних гармат, і що ці гармати згодом не було поліпшено. В усякому разі, близько 1664 р. Аурангзеб мав важку артилерію, яку тягли фантастичних розмірів запряги (і яку треба було переміщувати заздалегідь, якщо брати до уваги повільність її пересування), й дуже легку артилерію (два коні на гармату), яка постійно йшла слідом за імператором[447]. До цієї дати європейських артилеристів замінили на індійських гармашів; якщо вони й були менш умілі, ніж чужоземці, тут спостерігалося очевидне технічне просування[448]. Втім, рушниці й гармати колонізували весь простір Індії. Коли Типу Султан, останній наваб Майсура, полишений 1783 р. французами, йшов у гори, його важка артилерія пройшла через Ґати небаченим шляхом. У районі Манґалура доводилося в кожну гармату запрягати 40 – 50 биків; і якщо слон, який штовхав ззаду, спотикався, він скочувався в безодню разом з кетягом людей[449]. Отже, катастрофічного відставання не було. І, наприклад, монетні двори Індії були рівноцінні з європейськими монетними дворами: 1660 р. в Сураті щодня карбувалося 30 000 рупій для однієї-однісінької англійської компанії[450].

Нарешті, було диво з див: корабельні. Згідно з одним французьким звітом, кораблі, які будувалися близько 1700 р. в Сураті, "вельми добротні й чудово служать... і було б дуже вигідно (для французької Ост-Індської компанії) замовити для себе певне число сих кораблів", навіть якщо ціни на них такі самі, як і у Франції, бо тикове дерево, з якого вони збудовані, забезпечувало їм сорок років плавання "замість десяти або дванадцяти, щонайбільше – тринадцяти" років[451]. У першій половині XIX ст. бомбейські парси широко вкладали кошти у суднобудування, замовляючи кораблі на місці та в інших портах, зокрема в Кочині[452]. В Бенґалії, включаючи Калькутту, починаючи від 1760 р.[453], також були корабельні: "Англійці з часів останньої війни (1778 – 1783 рр.) у самій тільки Бенґалії спорядили до 400 – 500 кораблів усіх розмірів, збудованих у Індіях за їхній кошт"[454]. Траплялося, що то були кораблі великого тоннажу: "Сурат Касл" (1791 – 1792 рр.) тоннажністю в 1000 тонн ніс 12 гармат, а екіпаж його налічував 150 чоловік; "Лауджі Фемілі" мав 800 тонн і 125 ласкарів на борту; король цього флоту "Шемпайндер" (1802 р.) сягав 1300 тонн тоннажності[455]. До того ж саме в Індії найліпші "індійські кораблі" (*Indiamen*) – ці величезні для свого часу судна, що провадили торгівлю з Китаєм. Справді, до перемоги пари близько середини XIX ст. англійці використовували в азійських морях кораблі тільки індійського виробництва. Та жоден з них не вирушав до Європи: європейські порти були для них закриті. 1794 р. війна й гостра потреба в перевезеннях примусили на кілька місяців зняти заборону. Але в Лондоні поява індійських кораблів та моряків викликала таку ворожу реакцію, що англійські купці швидко відмовилися від їхніх послуг[456].

Марно багато говорити з приводу небаченого текстильного виробництва Індії – це й так добре відомо! Це виробництво повною мірою мало здатність відповісти на будь-яке збільшення попиту, – здатність, що викликала таке захоплення у зв'язку з англійською суконною промисловістю. Це виробництво процвітало в селах; у містах воно множило число крамничок ткачів; від Сурата до Ґанґу було розсіяно міріади ремісничих майстерень, що працювали на себе або на великих купців-експортерів; вони широко

ШЛЯХИ ТА ТЕКСТИЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО В ІНДІЇ В СЕРЕДИНІ XVIII ст.

Текстильна промисловість була присутня в усіх великих регіонах Індії, за винятком Малабарського берега, багатством якого був перець. Умовні позначення відзначають різноманітність виробництв і дають приблизне уявлення про їхній обсяг. (За даними К.Н.Чаудгурі: K.N. Chaudhury, The Trading World of Asia and the English East India, Company, 1978.)

вкорінилися в Кашмірі, ледь колонізували Малабарський берег, але густо заселили Коромандельський берег. Європейські компанії спробували організувати роботу ткачів за зразками, які практикувалися на Заході, й передусім у вигляді системи *надомної праці* (*putting out sysrem*), про яку ми широко вели мову, але марно. Найвиразніше ця спроба викаже себе в Бомбеї[457], де за запізнілої імміграції індійських робітників із Сурата та інших місцевостей цей захід можна було б починати з нуля. Але традиційна індійська система завдатків та контрактів збережеться принаймні до завоювання й до встановлення прямої опіки над ремісниками Бенгалії з останніх десятиріч XVIII ст.

Справді, текстильне виробництво нелегко було підкорити, якщо воно не охоплювалося, як у Європі, єдиною мережею; різні сектори й кругообіги спрямовували виробництво й торгівлю сировиною, виготовлення бавовняної нитки (операцію тривалу, особливо коли в підсумку треба було отримати дуже тонку й, одначе ж, міцну нитку, таку, як муслінова), ткацьке виробництво, відбілювання та апретування тканин, вибивання. Те, що в Європі було пов'язане за вертикаллю (вже у Флоренції в XIII ст.), тут було організоване в окремих вічках. Іноді закупівельний агент компанії вирушав на ринки, де ткачі продавали свої полотна; але найчастіше, коли йшлося про великі замовлення (а ці замовлення не переставали зростати)[458], ліпше було вкладати контракти з індійськими купцями, які мали служників для того, аби об'їздити зони виробництва, а самі вкладали угоду з ремісником. Стосовно службовця (*servant*) тієї чи тієї контори купець-посередник зобов'язувався до певної дати поставити за раз і назавше встановленою ціною таку-то кількість таких-то визначених типів тканин. Ткачеві за звичаєм він надавав грошовий аванс, який певною мірою зобов'язував викупити товар, і давав ткачеві змогу купити собі пряжу й харчуватися, поки триває його праця. Після завершення виготовлення штуки ремісник отримає ціну за ринковим курсом з вирахуванням авансу. Справді, вільна ціна, яка не фіксувалася в момент замовлення, варіювалася залежно від вартості пряжі та ціни на рис.

Купець ішов на ризик, який, цілком очевидно, позначався на нормі його зиску. Але свобода, яка надавалася ткачеві, була безперечна: ткач отримував аванс грішми (а не сировиною, як у Європі); за ним залишалося пряме звернення до ринку – те, що європейський ремісник утрачав у рамках системи надомної праці (*Verlagssystem*). З іншого боку, він мав змогу втекти, змінити місце роботи, навіть застрайкувати, облишити ремесло, повернутися на землю, дати завербувати себе до війська. К.Н.Чаудгурі вважає, що досить важко пояснити за таких умов убогість ткача, про яку засвідчує геть усе. Чи не полягала причина цього в старовинній соціальній структурі, яка прирекла хліборобів та ремісників на мінімальну винагороду? Величезне піднесення попиту й виробництва в XVII та XVIII ст. могло посилити свободу вибору для ремісника, але не зламати низький загальний рівень заробітної платні, незважаючи на ту обставину, що виробництво омивала пряма грошова економіка.

Така система робила мануфактури загалом безглуздими, та мануфактури існували за зосередження робочої сили в великих майстернях: це були *кархани* (*karkhanas*), які працювали тільки за потребою своїх власників, вельмож або імператора. Та ці останні не гребували й експортувати такі предмети великої розкоші. Мандельсло 1638 р. говорив про чудову тканину з шовку та бавовни із золотими кольорами, вельми дорогу, яку почали виготовляти в Ахмадабаді незадовго до його приїзду до міста й "(використання) якої імператор залишив за собою, дозволивши, проте, чужоземцям вивозити її за межі держави"[459].

Насправді вся Індія обробляла шовк і бавовну, експортувала неймовірну кількість тканин – від найпересічніших до найрозкішніших – і в усі кінці світу, бо за посередництвом європейців навіть Америка отримувала чималу частку. Різноманітність цих тканин можна собі уявити за описами мандрівників і за переліками товарів, що складалися європейськими компаніями. Подамо як взірець (текстуально й без коментарів) перелік текстильного товару з різних провінцій за одним французьким мемуаром: "Сирові й сині полотна із Салема, мадурські сині ґінеї, ґонделурські базени, перкалі з Арні, покривала з Пондишері, бетилі, шавоні, тарнатани, органді, вишукані стинкерки, камбейські скатертини, бажютапо, паполі, короти, бранлі, булани, лімани, покривала на ліжка, читі, кадеї, білі дулі, мазуліпатамські хустки, сани, мусліни, терендини, дореа (смугасті мусліни), стинкеркові хустки, однобарвні мальмолі, вишиті золотою та срібною ниткою, прості полотна з Патни (які вивозилися в такій кількості – аж до 100 000 штук, – що їх можна було отримати, "не контрактуючи"[460]), сирсаки (тканини з шовку та бавовни), бафти, гамани, каси, полотна в чотири нитки, прості багени, гази, полотна з Пермакоді, серпанки з Янаона, конжу..."[461] І ще автор мемуару додає, що для певних типів тканин якість вельми варіюється: у Дацці на ринку для "дуже гарних муслінів, єдиних у своєму роді... є пересічні мусліни від 200 франків за 16 ліктів (паризький лікоть дорівнював 1,188 м. – *Приміт.ред.*) до 2500 франків за 8 ліктів"[462]. Одначе цей перелік, що вражає сам по собі, виглядає жалюгідно поряд з 91 різновидом текстильних виробів, список яких Чаудгурі подав у додатку до своєї книги.

Немає сумніву, що аж до англійської машинної революції індійська бавовняна індустрія була першою у світі як за якістю, так і за кількістю своїх виробів і за обсягом їх вивезення.

Національний ринок

В Індії все перебувало в обігу, як сільськогосподарський продукт, так і сировина та промислові вироби, що призначалися для експорту. Ланцюжками місцевих купців, лихварів та кредиторів збіжжя, зібране на сільських ринках, діставалося до містечок та малих міст – *касб* (*quasbahs*), а відтак за посередництвом великих купців, які спеціалізувалися на перевезенні важких товарів, зокрема солі та зерна, – й до великих міст[463]. Не те щоб такий обіг був досконалим: він дозволяв схопити себе зненацька несподіваним голодом, який величезні відстані надто часто робили катастрофічним. Та хіба інакше було в колоніальній Америці? Або навіть у самій старій Європі? До того ж обіг поставав у всіх можливих формах: він долав перешкоди, він пов'язував один з одним віддалені регіони різних структур та рівнів, і, нарешті, в обігу перебували всі товари – й пересічні, й коштовні, – перевезення яких покривалося страховими внесками під відносно низький відсоток[464].

Пересування по суходолу забезпечували великі каравани (*кафіла* – *kafilas*) купців-*банджара* (*banjaras*), яких охороняла озброєна варта. Залежно від місцевості каравани ці однаково використовували вози, запряжені биками, буйволів, віслюків, одногорбих верблюдів, коней, мулів, а принагідно – й носіїв. Рух караванів уривався в дощову пору, залишаючи тоді перше місце за перевезеннями річками та каналами, перевезеннями, що були набагато дешевші, часто швидші, але при яких, що цікаво, страхові ставки були вищі. Скрізь каравани зустрічали радо, навіть села охоче давали їм прихисток[465].

Подорожі по Індії в XVI ст.: візки, запряжені биками (в них їдуть жінки), в князівстві Камбей; їх супроводжує військова охорона. (Фото Ф.Куїлічі.)

Напрошується, хай надмірне, визначення *національного ринку*: величезний континент допускав певну доладність, згуртованість, важливим, головним елементом якої була грошова економіка. Така згуртованість створювала полюси розвитку, організаторів асиметрії, потрібної для жвавого обігу.

Справді-бо, хто не помітить панівної ролі Сурата та його реґіону, привілейованого в усіх сферах матеріального життя: в торгівлі, промисловості, експорті? Цей порт був великими вихідними й вхідними дверима, що їх торгівля на далекі відстані так само пов'язувала з потоком металу з Червоного моря, як і з далекими гаванями Європи та Індонезії. Другий полюс, що зростав, – це Бенгалія, диво Індії, величезний Єгипет. Той французький капітан, що 1739 р. не без труднощів піднявся зі своїм кораблем у 600 тонн тоннажністю вгору по Ґанґу до Чандернаґора, мав слушність, коли казав про річку: "Вона – джерело й центр торгівлі Індії. Ся торгівля відбувається там з великою легкістю, бо там вам не загрожують неприємнощі, які трапляються на Коромандельському березі[466]... й оскільки країна родюча й надзвичайно населена. Крім величезної кількості товарів, які там виготовляються, (вона) постачає пшеницю, рис і загалом усе потрібне для життя. Таке багатство вабить до себе й за всіх часів вабитиме туди велике число неґоціантів, які посилають кораблі в усі частини Індії, від Червоного моря до Китаю. Ви бачите суміш європейських та азійських націй, які, так дуже відрізняючись одна від одної у своїх обдарованнях та своїх звичаях, живуть у повній злагоді, та все ж таки розходяться

внаслідок інтересу, який єдиний ними керує"[467]. Звісно ж, потрібно було б мати й інші описи, аби відтворити торгову географію Індії в усій її щільності. Зокрема, довелося б поговорити про промисловий "блок" Ґуджарата, наймогутніший на всьому Далекому Сході; про Калікут, про Цейлон, про Мадрас. А відтак – про різних чужоземних або індійських купців, ладних ризикнути без ґарантій своїми товарами чи своїми грішми через фрахт, який без упину пропонувався й за який змагалися один з одним усі європейські кораблі, за винятком голландських. І не меншою мірою треба було б поговорити про додаткові внутрішні обміни (продукти харчування, а також бавовна й вироби фарбувального ремесла) водяними та суходільними шляхами, про торгівлю не таку блискучу, але, либонь, іще важливішу, ніж зовнішній обіг, для всього життя Індії. В усякому разі, вирішальну в тому, що стосувалося структур Могольської імперії.

Сила Могольської імперії

Імперія Великого Могола, яка прийшла на зміну 1526 р. Делійському султанатові, запозичила організацію, яка довела свою спроможність; сильна цією спадщиною й наново набутою динамікою, вона тривалий час буде машиною важкою, але дійовою.

Першим виявом її сили (новаторською справою Акбара, 1556 – 1605 рр.) було те, що вона примусила без особливих труднощів співіснувати обидві релігії – індуїстську й мусульманську. Хоч ця остання, бувши релігією панівного прошарку, отримувала, природно, всі почесті, тож європейці, бачачи численні мечеті в Північній та Центральній Індії, довго розглядали іслам як загальну для всієї Індії релігію, а індуїзм – релігію купців та селян – як своєрідне ідолопоклонство, яке перебувало на шляху до зникнення, на кшталт язичества в Європі до християнства. Європейська думка відкриє для себе індуїзм не раніше останніх років XVIII – перших років XIX ст.

Другий успіх полягав у тому, що вдалося перенести на новий ґрунт і поширити майже по всій Індії одну й ту саму цивілізацію, запозичену в сусідньої Персії, в її мистецтва, її літератури, її чутливості. В такий спосіб відбудеться злиття культур, що були на місці, і врешті-решт культуру меншини, ісламську, якраз і поглине індійська маса, але ця остання й сама сприйме численні культурні запозичення[468]. Перська залишилася мовою панів, привілейованих, вищих класів. "Я наказую написати раджі перською мовою", – заявив губернатору Чандернаґора один француз, що опинився в Бенаресі у важкому становищі (19 березня 1768 р.)[469]. Зі свого боку, адміністрація послуговувалася гіндустані, але за своєю організацією залишалася (і вона теж) збудованою за мусульманським взірцем.

Справді, до активу Делійського султанату, а відтак Могольської імперії слід занести створення в провінціях (*саркар – sarkars*) та в округах (*парґана – parganas*) розгалуженої адміністрації, яка забезпечувала збирання податків та повинностей, а разом з тим мала за завдання для себе розвивати хліборобство, тобто виробництво, що підлягало оподаткуванню, – розвивати зрошення, сприяти поширенню найвигідніших культур, що призначалися для експорту[470]. Ця діяльність, яка подеколи підкріплювалася державними субсидіями та інформаційними поїздками, часто-густо була ефективною.

У центрі системи перебувала застрашлива сила армії, зосередженої в серці імперії, якій вона давала змогу жити й за рахунок якої жила сама. Кадрами тієї армії були представники вельмож, що гуртувалися довкола імператора, – *мансабдари* (*mansabdars*)

або *омера* (*omerahs*) – загалом 8000 чоловік (1647 р.). Згідно зі своїм титулом вони набирали десятки, сотні, тисячі найманців[471]. Чисельність військ, які "трималися напоготові" в Делі, була велика, неймовірна за європейськими масштабами: майже 200 000 вершників плюс 40 000 фузилерів (стрільців), або гармашів. Зовсім як у Агри, іншій столиці, виступ армії в похід залишав позад себе спорожніле місто, де були тільки баніі[472]. Якщо спробувати підрахувати загальну чисельність ґарнізонів, розкиданих по всій імперії і посилених на кордонах, то вона, безперечно, сягала мільйона чоловік[473]. "Нема жодного містечка, де не було б принаймні двох вершників та чотирьох піхотинців"[474], обов'язком яких було підтримувати порядок і не меншою мірою спостерігати, шпигувати.

Армія сама собою була урядом, оскільки високі посади режиму діставалися передусім воякам. Вона була також головним споживачем чужоземних предметів розкоші, зокрема європейських сукон, що їх імпортували не для одягу в таких спекотних країнах, а "для попон (*trousses*)[475] та сідел – кінських, слонових і верблюжих, – що їх поважні особи наказують прикрашати випуклою золотою й срібною вишивкою, для покриття паланкінів, для рушничних чохлів задля запобігання вогкості та для парадного вигляду їхніх піхотинців"[476]. Вартість цього експорту сукон нібито сягала на той час (1724 р.) 50 000 екю на рік. Самі коні, яких ввозили з Персії або з Аравії (хіба ж не мав кіннотник кількох верхових тварин?), були розкішшю: їхня неймовірна ціна пересічно перевищувала ту, яку правили в Англії. При дворі перед початком великих церемоній, відкритих "для великих і малих", однією з розваг імператора було проведення "перед його очима певного числа вельми гарних коней з його стаєнь", за ними проходило "кілька слонів... тулуб яких добре помитий і вельми чистий... пофарбованих у чорне, за винятком двох великих смуг червоної барви", прикрашених вишитими покривалами та срібними дзвіночками[477].

Розкіш, якої дотримувалися *омера*, була майже така сама пишна, як і розкіш імператора. Як і він, вони володіли власними ремісничими майстернями, *кархананами* (*karkhannas*), – мануфактурами, вишукані вироби яких призначалися для їхнього виняткового використання[478]. Їх супроводжували величезні почти слуг та рабів, а деякі з *омера* збивали небачені скарби в золотих монетах та самоцвітах[479]. Можна легко собі уявити, яким тягарем тиснула на індійську економіку ця аристократія, яка жила чи то на заробітну платню, яку безпосередньо виплачувала імператорська скарбниця, чи то за рахунок селянських повинностей, які збиралися із земель, що їх дарував їм імператор як *джагіри* "для підтримання їхніх титулів".

Політичні та позаполітичні причини падіння імперії Моголів

Величезна імперська машина виказала у XVIII ст. ознаки виснаження та зносу. Мабуть, важко вибрати момент, аби відзначити початок того, що назвали могольським занепадом: або 1739 р., коли перси захопили й страхітливо пограбували Делі; або 1757 р., рік перемоги англійців під Плессі; або 1761 р., рік другої битви під Паніпатом, де афганські вояки, захищені середньовічними панцирями, взяли гору над маратхами, озброєними найновішою зброєю, в той самий час, як ці останні мали намір відновити з вигодою для себе імперію Великого Могола. Історики без зайвих суперечок тривалий час вважатимуть

за дату кінця величі могольської Індії 1707 р. – рік смерті Аурангзеба. Якщо ми погодимося з ними, то вийде так, буцімто імперія взагалі померла своєю смертю, не утруднюючи чужоземців – персів, афганців чи англійців – клопотом покласти їй край.

Звісно ж, то була дивна імперія, заснована на діяльності кількох тисяч феодалів, *омера* або *мансабдарів* ("носіїв титулів"), що рекрутувалися в Індії й поза нею. Вже наприкінці царювання Шах-Джахана (1628 – 1658 рр.) вони приходили з Персії, з Середньої Азії – всього з сімнадцяти різних регіонів. Вони були так само чужі країні, де їм належало жити, як згодом – випускники Оксфорда чи Кембриджа, які правитимуть Індією часів Редьярда Кіплінга.

Двічі на день *омера* відвідували імператора. Лестощі були неодмінні, як у Версалі. "Імператор не виголошував жодного слова, яке не сприймалося б із захопленням і яке не примусило б головних *омера* підносити руки до неба з криком "*карамат*", що означає "*чудеса*"[480]. Та передусім такі відвідини дозволяли їм пересвідчитися, що володар живий і що завдяки йому імперія далі стоїть. Найкоротша відсутність імператора, вістка про недугу, що спіткала його, фальшива чутка про його смерть могли враз спричинити приголомшливу бурю війни за престолонаслідування. Звідси й несамовите прагнення Аурангзеба впродовж останніх років його довгого життя продемонструвати свою присутність, навіть коли він був мало не смертельно хворим, аби *довести на людях* (*coram populo*), що він усе ще живий і разом з ним існує імперія. Справді, слабкістю цього авторитарного режиму було те, що йому не вдавалося раз і назавше визначити спосіб успадкування імператорської влади. Щоправда, боротьба, яка майже завжди виникала в такому разі, не конче була вельми серйозною. 1658 р. Аурангзеб наприкінці війни за престолонаслідування, якою позначився кривавий початок його правління, розбив свого батька та свого брата. Проте серед переможених не помічалося особливо великого смутку. "Майже всіх *омера* покликав до двору Аурангзеб... і що майже неймовірно, серед них не знайшлося жодного, хто мав би мужність виказати вагання або щось удіяти для свого короля, для того, хто зробив їх такими, якими вони були, хто дістав їх із праху, а може, навіть і рабського стану, як се досить звично при сьому дворі, аби піднести до багатства та почестей"[481]. Франсуа Берньє, цей французький лікар – сучасник Кольбера, засвідчував у такий спосіб, що, незважаючи на своє тривале перебування в Делі, він не забув своєї манери відчувати й міркувати. Та великі в Делі дотримувалися іншої моралі, вони дотримувалися уроків особливого невеличкого світу. До того ж хто вони були? *Кондотьєри*, на кшталт італійців XV ст., вербувальники солдатів та вершників, яким платили за зроблені послуги. Їм належало зібрати людей, озброїти їх – кожного по-своєму (звідси й різношерсте озброєння могольських військ)[482]. Як кондотьєри вони були надто звичні до війни, аби не лукавити з її небезпеками, вони вели її без пристрасті, думаючи тільки про свої інтереси. Зовсім як воєначальники часів Макіявеллі, вони не раз затягували воєнні дії, уникаючи рішучих зіткнень. Яскрава перемога мала свої вади: вона розпалювала заздрість до надто вдатливого начальника. Тим часом як затягувати кампанію, роздувати чисельність військ і, отже, витрати й виплати, які забезпечував імператор, означало тільки вигоду, особливо коли війна не була надто небезпечною, коли вона полягала в тому, щоб розбити табір з тисяч наметів проти фортеці, яку приведе до здачі голод; табір завбільшки з місто, із сотнями крамниць, з вигодами, навіть з певною розкішшю. Франсуа Берньє залишив нам гарний опис цих дивовижних полотняних міст, які будувались і перебудовувалися вздовж маршруту поїздки Аурангзеба до Кашміру 1644 р. і які об'єднували тисячі й тисячі

Великий Могол вирушає на полювання у супроводі багатьох вельмож та прислужників, які майже всі їдуть верхи - на конях, слонах або верблюдах (за винятком небагатьох піхотинців у глибині картини праворуч). (Фото Національної бібліотеки.)

людей. Шатра розташовувалися в таборі в одному й тому самому порядку. Й *омера*, як і при дворі, віддавали почесті володареві. "Нема нічого чудовішого, як бачити серед темної ночі в сільській місцевості, між усіма шатрами війська, довгі лінії смолоскипів, які супроводжують *омера* до імператорського помешкання або назад до їхніх шатр..."[483]

Взагалі то була дивовижна машина, міцна й, однак, крихка. Для того щоб вона крутилася, був потрібний енергійний, діяльний володар, яким, либонь, був Аурангзеб упродовж першої половини свого царювання, загалом – до 1680 р., того року, в якому він придушив повстання власного сина Акбара[484]. Але треба було також, аби країна не розгойдувала соціальний, політичний, економічний та релігійний порядок, який її гнітив. Одначе цей суперечливий світ без упину змінювався. Тим, що змінювалося, був не сам тільки володар, який ставав нетерпеливим, недовірливим, нерішучим, більш ніж будь-коли святенником; одночасно з ним змінювалася вся країна й навіть армія. Ця остання віддавалася розкоші та всіляким утіхам і за такого життя втрачала свої бойові якості. До того ж вона розширювала свої лави й набирала занадто багато людей. Але ж число *джагірів* не збільшувалося в такому самому ритмі, й ті, що надавалися, часто-густо були занедбаними або розташовувалися на засушливих землях. Загальна тактика володарів джагірів полягала в тому, щоб не втратити жодної змоги отримати зиск. За такого клімату зневаги до суспільного добра деякі представники довічної аристократії Могола намагалися приховати частину свого багатства від передбаченого законом повернення його імператорові після їхньої смерті; їм навіть вдалося домогтися, як це було за тих часів у Турецькій імперії, перетворення свого довічного майна на спадкову власність. Інша ознака розкладу системи: вже близько середини XVII ст. принци й принцеси крові, жінки гарему й вельможі кинулися у справи чи то безпосередньо, чи то за посередництвом купців, які правили для них за підставних осіб. Сам Аурангзеб мав корабельний флот, який провадив торгівлю з Червоним морем та африканськими гаванями.

У Могольській імперії майно більше не було винагородою за послуги, зроблені державі. *Субахи* (*Subahs*) та *навабu* (*nababs*), господарі провінцій, не були вже такими слухняними. Коли Аурангзеб завдав удару двом мусульманським державам Декану – царствам Біджапур (1686 р.) та Ґолконда (1687 р.) – і підкорив їх, він опинився після перемоги перед широкою й раптовою кризою непослуху. Вже накреслилося різко вороже ставлення до нього маратхів, маленького й вбогого народу горян у Західних Ґатах. Імператорові не вдавалося покласти край наскокам та пограбуванням цих дивовижних вершників, до того ж їх підтримувала сила-силенна шукачів пригод і невдоволених. Ні силою, ні хитрістю, ні підкупом він не зумів завдати поразки їхньому вождю Шиваджі – мужлаю, "герському пацюку". Престиж імператора вельми від цього терпів, особливо коли в січні 1664 р. маратхи взяли й пограбували Сурат – великий, багатющий порт імперії Моголів, відправну точку для всіх видів торгівлі та подорожей прочан до Мекки, самого символу панування й могутності Моголів.

Керуючись усіма цими мотивами, Н.М.Пірсон[485] з певними підставами включає довге царювання Аурангзеба до самого процесу занепаду Моголів. Його теза полягає в тому, що, опинившись перед лицем цієї небаченої і впертої внутрішньої війни, імперія виказала нездатність відповідати своєму покликанню, сенсу свого існування. Це цілком імовірно, та чи була трагедія цієї війни наслідком тільки політики Аурангзеба після 1680 р., яку він провадив під знаком кровожерливої підозріливості та релігійної нетерпимості, як це твердять ще й сьогодні?[486] Чи не занадто багато ми покладаємо на цього "індійського Людовіка XI"?[487] Індуїстська реакція була хвилею, яка виникла в

глибинах; ознаки її ми бачимо у війнах маратхів, у переможній єресі сикхів та їхній запеклій боротьбі[488], та ми не уявляємо собі ясно її джерел. Але ж вони, ймовірно, пояснили б глибокий, невблаганний розклад могольського панування та його спроби примусити жити разом дві релігії, дві цивілізації – мусульманську та індуїстську. Мусульманська цивілізація з її інститутами, з її характерним урбанізмом, з її пам'ятниками, які наслідував навіть Декан, зовні становила видовисько досить рідкісного успіху. Але цей успіх скінчився, і Індія розкололася надвоє. До речі, саме таке четвертування відкрило шлях англійському завоюванню. Про це з повною ясністю сказав (25 березня 1788 р.) Ісаак Титсиґ, голландець, який тривалий час представляв Ост-Індську компанію в Бенґалії: єдиною нездоланною перешкодою для англійців був союз мусульман та маратхських князів; "англійська політика нині постійно спрямована на те, аби усунути такий союз"[489].

Що вірогідно, то це повільність розшматування могольської Індії. Справді ж бо, битва під Плессі (1757 р.) сталася через п'ятдесят років після смерті Ауранґзеба (1707 р.). Чи було це півстоліття явних труднощів уже періодом економічного занепаду? Й занепаду для кого? Бо, ясна річ, XVIII ст. було позначено по всій Індії зростанням успіхів європейців. Та що це означало?

Насправді про істинне економічне становище Індії у XVIII ст. судити важко. Тоді деякі реґіони зазнали певного спаду, інші утрималися на колишньому рівні, деякі зуміли просунутися вперед. Війни, які розорювали країну, порівнювали зі стражданнями німців під час Тридцятирічної війни (1618 – 1648 рр.)[490]. Одне порівняння варте іншого. Релігійні війни у Франції (1562 – 1598 рр.) могли б стати добрим прикладом, бо під час цих війн, що калічили Францію, економічне становище країни було радше добрим[491]. І саме таке економічне потурання підтримувало й продовжувало війну, саме воно дозволяло оплачувати частини чужоземних найманців, яких безперервно вербували протестанти та католики. Чи не точилися війни в Індії завдяки схожому економічному потуранню? Це можливо: маратхи організовували свої наскоки тільки з допомогою ділових людей, які примкнули до їхнього табору й нагромаджували вздовж вибраних маршрутів продовольство й потрібні боєприпаси. Треба було, аби війна оплачувала війну.

Одне слово, проблема поставлена: щоб її розв'язати, потрібні були б обстеження, криві цін, статистичні дані... Чи можу я, тільки під свою відповідальність, припустити, що Індія другої половини XVIII ст. була, очевидячки, втягнена до підвищувальної кон'юнктури, яка існувала на просторі від Кантона до Червоного моря? Те, що європейські Компанії та незалежні купці або ж "*службовці*", причетні до місцевої торгівлі (*country trade*), робили вдалі справи, збільшували число й тоннажність своїх кораблів, могло означати збитки, наведення порядку, але треба було, щоб виробництво Далекого Сходу, й зокрема виробництво Індії, яка й далі посідала центральну позицію, йшло за загальним рухом. І як писав Голден Фербер, який знав проблему, "на кожну штуку полотна, зіткану для Європи, треба було зіткати сто штук для внутрішнього споживання"[492]. Навіть Африка на узбережжі Індійського океану в той час переживала пожвавлення під упливом купців з Ґуджарата[493]. Чи не був песимізм істориків Індії з приводу XVIII ст. усього тільки апріорною позицією?

У всякому разі, чи була Індія відкрита піднесенням чи спадам її економічного життя, вона постала не надто захищеною перед чужоземним завоюванням. Не тільки завоювання англійців: французи, афґанці або перси залюбки вступили б до лав завойовників.

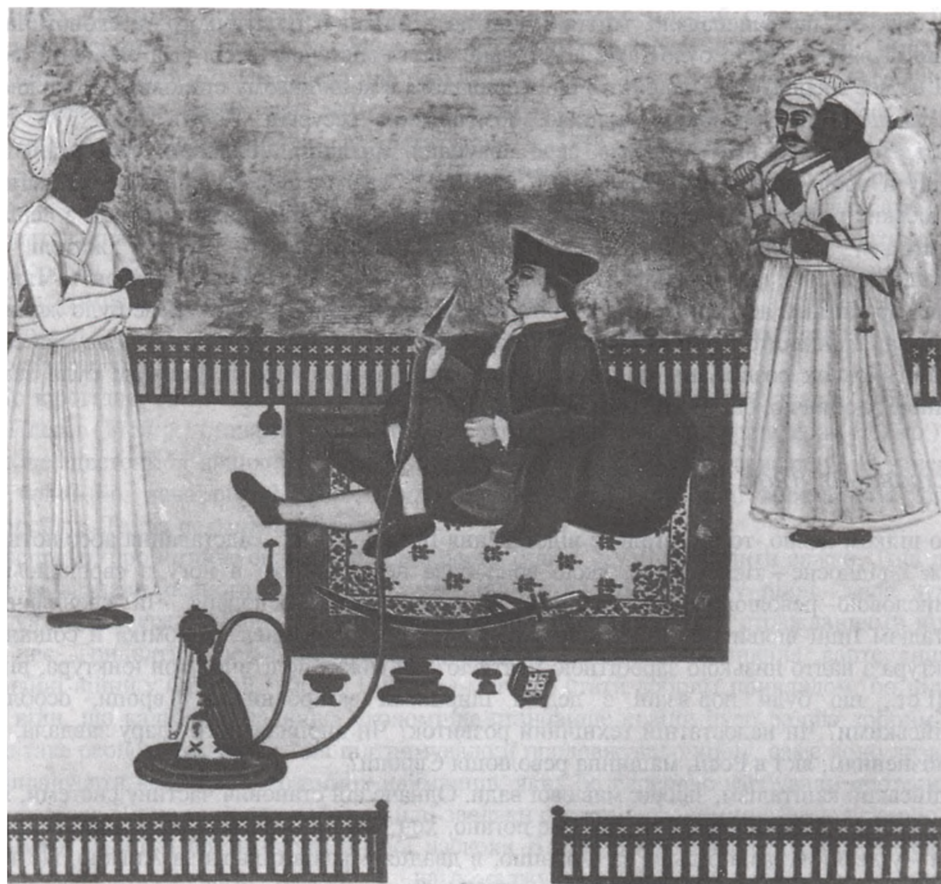
Чи було те, що занепадало, життям Індії на вершині її політичного та економічного функціонування? Чи то було тісно згуртоване життя містечок та сіл? На елементарному рівні не все зберігалося, але багато що залишалося в колишньому становищі. В кожному разі, англійці не заволоділи країною, позбавленою ресурсів. Навіть після 1783 р. в Сураті, місті, яке вже втратило своє значення, англійці, голландці, португальці й французи провадили велику торгівлю[494]. 1787 р.[495] своїми цінами, вищими, ніж ціни в англійських постах, Мае приваблював і відтягував на себе комерційні операції з перцем. Французька торгівля "з Індії до Індії", яку забезпечували місцеві жителі, що прилаштувалися у французьких конторах, а ще більше – на островах Бурбон та Іль-де-Франс, процвітала або принаймні зберігалась на попередньому рівні. Й не було жодного француза, який надто пізно заходжувався шукати щастя в Індії, який би тоді не мав своїх антианглійських розв'язань та своїх торговельних планів: хіба ж Індія не була завше бажаною здобиччю, бажаним завоюванням?

Відставання Індії в XIX ст.

Що цілком певно, то це загальне відставання Індії в XIX ст. Відставання абсолютне, а також і відносне – тією мірою, якою вона буде нездатна йти в ногу з європейською промисловою революцією та наслідувати англійського господаря. Чи специфічний капіталізм Індії виявиться за це відповідальним? Чи обтяжлива економіка й соціальна структура з надто низькою заробітною платнею? Чи важка політична кон'юнктура, війни XVIII ст., що були пов'язані з дедалі ширшими загарбаннями Європи, особливо англійськими? Чи недостатній технічний розвиток? Чи вирішального удару завдала, але із запізненням, як і в Росії, машинна революція Європи?

Індійський капіталізм, звісно, мав свої вади. Одначе він становив частину системи, яка, врешті-решт, функціонувала не так уже погано, хоч Індія й була непропорційно великим тілом – у десяток разів більша за Францію, в двадцять разів більша за Англію. Це тіло, цей національний ринок, який сама географія розколювала, мали потребу, аби жити (тіло) або функціонувати (ринок), у певній кількості коштовних металів. Адже економікосоціополітична система Індії, хоч би яка жорстка й навіть спотворена вона була, прирікала її, як ми бачили, на потрібну плинність та ефективність грошової економіки. Індія не мала коштовних металів, але вона ввозила їх удосталь, щоб від XIV ст. селянські повинності в центральній зоні збиралися в грошах. Хто міг похвалитися чимось ліпшим у тодішньому світі, включаючи Європу? А що грошова економіка працювала тільки за умови наявності сховищ, накопичення, відкриття засувів, створення – до врожаю або платежів – *штучних* грошей, організації ринкових та кредитних обрудок; а що не існує *по-справжньому* грошової економіки без купців, негоціантів, арматорів, страхових товариств, маклерів, посередників, крамарів, торговців на рознос, то ясно, що така торговельна ієрархія існувала в Індії й виконувала свою ролю.

Саме в цьому певний капіталізм становив частину могольської системи. В пунктах вимушеного переходу неґоціанти й банкіри утримували ключові пости в нагромадженні й збільшенні капіталу. Якщо в Індії, як і в світі Ісламу, не було спадкоємності в родинах великих землевласників, які на Заході водночас із багатством накопичували капітал впливу і влади, то система каст, навпаки, сприяла процесу торговельного та банківського нагромадження, що наполегливо тривав з покоління до покоління, й надавала йому стійкості. Деяким родинам удавалося нагромаджувати виняткові багатства, які можна

Службовець Ост-Індської компанії втішається курінням опію та солодким життям. Картина Дип Чанда (кінець XVIII ст.). (Музей Вікторії та Альберта. Фото Музею.)

порівняти з багатствами Фуґґерів або Медичі. В Сураті були неґоціанти, які володіли цілими флотами. Нам також відомі сотні й сотні купців, що належали до касти банія. І стільки ж багатих і багатющих мусульманських купців. У XVIII ст. банкіри були, вочевидь, на вершині свого багатства. Чи не піднесла їх (як я вважаю, може, під впливом європейської історії) логічна еволюція економічного життя, що мала тенденцію створювати врешті-решт високі рівні банківської діяльності? Або ж, як припустив це Т.Райчаудгурі, такі ділові люди були відкинуті до сфери фінансів (збирання податків, банки й лихварство), оскільки європейська конкуренція дедалі більше виштовхувала їх за межі морської діяльності та торгівлі на далекі відстані[496]. Обидва ці рухи могли об'єднатися, аби забезпечити успіх Джаґасетхів, які, бувши удостоєні цього пишного титулу – *світові банкіри*, – 1715 р. замінили їм їхні старовинні по батькові.

Ми досить добре знаємо цю родину, яка належала до одного відгалуження касти марварі й походила з держави Джайпур. Її багатство зробилося величезним після того, як вона осіла в Бенґалії, де ми бачимо, як вона займається збиранням податків для Великого

Могола, надає позику під лихварський відсоток та банківські аванси, займається монетним двором у Муршидабаді. Якщо вірити декому з її сучасників, то члени цієї родини нібито збили свої статки, тільки підтримуючи курс рупії щодо старовинних монет. Як міняйли, вони за допомогою векселів переказували до Делі величезні суми з вигодою для Великого Могола. Під час взяття Муршидабада загоном маратхської кінноти вони враз утратили 20 млн. рупій, але їхні справи йшли далі так, наче нічого не трапилося... Додаймо, що Джагасетхи були не єдині. Нам відомо чимало інших ділових людей, які поряд з ними не виглядали блідо[497]. Щоправда, ці капіталісти Бенгалії, починаючи з кінця XVIII ст., поступово розорятимуться, але не внаслідок власної неспроможності, а з волі англійців[498]. Зате на західному узбережжі Індії ми бачимо в Бомбеї в першій половині XIX ст. розквіт групи вельми багатих парсів та гуджаратців, мусульман та індуїстів, у всіх видах торговельної й банківської діяльності, кораблебудуванні, фрахтуванні, торгівлі з Китаєм і навіть у деяких видах промисловості. Одни із найбагатших – парс Дж.Джиджибгой – зберігав в одному з англійських банків міста 30 млн. рупій[499]. У Бомбеї, де співробітництво та організація тубільних мереж ділових зв'язків були для англійців конче потрібні, англійський капіталізм легко довів свою здатність пристосовуватися.

Чи означає це, що він завше був у виграшному становищі в Індії? Звісно ж, ні, тому що купці й банкіри були не самі. Над ними існували, ще до вимог англійського панування, деспотичні держави Індії – й не сама тільки держава Великого Могола: багатство великих торговельних родин прирікало їх на здирства з боку можновладців. Вони жили в постійному страху перед пограбуванням та катуваннями[500]. А якщо так, то хоч би яким жвавим був рух грошей, що були душею торговельного капіталізму та індійської економіки, світові банія бракувало вольностей, ґарантій, політичного потурання, які на Заході сприяли піднесенню капіталізму. Але звідси далеко до того, щоб, як іноді це роблять, звинувачувати індійський капіталізм в немічності. Індія – це не Китай, де капіталізм сам собою, тобто нагромадження, свідомо гальмувався державою. В Індії багатющі купці, навіть якщо вони й зазнавали здирств, були численні й збереглися. Могутня кастова солідарність прикривала й ґарантувала успіх групи, забезпечувала їй купецьку підтримку від Індонезії до Москви.

Отже, я не став би звинувачувати капіталізм у відставанні в Індії, що напевне, як завше, спричинилося як внутрішніми, так і зовнішніми причинами.

Серед внутрішніх на перше місце варто, либонь, поставити низьку заробітну платню. Говорити про розрив між заробітною платнею індійською та заробітками європейськими – це трюїзм. На думку директорів англійської Ост-Індської компанії, 1736 р. заробітна платня французьких робітників (відомо, що вона далеко відставала від винагороди англійської робочої сили) буцімто в шість разів перевищувала заробітну платню в Індії[501]. Одначе ж Чаудгурі не так уже помилявся, вважаючи дещо загадковою таку жалюгідну оплату досить кваліфікованих працівників, яким, здається, соціальний контекст залишав достатні свободу й засоби захисту. Та чи не був низький рівень заробітної платні структурною рисою, одвічно вписаною до загальної економічної системи Індії? Я хочу сказати: чи не був він конче потрібною умовою для потоку коштовних металів у напрямі Індії, – потоку вельми стародавнього, що налагодився з римських часів? Чи не він іще ліпше, ніж незагнузданий смак імператора та привілейованих до тезаврування, пояснює циклонну тягу, що несла західні коштовні метали на схід? Золоті та срібні монети, коли вони діставалися до Індії, автоматично

підвищувалися в ціні порівняно з вельми низькою ціною людської праці, що неодмінно спричинялося до дешевизни продуктів харчування й навіть до відносної дешевизни прянощів. Звідси, мовби у вигляді удару у відповідь, і могутність проникнення на ринки Заходу індійського експорту – сировини, ще більше бавовняних полотен та шовкових виробів Індії: порівняно з англійською, французькою та голландською продукцією їм сприяли їхня якість, їхня краса, а також розрив у цінах, схожий на той, який нині викидає на ринки світу текстильні вироби Гонконґа або Південної Кореї.

Праця якогось "зовнішнього пролетаріату" – ось основна підстава торгівлі Європи з Індією. Захищаючи принципи вивезення коштовного металу, Томас Мен наводив 1684 р. арґумент, який не припускав заперечень: індійські товари, які Ост-Індська компанія закуповувала за 840 000 фунтів, перепродалися по всій Європі за 4 млн. фунтів; у кінцевому підсумку ці чотири мільйони відповідали надходженню монети до Великобританії[502]. Починаючи від середини XVII ст. імпорт бавовняних тканин посів перше місце й швидко зростав. 1785 – 1786 рр., упродовж одного тільки року, англійська Компанія продала в самому тільки Копенгаґені 900 000 штук індійських тканин[503]. Та чи не має слушності К.Н.Чаудгурі, роблячи з цього висновок, що не могло бути жодних спонукальних причин для технічних досліджень, що збільшують продуктивність у країні, де ремісників налічувалося мільйони й вироби якої були нарозхват у всьому світі? Поки все йшло добре, все могло залишатися по-старому. Навпаки, спонукальні причини "спрацювали" щодо європейської промисловості, яка опинилася під загрозою. Попервах Англія впродовж більшої частини XVIII ст. тримала закритими свої кордони для індійського текстилю, який вона реекспортувала до Америки та Європи. Відтак вона заволоділа таким багатим ринком. Вона не могла зробити цього інакше, як завдяки жорсткому заощадженню робочої сили. Хіба випадково машинна революція почалася в бавовнопрядильній промисловості?

Тут ми стикаємося з другим поясненням відставання Індії, тепер уже не внутрішнім, а зовнішнім. Це друге пояснення висловлюється одним словом: Англія. Замало сказати: англійці заволоділи Індією та її ресурсами. Індія була для них інструментом, за допомогою якого вони заволоділи простором, ширшим, ніж вона сама, аби панувати над азійським надсвітом-економікою, й саме в таких розширених рамках дуже рано можна бачити, як деформувалися й відхилялись внутрішні структури та рівновага Індії, аби відповідати чужій їй меті. І як у цьому процесі її в XIX ст. врешті-решт "деіндустріалізували", звели до ролі великого постачальника сировини.

В кожному разі Індія XVIII ст. не перебувала напередодні того, щоб породити революційний промисловий капіталізм. У власних кордонах вона дихала й діяла природно, сильно й успішно; вона мала традиційне хліборобство, але здорове й високопродуктивне, промисловість старого типу, але винятково жваву й ефективну (аж до 1810 р. індійська сталь була навіть ліпша за англійську, поступаючись тільки перед шведською[504]); її всю охоплювала ринкова економіка, яка вже давно функціонувала; вона мала численні й ефективні товарні кола. Нарешті, її торговельна могутність і промисловість трималися, як і мало бути, на енергійній торгівлі на далекі відстані: Індію огортав більший економічний простір, ніж вона сама.

Одначе вона не панувала над цим простором. Я навіть відзначав її пасивність щодо довколишнього світу, від якого залежала найважливіша частина її обмінів. Але ж саме ззовні, за допомогою захоплення шляхів місцевої торгівлі (*country trade*), Індію поступово скинули з престолу, довели до вбогості. Втручання Європи, яке попервах

виявлялося в підстьобуванні її експорту, зрештою обернулося проти неї. І мовби вершина іронії, саме масивну силу Індії використають, щоб докінчити її саморуйнацію, щоб, починаючи від 1760 р., завдяки бавовні та опію виважити замало відчинені двері Китаю. Й Індії доведеться зазнати удару – відповідь цієї зрослої сили Англії.

Індія та Китай, охоплені одним надсвітом-економікою

Й ось наприкінці цих пояснень ми повернулися до з самого початку поставленої проблеми: загального життя Далекого Сходу, охопленого від 1400 р. одним надсвітом-економікою, вельми просторим, ґрандіозним, але крихким. Така крихкість була, безперечно, одним з найголовніших елементів всесвітньої історії. Бо Далекий Схід, досить організований для того, аби в нього можна було проникнути з порівняною легкістю, але недостатньо організований, аби захистити себе, мовби приваблював загарбника. Отже, вторгнення європейців не вичерпувалося тільки їхньою відповідальністю. До того ж воно відбулося слідом за чималим числом інших вторгнень, хоч би мусульманських.

Логічною точкою злиття, побачення в центрі такого надсвіту-економіки була, могла бути тільки Індонезія. Географія розмістила її на околиці Азії, на півдорозі між Китаєм та Японією, з одного боку, й Індією та іншими країнами Індійського океану, з другого. Проте можливості, що їх надає географія, приймає чи не приймає історія, й у відмові чи прийнятті критимуться численні нюанси залежно від поведінки двох далекосхідних велетів – Індії та Китаю. Коли обидва вони розквітали, були господарями своєї території, коли вони одночасно діяли на зовнішній арені, центр тяжіння Далекого Сходу мав певні шанси розташуватися й навіть закріпитися на більш чи менш тривалий проміжок часу на рівні півострова Малакка, островів Суматра або Ява. Але ці велети прокидалися повільно й завше діяли повільно.

Тож до початку християнської ери (отже, пізно) Індія пізнала й пожвавила світ Індонезії. Її мореплавці, її купці та її духовні провідники експлуатували, просвічували архіпелаг, обертали його в нову релігію, з успіхом пропонували йому вищі форми політичного, релігійного та економічного життя. Архіпелаг був тоді “індуїзований”.

Китайське чудовисько з’явилося посеред цих островів з величезним запізненням, тільки близько V ст. І воно не накине вже індуїзованим державам та містам відбиток своєї цивілізації, яка могла б узяти гору тут, як вона запанувала й запанує в Японії, Кореї чи у В’єтнамі. Китайська присутність залишиться обмеженою економічною та політичною сферами; Китай кілька разів намагатиметься накинути індонезійським державам протекторат, опіку, посилатиме посольства з метою висловлення вірнопідданських почуттів, але в головному, в способі життя, ці держави довго залишатимуться вірними собі та своїм першим вчителям. Для них Індія означала більше, ніж Китай.

Індуїстська експансія, відтак експансія китайська, ймовірно, відповідали економічним піднесенням, які їх спричинили й підтримували та хронологію яких слід було б знати ліпше, розкривши їхнє походження й життєві сили. Хоча я мало компетентний у цих галузях, слабко відкритих для істориків-нефахівців, я вважаю, що Індія за часів своєї експансії на схід могла відбивати удари, які їй передавалися далеким Заходом, тобто Середземномор’ям. Зчеплення Європа – Індія вельми давнє, творче в усіх аспектах, тож чи не було воно однією з найсильніших рис структури стародавньої історії світу? Для Китаю проблема стоїть інакше, так ніби він сягав у Індонезії якоїсь крайньої межі, яку

він майже не переступав. Індонезійську браму, чи греблю, завше легше було проходити із заходу на схід і на північ, ніж у протилежному напрямі.

У кожному разі, ці експансії – перша, індійська, відтак китайська – зробили з Індонезії якщо не панівний полюс, то принаймні пожвавлене перехрестя. Послідовні піднесення цього перехрестя називалися царством Шривіджайя (VII – VIII ст.) з центром на південному сході Суматри та в місті Палембанг; відтак імперією Маджапагіт (XIII – XV ст.) – з центром на багатій на рис Яві. Одне за одним ці двоє політичних утворень заволодівали головними осями мореплавства, зокрема найважливішим шляхом через Малаккську протоку. Створені в такий спосіб царства були могутніми взірцями таласократії, і те, й те проіснували певний час: перше – п'ять-шість століть, друге – три-чотири століття. Стосовно них можна було б говорити вже про індонезійську економіку, якщо не про надсвіт-економіку Далекого Сходу.

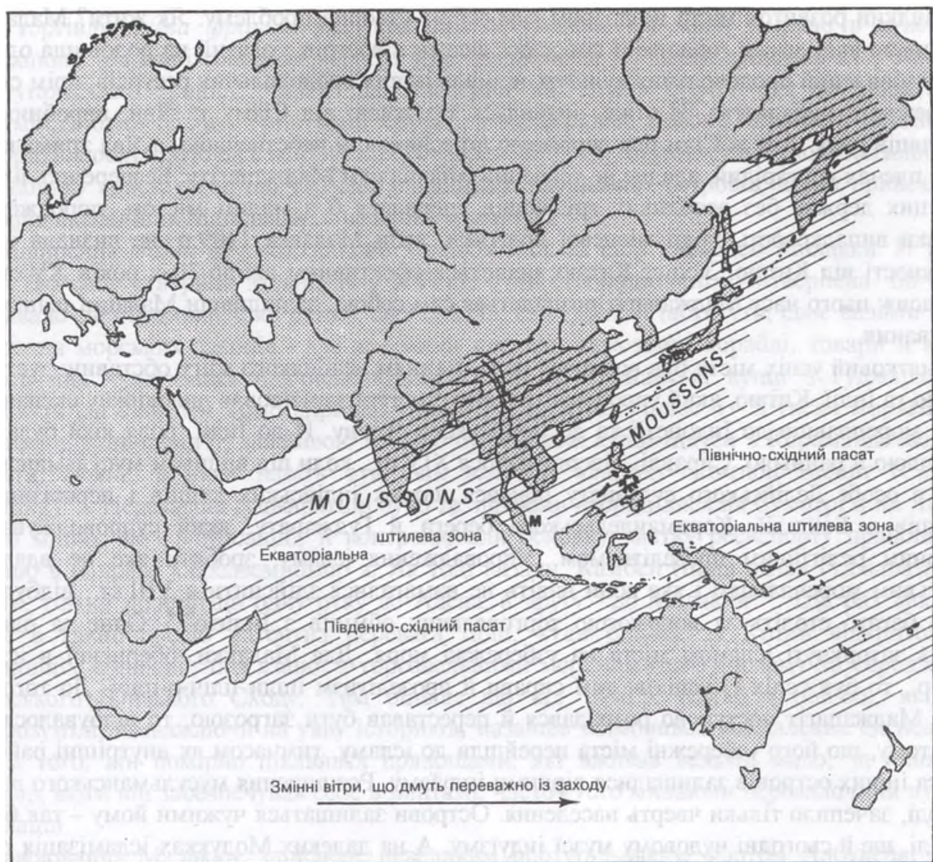
Ймовірно, надсвіт-економіка з центром в Індонезії існував, починаючи від раннього піднесення Малакки, тобто від 1403 р., дати заснування міста, або від 1409 р., дати його раптового вияву, й до взяття міста Афонсу д'Албукеркі 10 серпня 1511 р.[505]. І саме цей раптовий, а потім багатовіковий успіх і варто розглянути детальніше.

Рання слава Малакки

Географія відіграла свою ролю в долі Малакки[506]. Місто на протоці, яке зберегло її назву, посідало вигідне розташування на морському "каналі", який з'єднував води Індійського океану з водами околишніх морів Тихого океану. Вузький півострів (який сьогодні добротні шляхи дозволяють швидко перетнути навіть на велосипеді) колись перетинали на рівні перешийку Кра прості ґрунтові дороги. Одного разу налагодившись, плавання навколо півострова збільшило цінність Малаккської протоки[507].

Збудована на невеликому узвишші над "вологим" і "намулистим" ґрунтом ("один удар кайлом, і проступає вода"[508]), поділена надвоє річкою з чистою водою, де могли причалювати човни, Малакка була радше причалом і сховищем, ніж справжнім портом: великі джонки кидали кітву навпроти міста, між двома острівцями, що їх португальці охрестили Кам'яним островом та Корабельним островом (*Ilha da Pedra* та *Ilha das Naos*), цей останній був завбільшки з амстердамську площу, де стоїть Ратуша[509]. Проте, як писав інший мандрівець, "до Малакки можна підійти о будь-якій порі року – перевага, якої не мають порти Ґоа, Кочина (чи) Сурата"[510]. Єдиною перешкодою були припливні течії в протоці: приплив звичайно "підіймається на сході й спадає на заході"[511]. Й буцімто таких переваг було замало, Малакка (див. карту на с. 000) не тільки з'єднувала води двох океанів, а й перебувала на стику двох зон циркуляції вітрів: зони мусонів Індійського океану на заході й зони пасатів на півдні та на сході. Й що найвигідніше, вузька смуга спокійних екваторіальних вод, яка повільно зміщувалася то на північ, то на схід, йдучи за рухом сонця, досить довго трималася саме в малаккському регіоні (на 2°30' північної широти), послідовно відкриваючи кораблям вільний прохід до пасату або до мусону. Це, вигукнув Зоннерат[512], "одна з країн, найбільше обдарованих природою; вона примусила тут царювати вічну весну".

Та по всій Індонезії були й інші привілейовані місця, як, скажімо, Зондська протока. Колишні успіхи Шривіджайї та Маджапагіту[513] довели, що контроль можна однаково здійснювати зі східного узбережжя Суматри й навіть з Яви, далі на схід. Утім, у січні 1522 р. кораблі експедиції Маґеллана, після загибелі її начальника на Філіппінах,

ПРИВІЛЕЙОВАНЕ СТАНОВИЩЕ МАЛАККИ

Екваторіальна штилева зона підіймається на північ, відтак спускається на південь, ідучи за рухом сонця. Отже, Малакка править за з'єднувальну ланку між мусонами та пасатами північно-східними й південно-східними. (За даними «Атласу» Відаль де Лаблаша, с.56.)

пройшли на зворотному шляху Зондські острови на рівні Тимору, аби південніше вийти до зони південно-східних пасатів. І тим самим шляхом дістався до південних околиць Індонезії 1580 р. Дрейк під час своєї навколосвітньої подорожі.

В усякому разі, якщо піднесення Малакки й пояснюється географічними причинами, історія багато чого до того додавала – як у локальному плані, так і в загальному плані для економіки Азії. Так, новому місту вдалося привернути до себе (й певною мірою встановити над ними опіку) малайських мореплавців сусідніх узбереж, які здавна займалися каботажем, рибальством, а ще більше – піратством. Отже, воно звільнило протоку від цих грабіжників, водночас забезпечивши собі невеликі вантажні вітрильники, робочу силу, екіпажі й навіть військові флоти, в яких мало потребу. Що ж до великих джонок, потрібних для торгівлі на далекі відстані, то їх Малакка знайшла на Яві й в Пегу. Саме там, наприклад, султан Малакки (який вельми пильно спостерігав за торговельними операціями свого міста й брав з них свою чималу частку) закупив кораблі, на яких він за власний кошт організував поїздку до Мекки.

Швидкий розвиток міста незабаром сам собою створив проблему. Як жити? Малакка, за спиною якої лежав гористий і порослий лісами півострів, багатий на родовища олова, але позбавлений продовольчих культур, не мала інших продовольчих ресурсів, крім свого узбережного рибальства. Й отже, виявилася залежною від Сіаму та Яви, виробників і продавців рису. Але ж Сіам був державою агресивною й небезпечною, а Ява тримала на своїх плечах постарілий, але ще не усунений імперіалізм Маджапагіту. Безперечно, й та й та з цих держав без особливих труднощів упоралася б з малим містом, породженим завдяки випадковості, події місцевої політики, якби Малакка 1409 р. не визнала своєї залежності від Китаю. Захист Китаю виявиться ефективним аж до 30-х років XV ст., а впродовж цього часу Маджапагіт розпадеться сам собою, залишивши Малацці шанси на виживання.

Винятковий успіх міста був водночас породженням неабиякого збігу обставин: зустрічі Китаю та Індії. Китаю, який упродовж третини століття здійснював дивовижну експансію своїх мореплавців до Індонезії та до Індійського океану. Й до Індії, роля якої була ще значущою й ранньою. Справді, завершувалося XIV ст., коли під впливом мусульманської Індії в особі Делійського султанату почався натиск індійських купців і перевізників, вихідців з Бенґалії, Коромандельського берега й Ґуджарату, який супроводжувався активним релігійним прозелітизмом. Упровадження ісламу, зробити яке не вдалось арабським мореплавцям і яке вони навіть не намагалися здійснити в VIII ст., відбулося через багато століть за допомогою торговельних обмінів з Індією[514]. Одне за одним будуть заторкнуті ісламом міста на узбережжі моря. Для Малакки, оберненої в іслам 1414 р., то був успіх із успіхів: там справи й прозелітизм ішли пліч-о-пліч. До того ж, якщо Маджапагіт поступово розпадався й переставав бути загрозою, то відбувалося це саме тому, що його узбережні міста перейшли до ісламу, тимчасом як внутрішні райони Яви та інших островів залишалися вірними індуїзму. Розширення мусульманського ладу, справді, зачепило тільки чверть населення. Острови залишаться чужими йому – так було на Балі, ще й сьогодні чудовому музеї індуїзму. А на далеких Молукках ісламізація піде погано: португальці з подивом виявлять там мусульман за назвою, зовсім не ворожих християнству.

Але велич Малакки зростала безпосередньо з розширенням індійської торгівлі. Й не без підстав: індійські купці принесли на Суматру, як і на Яву, рослину перцю – вельми важливий подарунок. І скрізь, починаючи з пунктів, які зачіпалися торгівлею Малакки, ринкова економіка змінювала те, що досі було ще всього-на-всього первісним життям під знаком простого відтворення. Португальський хроніст писав, маючи на увазі минуле жителів Молукксьских островів: “Вони мало турбувалися про те, щоб сіяти чи садити; вони жили, як у перші століття (людства). Вранці вони добували з моря й у лісі те, чим харчувалися цілий день. Живучи з пограбувань, вони не черпали ніякого зиску з гвоздики, й не було нікого, хто б її в них купував”[515]. Коли Молуккські острови залучили до мережі торгівлі, утворилися плантації й зав’язалися регулярні взаємовідносини між Малаккою та островами прянощів. Купець-*келінг* (себто купець-індуїст з Коромандельського берега) Ніна Суріа Діва щороку відсилав на Молуккські острови (гвоздика) та на острови Банда (мускатний горіх) вісім джонок. Відтоді ці острови, заповнені монокультурами, жили тільки завдяки рисові, який довозили на них яванські джонки, що до того ж діставались до Маріанських островів, у серці Індійського океану.

Отже, експансія ісламу була організуючою. В Малацці, як і в Тидоре та в Тернате, а згодом – у Макассарі, утворилися “султанати”. Найцікавіше – це утвердження потрібної

для торгівлі *лінгва франка*, яка походить від малайської мови й якою в купецькій метрополії Малацці говорили всі. По всій Індонезії та її "Середземномор'ях", зазначає португальський хроніст, "мови такі численні, що навіть сусіди, так би мовити, не розуміють один одного. Нині вони хваляться малайською мовою, більшість людей нею говорить, послуговуючись нею на всіх островах, як послуговуються в Європі латиною". Й без подиву констатуєш, що 450 слів словника Молуккських островів, що їх привезла до Європи експедиція Магеллана, – це слова малайські[516].

Поширення *лінгва франка* становить мовби тест на силу експансії Малакки. Й усе ж таки цю силу створили ззовні, як у XVI ст. були створили успіх Антверпена. Бо місто надавало свої будинки, свої ринки, свої склади, свої захисні інститути, своє вельми цінне зведення морських законів – але ж обміни плекали чужоземні кораблі, товари й купці. Серед цих чужоземців найчисленнішими були мусульманські купці з Ґуджарата та Калікута (за словами Томе Піриша, тисяча гуджаратців "плюс 4 – 5 тисяч моряків, які плавають туди-сюди"); важливою групою були також купці-індуси з Коромандельського берега, *келінг*, в яких навіть був свій власний квартал – Кампон Келінґ (*Campon Queling*)[517]. Перевагою гуджаратців було те, що вони вкорінилися на Суматрі й на Яві так само міцно, як і в Малацці, й контролювали основну частку реекспорту прянощів та перцю в напрямі Середземномор'я. Як тоді казали, Камбей (інша назва Ґуджарата) міг жити, тільки простягши одну руку до Адена, а другу – до Малакки[518]. Ще раз виказала себе в такий спосіб латентна перевага Індії, куди більше за Китай відкритої для зовнішніх відносин, пов'язаної з торговельними мережами світу ісламу та середземноморського Близького Сходу. Тим більше що від 1430 р. Китай з причин, які нам незрозумілі, незважаючи на уяву істориків, назавше відмовився від далеких експедицій. Крім того, він помірно цікавився прянощами, які вживав вельми мало, за винятком перцю, яким він забезпечував себе в Бантамі, часто-густо минаючи перевалочний пункт в Малацці.

Завоювання Малакки, здійснене невеликим португальським флотом Албукеркі (1400 чоловік на борту, в тому числі 600 малабарців)[519], спрямовувалося здалеку розквітом і репутацією міста, "тоді найславетнішого з ринків Індії"[520]. Завоювання було жорстоким: після захоплення мосту через річку місто, взяте штурмом, віддали на дев'ять днів на поталу. Проте велич Малакки не впала того фатального дня 10 серпня 1511 р., Албукеркі, який залишався в завойованому місті до січня 1512 р., зумів її підтримати: він спорудив там могутню фортецю, і якщо від Сіаму до "Островів прянощів" Албукеркі й постав як ворог мусульман, то він також оголосив себе другом невірних, язичників, а правду кажучи – всіх купців. Португальська політика зробилася після окупації терпимою й привітною. Навіть Філіп II як король Португальський та володар Ост-Індії після 1580 р. виступав за релігійну терпимість на Далекому Сході. Ні, не треба силоміць обертати в християнство ("*Não e este o modo que se deve ter uma conversão*")[521]. У португальській Малацці китайський базар існував з таким самим успіхом, що й мечеть; щоправда, єзуїтська церква св.Павла панувала над фортецею, а з її паперті відкривався морський краєвид. Як справедливо вказує Л.Ф.Томас, "завоювання Малакки в серпні 1511 р. відчинило португальцям двері до морів Індонезії та Далекого Сходу; заволодівши нею, переможці здобули не тільки панування над багатим містом, а й становище господарів комплексу торгових шляхів, які перехрещувалися в Малацці й до яких місто було ключем"[522]. Загалом вони, незважаючи на кілька перерв, утримували ці зв'язки. Деякі з цих шляхів навіть розширювалися, коли 1555 р. португальці, аби компенсувати важку

ІНДОНЕЗІЯ ПРОПОНУЄ ЄВРОПЕЙЦЯМ СВОЇ БАГАТСТВА

Португальці, які створили свій центр у Малаццї, швидко склали перелік багатств архіпелагу. Насамперед - перець, тонкі прянощі й золото. (За даними карти В.Магальяйс-Ґодиньо, яка вже згадувалася.)

кон'юнктуру середини XVI ст., осіли в Макао й просунулися до Японії. Тоді Малакка зробилася в їхніх руках центральним постом зв'язків між Тихим океаном, Індією та Європою, тим, чим згодом стане Батавія в руках голландців.

До настання тих труднощів, що їх принесла португальській Азії поява тут голландців, португалець переживатиме спокійні квітучі часи, які приносили зиск королю в Лісабоні, Португалії, європейським перекупникам перцю, а також і португальцям, що висувалися на Сході, які іноді (якщо не постійно) мали напівфеодальну манеру мислення іспанських завойовників Америки. Звісно, траплялись напади й жорстокі, але час від часу й малоефективні. Взагалі португальці вміли користуватися миром. Одначе, "подорожуючи в сих морях безперешкодно, вони водночас нехтували будь-якими видами обережності задля свого захисту"[523]. Й саме тому, коли два англійські кораблі Ланкастера пройшли 1592 р. тим самим шляхом, що й Васко да Ґама, їм не важко було захоплювати португальські кораблі, які вони зустрічали. Й небавом усе зміниться: європейці перенесуть до Індій свої європейські війни й суперництва, і Малакка, місто португальське, втратить свою тривалу перевагу. Голландці заволоділи нею 1641 р. і одразу ж відкинули її на другорядне місце.

Створення нових центрів Далекого Сходу

Ще до взяття Малакки Батавія стала центром торговельних операцій Далекого Сходу. Вона розпоряджалася ними, вона їх організовувала. Заснована 1619 р., Батавія була в повному розквіті 1638 р., коли Японія закрилася для португальців, залишившись відкритою для кораблів голландської Ост-Індської компанії. Центром торговельного панування – і водночас панування у найважливіших мережах місцевої торгівлі (*country trade*) – залишалася, отже, Індонезія, й вона ним залишиться, доки триватиме спритне, пильне й самовладне правління голландської Ост-Індської компанії, тобто понад століття, незважаючи на чимале число злигоднів та перешкод. Так, 1622 р. голландців прогнали з острова Формоза, навпроти китайського узбережжя й напівшляху до Японії, де вони осіли від 1634 р. – дати побудови форту Кастель Зеландія[524]. Довготривале панівне становище Батавії, про яке ми вже вели мову, збігається, отже, в загальних рисах із тривалою кризою XVII ст., яка виразно проявилася по всьому європейському світу-економіці (включаючи й Новий Світ) від 1650-го до 1750 р. (датування приблизне). Та, ймовірно, не на Далекому Сході, якщо по всій Індії XVII ст. було століттям розквіту, демографічного й економічного піднесення. Може, це мало значення, серед усього іншого, для того факту, що під час європейської кризи Голландія виявилася переважно економікою захищеною, як ми це зазначали, тією економікою, до якої спрямовувалися найліпші справи.

У всякому разі, Батавія, місто нове, була блискучою ознакою голландської першості, переваги. Триповерхова ратуша, збудована 1652 р., позначала центр міста, – міста, перерізаного каналом, перетятого вулицями, що сходилися під прямим кутом, оточеного фортечним муром з двадцятьма двома бастіонами, в якому було четверо брам. Там сходилися всі народи Азії, далекої Європи, Індійського океану. За мурами пролягали квартали яванців, амбонців; плюс вілли в сільських місцевостях. Але переважно – рисові поля, поля цукрової тростини, канали, а вздовж упорядкованої річки – млини "для хліба, для розпилювання дерева, на папір чи порох", або цукрові, а також черепичні заводи та

Макао на початку XVII ст., змальований Теодором де Брі. Місто, зайняте голландцями від 1557 р., правило за відправний пункт купцям, що торгували з Китаєм. (Фото Національної бібліотеки.)

цегельні... В середині міста все уособлювало порядок, чистоту: ринки, склади, пакгаузи, м'ясарні, рибний ринок, кордеґардії та *Спінгейс* (*Spinhuis*), будинок, де були засуджені прясти дівиці легкої поведінки. Марно переповідати, яким голландське колоніальне суспільство було багатим, повним розкоші й млявим. Це багатство, ця розкіш, що їх ми виявили в Ґоа близько 1595 р., що на них ми натрапляємо в Батавії ще до поїздки хірурга Ґраафа, який приїхав туди 1668 р., багатства, які ми знаходимо такою самою мірою в Калькутті, були безпомилковим показником блискучого успіху[525].

Одначе від початку XVIII ст. величезний голландський апарат почав розкладатися. Це іноді приписували шахрайствам та дедалі більшій непорядності аґентів Ост-Індської компанії. Та службовці (*servants*) англійської Компанії в цьому плані перевершували голландців, що, одначе, не заважало *East India Company* близько 60-х років XVIII ст. посісти перше місце. Чи це не сталося тому, як було б спокусливо твердити, що порушення тенденції, яке накреслилося в середині XVIII ст., породило скрізь велику активність, збільшило обсяг обмінів, полегшило зміни, розриви та революції? В Європі спостерігались перерозподіл шансів у міжнародному плані та утвердження англійського

верховенства, що відбувалося на повний хід. У Азії Індія вабила до себе центр тяжіння всього Далекого Сходу, але таке перше місце вона захопила тільки під суворим наглядом Англії та для Англії, згідно з процесом, чудово описаним у вже старій книзі Голдена Фербера[526]. Англійська Компанія, "Джонова компанія" (*John Company*), взяла гору над своєю "пасербицею" – "Яновою компанією" (*Jan Company*), голландською Ост-Індською компанією, оскільки ця остання програла гру в Бенгалії та в Індії впродовж 70-х років XVIII ст. і тому, що вже близько середини цього століття їй не вдалося посісти перше місце в Кантоні, де день у день Китай поволі відчиняв свої двері. Звісно, я утримаюсь від твердження, що в Кантоні Джон був розумніший, спритніший і хитріший за Яна. Саме це подеколи заявляють не без певних підстав. Та один французький очевидець, який різко критикує французьку (Ост-) Індську компанію, твердить, що близько 1752 р. у Кантоні саме шведські й данські Компанії, найслабкіші, найменше оснащені для успіху, змогли ліпше за інших пристосуватися до обставин[527]. Якщо гору взяв англієць, то тому, що він до своєї сили додав застрашливу вагу Індії. Плессі (1757 р.) потвердив не тільки політичне завоювання Індії, а й завоювання тих торговельних "річок", що прилягали до узбережжя субконтиненту й текли, з одного боку, аж до Червоного моря й Перської затоки, а з другого – до Індонезії, а невдовзі й до Кантона. Хіба не абсолютно для потреб місцевої торгівлі (*country trade*) і особливо для плавань до Китаю будували індійські корабельні стільки кораблів, стільки *Indiamen*? На думку Фербера[528], 1780 р. флот під англійським прапором, що провадив торгівлю "з Індії до Індії", мав 4000 тонн тоннажності, а 1790 р. він сягнув 25 000 тонн! Насправді стрибок був повільніший, ніж це здається, оскільки 1780 р. був роком воєнним – роком передостаннього серйозного змагання між Францією та Альбіоном, і англійські кораблі обережно плавали тоді під португальським, данським та шведським прапорами. З настанням миру вони скинули машкару.

Водночас відбувся швидкий, різкий перехід від Батавії до Калькутти. Жвавий успіх міста на Ґанґу багато чим пояснює напівсонливий стан голландської Ост-Індської компанії. Калькутта зростала вельми швидко, байдуже як, у величезному безладі. Французький мандрівець та шукач пригод граф де Модав[529] приїхав труди 1773 р., у момент, коли тільки-но почалося правління Уоррена Гейстингса. Він завважив водночас і ривок уперед, і повну відсутність порядку. Калькутта – це не Батавія зі своїми каналами та вулицями, прокладеними за лінійкою. На Ґанґу не було навіть набережної; "будинки розсіяні там і тут по березі, стіни деяких з них омиває потік". Не було й міського фортечного муру. Максимально, либонь, 500 будинків, споруджених англійцями, посеред нетрищ бамбукових хижок із солом'яними покрівлями. Вулиці були такі самі брудні, як і стежки, іноді широкі, але перегороджені на початку й у кінці шлагбаумами з жердин. Безлад панував скрізь. "Се, як кажуть, є наслідок британської свободи, так ніби ся свобода була несумісна з порядком та симетрією"[530]. "Не без подиву, змішаного з роздратуванням, – провадить наш француз, – дивиться чужоземець на Калькутту. Так легко було б зробити з неї одне з найчудовіших міст світу, просто згодившись коритися регулярному планові, що не розумієш, як англійці знехтували вигодами такого вдалого розташування й надали волю кожному будувати, дотримуючись найрізноманітніших смаків та найекстраваґантніших розташувань". Це правда, що Калькутта – проста "галерея" 1689 р., з фортецею від 1702 р. обіч (Форт Вільям), – до 1750 р. була ще незначним містечком; опубліковане того самого року абатом Прево зібрання подорожніх нотаток навіть не згадує її. Коли граф де Модав дивився на неї 1773 р., у той час, коли

вона зібрала в себе все можливе торгове населення, Калькутта була в повному розквіті й охоплена будівельним шаленством. Дерево сплавляли туди по Ґангу або морем з Пегу; цеглу виготовляли в сусідніх селах; ціни на квартири сягали рекордного рівня. Місто вже налічувало, мабуть, 300 000 жителів і більш ніж удвічі більше наприкінці століття. Воно розширювалося, не несучи відповідальності за своє зростання, навіть за свій успіх. Англієць анітрохи не почував себе тут ніяково, він утискував, усував тих, хто йому заважав. Бомбей, на другому кінці Індії, був за контрастом буцімто полюсом свободи, буцімто реваншем чи компенсацією для індійського капіталізму, який знайшов там можливості для разючих успіхів.

ЧИ МОЖНА РОБИТИ ВИСНОВКИ?

Картина не-Європи, яку подає цей довжелезний розділ, звісно ж, неповна.

Треба було б довше затриматися на випадку Китаю і, зокрема, на відцентровій експансії, яка шматувала провінцію Фуцзянь, процесі, який урвався лише тоді, коли голландці залишили 1662 р. Формозу або, точніше, коли цей острів завоювали 1683 р. маньчжури, але він відновився у XVIII ст. з відкриттям Кантона для різноманітної торгівлі з Європою.

Слід було б повернутися до особливого випадку Японії, яка, згідно з блискучим нарисом Леонара Блюса[531], після 1638 р. вибудувала світ-економіку для свого використання й згідно зі своїми масштабами (Корея, острови Рюкю, до 1683 р. – Формоза, китайські джонки, що допускалися туди, привілейована й "васальна" торгівля голландців).

Варто було б повернутися до випадку Індії й відвести належне місце новим поясненням Я.К.Гестермана[532], який убачав одну з найважливіших причин занепаду Могольської імперії в розвитку міських економік, які у XVIII ст. зруйнували її єдність.

Годилося б, нарешті, зробити пояснення з приводу сефевідської Персії, з приводу її *командної економіки* (*command economy*), з приводу вимушеної ролі Персії як посередника між Індією, Середньою Азією, ворожою та ненависною Туреччиною, Московією та вельми далекою Європою...

Та навіть якщо припустити, що така картина справді буде подана у своїй цілісності, з ризиком прийняти сам собою обсяг цієї книги, то чи дійдемо ми до кінця наших труднощів та наших запитань? Звісно ж, ні. Для того щоб робити висновки щодо Європи й не-Європи, тобто щодо світу, взятого взагалі, потрібні були б прийнятні мірки й цифри. Ми переважно описували, ставили проблеми й висували деякі неочевидні, безперечно, правдоподібні пояснення. Але ми аж ніяк не розв'язували загадкову проблему взаємовідносин між Європою та не-Європою. Бо, врешті-решт, якщо майже не виникає сумніву, що до XIX ст. світ переважував Європу своїм населенням і навіть – поки й далі існував економічний Старий порядок – багатством; якщо майже не підлягає сумніву, що Європа була менш багата, ніж світ, який вона експлуатувала, навіть якщо одразу ж після падіння Наполеона, коли сходила зоря англійської першості, то залишається ще дізнатися: як могла утвердитися її перевага, а головне – як вона взагалі могла продовжити свій поступ? Бо вона його продовжила.

Послуга, яку ще раз зробив Поль Берош, полягає в тому, що він правильно поставив цю проблему в статистичних категоріях. Роблячи це, він не тільки приєднується до моїх позицій, він іде далі. Та чи має він рацію? Чи маємо рацію ми?

Я не став би вдаватися до деталей й до питання обґрунтованості методів, що їх застосовують наші женевські колеги. Щоб скоротити пояснення, я навіть припустив би, що його виступ був досить обґрунтований з наукового погляду, тож його вельми приблизні наслідки (він сам перший це визнає й застерігає нас) можна взяти до уваги.

Обраний показник – це дохід на душу населення (*pro capite*), "ВНП, який припадає на одного жителя", і, щоб змагання між різними країнами легше піддавалися контролю, рівні було підраховано в *доларах та в цінах США 1960* р.: отже, вони подаються в одній одиниці. Таким чином виходить така послідовність: Англія (1700 р.) – 150 – 190 доларів; англійські колонії в Америці, майбутні Сполучені Штати (1710 р.), – 250 – 290; Франція

(1781 – 1790 рр.) – 170 – 200; Індія (1800 р.) – 160 – 210 доларів (але 1900 р. – 140 – 180). Ці цифри, про які я дізнався під час правки коректурних аркушів цієї праці, зміцнюють мене в моїх колишніх переконаннях та здогадах. Нас також не здивує рівень, якого 1750 р. досягне Японія: 160 доларів. Дивовижним видасться один тільки рекорд, який приписується Китаю (1800 р.) – 228 доларів, хоч цей високий рівень і мав упасти згодом (170 доларів 1950 р.).

Та наблизьмося до того, що нас найбільше хвилює: до *синхронних* зіставлень, якщо це можливо, між двома блоками – Європою, включаючи Сполучені Штати, і не-Європою. 1800 р. Західна Європа сягнула рівня 213 доларів (Північна Америка – 266), це не дивує; але він ледь перевищує рівень тодішнього "третього світу", щось близько 200 доларів. І ось тут ми дещо здивуємося. Насправді саме високий рівень (228 – 1800 р., 204 – 1860 р.), який приписується Китаю, підіймає пересічну величину для межі країн, що перебували в найменш сприятливих умовах. Адже нині, 1976 р., Західна Європа досягла рівня 2325 доларів; Китай же, який, одначе, знову пішов угору, – 369; а "третій світ" загалом перебуває на рівні 355 доларів, далеко ззаду добре забезпечених.

Що випливає з розрахунку, запропонованого Полем Берошем, то це те, що 1800 р., коли Європа скрізь блискуче тріумфувала й коли її кораблі під командуванням Кука, Лаперуза й Буґенвіля досліджували безмежний Тихий океан, вона далеко не досягла рівня багатства, який би всіляко затьмарював (як це є сьогодні) рекорди решти країн світу. Сукупний ВНП нинішніх розвинених країн (Західна Європа, СРСР, Північна Америка, Японія) становив 1750 р. 35 млрд. доларів 1960 р. проти 120 млрд. у решти світу; 1860 р. – 115 млрд. проти 165. Випередження відбулося лише між 1880 та 1900 рр.: 176 млрд. проти 169 у 1880 р.; 290 проти 188 у 1900 р. Але 1976 р., заокруглюючи цифри, 3000 млрд. проти 1000 млрд.

Така перспектива зобов'язує нас іншими очима подивитися на порівняльні позиції Європи (плюс країн, що були водночас з нею привілейовані) й світу до 1800 р. та після промислової революції, роль якої фантастично зростає. Не виникає сумніву, що Європа (з причин, либонь, іще більш соціальних та економічних структур, ніж технічного поступу) сама виявилася спроможною довести до щасливого завершення машинну революцію, йдучи слідом за Англією. Та ця революція була не просто інструментом розвитку, взятим самим собою. Вона була знаряддям панування та знищення міжнародної конкуренції. Механізувавшись, промисловість Європи зробилася здатною витіснити традиційну промисловість інших націй. Рів, викопаний тоді, згодом міг тільки розширюватися. Картина світової історії від 1400 або 1450 р. до 1850 – 1950 рр. – це картина старовинної рівності, яка впала під впливом вікового спотворення, що почалося з кінця XV ст. Порівняно з цією панівною лінією всі інші були другорядними.

Розділ 6

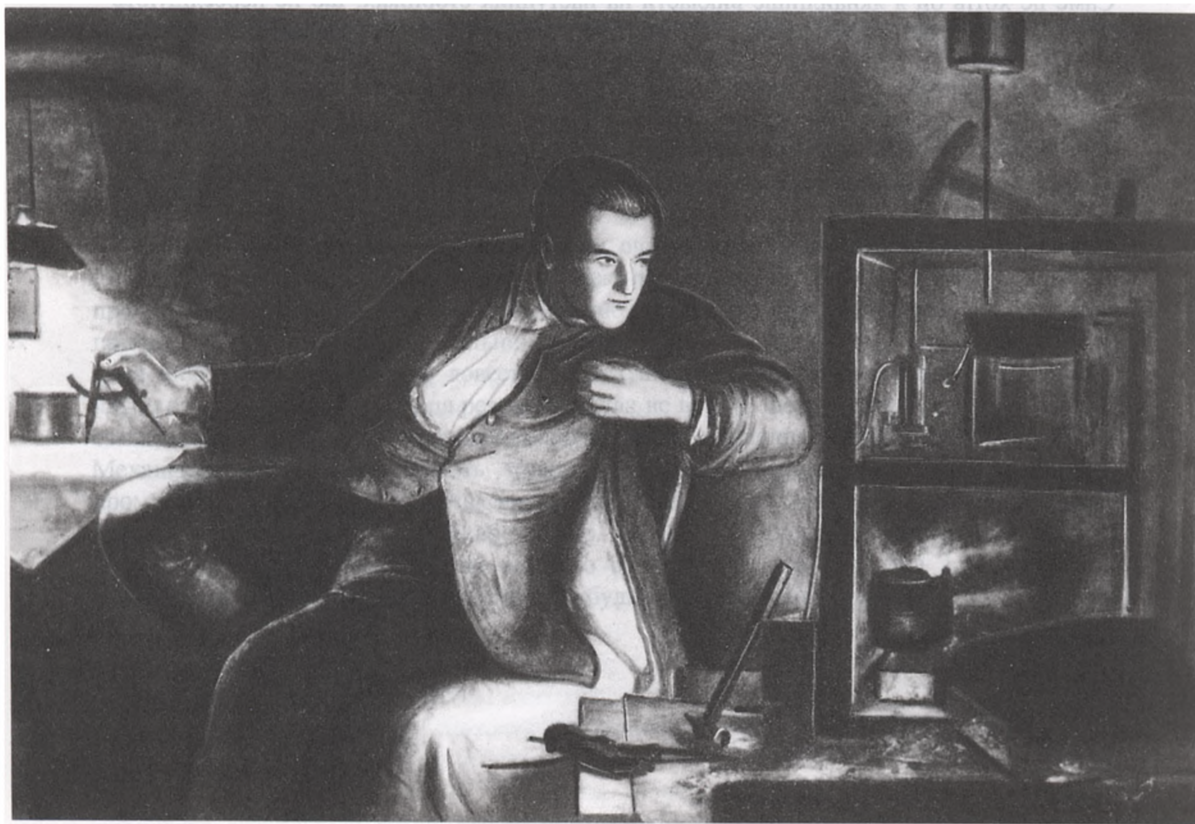
ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ І ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

Промислова революція, яка почалась чи раптово вибухнула в Англії близько 50-х чи 60-х років XVIII ст., видається вкрай складним процесом. Хіба вона не була завершенням своєрідної «індустріалізації», що почалася століттями й століттями раніше? Хіба, без упину оновлюючись, не присутня вона й нині довкола нас? Їй, яку визначають як початок нової ери, належать іще, й надовго, століття, які ще мають настати. Одначе хоч би якою масовою, хоч би якою всеохопливою, хоч би якою новаторською вона була, промислова революція не становила, не могла становити сама собою всієї повноти історії сучасного світу.

Саме це хотів би я якнайліпше викласти на наступних сторінках, що не переслідують іншої мети, крім як її визначити й, якщо можливо, поставити на її справжнє місце.

ДЕЯКІ КОРИСНІ ПОРІВНЯННЯ

Для першої розвідки корисні деякі визначення, а ще більше – кілька попередніх порівнянь. З одного боку, промислова революція з моменту свого початку в Англії породила низку інших революцій, і вона й далі триває на наших очах, незакінчена й спрямована ще в майбутнє: таке потомство дає ретроспективне свідчення про англійський старт. З іншого боку, до англійської промислової революції індустріалізація, яка з самого початку підбурювала людські суспільства, пропонує нашому спостереженню старовинні експерименти, які більш чи менш просунулися вперед і виступали як провісники. В остаточному підсумку всі вони не мали успіху. Це безперечно. Та добре буде допитати неуспіх, аби можна було ліпше зрозуміти успіх.

Кожному панові своє шанування: промислова революція означала прихід пари, тріумф Джеймса Уатта (1736-1819 рр.). Цей портрет пензля Дж.Рейнолдса зображує Уатта, зайнятого у своїй лабораторії розробкою своєї машини. (Фото Снарк Інтернешнл.)

Революція: слово складне й двозначне

Запозичене з лексикону астрономів[1], слово *революція* в значенні перевороту, руйнування існуючого суспільства з'явиться, вочевидь, уперше 1688 р. в англійській мові[2]. Саме в цьому значенні, але такою самою мірою і у сенсі протилежності реконструкції, слід розуміти зручний вислів *промислова революція*, запропонований не Фрідріхом Енгельсом 1845 р.[3], а, безперечно, французьким економістом Адольфом Бланкі (1837 р.), братом революціонера Огюста Бланкі, куди славетнішого, ніж він сам[4]. Якщо тільки він не з'явився вже близько 1820 р. у суперечках інших французьких авторів[5]. У всякому разі, серед істориків він зробився класичним тільки після публікації 1884 р. «Лекцій про промислову революцію» – курсу, що його Арнольд Тойнбі прочитав у Оксфорді 1880 – 1881 рр. і який його учні видали через три роки по його смерті.

Історикам часто докоряють у надуживанні словом *революція*, яке нібито мало б зберігатися, згідно з його першим значенням, для означення явищ насильницьких і не меншою мірою швидких. Та коли йдеться про соціальні явища, швидке й повільне неподільні. Справді, нема суспільства, яке б не поділялося постійно між силами, які його відстоюють, та силами підривними, що свідомо чи підсвідомо намагаються його зламати; і революційні вибухи є тільки вулканічними виявами, короткими й жорстокими, цього латентного й великої тривалості конфлікту. При підході до революційного процесу проблемою завше буде зблизити тривалий і короткий терміни, визнати їхню спорідненість та їхню нерозривну залежність один від одного. Промислова революція, що виникла в Англії наприкінці XVIII ст., не становить винятку з цього правила. Вона була водночас низкою яскравих подій та процесом, цілком очевидно, вельми повільним. Гра йшла водночас у двох регістрах.

Діалектика часу короткого та часу тривалого примушує себе прийняти, бажаємо ми того чи ні. Наприклад, згідно з поясненням В.В.Ростоу[6], англійська економіка «пішла на піднесення» між 1783 та 1802 рр. Завдяки подоланню критичного порога капіталовкладень. Від такого пояснення, яке з цифрами в руках заперечував С.Кузнець[7], залишається передусім образ «відриву» (*take off*), злету літака, що полишає злітну смугу. Й отже, події достеменно датованої й короткої. Та врешті-решт, перш ніж він відірвався, треба було, аби літак, тобто якась Англія була збудована й щоб умови польоту були забезпечені заздалегідь. До того ж жодне суспільство ніколи не могло водночас трансформувати «свою манеру поведінки, свої інститути й свою техніку», як це твердив Артур Льюїс[8], через те, наприклад, що зріс рівень заощаджень у ньому. Завше були попередні умови, неодмінні етапи й час адаптації, що передували. Філліс Дин має слушність, коли нагадує, що всі інновації й навіть перерви в поступовості кінця XVIII ст. в Англії перебувають у певному «історичному *континуумі*», водночас минулому, теперішньому, а відтак наступному, в *континуумі*, де перерви й розриви втрачають свої риси унікальних або вирішальних подій[9]. Коли Давід Ланд описує промислову революцію як утворення критичної маси, що закінчується революційним вибухом[10], образ чудовий; одначе мається на увазі, що така маса мала складатися з різних і потрібних елементів та шляхом тривалого накопичення. Довгий час, у обхід наших висновків, щоразу вимагає того, що йому належить.

Отже, промислова революція була принаймні двоякою. Революція в звичайному сенсі слова, яка заповнює своїми очевидними змінами короткі періоди, що йдуть один за

одним; вона була також і процесом вельми тривалим, таким, що наростав, був непомітним, тихим, часто-густо насилу розрізнюваним, «настільки мало революційним, наскільки це можливо», як міг сказати Клод Фолан[11], записуючись, на противагу Ростоу, до числа прихильників континууму.

Тож не дивно, якщо навіть у свої відносно вибухові роки (скажімо, загалом починаючи від 1760 р.) це важливе явище нікого з найбільш загальновизнаних очевидців не вражало! Адам Сміт, зі своєю маленькою шотландською голковою фабрикою, ретроспективно постає поганим спостерігачем; одначе ж, він помер досить пізно, 1790 р. Давід Рикардо (1772 – 1823 рр.), молодший і, отже, менше заслуговує пробачення, він тільки-но вмикає машину до своїх теоретичних розмірковувань[12]. А Жан-Батист Се 1828 р., описавши англійські «парові повози», додає, нам на радість: «Одначе... жодна машина не слугуватиме так, як слугують найгірші коні, для перевезення людей і товарів посеред натовпу й тисняви великого міста»[13]. Врешті-решт, великі люди – якщо припустити, що Ж.-Б.Се був з їхнього числа, – не зобов'язані виблискувати в ризикованому мистецтві передбачення. Й нічого нема легшого, ніж заднім числом звинувачувати Карла Маркса, або Макса Вебера, або Вернера Зомбарта в тому, що вони нібито неправильно, цебто інакше, ніж ми, розуміли тривалий процес індустріалізації. Я не вважаю за особливо справедливе кваппиве звинувачення, яке Т.С.囸Ештон, звичайно такий неупереджений, кидає їм, посилаючись на висловлювання Кребнера[14].

Втім, чи великою мірою впевнені у своїй оцінці нинішні історики, численні історики промислової революції? Одні вбачають цей процес у наявності її ще до початку XVII ст.; інші вважають, що «славна революція» 1688 р. була вирішальним моментом; треті примушують радикальну трансформацію Англії збігтися з великим економічним піднесенням другої половини XVIII ст... І кожен по-своєму переконливий, залежно від того, чи робить він наголос на сільському господарстві, на демографії, на зовнішній торгівлі, на індустріальній техніці чи на формах кредиту... Та чи слід розглядати промислову революцію як якусь низку модернізацій за секторами, як якусь послідовність фаз поступу або ж під кутом зору сукупного зростання, вкладаючи в слово «зростання» всі можливі значення? Якщо наприкінці XVIII ст. англійське зростання зробилося незворотним, не більш і не менш як «нормальним станом» Англії, за словами Ростоу[15], то напевне не через факт такого-то чи такого-то окремого поступу (включаючи рівень заощаджень або інвестицій), а навпаки, через факт наявності неподільної множини, множини взаємозалежностей та взаємних поступок, що їх кожен сектор своїм більш чи менш давнім розвитком, плодом зусиль інтелекту чи випадку, створював з вигодою для інших секторів. Справді ж бо, «справжнє» зростання (інші сказали б, справжній розвиток, але слова неістотні!), хіба воно може бути чимось іншим, ніж таким зростанням, яке в незворотний спосіб пов'язує кілька напрямів поступу й виштовхує їх вгору всі разом, отож одні з них спираються на інші?

Насамперед униз за течією: слабкорозвинені країни

Англійська промислова революція відкрила двері низці революцій, що стали її прямими нащадками й пройшли коли під знаком успіху, коли під знаком неуспіху. Їй самій передувало кілька революцій такого самого порядку, що й вона, – одні лише ледь накреслилися, інші досить серйозно просунулися вперед, і всі завершувалися неуспіхом у

більш чи менш тривалому часовому плані. Отже, відкриваються дві перспективи, одна в бік минулого, інша – до теперішнього часу. Дві серії подорожей, які, й ті й ті, є способом підійти до предмета, розігруючи дорогоцінну карту порівняльної історії.

Ідучи вниз за течією, ми не оберемо прикладу промислової революції Європи або Сполучених Штатів, які майже безпосередньо наслідували англійський взірець. Нинішній «третій світ», який іще перебуває на шляху індустріалізації, надає нам рідкісну в ремеслі історика нагоду попрацювати над тим, що бачиш, що чуєш, що можеш помацати руками. Звісно, це видовисько – не картина блискучих успіхів. Загалом «третій світ» упродовж останніх тридцяти, сорока, п'ятдесяти років майже не знав безперервного поступу. Його зусилля й сподівання надто часто закінчувалися прикрими розчаруваннями. Чи можуть причини невдач або непівневдач цих експериментів визначити від протилежного (*a contrario*) умови виняткового англійського успіху?

Безперечно, економісти, а ще більше історики застерігають нас проти такого способу екстраполяції теперішнього задля ліпшого розуміння минулого. Вони не без підстав твердять, що «міметична модель, та, що наполягала на повторенні шляху, пройденого колись індустріальними країнами, віджила своє»[16]. Контекст змінився в усьому, й нині було б неможливо проводити індустріалізацію тієї чи тієї країни «третього світу» згідно з державною авторитарністю, яка керувала її проведення в Японії, або ж згідно зі спонтанністю, властивою для Англії Георга III. Так, звісно. Але якщо «криза розвитку – це також і криза теорії розвитку», – як каже Ігнаци Сакс[17], то хіба не буде зрозумілішим сам собою процес розвитку, включаючи й розвиток Англії XVIII ст., якщо поставити собі запитання, в чому полягає вада теорії й чому сповнені ентузіазму плановики 60-х років XX століття стільки помилялися щодо труднощів починання?

Передусім тому, скажуть нам без вагань, що вдала промислова революція має передумовою загальний процес зростання, а отже, глобального розвитку, який в «остаточному підсумку постає як процес перетворення економічних, соціальних, політичних і культурних структур та інститутів»[18]. Саме вся глибина суспільства й економіки виявляється заторкнутою, і вона має бути здатною супроводжувати, підтримувати, навіть терпіти зміну. Справді, досить, аби в такому чи такому пункті шляху утворилося гальмування, те, що ми сьогодні називаємо «вузьким місцем», і машина пробуксовує, рух уривається, може навіть статися відступ. Керівники тих країн, які нині працюють над тим, щоб надолужити своє відставання, помітили це на власному сумному досвіді, й стратегія розвитку зробилася такою ж обережною, як і ускладненою.

Які рекомендації може дати в такому разі досвідчений економіст, такий, як Ігнаци Сакс? Переважно не застосовувати жодного *апріорного* планування: таке планування не буває добрим, бо кожна економіка постає як специфічна побудова структур, які можуть бути схожими, але тільки в загальних рисах. Плановик добре зробить, якщо для кожного даного суспільства виходитиме з якоїсь гіпотези, якогось рівня зростання (наприклад, 10%), який він прийме як мету, й один за одним вивчить «наслідки гіпотези». Так по черзі вдасться перевірити частку інвестицій, яку потрібно буде вилучати з національного доходу; можливі типи промисловості залежно від ринку, внутрішнього чи зовнішнього; кількість і якість потрібної робочої сили (спеціалізованої або неспеціалізованої); пропозицію на ринку продовольчих товарів, необхідних для найнятої робочої сили; належні для використання технології (особливо з погляду капіталу, типу й обсягу робочої сили, яких вони вимагають); збільшення імпорту сировини чи верстатів, які слід передбачити; остаточні наслідки нового виробництва для платіжного балансу й зовнішньої торгівлі.

Тією самою мірою, якою з самого початку передбачався, рівень зростання було навмисне обрано «досить високим, аби виявити всі вузькі місця, які виникли б, якби він справді зберігся як мета»[19], зроблена версифікація покаже, в яких секторах перешкода ризикувала б стати нездоланною. Тоді з другого «заходу» займуться поправками, розробляючи «варіанти для всіх рівнів», поки буде отримано проект обмежень, але загалом життєздатний[20].

Приклади, які наводяться в праці Сакса, дають конкретне уявлення про головні вузькі місця, які трапляються в сьогоднішньому «третьому світі»: демографічне зростання, коли воно «з'їдає» наслідки розвитку; брак кваліфікованої робочої сили; тенденція провадити індустріалізацію в секторах престижних і евентуально експортних через недостатність попиту на внутрішньому ринку на звичайні промислові вироби; нарешті, найбільше за все інше, «сільськогосподарський бар'єр» – недостатність і негнучкість пропозиції продовольства в сільському господарстві, що залишається архаїчним і великою мірою самодостатнім: нездатність задовольнити зростання споживання, яке автоматично спричиняється до дедалі більшого використання населення, зайнятого найманою працею; в сільському господарстві, якому навіть не завше вдається прогодувати свій власний демографічний приріст і яке викидає до міст пролетаріат безробітних, яке, нарешті, не здатне збільшити свій попит на елементарні промислові вироби, бувши надто вбогим. Порівняно з цими головними труднощами потреба в капіталах, рівні накопичення, організація й ціна кредиту видалися б майже другорядними. Та чи то не та картина, про яку можна сказати, що вона відтворює всі ті перешкоди, яких не знала більше Англія XVIII ст. і, безперечно, вже й Англія XVII ст.?

Отже, чого я вимагаю від зростання, то це узгодженості між секторами: щоб при одному прогресуючому секторі-рушії не зупинявся інший, блокуючи ціле. Тож повернімось до того, що ми передчували з приводу поняття *національного ринку* – національного ринку, який наполегливо вимагає згуртованості, загального обігу, певної висоти доходу на душу населення. У Франції, такій млявій (вона досягне своєї згуртованості лише після закінчення будівництва її залізниць), хіба не було там тривалий час своєрідної дихотомії, схожої на ту, що є в деяких нинішніх слаборозвинених країнах? Дуже сучасний, багатий, передовий сектор існував там пліч-о-пліч з рештою зон, був «краєм пітьми», як висловився ще 1752 р. один «підприємець», який бажав відкрити обмін між одним з таких країв та його чудовими лісами, зробивши судноплавним Вер, невелику притоку Аверону[21].

Та на національному ринку в грі брали участь не самі тільки ендогенні умови зростання. Хіба тим, що нині блокує піднесення країн, що почали із запізненням, не є також і міжнародна економіка, така, якою вона є, і така, яка довільно розподіляє й перерозподіляє завдання? Це істини, на яких ця праця вже не раз наполягала. Англія домоглася успіху в своїй революції, перебуваючи в центрі світу, бувши сама центром світу. Країни «третього світу» хочуть, прагнуть свого успіху, але вони розташовані на периферії. І тоді все діє проти них, зокрема й нові технології, які вони використовують за ліцензіями і які не завше відповідають потребам їхнього суспільства; зокрема й капітали, що їх вони позичають за кордоном; зокрема й їхня власна сировина, якої є вдосталь і яку іноді віддають на ласку покупцеві, зокрема й морські перевезення, що їх вони контролюють. І саме тому картина нашого часу так засмучує; саме тому індустріалізація вперто прогресує там, де вона вже досягла поступу, а безодня між слаборозвиненими країнами та рештою країн тільки поглиблюється. Одначе чи не спостерігається нині якась

зміна, що проглядається в такому співвідношенні сил? Країни – виробники нафти та сировини, бідні країни, рівень заробітної платні в яких дозволяє отримувати промислову продукцію за вельми низькими цінами, – чи не почали вони після 1974 р. брати реванш у надіндустріалізованих країн? Це покаже тільки історія майбутніх років. «Третій світ» може прогресувати, лише в той чи той спосіб зламавши сучасний світовий порядок.

Вгору за течією: невдалі революції

Невдачі нинішніх часів роблять нам користе попередження: кожна промислова революція – це своєрідне злиття, своєрідна «множина», своєрідна родина рухів, своєрідна «послідовність». І передреволюції, ці рухи, що передували англійському успіхові, які ми розглянемо, набувають свого значення саме порівняно з такою потрібною повнотою. Їм завше бракувало одного або кількох необхідних елементів, тож, ідучи від однієї до іншої, ми відкриваємо своєрідну типологію невдач чи промахів. То винахід виявляється одиничним, блискучим, але надаремним, чистою грою розуму: ніякого ривка вперед не відбувалося. То відбувався ривок: завдяки енергетичній революції, раптовому хліборобському чи ремісничому поступу, торговельному успіху, демографічному піднесенню; відбувалося швидке просування вперед: двигун, здавалося, працював на повну потужність, але відтак рух уперед уривався. Чи ми маємо право об'єднувати в одній перспективі ці невдачі, які змінювали одна одну й причини яких ніколи не були зовсім одними й тими самими? Вони схожі принаймні за своїм рухом: швидкий злет, відтак зупинка. То були недосконалі репетиції, й очевидні порівняння накреслюються майже самі собою.

Загальний висновок не здивує нікого, в усякому разі, жодного економіста: промислова революція (можна було б навіть сказати ширше: будь-яке піднесення у виробництві та обміні не може бути, суворо кажучи (*stricto sensu*), простим економічним процесом. Економіка, що ніколи не замикалася в самій собі, виходила водночас на всі сектори життя. Вони залежали від неї, вона залежала від них.

Александрійський Єгипет

Перший приклад, надто далекий і, одначе ж, такий, що викликає зніяковіння, – це приклад птоломеївського Єгипту. Чи треба було б зупинятися на ньому, йдучи найдовшим шляхом? Проте в Александрії між 100 та 50 рр. до н.е., за сімнадцять чи вісімнадцять століть до Дені Папена, відбулося явище пари[22]. Чи то така вже дрібниця, що «інженер» Герон винайшов тоді еоліпіл, своєрідну парову турбіну, – іграшку, яка, одначе, пускала в рух механізм, здатний на відстані відчиняти важкі двері храму? Це відкриття сталося слідом за чималим числом інших: усмоктувальною та нагнітальною помпами, інструментами, що передували термометру й теодоліту, бойовими машинами, щоправда більше теоретичними, ніж практичними, які примушували працювати стиснуте або розширене повітря або силу величезних пружин. У ті далекі століття Александрія виблискувала всіма відтінками пристрасті до винахідництва. Впродовж уже одного чи двох століть там палахкотіли різні революції: культурна, торговельна, наукова (Евклід, Птоломей-астроном, Ератосфен); Дикеарх, який, вочевидь, жив у місті на початку III ст. до н.е., був першим географом, що «накреслив на карті лінію широти, яка проходила від Ґібралтарської протоки до Тихого океану, пролігши вздовж Тавру та Гімалаїв»[23].

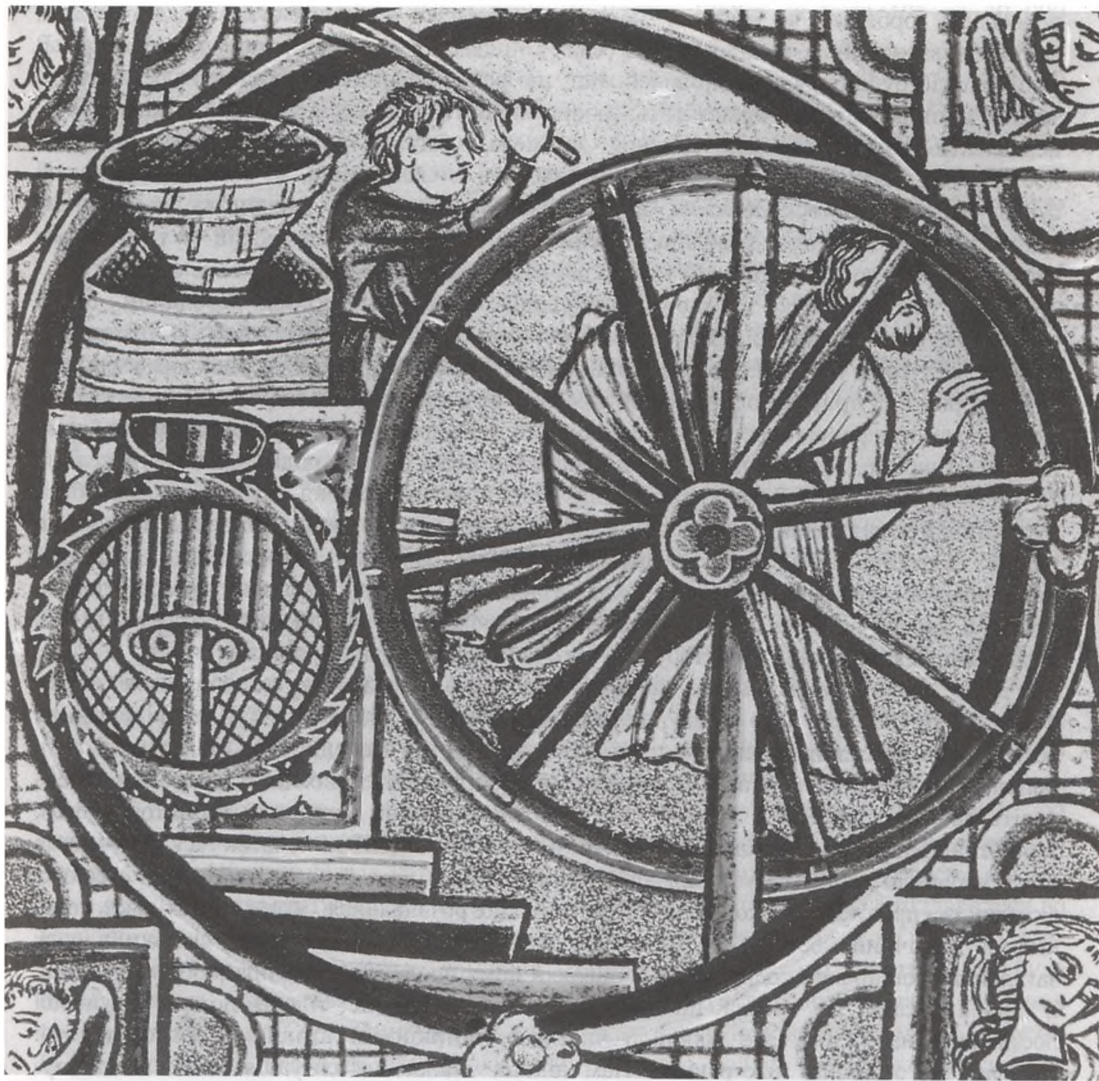
Уважний розгляд довгого александрійського розділу, звісно, завів би нас занадто далеко, через цікавий елліністичний світ, що вийшов із завоювань Александра, де територіальні держави, такі, як Єгипет і Сирія, посіли місце колишньої моделі грецьких міст-полісів. Ось трансформація, яка не може не нагадати нам перші кроки сучасної Європи. Напрошується також констатація, яка згодом часто повторюватиметься: винаходи йшли групами, великими кількостями, низками, так, ніби вони спиралися один на одного або, радше, так, ніби якесь дане суспільство виштовхувало їх усіх разом на передній план. Проте хоч би яким блискуче інтелектуальним довгим був александрійський розділ, він одного чудового дня скінчився без того, аби його винаходи (а між тим їхньою особливістю була зверненість до *технічного* додатку: в III ст. Александрія навіть заснувала школу інженерів) вилилися в будь-яку революцію в промисловому виробництві. Провина за це лежить, безперечно, на рабовласництві, яке давало античному світові всю зручну для експлуатації робочу силу, в якій він мав потребу. Отже, на Сході горизонтальний водяний млин залишиться рудиментарним, пристосованим тільки для потреб помелу зерна, завдання важкого й повсякденного, а пара слугуватиме лише у своєрідних хитромудрих іграшках, бо, як пише один історик техніки, «потреби в (енергетичній) силі, яка перевершувала б ті її види, що були тоді відомі, не відчувалося»[24]. Й отже, елліністичне суспільство залишилося байдужим до подвигів «інженерів».

Та чи не несе за це відповідальності й римське завоювання, яке відбулося невдовзі за цими винаходами? Елліністична економіка та суспільство вже кілька століть були відкриті для світу. Рим же, навпаки, замкнувся в межах Середземномор'я й, зруйнувавши Карфаґен, поневоливши Грецію, Єгипет і Схід, тричі закрив виходи до широкого світу. Чи було б усе інакше, якби Антоній і Клеопатра перемогли біля Акціуму 31 р. до н.е.? Інакше кажучи, чи не можлива промислова революція тільки в серці відкритого світу-економіки?

Перша промислова революція Європи: коні та млини XI, XII, XIII ст.

У першому томі цієї праці я довго говорив про коней, про наплічний хомут (який прийшов зі Східної Європи й збільшив силу тяги тварини), про поля вівса (на думку Едварда Фокса[25], за часів Карла Великого й розквіту важкої кавалерії ці поля нібито приваблювали центр пожвавленої Європи до просторих вологих і придатних для обробітку зернових культур рівнин Півночі), про трипілля, яке вже саме було хліборобською революцією... Я говорив також про водяні млини та вітряки – ці останні були новачками, а перші – такими, що знову повернулися. Отже, я маю законне право бути лаконічним, усе легко схоплюється, тим більше, що про цю «першу» революцію ми маємо живу й розумну книгу Жана Жемпеля[26], сповнену войовничого запалу та енергії книгу Ґі Буа[27] й багато досліджень, у тім числі класичну статтю пані Е.М.Карюс-Вільсон (1941 р.)[28]. Саме ця остання перейняла й пустила в обіг вислів *перша промислова революція*[29], аби визначити велике поширення в Англії сукновальних млинів (приблизно 150 у XII–XIII ст.), тартакових млинів, паперових, для помелу зерна тощо.

«Механізація сукновального виробництва, – пише Карюс-Вільсон, – була такою самою вирішальною подією, якою була механізація прядильного чи ткацького виробництва у XVIII ст.»[30]. Великі дерев'яні бияки, що їх пускали в рух водяні колеса, запроваджені в

У французькій Біблії XIII ст. млинове жорно, обертати яке філістимляни прирекли Самсона, якого підстьобує його охоронець, цікаво подане у вигляді нового за тими часами млина з дивовижним багатством технічних деталей. Ретельно змальований внутрішній механізм з перетворенням вертикального руху на рух горизонтальний, а колесо, яке обертає людина, цілком могло б працювати під тиском води. Це свідоцтво захоплення машиною треба зіставити зі словами Роджера Бекона, процитованими на с.489. (Біблія Франсуа Ґарньє, близько 1200-1230 рр. Відень, Національна бібліотека. Codex Vindobonensis 2554.)

найпоширенішій галузі промисловості свого часу – суконній – для того, щоб замінити ноги робітників-сукновалів, були врешті-решт порушниками спокою, революціонерами. Біля міст, які найчастіше розташовувалися на рівнинах, вона не мала живої сили річок та

водоспадів горбистих чи гірських місцевостей. Звідси – тенденція сукновального млина розташовуватися іноді в малолюдних селах і приваблювати туди купецьку клієнтуру. В такий спосіб було порушено привілей міст, що ревно оберігався, на заняття ремеслом. І звісно, міста намагалися захиститись, забороняючи ткачам, що працювали в їхніх мурах, передавати свої сукна для валяння за межі міста. 1346 р. бристольська влада постановила, «аби ніхто не наважувався вивозити із сього міста, ні виготовляти валяні сукна, які називаються *рейклот*, під страхом утрати 40 ш. (шилінгів) на кожному сукні»[31]. Це не завадило «революції млинів» іти своїм шляхом в Англії, як і по всьому Європейському континенту, який у жодному разі не відставав від сусіднього острова.

Одначе важливо було те, що ця революція опинялась посеред революцій, що її супроводжували: могутньої хліборобської революції, яка спонукала селян згуртованими лавами виступити проти перешкод у вигляді лісу, боліт, морських та річкових узбереж і сприяла розквіту трипільної сівозміни; так само розвивалася міська революція, яку несло з собою демографічне піднесення: ще ніколи міста не зростали так густо, одне біля брами іншого. Й налагоджувався чіткий, іноді насильницький поділ, «поділ праці» між селами та містами. Ці останні, що охоплювали різні види ремісничої діяльності, вже були рушіями нагромадження, зростання, і в них знову з'явилися гроші. Збільшувалося число ринків та торговельних угод. З появою ярмарків Шампані накреслився, а відтак і вималювався економічний порядок Заходу. Навіть більше, на Середземному морі морські шляхи й дороги на Схід поступово наново відвоювали італійські міста. Спостерігалося розширення економічного простору, без чого неможливе жодне зростання.

І саме слово *зростання* в значенні глобального розвитку не завагався вжити Фредерик Лейн[32]. На його думку, не підлягає сумніву, що в XII–XIII ст. відбувалося безперервне зростання, наприклад, чи то Флоренції, чи Венеції. І як то могло б бути інакше в момент, коли Італія перебувала в центрі світу-економіки? Вільгельм Абель навіть твердив, що від X до XIV ст. увесь Захід охопив загальний розвиток. Доказ: заробітна платня зростала швидше, ніж ціни на збіжжя. «XIII та початок XIV ст., – писав він, – побачили першу індустріалізацію Європи. Тоді міста й ремісничa та торговельна активність, прихистком якої вони були, потужно розвивалися, може, не стільки через чистий технічний поступ і ту добу (але цей поступ був відчутний), скільки в силу загального поширення поділу праці... Завдяки йому продуктивність праці збільшувалась, і, либонь, саме ця зросла продуктивність дозволяла не тільки долати труднощі постачання населення, яке зростало чисельно, потрібними їстівними запасами, а й годувати його ліпше, ніж раніше. Нам відома аналогічна ситуація лише в одному-однісінькому разі, в XIX ст., у добу «другої індустріалізації», цього разу, щоправда, вимірюваної зовсім іншими масштабами»[33].

Це те саме, що сказати, дотримуючись усіх пропорцій, що, починаючи від XI ст., спостерігалося «безперервне зростання» на сучасний лад, якого ми більше не побачимо до утвердження промислової революції. Ми не здивуємося з того, що з логічного погляду напрошується «всеохопне» пояснення. Справді, ціла низка пов'язаних один з одним напрямів поступу діяла у виробництві, як у плані зростання продуктивності – сільськогосподарської, промислової, торговельної, – так і в плані розширення ринку. В такій Європі, захопленій своїм першим серйозним пробудженням, спостерігалася навіть і інша ознака широкомасштабного розвитку: швидкий поступ «третинного сектору», зі збільшенням числа адвокатів, нотарів, лікарів, викладачів університетів[34]. Для нотарів навіть можливий підрахунок: у Мілані 1288 р. на приблизно 60 000 жителів їх було 1500; у

Болоньї на 50 000 жителів – 1059 чоловік. У Вероні 1268 р. їх було 495 на 40 000 жителів, у Флоренції 1338 р. – 500 на 90 000 жителів (але Флоренція – це особливий випадок: організація великої торгівлі там така, що бухгалтерські книги часто-густо замінювали послуги нотаря). Й як і треба було передбачити, зі спадом XIV ст. відносне число нотарів зменшується. Воно знову зросте у XVIII ст., та не набуде пропорцій XIII ст. Без сумніву, тому, що такий цікавий розвиток у середні віки інституту нотарів залежав водночас від піднесення економічної активності та від того факту, що в ті далекі століття переважна більшість населення була неписьменна й мусила вдаватися до пера писарів.

Цей величезний ривок Європи припинився з небаченим спадом XIV–XV ст. (загалом 1350 – 1450 рр.). Разом з Чорною смертю, яка була, може, водночас і наслідком і причиною: послаблення економіки, з моменту хлібної кризи й голоду 1315 – 1317 рр.[35], передувало пошесті й сприяло її зловісній роботі. Тож пошесть була не єдиним могильником великого піднесення, яке їй передувало і яке вже сповільнилося, навіть зупинилося, коли настало лихо.

Як пояснити тоді величезну перемогу й величезну поразку, що їх Європа зазнала до англійського XVIII ст.? Цілком імовірно, розмахом демографічного приросту, за яким більше не встигало сільськогосподарське виробництво. Врожайність, що знижувалася, – це доля будь-якого сільського господарства, яке вирвалося за свої виробничі межі, коли в нього нема методів і технологій, здатних усунути швидке виснаження ґрунтів. Книга Ґі Буа аналізує, спираючись на приклад східної Нормандії, соціальний аспект цього явища: криза феодалізму, що лежала в основі, феодалізму, що його зруйнував стародавній дволикий «шляхтич – дрібний селянин-власник». Суспільство, яке втратило структуру, свій «код», виявилося тоді відкритим для бунтів, для безладної війни й для пошуку водночас нової рівноваги й нового «коду» – наслідків, яких вдасться досягти тільки з утвердженням територіальної держави, яка врятує шляхетський порядок.

Можна запропонувати й інші пояснення. Зокрема, певну крихкість тих країн, які насамперед зачепила енергетична революція млинів: Північну Європу, від Сени до Зейдер-Зе, від Нідерландів до Лондонського басейну. Нові територіальні держави, Франція й Англія, що конституювалися на могутні політичні об’єднання, ще не піддавалися до керівництва економічними об’єднаннями: криза заторкне їх повною мірою. До того ж на початку століття, після занепаду ярмарків Шампані, Франція, що короткий час була серцем Заходу, виявилася викинутою за межі кругообігу вигідних зв’язків і рівних проявів капіталізму. Середземноморські міста знову запанують над державами Півночі. Й цим на якийсь час буде покладено край тій надто палкій довірі, яку висловлює дивовижне похвальне слово машині Роджера Бекона, що належить приблизно до 1260 р. «Може статися таке, – писав він, – що виготовлять машини, завдяки яким найбільші кораблі, керовані одною-однісінькою людиною, рухатимуться швидше, ніж якби на них було повно веслярів; що збудують повози, які пересуватимуться з неймовірною швидкістю без допомоги тварин; що створять летючі машини, в яких людина била б по повітрі крильми, як птах... Машини допоможуть проникнути в глибини морів і річок»[36].

Революція, що накреслилася за часів Аґриколи та Леонардо да Вінчі

Коли Європа піднеслася духом після цієї важкої й тривалої кризи, злет обмінів, швидке, революційне зростання відбувалося вздовж осі, яка пов’язувала Нідерланди з

Деталь мініатюри кінця XV ст., яка зображує срібну рудню в Кутній Горі у розрізі за вертикаллю, як це прийнято. Вибійники в білому вбранні, драбини, підіймальна корба. На тій частині мініатюри, яку ми не відтворюємо, показано досить сучасне оснащення (німці були тоді майстрами в техніці гірничої справи): корби, що пускалися в рух кіньми, системи водовідливу та вентиляції. Відень, Австрійська національна бібліотека. (Фото бібліотеки.)

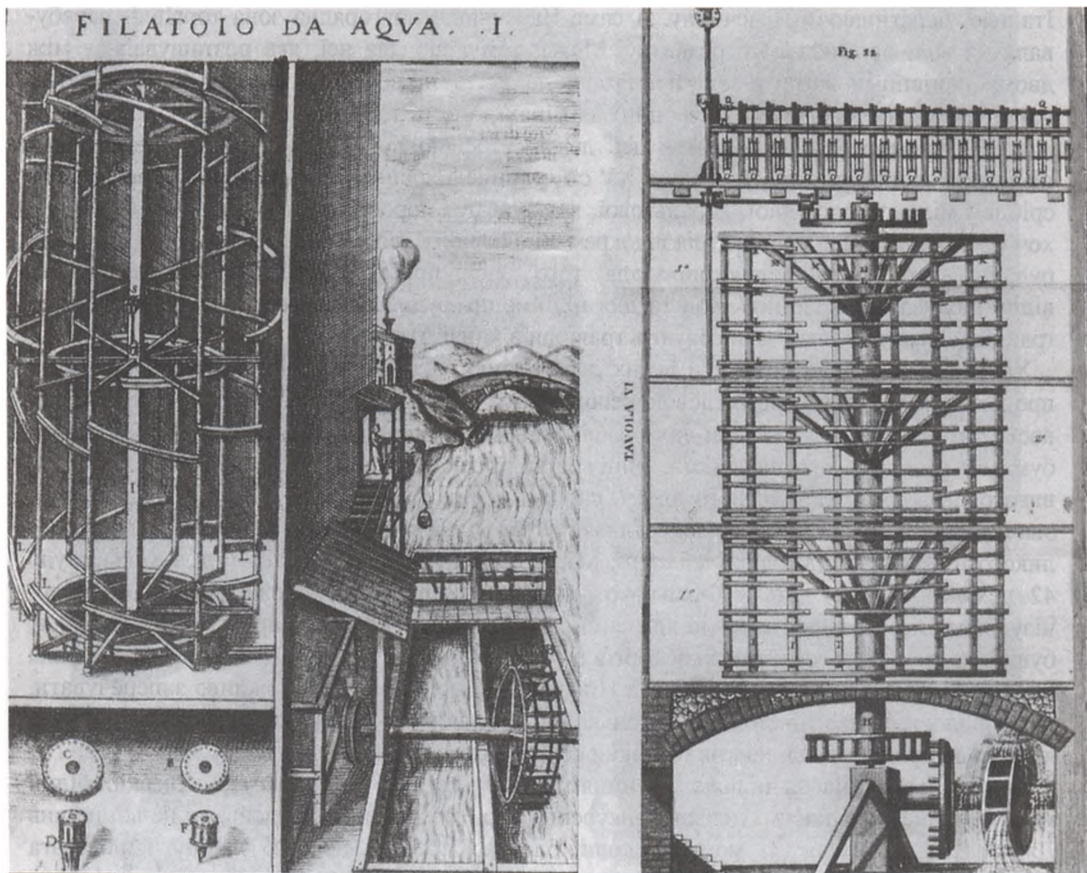
Італією, перетинаючи Німеччину. А саме Німеччина, другорядна зона торгівлі, перебувала на чолі промислового розвитку. Може, тому, що для неї, яка розташувалася між двома панівними світами, які прилягали до неї з півночі й з півдня, то був спосіб накинути свою участь у міжнародних обмінах. Але передусім – з причини розвитку її гірничої промисловості. Розвиток цей лежав у основі не тільки раннього відновлення німецької економіки, від 70-х років XV ст., раніше за решту Європи. Видобуток золотої, срібної, мідяної, олов'яної, кобальтової, залізної руд породив низку інновацій (скажімо, хоч би використання свинцю для відокремлення срібла, що є у вигляді домішку в мідних рудах) і створення величезних для того часу пристроїв, що призначалися для відпомповування підземних вод та для підіймання руди. Розвивалася вміла технологія, ґрандіозну картину якої змальовують ґравюри в книзі Аґриколи.

Хіба не спокусливо побачити в цих досягненнях, які Англія копіюватиме, справжній пролог того, що стане промисловою революцією?[37] До того ж розквіт гірничої промисловості активізував усі сектори німецької економіки: виробництво *бархенту* (*Barchent*, бумазеї), вовняну промисловість, чинбарство, різноманітні металургійні виробництва, виготовлення жерсті, залізного дроту, паперу, нових видів зброї... Торгівля створювала значні мережі кредиту, організовувалися великі міжнародні товариства, на кшталт «Великого товариства» (*Magna Societas*)[38]. Міське ремесло розквітало: 1496 р. в Кельні було 42 цехи, в Любеку – 50, у Франкфурті-на-Майні – 28 цехів[39]. Пожвавилися й модернізувалися перевезення; могутні компанії спеціалізувалися на цій справі. Й Венеція, яка, бувши господинею левантинської торгівлі, мала потребу в білому металі, встановлювала привілейовані торговельні стосунки з Південною Німеччиною. Неможливо заперечувати, що впродовж понад півстоліття німецькі міста становили собою видовисько економіки, яка жваво проґресувала, хоч би про який сектор ішлося.

Проте все зупинилося чи почало зупинятися близько 1535 р., коли американський білий метал у кінцевому підсумку склав конкуренцію сріблу німецьких рудень, як це встановив Джон Неф, а також у момент, коли близько 1550 р. почала слабнути перевага Антверпена. Чи не в тому полягала неповноцінність німецької економіки, що вона була залежною, будувалася згідно з потребами Венеції та Антверпена, які були справжніми центрами європейської економіки? Врешті-решт, Століття Фуґґерів було століттям Антверпена.

Ще разючіший успіх накреслився в Італії приблизно в той час, коли Франческо Сфорца взяв владу в Мілані (1450 р.). Разючіший, бо йому передувала низка взірцевих революцій. Перша – революція демографічна, піднесення якої протриває до середини XVI ст. Друга, що накреслилася на початку XV ст., – це народження територіальних держав, ще невеликих за обсягом, але вже сучасних: якийсь час на порядку денному навіть стояло питання про єдність Італії. І щоб завершити – сільськогосподарська революція, капіталістична за формою, на зораних каналами рівнинах Ломбардії. Все це відбувалося в загальній атмосфері наукових та технічних відкриттів: то був час, коли сотні італійців, поділяючи запал Леонардо да Вінчі, заповнювали свої записники замальовками проектів чудових машин.

Мілан прожив тоді своєрідну історію. Уникнувши жахливої кризи XIV та XV ст. (як вважає Дзанґері, саме завдяки передовому характеру свого сільського господарства), він спізнав визначного мануфактурного піднесення. Вовняні сукна, заткані золотом та сріблом тканини, зброю змінили бумазеї, що становили на початку XIV ст. головну частку виробництва міста. Й ось Мілан виявився залученим до широкого торговельного

Ранній розвиток машинного виробництва в Італії: дві схеми прядильної машини (*filatoio*) для виготовлення орґансину по-болонському, одна (ліворуч) 1607 р., друга 1833 р. Орґансин - це сукана шовкова нитка з двох, трьох або чотирьох пасем, що правила за основу. Перший «млин», установлений в Англії 1716-1717 рр., «справжній завод, перший, який будь-коли існував в Англії», скопіювали англійці після двох років шпигування в Італії. Від початку XVII ст. майже така сама машина працювала на своїй батьківщині, в Болоньї. Ця машина цілком автоматична (робітники тільки стежили за нею й зв'язували нитки, що обривалися), складалася з внутрішньої частини, яка оберталася, - *ліхтаря* (див. праворуч нижню частину схеми), - що її запускало в рух водяне колесо, та округлої нерухомої станини (верхня частина схеми), на якій кріпилося дуже багато веретен, котушок і мотовил... Якби механізація була єдиною причиною промислової революції, Італія випередила б Англію. Праворуч - прядильна машина (*filatoio*) 1833 р. (З книги: *P. Negri, Manuale practico per la stima delle case e degli opisizi idrauliti, Bologne*, 1833.)

руху, пов'язаного з ярмарками Женеви й Шалона-на-Соні, з містами на кшталт Дижона, з Парижем, з Нідерландами[40]. Водночас місто завершувало капіталістичне завоювання своїх сіл з перегрупуванням земель на великі володіння, розвитком зрошуваних лук та скотарства, прокопуванням каналів, що використовувалися й для зрошування, й для перевезень, з упровадженням новаторської культури рису, навіть часто-густо із зникнен-

ням парів, з безперервною ротацією зернових і трав. Саме в Ломбардії насправді започаткувалося те *високе сільське господарство* (*high farming*), яке *пізніше* пізнають Нідерланди й ще пізніше – Англія, з відомими нам наслідками[41].

Звідси те запитання, яке ставить наш «ґід» Ренато Дзанґері: чому така могутня зміна міланських і ломбардських сіл та промисловості завершилась, не вилившись у промислову революцію? Ні тогочасна техніка, ні скромність енергетичних джерел не видаються достатніми поясненнями. «Англійська промислова революція не залежала від наукового й технічного поступу, до якого вже в XVI ст. було рукою подати»[42]. Карло Поні навіть з подивом відкрив для себе складність гідравлічних машин, які використовувалися в Італії для намотування шовку на шпульки, його прядіння та сукання, з кількома поверхами механізмів та низок котушок, які всі пускалися в рух одним водяним колесом[43]. Л.Уайт твердив, що до Леонардо да Вінчі Європа вже винайшла цілу гаму механічних систем, які пускатимуться в рух упродовж наступних чотирьох століть (аж до електрики) в міру того, як у них відчуватиметься потреба[44]. Бо, як удало висловився він, «новий винахід тільки відчиняє двері; він нікого не примушує в них заходити»[45]. Так, але чому ж виняткові умови, що виникли водночас у Мілані, не створили такої спонуки, такої потреби? Чому міланський порив згас, замість того, щоб посилитися?

Наявні історичні дані не дозволяють відповісти на це з доказами в руках. І ми змушені вдовольнятися здогадами. Передусім у розпорядженні Мілана не було широкого національного ринку. Відтак спостерігалося падіння доходів із земель, коли проминув момент перших спекуляцій. Процвітання промислових підприємців, якщо вірити в цьому Джино Барб'єрі[46] та Джеммі Міані, було процвітанням дрібних капіталістів, своєрідного середнього класу. Але чи це аргумент? Перші підприємці бавовняної революції також часто були простолюдинами. Тоді чи не було особливим лихом Мілана те, що він лежав так близько від Венеції, а йому самому було так далеко до панівного становища? Що він не був портом, широко відкритим у бік моря та міжнародного експорту, вільним у своїх учинках і у своєму ризикові? Його неуспіх, либонь, був доказом того, що промислова революція – як ґлобальне явище – не могла будуватися тільки зсередини, бути гармонійним розвитком різних секторів економіки; вона мала також спиратися – й це умова *sine qua non* – на панування над зовнішніми ринками. В XV ст., як ми бачили, це місце посіла Венеція, а також Ґенуя – на шляхах до Іспанії.

Джон Ю.Неф і перша англійська революція, 1560 – 1640 рр.

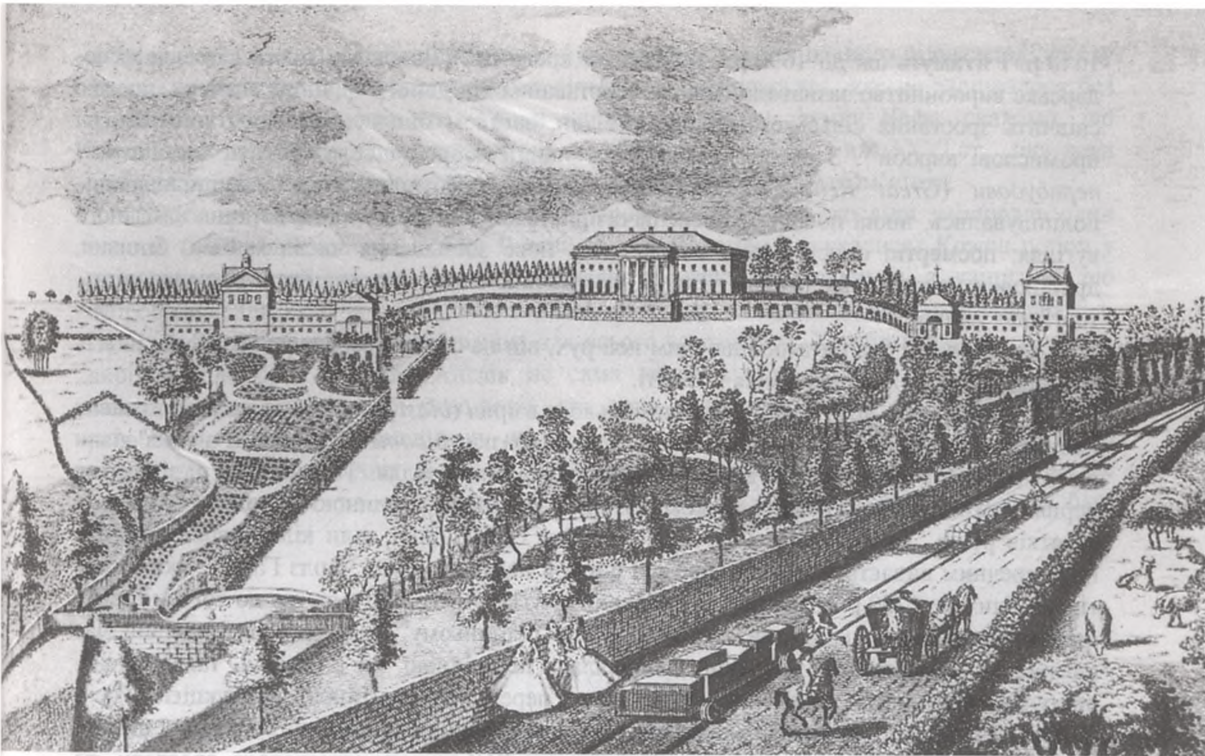
Це було промислове піднесення, чіткіше виражене й інтенсивніше, ніж італійський та німецький прологи, – піднесення, яке виявилося в Англії між 1540 і 1640 рр. Близько середини XVI ст. Британські острови перебували ще з промислового погляду далеко позаду Італії, Іспанії, Нідерландів, Німеччини й Франції. Через століття ситуація чудово змінилася на протилежну, й ритм змін був такий швидкий, що еквівалент йому знайдеться знову тільки наприкінці XVIII ст. та на початку XIX ст., у самий розпал промислової революції. Напередодні своєї громадянської війни (1642 р.) Англія стала першою промисловою країною Європи й залишиться нею. Саме цю англійську «першу промислову революцію» Джон Ю.Неф[47] висвітлив у статті, що стала сенсацією 1934 р. і анітрохи не втратила своєї пояснювальної сили.

Та чому саме Англія, якщо вона запозичила тогочасні великі інновації – я маю на увазі доменні печі та різне обладнання для підземних гірничих робіт: штольні, вентиляційні системи, помпи для водовідливу, підіймальні машини, – якщо цієї техніки навчили Англію найняті для цього німецькі гірники? Якщо саме ремісники й робітники з найпередовіших країн, Німеччини та Нідерландів, а також з Італії (скляна промисловість) і Франції (ткання вовни й шовку), принесли до неї технології та навики, потрібні для влаштування низки галузей промисловості, нових для Англії: паперових і порохових млинів, дзеркальних фабрик, гут, ливарних заводів для відливання гармат, фабрики ґалунів та купоросу, рафінадних цукроварень, виробництва селітри тощо?

Дивовижне полягає в тому, що, впровадивши в себе все це, Англія надала цьому небаченого доти розмаху: збільшення підприємств, обсяги будов, зростання чисельності працівників, що сягала десятків, подеколи й сотень чоловік, величезність (відносна) капіталовкладень, які обліковувалися багатьма тисячами фунтів стерлінгів, тимчасом як *річна* заробітна платня робітника становила всього-на-всього 5 фунтів стерлінгів, – усе це було справді новим і говорило про масштаби піднесення, яке підбурювало англійську промисловість.

З іншого боку, вирішальною рисою цієї революції, рисою суто самобутньою, було зростання використання кам'яного вугілля, що стало головною характеристикою англійської економіки. Втім, не внаслідок свідомого вибору, а тому, що вугілля це компенсувало очевидну слабкість. Дерево стало рідкісним у Великобританії, де воно досягало близько середини XVI ст. вельми високої ціни: такий брак і така дорожнеча диктували звернення до кам'яного вугілля. Достоту так само надто повільний плин річок, воду яких доводилося відводити довгими каналами, аби примусити її литися на водяні колеса, робив цю воду куди дорожчою, ніж у континентальній Європі, і внаслідок цього він став спонукальним чинником для дослідження, пов'язаного з парою, принаймні саме так твердить Дж.Ю.Неф.

Отже (на противагу Нідерландам чи Франції), Англія ступила на шлях дуже широкого споживання кам'яного вугілля, спираючись на Ньюкаслський басейн і на численні місцеві поклади. Відтоді на копальнях, де селяни працювали частину часу й тільки на поверхні, почалася безперервна робота: вони заглиблювалися в землю до 40-100 метрів. Видобування з 35 000 тонн близько 1560 р. було доведено до 200 000 тонн на початку XVII ст.[48]. Рейкові вагони довозили вугілля від копальні до пунктів навантаження; дедалі більше численні спеціалізовані кораблі розвозили його далеко по всій Англії й навіть, наприкінці століття, до Європи. Вугілля поставало вже як національне багатство. 1650 р. один англійський поет проголосив: «Англія – це цілий світ, вона також має Індії. Виправте ваші карти: Ньюкасл – це Перу» (*«England's perfect world, hath Indies too Correct your maps, Newcaste is Peru»*)[49]. Заміна деревного вугілля не лише дозволила опалювати домашні печі й фатальним чином закурити Лондон. Вона накинула себе й промисловості, якій усе ж таки довелося пристосовуватися до нової енергії, знаходити нові розв'язання, особливо для того, щоб ґарантувати оброблювані матеріали від впливу сірчистого полум'я нового палива. Сяк-так кам'яне вугілля впровадилося у виробництво скла, в пивоварінні, в цегельнях, у виробництві ґалунів, на рафінадних цукроварнях та в соляній промисловості на основі випаровування морської води. Щоразу відбувалася концентрація робочої сили й у разі потреби – капіталу. Народжувалася мануфактура зі своїми просторими майстернями та своїм оглушливим шумом, який іноді не припинявся ні вдень ні вночі, зі своїми масами робітників, які у світі, що звик до ремесла, вражали

Одне з найстаріших (1750 р.) зображень англійської «залізниці»; збудована Р.Алленом (1694-1764 рр.), вона забезпечила транспортування (під дією сили тягаря) кам'яних блоків із каменярень на сусідніх пагорках до міста Бат і на пристань на річці Ейвон. (Бібліотека образотворчого мистецтва Мері Івенс.)

своїм числом і нерідко своєю відсутністю кваліфікації. Один з управителів «ґалунових будинків», заснованих Яковом I на узбережжі Йоркширу (кожен з них постійно використовував шість десятків робітників), пояснював 1619 р., що виготовлення ґалунів – «завдання для божевільного», яке не може «виконати ні одна людина, ні кілька, а багато людей найнижчої категорії, які у свою працю не вкладають ні старанності, ні чесності»[50].

Тож у технічному плані шляхом збільшення своїх підприємств, шляхом дедалі більшого споживання кам'яного вугілля Англія впроваджувала інновації в промисловій сфері. Але тим, що штовхало промисловість уперед і, либонь, породжувало інновацію, було сильне зростання внутрішнього ринку внаслідок двох причин, що доповнювали одна одну. По-перше, вельми великого демографічного піднесення, яке оцінювалося в 60% упродовж XVI ст.[51]. По-друге, значного збільшення доходів від сільського господарства, яке багатьох селян перетворило на споживачів промислових виробів. Зустрівшись віч-на-віч з попитом населення, яке зростало, і до того ж із зростанням міст, які збільшувалися на очах, сільське господарство нарощувало свою продукцію різними шляхами: розорюванням перелогів, огороджуванням за рахунок громадських земель та луків, спеціалізацією хліборобства, проте без утручання революційних методів, які спонукали б до підвищення родючості ґрунту та його продуктивності. Вони почнуться практично тільки після

1640 р. і йтимуть аж до 1690 р. крихітними кроками[52]. Внаслідок цього сільськогосподарське виробництво зазнавало певного відставання від демографічного натиску, про що свідчить зростання сільськогосподарських цін, загалом більше, ніж зростання цін на промислові вироби[53]. З цього випливав очевидний добробут села. То був час *Великої перебудови* (*Great Rebuilding*): будинки селян перебудовувалися, розширювались, поліпшувались, вікна почали склити, печі пристосовувалися до використання кам'яного вугілля; посмертні описи майна відзначають нове збільшення числа меблів, білизни, драпіровки, олов'яного посуду. Такий внутрішній попит стимулював промисловість, торгівлю, імпорт.

Та хоч би яким був багатообіцяючим цей рух, він не охопив собою всього. Були навіть важливі сектори, які плентались у хвості.

Так, у металургії нова доменна піч німецького взірця (*blast furnace*), великий споживач палива, не тільки не усунула всіх печей старого зразка (*bloomeries*), окремі з яких діяли ще близько 1650 р., а й далі використовувала деревне вугілля. Тільки 1709 р. з'явиться перша домна, яка працювала на коксі, й вона залишиться єдиною впродовж чотирьох десятків років. То була аномалія, якій Т.Ештон і деякі інші дали кілька пояснень, але незаперечним видається мені те, про що пише в недавній книзі Чарлз Гайд[54]: якщо кокс тільки близько 1750 р. узяв гору над деревним вугіллям, то це тому, що до того моменту втрати виробництва надавали перевагу цьому останньому[55]. До того ж тривалий час англійська металургійна продукція залишалася пересічною, як кількісно, так і якісно, поступаючись навіть після прийняття коксу перед металургійною продукцією Росії, Швеції та Франції[56]. А якщо мала металургія (ножове виробництво, виготовлення цвяхів, знарядь тощо), починаючи від другої половини XVI ст., не переставала зростати, то працювала вона на імпортованій шведській сталі.

Другий відсталий сектор – суконна промисловість, що зіткнулася з тривалою кризою зовнішнього попиту, який змусив її до важких перетворень; її виробництво було майже незмінне від 1560 р. аж до кінця XVII ст.[57]. Бувши великою мірою сільською, мало заторкненою мануфактурою, вона дедалі ширше охоплювалася системою надомництва (*putting out system*). А саме ця промисловість сама давала 90% англійського експорту в XVI ст., все ще 75% – до 1660 р. і тільки наприкінці століття – 50% експорту[58].

Та ці труднощі не можуть пояснити економічного застою, якого зазнала Англія після 40-х років XVII ст.; вона не відступала, але й не прогресувала більше. Населення перестало зростати, сільське господарство виробляло більше й ліпше, воно вкладало кошти задля майбутнього, але його доходи знизилися водночас із цінами; промисловість працювала, але більше не впроваджувала новацій, принаймні до 80-х років[59]. Якби йшлося тільки про саму Англію, то ми підкреслили б важкі наслідки громадянської війни, що почалася 1642 р. і становила собою велику перешкоду; ми підкреслили б ще недостатні масштаби її національного ринку, її погане, або порівняно погане, становище в європейському світі-економіці, де перевага сусідньої Голландії була цілковитою. Та йшлося не про саму Англію: за нею, безперечно, йшли країни Північної Європи, які рухались уперед одночасно з нею й одночасно з нею відступали. «Криза XVII ст.», більш чи менш рання, відіграла свою ролю скрізь.

Проте якщо повернутися до Англії, то, навіть згідно з діагнозом Дж.Ю.Нефа, промислове піднесення там якщо й сповільнилося, звісно, після 1642 р., то все ж таки не зникло, відступу не було[60]. Насправді (ми повернемося до цього у зв'язку з аналізом Е.Л.Джонса, який викликає психологічний шок) «криза XVII ст.», може, як і всі періоди

сповільнення демографічного зростання, була сприятлива для певного піднесення доходу на душу населення й для перетворення сільського господарства, яке не залишалося без наслідків і для промисловості. Трохи ширше трактуючи думку Нефа, скажімо, що англійська революція, яка утвердиться у XVIII ст., почалася вже XVI ст., що вона просувалася вперед поступово. Й це пояснення, урок якого слід запам'ятати.

Але хіба не можна те саме сказати про Європу, де від XI ст. досліди змінювали один одного, були пов'язані між собою й певною мірою нагромаджувалися? Кожен регіон у свою чергу, в той чи той період, спізнавав промислових зрушень з явищами, що супроводжували їх і що їх вони вимагали, особливо в плані сільського господарства. Отже, індустріалізація була ендемічна для всього континенту. Хоч би якою блискучою й вирішальною була її роля, Англія не сама несла відповідальність і не сама була винахідницею промислової революції, яку вона здійснила. До того ж саме тому ця революція, тільки-но виникнувши, навіть іще до своїх вирішальних успіхів, так легко підкорила сусідню Європу й спізнала там низку порівняно швидких успіхів. Вона не наштовхнулася там на ті перешкоди, на які наштовхуються нині стільки слабко-розвинених країн.

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕКТОР ЗА СЕКТОРОМ

Після 1750 р. Англія у своєму успіхові була цяткою, що світилася й до якої все тяглося. Та не впадаймо в надмірні ілюзії: бо потрапляємо в самісіньке серце наших труднощів, до самої середини оманливої гри світла. Р.М.Гартуел радісно нам це пояснює у своїй повній запалу книзі «Промислова революція та економічне зростання» («*The Industrial Revolution and Economic Growth*», 1971) – насправді книзі про всі інші книги, трибуні, з якої автор висловлює свої ідеї тільки через ідеї інших і в остаточному підсумку заводить нас до просторого музею, де на стінах дбайливо розвішано картини, найрізноманітніші й найсуперечливіші. Вибір за нами! Кого б не дезорієнтувало соте за рахунком протиставлення «за» й «проти»?

Щоправда, історики, фахівці з цієї проблеми, які зібралися для загальної дискусії на запрошення журналу «*Past and Present*» у квітні 1960 р.[61], не змогли домовитися – й це певною мірою втішливо. Не надто дуже дійшли вони згоди й на Ліонському симпозіумі 1970 р.[62], присвяченому тій самій темі, де П'єр Вілар[63] сказав, либонь, найголовніше, коли зізнався відверто, що, вивчаючи промислову революцію, яка так швидко трансформувала Каталонію у XVIII і XIX ст., йому не вдалося збудувати модель, що його задовольнила б. І проблему не вдалося спростити, коли під час того самого симпозіуму вислів *промислова революція* замінили нейтральним словом *індустріалізація*, в кінцевому підсумку таким самим складним. «Зізнаюсь, я ще не з'ясував для себе того, що розуміють під *індустріалізацією*, – вигукнув Жак Бертен. – Залізницю? Бавовну? Кам'яне вугілля? Металургію? Освітлювальний газ? Білий хліб?»[64] Я залюбки відповів би: список надто короткий; індустріалізація, як і промислова революція, стосується всього – суспільства, економіки, політичних структур, громадської думки та всього іншого. Найбільш імперіалістично настроєна історія не охопить її, особливо в єдиному визначенні, яке б мало бути простим, повним і безапеляційним. Інакше кажучи, промислова революція, яка переверне Англію, а відтак цілий світ, у жоден момент свого шляху не була виразно обмеженим сюжетом, жмутиком заданих проблем у заданому просторі та часі.

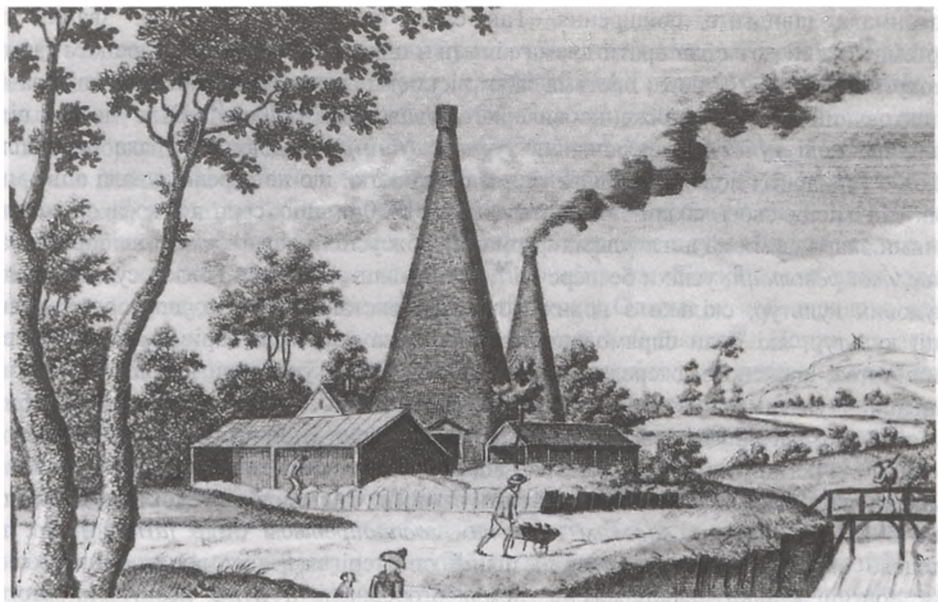
Саме тому я й не згоден з методом, який полягає в тому, аби пояснювати революцію сектор за сектором, хоча я й змушений у свою чергу ним послуговуватися. Справді, історики, опинившись перед сукупністю й нашаруванням труднощів, чинили на картезіанський кшталт: поділяли, щоб зрозуміти. Вони розрізняли низку особливих відсіків: сільське господарство, демографію, техніку, торгівлю, транспорт тощо, всі перетворення яких, звісно, важливі; одначе ризик полягає в тому, що вони можуть постати як відокремлені один від одного етапи, що йшли один за одним і утворили своєрідні щаблі зростання. Насправді така модель з окремих шматків прийшла до нас із найтрадиційнішої, яка тільки може бути, політекономії. Доведеться пошкодувати, що прихильники ретроспективної економіки не накреслили для нашого споживання іншої політичної економії, здатної дієвіше спрямовувати історичне дослідження; що вони не визначили орієнтирів, показників, пропорцій, спостереження за якими виявило б, як різні сектори діють один співвідносно до інших, підпираючи одні одних або ж, навпаки, утворюючи один для одного гальма чи вузькі місця. Якби можна було зробити низку синхронних зрізів, які достатньою мірою віддалялися один від одного в часі, процес

промислового зростання, може, розкривсь б у своїй еволюції без особливого огріху. Одначе треба було б визначити модель спостереження; треба було б, аби історики дійшли згоди щодо пуску її в дію у різних межах часу та простору.

Нині ми можемо тільки використати класифікації, що довели свої достойності в працях, які заслуговують на увагу, надто численних для того, щоб їх перераховувати всі. Вони вирізняють у середині цілісної революції низку «революцій» окремих – у сільському господарстві, демографії, внутрішніх перевезеннях, техніці, торгівлі, промисловості... Ми спробуємо простежити в першому секторі ці зміни, яких насправді не уникнув жоден сектор. Це звичайний шлях пояснення. Йти ним трохи нудно, але це потрібна нудьга.

Першочерговий чинник: англійське сільське господарство

На першому плані виявляється сільське господарство – й справедливо. Та з усіх заторкуваних проблем воно далеко переважає за труднощами решту. Насправді ми присутні при тривалому, нескінченному процесі, не за революції, а за революцій, що змінювали одна одну, за змін, еволюцій, розривів, відновлень рівноваги – й усе це одне за одним. Розповідь про цей процес від початку до кінця легко привела б нас до XIII ст., до перших спроб вапнування та удобрення мергелем, до експериментування різними видами пшениці або вівса й з доцільнішими сівозмінами. Проте наша проблема полягає не в тому, щоб вивчати джерела й течію цієї річки, а у вивченні способу, яким вона впадає в море; у вивченні не сільської історії Англії в усіх її галузях, а того, як вона

Цегельня в англійській сільській місцевості зі своїм вугільним димом, який уже в XVIII ст. звинувачували в забрудненні атмосфери. (Фото Бетсфорда.)

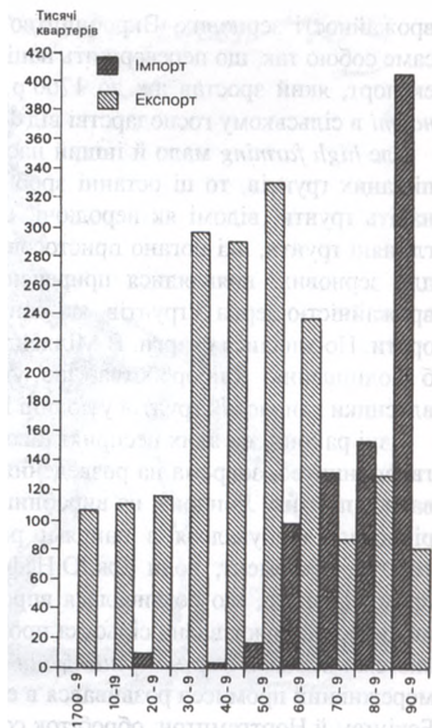
врешті-решт влилася в океан промислової революції. Чи не було сільське господарство головним для цього величезного досягнення?

Поставити таке запитання – означає почути тисячі суперечливих відповідей. Серед істориків є такі, хто каже «так», є такі, хто каже «ні», і є такі, що вагаються між «так» і «ні». На думку Г.В.Флінна, «залишається вкрай сумнівним, щоб самі по собі успіхи сільського господарства були достатніми для того, аби відіграти більш ніж скромну ролю в стимулюванні якоїсь промислової революції»[65]. В загальнішому плані, з погляду Г.Дж.Габаккука, «збільшення сільськогосподарського виробництва не повинно розглядатися як попередня умова зростання, й саме тому воно радше супроводжувало пришвидшення зростання, ніж йому передувало»[66]. Навпаки, Поль Берош, заклопотаний тим, аби виокремити й вибудувати в ієрархічному порядку стратегічні змінні величини англійської революції, твердить, що піднесення сільського господарства було для цієї останньої «панівним чинником початку», першим поштовхом[67]. Е.Л.Джонс ще категоричніший: спираючись на порівняльну історію країн, які дійшли до індустріалізації, він як успіх висуває передусім «сільськогосподарську продукцію, що зростає швидше, ніж населення»[68]. Що ж до Англії, то, на його думку, «критичний період» тривав від 1650-го до 1750 р.

Це означає з порога відкинути докази тих, хто, ототожнюючи сільськогосподарську революцію переважно з механізацією, бачить її такою, що вона настала слідом за бавовняною революцією й навіть за революцією залізничною, а не передувала їм. Безперечно, промислова й машинна техніка відігравала в сільському житті досить значну ролю аж до середини XIX ст. Сівалка, про яку Джетро Талл вів мову 1733 р.[69], застосовуватиметься лише зрідка в передовому Східному Норфолку (наприклад, у Туані й у Коуку); в інших місцевостях вона з'явиться тільки з XIX ст.[70]. Кінна молотарка, створена в Шотландії близько 1780 р., за якою із запізненням з'явилася парова, напевне не отримала швидкого поширення. Так само трикутний плуг, так званий плуг Розергема[71], який дозволяв орати двома кіньми з одним-однісіньким чоловіком (замість прямокутного плуга з його шістьма або вісьмома волами, погоничем та орачем), запатентований 1731 р., майже не використовувався до 1870 р.[72]. Було навіть підраховано, що нові культури, включаючи турнепс (*turnip*), чудову ріпу, яка перейшла в XVII ст. з городів на поля, поширювалася зі швидкістю, що не перевищувала одну милю на рік від місця своєї появи! Нарешті, аж до 1830 р. ціп, серп та коса залишалися звичними знаряддями на англійських фермах[73]. Тож успіхи англійського хліборобства *до промислової революції*, успіхи безперечні[74], випливали не стільки із застосування машин чи чудових культур, скільки з нових форм використання ґрунтів, повторних оранок, ротації культур, які були спрямовані водночас і на усунення парів, і на поліпшення тваринництва, корисного джерела добрив і, отже, засобу уникнути виснаження ґрунтів; випливали з уваги до селекції насіння та порід овець і великої рогатої худоби, із спеціалізованої агрикультури, що збільшувала продуктивність – з наслідками, які варіювали від реґіону до реґіону залежно від природних умов та зобов'язань, пов'язаних з обміном, які ніколи не були одними й тими самими. Системою, до якої прийдуть, стало те, що в XIX ст. назвуть *високим сільським господарством* (*high farming*); «... це – мистецтво вкрай важке, – писав один пізній спостерігач, – яке має за міцну основу тільки довгий ланцюг спостережень. Землі огороджені й дуже розпушені частими оранками, щедро удобрювані гноєм високої якості, вони поперемінно засіваються рослинами, які виснажують і відновлюють родючість, без парів... зі зміною зернових

АНГЛІЙСЬКИЙ ІМПОРТ І ЕКСПОРТ ЗБІЖЖЯ ТА БОРОШНА

Взагалі приблизно до 1760 р. Англія харчувалася тільки власним збіжжям; між 1730 та 1765 рр. вона його експортувала в обсягах, значних для тих часів (2% свого виробництва близько 1750 р., тобто 330 000 квартерів за виробництва 15 млн.; 1 квартер = 2,9 гектолітра); ввезення нею зерна, яке почалося 1760 р., увесь час зростало, незважаючи на виробництво, що сягало 19 млн. квартерів 1800 р. та 25 млн. квартерів 1820 р. (За даними кн.: P. Mathias, The First Industrial Nation, 1969, p.70.)

рослин із стержневим корінням, які виснажують ґрунт, черпаючи свої речовини з великої глибини й нічого не повертаючи землі, трав'янистими рослинами з корінням, яке стелеться, вони поліпшують ґрунт і черпають свою субстанцію з поверхневих шарів»[75].

Ця трансформація, яка виявиться головною, настала після 1650 р., у період, коли припинився демографічний тиск, коли чисельність людей більше не зростала або ледь зростала (може, внаслідок свідомої політики підвищення шлюбного віку). Хоч би якою була причина того, демографічний тиск послабнув. Чи тоді не є суперечністю те, що саме в цей момент, момент, коли скоротиться попит, а ціни на збіжжя йшли вниз, зросли виробництво й продуктивність і поширилися інновації? Одначе ж цей парадокс досить добре пояснюється у світлі тих доказів, які висунув Е.Л.Джонс[76]. Попит на зернові залишався більш чи менш стабільним, але з піднесенням міст та величезним зростанням Лондона збільшився попит на м'ясо; тваринництво стало зисковнішим, ніж вирощування зернових; перше прагнуло перебрати естафету в другого. Звідси зросло звертання до вже відомих кормових рослин: конюшини, еспарцету, турнепсу, – й нових методів ротації культур. Парадокс виник через те, що вельми велике збільшення поголів'я худоби, до якого прагнули й якого домоглися, давало зрослу кількість добрив і тим самим збільшувало врожайність зернових, пшениці та ячменю, включених до сівозміни. Так сформувалося те, що Джонс називає «гідним колом» (на противагу порочному колові), згідно з яким низька ціна на збіжжя штовхала фермерів на перенесення їхніх зусиль на тваринництво, яке закріплювало успіх кормових культур і яке водночас спричинялося до

швидкого збільшення поголів'я худоби, особливо овець, і швидкого піднесення врожайності зернових. Виробництво збіжжя в Англії автоматично наростатиме майже саме собою так, що перевершить національні потреби. Звідси – зниження цін на зернові й експорт, який зростав аж до 1760 р. Е.А.Риґлі підрахував, що збільшення *продуктивності* в сільському господарстві від 1650-го до 1750 р. становило щонайменше 13%[77].

Але *high farming* мало й інший наслідок. Якщо кормові культури вимагають легких та піщаних ґрунтів, то ці останні зробилися багатими землями Англії. Почали обробляти навіть ґрунти, відомі як неродючі, що завше залишалися для овець. Навпаки, важкі й глиняні ґрунти, які погано пристосовувалися під кормові культури й доти були ліпшими для зернових, виявлялися приреченими через низькі ціни, що визначалися високою врожайністю зерна з ґрунтів, які конкурували з ними. Й ось були змушені припинити їх орати. Посипалися скарги. В Мідленді 1680 р. просто зажадали законів, які перешкодили б поліпшенню хліборобства, що утверджувалося на півдні Англії! В Бекінґемширі власники глинястих ґрунтів у долині Ейлсбері просили заборонити культуру конюшини[78].

Різні райони, на яких несприятливо позначився успіх сусідів, почнуть робити ставку на тваринництво, зокрема на розведення тяглових тварин або, якщо їм пощастило розташуватися поблизу Лондона, на виробництво молочних продуктів. Та ще більше відновлення рівноваги відбувалося в напрямі ремісничих промислів. Саме тому, починаючи від 1650 р., в момент, коли Дж.Ю.Неф відзначає втрату темпу великою мануфактурною промисловістю, що розвивалася впродовж попереднього століття, ми, навпаки, бачимо, як виростає пожвавлена сільська промисловість у старих, але все ще ефективних рамках системи *надомної праці* (*putting out system*). Наприкінці XVII ст. і на початку XVIII ст. мереживний промисел розвивався в східному Девоні й ще більше – в графствах Бедфорд, Бекінгем й Нортгемптон; обробіток соломи для виготовлення брилів перейшов з графства Гертфорд до графства Бедфорд; цвяхове виробництво завойовувало ґрунт у бірмінгемському селі; виготовлення паперу – в горах Мендипгіллс, де 1712 р. працювало понад 200 фабрик, часто-густо прилаштованих у колишніх млинах; панчохоплетільне виробництво – в графствах Лестер, Дербі й Ноттингем тощо[79].

Отже, в Англії «криза XVII ст.» відповідала набуттю зрілості селами, досить повільному й нерівномірному, але подвійно благотворному для майбутньої промислової революції: воно сприяло утвердженню високопродуктивного сільського господарства, яке буде здатне, відмовившись від експорту, витримати після 50-х років XVIII ст. могутній демографічний натиск. Воно примножило в бідних районах дрібних підприємців та пролетаріат, більш чи менш звичний до ремісничих завдань, одне слово – «податливу й навчену» робочу силу, ладну відгукнутися на заклик великої міської промисловості, коли та з'явиться наприкінці XVIII ст. Саме з цього резерву робітничої сили черпатиме промислова революція, а не з суто сільськогосподарської робочої сили, яка збереже свою чисельність, на противагу тому, як ще недавно вважали, йдучи за Марксом.

Якщо на Європейському континенті все відбувалося зовсім інакше, то, ймовірно, тому, що така самобутня еволюція англійського сільського господарства можлива тільки в рамках досить великого господарства: тоді великий маєток становив 200 арпанів, цебто 80 *га*. І для того, аби склався такий тип господарств, треба було, щоб трансформувалися архаїчні відносини тримача й шляхтича. В Англії, коли рушила в путь промислова революція, це давно вже було завершеною справою. Великий власник[80] зробився рантьє, який бачив у своїй землі знаряддя соціального престижу, а також знаряддя виробництва, яке він з вигодою довірив орендарям, що ефективно господарюють (традиція навіть

Англійська селянка їде на ринок. Ілюстрація з рукопису 1623-1625 рр. (Британська бібліотека.)

вимагала, щоб у погані роки власник почасти відшкодовував втрати фермера). Маєток, що процвітав, зданий в оренду за добру ціну, до того ж був для його власника ґарантією легкого отримання кредиту в разі потреби для інших капіталовкладень, бо було так, що земельні власники виявлялися також підприємцями в промисловості або в гірничій справі. Що ж до орендаря, то він був певен у збереженні своєї оренди за домовленістю, якщо не за законом; він, отже, міг, нічого не боячись, інвестувати[81] й вести своє господарство згідно з правилами ринку й капіталістичного господарювання. Сильною рисою такого нового порядку було сходження вгору фермера, справжнього підприємця, – «справді людей порядних», – каже один французький очевидець. «Хоч вони й тримаються за чепіги плуга, одначе в тому, що стосується їхньої ферми або їхньої господи, вони рівні з міською буржуазією»[82]. Це було 1819 р. Та три чверті століття доти, 1745 р., один француз уже описував фермера як селянина, який «має багато всіх життєвих вигод»; його наймит «п'є свій чай, перш ніж піде до плуга». Й ось «узимку цей сільський житель вдягає редингот», а його дружина й дочка так кокетливо розцяцьковані, що їх можна було б прийняти «за одну з наших романних пастушок»[83]. Враження, яке не спростовує яка-небудь чудова ґравюрка, на якій зображено «селянку», що їде конем на ринок, з кошиком яєць в руці, але досить «буржуазно» взуту й у капелюшку.

Француз Моріс Рюбішон, вражений контрастом між селом французьким та англійським, широко описує британську сільськогосподарську організацію. Земельна аристократія – за його оцінкою[84], дві-три родини в кожній з 10 000 парафій Англії – володіє

загалом третиною земель округу, поділених на великі господарства, які тримають орендатори; дрібні (а подеколи й великі) незалежні власники, *йомени* (*yeomen*), володіють другою третиною; селяни розпоряджаються невеликими клаптями землі й мають право на громадські землі, що становило останню третину оброблюваних площ. Ці запропоновані Рюбішоном оцінки мають чималі шанси виявитися приблизними. Що певно, то це те, що все, ще задовго до XVIII ст., сприяло концентрації земельної власності. Дрібний власник був більш чи менш приречений чи то на те, аби збільшувати свої володіння й вижити, чи то на те, аби з дня на день їх утратити й зробитися найманим працівником. Таким шляхом або ж за посередництвом системи *огороджувань* (*enclosures*), яка скасовувала громадські маєтки й полегшувала зміцнення господарств, велика земельна власність, ліпше пристосована, рентабельніша, поволі перегруповувала землі з вигодою для поземельного шляхетства, великого *йомена* й фермера. Це було протилежністю Франції, де «феодальний» порядок упав враз у ніч на 4 серпня 1789 р. (цієї ночі Національні збори Франції скасували, почасти безкоштовно, почасти за викуп, усі феодальні права й привілеї. – *Приміт.ред.*), у момент, коли капіталістична концентрація власності тільки накреслювалася; землю безповоротно роздробили між селянами та буржуа. Моріс Рюбішон, який беззастережно захоплювався англійським сільським порядком, вергав громи й блискавки проти цієї Франції, яка «вже до Революції була розорена на 25 млн. парцелл» і яка «дійшла сьогодні до 115 млн.»[85]. Чи тільки Кодекс Наполеона був винен у цьому? Чи вбезпечило Англію від роздрібнення власності поземельного шляхетства саме тільки право первородства, а чи утвердження капіталістичного господарства?

Нарешті, не забуваймо, зважуючи ролю сільського господарства в промисловій революції, що англійські села дуже рано виявилися пов'язаними з національним ринком острова; охоплені його мережею, вони аж до початку XIX ст. з успіхом годували міста й промислові селища (рідкісні винятки тільки потверджують правило); вони утворили головну частину внутрішнього ринку, який був першим і природним місцем збуту для англійської промисловості, яка пішла в рух. Ця прогресуюча агрикультура була переважно клієнтом залізоробної промисловості. Сільські знаряддя – підкови, леміші плугів, коси, серпи, молотарки, борони, котки-брилороздрібнювачі – становили значущі кількості заліза; 1780 р. ці потреби можна оцінити для Англії в 200 – 300 тис. тонн щороку[86]. Ці цифри недійсні, безперечно, для першої половини століття, вирішального періоду наших спостережень, але якщо за тих часів ввезення заліза з Швеції та Росії не переставало зростати, то чи не тому, що власних потужностей англійської металургійної промисловості для цього було замало й що попит, який зростав, здебільшого виходив від сільського господарства? Що сільське господарство у своєму розвитку виявлялося в такий спосіб навіть попереду самого руху індустріалізації?

Демографічне піднесення

У XVIII ст. населення Англії збільшувалося, як збільшувалося воно по всій Європі й по всьому світу: 5835 тис. жителів 1700 р., трохи більше шести млн. 1730 р., 6665 тис. 1760 р. Відтак рух пришвидшується: 8216 тис. чоловік 1790 р., 12 млн. 1820 р., майже 18 млн. 1850 р.[87]. Коефіцієнт смертності знизився від 33,37 до 27,1% 1800 р. і до 21% для десятиріччя 1811 – 1821 рр., тимчасом як коефіцієнт народжуваності сягнув рекордного

рівня – 37% і навіть його перевищив. Ці цифри, які є всього-на-всього тільки оцінками, варіюють від автора до автора, але без надмірних розбіжностей[88].

Це величезний біологічний натиск – то були ліпше влаштовані села, міста (всі міста!), які збільшувалися, й промислові селища, які росли з рекордною швидкістю. Історики-демографи розподілили англійські графства за трьома групами, які 1701 р. були зіставні за чисельністю населення[89]; до 1831 р. всі вони просунулися вперед за абсолютною величиною, але група промислових графств становила 45% населення проти однієї третини 1701 р.; на противагу цьому частка сільськогосподарських графств з 33,3% на початку XVIII ст. упала до 26%. Деякі графства прогресували в очевидно сенсаційному темпі: Нортумберленд і Дарем подвоїли своє населення, а Ланкашир, Стаффордшир, Уорикшир – потроїли[90]. Отже, неможлива жодна помилка в оцінках: індустріалізація відіграла першу ролю в збільшенні англійського населення. Всі окремі дослідження потверджують таке враження. Якщо розглядати вікову групу від 17 до 30 років, можна констатувати, що в промисловому Ланкаширі 1800 р. перебували в шлюбі 40% таких осіб проти 19% у сільській частині цього графства в той самий час. Отже, робота в промисловості сприяла раннім шлюбам. То був один з пришвидшувачів демографічного поступу.

Прогресувала, утверджувалася чорна Англія, зі своїми фабричними містами й робітничими будинками. Звісно, це була не «весела Англія». Алексис де Токвіль слідом за багатьма іншими описав її у своїх дорожніх нотатках: у липні 1835 р.[91] він зупинився в Бірмінґемі, відтак дістався до Манчестера. Це були тоді величезні міста, незавершені, які забудовувалися швидко й погано, без попереднього плану, але пожвавлені; цей ланцюжок великих міських центрів, тісних, вібраційних, – Лідс, Шеффілд, Бірмінґем, Манчестер, Ліверпуль – були душею англійського піднесення. Якщо Бірмінґем іще мав людський вигляд, то Манчестер уже був пеклом. Населення в ньому подесятерилося від 1760-го до 1830 р., зрісши від 17 000 до 180 000 жителів[92]. Через брак місця заводи на пагорбах були з 5, 6 і навіть 12 поверхів. Палаци й будинки робітників безладно всівали все місто. Скрізь калюжі, багнюка, на одну бруковану вулицю припадало десять таких, що потопали в болоті. Брудні будинки були вщерть наповнені чоловіками, жінками, дітьми; в льохах тулилось по 15 – 16 чоловік водночас. 50 000 ірландців становили частину жахливого типового субпролетаріату. Так само було й у Ліверпулі, де Токвіль відзначає наявність «шістдесяти тисяч ірландців-католиків». І додає: «Злидні майже такі самі великі, як і в Манчестері, але вони ховаються». Й так у всіх цих містах, породжених промисловістю; зростання англійського населення ніколи не вистачатиме, аби забезпечити масу потрібних робітників. На допомогу прийшла імміграція – з Уельсу, Шотландії, а ще більше з Ірландії. А що механізація примножила потреби в некваліфікованій праці, то в усіх цих гарячих точках промислового розвитку вдавалися до праці жінок та дітей – робочої сили покірної й погано оплачуваної, як і до іммігрантської робочої сили.

Тож промислова революція об'єднала всі потрібні їй кадри. Робітників, а також уже й працівників «третинного сектора», в якому нові часи створили робочі місця. До того ж, як каже Ернест Лабрус[93], всяка промисловість, яка домоглася успіху, бюрократизується, так було й в Англії. Й додаткова ознака великої кількості робочої сили: надлишкова обслуга. Ситуація, безперечно, старовинна, але яку промислова революція не згладила, навіть навпаки. На початку XIX ст. понад 15% лондонського населення становили служники.

РІВНІ СМЕРТНОСТІ ТА НАРОДЖУВАНОСТІ В АНГЛІЇ

Обидві криві збудовані згідно з оцінками, що заслуговують на довіру, хоча й різними в різних авторів. Їхні розбіжності підкреслює різке піднесення чисельності населення Англії, починаючи від 30-х років XVIII ст. (За даними кн.: G.M. Trevelyan, English Social History, 1942, p.361.)

Отже, після 1750 р. Англія досить швидко наповнилася людьми, не знаючи, що з ними робити. Були вони тоді тягарем, перешкодою? Чи рушійною силою? Чи причиною? Чи наслідом? Нема потреби говорити, що вони були корисні, потрібні: вони були потрібним людським виміром промислової революції. Без цих тисяч, цих мільйонів людей ніщо не було б можливим. Та не в цьому проблема, проблемою є кореляція. Рух демографічний і рух промисловості були двома величезними процесами, вони йшли разом. Чи визначав один з них іншого? Лихо в тому, що як один, так і другий погано вписуються в документи, які ми маємо у своєму розпорядженні. Демографічна історія Англії встановлюється за неповними документами запису громадянського стану. Все, що ми припускаємо, має потребу в підтвердженні й завтра знову буде піддане розглядові в чергових дослідженнях, коли ці останні займуться величезною роботою з підрахунку та верифікації. Чи достоту так само можна претендувати на те, аби точно простежити за індустріалізацією, тобто загалом – за кривою виробництва? «Розумно припустити, – пише Філліс Дин, – що без піднесення виробництва, починаючи від 1740 р., зростання населення, яке його супроводжувало, було б блоковане підвищенням рівня смертності, яке стало б наслідом зниження життєвого стандарту»[94]. На поданому тут графіку 1740 рік є моментом «розбіжності» між рівнем народжуваності та рівнем смертності: тоді життя брало гору. Якщо це найпростіше твердження справедливе, то воно вже саме собою доказ того, що демографічна революція йшла за промисловим розвитком. Принаймні в значній своїй частині вона була «індуктована».

Техніка – умова потрібна, але, безперечно, недостатня

Якщо і є якийсь чинник, що втратив частину свого престижу як головна пружина промислової революції, то це техніка. Маркс вірив у її примат; історіографія останніх років має у своєму розпорядженні солідні аргументи для того, аби перестати бачити в ній *первісний рушій* (*primum mobile*) або навіть *запальник* (*amorce*), якщо говорити словами

Поля Бероша. Одначе ж винахідництво загалом випереджає здатності промисловості; але внаслідок цього факту воно часто падає в порожнечу. Ефективне технічне застосування, власне, запізнюється порівняно із загальним розвитком економічного життя; воно має дочекатися, щоб уключитися в нього, його слід домагатися – й радше двічі, ніж раз, – чітко й наполегливо.

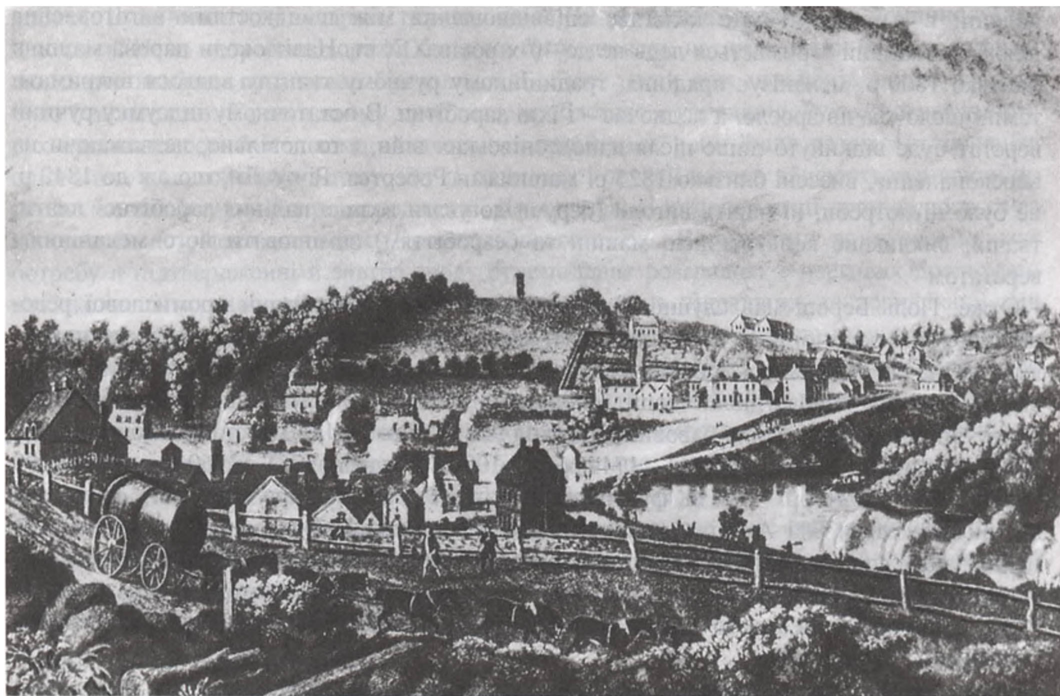
Так, для текстильного виробництва за дві великі операції правлять прядіння та ткацтво. Ткацький верстат вимагав у XVII ст. для своєї безперервної роботи продукції семи-восьми прядильників або, радше, прядильниць. Логічно кажучи, технічні інновації мали бути спрямованими на операцію, яка вимагала найбільше робочої сили. Проте 1730 р. саме ткацький верстат було вдосконалено за допомогою літального човника Кея. Цей вельми простий винахід (човник, що пускається в рух пружиною, керується вручну), який пришвидшував темп ткання, пошириться, одначе, тільки після 1760 р. Може, тому, що саме в цей момент було впроваджено дві новації, цього разу такі, що пришвидшували прядіння й швидко поширювалися: прядильна машина-*дженні* (*spinnig jenny* – близько 1765 р.), прості моделі якої були приступні родинній майстерні; гідравлічна машина Аркрайта (близько 1769 р.); відтак, через десять років (1779 р.), – Кромптонова «мюль-машина», названа так тому, що поєднала в собі характеристики обох попередніх машин[95]. Відтоді ми бачимо в десять разів більший випуск пряжі й зростання імпорту бавовни-сирцю з Антильських островів, з Ост-Індії, а незабаром і з Півдня англійських колоній в Америці. Проте кульгаве співвідношення між швидкостями виготовлення пряжі та тканини утримається ледь не до 40-х років XIX ст. Навіть коли парова машина близько 1800 р. механізує прядіння, традиційному ручному ткацтву вдалося витримати темп, число ткачів зросло, а водночас – і їхні заробітки. В остаточному підсумку ручний верстат буде відкинуто лише після наполеонівських війн, і то повільно, незважаючи на вдосконалення, внесені близько 1825 р. машинами Робертса. Річ у тім, що аж до 1840 р. не було ні потреби, ні навіть вигоди (беручи до уваги велике падіння заробітної платні ткачів, викликане конкуренцією машин та безробіттям) замінювати його механічним верстатом[96].

Отже, Поль Берош мав слушність: «Упродовж перших десятиріч промислової революції техніка куди більше була чинником, який визначався економікою, ніж чинником, який визначав економіку». Цілком очевидно, новації залежали від дії ринку: вони тільки відповідали на наполегливий попит споживача. Що ж до внутрішнього англійського ринку, то річне споживання бавовни за період від 1737-го до 1740 р. становило пересічно 1 700 000 фунтів стерлінгів, 1741 – 1749 рр. – 2 100 000 фунтів, 1751 – 1760 рр. – 2 800 000 фунтів, 1761 – 1770 рр. – 3 млн. фунтів стерлінгів. «Тут ідеться про кількості ... незначні порівняно з тими, які Англія споживатиме через двадцять років»; 1769 р. (до початку механізації) споживання становило 300 грамів бавовни на душу, що «дозволяло виготовити одну сорочку на жителя на рік»[97]. Але тут, либонь, і стоїть поріг, оскільки 1804 – 1807 рр., коли такого самого рівня досягла Франція, там почалася механізація в бавовняній промисловості.

Проте, якщо попит створював інновацію, сама вона залежала від рівня цін. Англія від початку XVIII ст. цілком мала у своєму розпорядженні *народний* ринок, готовий поглинути чималу кількість *індійських* бавовняних тканин, бо вони *були дешеві*. Дефо, коли він глузував з моди на вибивні тканини в Лондоні, відверто зазначає, що саме покоївки раніше за своїх господинь почали носити ці імпортні бавовняні тканини. Безперечно, цей англійський ринок звузився, коли мода призвела до зростання цін на

вибивні тканини, але переважно його задушили авторитарно (додатковий доказ його сили), коли англійський уряд заборонив ввезення індійських тканин до Великобританії, хіба що з метою їхнього реекспорту. За таких умов, мабуть, не стільки тиск англійського попиту, скільки, як вважає К.Н.Чаудгурі, конкуренція низьких індійських цін[98] підстьобнула англійське винахідництво, до того ж, що показово, в галузі бавовняного виробництва, а не в національній промисловості, що працювала на велике споживання та великий попит, якою була вовняна й навіть лляна. Вовняну промисловість механізація зачепить тільки набагато пізніше.

Достоту так само було в англійській металургії: вплив ціни на інновацію був таким самим, а може, й більшим, ніж уплив попиту самого собою. Ми бачили, що плавка на коксі, розроблена Абрагамом Дербі, застосовувалася ним у доменних печах Колбрукдейла, в Шропширі, від 1709 р., але жоден інший підприємець не пішов слідом за ним цим шляхом до середини століття. Ще 1775 р. 45% виробництва ливарного чавуну припадало на домни, які працювали на деревному вугіллі[99]. П.Берош пов'язує запізнілий успіх того технологічного процесу із зрослим тиском попиту, що не викликає сумніву[100].

Доменні печі Колбрукдейла в Шропширі, де А.Дербі вперше в Англії використав 1709 р. кокс як паливо. Зауважте, одначе, праворуч на цій ґравюрі 1758 р. складені на березі річки Северн чотири купи дров, у яких випалювалося деревне вугілля. На передньому плані - кінний запряг перевозить великий металевий циліндр, виготовлений на місці. Ґравюра Перрі та Сміта, 1758 р.

Та Чарлз Гайд ясно розтлумачив обставини запізнення з прийняттям плавки на коксі. Чому нею нехтували до 1750 р., упродовж 40 років, на тих 70 доменних печах, що тоді працювали в Англії? Чому від 1720-го до 1750 р. було збудовано принаймні 18 нових домен з використанням старого процесу?[101] Та просто тому, що, з одного боку, ці підприємства були вельми зисковними: їхня висока собівартість була захищена високими податками на імпортне шведське залізо, відсутністю конкуренції між реґіонами, вкрай високими цінами на перевезення та експортом, що процвітав, готових металургійних продуктів[102]. З другого боку, тому, що втрати виробництва внаслідок застосування коксу очевидно зростали (приблизно на 2 фунти стерлінґів на тонну), а вироблений чавун, важчий для переробки, навряд чи міг спокусити господарів переробних виробництв, якщо ціна на нього не була нижча за ринкову[103].

Тож чому тоді обставини змінилися після 1750 р. без утручання будь-якої технічної інновації, коли за двадцять років було збудовано 27 доменних печей на коксі й закрито 25 старих доменних печей? І чому господарі залізоробних заводів дедалі більше переробляли виливанці, виплавлені на коксі? Річ у тім, що зрослий попит на чорний метал підняв ціну на деревне вугілля, і дуже високо (але ж ця ціна становила приблизно половину вартості чавунного виливанця)[104]. Тим часом як з 30-х років XVIII ст. плавці на коксі сприяло падіння ціни на вугілля. Ситуація, отже, змінилася на протилежну: втрати виробництва при плавці на деревному вугіллі більш ніж на два фунти на тонну перевищували собівартість у процесі, що був суперником. Але за таких умов іще раз ставиш собі запитання, чому старий процес зберігся так довго, забезпечуючи ще 1775 р. майже половину виробництва? Безперечно, з причини попиту, який дуже швидко зростав і який у парадоксальний спосіб захистив «кульгаву качку». Такого попиту, що ціни залишалися вельми високими, а виробники, які використовували кокс, не намагалися достатньо знизити свої тарифи, аби усунути конкурентів. І так аж до 1775 р., після чого із збільшенням розриву в ціні між двома ґатунками чавуну відмова від деревного вугілля швидко зробилася загальним явищем.

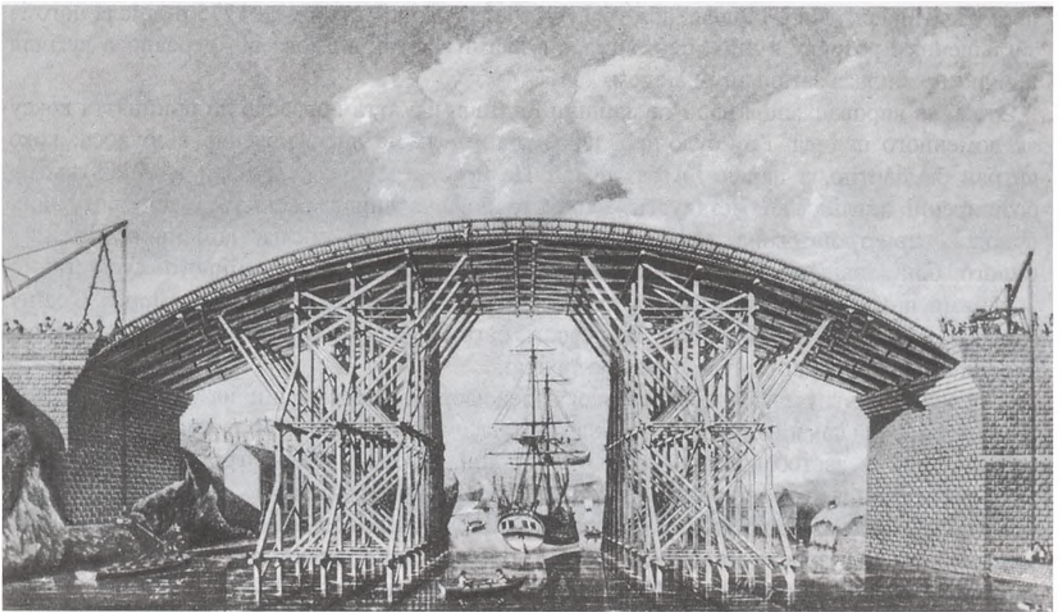
Отже, не впровадження пари та машини Болтона й Уатта призвело до прийняття коксу як доменного палива. Гру було зроблено до того, як це впровадження відбулося: кокс виграв би партію, з парою чи без неї[105]. Це не суперечить ролі пари в майбутньому розширенні англійської металургії: з одного боку, з впровадженням у дію потужних дуттєвих пристроїв, вона дозволила набагато розширити обсяги доменних печей; з іншого боку, звільнивши металургійну промисловість від неодмінного сусідства з водяними потоками, вона відкрила для металургії нові реґіони, особливо Чорну Країну (*Black Country*) у Стаффордширі, місцевості, багатій на залізну руду та кам'яне вугілля, але бідній на водяні артерії зі швидкою течією.

Переробка чавуну позбулася рабської залежності й високих цін на деревне вугілля приблизно в той самий час, що й плавка. Тим часом як близько 1760 р. вугілля на залізоробних заводах застосовувалося тільки наприкінці процесу, для нагрівання та кування вже очищеного заліза, практика лиття в тиглі (*potting*) близько 1780 р. впровадила кам'яне вугілля на всіх стадіях очищення металу. Національне виробництво залізних зливків водночас зросло на 70%[106]. Та й тут Чарлз Гайд спростовує загальноприйняту версію: не пудлінгування, розроблене через кілька важких років (1784 – 1795 рр.), прогнало із залізоробних заводів деревне вугілля. Це вже сталося[107]. Одначе пудлінгування було вирішальним поступом в англійській металургії, революцією водночас у *якості* й *кількості*, яка враз вивела на перше місце, і причому на ціле століття, англійську

продукцію, яка доти належала до числа найпересічніших з погляду якості та навіть кількості.

А втім, хіба не новій *якості* металу зобов'язаний фантастичний тріумф машини в усьому повсякденному житті, як і на заводі? З цього погляду вельми цікаво простежити в історії техніки-різні етапи розвитку парової машини. Поперваx – дерево, цегла, важка арматура, кілька металевих труб; від 1820 р. – сила-силенна труб. Під час розробки перших парових машин казан та різні елементи, що працювали під тиском, ставили чимало проблем. Уже Ньюкомен збудував свою машину, аби усунути вади давнішої машини Севері, шарнірні зчленування якої рвалися під тиском пари. Та могутня машина Ньюкомена була збудована на стовпах і з піччю, вимурованою з каміння, з дерев'яним коромислом, мідяним казаном, латунним циліндром, свинцевими трубами... Ці дорогі матеріали повільно й з труднощами вдасться замінити чавуном або залізом. Самому Уатту не вдалося збудувати герметичний циліндр на залізоробних заводах Каррона в Шотландії. Проблему цю розв'язав для нього Вілкінсон завдяки винайденій ним свердлильній машині[108].

Всі ці проблеми, очевидячки, відпали у перші десятиріччя XIX ст., одночасно із зникненням дерева з механічних конструкцій і тоді, коли почали виготовляти безліч дрібних металевих елементів найрізноманітніших типів, які дозволили «пом'якшити традиційні форми машини»[109]. 1769 р. Джон Смітон збудував для залізоробних заводів Каррона парове гідравлічне колесо з віссю із чавуну. Воно виявилося невдалим: пористий

З останніх років XVIII ст. залізо в Англії починає замінювати дерево. Міст на річці Уїр біля Сандерленда, збудований 1796 р. (Британський музей).

чавун не витримав морозу. Колеса великого діаметра, впроваджені в дію попереднього, 1768 р. на Лондонському мосту, були ще дерев'яні. Але 1817 р. їх замінили на залізні колеса[110].

Тож, бувши вирішальною в довготерміновому плані, металургія у XVIII ст. не відігравала перших ролей. «Залізоробна промисловість, – пише Давід Ланд, – привертала до себе більшу увагу, ніж вона того заслуговувала в генезі промислової революції»[111]. Без сумніву, якщо буквально дотримуватися хронології. Але промислова революція була безперервним процесом, який мав винаходитися в кожен момент свого плину, що був буцімто очікуванням інновації, яка настане, яка прийде. Рахунок увесь час треба було доповнювати. Й саме пізніший поступ виправдовує, надає сенсу тим етапам, які йому передували. Кам'яне вугілля, кокс, чавун, залізо, сталь були вельми великими персонами. Та врешті-решт їх у конкретному плані виправдала пара – пара, яка так довго шукала своє місце, поки знайшла його в ротаційному двигуні Уатта, дочекавшись появи залізниць. Для 1840 р., коли скінчилася перша дія промислової революції, Еміль Левассер підрахував[112], що одна парова кінська сила була еквівалентна силі 21 чоловіка й що Франція мала в цьому сенсі один мільйон рабів особливого роду, – підсумок, покликаний наростати за *експонентою*: 1880 р. він підійметься до 98 млн., отже, в два з половиною рази перевищить населення Франції. Що ж казати про Англію!

Не слід «недооцінювати» революцію в бавовняній промисловості

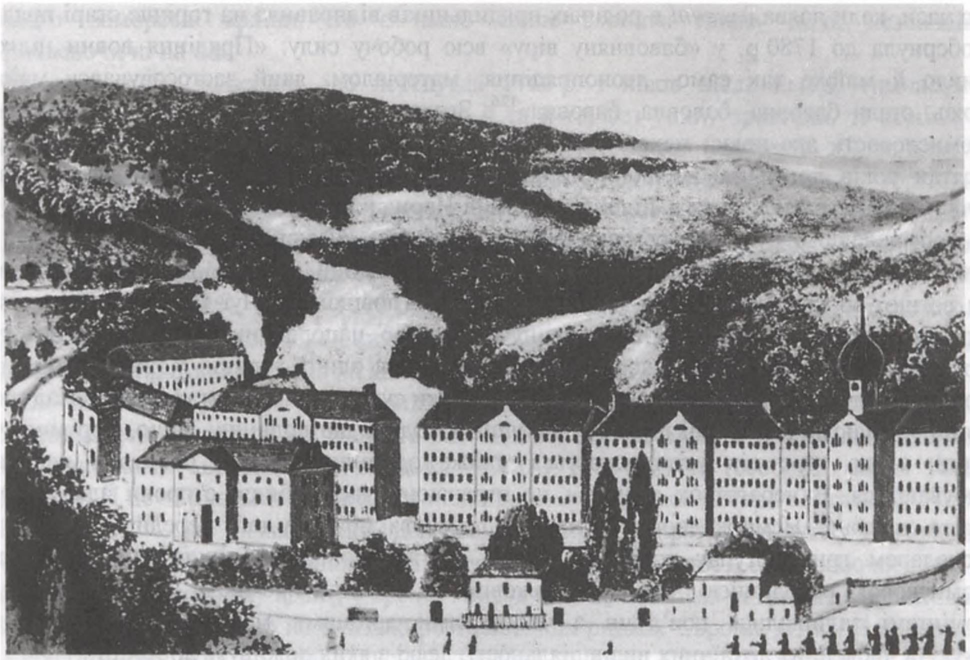
Бавовняний *бум*, сценічний пролог англійської промислової революції, був для істориків улюбленим сюжетом. Але те було в недавньому минулому. А моди минають. У світлі нових досліджень бавовна поблідла. Нині спостерігається тенденція вважати її надто незначною особою: в кінцевому підсумку загальна маса продукції бавовняної промисловості вимірювалась мільйонами фунтів, а кам'яного вугілля – мільйонами тонн. 1800 р. кількість переробленої в Англії бавовни-сирцю вперше перевищила 50 млн. фунтів, тобто приблизно 20 000 тонн; це була, як пише Е.А.Риглі, вага майже «річної продукції 150 гірників у вугільній копальні»[113]. З іншого ж боку, оскільки інновації в бавовняній промисловості вкладаються в довгий ряд окремих змін у старовинних галузях текстильної промисловості (вовняної, бавовняної, шовкової, лляної), які прийшли в рух іще до XVI ст., усе примушує гадати, що бавовняна промисловість належала до Старого порядку чи що вона, як казав Джон Гікс, була радше «останнім розділом еволюції старовинної промисловості, ніж початком нової, як це звичайно зображують». Хіба не можна було б у крайньому разі уявити собі такий самий успіх у Флоренції XV ст.?[114] Приблизно в такому самому дусі Ернест Лабрус оцінював під час Ліонського симпозіуму (жовтень 1970 р.) безцінний човник Кея (яким свого часу так захоплювалися) як «дитячу механічну іграшку»[115]. Отже, революція без великих сучасних засобів. Легкість і відносна цінність бавовни дозволяли навіть використовувати перевезення такі, які вони були, й скромну силу водяних коліс у долинах Пеннінських гір та в інших місцевостях. Тільки наприкінці свого розквіту бавовняна промисловість, щоб уникнути непостійності й рідкісності приступних їй водоспадів, вдалася до парової машини, але цю останню були винайшли зовсім не для неї. Нарешті, текстильна промисловість завше вимагала більше робочої сили, ніж капіталів[116].

Тож невже слід прийняти визначення Джона Гікса: революція Старого порядку? Та все ж таки революція в бавовняній промисловості відрізнялася від раніших революцій вирішальним фактом: вона вдалася; вона не загинула в якомусь поверненні до стагнації економіки; вона започаткувала тривале зростання, яке в остаточному підсумку стане «безперервним зростанням». І «в першій фазі британської індустріалізації жодна галузь промисловості не мала зіставного з нею значення»[117].

Справжня небезпека полягала б у «зневазі» цієї революції. Звісно, вона повільно вивільнялася з куди триваліших попередніх стадій, що їх звичайно не відзначають, коли бавовну в Європі переробляли з XII ст. Але та нитка, яку видобували з пак бавовни, імпортованих з Леванту, виявлялася неміцною, оскільки була досить тонка. А отже, не використовувалася в чистому вигляді, а тільки як нитка піткання в поєднанні з лляною основою. Цією «метисною» тканиною була бумазея, *Barchent* німецьких міст, англійська *Fustian* – бідна родичка, груба на вигляд, одначе досить дорога й до того ж не придатна для прання. Як наслідок, коли в XVII ст. торговці почали ввозити до Європи вже не тільки сировину, а й полотна та вибивні тканини Індії, чудові, цілком бавовняні тканини помірної вартості, часто-густо з гарною кольоровою вибивкою, які, на противагу європейським, витримували прання, це стало справжнім відкриттям. А небавом настало й масове завоювання Європи, засобом якого були кораблі Індських компаній, і особливо цьому посприяла мода. Щоб захистити свою текстильну промисловість, іще більше вовняні сукна, ніж бумазею, Англія 1700 р. та 1720 р., а Франція від 1686 р. заборонили продаж на своїй національній території індійського полотна. Одначе ж це останнє й далі ввозили, в принципі – для реекспорту, але, оскільки контрабанда не складала своїх рук ні на мить, такі тканини були скрізь, милуючи очі й догоджаючи примхливій моді, яка глузувала із заборон, поліційних облав та арештів товарів.

Бавовняна революція в Англії, а відтак дуже скоро й у загальноєвропейському масштабі насправді була попервах наслідуванням, відтак – реваншем, ліквідацією відставання від індійської промисловості й випередженням цієї останньої. Йшлося про те, щоб виробляти так само добре й менш дорого. Менш дорого – це було можливо тільки з допомогою машини, яка сама була здатна становити конкуренцію індійському ремісникові. Та успіх прийшов не одразу. Довелось очікувати машин Аркрайта й Кромптона (близько 1775 – 1780 рр.), аби отримати бавовняну нитку, водночас тонку й міцну, на кшталт індійської пряжі, й таку, щоб її можна було використати для ткання цілком із бавовни. Відтоді ринок індійських тканин натикатиметься на конкуренцію з боку нової англійської промисловості, а саме: величезний ринок Англії та Британських островів, ринок Європи (який, одначе, стане об'єктом суперечок між національними промисловостями), ринок африканського узбережжя, де чорний раб обмінювався на штуки полотна, і велетенський ринок колоніальної Америки, не кажучи вже про Туреччину, про Левант та про саму Індію. Бавовна завше була насамперед експортним товаром: 1800 р. вона становила четверту частину британського експорту, 1850 р. – половину його[118].

Усі ці зовнішні ринки, що здобувалися один за одним, додавалися один до одного чи один одного замінювали з волі обставин, пояснюють фантастичне зростання виробництва: 40 млн. ярдів 1785 р., 2025 млн. ярдів 1850 р.![119] Тим часом ціна готового продукту знижувалася з індекса 550 у 1800 р. до індекса 100 в 1850 р., тимчасом як пшениця й більша частина харчових продуктів за цей самий проміжок часу зменшилися в ціні лише на третину. Рівень зиску, попервах фантастичний («... не 5%, не 10%, а сотні й

Бавовнопрядильня Роберта Оуена в Нью-Ланарку, на південний схід від Единбурга, кінець XVIII - початок XIX ст. Шотландія назирці ступала за індустріалізацією Англії. (Документ Смаута.)

тисячі відсотків прибутку», – скаже згодом один англійський політик)[120], дуже різко впав. Проте світові ринки були наповнені настільки, що це компенсувало норму зиску, яка зменшилася. «Прибутки ще достатні, аби було можливе велике нагромадження капіталу в мануфактурі», – писав один сучасник 1835 р.[121].

Якщо після 1787 р. спостерігався «злет» (*take off*), то відповідальність за нього несла, звісно, бавовна. Ерик Гобсбоум навіть зауважив, що ритм її експансії досить послідовно відмірює ритм усієї британської економіки взагалі. Інші галузі промисловості підіймалися водночас з нею і йшли слідом за її падінням. І так було до XX ст.[122]. Втім, у всіх сучасників англійська бавовняна промисловість викликала відчуття безпрецедентної сили. Близько 1820 р., коли машини були готові ось-ось завоювати й ткання, бавовняна промисловість вже була здебільшого *паровою промисловістю* (*steam industry*), великою споживачкою пари. Близько 1835 р. вона використовувала принаймні 30 000 к.с., що їх забезпечувала пара, проти 10 000 к.с., отриманих за рахунок енергії води[123]. Хіба недостатньо для того, аби виміряти силу новоприбульця, розглянути величезний розвиток Манчестера, сучасного міста з його «сотнями п'яти-, шестиповерхових (і більше) фабрик, увінчаних кожна величезним комином і султаном чорного диму»[124], яке підлягало *своїй верховній владі* сусіднього міста, включаючи й порт Ліверпуль, який іще напередодні був головним работорговельним портом Англії й став головним портом ввезення бавовнисирцю, передусім бавовни Сполучених Штатів?[125]

Для порівняння: стара й уславлена вовняна промисловість тривалий час зберігала щось архаїчне. Звертаючись 1828 р. до старих спогадів, англійський мануфактурник нагадував

про часи, коли поява *дженні* в родинах прядильників відправила на горище старі прядки й обернула до 1780 р. у «бавовняну віру» всю робочу силу: «Прядіння вовни цілком зникло й майже так само – льонопрядіння; матеріалом, який застосовувався майже скрізь, стала бавовна, бавовна, бавовна»[126]. Згодом *дженні* пристосували до вовняної промисловості, але повна механізація цієї останньої відбудеться із запізненням на три десятки років проти бавовняної промисловості[127]. Прядіння (але, звісно, не ткацтво) почне механізуватися саме в Лідсі (що змінив Норидж як вовняна столиця), але 1811 р. ця промисловість була ще ремісничою й сільською. «Суконний ринок (у Лідсі) – це велика споруда, великий квадратний ринок, розташований довкола двору й захищений від вогню, бо стіни цегляні, а підлога – залізна, – повідомляє Луї Симон. – Дві тисячі шістсот сільських виробників, наполовину хліборобів, наполовину ткачів, провадять тут торгівлю двічі на тиждень і щоразу тільки впродовж однієї години. Кожен із них має свою крамничку біля довгого муру ґалереї... Штуки сукна складені штабелями позад них, і вони тримають їхні взірці в руках. Покупці обходять цю подвійну лінію, порівнюючи взірці, а що курс цін установлюється майже одноманітний, то оборудки невдовзі відбуваються. В небагатьох словах і не втрачаючи часу, обидві сторони здійснюють багато справ»[128]. Нема жодного сумніву: ми перебуваємо ще в добу передпромисловості. Господарем гри виступає покупець, купець. Отже, вовна не пішла за бавовняною промисловою революцією. Так само ножовий чи залізний промисли в Шеффілді та в Бірмінґемі залишалися пов'язані з численними дрібними майстернями. Й це – не рахуючи численних архаїчних видів діяльності, деякі з яких доживуть до XX ст.[129].

Після бавовняної промисловості, що тривалий час була на чолі руху, настане революція заліза. Та Англія залізниць, пароплавів, різноманітного обладнання, якій потрібні будуть величезні капіталовкладення в поєднанні з низьким зиском, – хіба ця Англія не виросла з грошей, у великих масах нагромаджених у країні? Тож навіть якщо бавовна й не відігравала *безпосередньо* надто великої ролі в машинному вибуху й у розвитку великої металургії, перші рахунки, безперечно, оплачувалися прибутками від бавовни. Один цикл підштовхував інший.

Перемога торгівлі на великі відстані

Не буде перебільшенням говорити стосовно Англії XVIII ст. про *торговельну революцію*, про справжній торговельний вибух. Упродовж цього століття індекс зростання виробництва тих галузей промисловості, що працювали тільки на внутрішній ринок, збільшився від 100 до 150; у тих же, що працювали на експорт, індекс виріс від 100 до 550. Зрозуміло, що зовнішня торгівля набагато випередила інших «бігунів». Цілком очевидно, що таку «революцію» саму собою треба пояснити, а це пояснення має на увазі ніяк не менше, як світ у його цілісності. Що ж до її зв'язку з промисловою революцією, то ці зв'язки були тісними й взаємними: обидві революції подавали одна одній могутню підтримку.

Англійський успіх за межами острова полягав у створенні вельми великої торговельної імперії, тобто у відкритті британської економіки в бік найбільшої зони обміну, яка тільки була у світі, – від моря довкола Антильських островів до Індії, Китаю та африканських берегів... Якщо поділити цей велетенський простір надвоє – з одного боку Європа, з

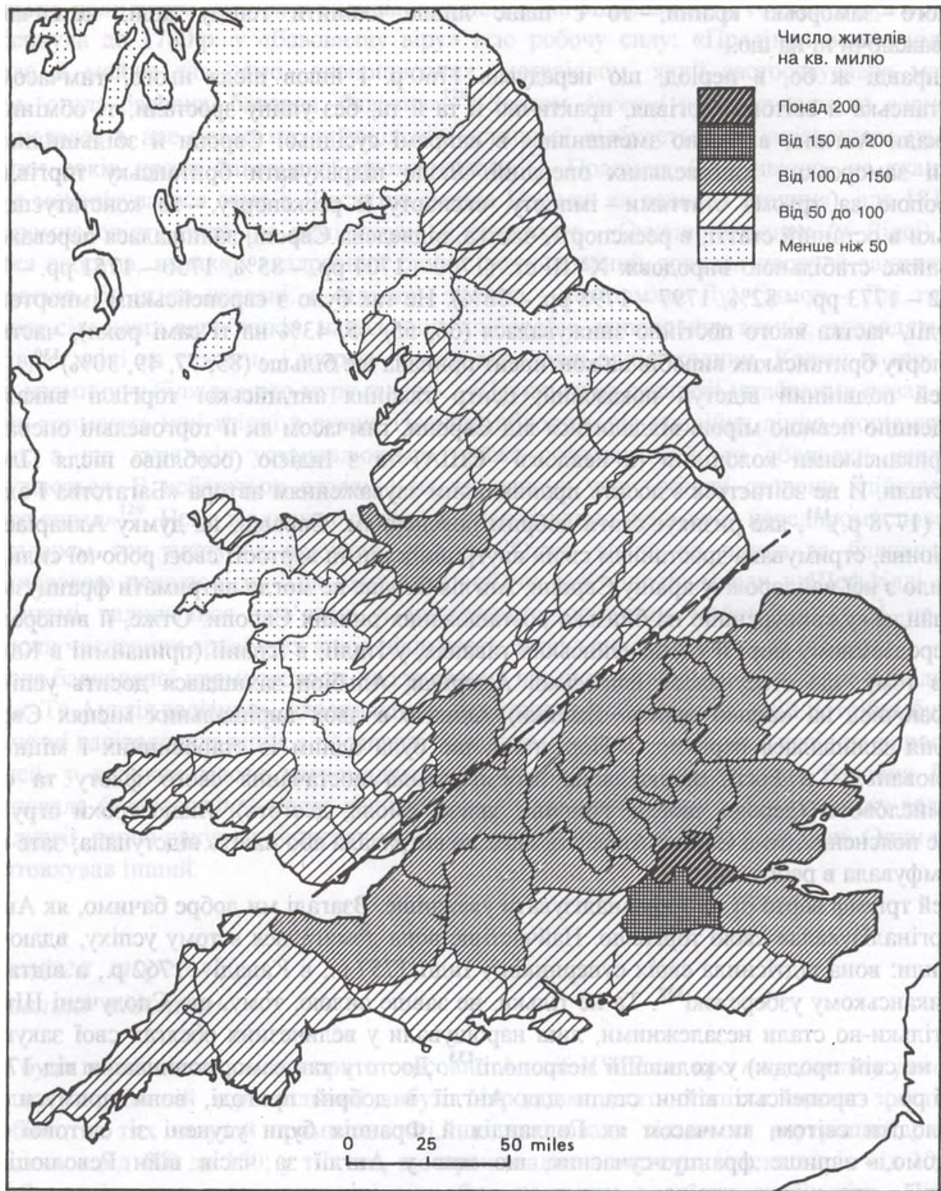
іншого – заморські країни, – то є шанс ліпше схопити генезу долі, незвичайної, незважаючи ні на що.

Справді ж бо, в період, що передував 1760 р. і йшов після нього, тимчасом як британська й світова торгівля, практично й та й та, без упину зростали, ті обміни, що плекали Англію, відносно зменшилися в напрямі сусідньої Європи й збільшилися на рівні заморських торговельних операцій. Якщо підрахувати британську торгівлю з Європою за трьома статтями – імпорту, експорту й реекспорту, – то констатуєш, що тільки в останній статті, в реекспорті, частка, відведена Європі, залишалася переважною й майже стабільною впродовж XVIII ст. (1700 – 1701 рр. – 85%, 1750 – 1751 рр. – 79%, 1772 – 1773 рр. – 82%, 1797 – 1798 рр. – 88%). Не так було з європейським імпортом до Англії, частка якого постійно знижувалася (66, 55, 45, 43% на ті самі роки); частка ж експорту британських виробів на континент припала ще більше (85, 77, 49, 30%)[130].

Цей подвійний відступ показовий; центр тяжіння англійської торгівлі виказував тенденцію певною мірою віддалитися від Європи, тимчасом як її торговельні операції з американськими колоніями (а невдовзі – США) та з Індією (особливо після Плессі) зростали. Й це збігається з досить проникливим зауваженням автора «Багатства Голландії» (1778 р.)[131], яке ризикує стати добрим поясненням. Справді, на думку Аккаріаса де Серіонна, стримувана зростанням своїх внутрішніх цін та вартості своєї робочої сили, яке робило з неї найдорожчу країну Європи, Англія більше не могла витримати французьку й голландську конкуренцію на близько розташованих ринках Європи. Отже, її випередили в Середземному морі й у левантинських гаванях, у Італії, в Іспанії (принаймні в Кадисі, бо в тому, що стосувалося Іспанської Америки, Альбіон захищався досить успішно, спираючись на «вільні порти» Ямайки). Одначе в двох вирішальних місцях Європи Англія залишалася першою: в Португалії, що була одним із старовинних і міцних її завоювань, і в Росії, звідки вона забезпечувала постачання свого флоту та своєї промисловості (дерево, щогли, коноплі, залізо, смола, дьоготь). Якщо трохи огрубити наше пояснення, то в Європі Англія більше не вигравала або навіть відступала; зате вона тріумфувала в решті світу.

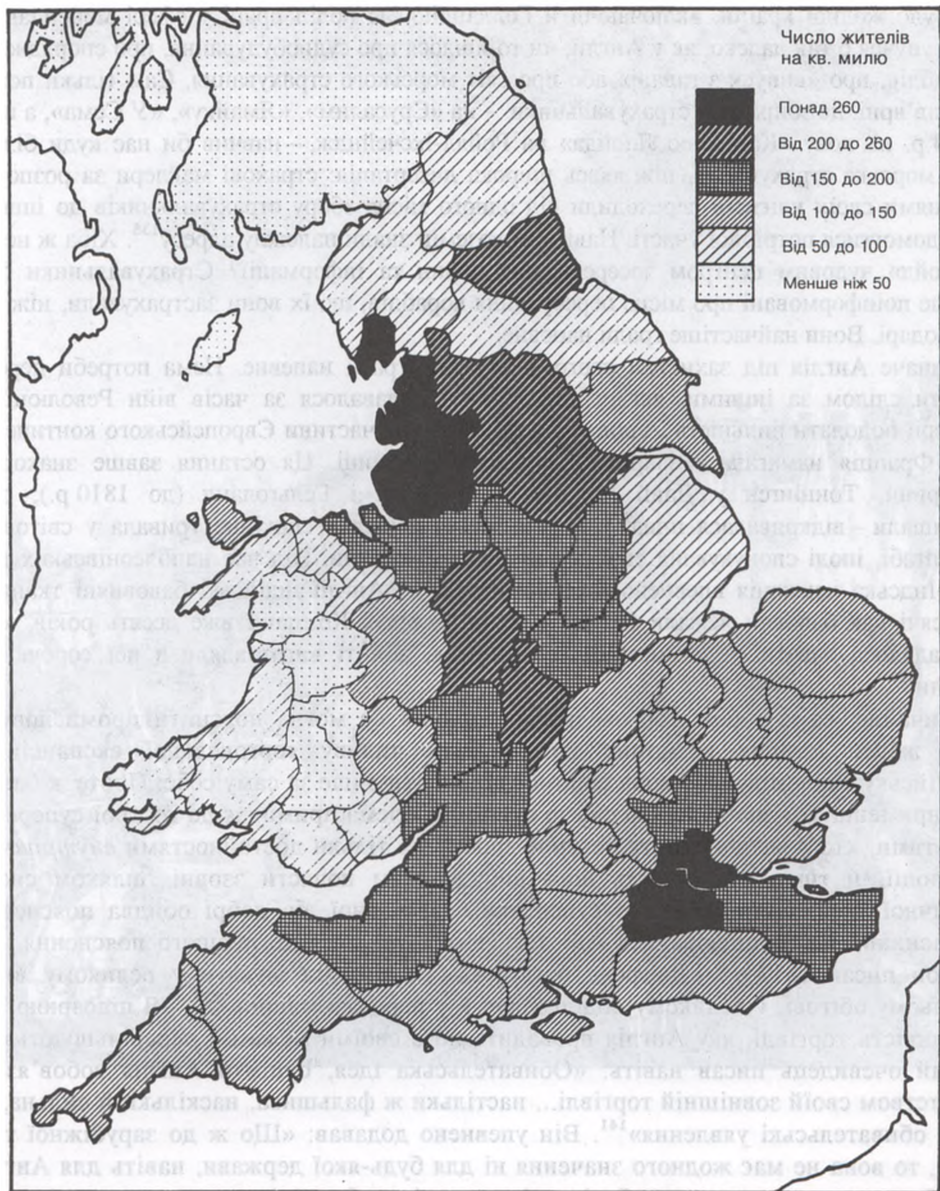
Цей тріумф варто було б проаналізувати уважніше. Взагалі ми добре бачимо, як Англія «маргіналізувала» свою торгівлю. Найчастіше вона домагалася в тому успіху, вдаючись до сили: вона відтіснила своїх суперників у Індії 1757 р., в Канаді – 1762 р., а відтак на африканському узбережжі[132]. Та не тільки, не завше силою, тому, що Сполучені Штати, які тільки-но стали незалежними, лиш нарощували у величезних обсягах свої закупівлі (але не свій продаж) у колишній метрополії[133]. Достоту так само, починаючи від 1793 – 1795 рр., європейські війни стали для Англії в добрій пригоді, вони примусили її заволодіти світом, тимчасом як Голландія й Франція були усунені зі світової гри. «Відомо, – напише француз-сучасник, що жив у Англії за часів війн Революції та Імперії, – що жодна країна в чотирьох частинах світу не могла провадити торгівлі впродовж цих десяти років (1804 – 1813 рр.) без доброї волі Англії»[134].

Ми виразно бачимо переваги, яких набувала Англія, спираючись у своїх обмінах на країни «периферії», що були резервом світу-економіки, в якому вона панувала. Її високі внутрішні ціни, які спонукали її модифікувати свої засоби виробництва (машини з'явилися тому, що людина коштувала надто дорого), штовхали її також і на те, аби вивозити сировину (й навіть готові вироби, придатні для прямого перепродажу в Європі) з країн із низькими цінами. Та якщо все це було так, то чи не через перемогу над відстанями, яку отримала англійська торгівля, спираючись на перший флот світу? У світі

ДВІ АНГЛІЇ 1700 р.

Поділ за чисельністю населення та багатством спостерігався по лінії, що проходила від Ґлостера на нижній течії Северн до Бостона на березі затоки Уош. (За даними: H.C. Darby, op. cit., p.524.)

НОВИЙ ПОДІЛ ПРОСТОРУ В АНГЛІЇ 1800 р.

Швидке демографічне піднесення в бідній частині Англії, що ставала Англією сучасної промисловості. (За даними: H.C. Darby, op. cit., p.525.)

не було жодної країни, включаючи й Голландію, де поділ праці у сфері мореплавства просунувся б так далеко, як у Англії, чи то йшлося про суднобудування, про спорядження кораблів, про «випуск з гавані» або про світ морського страхування. Сам тільки погляд на кав'ярні, де збиралися страхувальники, – на «Єрусалим», «Ямайку», «У Сема», а після 1774 р. на нову «Кав'ярню Ллойда» на Ройял-Іксчейндж, – навчив би нас куди більше про морське страхування, ніж якась широка дисертація: страхові маклери за розпорядженнями своїх клієнтів переходили від одного місця збору страхувальників до іншого, аби домогтися потрібної участі. Навіть чужоземці знали належну адресу[135]. Хіба ж не був «Ллойд» чудовим центром зосередження новин та інформації? Страхувальники були ліпше поінформовані про місце перебування кораблів, що їх вони застрахували, ніж їхні господарі. Вони найчастіше грали напевне.

Одначе Англія під захистом свого флоту теж грала напевне. Нема потреби переповідати слідом за іншими, якими способами їй удавалося за часів війн Революції та Імперії подолати пильність і відносну ворожість тієї частини Європейського континенту, яку Франція намагалася закрити для своєї суперниці. Ця остання завше знаходила шпарини: Тоннінґен у Данії (до 1807 р.), Емден і Гельґоланд (до 1810 р.); одну полишали – відкривалася інша[136]. Й англійська торгівля спокійно тривала у світовому масштабі, іноді спонукувана своїми звичними навиками. Під час наполеонівських війн Ост-Індська компанія впевнено й далі ввозила до Англії індійські бавовняні тканини: «Тисячі пак бавовни лежали без руху (!) на складах Компанії вже десять років, коли здогадалися давати їх іспанським *герильєрос*», аби ті виготовляли з неї сорочки та штани[137].

Звичайно, сама собою торговельна революція не могла пояснити промислову[138]. Але жоден історик не стане заперечувати впливу торговельної експансії на англійську економіку, яку вона допомогла підняти вище за саму себе. Проте ж багато хто применшує її значення. За своєю суттю проблема примикає до гострої суперечки між тими, хто пояснює капіталістичне зростання тільки достойностями *внутрішньої* еволюції, й тими, хто бачить його вибудуваним почасти ззовні, шляхом систематичної експлуатації світу, – суперечки безвихідної, бо добрі обидва пояснення. Сучасники, що захоплювалися Англією, вже схилялися до першого пояснення, Луї Симон писав 1812 р.: «Джерела багатства Англії слід шукати у великому внутрішньому обігові, у великому поділі праці й у перевазі машин»[139]. «Я підозрюю, що важливість торгівлі, яку Англія провадить поза своїми межами, перебільшують»[140]. Інший очевидець писав навіть: «Обивательська ідея, буцімто Англія зобов'язана багатством своїй зовнішній торгівлі... настільки ж фальшива, наскільки й сильна, як і всі обивательські уявлення»[141]. Він упевнено додавав: «Що ж до зарубіжної торгівлі, то вона не має жодного значення ні для будь-якої держави, навіть для Англії, хоч би що про те казали глибокі політики, які зробили відкриття континентальної системи». «Система» – це континентальна блокада, безглуздість, як вважав автор, Моріс Рюбішон, француз, який ненавидів Францію імператорську, як і Францію революційну. Чи не нісенітницею було вразити Англію в її торгівлі? Чи не нісенітницею було блокувати континент? Чи не нісенітницею було кинути 1798 р. флот й найліпшу армію Франції до Єгипту, на недосяжний шлях до Індії? Безглуздям і втратою часу, бо, веде далі наш співрозмовник, що отримує Англія з Індії? Щонайбільше три десятки кораблів, причому «половина їхнього вмісту складається з води та продовольства, потрібних екіпажу для такого тривалого плавання».

Бристольський порт. Набережжя Брод-Кі на початку XVIII ст. (Музей та художня ґалерея міста Бристоля. Фото музею.)

Якщо такі абсурдні ідеї циркулювали, то чи не тому, що так само, як якийсь Кантийон, чимало людей твердили, що не буває сприятливого чи несприятливого торговельного балансу: те, що країна продає, може бути тільки еквівалентне тому, що вона купує, згідно з чудовою рівновагою, яку Гаскіссон, майбутній голова Ради торгівлі (*Board of Trade*), називав «взаємообміном обопільних і еквівалентних прибутків» («*The Interchange of reciprocal and equivalent benefits*»)[142]. Чи треба казати, що для Англії торгівля – в Ірландії, в Індії, в Сполучених Штатах та інших країнах – відбувалася не під знаком еквівалентного обміну?

Правда полягає в тому, що коли дані, які ми маємо, починаючи з митних паперів, досить добре дозволяють виміряти обсяг англійської торгівлі, що зростав, то вони не дають можливості підрахувати англійський торговельний баланс. Філліс Дин[143] пояснює це в просторому аналізі, який неможливо тут відтворити. Що ж до оцінок, то вони могли б примусити нас думати про малосприятливий баланс, навіть неґативний баланс. Ми знову маємо справу тут із суперечкою, яка вже зачіпалася, з приводу балансу торгівлі Ямайки чи французьких Антильських островів. Насправді ж цифри митниць, окрім вад, що з самого початку були їм властиві, стосуються тільки товарів, які виходили з англійських портів або надходили до них. Вони не фіксують ні руху капіталів, ні торгівлі неграми-рабами (яка, бувши «трикутною», відбувалася поза межами митного контролю), ні фрахту, який заробляв національний флот, ні грошових переказів плантаторів Ямайки чи індійських набобів, ні зисків від *місцевої торгівлі* (*country trade*) на Далекому Сході.

Чи за таких умов може вважатися вагомим доказ на користь применшення відносного значення зовнішньої торгівлі (після того, як визнали незаперечним важливість і непропорційне зростання її) шляхом порівняння маси внутрішніх обмінів з масою обмінів зовнішніх? Уже Д. Макферсон у своїх «Анналах торгівлі» («*Annales of Commerce*», 1801)[144] оцінював внутрішню торгівлю як таку, що вдвічі-втричі перевищувала зовнішню[145], і навіть за відсутності достовірних цифр перевага внутрішнього обігу не викликає жодного сумніву. Це аж ніяк не розв'язує проблеми, я вже це казав і не стану тут знову сперечатися про порівняльне значення торгівлі на далекі відстані та торгівлі внутрішньої. Але в тому, що стосується англійського економічного зростання та промислової революції, важливість внутрішньої торгівлі аж ніяк не виключала важливості зовнішньої торгівлі. Сам той факт, що британська промисловість упродовж XVIII ст. наростила своє експортне виробництво майже на 450% (індекс 1700 р. – 100, 1800 р. – 544) і всього-на-всього на 52% (100 – 1700 р., 152 – 1800 р.) своє виробництво для внутрішнього споживання, досить говорить про ролю зовнішнього ринку в британському виробництві. Після 1800 р. ця роля тільки зростала: від 1800-го до 1820 р. властиво британський експорт збільшився на 83%[146]. У промисловій революції обидва натиски, внутрішній і зовнішній, обидва множники діяли спільно. Один не зрушив би без другого.

Мені навіть видаються досить разючими розмірковування одного індійського історика, Амаленду Ґуга[147], який замість того, щоб порівнювати маси, запропонував порівнювати *надлишки*: надлишкову вартість, яку, наприклад, Англія черпала з Індії, та надлишкові суми англійських заощаджень, обернені на капіталовкладення. За різними підрахунками, англійські інвестиції становили б приблизно 6 млн. фунтів стерлінґів 1750 р. (5% ВНП) та 19 млн. 1820 р. (7% ВНП). Зіставлені з цими цифрами 2 млн. фунтів стерлінґів, які щороку черпалися з Індії між 1750 та 1800 рр. – хіба це мало? Ми не знаємо, як ці гроші – індійські надлишки (і зокрема, гроші набобів) – розподілялися в англійській

економіці. Та вони не загубилися в ній і не лежали бездіяльними; вони підвищували рівень багатства острова. Але ж саме на цьому рівні множилися англійські успіхи.

Збільшення внутрішніх перевезень

Хоч би якою була роля пришвидшувача, що належала зовнішній торгівлі, ми надто багато вели мову в цій праці про національний ринок[148], аби недооцінити його важливості. До того ж, якщо загалом припустити, що внутрішня торгівля становила за вартістю подвійний-потрійний обсяг зовнішньої торгівлі[149], а ця остання (за вирахуванням реекспорту) сягала пересічно 1760 та 1769 рр. до 20 млн. фунтів стерлінгів на рік (заокруглена цифра)[150], то внутрішня торгівля становила б чи то 40, чи то 60 млн. фунтів стерлінгів, і, вважаючи зиски такими, що дорівнювали 10% від загальної суми[151], мова пішла б про 4 – 6 млн. зиску на рік, тобто про величезну суму. Промислова революція була прямо пов'язана з цією активною економікою обігу. Та чому в Англії ця остання була такою ранньою?

Ми вже це почасти пояснили централізаторською та революціонізуючою роллю Лондона, збільшенням числа ринків і набуттям загального характеру грошовою економікою, яка пронизувала все, розмахом обмінів, які зачіпали як традиційні «скромні» ярмарки, так і скупчення людей, яке досить довго підтримувало блиск Стаурбриджського ярмарку, що не мав собі рівних, або активністю міст-ринків, які утворили ореол довкола Лондона, або великими спеціалізованими ринками навіть навколо столиці й збільшенням числа посередників, які спричиняли перерозподіл доходів та зисків між масою учасників, яка дедалі зростала, що добре підмітив Даніель Дефо. Одне слово, шляхом ускладнення й модернізації відносин, які з часом усе більше й більше виказували тенденцію функціонувати самі собою. Й нарешті, і це головне, збільшенням числа транспортних засобів, причому таке збільшення випереджало вимоги торгівлі, а відтак забезпечувало її швидкий розвиток[152].

І тут ми знову стикаємося з проблемою, яка зачіпалася вже в цій праці. Та варто знову звернути увагу на неї у зв'язку з чудовим прикладом англійського торговельного обігу. Цей останній було пущено в рух і забезпечено передусім величезним каботажем від порту до порту. З цього погляду, як і з інших, море було першим успіхом англійського острова. Кораблі каботажного плавання, *collies*, становили три чверті британського флоту, й до 1800 р. вони використали щонайменше 100 000 моряків[153]. За таких умов каботаж був школою, яка готувала основну частину екіпажів, які вдовольняли потреби Англії. Все перебувало в обігу завдяки узбережним перевезенням – велика кількість хліба, ще більше ньюкасльського вугілля, – від гирла Тайну до естуарію Темзи. Два десятки активних портів англійських берегів підтримували ці майже безперервні обміни; одні з них були чудово розташовані й легкоприступні; інші ж, як і слід було чекати, використовувалися, незважаючи на труднощі, що були їм властиві. Порти Ла-Маншу, які надавали добрі сховища, були також (як зауважив Даніель Дефо) сферою або принаймні *однією* із сфер «контрабанди та шахрайства» (*smuggling and rouing*)[154].

Другим «щастям» англійського обігу була прісна вода річок. Хіба ж не випливало промислове й торговельне значення Нориджа, так віддаленого від узбережжя, з того, що він був приступний безпосередньо з моря, *without lock or stops* – без шлюзу й затримок?[155] Т.С.Віллен у книзі, за своїм звичаєм короткій та точній, довів[156] революційне значення використання річкового судноплавства, яке доправляло морські ко-

Герцоґ Бриджуотерський (1736-1803 рр.) перед каналом, що його він збудував. Ґравюра 1767 р. (Фототека видавництва А.Колена.)

раблі чи принаймні товари, що ті привозили, до внутрішніх районів і яке, отже, становило єдине ціле з тією своєрідною морською рікою, що її пов'язувало довкола острова каботажне плавання.

Судноплавні річки Англії, звичайно з повільною течією, не використовувалися більше, починаючи від 1600 р., у тому вигляді, в якому їх створила природа. Через вугілля та інші великотоннажні вантажі (особливо – будівельні матеріали), яких вимагали міста, річки поволі було облаштовано, їхні судноплавні плеса подовжено, деякі з їхніх закрутів випрямлено й було споруджено шлюзи. Т.С.Віллен навіть запевняє, буцімто шлюз був відкриттям, яке слід поставити майже на один рівень із винаходом пари[157]. Облаштування річок було своєрідним етапом учнівства, яке провіщало появу каналів: ці останні попервах тільки продовжуватимуть або пов'язуватимуть між собою ті шляхи, які становили собою річки. Але й навпаки, деякі річки буде облаштовано (аби не сказати – каналізовано) тільки тоді, коли знадобиться, щоб вони відіграли свою ролю – з'єднали між собою наново збудовані канали.

Тож «безглуздя каналів» не було, не могло бути справжнім безглуздям, а було спекуляцією, що не вдавалася в кожному другому разі, як тоді казали, що означає також: була успішною в кожному другому разі, щоразу, коли напрям було обрано правильно,

коли вугілля, яке було цього разу вирішальним чинником, використовувало створений шлях і коли звернення до кредиту, щоб розпочати діло, було вдало проведене товариством (*la corporation*), яке взялося до будівництва, або підприємцем, що ризикнув на це самотужки.

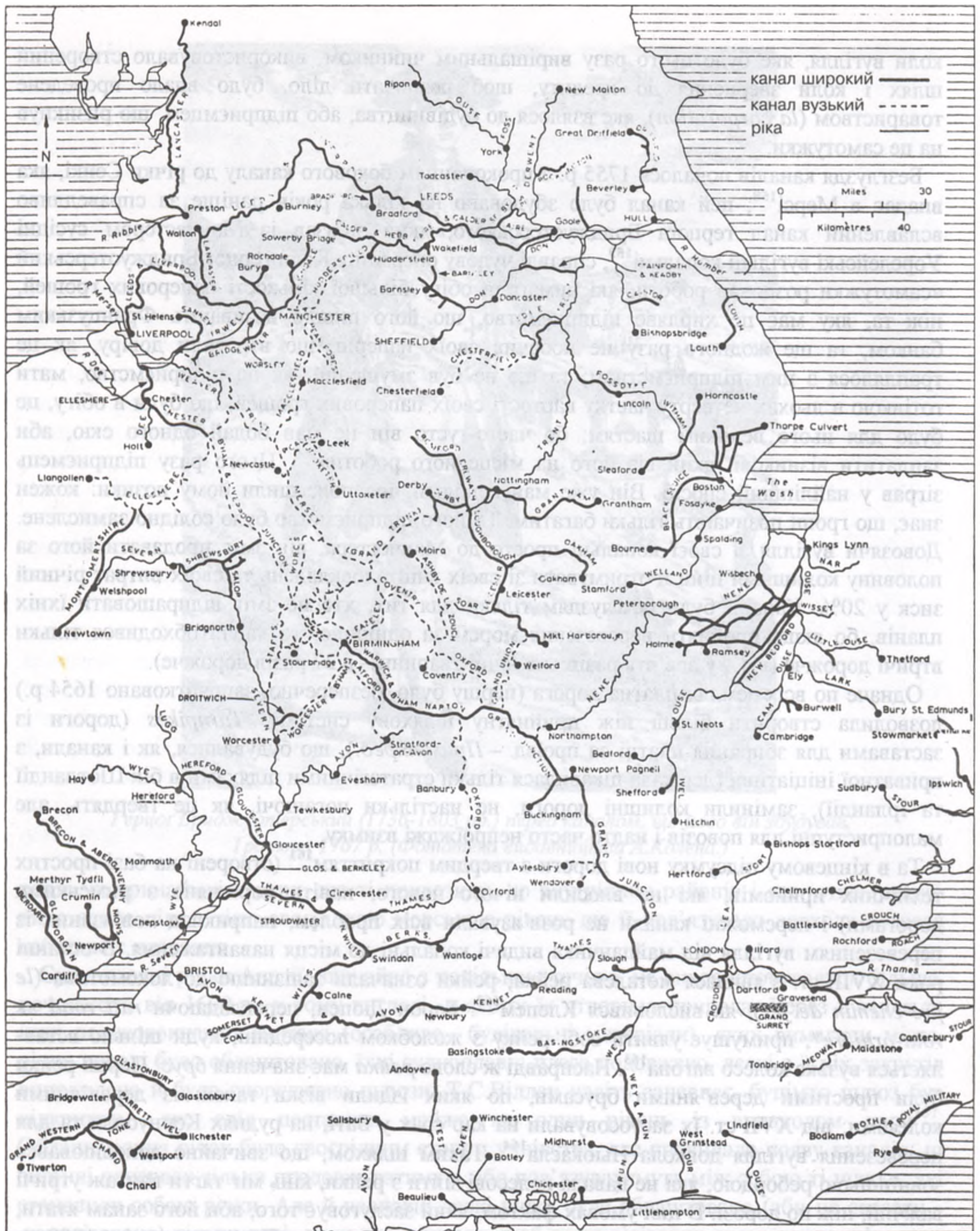
Безглуздя каналів почалося 1755 р. з прокопанням бокового каналу до річки Сенкі, яка впадає в Мерсі[158]; цей канал було збудовано на кілька років раніше за справедливо вславлений канал герцоґа Бриджуотерського, який зв'язав із Манчестером сусідні Уорслейські вугільні копальні[159], справді чудову операцію. Коли герцоґ Бриджуотерський «самотужки розпочав роботи, які вимагали обігу більшої кількості паперових грошей, ніж та, яку має це хирляве підприємство, що його пишно називають Французьким банком, та ще жодного разу не побачив своїх паперів, що втратили довіру, як це траплялося з цим підприємством; та ще не був змушений, як це підприємство, мати готівкою в льохах четверту частку вартості своїх паперових грошей, що були в обігу, це було для нього великим щастям; бо часто-густо він не мав бодай одного екю, аби заплатити візникові, який віз його на місце його роботи»[160]. Цього разу підприємець зіграв у найліпший спосіб. Він уже мав копальні, що полегшили йому позики: кожен знає, що гроші позичають тільки багатим. Та його підприємство було солідно замислене. Довозячи вугілля зі своєї копальні просто до Манчестера, він зміг продавати його за половину колишньої ціни й отримувати зі своїх капіталовкладень та своїх витрат річний зиск у 20%. Канали були безглуздям тільки для тих, хто не зміг відпрацювати їхніх планів, бо якщо пройняти перевезення морем за одиницю, то канал обходився тільки втричі дорожче (віз – у дев'ять разів, а в'ючні тварини – в 27 разів дорожче).

Одначе по всіх землях платна дорога (першу було, безперечно, започатковано 1654 р.) дозволила створити більш ніж прийнятну шляхову систему. *Turnpikes* (дороги із заставами для збирання платні за проїзд. – *Приміт.ред.*), що будувалися, як і канали, з приватної ініціативи (держава цікавилася тільки стратегічними шляхами в бік Шотландії та Ірландії), замінили колишні дороги, не настільки поганючі, як це твердять, але малоприступні для повозів і надто часто непроїжджі взимку.

Та в кінцевому підсумку нові дороги з твердим покриттям[161] (створені на базі простих технічних прийомів, які не вносили нічого нового, навіть порівняно з римськими дорогами) і переможні канали не розв'язували всіх проблем, наприклад пов'язаних із перевезенням вугілля від майданчика видачі копальні до місця навантаження. В останні роки XVIII ст. з'явилася металева рейка; рейки означали залізницю до локомотива (*le pré-chemin de fer*), як висловився Клепем[162]. Барон Дюпен, перекладаючи *rail road* як *rout-ornière**, примушує уявити собі рейку з жолобком посередині, куди щільно вставляється вузьке колесо вагона[163]. Насправді ж слово *рейка* має значення *брус*. Перші рейки були простими дерев'яними брусами, по яких їздили візки також із дерев'яними колесами: від XVII ст. їх застосовували на кар'єрах у Баті, на руднях Корнуолла та для перевезення вугілля довкола Ньюкасла[164]. Таким шляхом, що звичайно доповнювався зовнішньою ребордою, яка не давала колесові зійти з рейки, кінь міг тягти вантаж утричі важчий, ніж по дорозі. В цих умовах фактом, який заслуговує того, аби його запам'ятати, була заміна близько 1767 р. дерев'яних рейок чавунними. Починаючи від 1800 р., дослідження спрямовувалися на пристосування парової машини, яка забезпечила б тягу: 1814 р. з'явиться перший паровоз.

---

* Буквально – «дорога-колія», або «колійна дорога».

ГОЛОВНІ ВОДЯНІ ШЛЯХИ БЛИЗЬКО 1830 р.

За даними Дайєса (H.J. Dyos) та Олдкрофта (D.H. Aldcroft). Порівняйте з наведеною на с.327 картою Т.Уіллена для 1660-1700 рр.

Протяглість таких залізниць (без паровоза) становила до 1816 р. навколо Ньюкасла вже 76 льє[165]. У графстві Ґламорґаншир, в Уельсі, головним містом якого є Кардифф і яке має родовища вугілля в Мертер-Тидвілі та порт Суонсі, вона сягнула сотні льє. Шотландія теж розвинула систему рейкових шляхів довкола Ґлазго та Единбурга, й саме там «(кілька років тому) капіталістам було відрекомендовано найбільше число проектів на сей предмет»[166]. Одна з таких залізниць із «плескатими коліями» заходила до самого міста Ґлазго, зауважує барон Дюпен, який вважав, що можна було б «на деяких вулицях з вельми великим схилом у наших великих французьких містах, наприклад на кількох вулицях пагорба Святої Женев'єви в Парижі, прокласти з одного боку вулиці такі плескаті рейки»[167]. 1833 р. «Подорож з Манчестера до Ліверпуля залізницею та паровим повозом» («*Voyage de Manchester à Liverpool par le Rail Way et la voiture à vapeur*») отримала схвальні відгуки у французькій пресі. Так називалася книга пана Кюште, який вельми виразно описав у деталях «дороги на залізних смужках»[168], «вокзал» на Уотер-стрит[169], різні машини, що там застосовувалися, «з яких машина пана Роберта Стефенсона, названа «Самсон», досі найдосконаліша»[170], – машини, «які мають не більший обсяг, ніж середня водовізна бочка»[171].

Від дерев'яної дороги до паровоза рейка відіграла свою ролю в оснащенні британських «котючих засобів». Не треба бути великим фахівцем у таких справах, аби бути впевненим, що цей пришвидшений рух підтримав усе піднесення Англії. Ще сьогодні[172] є кореляція між економічним зростанням та легкістю перевезень. Швидкість сполучень стосується також розпоряджень та інформації, вона потрібна діловому світу. Хіба вдалося б Томасові Вільямсу близько 1790 р. встановити й зберегти монополію на мідь і всі свої підприємницькі справи, розсіяні від Корнуолла до Шетлендських островів, якби торгові листи з Лондона до Ланкаширу та Уельсу не йшли б уже з тією самою швидкістю, що й нині?[173]

Та чи слід, говорячи про перевезення, думати тільки про Англію, де облаштовані річки, канали, шляхи, залізниці вимальовували дедалі густішу мережу? Чи слід забувати далекі зв'язки? Все було пов'язане між собою: 1800 р., «переживаючи гострий брак збіжжя, Англія викачала з Індії 600 000 квінталів рису за вартості перевезення по 12 франків за квінтал. Тим часом як у жодному містечку в Бретані, – запевняє один француз, – не знайдеш когось, хто перевіз би квінтал збіжжя до якогось іншого містечка в Лотарингії за менш ніж 40 або 50 франків, одначе ж відстань становить тут не більш як 150 льє»[174]. «Тут, у Лондоні, ми можемо впродовж двадцяти років (я вважаю, від 1797-го до 1817 р.) спостерігати, як (Ост-Індська) компанія, тільки-но Англія зіштовхується з Італією й більше не може, як у минулому, отримувати з неї шовку, потрібного для її мануфактур, наказує садити шовковицю в Індії й щороку постачає сюди шовку тисячами пак; як Компанія, тільки-но Англія зіштовхується з Іспанією й не може більше одержувати потрібне її мануфактурам індиґо, наказує вирощувати сю рослину в Індії й щороку постачає індиґо тисячами ящиків; як Компанія одразу ж, тільки-но Англія зіштовхнеться з Росією й не може більше брати звідти коноплі, потрібні її флоту, наказує сіяти їх у Індії стільки, скільки треба для вдоволення її потреб. Якщо Англія опиниться у ворожих відносинах з Америкою й не зможе більше отримувати її бавовну, Компанія привезе те, що потрібне її прядильникам та ткачам; якщо Англія опиниться у ворожих взаєминах зі ... своїми (власними) колоніями... то Компанія поставить необхідні Європі каву й цукор...». Ці зауваження вимагали б обговорення. Та пікантність полягає в тому, що їх висловив той самий очевидець, який радив нам відмовитися від «обивательської ідеї»[175],

Ділова активність Вест-Індських доків у Лондоні, початок XIX ст. Розвантажують силу-силенну цукру, рому, кави тощо. (Фото Бетсфорда.)

згідно з якою Англія буцімто зобов'язана своїм багатством зовнішній торгівлі, й запевняв нас, що вона змогла б прожити сама по собі. Зрозуміла річ, – але на зовсім іншу ногу й залишивши якійсь іншій нації турботу про підкорення світу...

Повільна еволюція

Те, що ми твердили досі, проливає світло на деякі спостереження. Й передусім на те, що цього разу (промислова революція) та в усіх інших, з якими стикається глибинна історія, короткий час, подієвий, не відігравав перших ролей. Усе зволікалося: плавка на коксі, механізація ткацтва, справжня сільськогосподарська революція, справжня парова машина, справжня залізниця... Промислова революція не переставала від цього зароджуватися, а для того, щоб вона народилася й пішла в рух, потрібні були руйнування, вдосконалення й такі «структурні переробки» («*restructurations*»)... Якщо прислухатися до Чарлза Вілсона та Ерика Гобсбоума[176], в Англії (промислова) революція практично вже існувала на початку Реставрації (1660 р.). Одначе ж ніщо не відбувалося швидко. Насправді впродовж цього століття зовні абсурдного відставання, XVII ст., Старий порядок було підірвано, повалено: зруйнувалася традиційна структура сільського господарства та земельної власності чи завершилося її руйнування; дезорганізувалися ремісничі цехи, навіть у Лондоні після пожежі 1666 р.; було поновлено Навіґаційний акт; і один одного змінювали останні конструктивні заходи меркантилістської політики заступництва та захисту. Й звісно ж, все було в русі, тож королівство, писав 1724 р. Дефо, «день у день змінювало вигляд»; і щодня мандрівник міг спостерігати щось нове[177]. Тоді Англія перестала бути слабкорозвиненою країною в сучасному значенні

цього слова: вона збільшила своє виробництво, підвищила свій життєвий рівень, свій добробут, удосконалила знаряддя свого економічного життя. А головне – вона володіла економікою з взаємопов'язаних секторів, кожен з яких був досить розвинений, аби не ризикувати стати небезпечним вузьким місцем. І ось вона була готова рухатися вперед, хоч би яким був обраний напрям чи нагода, що випадала.

Але чи такий образ секторів, які повільно визрівали до того, щоб зробитися оперативними, здатними забезпечити собі всі компоненти, пов'язані з промисловою революцією, й відповідати кожному на вимоги інших, цілком задовільний? Він дає хибне уявлення про промислову революцію, яка буцімто була самоціллю, що її переслідували цілком свідомо, й про англійську економіку та суспільство, які нібито працювали над тим, аби зробити можливим настання цих нових часів, часів машини. В крайньому разі таку картину революційного досвіду, але певною мірою визначеного заздалегідь, можна було б застосувати до перебігу сьогоднішніх промислових революцій, де відомі моделі освітлюють шлях, яким хотіли б іти. Не так просувався англійський досвід. Він не йшов уперед, до мети, радше він зустрівся з нею в ході могутнього життєвого піднесення, породженого безліччю потоків, що взаємоперехрещувалися, потоків, які підштовхували промислову революцію вперед, але які чималою мірою й розширювали її власні межі.

ВИЙТИ ЗА МЕЖІ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Словник, яким ми послуговуємося, заздалегідь нам каже, що промислова революція, хоч би якою масовою вона була, не утворювала ні однини, ні найбільшої множини в період, перевантажений подіями. Цілком очевидно, що *індустріалізм*, рух коромисла цілого суспільства в бік індустріального способу життя, ширший за саму революцію. Й ще очевидніше, що *індустріалізація*, перехід від переваги сільського господарства до переваги ремесел – глибинний рух сам собою, – виходить за межі кола попередніх пояснень; промислова революція була певною мірою пришвидшенням цього переходу. Що ж до *модернізації*, то вона у свою чергу становить множину ще більшу, ніж сама індустріалізація: «Промисловий розвиток не становить сам собою сучасної економіки»[178]. А поле *зростання* ще ширше: воно охоплює собою всю цілісність історії.

Чи можна, з урахуванням сказаного, виходити з даних та реальностей зростання, аби спробувати абстрагуватися й побачити промислову революцію зовні, вписану в ширший рух, ніж вона?

Різні види економічного зростання

Візьмімо за відправну думку Д. Норта й Р.Томаса; вони писали: «Промислова революція не була джерелом сучасного зростання»[179]. Справді, зростання – це щось інше, ніж революція, хоча, звичайно ж, ця друга плаває на першому, воно підносить її вгору. Отже, я залюбки сказав би те саме, що й Джон Гікс: «Промислова революція цих двох останніх століть була, либонь, не чим іншим, як широким віковим *бумом*»[180]. *Бум*, про який ідеться, – чи це не зростання? Зростання, яке не може замкнутися в середині промислової революції, зростання, яке насправді їй передувало. Слово *зростання* (*croissance*), яке тільки-но зазнало швидкого успіху (починаючи від 40-х років нашого століття[181]), у сьогоднішній мові означує «комплексний процес еволюції *великої часової протяглості*»[182]. Але чи ми визначили точну міру поняття? Економісти загалом говорять про зростання тільки починаючи від XIX ст. І до того ж вони не згодні між собою в поясненні його механізму. Для одним зростання є тільки врівноваженим, для інших – тільки неврівноваженим. *Урівноважене зростання* (Нурске, Юнґ, Гартуелл) – це таке, яке пускає в рух всі сектори разом у достатньо постійній прогресії, яке орієнтується на попит, що підвищує ролю національного ринку, головного рушія розвитку. *Неврівноважене зростання* (Інніс, А.Гіршман, Шумпетер, Ростоу) виводить усе з привілейованого сектора, рух якого передається іншим. З того моменту зростання означає гонитву тих, що відстали, за головним «бігуном», і в такій загальній перспективі пропозиція, а отже, як сказав би А.Фанфані, волюнтаристський бік економіки висувається на перше місце. Нарешті, те, що мало б значення в такому «запуску», – це радше перебої на зовнішньому ринку, ніж наповнення внутрішнього ринку, навіть якщо цей останній був готовий до перетворення на ринок національний.

Коли таке розмежування зробили, Р.М. Гартуелл з власного почину довів, що промислова революція була донькою врівноваженого зростання[183]. Аргументи його чудові. Але в такий спосіб він поширює на кінець XVIII ст. ті форми зростання, які економісти

уявляють собі для XIX ст. Фактично він міг би з таким самим успіхом, не надто гвалтуючи конкретну реальність (принаймні те, що про неї відомо), пристосувати до процесу промислової революції й другу тезу – про неврівноваженість. До того ж саме цю тезу багато істориків, не завше це усвідомлюючи, здебільшого вибирали в минулому й, мабуть, подумавши, вибрали б її й сьогодні. Передусім вона драматична, навіть «подієва», вона на перший погляд проста й переконлива. Відтак бавовняний бум був цілком рельний, і, безперечно, то була перша механізована масова галузь промисловості. В такому разі хіба не бавовна заправляла балом?

Проте чому ці дві тези мають виключати одна одну? Чому б їм не діяти чи то водночас, чи то послідовно, відповідно до звичайної діалектики, що накладає один на одного й протиставляє один одному рухи довготривалі й рухи короткочасні? Чи не розрізняються вони радше в теоретичному, ніж практичному плані? Те, що живе просування вперед в одному секторі було здатне запустити в хід зростання, нам добре відомо з прикладів, що згадувалися навіть у цьому розділі, й їх, без сумніву, можна було б назвати й у сучасному світі. Але ми теж бачили, що таке зростання приречене на те, аби більш чи менш швидко перетворитися, загальмуватись, якщо воно не знаходить опори в широкому багатосекторному відгуку. А чи в такому разі не слід було б поговорити швидше про *безперервне* й *уривчасте* зростання, ніж про зростання *врівноважене* та *неврівноважене*? Це реальна відмінність, бо вона відповідає глибинному розриву, структурному розламу, який стався, принаймні для Заходу, в XIX ст. Саймон Кузнець цілком має слушність, на мою думку, розрізняючи зростання традиційне й зростання сучасне[184].

Сучасне зростання – це зростання безперервне, про яке Франсуа Перру вже давно міг сказати[185], що воно було незалежним від підвищення чи зниження цін, а це дивувало, викликало ніяковість і навіть непокоїло істориків, що звикли спостерігати традиційні століття, глибоко відмінні від XIX ст. Природно, Франсуа Перру та Поль Берош, який підтримав це твердження, мають слушність. Для Сполученого Королівства в цілому загальний національний доход і доход на одного жителя пережили без зниження довге падіння цін (1810 – 1850 рр.), тривале їхнє підвищення від 1850-го до 1880 р., а відтак знову падіння – від 1880-го до 1890 р., за річної норми приросту відповідно в 2,8 та 1,7% для першого періоду, в 2,3 та 1,4% – для другого, в 1,8 та 1,2% – для останнього[186]. Зростання залишалося постійним, то було диво з див. Воно ніколи не вривалося зовсім, навіть у період кризи.

До такого перетворення традиційне зростання відбувалося з перебоями, як послідовність злетів та зупинок, або навіть спадів, упродовж століть. Розрізняються дуже тривалі фази: 1100 – 1350, 1350 – 1450, 1450 – 1540, 1520 – 1720, 1720 – 1817 рр.[187]. Ці фази суперечили одна одній: під час першої населення зростало, в другій – різко впало, знову зростало в третій, перебувало в стані застою в четвертій і почало різко зростати в останній з них. Щоразу, коли зростало населення, спостерігалося зростання виробництва та національного доходу мовби для того, щоб виправдати старе прислів'я: «Багатство полягає тільки в людях». Та щоразу доход на душу населення знижувався або навіть скочувався вниз, тимчасом як упродовж застійних фаз він поліпшувався. Саме це показує довга крива[188], розрахована на матеріалі семи століть Фелпсом Брауном та Шейлою Гопкінс. Отже, була *розбіжність* між національним доходом і доходом на душу населення: зростання національного продукту відбувалося на збиток тим, хто працював, це було законом Старого порядку. Й я зроблю припущення на противагу тому, що говорилося й повторювалось, що початки англійської промислової революції підтримало

зростання, яке *належало ще Старому порядку.* До 1870 р. або, точніше, до 1850 р. (а нині сказали б – до 1870 р.) не було *постійного зростання.*

Як пояснити економічне зростання?

Хоч би які були особливості зростання, його рух підіймав економіку, як приплив, що підіймає кораблі, які опинилися на мілині під час відпливу; воно породжувало нескінченну послідовність рівноваг та неврівноваженостей, прив'язаних одна до одної, воно породжувало успіхи, то легкі, то нелегкі, дозволяло уникати провалів, створювало робочі місця, винаходило зиски... Воно було тим рухом, який знову запускав вікове дихання світу після кожного сповільнення або перешкоди. Але цей рух, який усе пояснює, у свою чергу насилу піддається поясненню. Саме собою зростання було таємничим[189]. Навіть для нинішніх економістів, озброєних фантастичним статистичним матеріалом. Свої послуги пропонує єдина гіпотеза, явно хибна, бо подаються, як ми зазначали, принаймні два пояснення – *врівноважене зростання* та *зростання неврівноважене*, – пояснення, робити вибір між якими, одначе, аж ніяк не обов'язково.

З такого погляду вирішальною видається відмінність, яку С.Кузнець проводить між «тим, що робить економічне зростання можливим», і «способом, у який воно насправді відбувається»[190]. Хіба ж не був «потенціал зростання саме «врівноваженим» розвитком, що досягався повільно шляхом безперервної взаємодії різних чинників та дійових осіб виробництва, шляхом трансформації структурних взаємовідносин між землею, працею, капіталом, ринком, державою, соціальними інститутами? Й це зростання, саме собою зрозуміло, вписалося в *тривалу часову протяглість* (*la longue durée*). Вона дозволяє прив'язати витоки промислової революції – байдуже – до XIII, чи до XVI, чи до XVII ст. Навпаки, спосіб, у який зростання «насправді відбувається», *кон'юнктурний*, він дитя порівняно короткого часу, збігу обставин, технічного відкриття, національного чи міжнародного успіху, а іноді й чистої випадковості. Наприклад, якби Індія не була світовим чемпіоном бавовняного виробництва (взірцем і конкурентом водночас), промислова революція, ймовірно, в будь-якому разі відбулася б у Англії, але чи почалась би вона з бавовни?

Якщо визнати таке взаємне накладання часу тривалого та часу короткого, то можна без особливих труднощів пов'язати пояснення зростання, неодмінно врівноваженого, й зростання неврівноваженого, що просувалося з перебоями, «від кризи до кризи», замінюючи один рушій іншим, один ринок іншим, одне джерело енергії іншим, один засіб тиску іншим, – все це з волі обставин.

Для того, щоб було *безперервне зростання*, потрібно було, аби тривалий час, цей нагромаджувач повільного поступу, вже виробив те, «що робить економічне зростання можливим», і аби за кожної випадковості кон'юнктури новий рушій, який тримався в резерві готовим до запуску, міг замінити той, який зупинився або дає перебої. Безперервне зростання означало естафету, яка, одначе ж, не зупиняється. Якщо від XIII до XIV ст. зростання не збереглося, то тому, що млини, які зробили можливим його запуск, надали йому тільки помірного злету й жодне інше джерело енергії не перебрало згодом естафети. Справа полягала також, і ще більшою мірою, в тому, що сільське господарство не змогло піти на одному рівні з демографічним піднесенням і виявилося жертвою врожайності, яка знижувалася. До самої промислової революції кожен натиск зростання розбився об те, що я в першому томі цієї праці назвав «межею можливого», –

розумій: стелею сільськогосподарського виробництва, або транспорту, або енергії, або ринкового попиту... Сучасне зростання починається тоді, коли стеля, або межа, безперервно підіймається чи віддаляється. Та це не означає, що стеля одного чудового дня не відновиться.

Поділ праці та економічне зростання

Кожне просування зростання зачіпало *поділ праці*. Цей останній був процесом похідним, явищем ар'єргардним: він ішов на добрій відстані за зростанням, яке певною мірою тягло його за собою. Та в кінцевому підсумку його поступове ускладнення втверджувалося як добрий індикатор поступу зростання, майже як спосіб його виміряти.

На противагу тому, що щиро вважав і писав Маркс, Адам Сміт не відкривав поділу праці. Він усього-на-всього тільки підніс до рангу загальної теорії старовинне уявлення, яке вже відчували інтуїтивно Платон, Аристотель, Ксенофонт і задовго до Адама Сміта відзначали Вільям Петті (1623 – 1687 рр.), Ернст Людвіґ Карл (1687 – 1743 рр.), Фергюсон (1723 – 1816 рр.) та Баккаріа (1738 – 1794 рр.). Але після Адама Сміта економісти дійшли висновку, що мають в особі поділу праці своєрідний закон всесвітнього тяжіння, такий самий солідний, як і Ньютонів. Жан-Батист Се один з перших виступить проти такого захоплення, й відтоді поділ праці став, либонь, поняттям, яке вийшло з моди. Дюркгейм твердив, «що він тільки похідний і вторинний феномен... який відбувається на поверхні суспільного життя, і це особливо правильно, – додавав він, – стосовно поділу економічної праці. Він поверхневий»[191]. Чи це так достовірно? Я часто уявляв собі поділ завдань як інтендантство, яке просувається за арміями й організує завойовані землі. Але ж ліпше організувати й ураз розширити обміни, хіба ж це так мало? Розширення сектора послуг – так званого третинного сектора, – першорядне явище нашого часу, – залежить від поділу праці й перебуває в центрі соціально-економічних теорій. Достоту так само й руйнування та відновлення соціальних структур, які супроводжують зростання, бо це останнє не тільки збільшує поділ праці, воно оновлює його вихідні дані, усуваючи колишні завдання й пропонуючи незнайомі. Промислова революція відповідала новому, приголомшливому поділові праці, який зберіг і остаточно відпрацював її механізми – не без багатоманітних і руйнівних соціальних та людських наслідків.

Поділ праці:
до припинення надомництва

Між містом і селом промисловість знайшла свою найпоширенішу форму в надомництві (*putting out system*)[192], організації праці, яка стала тоді загальною по всій Європі й досить рано дозволила торговельному капіталізму за низькою ціною отримувати надлишковий продукт сільської робочої сили. Сільський ремісник працював у своєму будинку з допомогою своєї родини, зберігаючи водночас своє поле й деяку худобину. Сировину – вовну, льон, бавовну – йому надавав міський купець, який контролював його й отримував від нього завершену роботу або напівфабрикат і оплачував їхню вартість. Отже, надомництво поєднувало місто й село, ремесло й сільськогосподарську діяльність, промислову й родинну працю, а на вершині – торговельний капіталізм і капіталізм

промисловий. Для ремісника це означало певну життєву рівновагу, якщо не спокій; для підприємця то була змога обмежити свої втрати основного капіталу й, навіть більше, ліпше витримати надто часті перебої в попиті. Продаж сповільнювався, підприємець скорочував свої замовлення й звужував використання робочої сили; в крайньому разі він відмовлявся від її використання. В економіці, де не пропозиція, а попит обмежував промислове виробництво, праця на дому надавала цьому останньому потрібну еластичність. Одне слово, один жест – і воно зупинялося. Одне слово – й воно відновлювалося[193].

До того ж мануфактури, які були першим зосередженням робочої сили, першим пошуком *масштабної економіки*, нерідко залишали собі це поле для маневру: найчастіше вони залишались пов'язаними з широким застосуванням надомної праці. В усякому разі, мануфактура становила ще крихітну частину виробництва[194], аж до моменту, коли завод з його механічними засобами завершив мануфактурне розв'язання й забезпечив йому тріумф. Для цього був потрібен час.

Справді, розриви, яких вимагала нова система, відбувалися повільно. Навіть у революційній бавовняній промисловості сімейна майстерня ще довго чинила опір тією мірою, якою ручне ткацтво змогло добрих півстоліття співіснувати з механічним прядінням. Ще 1817 р. один спостерігач описував таке ткацтво як цілком ідентичне з тим, що колись існувало, «з єдиною відмінністю у вигляді літального човника, який винайшов і впровадив Джон Кей близько 1750 р.»[195]. Встановлення *power loom*, механічного ткацького верстата з приводом від парової машини, буде ефективним тільки після 20-х років XIX ст. Тривалий зсув по фазі між швидким прядінням сучасних фабрик та традиційним ткацтвом відверто сколихнув колишній поділ праці. Тимчасом як колись прядкам важко було поспівати за потребами ткача, із зростанням виробництва механічного прядіння ситуація змінилась на протилежну. Ручному ткацтву довелося надмірно роздувати чисельність своїх працівників, праця яких була каторжною, але заробітна платня високою. Сільські трударі полишали тоді свої селянські види діяльності. Вони поповнювали лави робітників, зайнятих увесь час, число яких зростало на очах з появою величезного контингенту жінок та дітей. 1813 – 1814 рр. на 213 000 ткачів їх налічувалося 130 000 і понад половину були молодші за чотирнадцять років.

Безперечно, в середині суспільства, в якому кожен, хто жив зі своєї ремісничої праці, постійно перебував на грані недоїдання та голоду, праця дітей пліч-о-пліч зі своїми батьками – на полях, у родинній майстерні, в крамниці – завше була правилом. Настільки, що попервах нові фабрики та підприємства часто-густо наймали не індивідів, а родини, які пропонували свої послуги для гуртової праці, як на руднях, так і на бавовнопрядильних фабриках. 1801 – 1802 рр. на фабриці Роберта Піля в Бері з 136 зайнятих 95 належали до 26 родин[196]. Отже, родинна майстерня просто включалася до фабрики з тими перевагами, які давала ця ухвала для дисципліни й ефективності праці. Це було так доти, поки малі робітничі бригади (дорослий робітник, якому допомагали одне або двоє дітей) були можливі й вигідні. Технічний поступ більш чи менш рано поклав цьому край. Так, у текстильному виробництві після 1824 р. впровадження в дію автоматичного мула («мюль-машини»), що його вдосконалив Ричард Робертсон, висунуло потребу для надшвидкого прядіння поруч з чоловіком чи жінкою, які доглядали б за новою машиною[197], в дев'яти юних чи дуже юних помічниках, тимчасом як для старої мюль-машини треба було тільки один-два. Тоді родинна згуртованість у середині підприємства зникла, надавши дитячій праці зовсім іншого контексту й зовсім іншого значення.

Трохи раніше, з просуванням *power loom*, настала друга, куди руйнівніша дезорганізація. Цього разу зникне родинна ткацька майстерня. *Power loom*, механічний верстат, «на якому одна дитина напрацьовує стільки ж, скільки двоє-троє чоловіків»[198], був справжнім соціальним лихом, яке додалося до багатьох інших. На вулицю було вижбурено тисячі безробітних. Заробітна платня різко впала, настільки, що, зробивши мізерною вартість робочої сили, продовжила за межі розумного ручну працю нещасних ремісників.

Водночас новий поділ праці, що урбанізував робітниче суспільство, роздирав суспільство бідняків, які приходили до міста в пошуках праці, яка втікала від них; він влаштовував їм несподівані зустрічі віддалік від рідних сіл і в остаточному підсумку погіршував їхнє життя. Жити в місті, залишитися без традиційної підтримки городу, молока, яєць, птиці, працювати у величезних приміщеннях, терпіти малоприємний нагляд майстрів, коритися, не бути більше вільним у своїх пересуваннях, пристати на твердо встановлені години праці – все це в найближчому майбутньому стане важким випробуванням. Це означало змінити життя й кругозір настільки, щоб зробитися чужим власному існуванню. Це також означало зміну харчування: їсти мало, їсти погано. Ніл

Тим часом як біля Единбурґа та Ґлазґо дуже рано запрацювали сучасні машини (в бавовняній промисловості), виготовлення вовняних сукон на шотландських Нагір'ях залишалося вельми архаїчним процесом. Іще 1772 р. жінки валяли шматки сукна ногами. Ліворуч на ґравюрі дві з них, либонь, мелють зерно на примітивних ручних жорнах. (Документ Т.Смаута.)

Дж.Смелсер, як соціолог та історик, простежив цю драму відриву від коріння в новому світі бавовни[199], що розширювався. Робітничий світ витратить роки, перш ніж створить прикриття з нових звичок та підтримки: товариства, спілки, народні банки[200]. Тред-юніони – це буде згодом. І не запитуймо надто багато в багачів, що вони думали про цих нових городян. Вони їх бачили «отупілими, порочними, сварливими й схильними до бунту» і ще – додаткова вада! – «звичайно бідними»[201]. Те, що думали про фабричну працю самі робітники, виказувалось інакше: втекти, якщо це можливо. 1838 р. тільки 23% робітників текстильного виробництва були дорослими чоловіками; основну масу становили жінки й діти, які корилися долі куди легше[202]. Й ніколи соціальне невдоволення не було в Англії таким глибоким, як у ці роки (1815 – 1845 рр.), що побачили, як змінювали один одного рухи: виступи луддитів – руйнівників машин, політичний радикалізм, який залюбки спробував би розтрощити суспільство, синдикалізм, навіть утопічний соціалізм[203].

Промисловці

Поділ праці відбувався не тільки на базовому рівні, а й біля вершини підприємств, і там, мабуть, іще швидше. Досі в Англії, як і на континенті, правилом була неподільність панівних занять: неґоціант тримав усе в своїх руках, бувши водночас купцем, банкіром, страхувальником, арматором, промисловцем... Так, у добу, коли розвивалися англійські провінційні банки (*country banks*), їхні власники водночас були торговцями зерном, броварями або неґоціантами з різноманітною спеціалізацією, яких їхні власні справи й справи їхніх сусідів підштовхували до того, аби зайнятися банківською справою[204]. Неґоціанти, що спеціалізувалися різноманітно, були скрізь: вони були, як і належить, господарями Ост-Індської компанії, господарями також і Англійського банку, вибір і ласки якого вони спрямовували, вони засідали в палаті громад, підіймалися по щаблях високоповажаності; небавом вони керували Англією, яка вже зробилася покірною їхнім інтересам та їхнім пристрастям.

Одначе наприкінці XVIII та у XIX ст. з'явився «промисловець» – новий активний персонаж, який іще до утворення 1841 р. другого уряду Роберта Піля з'явиться на арені політичного життя, навіть у палаті громад. Аби завоювати свою незалежність, цей персонаж один за одним урвав зв'язки між передпромисловістю та торговельним капіталізмом. Те, що виникло разом з ним, рік у рік зміцнювалося і розширювалося, – це був новий капіталізм, усі сили якого присвячувалися насамперед промисловому виробництву. Ці нові «підприємці», зауважує П.Матіас, були передусім «організаторами, рідко коли піонерами у великих інноваціях або властиво винахідниками»[205]. Таланти, на які вони претендували, завдання, що їх вони перед собою ставили, були такими: панувати над найголовнішим у нових технологіях, тримати в руках майстрів та робітників, нарешті, професійно знати ринки, аби бути здатними самим орієнтувати своє виробництво, з усіма «стрілковими переводами», яких це вимагає. Вони прагнули позбутися посередництва купця, аби самим контролювати закупівлю та довезення сировини, її якість, реґулярність надходження. Мріючи про масові продажі, вони хотіли бути спроможними самими дізнаватися про рухи ринку й пристосовуватися до них. Філдени, прядильники бавовни, які були господарями Тодмордену, мали на початку XIX ст. власних аґентів у Сполучених Штатах, яким доручалось закуповувати бавовну, потрібну для їхньої фабрики[206]. Великі лондонські бровари майже не купували солоду на столичних

Ткацька майстерня в Англії XVIII ст., намальована Гоґартом: на передньому плані промисловець перевіряє бухгалтерські книги; в глибині - верстати, на яких тчуть жінки. (Фото Британського музею.)

ринках Марк-Лейн чи Біа-К'ю; в них були комісіонери в районах Східної Англії, що вирощували ячмінь, – комісіонери, яких вельми міцно тримали в руках, якщо судити з листа, що його надіслав одному з них лондонський бровар: «Я надіслав вам поштою зразок останнього солоду, що його ви мені доправили. Він такий огидний... що я більше не допущу жодного мішка його на мою броварню... Якщо колись мені доведеться написати вам другого листа такого змісту, я цілком зміню програму своїх закупівель»[207].

Така поведінка відповідала новому значенню промисловості, включаючи й пивоваріння, яке 1812 р. один француз описав як «з повним правом одне з визначних місць міста Лондона. Броварня панів Барклей і К° – одна з найзначніших. Там усе пускає в рух вогняний насос потужністю в тридцять (парових) кінських сил; і хоча там використовують близько 200 чоловік і велике число коней, але майже виключно на зовнішніх роботах; у середині цієї дивовижної мануфактури нікого не видно, й усе там виробляється невидимою рукою. Великі мішалки підіймаються, опускаються й крутяться

без упину в казанах, що стоять на вогні, завглибшки з 12 футів і діаметром приблизно з 20 футів, повних хмелю. Елеватори переносять нагору споруди 2500 буасо солодової гущі[208] на день, звідки вона різними каналами розподіляється туди, де її використовують; бочки перевозяться без будь-чийого доторку; сам вогняний насос, який усе це рухає, збудований з такою точністю, в нього так мало ударів чи тертя, що він, без перебільшення, навряд чи більше зчиняє шуму, ніж годинник, і скрізь можна було б почути, якби на підлогу впала шпилька. Чани або великі діжки, куди наливають рідину після того, як вона пройшла останні (етапи) її приготування, мають велетенські обсяги; найбільший уміщує 3000 барилець по 36 галонів кожен, що, за восьми барелей на тонну, дорівнює кораблеві тоннажністю 375 тонн; і є сорок чи п'ятдесят таких кораблів, найменший з яких має 800 барелей і, отже, 100 тонн вантажності... Найменший з чанів, повен пива, коштує 3000 фунтів стерлінгів, і, підрахувавши в такій самій пропорції інші, виявиш у самому тільки льосі капітал у 300 000 фунтів стерлінгів. Самі лише барильця, які правлять для довезення пива споживачам, коштують 80 000 фунтів стерлінгів, і цілком імовірно, що весь заклад обходиться не менше ніж у півмільйона фунтів стерлінгів капіталу. Звідси виходить 250 000 барилець пива щороку, чого вистачило б для завантаження флоту зі ста п'ятдесяти кораблів вантажністю по 200 тонн кожен...»[209] До того ж ці величезні броварні організували розподіл своєї продукції – в самому Лондоні, де вони напрямець постачали половину пивничок міста, а також і в Дубліні за посередництвом своїх агентів[210]. І саме це було важливо: промислове підприємство прагнуло до повної самостійності. Якраз під таким кутом зору Пітер Матіас наводить приклад одного підприємця, який займався громадськими роботами, Томаса К'юбітта, багатство якого виникло близько 1817 р., після наполеонівських війн. Він завдячував своїм успіхом не технічним інноваціям, а новій методі господарювання: він звільнився від субпідрядників, які в цій сфері були дивним правилом; крім того, він забезпечив собі постійну робочу силу й зміг організувати свій власний кредит[211].

Така незалежність стала ознакою нових часів. Зрештою, поділ праці між промисловістю та іншими секторами ділової активності завершився. Історики кажуть, що то був прихід промислового капіталу, і я згоден з ними в цьому. Але вони твердять також, буцімто лишень тоді починається справжній капіталізм. А ось це напевне куди більше спірно. Бо чи існує «справжній» капіталізм узагалі?

Поділ англійського суспільства на сектори

Кожне суспільство, яке опинилося під владою тривалого зростання, неминуче зазнає повного перетрушення поділом праці. Цей останній був у Англії повсюдним. Поділ політичної влади між парламентом та монархією 1660 р., у момент Реставрації та ще більшою мірою після Декларації прав 1689 р. був переважно початком поділу, що мав довготривалі наслідки. Так само, як і те, в який спосіб сектор культури (від освіти до театрів, газет, видавництв та наукових товариств) виокремлювався як дедалі більше незалежний і впливовий світ. Розриви розчленовували й торговельний світ, про який я говорив надто квапливо. Нарешті, спостерігалася зміна професійної структури згідно з класичною схемою Фішера (1930 р.) та Коліна Кларка (1940 р.), тобто відбувалося скорочення первісного сільськогосподарського сектора, який і далі переважав, на користь сектора вторинного (промислового), а відтак і на користь третинного сектора (послуги),

що збільшувався. Винятково важливе повідомлення Р.М. Гартуелла[212] на Ліонському симпозіумі (1970 р.) – добрий привід для того, аби нам затриматися на цій проблемі, яку так рідко зачіпають.

Правильно, що поділ між трьома секторами далекий від цілковитої ясності, що не раз межі між першим і другим (сільське господарство й промисловість могли перемішуватися) могли навіть викликати сумніви; що ж до третього сектора, де все сходилося, то можна було б посперечатися про його склад і навіть про його вигляд. Звичайно до нього включають усі «послуги» – торгівлю, транспорт, банківську справу, адміністрацію; але чи слід виключати з нього прислугу? Чи повинна величезна маса прислуги (яка до 1850 р. склала другу професійну групу в Англії, безпосередньо за сільським господарством, яка налічувала понад мільйон чоловік[213]) належати до сектора, що теоретично стоїть під знаком вищої продуктивності, ніж у інших? Звісно, ні. Та, прийнявши це обмеження, визнаймо, згідно з правилом Фішера – Кларка, що третинний сектор, який дедалі збільшується, завше засвідчує про суспільство, яке розвивається. В сьогоднішніх США в секторі послуг зайнята половина населення: це рекорд, який не має собі рівних, і доказ того, що американське суспільство найдужче за інші в світі просунулося вперед.

На думку Р.М. Гартуелла, історики та економісти більш ніж нехтували важливістю третинного сектора для англійського зростання XVIII і XIX ст. Розвиток *революції послуг* був нібито по другий бік промислової революції, парою до сільськогосподарської революції.

Величезне збільшення сфери послуг не викликає сумніву. Неможливо заперечувати, що розвивався транспорт; що велика торгівля підрозподілювалась; що число крамниць без упину зростало й ці крамниці виказували тенденцію до спеціалізації; що підприємства безперервно, хоча загалом і досить помірно, набували повноцінності й що вони бюрократизувались; що множилося число нових або оновлюваних функцій – комісіонерів, бухгалтерів, інспекторів, актуаріусів, посередників... що чисельність банківського персоналу була, щоправда, сміховинною, але самі банки дуже швидко ставали численними. Держава, обтяжена тисячами адміністративних справ, теж бюрократизувалася. Вона страждала на зайву «огрядність». Звичайно, на континенті були й більші держави, ніж англійська, та вона не була вже такою «худющою», хоч і переклала на інших багато своїх функцій. Цілком очевидно, ми не станемо додавати до чисельності *третинного* сектора чисельність армії та флоту, так само, як і чисельність прислуги. Зате не випадає сперечатися з приводу великого місця, яке там посідали вільні професії, лікарі, адвокати. Ці останні за часів Ґреґорі Кінґа вже почали своє сходження, і їхнє велике число готувалося в практичних школах Вестмінстера[214]. Наприкінці XVIII ст. всі вільні професії були в моді, вони прагнули оновитися, зламати свою старовинну організацію.

Та чи ця революція третинного сектора в Англії XVIII ст. несла свою частку відповідальності за промислове піднесення? Це нелегко сказати, тим більше що, як пояснює сам Колін Кларк, міжсекторний поділ почався здавна й тривав, існував у довгій часовій протяглості. В усякому разі, ніщо не говорить про те, що розширення третинного сектора привело в рух зростання[215]. Але воно, без сумніву, було його ознакою.

Поділ праці та географія Англії

У рамках поділу праці залишається простежити переворот, який перебудував економічну географію Англії. То була зовсім інша річ, ніж зруйнування перетинок між

автаркійними зонами провінційної Франції, змушеної впоруватися з піднесенням XVIII ст.[216]. Питання полягало не в еволюції, а в перевороті. Нерідко все буде поставлене з ніг на голову. Так гра англійських регіонів, одних щодо інших (що проектувалася, як і слід, на острівний простір, пояснювалася цим простором, відверто в нього вписувалася), була найліпшим документом, який найяскравіше говорив про англійське зростання та промислову революцію, яку він просував уперед. Викликає подив те, що ця гра не стимулювала жодного дослідження, тимчасом як Англія має начерк історичної географії[217], який заслуговує на увагу, та чудову літературу, присвячену історичному минулому різних регіонів[218].

Одначе ж цю проблему ясно ставили Е.Л.Джонс на Мюнхенському конгресі (1965 р.)[219], Девід Огг – 1934 р.[220], Дж.М.Тревельян – 1942 р.[221]; на мій погляд, вони сказали про неї головне: що англійський простір здавна зчленовувався, розташовуючись по один і по другий бік лінії, проведеної від Ґлостера, на нижній течії Северну, до Бостона (містечка, що колись постачало вовну флорентийцям та ганзейцям), на березі затоки Уош[222]. Лінія ця, якщо залишити осторонь Уельс, поділяла Англію на дві частини, майже рівні за площею, що протистояли одна одній. На Південно-Східну Англію – це насамперед Лондонський басейн та сусідні з ним райони, найменш дощова частина острова, до того ж така, що найбільше зазнавала впливу історії, де трапляються «всі типи міського життя, які виникли впродовж століть: церковні центри, регіональні ринки, університетські вогнища, шляхові етапи та перевалочні пункти торгівлі, центри (старовинних) мануфактур»[223]. Там з'єднувалися всі переваги, нагромаджені історією, – столиця, багатства торговельної активності, великі зернові райони, села, перетворені згідно з потребами столиці, модернізовані нею і, нарешті, вздовж лінії Лондон – Нориджу північному напрямі та Лондон – Бристоль – переважно зони англійської передпромисловості. І на Північно-Західну Англію, що становила сукупність дощових регіонів, де переважали старі нагір'я та скотарство. Порівняно з сусіднім регіоном то була своєрідна периферія, відсталий край. Утім, про це говорять і цифри: в XVII ст. населення цих частин (не включаючи Лондона) співвідносилося як 1:14[224].

Одначе промислова революція зовсім змінила цю неврівноваженість. Привілейована Англія побачила, як занепадає її традиційна промисловість. Незважаючи на своє капіталістичне багатство й на свою торговельну могутність, їй не вдалося оволодіти новою промисловістю й закріпити її. Друга ж Англія, на північ від позначеної лінії, навпаки, «за кілька поколінь»[225] трансформувалася в багатий бік, дивовижно сучасний.

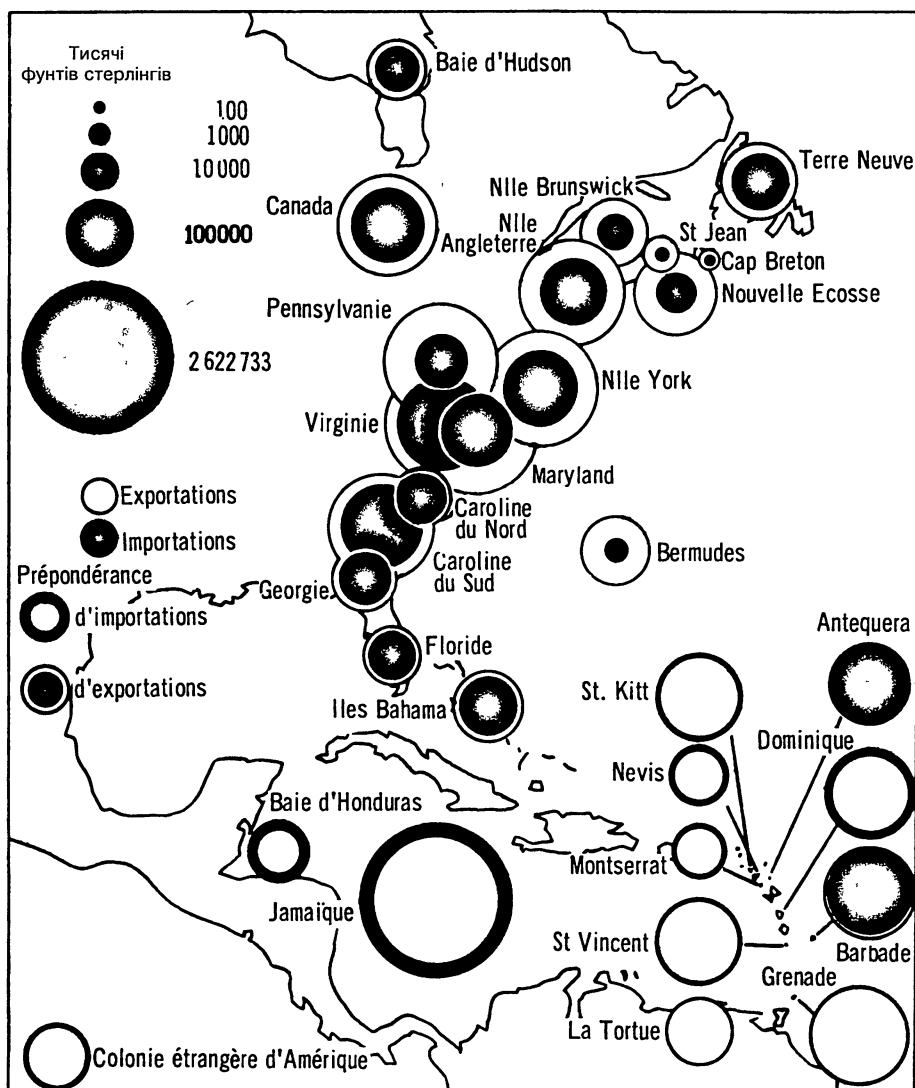
По шляху, що веде з Лондона до Шотландії через Нортгемптон та Манчестер, сьогодні можна дістатися до вугільного пояса Пеннінських гір, з його відокремленими один від одного басейнами, де в недавньому минулому була сила-силенна людей та машин, де «на американський кшталт» виникли найсумніші й найдинамічніші населені пункти Англії. Свідчення цього все ще у нас перед очима: кожен з вугільних басейнів має свою специфіку, свою типологію, свою особливу історію, своє місто – Бірмінґем, Манчестер, Лідс, Шеффілд; усі ці міста виросли враз і примусили Англію схилитися в бік Півночі. То була шалена індустріалізація та шалена урбанізація: Чорна Англія була машиною для пересадки, для перемішування людей. Звісно ж, географія не все пояснює в цьому величезному будівництві, але вона допомагає всвітити грубий детермінізм вугілля, примусову силу комунікацій, ролю людських ресурсів, а також важкого вантажу минулого. Може, нестримні інновації XVIII і XIX ст. мали потребу для свого впровадження в своєрідному порожньому соціальному просторі.

Звичайно, Північно-Західна Англія не була пустелею, хіба що в тому сенсі, в якому говорять нині журналісти про «французьку пустелю», маючи на увазі Захід Франції. Але вона просто була, як Шотландія, *периферією* щодо Англії лондонської. Й ось цього разу периферія, включаючи й Шотландію, наздогнала центр, ліквідувала своє відставання, сягнула рівня центру. В плані історії це було винятком, майже скандалом. Винятком і скандалом, про які давно попереджав Т.Смаут, маючи на оці Шотландію[226]. Та є пояснення: злет центральної зони (Південно-Східної Англії) був досяжний для периферії (до того ж слово «периферія», якщо й напрошується у випадку Шотландії, то лише наполовину підходить для Англії Північно-Західної). Крім того, ліквідація відставання другої Англії та Шотландії відбулася передусім шляхом швидкої індустріалізації. Але ж будь-яка індустріалізація процвітає, коли вона може впроваджуватися серед найменш багатого населення; убогість цього останнього надає йому перевагу. Погляньте на сьогоднішню Південну Корею, або Гонконґ, або Синґапур, а в минулі часи – на європейську Північ порівняно з Італією.

Фінанси та капіталізм

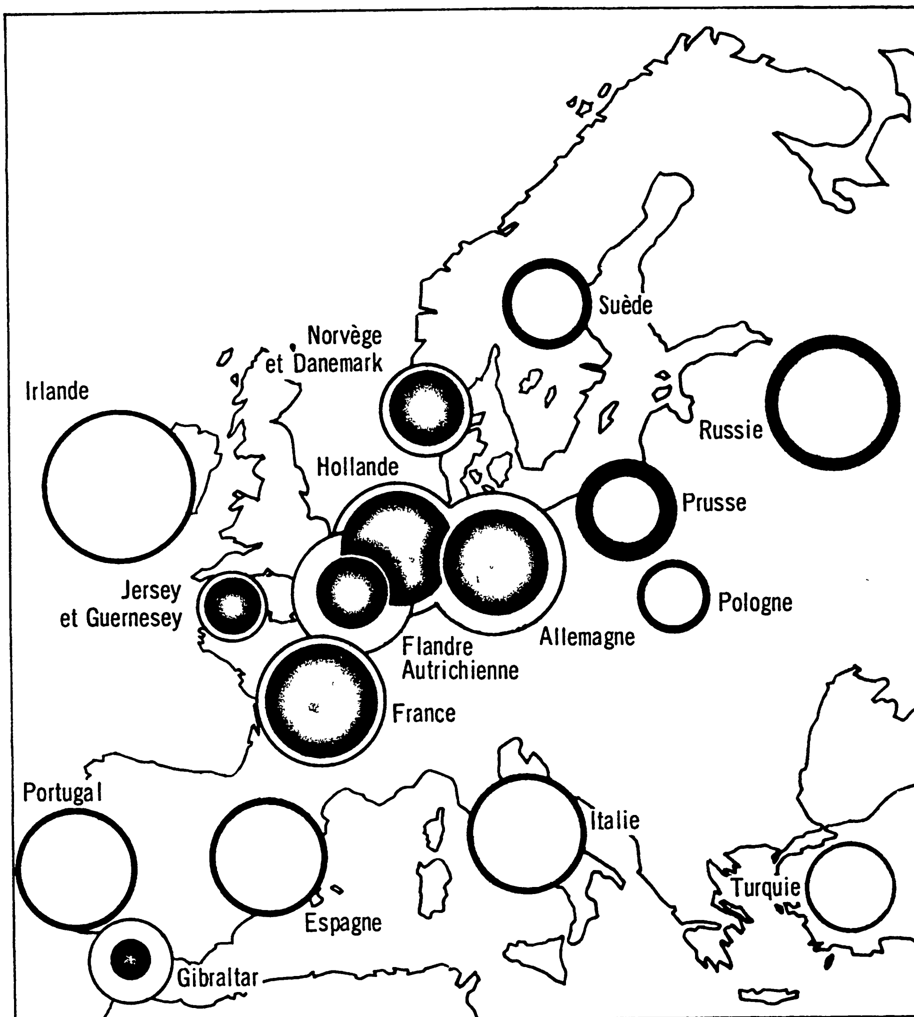
Історія капіталу перекриває першу англійську промислову революцію, вона передує їй, проходить через неї, вихлюпується за її межі. В разі винятково швидкого зростання, яке все рухало вперед, капітал теж трансформувався, зростав у обсязі, й промисловий капіталізм утверджував своє значення, що невдовзі захльоснуло все. Та чи був він новою формою, за посередництвом якої нібито народжувався капіталізм – народжувався в історії взагалі й у власній своїй історії? За посередництвом якої він буцімто досяг своєї завершеності й своєї справжності завдяки масовому виробництву сучасних суспільств та величезній вазі основного капіталу? А чи раніше не було все просто попереднім етапом, дитячими формами, дивовижею для істориків-ерудитів? Саме до такої думки часто-густо підштовхує, більш чи менш напевне, історичне пояснення. Воно не помилкове, але не можна сказати, що воно справедливе.
На мою думку, капіталізм – це стара пригода: коли починалася промислова революція, він мав за собою велике минуле, що складалося з випробувань, які не завше були тільки торговельними. Настільки, що в Англії перших років XIX ст. капітал постав у різних своїх формах, які ще всі були живі: капіталу сільськогосподарського, що ще 1830 р. сам лише становив половину англійського національного багатства, капіталу промислового, який збільшувався дуже повільно, а відтак вельми швидко; капіталу торговельного, дуже давнього, *відносно* менш важливого, але такого, що поширювався в масштабі всього світу й створював колоніалізм, якому незабаром доведеться шукати назви й виправдання; нарешті (якщо поєднувати банківську справу та фінанси), капіталу фінансового, який не вичікував для свого існування світової першості лондонського Сити. Для Гільфердинга[227] саме XX ст. з його безліччю акціонерних товариств та величезною концентрацією грошей у всіх їхніх формах зробить нібито можливою появу й верховенство фінансового капіталізму в тій трійці, де промисловий капіталізм буде немовби Богом-отцем, торговельний капіталізм, вельми другорядний, – Богом-сином, а грошовий капіталізм – Святим Духом, який пронизує все[228].

Більшою мірою, ніж на цей суперечливий образ, звернімо увагу на те, що Гільфердинґ протестував проти думки про суто промисловий капіталізм, що світ капіталу він розглядав як розгорнутий спектр, у якому фінансова форма – зовсім недавня, на погляд

МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ 1792 р.

За даними зведення англійських статистичних документів (A.E., M. Et D., Angleterre 10, f° 130). Імпорт перевищує або не перевищує експорт згідно з тим, білим чи чорним кольором зафарбовані центральні частини кружечків, що зображують імпорт (I) та експорт (E). Кружечки, що подаються порожніми, говорять про рівновагу між I та E: в Туреччині I = 290 559, E = 273 715; в Італії відповідно 1 009 000 та 963 263; в Ірландії - 2 622 733 та 2 370 866. Незрівноваженість з вигодою для Англії: американські Штати, Португалія - 977 820 та 754 612; Франція після угоди Ідена - 717 034 та 1 221 666. Зведений підрахунок: для Європи - 11 170 860 та 12 813 435; для Америки - 5 603 947 та 8 159 502; для Азії - 2 671 547 та 2 627 887; для Африки - 82 917 та 1 367 539. Загалом 19 529 273 проти 24 878 362, тобто

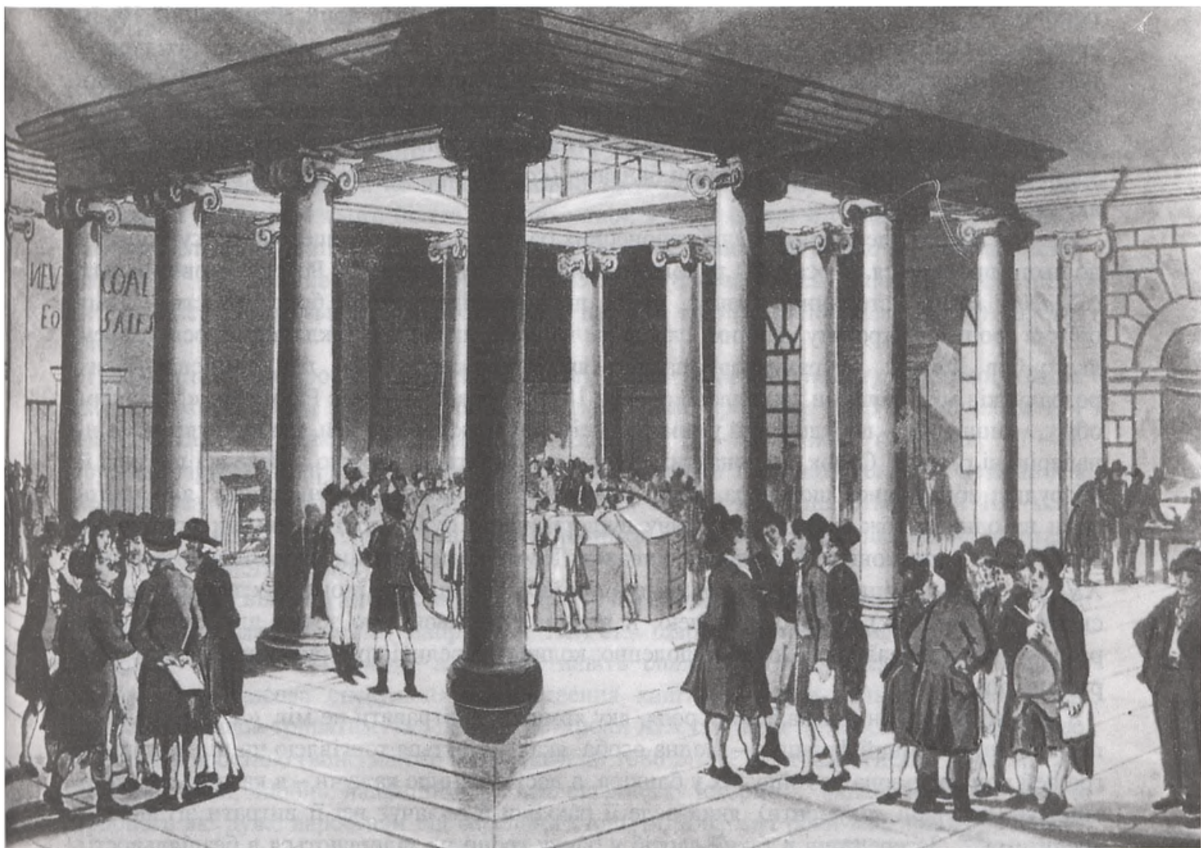
позитивне сальдо перевищує 5 млн. В експорті частка англійських виробів становила 18 509 796, частка реекспорту чужоземних виробів - 6 568 565. Цю англійську торгівлю забезпечували 15 463 кораблі, що прийшли до англійських портів, та 15 010 кораблів, що вийшли з них, цебто 30 470 кораблів, з яких 3620 були чужоземними. Середній тоннаж англійських кораблів становив 122 тонни; середня чисельність команди - 7 чоловік. У франко-англійській торгівлі - 3160 приплиттів та відплиттів кораблів, у тому числі й 430 чужоземних. У торгівлі з Азією - 28 відплиттів, 36 приплиттів, усі кораблі англійські. Їхній середній тоннаж 786 тонн, середня чисельність команди - 93 чоловіка. «Ост-Індські кораблі» (Indiamen) не вирізняються, залишаючись на рівні пересічних показників. Це зведення не враховує великої узбережної торгівлі Англії (вугілля).

дослідника, – нібито почне прагнути запанувати над усіма іншими формами, проникнути до них, узяти гору над ними. Це погляд, на який я без вагання пристав би, якби припустити, що множина капіталізму – справа старовинна, що фінансовий капіталізм не був новонародженим 1900-х років і що навіть у минулому, хай тільки в Ґенуї чи в Амстердамі, він уже вмів (після неабиякого зростання торговельного капіталізму та нагромадження капіталів, що перевищували нормальні інвестиційні можливості[229]) оволодівати ринком і якийсь час панувати над усім діловим світом.

Що ж до Англії, то очевидно, що весь спектр, включаючи й піднесення «грошового капіталізму», розкрився задовго до початку XX ст. Задовго до цієї дати, в потоці революцій, що пронизували бурхливе зростання Англії, була навіть фінансова революція, що протікала впереміш з індустріалізацією країни, яка хоч її й не викликала, то принаймні супроводжувала й навіть зробила можливою. Часто твердять, що англійські банки не фінансували індустріалізації. Та найновіші дослідження доводять, що кредит, довготерміновий і короткотерміновий, підтримував підприємницьку діяльність у XVIII і навіть у XIX ст.[230].

Англійський банк, заснований 1694 р., був стрижнем цілої системи. Довкола нього, спираючись на нього, розташовувалися приватні лондонські банки: 1807 р. їх було 73, у 20-і роки XIX ст. – приблизно сто[231]. У провінції «сільські банки» (*country banks*), що з'явилися на початку XVIII ст., зросли чисельно слідом за Компанією Південних морів, відтак утягнені до її банкрутства (*Sea Bubble*), були 1750 р. у числі всього-на-всього однієї дюжини, але 1784 р. їх стало 120, близько 1797 р. – 290, 1800 р. – 370 і принаймні 650 близько 1810 р.[232]. На цю саму дату інший автор налічує їх 900, безперечно, враховуючи філії, що їх деякі з них утримували. Щоправда, це покоління банків, яке раптово виникло, було тріумфом ліліпутів (банки не мали права налічувати понад шість компаньйонів[233]), і так само, як і спекуляція, що не була привілеєм Лондона, це покоління було породжене місцевою кон'юнктурою й потребами. «Банк графства»[234] дуже часто був усього тільки додатковою конторою, відкритою в підприємстві, яке давно існувало, де випуск кредитних білетів, облік векселів та позик ставали добросусідськими послугами, що нерідко надавалися дуже просто. Такі імпровізовані банкіри виходили з людей найрізноманітніших фахів: Фостери були в Кембріджі мельниками й хліботорговцями; в Ліверпулі більшість банків були породженням торгових фірм; Ллойди в Бірмінґемі прийшли з торгівлі залізом; Сміти в Ноттинґемі були торговцями-панчішниками; Ґерні в Нориджі – торговцями пряжею та виробниками вовняних тканин; у Корнуоллі банкіри переважно були власниками гірничих розробок, у інших місцевостях – торговцями солодом або хмелем чи ж броварями, суконниками, ґалантерейниками, збирачами шляхового мита[235].

Взагалі банки зароджувалися у XVIII ст. з місцевої кон'юнктури, приблизно в такий самий спосіб, що й перші підприємства нових видів промисловості. Ця провінційна Англія мала потребу в кредиті, в обігові векселів, у готових грошах, і приватні банки всі ці функції виконували, оскільки вони мали право навіть випускати кредитні білети. Для них це було чудовим джерелом прибутків, бо (принаймні поперваx, поки їм виявляли досить довіри, аби залишати в них вклади), саме створюючи гроші, вони розширювали свій кредит[236]. У принципі ці банки мали певний запас для покриття своїх емісій, але, тільки-но наставала криза, тільки-но публіка починала хвилюватися, як то було 1745 р., вони були змушені з усією квапливістю вишукувати готівку в лондонських банках, аби уникнути банкрутств. Утім, уникнути цих останніх удавалося не завше, особливо під час

Вугільна біржа в Лондоні. Англійська ґравюра Роулендсона. (Фото Роже–Віолле.)

криз 1793 та 1816 рр. І такі крахи цілком доводять, що місцеві банки надавали великі позики не тільки на короткий, а й на довгий термін[237].

Одначе загалом система була порочна, бо вона практично, якщо й не офіційно, підтримувалася Англійським банком, який відігравав ролю «позикодавця на крайній випадок»[238]. Його запасів готівки звичайно вистачало для покриття несподіваних виплат приватним банкам, лондонським чи провінційним, у разі труднощів. Після 1797 р., коли білети Англійського банку перестали обмінюватися на золото, вони зробилися для місцевих банків тією монетою, на яку вони в майбутньому зобов'язувалися обмінювати свої власні кредитні білети. Очевидна ознака загальної стабільності: приватні банки стали депозитними банками, збільшивши внаслідок цього свою здатність надавати аванси як фермерам і земельним власникам, так і промисловцям та власникам шахт або будівельникам каналів[239]. Ці останні не втрачали такої нагоди: герцоґ Бриджуотерський – чудовий тому приклад.

Коли, починаючи від 1826 р., законом було дозволено створювати акціонерні банки (*joint stock banks*)[240], вони створили нове покоління банків – солідніших, які ліпше

постачалися капіталами, ніж попереднє покоління. Та чи були вони обережніші? Ні, їм треба було відбивати клієнтуру в банків, що вже існували, ризикувати більше, ніж вони. І їхнє число зростало на очах: 1836 р. їх було 70, а від 1 січня до 26 листопада того самого року 42 акціонерних банки «були організовані й вступили в конкурентну боротьбу з тими, що вже існували»[241]. Незабаром їх буде сотня, й зі своїми численними філіями вони зрівняються в кількості зі сільськими банками (*country banks*), які відтоді виглядатимуть як заклади застарілі.

Лондон довго буде закритий для акціонерних банків, одначе в кінцевому підсумку вони до нього прорвуться. Й ось 1854 р. вони виявилися допущеними до Розрахункової палати (*Clearing House*) столичних банків, цебто повною мірою стали брати участь у тому обігові грошей та кредиту, єдиним, складним і таким, що дедалі ускладнювалося, серцем якого був Лондон. Розрахункову палату, яку створили 1773 р. для компенсаційних розрахунків між банками, захоплено описує 1811 р. француз Моріс Рюбішон. «Механізм обігу, – пише він, – побудований у такий спосіб, що можна говорити, що в Англії нема ні паперів, ні грошей. Сорок лондонських касирів провадять між собою майже всі платежі й оборудки; збираючись щовечора, вони, природно, обмінюються цінностями, які мають один на одного, тож векселя на тисячу луїдорів часто буває достатньо, аби припинити обіг кількох мільйонів»[242]. Чудовий винахід! Проте саме такими словами спостерігачі XVI чи XVII ст. описували механізм традиційних ярмарків – ліонських або безансонських (п'яченцьких). З тією різницею, й вельми важливою, що збори для *клірингових* розрахунків відбувалися в Лондоні щоденно; колишні й великі ярмарки збиралися чотири рази на рік.

З іншого боку, банкові належала роля, яку ярмарок відігравати не міг. «У цій країні, – писав один розумний француз, – жодна особа, яка займається торгівлею чи ні, не тримає грошей при собі; вона розміщує їх у банкіра, а достеменніше кажучи – в касира, на якого виписує (платіжні документи), який веде її рахунки й оплачує всі її витрати згідно з її кредитом»[243]. Зосереджені в такий спосіб у банку гроші не залишаються в бездіяльності, вони стають грошима рухливими, ризикованими, бо ні банкір, ні касир не залишають дрімати їх у своїх сейфах. Як казав Рикардо, відмітна функція банкіра «починається з того моменту, як він використовує гроші інших»[244]. До того ж були гроші, що перебували в обігу в примусовому порядку між Англійським банком та англійським урядом, між цим банком – механізмом і шансом «на крайній випадок» – та іншими банками й торговельними й навіть промисловими підприємствами. За посередництвом ощадних банків (*saving banks*) відбувалося захоплення грошей, нагромаджених бідняками, – операція величезна, як зазначалося в одному французькому листі, бо «се багатство бідноти (взяте в усій його масі) в Англії більше, ніж капітали багатіїв у багатьох інших королівствах»[245].

Ці пояснення слід було б доповнити становленням у Лондоні третього покоління лжебанків у інтересах *вексельних маклерів* (*bill-brokers*), які засновували облікові контори (*discount houses*). Треба було б також показати, як лондонські приватні банки, банки Сити, що відігравали ролю аґентів і кореспондентів реґіональних банків, мали можливість перерозподіляти кредит і перекидати надлишки грошей з районів на зразок англійського Південного Сходу до активних зон Північного Заходу. Тут гра була досить ясна, капітали розподілялися так, як це найліпше відповідало інтересам кредиторів, позичальників та посередників.

Нарешті, треба було б відвідати Англійський банк, аби констатувати:

що він був не тільки урядовим банком, наділеним внаслідок такої функції різними

привілеями та обов'язками, але приватним банком, що мав своїх акціонерів і був сам собою вельми вигідним ділом: «...акції... з первісною вартістю 100 фунтів стерлінгів коштували 1803 р. 136, а нині коштують 355 фунтів стерлінгів» (6 лютого 1817 р.)[246]. Упродовж усього XVIII ст. вони живили біржову спекуляцію в Лондоні та в Амстердамі;

що використання кредитного білета Англійського банку без упину розширювалося, захоплюючи всю країну, а не лише столицю та її район, що були від самого початку заповідним полем для цього білета. В Ланкаширі, в Манчестері й у Ліверпулі робітники відмовилися одержувати оплату в білетах приватних банків, що легко знецінювалися в крамарів[247]. Лондон плюс Ланкашир – це вже було чудовим полем діяльності. Але після 1797 р. білет Англійського банку зробився по всій країні *замінником* (*ersatz*) золотої монети.

Треба було б теж зробити візит на *Фондову біржу* (*Stock Exchange*), куди могутньою рікою надходили нові цінності. Число котувань різко зростало: 1825 р. з'явилося 114 нових курсів, 20 з яких припадало на залізниці, 22 – на позики та банки, 17 – на зарубіжні гірничі підприємства (здебільшого в Іспанській Америці), плюс 11 компаній з виробництва освітлювального газу... Самі тільки ці 114 котувань становили 100 млн. фунтів стерлінгів[248] залучених капіталів, принаймні в принципі, оскільки не всі капітали вносилися з самого початку.

І вже почався відплив англійських капіталів у бік зарубіжного їхнього розміщення. Цей рух, що став фантастичним наприкінці XIX ст., широко накреслився від 1815 р.[249] – щоправда, з різним успіхом, – а 1826 р. навіть спалахнула жахлива криза. А проте біржова й фінансова спекуляція та вивезення капіталів через вельми пожвавлений фінансовий ринок триватимуть і далі. У 60-і роки XIX ст., коли промислове виробництво ще швидко зростало (воно майже подвоїлося до 1880 р.[250]), коли інвестиції в *національну* економіку були, либонь, найвищими за всю англійську історію[251], фінансові інвестиції за кордоном, які дуже наростали від середини століття, в окремі роки вже зрівнювалися із *загальною сумою* капіталовкладень на національній території[252]. З іншого боку, *відсоткова частка* торгівлі й транспорту в національному доході весь час зростала, дійшовши від 17,4% у 1801 р. та 15,9% у 1821 р. до 22% у 1871 р. та 27,5% у 1907 р.[253].

Тож чи можна говорити про якийсь «промисловий» капіталізм, що буцімто і є «справжній» капіталізм, який переможно змінив капіталізм торговельний (несправжній) і врешті-решт знехотя поступається місцем перед ультрасучасним капіталізмом? Капіталізми банківський, промисловий і *торговельний* (бо капіталізм ніколи не переставав бути торговельним насамперед) співіснували впродовж усього XIX ст. і вже до XIX ст., та й після XIX ст.

Що змінювалося з плином часу й без упину, то це можливості отримання й норма зиску залежно від секторів і від країн, і, йдучи за такими варіаціями, змінювалася відповідна маса капіталістичних інвестицій. Від 1830 р. і приблизно до 1870 р., у добу великої англійської індустріалізації, співвідношення капітал : доход було, очевидячки, найвищим, яке будь-коли знала Англія[254]. Та чи це відбувалося тільки з причини чеснот промислового капіталізму *самого по собі*, а чи через те, що англійська промисловість могла тоді зростати співмірно з масштабами величезних світових ринків, на яких Англія панувала цілковито? Доказ того, що в той самий час паризький капіталізм повернув у бік фінансів, посівши місце, що було *для нього* найзручнішим і найприбутковішим, таким, яке він міг виборювати в Англії. Паризький ринок примусив широко себе визнати як організатора внутрієвропейських переміщень капіталів. «Ось уже двадцять років, – писав

із Лондона рицар Сег'є у вересні 1818 р., – як Париж став головним центром банківських операцій у Європі, тимчасом як Лондон не становить собою властиво банківського міста. З того випливає, що англійський капіталіст, який бажає виконати банківську операцію, цебто переказати капітали з однієї країни до іншої, мусив звертатися до банківських міст континентальної Європи; а що Париж – найближчий серед них, то саме звідти й провадиться основна частина англійських операцій»[255]. Це твердження заслуговувало б того, аби до нього пильніше придивитися. Але неможливо заперечувати, що Париж залишив за собою ролю бути поруч з Лондоном, у затінку Лондона, що він узагалі становив дійову конкуренцію, і якщо має слушність В.Беджгот, фахівець з історії Фондової біржі (*Stock Exchange*), то несприятлива для Парижа зміна накреслилася тільки після 1870 р. Саме після Франко-прусської війни, твердив він, англійці стали банкірами всієї Європи[256].

Як розцінювати ролю кон'юнктури?

Це запитання, останнє в цьому розділі, запитання, яке залишиться без категоричної відповіді, виводить нас за межі нашого наміру, яким було бажання вийти за рамки історичного поля промислової революції чи ні? Певною мірою так, бо час кон'юнктури, що тут розглядається, – це час кон'юнктури порівняно короткотермінової (яка не перевищує тривалості циклу Кондратьєва). Ми облишимо тривалу часову протяглість, аби побачити картину із спостережних пунктів, що більш наближені до спостережуваної реальності. Деталі постануть перед нашими очима в збільшеному обсязі.

Тривалі й напівтривалі флуктуації, що невтомно змінюють одна одну, як безперервна низка хвиль, є правилом світової історії, правилом, яке йде до нас здалеку й приречене на вічну тривалість. Це щось на кшталт переміжного ритму, Шарль Моразе вів мову про *динамічні структури*, про мовби заздалегідь запрограмовані рухи. Така кон'юнктура неминуче виводить нас до самого серця проблем, що вже зачіпалися, але особливими шляхами – шляхами історії цін, тлумачення якої було однією з проблем історіографії впродовж останніх сорока чи п'ятдесяти років. У цій галузі англійським історикам не доводиться соромитися своїх зарубіжних колег. Вони були в числі перших і найліпших збирачів низок цін. Але кон'юнктуру вони бачать не так, як інші історики (зосібна, французькі).

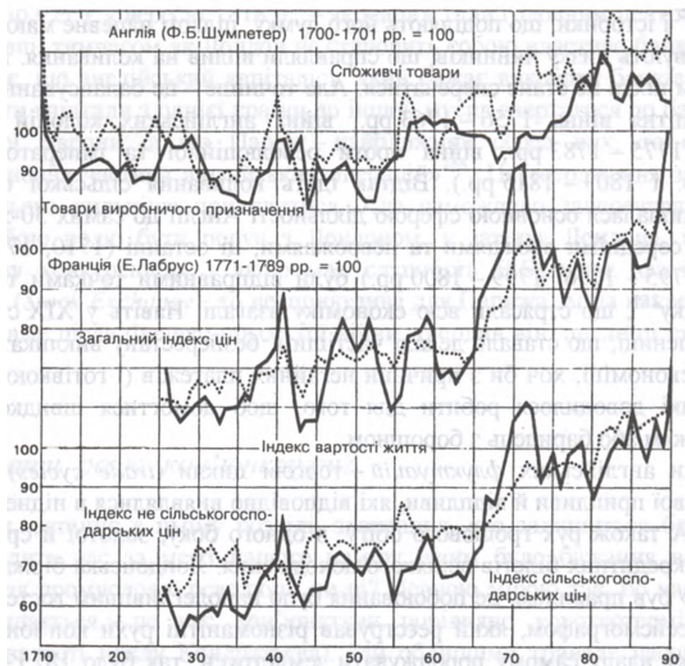
Вкрай спрощуючи, я сказав би, що англійські історики не розглядають кон'юнктуру як силу, породжену зовнішніми обставинами, що залишається нашим поглядом, який більш чи менш визначено сформулював Ернест Лабрус, а також П'єр Вілар, Рене Берель чи Жан Мевре. Для них і для мене самого кон'юнктура розпоряджається процесами, що збігаються, вона вергає людськими справами. На думку ж наших англійських колег, якраз національні процеси й події створюють специфічні для кожної країни кон'юнктури. З нашого погляду, застій і падіння цін у 1778 – 1791 рр. були зумовлені міжнародним інтерциклом Лабруса, а на їхній погляд – війною англійських колоній в Америці за незалежність (1775 – 1783 рр.) та її наслідками. Що ж до мене, то я надто переконаний у взаємності перспектив, аби не визнати, що прийнятні обидва погляди й що насправді пояснення має йти в обох напрямах. Та залежно від того, підемо ми в одному чи другому напрямі, відповідальність, або, якщо бажаєте, дійові причини ризикують помінятися місцями й змінити свій характер.

Т.С.Ештон[257] і історики, що поділяють його думку, цілком напевне мають слушність[258], коли перераховують низку чинників, що справляли вплив на коливання. Перший з них – це війна. З цим ніхто не стане сперечатися. Але точніше – це балансування між війною й миром (Семилітня війна 1756 – 1763 рр., війна англійських колоній у Америці за незалежність 1775 – 1783 рр., війна проти революційної та імператорської Франції 1793 – 1802 рр. і 1803 – 1815 рр.). Відтак ідуть коливання сільської економіки (яка, повторюю, залишалася основною сферою діяльності Англії до самих 30-х років XIX ст.) між добрими, середніми врожаями та неврожаями; ці останні (1710, 1725, 1773, 1787, 1792 – 1793, 1795 – 1796, 1799 – 1800 рр.) були відправними точками так званих криз Старого порядку[259], що стрясали всю економіку взагалі. Навіть у XIX ст. звертання до чужоземної пшениці, що ставало дедалі частішим, безперестану викликатиме коливання в англійській економіці, хоч би з причини негайних платежів (і готівкою, як повідомляє листування), які доводилося робити для того, щоб домогтися швидкого привезення мішків із збіжжям або барилець з борошном.

Інші чинники англійських *флуктуацій* – торгові цикли (*trade cycles*): в англійської торгівлі були свої припливи й відпливи, які відповідно виявлялися в піднесеннях і спадах кон'юнктури. А також рух грошового обігу: з одного боку, золотої й срібної монети, з іншого – маси кредитних білетів всілякого походження. Лондонська біржа (де «надмірно чутливий стан» був правилом, де побоювання було наполегливішим гостем, ніж надія[260]) була цікавим сейсмографом, який реєстрував різноманітні рухи кон'юнктури, а також мав сатанинську владу самому породжувати землетруси: так було 1825 – 1826, 1837 та 1847 рр. Справді, кожні десять років, як то вже стало приблизним правилом упродовж останньої третини XVIII ст., на останніх поверхах економічного життя спостерігалися поряд із кризами традиційного типу, так званими кризами Старого порядку, кризи кредиту[261].

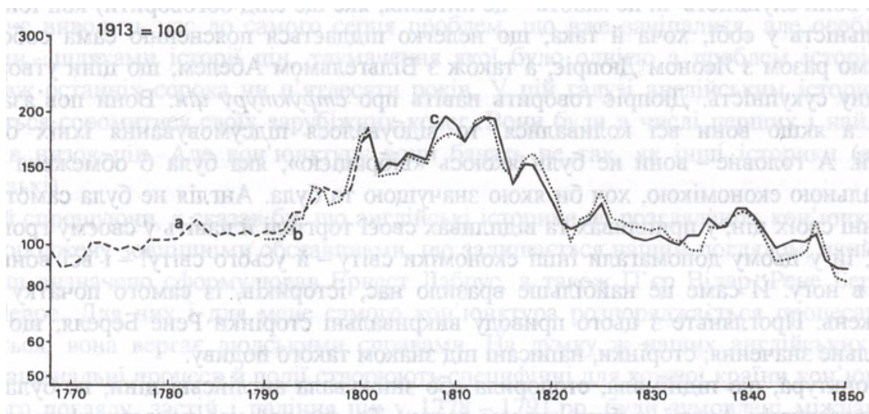
Такий сенс розмірковувань наших англійських колег. Для французьких істориків (мають вони слушність чи не мають – це питання, яке ще слід обговорити) кон'юнктура – це реальність у собі, хоча й така, що нелегко піддається поясненню сама собою. Ми вважаємо разом з Леоном Дюпріє, а також з Вільгельмом Абелем, що ціни утворювали своєрідну сукупність. Дюпріє говорить навіть про *структуру цін*. Вони пов'язані між собою, а якщо вони всі коливалися, то відбувалося підсумовування їхніх окремих варіацій. А головне – вони не були якоюсь «вібрацією», яка була б обмежена *однією* національною економікою, хоч би якою значущою та була. Англія не була самотньою в створенні своїх цін, у припливах та відпливах своєї торгівлі й навіть у своєму грошовому обігові; їй у цьому допомагали інші економіки світу – й усього світу! – і всі вони йшли майже в ногу. Й саме це найбільше вразило нас, істориків, із самого початку наших досліджень. Прогляньте з цього приводу викривальні сторінки Рене Береля, що мають вирішальне значення, сторінки, написані під знаком такого подиву.

Кон'юнктура, що підіймала, стопорила або знижувала англійські ціни, не була, отже, часом, властивим Англії, а була «часом світу». Те, що цей час почасти сформувався в Англії, що Лондон навіть був його дуже важливим епіцентром, – це ймовірно й майже достовірно; але світ розбурхував й деформував кон'юнктуру, яка не була винятковою власністю острова. Наслідки цілком очевидні: зона резонансних коливань цін – це вся сукупність світу-економіки, центр якого посідала Англія. Тож кон'юнктура в Англії була екзогенною, і те, що відбувалося за межами Англії, зокрема в сусідній Європі, свідчить про англійську історію. Європа та Англія були охоплені однією й тією самою

ЦІНИ В АНГЛІЇ ТА У ФРАНЦІЇ, 1710–1790 рр.

Інтерцикл Лабруса дуже виразно показаний на кривих для Франції; чи спостерігався він на «англійських» кривих? (За даними Ґ.Ембера: G. Imbert, Des Mouvements de longue durée Kondratieff, 1959, p.207.)

ДОВГОТРИВАЛИЙ РУХ ЦІН У АНГЛІЇ

На скоригованій довготерміновій кривій без особливої помилки можна простежити 1772-1793 рр. ту «стабільність», про яку говорить Леон Дюпріє. Французькому інтерциклу відповідає найбільший рівень 1780-1790 рр. Цикл Кондратьєва, як і у Франції, починається близько 1791 р., сягає вершини близько 1810-1812 рр. (у Франції - близько 1817 р.), приходить до нижньої точки 1850-1851 рр. Три лінії (суцільна й пунктирні) відповідають різним підрахункам. (За даними кн.: P. Deane, W. A. Cole, British Economic Growth, 1688-1959, 1962, вклейка.)

кон'юнктурою, що зовсім не означає, що вони перебували в однакових умовах. Говорячи про ролю кон'юнктурної *кризи* в загальній економіці, я, навпаки, підкреслив, що вона не однаково вдаряла по слабких і по сильних, не могла завдавати їм однакових ударів (наприклад, Італії та Голландії в XVIII ст.), що вона, отже, була змогою перерозподіляти міжнародні завдання та економічні взаємовідносини, зміцнюючи в кінцевому підсумку динамізм найсильніших і підкреслюючи відступи ослаблених. Саме тому я не згоден з доказом, який П.Матіас використав для того, аби заперечувати ролю спадної гілки циклу Кондратьєва 1873 – 1876 рр. та її відповідальність за велику депресію (*Great depression*), що вразила Англію в ці самі роки[262]. Якщо тоді, доводить він, рівні зростання в Німеччині та в США впродовж цього періоду й упали, то все ж таки доля Німеччини, США й Англії була вельми різна, спостерігався відносний відступ Британських островів, зниження їхньої частки у світовій економіці. Без сумніву. Вже накреслювалося те, що стане очевидним під час кризи 1929 р. Але залишається фактом, що відбувалося сповільнення зростання водночас у Німеччині, Сполучених Штатах, Англії і, ясна річ, у Франції. Й важко заперечувати, хоч це напевне дивує, саме узгоджений рух *кривих*, а не рівнів.

Те, що було очевидне в XIX ст., що ще очевидніше в нашому сьогоднішньому світі, а саме кон'юнктура, яка виказує себе в аналогічний спосіб на широких просторах і майже скрізь завдає удару в один і той самий час, було очевидним уже в XVIII ст. і навіть раніше. І отже, велика спокуса порівняти те, що відбувалося в Англії від 1770 – 1780 рр. до 1812 – 1817 рр., з тим, що відбувалось у Франції, де ми маємо вичерпне дослідження Ернеста Лабруса. Проте не надто піддаваймося ілюзіям: французька картина не могла б одразу ж зробитися прийнятною по другий бік Ла-Маншу. Запропоновані нам криві різноманітні й не конче говорять однією й тією самою мовою. Якби кон'юнктура цін, заробітної платні, виробництва була вивчена від країни до країни з одними й тими самими заданими критеріями, то ліпше були б установлені збіги та розбіжності й проблема схожості чи несхожості була б розв'язана. Справа ж стоїть не так. Та якщо порівняти криві цін на засоби виробництва й споживання, одні англійські, інші французькі, то одразу ж бачиш, що ці останні рухливіші, драматичніші, ніж перші. Й може, це нормально: в центрі світу вода вирує менше, ніж в інших місцях. Що ж до кривої англійських цін, запозиченої у Ф.Дин та А.Коула, то важко визнати в ній інтерцикл 1780 – 1792 рр.; йдеться радше про площадинку, про «стабільність», як каже Л.Дюпріє, на думку якого цей застій буцімто почався 1773 р. Зате узгодженість кривих безперечна в тому, що стосується циклу Кондратьєва, що відтак настав: початкова точка – 1791 р., вершина – 1812 р., закінчення спаду – 1851 р.

Зробімо висновок, що англійська промислова революція знала від 1781 до 1815 рр. (дати огрублені) два рухи, два дихання – перший важкий, другий легкий. Одне слово, то був дихальний ритм Франції та Європейського континенту: нещасливої Франції, розтрощеної Людовіком XVI, який відчинить її двері вихорам політичної революції, відповідала Англія Георга III, теж стурбована похмурою кон'юнктурою. В Англії не назрівало політичного вибуху наприкінці випробування, але випробування було очевидним. На десять років урвалося піднесення, яке доти сприяло англійській економіці. Не можна сказати, що нічого більше не виходило, але нічого не виходило так добре, як колись. Англія, як і Франція, платила ціну фантастичних зусиль та витрат на американську війну. А криза, що настала згодом, усе ускладнила, перерозподілила завдання, підкреслила відмінності між секторами. Комерція, як у Франції, так і в Англії, спізнала

сенсаційного зростання, але врешті-решт торговельні баланси, як з одного боку, так і з другого, розладналися, обернувшись водночас і проти Англії і проти Франції. Торговельне відставання енергійно намагалися подолати, але вдалося це тільки наполовину. Хіба ж не було пошуком безпеки підписання 1786 р. угоди Ідена, це зближення між двома ворожими державами, які не довіряли одна одній?

Звичайно наслідом ненормально тривалої депресії виявляється те, що відбувається відбір між підприємствами, що сприяє тим, які пристосовуються й витримують, і добиває тих, хто виявляється надто слабким, аби вижити. Щастям для Англії було те, що до цього важкого відтинку шляху вона підійшла в такий момент, коли в неї збільшувалося число інновацій «другого покоління»: «дженні» (1768 р.), механічне прядіння з гідравлічним приводом (1769 р.), свердлувальний верстат (1775 р.), ротаційна парова машина (1776 – 1781 рр.), пудлінгування (1784 р.), перша здатна працювати молотарка (1786 р.), вдосконалений токарний верстат (1794 р.). Тобто величезні технічні інвестиції напередодні відновлення піднесення.

1791 р. клімат в економіці знову став сприятливим: ціни зростали, ділова активність розширювалася й поділялась, продуктивність за поділу праці підвищувалася. Англійське сільське господарство мало від цього вигоду аж до Ватерлоо, й середніх обсягів господарства зуміли протриматися завдяки вигідним цінам. То був добрий час, який також дозволяв безглузде марнотратство війн доби Революції та Імперії (для Англії – 1 млрд. фунтів стерлінгів витрат[263]). А що цей час був власністю не самої тільки Англії, то на континенті також, хоч і в сповільненому темпі, створювалася сучасна промисловість.

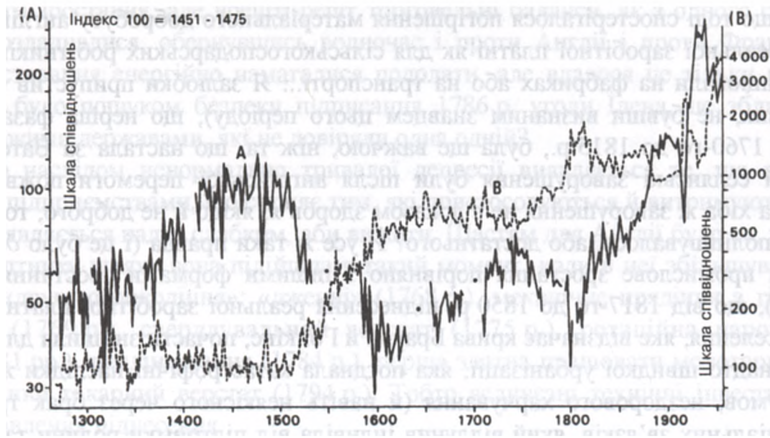
Проте підвищувальна кон'юнктура в Англії роздувала ціни швидше, ніж зростала заробітна платня. Й тому, коли до цього ще додалося демографічне зростання, 1770 – 1820 рр.[264] спостерігалося зниження життєвого рівня, доходу на душу населення в біжучих цінах: 9,1 фунта стерлінгів 1688 р.; 19,1 фунта стерлінгів 1770 р.; 15,5 фунта стерлінгів 1798 р.; 14,2 фунта стерлінгів 1812 р. і 17,5 фунта стерлінгів 1822 р. Найліпший доказ дає нам крива Фелпса Брауна та Шейли Гопкінс, що стосується заробітної платні англійських мулярів від XIII до XIX ст. Ми тут відтворюємо її, зазначивши, за якими критеріями її накреслено. Ця крива – вирішальна. На багатовіковому відтинку вона показує правильну кореляцію між піднесеннями цін та зниженнями реальної заробітної платні: ціни, що зростали, визначали зростання виробництва та зростання населення – взаємопов'язані явища спрямовували одне одного, – але заробітки щоразу знижувалися; в умовах Старого порядку поступ відбувався на шкоду життєвому рівню трудящих. Одначе це правило, що було постійною ознакою Старого порядку, відзначалося ще, за розрахунками Брауна та Гопкінс, від 1760-го до 1810 – 1820 рр.; найнижчі рівні заробітної платні припадають на 1800-і роки, коли крива, яка відбиває кон'юнктуру взагалі, наблизиться до своїх найвищих точок[265]. Те, що становище із заробітною платнею поліпшиться після 1820 р., тимчасом як ціни знижувалися, було тільки поверненням до колишніх правил. Справді, диво, зміни відбудуться тільки з початком нового циклу Кондратьєва, від 1850 р. (ще однієї значущої дати водночас для Англії й для континенту). Цього разу ціни почнуть підійматися й заробітна платня піде за їхнім рухом; на арену вийшло постійне зростання.

Отже, я підходжу до самої серцевини суперечки, якої надто багато істориків більш чи менш свідомо уникали: йдеться про ціну, яку Англія заплатила за свій перехід до справжньої сучасності. Разом з тими істориками, що першими зайнялися цим питанням,

я вважаю, що тоді спостерігалося погіршення матеріального добробуту англійських мас, зниження реальної заробітної платні як для сільськогосподарських робітників, так і для тих, що працювали на фабриках або на транспорті... Я залюбки припустив би (на свій страх і ризик, не бувши визнаним знавцем цього періоду), що перша фаза індустріалізації, від 1760-го до 1815 р., була ще важчою, ніж та, що настала за Ватерлоо, хоча робітничі й селянські заворушення були після англійської перемоги пожвавленіші й впертіші. Та хіба ж заворушення не є доказом здоров'я, якщо й не доброго, то принаймні такого, що поліпшувалося, або достатнього? Й усе ж таки правда (і це було *додатковою* платнею за промислове зростання порівняно з іншими формами зростання, які йому передували), що від 1817-го до 1850 р. піднесення реальної заробітної платні та доходу на душу населення, яке відзначає крива Брауна й Гопкінс, почасти знищила для трудящих мас драма надто швидкої урбанізації, яка поєднала катастрофічні наслідки жалюгідних житлових умов, нездорового харчування (й навіть неякісного через брак транспорту), розриву соціальних зв'язків, який відлучив індивіда від підтримки родини та від різних ресурсів сільської громади. Але 1780 – 1815 рр., зі швидким падінням реальної заробітної платні (яке, зауважмо це, почалося від 1760 р.[266], тобто разом з пожвавленим зростанням виробництва й населення, яким характеризувалася друга половина XVIII ст., а не тільки з початком війни в Америці) ситуація, цілком напевне, була ще драматичніша.

«Два покоління були принесені в жертву створенню індустріальної бази». Цей висновок сучасних істориків[267], що спирається на коментарі англійських сучасників, не спростовується, якщо дивитися на Англію очима майора, а згодом полковника Пійє[268]. Поранений і полонений у Португалії, під Синтрою, 1807 р., він прожив у Англії довгі роки до свого визволення; і якщо він не виказує великої любові до неї (а який бранець і коли любив своїх тюремників?), то говорить про цю країну як обізнаний очевидець, вільний від ненависті й, очевидячки, від природи схильний до неупередженості. Він зберіг спогади про вельми важкі для Англії роки. «Я бачив, – пише він, – усі її мануфактури, що не працювали, її народ – таким, що його мучив голод і душили податки, її паперові гроші – такими, що втратили довіру...»[269] 1811 р. «господарі мануфактур, не маючи більше змоги платити своїм робітникам, видавали їм як заробітну платню вироби своїх мануфактур; і ці сердеги, аби добути собі хліба, одразу ж продавали ці вироби за дві третини справжньої їхньої ціни»[270]. Інший очевидець, Луї Симон, також проникливий спостерігач і людина, що захоплювалася Англією, в той самий час відзначав[271], що «на звичайну свою заробітну платню робітник не може більше забезпечити себе хлібом, м'ясом, одягом, потрібними для утримання себе самого та своєї родини». А що ж до сільськогосподарських робітників, то «їхня заробітна платня... важко відстає від загального рівня (цін) на все». 1812 р. у Ґлазго[272] він відзначав, що «заробітки робітників бавовняної промисловості... нині становлять лишень чвертку того, чим вони були дванадцять років тому, хоч за цей проміжок часу все зросло в ціні вдвічі». Можна засумніватися в цифрах, але не в самому факті зубожіння, яке викривається.

Одначе, як мені здається, майор Пійє був далекогляднішим, тією мірою, якою він, людина військова, уявляв собі величезні зусилля по озброєнню Англії. Щоб «живити» свої війська, англійський уряд набирав солдатів у «пропорції, куди жахливішій, ніж будь-який з призовів, що зачіпали наше (французьке) населення»[273]. Утримувати армію, яка загалом зібрала понад 200 000 чоловік (а заробіток солдата англійських лінійних частин був у чотири рази більшим, ніж у французького солдата[274]), утримувати величезний

«СПОЖИВЧА КОРЗИНА ДОМОГОСПОДИНІ»

Цей графік, як і графіки Абеля та Фурастьє–Ґрандамі (див. т.І цієї праці, с.105), відбиває спробу істориків економіки вирізнити з діалектики цін та заробітної платні щось таке, що нагадує доход на душу населення. Англійський муляр отримував певну заробітну платню, споживав певну кількість найважливіших продуктів. Така група типових продуктів (іноді говорять про «споживчу корзину домогосподині») береться як індикатор. Пунктирна крива показує еволюцію ціни цієї «корзини»; суцільна крива передає співвідношення між отримуваною заробітною платнею та сучасною їй ціною «корзини» (за 100 було прийнято показник періоду 1451-1475 рр.). З порівняння обох кривих випливає, що кожен період стійких або таких, що знижувалися, цін (1380-1510, 1630-1750 рр.) знав поліпшення споживання та добробуту. Якщо ціни підіймались, спостерігалося зниження життєвого рівня. Так було 1510-1630 рр.; так було й від 1750-го до 1820 р., на порозі промислової революції. Після цього реальна заробітна платня й ціни підвищувались узгоджено. (Ph. Brown, Sh. Hopkins, Essays in Economic History, II, p.183, 186.)

флот – це був надзвичайний тягар. Звідси, може, й та непохитна жорстокість, з якою поводилися з солдатами та матросами, вихідцями із найзлиденніших класів суспільства, «покидьками з покидьок»[275]. Про нащадка (шляхетної) родини, чиї справи зайшли на слизьке і якому рідні купували офіцерський патент, казали: «Цього шахрая слід було б повісити; він тільки на те й годиться, аби носити червоний мундир»[276]. В армії перебував найгірший люмпен-пролетаріат Англії, який живили злидні справжнього пролетаріату, робітничого, селянського або мандрівного. Хто був у цьому винен? Ні індустріалізація, ні капіталізм, що видряпувався до верховин багатства, ні навіть війна, ні кон'юнктура, що була оболонкою, – а всі вони разом.

Багато істориків не бажають дивитися в обличчя цій сумній реальності. Вони відмовляються її припустити. Один твердить, що вимірювачі життєвого рівня позбавлені будь-якої точності чи надійності. Другий – що становище робітників було гіршим або принаймні таким самим і до перших перемог механізації. Третій запевняє, що не вірить, буцімто ціни колись знижувалися від 1790-го до 1830 р. Але про які ціни він говорить, про номінальні чи реальні? І хіба недостатньо свідчать криві про те, що ціни зросли, а потім знизилися? А заробітна платня? Цілком очевидно, що англійський народ важко оплатив свої перемоги, навіть поступ свого сільського господарства, який збагатив тільки фермерський клас, а вже тим більше свої машини, свої технічні перемоги, свою

торговельну першість, королівське становище Лондона у світі, багатство промисловців та багатство акціонерів Англійського банку – все це, а не тільки свої воєнні перемоги, свої армії, свій флот і Ватерлоо. Справедливо буде зауважити, що після 1850 р., пізніше, весь англійський народ (хоч би якими були його соціальні нерівності) узяв участь у всесвітньому тріумфі Англії. Це доля народів, які перебувають у центрі якогось світу-економіки: бути *відносно* найбагатшими й найменш нещасливими. Й у верхній і в нижній частині соціальної шкали голландці XVII ст., «американці» наших днів, мали чи мають той привілей, який був привілеєм англійців XIX ст.

Матеріальний поступ та життєвий рівень

Шляхом спостереження за кон'юнктурою англійська промислова революція XVIII–XIX ст. висвітлюється в досить новий спосіб. Це ще одна точка спостереження, з якої належить розглядати, трохи віддалившись, ускладнений краєвид економічного зростання. Промислова революція становила собою з'єднання важко подільних проблем у середині потоку, який їх підштовхував уперед і вихлюпував через них. І достоту так само, внаслідок свого розмаху, вона зобов'язує поставити собі запитання про загальну історію світу, про справжні перетворення та рушійні сили зростання, про початок безперервного зростання (1850 р. видається більш обґрунтованою датою, ніж 1830 – 1832 рр., що часто-густо висуваються як дата завершення промислової революції першого взірця). Вона також спонукає нас поміркувати про європейське зростання більшої часової протяглості, найяскравішим моментом якої вона була, розташувавшись між довгий час ненадійним минулим і теперішнім, яке, либонь, знову стає таким.

Якщо вимірювати зростання двома його змінними, ВНП та доходом на душу населення (я б навіть волів сказати: ВНП і реальною заробітною платнею муляра, за Брауном і Гопкінс), то можна твердити, йдучи за Вільгельмом Абелем[277], що обидві ці змінні одночасно збільшувалися в XII і XIII ст.; це вже був зразок безперервного зростання. Після 1350 р. і аж до 1450 р. ВНП, обсяг виробництва й маса населення зменшуються, але добробут людей поліпшується: загалом вони були звільнені від завдань, що їх накидав їм поступ, і скористалися з цього. Впродовж хваленого XVI ст. і аж до 1620 – 1650 рр. спостерігалося різке зростання населення та виробництва, Європа швидко заселялася наново, але загальний добробут не переставав знижуватися. Не буває поступу, за який не доводилося б платити, таке правило. Після 1650 р. «криза XVII ст.», очорнена сумлінною історіографією, лютувала до 1720, 1730 або 1750 р. І розвивалося те саме явище, що й 1350 р.: певне поліпшення добробуту індивідів утверджувалося посеред застою поступу. Тут має слушність Рене Берель[278]. Відтак усе почалося спочатку у XVIII ст.: збільшення «розквіту» – зниження реальної заробітної платні.

Від середини XIX ст., яке зламало специфічний ритм зростання за Старого порядку, ми мовби вступаємо до іншої ери: *вікова тенденція* (*trend*) – це тенденція до одночасного піднесення чисельності населення, цін, ВНП, заробітної платні, яке переривають тільки випадковості короткочасних циклів, так ніби «постійне зростання» нам було пообіцяне назавше.

Але від 1850-го до 1970 р. минуло всього сто двадцять років. Чи назавжди зникли з новими часами тривалі кризи вікової тенденції? Відповісти важко, бо насправді таємниця цих вікових рухів, їхні причини, навіть проста їх кореляція, а разом з ними й значна

частина будь-якого історичного пояснення вислизають від нас. Внаслідок цього чимало істориків, і не найнепомітніших, легко іронізують з приводу того, що стосується такої циклічної історії, яку можна було б спостерігати, констатувати, але не пояснити її. Чи існує вона взагалі? Чи можна повірити, що людська історія підкорюється загальним авторитарним ритмам, малопояснимим згідно із звичайною логікою? Я зі свого боку в це вірю, навіть якщо явище й має в собі щось таке, що могло б викликати подив, – як кліматичні цикли, які доводиться визнавати нині, маючи їм підтвердження, без того, аби вченим удалося вийти за рамки гіпотез щодо їхнього походження. Я вірю в такі припливні рухи, що визначають ритм матеріальної та економічної історії світу, навіть якщо залишаються покритими таємницею ті сприятливі або несприятливі пороги, що їх породжують, плід безлічі взаємозв'язків. Я так у це вірю, що, коли від 1972 – 1974 рр. почалися всім відомі всесвітні труднощі, часто ставив собі запитання: чи не вступили ми в спадну гілку циклу Кондратьєва? Або ж у ще довший віковий спад? І в такому разі чи не є ілюзією з ілюзій ті засоби, що їх день у день використовують, аби покласти край цій кризі? Справді, всякий віковий зворотний рух є структурною кризою, яку можна розв'язати тільки структурними ломкою та перебудовою.

Ось уже кілька років, як я виступив з цими самими аргументами під час однієї лекції, і мій прогноз тривалої кризи викликав посмішки в моїх слухачів. Робити такі прогнози, посилаючись на історію, на існування довгого минулого вікових циклів, дуже ризиковано. Але сьогоднішні економісти, озброєні своїм досвідом сучасності, вочевидь, теж прийшли до цієї гіпотези. То хіба не так само мало, як і ми, вони здатні передбачити *тривалість* і навіть пояснити причину цієї кризи, до якої ми щодня дедалі більше втягуємося?

У ВИГЛЯДІ ВИСНОВКУ: РЕАЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНІ ТА РЕАЛЬНОСТІ НИНІШНІ

Отже, я вже вивів слово *капіталізм*, з усіма його значеннями та двозначностями, на простору арену сучасності світу, що починалася, – й це подвигом не було, а проблем поставило чимало. Чи мав я слушність, коли виявив йому таку шану? Роблячи з нього *основну* модель для багатовікового застосування? Модель, тобто своєрідний корабель, збудований на суходолі й потім спущений на воду. Він тримається на плаву? Пливе? Тоді те пояснення, що його він несе в собі, має шанси виявитися прийнятним.

Капіталізм, такий, яким я його розумію, впродовж цієї праці виявив себе добрим «індикатором». Іти за ним – означає в безпосередній і корисний спосіб підійти до розгляду базових проблем та реальностей: тривалої часової протяглості; підрозділів економічного життя; світів-економік; вікових та інших коливань; мережі соціальних ієрархій, змішаних і таких, що змішуються (щоб не сказати – класової боротьби); або різної ролі, що настирно проявляла себе, панівних меншин; або навіть промислових революцій... Тож кому і присвятити ці останні сторінки, як не такому вибухонебезпечному персонажеві, цьому зосередженню всіх проблем і суперечок, що порушувалися в цій праці? Ліпшого вибору напевне не може бути. Та чи варто відтворювати, навіть у кількох словах, наші докази, доводи й приклади – те, що було вже сказано й мало б бути вже доведено? Класичні висновки, які спокійно викладають наново суть якоїсь праці (ніби для того, щоб скінчити з нею), погано, я вважаю, підходять для книги з історії, що ніколи не буває завершеною, написаною раз і назавше.

Наприкінці такої довгої мандрівки я відчуваю радше потребу відчинити вікна й двері, провітрити будинок і навіть вийти з нього. Вибудувавши попутно своєрідну проблематику, яка не мала б виявитися дійсною тільки для доіндустріальних нових часів (якби вона не сягала глибин історії), я хотів би примусити її модель проковзнути в інші води, в рамки іншого періоду. А якщо вже змінювати арену, то чому б не дістатися й до сучасного світу? Інакше кажучи, до реальностей і досвіду, які ми бачимо на власні очі й можемо помацати своїми руками? Ми вибралися б із зачарованого світу ретроспективної історії задля того, аби повернутися до картин теперішнього, які нам не треба відтворювати: вони відкриті для нашого погляду в усьому своєму багатстві й у всій своїй заплутаності.

У такій подорожі не було б нічого нелогічного: хіба ж пояснення сучасності не заповітна мета історії, не глибинний її мотив?[1] І хіба нині історія у взаємодії з різними науками про людину не стає поволі наукою приблизною, недосконалою, як і вони, але готовою ставити питання, так само, як і відповідати на них, зробити своєю міркою не тільки теперішнє, а й минуле? Ось що спонукало мене зважитися на пригоду, на мій погляд, можливу, корисну й навіть приємну. Облишмо без зайвих докорів сумління ризик порівняння, яке роблять, не дуже непокоячись про опудало, яким є пресвятий анахронізм. Я гадаю, що для нас, хто «виходить на світло» після довгого пошуку в часах минулих, теперішній час зможе бути добрим орієнтиром і навіть, якщо зважитися на такий вислів, дороговказом істини.

Природно, я не претендую на те, аби пояснювати теперішнє у світлі минулого. Я хочу тільки поспостерігати, чим стають у нинішніх неспокійних водах пояснення й прийоми викладу, якими я послуговувався. Я хочу лишень подивитися, чи ще пливе в наш час

модель, збудована мною довкола капіталізму, який існував до XIX ст., чи впорається вона з очевидними й різкими суперечностями? Вважаю, що сьогодні не заперечує вчора, навпаки, воно його освітлює – і навпаки; в аналогіях браку нема. Проте така спадкоємність стосується тільки Заходу, так званого «вільного світу», який більше не охоплює всю планету, як це було до 1917 р. Внаслідок драматичних випробувань, доведених до кінця соціалістичними країнами, капіталізм зник з вельми великої частини землі. Отже, сучасний світ – це водночас і спадкоємність і розрив спадкоємності, і ця суперечність маячітиме на обрії тих проблем, по яких я послідовно пройдусь: капіталізму як структури тривалої часової протяглості; капіталізму як сектора суспільного комплексу; капіталізму в стані виживання або ж не виживання (але якщо він зникне, то чи забере він із собою всі нерівності наших суспільств? Ми можемо в цьому засумніватися); нарешті, капіталізму, відмінного від ринкової економіки, – на мою думку, це дуже важливе питання, про що засвідчує моє довге дослідження.

Тривала часова протяглість

Упродовж цієї праці я твердив, що капіталізм у *потенції* вимальовується на світанні великої історії, розвивається й зміцнюється протягом століть. Мав слушність Теодор Моммзен[2]. Мав слушність Михайло Ростовцев[3]. Мав слушність Анрі Піренн[4]. Задовго до появи капіталізму його передвіщало багато ознак: зростання міст та обмінів, поява ринку праці, згуртованість суспільства, поширення грошей, зростання виробництва, торгівля на далекі відстані, або, якщо хочете, міжнародний ринок... Коли в першому столітті н.е. Індія заволодівала Індонезією чи принаймні туди проникала, коли Рим утримував у своїй владі більші території, ніж усе Середземномор'я, коли в IX ст. Китай винаходив паперові гроші, коли Захід у XI–XIII ст. відвойовував своє Внутрішнє море, коли з настанням XVI ст. накреслився світовий ринок – тоді в той чи той спосіб починалася «біографія капіталу». Чимале число розважливіших істориків відмовляється заходити далі XVI ст., а то й (переважно!) XVIII ст., певною мірою ототожнюючи капіталізм із чудовим спалахом промислової революції. Та навіть за такої «короткої» перспективи йдеться про три чи чотири століття і, отже, про структуру тривалої часової протяглості (*la longue durée*), що аж ніяк не означає зовсім непорушної реальності. Тривала часова протяглість – це послідовність рухів, що відновлюються, з варіаціями й зворотними рухами, з погіршеннями, пристосуванням, стагнаціями – соціологи говорять про *структурування*, *деструктурування*, *реструктурування*... Інколи – зрідка – траплялися й великі розриви. Промислова революція напевне була одним з них. Але я тверджу, справедливо чи ні, що в ході цієї великої зміни капіталізм у головному лишався самим собою. Хіба ж не було для нього природним правилом зберігатися шляхом самої видозміни? Він живився нею, ладний розширити або звузити свою долю до обсягу тієї своєрідної оболонки, що, як ми визнали, в будь-яку добу обмежувала можливості людської економіки, хоч би де та розташовувалася.

Було б помилкою уявляти собі капіталізм як розвиток у вигляді послідовних стадій або стрибків: капіталізму торговельного, капіталізму промислового, капіталізму фінансового... І зрозуміла річ, з безперервним просуванням від однієї стадії до іншої, причому нібито «справжній» капіталізм настає пізно, зі встановленням його контролю над виробництвом. А до нього буцімто слід було говорити тільки про капіталізм торговельний, навіть про передкапіталізм. Насправді ж ми бачили, що великі «купці»

минулих часів ніколи не спеціалізувалися, що вони без різниці займалися (водночас чи послідовно) торгівлею, банківською справою, фінансами, біржовою спекуляцією, «промисловим» виробництвом у вигляді системи надомної праці (*Verlagssystem*) або, рідше, мануфактур... Спектр торговельної, промислової, банківської діяльності, тобто співіснування кількох форм капіталізму, розгортався вже у Флоренції в XIII ст., в Амстердамі в XVII ст., у Лондоні ще до XVIII ст. Безперечно, на початку XIX ст. масове застосування машин зробило з промислового виробництва високозисковний сектор, і, отже, капіталізм масовано рушив туди. Одначе він не замкнеться там. Коли зиски бавовняного буму в Англії, попервах фантастичні, впали через конкуренцію на 2-3%, нагромаджені капітали подалися до інших галузей промисловості: сталеливарної та залізниць. Навіть більше, спостерігалося повернення до капіталізму фінансового, до банківської справи, до біржової спекуляції, активнішої, ніж будь-коли раніше, до великої міжнародної торгівлі, до прибутків від експлуатації колоній, до державних позик тощо. Й знову ж таки без спеціалізації: у Франції Ванделі були господарями залізоробних заводів, банкірами, фабрикантами сукон (у департаменті Воґезів) і постачальниками військового спорядження для Алжирської експедиції (1830 р.)[5].

З іншого боку, незважаючи на все, що можна було сказати про ліберальний капіталізм вільної конкуренції XIX та XX ст., монополія не втратила в ньому своїх прав. Вона тільки набула іншої форми, цілої низки інших форм – від *трестів* та *холдингів* до знаменитих американських транснаціональних корпорацій (ТНК), які за 60-і роки потроїли число своїх філій за кордоном. 1973 р. 187 з них, що розмістилися щонайменше в п'яти зарубіжних країнах, здійснювали не тільки «три чверті американських капіталовкладень за кордоном, а й половину експорту США та третину всіх продажів готових виробів на американському ринку». Впродовж кількох років ці корпорації, що звинувачувалися в тому, ніби, створюючи промислові виробництва за кордоном, вони позбавляють робочих місць трударів своєї країни, сприяють дефіциту платіжного балансу й відіграють руйнівну ролю в міжнародній валютній спекуляції, в тім числі й проти долара, були об'єктом розслідувань американського сенату, але сьогодні вони аж ніяк не почувають себе від цього гірше. Вони теж «грають на будь-якому столі»; звісно, на промисловому (інвестуючи капітали в країнах з низькою заробітною платнею); неодмінно на фінансовому, беручи до уваги вагу короткотермінових вільних капіталів, що їх вони мають («які більш ніж удвічі перевищують резерви центральних банків і міжнародних фінансових закладів», тож руху 2% їхніх ліквідних коштів може виявитися досить, аби спричинити будь-де гостру грошову кризу, – й це на думку самої комісії американського сенату); а також на торговельному: 1971 р. на знак захисту ТНК твердилося, що на них припадає 62% експорту Сполучених Штатів, тимчасом як насправді вони забезпечували тільки 34% їхнього виробництва[6].

Одне слово, головним привілеєм капіталізму нині, як і в минулому, залишається свобода *вибору*, – свобода, яка залежить водночас від його панівного соціального становища, від ваги його капіталів, від його здатності робити позички, від його інформаційної мережі й найменше від тих зв'язків, які створюють між членами могутньої меншості, хоч би як вона була поділена грою конкуренції, низку правил та форм співучасті. Поле діяльності капіталізму, безперечно, набагато розширилося, оскільки для нього всі таємниці економіки добрі, особливо ж широко він проник у виробництво. Та врешті-решт, так само, як у минулому, капіталізм не охоплював усієї торговельної економіки, він і сьогодні залишає за межами свого охоплення значущі

обсяги ділової активності; він їх надає ринковій економіці, яка «крутиться» сама по собі, ініціативі дрібних підприємств, заповзятливості ремісників та робітників, кмітливості простих людей. Капіталізм «окопався» в заповідних зонах, що їх він має: великій спекуляції (біржовій та нерухомістю), великих банках, великому промисловому виробництві (де його вага та його організація залишають чималу свободу в установленні цін), міжнародній торгівлі; коли випаде – але тільки в особливих випадках, – у сільськогосподарському виробництві й навіть на транспорті, наприклад судноплавних компаніях, які завдяки використанню «прапорів люб'язності» (йдеться про поширену на Заході практику приписки кораблів, що належать кораблевласникам з великих капіталістичних країн, до портів тих малих країн, де встановлено пільговий режим оподаткування. – *Приміт.ред.*) уникають оподаткування, що дозволило їм збити фантастичні багатства. А якщо капіталізм може вибирати, він здатний у будь-яку мить змінити курс: у цьому таємниця його живучості.

Ясна річ, його здатність до пристосування, його рухливість, його відтворювальна сила не захищають капіталізму від будь-якого ризику. За часів великих криз чимало капіталістів зазнає краху, але інші виживають, а треті утверджуються. Нові розв'язання часто навіть з'являються самі собою; інновація не раз виходила з базового рівня. Але ці інновації майже автоматично опиняються в руках власників капіталів. І врешті-решт з'являється капіталізм оновлений, нерідко посилений, такий самий заповзятий та ефективний, як і той, що передував йому. Віконт д'Авенель дивувався й у глибині душі радів з того, що багатство з плином часу переходить з одних рук до інших, тож у одному землеволодінні змінюють одна одну різні «породи» власників[7]. Він мав слушність, але ці зміни в остаточному підсумку не усували ні індивідуальне багатство, ні індивідуальну власність. Саме це й відбувалося з капіталізмом: змінюючись, він без упину змінював самого себе. Повторімо щодо нього те, що 1784 р., після четвертої англо-голландської війни, говорив про комерцію Генрі Гоуп, один з найвизначніших амстердамських ділових людей: «Вона часто хворіє, але ніколи не помирає»[8].

Суспільство охоплює все

Найгірша з помилок полягає ще в твердженні, нібито капіталізм – «економічна система», й нічого більше, тимчасом як він живе за рахунок суспільного ладу й, бувши суперником чи співучасником, перебуває на рівних (або майже на рівних) з державою, персонажем настільки обтяжливим, наскільки він лише може бути, – й так було завше. Капіталізм черпає вигоду також з усієї тієї підтримки, яку надає міцності соціальної споруди культура, бо культура, нерівномірно розподілена, пронизана суперечливими течіями, врешті-решт, незважаючи ні на що, віддає найліпше, що в ній є, на підтримку існуючого ладу. Він тримає у своїх руках панівні класи, які, захищаючи капіталізм, захищають самих себе.

Яка ж з цих різних соціальних ієрархій – грошових, державних, культурних, які до того ж зіштовхувалися й підтримували одна одну, – відігравала перші ролі? Ми відповіли б, ми вже відповіли: то одна, то друга...

Ділові люди залюбки твердять, буцімто нині ця перша роля – за політикою, буцімто влада держави така, що ні банки, ні великий промисловий капітал порівняно з нею нічого не означають. І без сумніву, не бракує серйозних оглядачів, що говорять про державу-мастодонта, про державу, яка все придушує й позбавляє приватний сектор, благодійну

свободу «новатора» їхньої ініціативи. Слід було б, мовляв, примусити цього мастодонта повернутися до свого барлогу. Та з таким самим успіхом ви прочитаєте й протилежне, а саме – нібито економіка й капітал заполонили все, придушують свободу особи. Насправді ж не впадаймо в оману з цього приводу: держава й капітал – або, в усякому разі, певний капітал, капітал великих фірм та монополій, – нині, як і в минулому, становлять добру пару, й другий з них на наших очах успішно виплутується з важкого становища. Як і в минулі часи, він залишає державі малодоходні або надто дорогі справи: шляхову інфраструктуру, комунікації, армію, величезні витрати на освіту та на наукові дослідження. Капітал залишив державі й турботи про загальну гігієну, чималу частку тягаря соціального забезпечення. А головне – він нахабно живе коштом милостей, пільг, допомоги й щедрот держави – машини для збирання величезних грошових потоків, які спливаються до неї і які вона перерозподіляє, машини для того, аби витрачати ще більше, ніж вона отримує, й, отже, для того, аби брати позики. Капітал ніколи не буває вже дуже віддаленим від цього воклюзького джерела. «На противагу міфу про підприємницьке покликання, яке нібито характеризує приватний сектор і динамізм якого буцімто наштовхується на перешкоду у вигляді діяльності уряду, пізній капіталізм (тобто сьогоднішній, який називають також «дозрілим капіталізмом») знаходить у гамі окремих дій держави засіб забезпечити виживання всієї системи» – звісно ж, системи капіталістичної. Я запозичаю це міркування в італійського економіста Федерико Каффе[9], який розглядав праці Ґ.Оффе, що доволі добре узгоджуються одна з одною, про сучасну Німеччину[10] та Дж.О'Коннора про Сполучені Штати, опубліковані 1977 р.[11]. Зрештою, «монополістичний капіталізм» (що його Дж.О'Коннор протиставляє «конкурентному сектору») процвітає саме завдяки своїм добрим взаєминам, своєму симбіозу з державою – розподілювачем податкових привілеїв (задля активізації найсвященнішого інвестиційного процесу), багатющих замовлень, заходів, що ширше відкривають капіталізму зовнішні ринки. Тож, твердить О'Коннор, «зростання державного сектора (включаючи й державне опікування) потрібне для розширення приватної індустрії, особливо монополізованих галузей промисловості». Між економічною владою та владою політичною, «формально одна від одної відокремленими, є густа мережа неформальних взаємовідносин»[12]. Безперечно. Але злагода між капіталом та державою датується не сьогоднішнім днем. Вона пронизує століття нового часу настільки, що кожного разу, коли спотикалася держава – Кастильська держава 1557 р., монархічна держава у Франції 1558 р., – ми бачимо, як капіталізм відчуває удар.

Відносини капіталізму з культурою ще більш двозначні, бо надто вже контрастні: культура утворює водночас і опору й протидію, традицію та її заперечення. Щоправда, така протидія часто виснажувалася після найсильніших своїх спалахів. У Лютеровій Німеччині протести проти монополії великих фірм Фуґґерів, Вельзерів та інших зазнали поразки. Майже завше культура знову ставала захисницею існуючого порядку, й капіталізм черпав із цього якусь часточку своєї безпеки.

Ще сьогодні нам кажуть, що капіталізм – це лад якщо й не найліпший, то принаймні найменш поганий з усіх, що він ефективніший, ніж соціалістична система, зовсім не зачіпаючи при цьому власності, і що він заохочує особисту ініціативу (слава новаторові Шумпетеру!). Арґументи на його користь розсіваються, як при артилерійській стрільбі по широкій зоні, лягаючи, вочевидь, навіть далеко від мішені. Так, якщо гроші утворюють структуру очевидної несправедливості, будь-яка теза на користь соціальної нерівності ллє воду на цей млин. 1920 р. Кейнс[13] беззастережно висловився за «нерівність у розподілі

багатств» – найліпший, на його думку, засіб збільшити нагромадження капіталів, потрібних для повнокровності економічного життя. «Нерівності будь-якого штибу є явища природні, навіщо це заперечувати?» – писала зовсім недавно, 11 серпня 1979 р. «Монд»[14].

У цих суперечках зброєю може стати все – звертання як до Фюстеля де Куланжа чи до Жоржа Дюмезиля, які нічого не можуть удіяти, так і до Конрада Лоренца[15] або до якоїсь анафеми проти Мішле (камінець у город лібералів). Нагадують про людську природу, яка нибіто не вміє змінюватися, і, отже, суспільство теж незмінне: воно завше було несправедливим, ієрархізованим, збудованим на нерівності. Тож історія приходить на допомогу. Не помер іще навіть старий міф про «невидиму руку», про ринок, який буцімто все залагодить сам собою, ліпше, ніж це могла б зробити будь-яка людська воля. Міф цей вчить, що «служити індивідуальному інтересові – означає служити інтересові загальному», тож «дайте змогу всьому йти своїм шляхом – і хай виграє найліпший!». Америка впилася гаслом *self made man* (кожен творець свого достатку) – честі й прикладу для цілої нації. Звісно ж, таких успіхів не бракувало в Америці та в інших країнах; та, крім того, що чесність не завше була їхньою сильною рисою, ці успіхи були куди рідкісніші, ніж це твердять. Зигмунд Даймонд[16] навіть розважався, визначаючи способи, якими в США так звані *self made men* приховували той трамплін, за який їм правили родинні багатства, збиті за кілька поколінь, зовсім як європейські «буржуазні» багатства, починаючи від XV ст.

Що, одначе, зникло, то це капіталістична ейфорія й чисте сумління раннього XIX ст., а ця захисна мова була почасти відповіддю на несамовиті нападки соціалізму, що підіймався, приблизно так само, як у XVI ст. Контрреформація була відповіддю на Реформацію. Удари й удари у відповідь цілком логічно завдавалися один за одним. А що все взаємозв'язане, то криза, що наростає, наших сучасних економік та суспільств провадить до глибокої культурної кризи. Для того щоб нас просвітити щодо цього, є досвід 1968 р. Герберт Маркузе, який став, сам того не бажаючи, «першосвящеником» цієї революції, цілком мав право сказати (23 березня 1979 р.), що «безглуздо говорити про 1968 р. як про поразку»[17]. Події того року сколихнули всю споруду суспільства, зламали її звички, обмеження, навіть її примиренство; соціальна й родинна тканина залишилася досить роздертою для того, аби створились – і на всіх поверхах суспільства – нові способи життя. Саме в цьому й полягала справжня культурна революція. Відтоді капіталізм, у самісінькому серці знеславленого суспільства, перебуває не в такому доброму становищі, як колись, піддаючись тепер нападкам не тільки соціалістів та ортодоксальних марксистів, а й нових груп, до того ж і таких, що відкидають і владу в усіх її формах: геть державу!

Але час іде, десяток років – ніщо для історії суспільств, що повільно пливе, це для життя індивідів багато. Й ось дійові особи 1968 р. знову сприйняті терпеливим суспільством, якому його повільність дає величезну силу опору й поглинання. В чому воно найменше відчуває брак, то це в інерції. Отже, не поразка, це напевне, а відвертий успіх, до нього слід придивитися пильніше. Втім, чи існують у культурних матеріях відверті успіхи, відкриті розриви? Відродження та Реформація постають як дві чудові й тривалі культурні революції, що спалахнули одна за одною. Для християнської цивілізації повернути назад Рим та Грецію вже було операцією вибухонебезпечною; розірвати ж вбрання церкви, що не мало швів, було другою, ще гіршою. Але ж усе врешті-решт утряслося, вписалось у існуючий лад, і рани загоїлися. Відродження

завершилося «Володарем» Макіавеллі та Контрреформацією. Реформація вивільнила нову панівну Європу, найвищою мірою капіталістичну, в Німеччині вона завершилася виродженням земельних князів – то був сумний наслідок. А хіба Лютер не зрадив справу повсталих під час Селянської війни 1525 р.?

Чи виживе капіталізм?

Кілька років тому Борис Поршнєв[18] по-дружньому докоряв мені, так само, як і іншим «буржуазним» (читай: західним) історикам, за те, що ми широко розмірковуємо про походження та перші етапи капіталізму, не виказуючи цікавості до його кінця. В мене є принаймні вибачення. Я обмежив себе витоками сучасності, й нема моєї провини в тому, що капіталізм наприкінці XVIII ст. перебував у повному розквіті. З іншого боку, якщо нині на Заході капіталізм і проходить через кризи та інші перипетії, я не вважаю його «хворою людиною», готовою завтра віддати Богові душу. Звісно, він більше не викликає стосовно себе того захвату, від якого не міг стриматися сам Маркс; у ньому більше не вбачають, як це робили Макс Вебер та Вернер Зомбарт, останню стадію, яка остаточно завершує своєрідну еволюцію. Але це не означає, що система, яка прийшла б йому на зміну, в разі еволюції без потрясінь, не була б на нього схожа як рідна сестра.

Справді, я вважаю (нехай я цілком помиляюсь), що капіталізм не може впасти сам собою внаслідок розладу, який був би «ендогенним»; для такого падіння потрібні були б виняткової сили зовнішній поштовх та розв'язання проблеми його заміни, що заслуговує на довіру. Величезний тягар суспільства й опір панівної меншини, що тримається насторожі й чия солідарність має сьогодні всесвітні масштаби, нелегко похитнути ідеологічними промовами та програмами або моментальними успіхами на виборах. По цілому світу всі перемоги соціалізму – російська революція 1917 р., східноєвропейські режими 1945 р., завершення китайської революції 1949 р., тріумф кубинської партизанської війни 1959 р., визволення В'єтнаму 1975 р. – досягалися за допомогою зовнішнього поштовху й очевидного насильства. Та ще ці рухи спиралися на неподільну віру в соціалістичне майбутнє, не таку вже міцну нині.

Без сумніву, ніхто не заперечуватиме, що нинішня криза, яка почалася в 70-і роки нашого століття, загрожує капіталізмові. Вона серйозніша за кризу 1929 р. і, ймовірно, проковтне фірми першої величини. Але капіталізм як система має всі шанси на те, аби пережити її. В *економічному* плані (я не кажу – в *ідеологічному*) він навіть може вийти з неї зміцнілим.

Справді, ми бачили, якою була звичайно роля криз у доіндустріальній Європі: примусити зникнути дрібні (дрібні за капіталістичними масштабами), крихкі підприємства, створені в добу економічної ейфорії, або, навпаки, підприємства застарілі – й, отже, пом'якшити, а не посилити конкуренцію й зосередити найважливішу частину економічної діяльності в небагатьох руках. З такого погляду ніщо сьогодні не змінилося. На національному, як і на міжнародному рівні відбувається перерозподіл, «нова роздача карт», але з вигодою для найсильніших. І я згоден з Гербертом Маркузе[19], який твердив під час недавньої суперечки з Жаком Елленстайном, що «кризи – головне для розвитку капіталізму, (що) інфляція, безробіття тощо сприяють (нині) централізації та концентрації капіталізму. Це початок нової фази розвитку, а зовсім не остаточна криза капіталізму». Справді, централізація й концентрація – це мовчазні творці й руйнівники соціальних та економічних побудов. Джованні Аньєллі, президент фірми «ФІАТ», уже

1968 р. передбачав: «Через двадцять років у світі, либонь, буде тільки шість-сім марок автомобілів». А сьогодні всього дев'ять груп ділять між собою 80% світового виробництва. Вікові кризи (нинішня криза, як я вже зазначав, видається мені такою) – покарання за дедалі більшу неузгодженість між структурами виробництва, попиту, зиску, робочих місць тощо. Відбуваються розриви, й у ході вимушеного впорядкування певні види діяльності занепадають або зникають. Але водночас, з вигодою для тих, що вижили, вимальовуються нові рубежі зиску.

До того ж великі кризи сприяють і другому перерозподілові, на міжнародному рівні. Й там найслабкіші слабкішають іще більше, найсильніші ще дужче зміцнюються, навіть якщо світова гегемонія й переходить іноді з одних рук до інших і з одного географічного реґіону до іншого. Світ глибоко змінився за останні десятиріччя, причому в багатьох відношеннях: спостерігався зсув американської економіки на Південь та Захід Сполучених Штатів (явище, яке відіграло поряд з іншими свою ролю в занепаді Нью-Йорка). Тож Жак Атталі[20] вважає можливим говорити 1979 р. про якесь «зміщення центру світу з Атлантики на Тихий океан», зі своєрідною економічною віссю США – Японія. Спостерігається також розкол «третього світу» – з новим багатством виробників нафти й з дедалі більшими злиднями та труднощами решти слабкорозвинених країн. Але спостерігається індустріалізація цих слабкорозвинених країн, які ще вчора були обмежені роллю постачальників сировини, що широко провадиться ззовні (західними компаніями, а ще більше – ТНК). Коротко кажучи, капіталізм має переглядати свою політику в значній частині світу, над якою західний світ-економіка панує вже давно. Такі реґіони з низьким рівнем життя, що визначалися для експлуатації, – це безмежна Латинська Америка, це Африка, що стала, сказати б, вільною, це й Індія... Індія, яка, безперечно, щойно подолала вирішальний етап, тому, що вона, звикши до загрози голоду (голод 1943 р. у Бенгалії забрав від 3 до 4 млн. чоловік), домоглася такого поступу в хліборобстві, що завдяки двом-трьом добрим врожаям 1978 р. уперше опинилася з великими надлишками збіжжя й, либонь, буде змушена його експортувати через несподівані труднощі із збереженням. Проте ми ще не дійшли до вирішального повороту, який зробив би з маси індійських селян покупців готових виробів, *made in India*, злидні залишаються загальними, а населення збільшується на 13 млн. на рік![21] Як наслідок, можна побитися об заклад, що якийсь ще час капіталізм, протистоячи «третьому світові», зуміє реорганізувати форми свого господарства або вибрати якісь інші. Й ще раз скористатися страшною силою минулого, силою завойованих позицій.

«Традиції всіх мертвих поколінь, – писав Маркс, – тяжіють, як кошмар, над умами живих», але, скажемо ми, також – і не меншою мірою – й над існуванням цих живих. Жан-Поль Сартр може мріяти про суспільство, де зникла б нерівність, де б більше не було панування людини над людиною. Та жодне із суспільств сучасного світу ще не відмовилося від традиції та від використання привілеїв. Щоб домогтися такої відмови, треба було б повалити всі суспільні ієрархії, а не лишень ієрархії грошові, не тільки ієрархії державні, не тільки соціальні привілеї, а також разноманітний тягар минулого й культури. Приклад соціалістичних країн доводить, що зникнення однієї-однісінької ієрархії – економічної – нагромаджує гори труднощів і цього замало для встановлення рівності, свободи й навіть достатку. Розважливій революції (та чи може така існувати, і, навіть якби якимось дивом вона й існувала, то хіба дозволили б їй надовго зберегти такий привілей завше такі обтяжливі обставини?) довелося б не без великих труднощів зруйнувати те, що належить зруйнувати, й зберегти те, що було б важливо зберегти:

свободу на базовому рівні, незалежну культуру, ринкову економіку без фальсифікації плюс трохи братерства. Це означає вимагати надто багато. Тим більше, що кожного разу, як капіталізм знову опиняється під питанням, це завжди відбувається в період економічних труднощів, тимчасом як широка структурна реформа, завше важка й болісна, мала б потребу в достатку й навіть у наддостатку. Та й нинішній демографічний приплив, з його експоненціальним зростанням, теж не створений для того, щоб полегшити справедливий поділ надлишків.

Аби справді закінчити: капіталізм перед лицем ринкової економіки

І нарешті, саме в політичному плані передусім набуває свого повного значення відмінність, що не підлягає для мене сумніву, між капіталізмом у різних його формах та «ринковою економікою».

Велике капіталістичне піднесення минулого століття описувалося, безперечно, навіть Марксом, навіть Леніним як капіталізм найвищою мірою здорової конкуренції. Чи було це наслідком ілюзій? У XVIII ст., протистоячи дармовим привілеям шляхетства «гультяїв», привілеї купецькі ще здавалися справедливою платнею за працю. В XIX ст., після ери великих компаній, що користувалися державною монополією, на кшталт Ост- та Вест-Індських компаній, проста свобода торгівлі могла видатися синонімом справжньої конкуренції. З іншого боку, промислове виробництво (яке, одначе, всього-на-всього тільки *один із* секторів капіталізму) часто залежало від дрібних підприємств, які сьогодні ще широко підвладні конкуренції. Звідси й класичний образ підприємця – служника суспільного добра, що проходить через усе XIX ст., водночас із прославлянням достойностей вільної торгівлі та невтручання держави в економічне життя.

Дивно, що такі ось образи все ще присутні в політичній і журналістській мові, в популяризації економіки та в її викладанні, тим часом як у суперечки фахівців уже проник сумнів, і сталося це ще до 1929 р. Кейнс зі свого боку говорив про неповну конкуренцію; сучасні економісти йдуть далі: для них існують ціни ринку й ціни монополій, цебто сектор монополістичний та «сектор конкурентний», і, отже, два поверхи. Цей подвійний образ наявний як у Дж.О'Коннора, так і в Ґелбрейта[22]. Тож хіба неправильно означувати як *ринкову економіку* те, що дехто називає сьогодні «*конкурентним сектором*»? На вершині розташовуються монополії, внизу – конкуренція, що залишається дрібним і середнім підприємствам.

Щоправда, це розрізнення ще не стало звичним у наших дискусіях, але поволі починають розуміти під капіталізмом горішні поверхи. Капіталізм дедалі більше робиться таким собі *найвищим ступенем*. Тож проти кого висувається громадське звинувачення у Франції? Проти трестів, проти ТНК; це означає цілитися високо й цілитися правильно. Крамничка, де я купую свою газету, не належить до капіталізму, вона тільки виявляє його мережу (коли є мережа), від якої залежить скромна крамничка. Не належать до капіталізму й ремісничі майстерні та дрібні незалежні підприємства, ті, що у Франції інколи називають «49», бо вони не бажають досягати фатальної цифри – 50 зайнятих, – беручи до уваги профспілкові та податкові наслідки цього. Це дрібні підприємства, ці крихітні одиниці – ім'я їм леґіон. Але вони помітні як значна маса у великих конфліктах, що кидають яскраве світло на них і на проблему, що нас цікавить.

Так, упродовж двох останніх десятиріч, що передували кризі 70-х років нашого століття, Нью-Йорк, це місто, за тих часів *перше промислове місто світу*, побачив, уздрів, як одне за одним занепадають найдрібніші підприємства, які часто-густо налічували менш ніж двадцять працівників і становлять його промислову та торговельну сутність – величезний сектор виробництва готового одягу, сотень друкарень, різноманітної харчової промисловості, чималого числа дрібних будівельних фірм... тобто цілий світ, справді конкурентний, у якому одиниці стикалися одна з одною, а також спиралися одна на одну. Дезорганізація Нью-Йорка випливала з витіснення цих тисяч підприємств, які в недавньому минулому дозволяли знайти в місті все, чого міг забажати споживач, і все те вироблялося на місці й зберігалося на місці. Саме великі підприємства змінили, зруйнували цей світ з вигодою для великих виробничих одиниць, розташованих за межами міста. Хліб, який випікало для нью-йоркських школярів на місці одне старовинне підприємство, тепер надходить із Нью-Джерсі...[23]

Отже, ось вам добрий приклад того, чим може бути в серці «найпередовішої» країни світу конкурентна економіка, звісно ж, застаріла, з крихітним числом працівників та персональним керуванням. Вона зникла недавно, залишивши в покинутому Нью-Йорку непоправну порожнечу. Але є й такі з цих світів, що живуть і далі на наших очах. Прато, великий текстильний центр біля Флоренції, – найчудовіший приклад, який я знаю, справжня колонія дуже дрібних підприємств, живучих, які мають робочу силу, придатну для будь-яких завдань і для будь-яких потрібних змін, підприємств, здатних іти за течіями моди й кон'юнктури, зі старовинними прийомами, які подеколи нагадують надомництво (*Verlagssystem*). В Італії великі текстильні фірми терплять від нинішнього спаду, тимчасом як Прато знає ще повну зайнятість.

Та намір мій не в тому, щоб множити число прикладів. Він полягає тільки в тому, щоб відзначити, що є більш чи менш густа нижня зона економіки; називайте її як хочете, але вона є, і вона складається з незалежних одиниць. Тож не квaптеся твердити, що капіталізм є сукупність суспільного, що він охоплює наші суспільства загалом. Маленьку майстерню в Прато, як і якусь розорену нині друкарню в Нью-Йорку, не можна відносити до категорії справжнього капіталізму. Це неправильно – й у соціальному сенсі, й у плані керівництва економікою.

Нарешті, щодо конкурентного сектора, то слід додати, що він не охоплює всього того, що залишив осторонь або навіть занедбав капіталізм на вершинах. Ще й сьогодні, як у XVIII ст., є просторий перший поверх, який, за твердженням економістів, становить у *індустріальних* країнах сучасного світу до 30 – 40% ділової активності. Цей обсяг, який недавно було оцінено й який вражає своїм розмахом, утворює сума, що складається з діяльності, яка перебуває поза ринком та контролем держави: контрабанди, прямого обміну добра й послуг, праці «наліво» («*travail au noir*»), родинної активності – цієї домашньої економіки, яка була для Фоми Аквінського «*чистою економікою*» (*economia pura*) і яка зберігається й у наші дні. «Тричасткове членування», економіка на кілька поверхів, стародавнє значення якої я визнав, залишається моделлю, матрицею спостереження й для теперішнього часу. Й наша статистика, яка у своїх підрахунках не враховує цей перший поверх наших суспільств, становить неповний аналіз.

Ось що зобов'язує переглянути чимале число поглядів на «систему», яка нібито в наших суспільствах буде капіталістичною згори донизу. Навпаки, якщо говорити коротко, то спостерігається жива діалектика капіталізму, що перебуває в суперечності з тим, що – нижче за нього – не становить справжнього капіталізму. Щоправда, кажуть, ніби великі

фірми терплять малі, а за бажання, мовляв, вони їх поглинули б умить. Яка поблажливість з їхнього боку! Зовсім так само Стендаль вважав, що в Італії, такій жорстокій за часів Відродження, великі міста за своєю сердечною добротою щадили менші. Я казав (і, мабуть, я маю слушність), що великі міста не змогли б жити без малих міст, які прислуговували їм. Що ж до велетенських фірм, то вони, за словами Ґелдбрейта, не зачіпають підприємства-ліліпути нібито тому, що ці останні, враховуючи їхні малі обсяги, мають вищі втрати виробництва й, отже, дозволяють встановлювати ринкові ціни на такому рівні, який збільшує обсяги зиску великих фірм. Буцімто ці останні, якби вони були самі, не змогли б на власний розсуд встановлювати ціни й збільшувати прибутки! Насправді ж вони мають потребу в дрібніших, ніж вони самі, підприємствах, з одного боку, й насамперед задля того, аби зняти з себе тисячі більш чи менш незначних робіт, потрібних для життя всього суспільства, до яких капіталізмові байдуже. З другого боку, як мануфактури XVIII ст. без упину зверталися до розсіяних довкола них ремісничих майстерень, так і великі фірми довіряють деякі завдання субпідрядникам, які постачають готові вироби або напівфабрикати. Ремісничі фабрики Савойї працюють нині на вельми віддалені заводи. Є тут також місце й для перекупників, і для посередників... Усі ці ланцюжки субпідрядників, звісно, прямо залежать від капіталізму, але вони утворюють тільки особливий сектор дрібного підприємництва.

Втім, здається, що якби конфлікт між капіталізмом та зоною, що прилягає до нього знизу, був суто економічний, – але він не такий! – то співіснування взяло б гору саме собою. Це висновок недавнього симпозіуму економістів[24]. Та тут утручається політика уряду. Деякі європейські країни після останньої війни провадили політику, свідомо спрямовану, як і в Нью-Йорку, на усунення дрібних підприємств, що розглядалися як пережиток і ознака економічного відставання. Держава створила монополії – так, у вигляді прикладу назвімо компанію «Електрисіте де Франс», яку сьогодні звинувачують у тому, що вона нібито утворює державу в державі й перешкоджає розквіту деяких нових форм енергетики. Й саме великі підприємства приватного сектора отримали й отримують кредити й першочергову допомогу від держави, тимчасом як банки, виконуючи розпорядження, обмежують свої кредити невеликим підприємствам, що означало приректи ці останні на скніння й зникнення.

Нема небезпечнішої політики. Вона означає повторення в іншій формі фундаментальної помилки соціалістичних країн. Хіба Ленін не казав: «Дрібне виробництво *породжує* капіталізм і буржуазію постійно, щоденно, щогодинно, стихійно й у масовому масштабі... Якщо є дрібне господарство, якщо є свобода обміну – з'являється капіталізм»[25]. Йому навіть приписують слова: «Капіталізм починається зі сільського ринку». Висновок: щоб позбутися капіталізму, слід з корінням вирвати індивідуальне виробництво та свободу обмінів. Чи не є ці висловлювання Леніна насправді похвалою величезній творчій могутності ринку, зоні обмінів, що лежить нижче, ремісничому виробництву й навіть, на мій погляд, просто кмітливості? Творчій могутності, яка є для економіки не тільки основне багатство, а й запасна позиція під час кризових періодів, війн, серйозних розладів економіки, які вимагають структурних змін. Перший поверх, який не паралізується тягарем свого обладнання й своєї організації, завше здатний знайти попутній вітер; він утворює зону витоків, імпровізованих розв'язань, а також інновацій, хоча взагалі найліпше з його відкриттів потрапляє знову ж таки до рук власників капіталів. Адже не капіталісти провели першу бавовняну революцію, все почалося з крихітних і динамічних підприємств. Хіба нині все відбувається інакше? Один

з найбільших представників французького капіталізму недавно сказав мені: «Винахідники ніколи не збивають багатств!» Їм доводиться відійти вбік. Проте винахідниками все ж таки є вони! І хіба не відзначила тільки-но доповідь Массачусетського технологічного інституту, що за останні п'ятнадцять років понад половину робочих місць у США було створено завдяки малим підприємствам з числом зайнятих менш ніж 50 чоловік?

І нарешті, хіба не мало б беззастережне визнання відмінності між ринковою економікою та капіталізмом дозволити нам уникнути позиції «*все або нічого*», що її нам незмінно пропонують політичні діячі, так ніби неможливо було б зберегти ринкову економіку, не надаючи повної свободи монополіям, або позбутися цих монополій, не «націоналізуючи» наосліп? Програма «Празької весни» – соціалізм на вершині, свобода, «спонтанність» біля основи – пропонувалася як подвійне розв'язання для двоякої реальності, що викликає стурбованість. Та який соціалізм зуміє зберегти свободу й мобільність підприємств? Раз запропоноване розв'язання знову зведеться до заміни монополії капіталу монополією держави, загалом до того, аби додати вади цієї останньої до недоліків першої, то чи можна дивуватися, що класичні розв'язання лівих не викликають ентузіазму виборців? Якщо шукати такі розв'язання серйозно й чесно, то не виявилося б браку в економічних розв'язаннях, які розширили б ринковий сектор та поставили б йому на службу ті економічні переваги, які зберегла за собою панівна група. Та головні труднощі не в цьому – вони соціального плану. Достоту так само, як практично неможливо сподіватися від країн, що перебувають у центрі світу-економіки, аби вони відмовилися від своїх привілеїв у міжнародному плані, достоту так само чи можна на національному рівні сподіватися, що панівні групи, які об'єднують капітал і державу й які впевнені в міжнародній підтримці, згодяться грати в цю гру й потіснитися?

30 жовтня 1979 р.

ПРИМІТКИ

До передмови

1. W. Eberhard, *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, 1965, p.13 sq., цит. у: Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, 1974, p.6.
2. Ashin Das Gupta, «Trade and Politics in 18th Century India», in: *Islam and Trade of Asia*, p.p. D.S. Richards, 1970, p.183.
3. René Bouvier, *Quevedo «homme du diable, homme de Dieu»*, 1929, p.83.
4. Jean Imbert, *Histoire économique des origines à 1789*, 1965; Hans Hausherr, *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit*, 1954; Hubert Richardot et Bernard Schnapper, *Histoire des faits économiques jusqu'à la fin du XVIII siècle*, 1963; John Hics, *A Theory of Economic History*, 1969, французький переклад 1973 р.
5. *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Nerseit*, 2 Bde, 1958.
6. Frédéric Novalis, *L'Encyclopédie*, 1966, p.43.
7. René Clemens, Prolégomènes d'une théorie de la structure économique, 1952, зокрема с.92.
8. Слова Вітольда Кули (Witold Kula), які він сказав у одній давній розмові. Див.: *On the Typology of Economic Systems. The Social Sciences. Problems and orientation*, 1968, p.109-127.
9. José Gentil da Silva. Точне посилання загублене, і сам автор, на якого я посилаюсь, не зміг його відновити.
10. *Les Etapes du développement politique*, 1975, p.20.
11. *Le Monde*, 23 липня 1970 p., стаття К.Ш.Кароля (K.S. Karol).
12. Цит. у: Cyril S. Belshaw, *Traditional Exchange and Modern Markets*, 1965, p.5.
13. Joseph Schumpeter, *History of Economic Analysis*, 1955, I, p.6.
14. Jean Poirier, «Le commerce des hommes», in: *Cahiers de l'Institut de science économique apliquée*, n° 95, p.5, листопад 1959 р.
15. Marc Guillaume, *Le Capital et son double*, 1975, p.11.
16. Jean-Baptiste Say, *Cours complet d'économie politique pratique*, I, 1828, p.7.
17. Fernand Braudel, «Histoire et science sociales: la longue durée», in: *Annales E.S.C. (Annales: Economies, Sociétés, Civilisations)*, 1958, p.725-753.
18. J. Schumpeter, *op. cit.*, ch. II, *passim*. За словами пані Елізабет Буді-Шумпетер, четвертим способом мав би стати соціологічний метод.

До розділу I

1. Див. цю працю, т. II, с. 388 і наступні.
2. Simonde de Sismondi, *Nouveaux Principes d'économie politique*, p.p.Jean Weiller, 1971, p.19.
3. *Ibid.*, p.105, n. 1.
4. Я натрапив на таке значення цього слова у Фрица Рерига. Див.: Fritz Rörig, *Mittelalte–reliche Weltwirtschaft, Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode*, 1933. У свою чергу, Гектор Амман (Hector Amman, *Wirtschaft und Lebensraum der mittelalterlichen Kleinstadt*, s.d., S. 4) слушно каже: «*eine Art Weltwirtschaft*» («своєрідне світове господарство»).
5. Léon-H. Dupriez, «Principes et problèmes d'interprétation», p.3, in: *Diffusion du progrès et convergence des prix. Etudes internationales*, 1966. Подальші міркування, що викладаються в цьому розділі, близькі до тез І. Валлерстайна (I.Wallerstein, *The Modern World System*, 1974), хоча я не завжди згоден з ним.
6. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 1949, p.325, 328 sq.(далі: *Médit.*).
7. *Médit.*, 1966, I, p.354.
8. A.M. Jones, «Asian Trade in Antiquity», in: *Islam and the Trade of Asia, op. cit.*, p.5.
9. Я вживаю, як це робив Жорж Ґурвич, вислів «правила, що виказують тенденцію», аби не вести мову про «закони».
10. Paul M. Sweezy, *Le Capitalisme moderne*, 1976, p.149.
11. Вислів І. Валлерстайна.
12. Georg Techander von der Jabel, *Inter persicum ou description d'un voyage en Perse entrepris en 1602...*, 1877, p.9, 22-24.
13. Pedro Cubero Sebastiàn, *Breve Relación de la peregrinación que ha hecho de la mayor parte del mundo*, 1680, p.175.
14. Louis-Alexandre Frotier de la Messeliàre, *Voyage à Saint-Pétersbourg ou Nouveaux Mémoires sur la Russie*, 1803, p.254.
15. *Médit.*, I, p.259.

16. Philippe de Commynes, *Mémoires*, III, 1965, p.110.
17. René Descartes, *Oeuvres*, I, *Correspondance*, 1969, p.204.
18. Charles de Brosses, *Lettres familiàres écrites d'Italie en 1739-1740*, 1858, p.219.
19. Jacques de Villamont, *Les Voyages...*, 1607, p.203.
20. *Ibid.*, p.209.
21. У розумінні «вільнодумні».
22. Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice*, 1971, p.3.
23. *Voyage d'Angleterre, de Hollande et de Flandres*, 1728, Victoria and Albert Museum, 86 NN 2, f° 177. Під «брауністами» слід розуміти протестантську релігійну секту, що виникла у 80-і роки XVI ст. завдяки впливові Роберта Брауна.
24. *Ibid.*, f°s 178-179.
25. Hugo Soly, «The Betrayal of the Sixteenth Century Bourgeoisie: a Myth? Some considerations of the Behaviour Pattern of the Merchants of Antwerp in the Sixteenth Century», in: *Acta historiae neerlandicae*, 1975, p.31-49.
26. Louis Coulon, *L'Ulysse françois ou le voyage de France, de Flandre et de Savoie*, 1643, p.52-53 et 62-63.
27. Alonso Morgado, *Historia de Sevilla*, 1587, f° 56.
28. Король Португалії до 1640 р.
29. Evaldo Cabral de Mello, *Olinda restaurada. Guerra e Açucar no Nordeste*, 1630 - 1654, 1975, p.72.
30. *Ibid.*
31. Charles Carrière, Marcel Courdurié, *L'Espace commercial marse llais aux XVII et XVIII*, p.27 (машинописний текст).
32. A.N., Marin, B[7] 463, 11 (1697).
33. Patrick Chorley, *Oil, Silk and Enlightenment. Economic Problems in XVIIIth century Naples*, 1965. Див. також: Salvatore Ciriacono, Olio ed Ebrei nella Repubblica veneta del Settecento, 1975, p.20.
34. Див. цю працю, т. II, розд. 4.
35. *Médit.*, 1966, I, p.113 *sq.*
36. *Ibid.*, p.95.
37. Ernst Wagemann, *Economia mundial*, 1952, II, p.95.
38. Johann Heinrich von Thünen, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, 1876, S.1.
39. Кондильяк (E. Condillac, *Le Commerce et le gouvernement*, 1776 (éd. 1966), p. 248 sq.) виводить на сцену економіку, що функціонує на уявному острові.
40. G. Niemeier, *Siedlungsgeographische Untrsuchungen in Niederandalusien*, 1935.
41. Див. цю працю, т. II, с. 19-25.
42. A. Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*, II, 1802, p.403 sq., цит. у: Pierre Dockès, *L'Espace dans la pensée économique*, 1969, p.408-409.
43. Див. нижче, с. 37.
44. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, III, 1907, p.259.
45. A. Emmanuel, *L'Echange inégal*, 1969, p.43.
46. У повідомленні, зробленому під час Тижня Прато в квітні 1978 р.
47. Там же.
48. Johann Beckmann, *Beiträge zur Oekonomie...*, 1781, III, S. 427. Близько 1705 р. було 84 торговельних будинки, у тому числі 12 іспанських, 26 ґенуезьких, 11 французьких, 10 англійських, 7 гамбурзьких, 18 голландських. Див.: François Dornic, *L'Industrie textile dans le Maine* (1650-1815), 1955, p.85; за даними: Raimundo de Lantery, *Mémoires*, 2 partie, p.6-7.
49. Jean Georgelin, *Venise au siècle des Lumières*, 1878, p.671.
50. Tibor Wittman, «Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungaria a los fines del siglo XVI», in: *Acta historica, XXIV*, 1967, p.27.
51. Jacques Savary, *Dictionnaire universal de commerce...*, 1759-1765, V, col. 669.
52. Jacques Dournes, *Pötao, une théorie du pouvoir chez les Indochinois Jörai*, 1977, p.89.
53. Abbé Prévost, *Histoiere générale des voyages*, VI, p.101.
54. J. Paquet, «La misère dans un village de l'Oisans en 1809», in: *Cahiers d'histoire*, 1966, 3, p.249-256.
55. Germaine Levi-Pinard, *La Vie quotidienne à Vallorcine au XVIII siècle*, 2 éd., 1976.
56. «Cervières, une communauté rurale des Alpes briançonnaises du XVIII siècle à nos jours», in: *Bulletin du centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise*, 1976, n° 3, p.21 sq.
57. Цит. в Ісаака де Пінто: Isaac de Pinto, *Traité de la circulation et du crédit*, 1771, p.23-24.
58. H.C. Darby, *An Historical Geography of England before a.d. 1800*, 1951, p.444.
59. E. Narni-Mancinelli, Matteo Paone, Roberto Pasca, «Inequalanzia regionale e uso del teritorio: analisi di un'area depressa della Campania interna», in: *Rassegna economica*, 1977.
60. Christiane Klapisch-Zuber, *Les Maitres du marbre. Carrare 1300-1600*, 1968, p.69-76.
61. Москва, АЗПР (Архів зовнішньої політики Росії), 705/409, арк. 12, 1785 р.
62. *Le Monde*, 27 червня 1978 р.
63. Див. цю працю, т. II, с. 388.
64. Там же.
65. T.S. Willan, *Studies in Elizabethan Foreign Trade*, 1959, p.V.
66. Pierre Brunel, *L'Etat et le Souverain*, 1977, p.12.
67. *Dogado* означає зону лаґун, дрібних острівців та естуаріїв річок північного узбережжя Адріатики, що утворює околиці Венеції. Див.: *Inciclopedia italiana*, XIII, p.89.
68. Elena Fasano, *Lo Stato mediceo de Cosimo I*, 1973.
69. Georges Livet, *l'Equilibre européen de la fin du XV à la fin du XVIII siècle*, 1976.

70. Claude Manceron, *Les Vingt Ans du roi*, 1972, p.121.
71. Ragnar Nurske, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, 1953, p.4.
72. P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, VIII, 1, 1959, p.1114.
73. A. Emmanuel, *op.cit.*, p.32.
74. David Ricardo, *Principes de l'économie politique et de l'impôt*, p.p. Cristian Schmidt, 1970, p.101-102.
75. G. Tomasi di Lampedusa, *Le Guépard*, 1960, p.164. (Див. Томазі ді Лампедуза Дж., *Леопард*, К., 1961 р.)
76. Моріса Леві-Лебуайє, Франсуа Крузе, П'єра Шоню.
77. До створення 24 березня 1776 р. «Кесс д'Есконт» («Облікової каси»).
78. Див. нижче, с. 96-97.
79. R. Nurske, *op.cit.*, p.10.
80. I. Wallerstein, *The Modern World System*, II, ch. II (машинописний текст).
81. J. Georgelin, *Venise au siècle des Lumières*, *op.cit.*, p.760.
82. *Ibid.*, p.14 et *passim*.
83. *Médit.*, II, p.41.
84. Jacques Gernet, *Le Monde chinois*, 1972, p.429.
85. Див. нижче, с. 398-399.
86. Цит. у: H.R.C. Wright, *Congrès de Léningrad, 1970*, V, p.100.
87. W. Kienast, *Die Anfänge des europaischen Staatensystems im späteren Mittelalter*, 1936.
88. H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst...*, 1907.
89. Я відновлюю з пам'яті цей епізод, почерпнутий з паперів Дієго Суареса, що зберігалися в Архіві генерал-губернаторства в Алжирі.
90. E. Cabral de Mello, *Olinda Restaurada...*, *op.cit.*, *passim.*
91. *Ibid.*, p.246.
92. З цього приводу я листувався з професором Крусом Костою з університету Сан-Паулу.
93. Про впровадження багнетів див.: J.U. Nef, *La Guerre et le progrès*, 1954, p.330-333.
94. Цит. у: J.U. Nef, *La Guerre et le progrès*, 1954, p.24.
95. Pasquale Villani, «La società italiana nei secoli XVI e XVII», in: *Ricerche storiche ed economiche in memoria di C. Barbagallo*, 1970, I, p.255.
96. Philippe Auguste d'Arcq, *La Noblesse militaire*, 1766, p.75-76; курсив мій.
97. B.G. Zanobi, in: Sergio Anselmi, *Economia e Società: le Marche tra XV e XX secolo*, 1978, p.102.
98. I. Wallerstein, *op.cit.*, p.87.
99. Frederico Brito Figueroa, *Historia economica y social de Venezuela*, I, 1966, *passim*.
100. G. Macartney, *Voyage dans l'intérieur de la Chine et en Tartarie, fait dans les années 1792, 1793 et 1794...*, II, p.73.
101. Louis-Narcisse Baudry des Lozières, *Voyage à la Louisiane et sur le continent de l'Amérique septentrionale fait dans les années 1794-1798*, 1802, p.10.
102. Peter Laslett, *Un Monde que nous avons perdu*, 1969, p.40 sq.
103. *Médit.*, 1966, I, p.426.
104. Див. цю працю, т. II, с. 117.
105. Там же.
106. A.d.S. (Archivo di Stato) Venezia, Senato Zecca, 42, 20 липня 1639 р.
107. Abbé Jean-Bernard Le Blanc, *Lettres d'un François*, 1745, II, p.42.
108. *Ibid.*, p.43.
109. *Ibid.*, p.1.
110. *Ibid.*, III, p.68.
111. Jacques Accarias de Serionne, *La Richesse de L'Angleterre*, 1771, p.61.
112. Подальші дискусії - Смаута (Smout) з приводу Шотландії, Г. Келленбенца (H. Kellenbenz) та П.Бероша (P. Bairoch) - розгорнулися 1978 р. під час Тижня Прато.
113. A. Das Gupta, *art.cit.*, in: *Islam and the Trade of Asia*, p.p. D.S. Richards, 1970, p.206.
114. G.H. Bousquet, *Précis de sociologie d'après W. Pareto*, 1971, p.172.
115. G. Imbert, *Des Mouvements de longue durée Kondratieff*, 1959.
116. W. Kula, *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise*, 1970, p.48.
117. Див. недавнє обговорення циклу Кондратьєва в: W.W.Rostow, «Kondratieff, Schumpeter and Kuznets: Trend Periods Revisited», in: *The Journal of Economic History*, 1975, p.719-753.
118. W.Brulez, «Séville et l'Atlantique: quelques réflexions critiques», in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1964, n°2, p.592.
119. P.Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, VIII, 1, 1959, p.30.
120. Dietrich Ebeling, Franz Irsigler, *Getreideumsatz, Getreide und Brotpreise in Köln*, 1368-1797, 1976.
121. F.Braudel and F.Spooner, «Prices in Europe from 1450 to 1750», in: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 1967, p.468.
122. P.Chaunu, *op. cit.*, p.45.
123. *Gazette de France*, p.489.
124. Pierre Chaunu, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques*, 1960, p.243, note 1.
125. L.Dermigny, *La Chine et l'Occident. Le Commerce à Canton au XVIII siècle, 1719-1833*, I, 1964, p.101, note 1.
126. A.Hazan, «En Inde, aux XVI et XVII siècles et prix dans l'Empire mogol», in: *Annales E.S.C.*, 1969, p.835-859.
127. Цитує П'єр Вілар у працях Стокгольмського конгресу істориків (1960 р., с.39).
128. Rondo Cameron, «Economic History, Pure and Applied», in: *Journal of Economic History*, march 1976, p.3-27.
129. Griziotti Krestchman, *Il Problema del trend*

secolare nelle fluttuazioni dei prezzi, 1935.
130. G.Imbert, *op. cit.*
131. *Ibid.*
132. L.-H.Dupriz, «Les implications de l'emballement mondial des prix depuis 1972», in: *Recherches économiques de Louvain,* вересень 1977 p.
133. Див.: *Annales E.S.C.,* 1961., p.115.
134. P.Léon, in: *Congrès de Stockholm,* 1960, p.167.
135. P.Labrousse, *La Crise de l'économie française à la Révolution,* 1944, p.VIII-IX.
136. W.Kula, *Théorie économique du système féodal...,* p.84.
137. M.Morineau, «Gazettes hollandaises et trésors américains», in: *Anuario de historia económica y social,* 1969, p.333.
138. P.Vilar, *L'Industrialisation en Europe au XIX siècle,*Colloque de Lyon, 1970, p.331.
139. I.Robinson, *Hérésies économique,* 1972, p.50.
140. P.Beysaade, *La Philosophie première de Descartes,* p.111 (машинописный текст).
141. Earl J.Hamilton, «American Treasure and the Rise of Capitalism», in: *Economica,* листопад 1929 p., p.355-356.
142. Phelps Brown, S.V.Hopkins, «Seven Centuries of Building Wages», in: *Economica,* серпень 1955 p., p.195-206.
143. Charles Seignobos, *Histoire sincère de la nation française,* 1933.

До розділу 2

1. В основі цих і попередніх зауважень лежить машинописна праця Поля Адана: Paul Adam, *L'Origine des grandes cités maritimes indépendantes et la nature du premier capitalisme commercial,* p.13.
2. Передмова Поля Ґруссе (Paul Grousset) до кн.: *Régine Pernoud, Les Villes marchandes aux XIV et XV siècles,* 1948, p.18.
3. Прибутковий податок, що його встановив 1799 р. Пітт Молодший.
4. A.Sapori, *Studi di storia economica,* 1955, I, p.630.
5. Henri Pirenne, *La Civilisation occidentale au Moyen Age du XI au milieu du XV siècle, Histoire générale,* in: G.Glotz, VIII, 1933, p.99-100.
6. J.Say, *Cours complet d'économie politique pratique,* I, p.234.
7. I. De Pinto, *Traité de la circulation et du crédit,* p.9.
8. Renée Doehaerd, *Le Haut Moyen Age occidental, économies et sociétés,* 1971., p.289.
9. P.Adam, *op. cit.,* p.11.
10. За словами Анрі Піренна (Алжир, 1931 р.).
11. A.Lewis, «The Closing of the European Frontier», in: *Speculum,* 1958, p.476.
12. Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur,* 1966, S.19.
13. Johannès Bühler, *Vida y cultura en la edad media,* 1946, p.204.
14. J.H.Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850,* 1966, p.24.
15. Yves Renouard, *Les Villes d'Italie de la fin du X au début du XIV siècle,* 1969, I, p.15.
16. Karl Bosl, *Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter,* 1972, II, S.290.
17. Думка, яку часто висловлювали в моїй присутності. Див.: Armando Sapori, «Caratteri ed espansione dell'economia comunale italiana», in: *Congresso storico internazionale per la l'VIII° centenario della prima Lega Lombarda,* Bergame, 1967, p.125-136.
18. L.White, «What accelerated technological Progress in the Western Middle Ages», in: *Scientific Change,* p.p. Crombie, 1963, p.277.
19. M.Lombard, «Les bases monétaires d'une suprématie économique: l'or musulman du VII siècle», in: *Annales E.S.C.,* 1947, p.158.
20. G.Duby, *L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval,* 1962, I, 255.
21. R.Lopez, *La Nascità dell'Europa, sec. X-XIV,* 1966, p.121 q.
22. F.Melis, «La civiltà economica nelle sue esplicazioni dalla Versillia alla Maremma (secoli X-XVII)», in: *Atti del 60° Congresso Internazionale della «Dante Alighieri»,* p.21.
23. H.Bechtel, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands von 16. bis 18. Jahrhundhert,* 1951, I, S.327.
24. F.Rörig, *Mittelalterliche Weltwirtschaft...,* 1933, S.22.
25. З приводу поширення впливу Франкфурта-на-Майні аналогічні міркування див.: Hans Mauersberg, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte zentraleuropäischer Städte in neuerer Zeit,* 1960, S.238-239.
26. H.Pirenne, in: G.Glotz, *Histoire générale,* VIII, *op. cit.,* p.144.
27. *Ibid.,* p.11.
28. *Ibid.,* p.90; Henri Laurent, *Un Grand Commerce d'exportation. La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens, XII-XV siècle,* 1935, p.37-39.
29. H.Pirenne, *op. cit.,* p.128.
30. 13 січня 1598 р. за указом Єлизавети, текст якого наводить Філіпп Доллінгер: Philippe Dollinger, *La Hanse (XII-XVII siècles),* 1964, p.485-486.
31. Tobor Wittman, *Les Gueux dans les «bonnes villes» de Flandre (1577-1584),* 1969, p.23; Hippolyte Fierens-Gevaert, *Psychologie d'une ville, essai sur Bruges,* 1901, p.105; E.Lucka, *Die Grosse Zeit der Niederlande,* 1936, S.37.
32. Архів Датині, Прато, 26 квітня 1399 р.
33. H.Pirenne, *op. cit.,* p.127.
34. J.A. van Houtte, «Bruges et Anvers, marchés «nationaux» ou «internationaux» du XIV au XVI siècle», in: *Revue du Nord,* 1952, p.89-108.
35. R.Häpke, *Brüges Entwicklung zum mittelterlichen Weltmarkt,* 1908, S.253.

36. F.Rörig, *op. cit.*, S.16.
37. З приводу всього цього параграфа див.: P.Dollinger, *op. cit.*
38. H.Pirenne, *op. cit.*, p.26-27.
39. P.Dollinger, *op. cit.*, p.42.
40. Witold Hensel, Aleksander Gieysztor, *Les Recherches archéologiques en Pologne*, 1958, p.54 *sq*.
41. P.Dollinger, *op. cit.*, p.21.
42. Renée Doehaerd, «A propos du mot «Hanse»», in: *Revue du Nord*, p.19, січень 1951 p.
43. P.Dollinger, *op. cit.*, p.10.
44. *Médit.*, I, p.128.
45. P.Dollinger, *op. cit.*, 177.
46. *Ibid.*, p.54.
47. Див. цю працю, т.II, c.299.
48. P.Dollinger, *op. cit.*, p.39.
49. *Ibid.*, p.148.
50. *Ibid.*, p.39.
51. *Ibid.*, p.59.
52. *Ibid.*, p.86.
53. Henryk Samsonowicz, «Les liens culturels entre les bourgeois du littoral baltique dans le Moyen Age», in: *Studia maritima*, I, p.10-11.
54. *Ibid.*, p.12.
55. *Ibid.*
56. *Ibid.*
57. P.Dollinger, *op. cit.*, p.266.
58. *Ibid.*, p.55.
59. *Ibid.*, p.130.
60. *Ibid.*, p.95.
61. *Ibid.*, p.100-101.
62. Marian Malowist, *Croissance et régression en Europe, XVI-XVII siècles,* 1972, p.93, 98.
63. P.Dollinger, *op. cit.*, p.360.
64. M.Malowist, *op. cit.*, p.133.
65. *Ibid.*, p.105.
66. Eli F.Heckscher, *Der Merkantilismus* (іспанський переклад: *La Epoca mercantelasta*, 1943, p.311).
67. E.Ashtor, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval,* 1969, p.237.
68. Robert-Henri Bautier, «La marine d'Amalfi dans le trafic méditerréen du XIV siècle, à propos du transport du sel de Sardaigne», in: *Bulletin philologique et historique du Comité des Travaux historiques et scientifiques*, 1959, p.183.
69. M. De Treppo, A.Leone, *Amalfi mediovale,* 1977. У книзі є заперечення проти традиції розглядати історію Амальфі як суто торговельну.
70. M.Lombard, *art. cit.,* in: *Annales E.S.C.*, 1947, p.154 *sq*.
71. Armando Citarella, «Patterns in Medieval Trade: The Commerce of Amalfi before the Crusades», in: *Journal of Economic History*, p.533, note 6, грудень 1968 p.
72. R.-H.Bautier, *art. cit.*, p.184.
73. R.S.Lopez, *op. cit.*, p.94.
74. Y.Renouard, *op. cit.*, p.25, note 1.
75. Elena C.Skrziskaja, «Storia della Tana», in: *Studi veneziani*, X, 1968, p.7. «In mari constituta, caret totaliter vineis atque campis».
76. M.Canard, «La Guerre sainte dans le monde islamique», in: *Actes du IIe Congrès des sociétés savantes d'Afrique du Nord*, Tlemcen, 1936, II, p.605-623.
77. Хрисофул Олексія I Комніна від травня 1082 p. звільнив венеціанців від будь-яких платежів (H.Pirenne, *op. cit.*, p.23).
78. Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziane,* 1887, p.424.
79. Gino Luzzatto, *Studi di storia economica veneziana*, 1954, p.98.
80. Benjamin David, «The Jewish Mercantile Settlement of the 12th and 13th century Venice: Reality or Conjecture?» in: *A.J.S.Review*, 1977, p.201-225.
81. Wolfgang von Stromer, «Bernardus Tauronicus und die Geschäftsbeziehungen zwischen der deutschen Ostalpen und Venedig vor Gründung des Fondaco dei Tedeschi», in *Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, III.
82. G.Luzzatto, *op. cit.,* p.10.
83. *Ibid.*, p.37-38.
84. Giorgio Gracco, *Società e stato nel medioevo veneziano (secoli XII-XIV)*, 1967.
85. Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, 1964, I, S.257.
86. W.Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age,* 1936, p.173.
87. Не такий уже жахливий, як вважають Доналд Квеллер та Джералд Дорі: Donald E.Queller and Gerald W.Dory, «Some Arguments in Defense of the Venetians on the Fourth Crusade», in: *The American Historical Review,* n° 4, p.717-737, жовтень, 1976 p.
88. R.S.Lopez, *op. cit.,* p.154 *sq.*
89. Jacques Mas-Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, 1861, I, p.511.
90. Про карбування монети див. цю працю, т.II, розд.2.
91. Richard Henning, *Terrae incognitae*, 1950-1956, III, p.109 *sq.*
92. Ф.Борланді відкидає цю думку: F.Borlandi, «Alle origini del libro di Marco Polo», in: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, I, p.135.
93. Elizabeth Chapin, *Les Villes des foires de Champagne des origines au début du XIV siècle*, 1937, p.197, note 9.
94. Henri Pirenne, *op. cit.*, p.295.
95. H.Laurent, *op. cit.*, p.39.
96. Robert-Henri Bautier, «Les foires de Champagne», in: *Recueil Jean Bodin*, V, 1953, p.12.
97. H.Pirenne, *op. cit.*, p.89.
98. Félix Bourquelot, *Etude sur les foires de Champagne*, 1865, I, p.80.
99. Hektor Ammann, «Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nordwesteuropa nach dem Mittelmeergebiet», in: *Studi in onore di Armando*

Sapori, p.275.
100. Походження цієї назви не зовсім ясне. *Може*, йдеться про вулицю Флоренції, що мала цю назву, де розташовувалися склади *Arte di Calimala (Dizionario enciclopedico italiano).*
101. *Médit.*, I, p.291.
102. *Ibid.*
103. H.Laurent, *op. cit.*, p.80.
104. Henri Pigeonneau, *Histoire du commerce de la France*, I, 1885, p.222-223.
105. *Ibid.*
106. Mario Chiaudano, «I Rothscild del Duecento: la Gran Tavola di Orlando Bonsignori», in: *Bulletino senese di storia patria*, VI, 1935.
107. R.-H.Bautier, *op. cit.*, p.47.
108. F.Bourquelot, *op. cit.*, I, p.66.
109. H.Laurent, *op. cit.*, I, p.38.
110. *Ibid*, p.117-118.
111. R.-H.Bautier, *op. cit.*, p.45-46.
112. Vital Chomel, Jean Ebersolt, *Cinq Siècles de circulation internationale vue de Jougne*, 1951, p.42.
113. Див. далі, с.105.
114. Wolfgang von Stromer, «Banken und Geldmarkt: die Funktion der Wechselstuben in Oberdeutschland und den Rheinlanden», Прато, 18 квітня 1972 р., 4 тиждень Ф.Датині.
115. Augusto Guzzo, Introduction au *Secondo Colloquio sull' età dell' Umanesimo e del Rinascimento in Francia*, 1970.
116. Giuseppe Toffanin, *Il Secolo senza Roma*, Bologne, 1943.
117. Guy Fourquin, *Les Campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age*, 1964, p.161-162.
118. Слід, одначе, зауважити спробу Філіппа VI Валуа відродити 1344-1349 рр. привілей шампанських ярмарків. Див.: M. de Laurière, Ordonnances des rois de France, 1729, II, p.200, 234, 305.
119. L.Incarnati, *Banca e moneta dalle Crociate alla Rivoluzione francese*, 1949, p.62.
120. *Ibid.*
121. Raymond de Roover, «Le rôle des Italiens dans la formation de la banque moderne», in: *Revue de la banque*, 1952, p.12.
122. Див. цю працю, т.II, розд.1.
123. Carlo Cipolla, *Money, Prices and Civilization*, 1956, p.33-34.
124. H.Kretschmayr, *op. cit.*, II, S.234.
125. *Ibid.*, S.234-236.
126. *Ibid.*, S.239.
127. O.C.Cox, *Foundation of Capitalism*, 1959, p.29 *sq.*
128. Hannelore Groneur, «Die Seeversicherung in Genua am Ausgang des 14. Jahrhunderts», in: *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters*, 1976, S.218-260.
129. H.Kretschmayr, *op. cit.*, II, S.300.
130. Christian Bec, *Les Marchands écrivains à Florence 1375-1434*, 1968, p.312.
131. *Médit.*, I, p.310.
132. *Ibid.*, p.311.
133. *Bilanci generali*, 1912 (видання Reale Commissione per la pubblicazione dei documenti finanziari della Repubblica di Venezia, II serie).
134. Див. далі, с. 273-274.
135. *Bilanci generali*, 2 serie I, 1, Venezia, 1912.
136. *Ibid.*, Documenti n.81, p.94-97. Її текст подається в: H.Kretschmayr, *op. cit.*, II, S.617-619.
137. *Médit.*, I, p.452.
138. *Звичайно* сходяться на тому, що співвідношення між щорічним карбуванням монети та монетою в обігу становить 1 до 20.
139. Pierre-Antoine, comte Daru, *Histoire de la République de Venise*, 1819, IV, p.78.
140. Oliver C.Cox, *op. cit.*, p.69, note 18 (за даними Мольменті).
141. Див. далі, с. 106.
142. A.d.S. Venezia, Notario del Collegio, 9, f° 26 v°, n° 81, 12 серпня 1445 р.
143. *Ibid.*, 14, f° 38 v°, 8 липня 1491 р.; Senato Terra, 12, f° 41, 7 лютого 1494 р.
144. *Médit.*, II, p.215-216.
145. A.d.S. Venezia, Senato Terra, 4 f° 107 v°.
146. P.Molmenti, *La Storia di Venezia nella vita privata...*, 1880, I, p.124, 131-132.
147. Piero Pieri, «Milizie e capitani di ventura in Italia del Medio Evo», in: *Atti della Reale Accademia Peloritana*, XL, 1937-1938, p.12.
148. H.Kretschmayr, *op. cit.*, II, S.386.
149. Girolamo Priuli, *Diarii*, ed. A.Segre, 1921, I, p.19.
150. Federico Chabod, «Venezia nella politica italiana ed eoropea del Cinquecento», in: *La Civiltà veneziana del Rinascimento*, 1958, p.29. Про приїзд послів Іспанії та «короля» Максиміліана див.: Archivio Gonzaga, serie E, Venezia 1435. Венеція, 2 січня 1495 р.
151. Hausherr, *Wirtschaftsgeschichte der Neizeit*, 1954, S.28.
152. *Bilanci...*, I, p.38-39. Не 1318 р., як писав В.Мак-Ніл (William Mac Neill, *Venice, the Hinge of Europe 1081-1797*, 1974, p.66), а навіть раніше, 1228 р. (*Bilanci...*, I, p.38-39). Місце розташування Фондако ден Тедески, «під яким розуміють заїзд у Венеції, де поселяють тевтонів» - *«qui tenent fonticum Venetie ubi Teutonici hospitantur»*.
153. J.Schneider, «Les villes allemandes au Moyen Age. Les Institutions économiques», in: *Recueil de la Société Jean Bodin*, VII, *La Ville, institutions économiques et sociales*, 1955, 2 partie, p.423.
154. Antonio H. De Oliveira Marques, «Notas para historia da Feitoria portuguesa da Flandes no seculo XV», in: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, II, p.370-476, p.446. Anselmo Braacamp Freire, «A Feitoria da Flandes», in: *Archivio historico portuguez*, VI, 1908-1910, p.322 sq.
155. *Médit.*, I, p.428.
156. G.Luzzatto, *op. cit.*, p.149.

157. *Médit.*, I, p.277.
158. Alberto Tenenti, Corrado Vivanti, «Le film d'un grand système de navigation: les galères marchandes vénitiennes, XIV-XVI siècles», in: *Annales E.S.C.*, 1961, p.85.
159. O.C.Cox, *op. cit.*, p.62 sq.
160. Federigo Melis, *La Moneta* (машинописний текст), p.8.
161. Federigo Melis, «Origenes de la Banca Moderna», in: *Moneda y Credito*, mars 1971, p.10-11.
162. Federigo Melis, *Storia della ragioneria, contributo alla conoscenza e interpretazione delle fonti più significative della storia economica*, 1950, p.481 sq.
163. Federigo Melis, *Sulle fonti della storia economica*, 1963, p.152.
164. Див. цю працю, т.II, с.240 і наступні.
165. R.Hennig, *op. cit.*, III, p.119 sq., IV, p.126.
166. G.Tassini, *op. cit.*, p.55.
167. E.Lattes, *La Libertà delle banche a Venezia*, 1869, II.
168. Gino Luzzatto, *Storia economica di Venezia dal XI al XVI s.*, 1961, p.101.
169. G.Luzzatto, *op. cit.*, p.212.
170. G.Luzzatto, *op. cit.*, p.78.
171. G.Luzzatto, *Studi...*, op. cit., p.135-136.
172. *Ibid.*, p.130.
173. Reinhold C.Mueller, «Les prêteurs juifs à Venise», in: *Annales E.S.C.*, 1975, p.1277.
174. G.Luzzatto, Studi..., *op. cit.*, p.104.
175. *Ibid.*, p.104.
176. *Ibid.*, p.106, note 67.
177. «Le rôle du capital dans la vie locale et le commerce extérieur de Venise entre 1050 et 1150», in: *Revue belge de phiologie et d'histoire*, XIII, 1934, p.657-696.
178. «Aux origines du capitalisme vénitien», рецензія на попередню статтю в: *Annales E.S.C.*, 1935, p.96.
179. R.Morozzo della Rocca, A.Lombardo, *I Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, 1940, цит. у кн.: G.Luzzatto, *Studi...*, p.91, n.9.
180. G.Luzzatto, *Storia economica...*, *op. cit.*, p.82.
181. Ibid., p.79-80.
182. Raymond de Roover, «Le marché monétaire au Moyen Age et au début des temps modernes», in; *Revue historique*, p.7 sq., липні-вересні 1970 р.
183. *Médit.*, I, p.347.
184. *Ibid.*
185. F.Melis, *La Moneta*, *op. cit.*, p.8.
186. Frédéric C.Lane, *Venice, a maritime republic*, 1973, p.166.
187. *Ibid.*, p.104.
188. R.T.Rapp, *Industry and Economic Decline in 17th Century Venice*, 1976, p.24 sq.
189. Venezia, Santo Terra, 4, f° 71, 18 квітня 1458 р.
190. Domenico Sella, «Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux XVI et XVII siècles», in *Annales E.S.C.*, p.41, січень – березень 1957 р.
191. B.Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice*, 1971, p.33 sq.; Ruggiero Maschio, «Investimenti edilizi delle scuole grandi a Venezia (XVI-XVII sec.)», Тиждень Прато, квітень 1977 р.
192. Venezia, Senato Mar, II, f° 126, 21 лютого 1441 р.
193. D.Sella, *art. cit.*, p.40-41.
194. Ömer Lutfi Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XV et XVI siècles», in: *Journal of economic and social history of the Orient*, p.27, 34, серпень 1957 р.
195. Ухвала Сенату від 18 лютого 1453 р. відверто утверджувала потребу «з любові до Бога, задля честі добрих християн, наших володінь, для вигоди й користі наших купців та громадян (*«ob reverentiam Dei, bonum christianorum honorem, nostri dominii et pro commodo et utilitate mercatorum et civium nostrorum»*) прийти на допомогу Константинополю, цьому місту, про яке можна сказати, що воно «вважається мовби частиною держави нашої і не повинно потрапити до рук невірних» (*«civitas Constantinopolis que dici et reputari potest esse nostri dominii, non deveniat ad manos infidelium»*), in: A.d.S. Venezia, Senato Mar, 4, 170.
196. Venezia, Senato Secreta, 20, f° 3, 15 січня 1454 р.
197. H.Kretschmayr, *op. cit.*, II, S.372 f.
198. Damião Perez, *Historia de Portugal*, 1926-1933, 8 vol.
199. Ralph Davis, *The Rise of the Atlantic Economies*, 1975, p.1.
200. Передусім у працях Віторино Маґальяйс-Ґодиньо.
201. R.Davis, *op. cit.*, p.4.
202. Gonzalo de Reparaz hijo, *La Epoca de los grandes descubrimientos españoles y portugueses*, 1931.
203. Prospero Peragallo, *Genni intorno alla colonia italiana in Portugallo nei secoli XIV, XV, XVI*, 1907.
204. Virginia Rau, «A Family of italian Merchants in Portugal in the XVth century: the Lomellini», in: *Studi in onore di A.Sapori*, *op. cit.*, p.717-726.
205. Robert Ricard, «Contribution à l'étude du commerce génois au Maroc durant la période portugaise. 1415-1550», in: *Annales de l'Inst. D'Etudes orientales*, III, 1937.
206. Duarte Pacheco Pereira, *Esmeraldo de situ orbis...*, 1892, цит. за: R.Davis, *op. cit.*, p.8.
207. R.Davis, *op. cit.*, p.11.
208. Vitorino Magalhaes-Godinho, «Le repli vénitien et égyptien et la route du Cap, 1496-1533», in: *Eventail de l'histoire vivente*, 1953, II, p.293.
209. Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger*, 1922, 2 Bde.
210. Hermann Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (14th-16th Centuries)*, 1963, II, p.127.
211. Henri Pirenne, *Histoire de Belgique*, 1973, II, p.58.

212. G.D.Ramsay, *The City of London*, 1975, p.12.
213. Emile Coornaert, «Anvers a-t-elle eu une flotte marchande?», in: *Le Navire et l'économie maritime*, p.p. Michel Mollat, 1960, p.72 sq.
214. *Ibid.*, p.71, 79.
215. G.D.Ramsay, *op. cit.*, p.13.
216. H.Pirenne, *op. cit.*, p.57.
217. G.D.Ramsay, *op. cit.*, p.18.
218. Lodovico Guicciardini, *Description de tous les Pays-Bas*, 1568, p.122.
219. H.Van der Wee, *op. cit.*, II, p.203.
220. Emile Coornaert, «La génèse du système capitaliste: grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVI siècle», in; *Annales d'histoire économique et sociale*, 1936, p.129.
221. Olivier C.Cox, *op. cit.*, p.266.
222. H.Van der Wee, *op. cit.*, 3 vol.
223. *Ibid.*, II, p.128.
224. *Ibid.*, II, p.120.
225. J.Van Houtte, *op. cit.*, p.82.
226. Renée Doehaerd, *Etudes anversoises*, 1963, I, p.37 sq., p.62-63.
227. Anselmo Braacamp Freire, *art.cit,*, p.322 sq.
228. Herman Van der Wee, *op. cit.*, I, Appendice 44/1.
229. *Ibid.*, II, p.125.
230. *Ibid.*, II, p.130-131.
231. *Ibid.*, II, p.131.
232. *Ibid.*, II, p.129.
233. *Ibid.*
234. Anselmo Braacamp Freire, *art. cit.*, p.407.
235. Vitorino Magalhaes-Godinho, *L'Economie de l'Empire portuguais aux XV et XVI siècles*, 1969, p.471.
236. John U.Nef, «Silver production in central Europe, 1450-1618», in: *The Journal of Political Economy*, 1941, p.586.
237. *Médit.*, I, p.497.
238. Richard Gascon, *Grand Commerce et vie urbaine au XVI siècle. Lyon et ses marchands*, 1971, p.88.
239. H.Van der Wee, *op. cit.*, II, p.156.
240. J.Hamilton, «Monetary inflation in Castile, 1598-1660», in: *Economic History*, 6, p.180, січень 1931 р.
241. 1529 р. - Дамаський мир (між Францією та Іспанією, укладений у Камбрі за посередництвом Луїзи Савойської, матері Франциска І, та Маргарити Австрійської, тітки Карла V. - *Приміт.ред.*). 1533 р. - захоплення Карлом V Мілана.
242. Fernand Braudel, «Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers», in: Colloques Internationaux du C.N.R.S., *Charles Quint et son temps*, Paris, 1958, p.196.
243. H.Van der Wee, *op. cit.*, II, p.178, note 191.
244. Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, VI, p.114-115.
245. Див. нижче, с. 180 і далі.
246. J.Van Houtte, *op. cit.*, p.91.
247. *Médit.*, I, p.436-437.
248. H.Van der Wee, *op. cit.*, II, p.179, note 195.
249. Hugo Soly, *Urbanisme en Kapitalisme te Antwerpen in de 15 de Eeuw*, résumé en français, p.457 sq.
250. T.Wittman, *op. cit.*, p.30.
251. P.Dollinger, *op. cit.*, p.417-418. Дивись гравюру на с. 88.
252. H.Van der Wee, *op. cit.*, II, p.228-229.
253. *Ibid.*, II, p.238.
254. *Ibid.*, II, p.186.
255. Charles Verlinden, Jan Craeybeckx, E.Scholliers, «Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVI siècle», in: *Annales E.S.C.*, 1955, p.184-185.
256. John Lothorop Mottley, *La Révolution des Pays-Bas au XVI siècle*, II, p.196.
257. *Ibid.*, III, p.14.
258. *Ibid.*, III, ch.I.
259. *Médit.*, I, p.438, note 6. Останній огляд питання див.: William D. Philips et Carl R. Philips, «Spanish wool and dutch rebels: the Middelburg Incident of 1574», in: *American Historical Review*, april 1977, p.312-330.
260. Hermann Van der Wee, «Anvers et les innovations de la technique financière aux XVI et XVII siècles», in: *Annales E.S.C.*, 1967, p.1073.
261. *Ibid.*, p.1071.
262. *Ibid.*, p.1073, note 5.
263. *Ibid.*, p.1076.
264. Raymond de Roover, *l'Evolution de la lettre de change, XIV-XVIII siècles*, 1953, p.119.
265. T.Wittman, *Les Gueux dans les «bonnes villes» de Flandre, 1577-1584*, Budapest, 1969.
266. B.N. (Bibliothèque Nationale), Ms.Fr. 14666, f° 11 v°. Relation de 1692.
267. Giovanni Botero, *Relationi universali*, 1599, p.68.
268. *Ibid.*
269. Comtess de Boigne, *Mémoires*, 1971, I, p.305.
270. Jacques Heers, *Gênes au XV siècle*, 1961, p.532.
271. Jérôme de La Lande, *Voyage d'un Français en Italie...*, 1769,VIII, p.492-493.
272. Comte d'Espinchal, *Voyage* (неопубліковані рукописи Клермон-Феранської бібліотеки), 1789.
273. *Ibid.*
274. *Ibid.*
275. Vito Vitale, *Breviario della storia di Genova*, 1955, I, p.148.
276. *Ibid.*, p.163.
277. *Médit.*, I, p.357, note 2.
278. V.Vitale, *op. cit.*, I, p.346.
279. *Ibid.*, p.349.
280. *Ibid.*, p.421.
281. Hannelore Groneuer, *art. cit.*, p.218-260.
282. *Ibid.*
283. A.N. (Archives Nationales), K 1355, 21 травня 1684 р.
284. A.N., A.E., B[1] 529, 12 квітня 1710 р.
285. B.N., Ms.Fr., 16073, f° 371.
286. Giuseppe Felloni, *Gli Investimenti finanziari genovesi in Europa tra il Seicento e la*

Restaurazione, 1971, p.345.
287. Fernand Braudel, «Endet das Jahrhundert der Genuesen im Jahre 1627?», in: *Mélanges Wilhelm Abel*, p.455.
288. Roberto S.Lopez, *Studi sull' economia genovese nel Medio Evo*, 1936, p.142 sq.
289. У звичайних своїх розмовах та в одній із своїх старих неопублікованих доповідей.
290. *Médit.*, I, p.313.
291. Згідно з тезою, яку часто висуває в лекціях Кармело Трасселлі.
292. Зіставте з текстом та примітками В.Вітале (V.Vitale, *op. cit.*), див. приміт. 275.
293. R.S.Lopez, *Genova marinara del Duecento: Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, 1933, p.154.
294. Carmelo Trasselli, «Genovesi in Sicilia», in: *Atti della Società ligure di storia patria*, IX (LXXXIII), fasc.II, p.158.
295. *Ibid.*, p.155-178.
296. *Ibid.*, і згідно з усним поясненням дослідника.
297. *Ibid.*
298. Carmelo Trasselli, «Sumario duma historia do açucar siciliano», in: *Do Tempo e da Historia*, II, 1968, p.65-69.
299. Див. цю працю, т.II, розд.4.
300. Geronimo de Uztàriz, *Théorie et pratique du commerce et de la marine*, 1753, p.52.
301. Renée Doeherd, *Les Relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont*, 1941, I, p.89.
302. R.Ricard, *art.cité* (note 205).
303. Ramón Carande, «Sevilla fortaleza y mercado», in: *Anuario de historia del derecho espanol*, II, 1925, p.33, 55 sq.
304. Virginia Rau, «A Family of Italian Merchants in Portugal in the XVth century: the Lomellini», in: *Studi in onore di Armando Sapori*, p.717-726.
305. André-E. Sayous, «Le rôle des Génois lors des premiers mouvements réguliers d'affaires entre l'Espagne et le Nouveau Monde», in: *C.r. de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1930.
306. Felipe Ruiz Martin, *Lettres marchandes...*, p. XXXIX.
307. *Ibid.*
308. *Médit.*, I, p.310.
309. F.Braudel, «Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers», *art. cit.*, p.192.
310. R.Carande, *art. cit.*
311. Henri Lapeyre, *Simon Ruiz et les asientos de Philippe II*, 1953, p.14 sq.
312. *Médit.*, I, p.315.
313. Felipe Ruiz Martin, *Lettres marchandes...*, p. XXXVIII.
314. Giorgio Doria, «Un quadriennio critico: 1575-1578. Contrasti e nuovi orientamenti nella società genovese nel quadro della crisi finanziaria spagnola», in: *Mélanges Franco Borlandi*, 1977, p.382.
315. Повідомлення Джорджо Доріа (машинописний текст). Колоквіум у Мадриді, 1977 р.
316. F.C.Spooner, *L'Economie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680*, 1956, p.113 sq.
317. Felipe Ruiz Martin, *Lettres marchandes...*, p. XLIV.
318. *Ibid.*, p. XXXII.
319. *Ibid.*, p. XXX-XXXI.
320. *Médit.*, I, p.457.
321. Цим ордонансом створено ескудо (escudo), золотий, що посів місце ґранадської l'excellente. Див.: *Médit.*, I, p.429, note 5.
322. Henri Pirenne, *Histoire de Belgique*, IV, 1927, p.78.
323. *Médit.*, I, p.458-461.
324. *Ibid.*, I, p.463, 464; Felipe Ruiz Martin, *El Siglo de los Genoveses*, готується до друку.
325. Fernand Braudel, «La vita economica di Venezia nel secolo XVI», in: *La Civilità veneziana del Rinascimento*, p.101.
326. *Ibid.*
327. *Médit.*, I, p.295, note 1, p.457, note 1.
328. Див. цю працю, т.III, розд.1, приміт. 48.
329. F.Braudel, «Endet das Jahrhundert...», *art.cité*, p.455-468.
330. A.E., M. et D.Hollande, 122, f° 248 (mémoire d'Aitzema, 1647).
331. A.E., M. et D.Hollande, 122, f° 248 (mémoire d'Aitzema, 1647).
332. José Gentil Da Silva, *Banque et crédit en Italie au XVII siècle*, 1969, I, p.171.
333. F.Braudel, «Endet das Jahrhundert...», *art. cit.*, p.461.
334. Michel Morineau, «Gazettes hollandaises et trésors américains», in: *Anuario de Historia económica y social*, 1969, p.289-361.
335. J. de La Lande, *Voyage en Italie...*, IX, p.362.
336. Ibid., IX, p.367.
337. *Gli Investimenti finanziari genovesi in Europa tra il Seicento e la Restaurazione*, 1971.
338. *Ibid.*, p.472.
339. *Ibid.*, p.168, note 30.
340. *Ibid.*, p.249.
341. *Ibid.*, p.392, 429, 453.
342. B.N., Ms. Fr. 14671, f° 17, 6 березня 1743 р.
343. G.Felloni, *op. cit.*, p.477.
344. Бо Ґенуя дозволила протестантським купцям осісти в себе.
345. Згідно з тезою Кармело Трасселлі.
346. José-Gentil Da Silva, *op. cit.*, p.55-56.

До розділу 3

1. В усьому цьому розділі слово «Голландія» вживається внаслідок поширеного поганого звичаю для означення Сполучених провінцій.
2. Violet Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, 1963, p.13.
3. Див. вище, с. 135.
4. Richard Tilden Rapp, «The Unmaking of the Mediterranean Trade...», in: *Journal of Economic*

History, вересень 1975 р.

5. G. De Uztàriz, *op. cit.*, p.97. Нагадаємо, що площа Сполучених провінцій становила близько 34 000 кв.км.
6. Turgot, *Oevre completes*, I, p.455. Josiah Tucker (1712-1799), англійський економіст, працю якого Тюрго переклав під назвою *Les Questions importantes sur le commerce.*
7. A.N., K 1349, 132, f° 20.
8. D.Defoe, *The Complete English Tradesman...*, 1745, II, p.260 (згідно з тим, каже він, «що пише надійний автор», але не зазначає, який саме).
9. A.N., Marine, B^7, 463, f° 30.
10. G. De Uztàriz, *op. cit.*, Pp. 98.
11. Jean-Baptiste d'Argens, *Lettres juives*, 1738, III, p.192.
12. Jacques Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations de l'Europe développés relativement au commerce*, 1766, I, p.44.
13. Jean-Nicolas de Parival, *Les Délices de la Holland*, 1662, p.10.
14. A.E., M. et D. 72, Голландія, листопад 1755 р.
15. L.Guicciardini, *op. cit.*, p.288.
16. Gaudard de Chavannes, *Voyage de Genève à Londre*, 1760, без пагінації.
17. *Viaje fuera de España*, 1947, p.1852.
18. C.R.Boxer, *The Dutch Seaborne Empire*, 1969, p.7.
19. J.-N. De Parival, *op. cit.*, p.76.
20. *Ibid.*, p.56.
21. *Ibid.*, p.82.
22. *Ibid.*, p.13.
23. *Ibid.*, p.26.
24. *Ibid.*, p.12.
25. «The Role of the Rural Sector in the Development of the Dutch Economy, 1500-1700», in: *Journal of Economic History*, march 1971, p.267.
26. Jean-Claude Flachat, *Observation sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et des Indes orientales*, 1766, II, p.351.
27. Charles Wilson, *England's Apprenticeship 1603-1763*, 1965, p.71; *La République hollandaise des Provinces-Unies*, 1968, p.31; Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, II, ch. II (машинописний текст).
28. Barry Supple, *Commercial Crisis and Change in England 1600-1642*, 1959, p.34.
29. Jean-Claude Boyer, «Le capitalisme hollandais et l'organisation de l'espace dans les Provinces-Unies», Colloque franco-hollandais, 1976 (машинописний текст), зокрема с.4.
30. J.-N. Parival, *op. cit.*, p.83.
31. Jan de Vries, «An Inquiry into the Behavior of Wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1500-1800» (машинописний текст), p.13.
32. Pieter de La Court, *Mémoires de Jean de Witt*, 1709, p.43-44.
33. *Op. cit.*, p.216.
34. Abbé Scaglia, Hubert G.R.Reade, *Siedelights on the Thirty Years' War*, London, 1924, III, p.34, in: John U.Nef, *La Guerre et le progrès humain*, 1954, p.29-30.
35. Ivo Schöffer, «Did Holland's Golden Age co-incide with a Period of Crisis?», in: *Acta histiriae neerlandica*, 1966, p.92.
36. *Journal de Verdun*, novembre 1751, p.391.
37. A.N., K 879, 123 et 123 bis, n° 18, f° 39.
38. J.L.Price, *The Dutch Republic during the 17th Century*, 1974, p.58 sq.
39. P. De La Court, *op. cit.*, p.28.
40. J.-N. De Parival, *op. cit.*, p.104.
41. Johann Beckmann, *Beiträge zur Oekonomie...* 1779-1784, II, p.549.
42. P. de La Court, *op. cit.*, p.37.
43. A.N., A.E., B^1, 619, 6 березня 1670 р.
44. J.Savary, *op. cit.*, I, p.84.
45. J.-B. d'Argens, *op. cit.*, III, p.194.
46. *Le Guide d'Amsterdam*, 1701, p.2, 81.
47. *Ibid.*, p.82-83.
48. *Gazette d'Amsterdam*, 1669, 14, 21, 28 лютого, 18 червня.
49. *Le Guide d'Amsterdam*, *op. cit.*, Ip. 1.
50. J.Accarias de Sérionne, *op. cit.*, I, p.173.
51. J.L.Price, *op. cit.*, p.33.
52. J.-N. De Parival, *op. cit.*, p.41.
53. W.Temple, *Observations upon the Privinces of the United Netherlands*, 1720, p.59.
54. *Le Guide d'Amsterdam*, 1701, p.1-2.
55. G.V.Mentink, A.M. Van des Woude, *De demografische outwikkeling te Rotterdam en Cool in de* 17^e *en* 18^e *eeuw*, 1965.
56. J.-N.Parival, *op. cit.*, p.33.
57. Friedrich Lütge, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung von frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, 1967, S.285. Ivo Schöffer, in: *Handbuch der europäischen Gaschichte*, ed.p. Theodor Schieder, IV, 1968, S.638. *Hannekemaaier* означає по-голландському «поденник», а *poepen* та *moffen* - фамільярно-зневажливі прізвиська німців.
58. A.N., Marine, B^7, 463, f° 39 (1697).
59. Сефарди, які відігравали важливішу ролю, ніж німецькі євреї, були передусім португальцями, що мали свій окремий цвинтар у Оуверкерку. Див.: *Le Guide d'Amsterdam*, 1701, p.38; див. також бібліографію Барбур: Violet Barbour, *op. cit.*, p.25, n 42. Що ж до португальських євреїв див.: E.M.Koen, «Notarial Records relating to the Portuguese Jews in Amsterdam up to 1639», in: *Studia Rosenthaliana*, p.116-127, січень 1973 р.
60. W.Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1911, S.18; *Médit.*, I, p.567 sq.
61. *Médit.*, I, p.567 sq.
62. Ernst Schulin, *Handelsstaat England*, 1969, S.195.
63. Див. цю працю, т.II, с.126-127.
64. Léon Van des Essen, *Alexandre Farnèse, prince de*

Parme gouverneur général des Pays-Bas, 1545-1592, IV, 1935, p.123.
65. C.R.Boxer, *op. cit.*, p.19, note 5.
66. Diderot, *Voyage en Hollande*, in: *Oeuvres complètes*, 1969, XI, p.336, цит. за: C.Manceron, *op. cit.*, p.468.
67. J.-N. de Parival, *op. cit.*, p.36.
68. J.Alcala Zamora y Queipo de Llano, *España, Flandes y el Mar del Norte (1618-1639). La ùltima ofensiva europea de los Austrias madrileños*, 1975, p.58.
69. W.Temple, *op. cit.*, p.26.
70. J.-N. de Parival, *op. cit.*, p.19.
71. A.N., K 1349, 132, f° 162 v° sq. (1699).
72. A.N., M 662, dos.5, f° 15 v°.
73. A.N., K 1349, 132, f° 168.
74. Jacques Accarias de Sérionne, *La Richesse de la Hollande*, 1778, I, p.68.
75. A.E. (Ministère Affaires Etrangères), C.P.Holland, 94, f° 59.
76. J.Accarias de Sérionne, *op. cit.*, I, p.69.
77. Які в остаточному підсумку дісталися купцям: A.N., M 662, dos.5, f° 13 v°.
78. A.N., K L349, 132, f° 174, 174 v°.
79. Чи випадково нам не повідомляється про китовий жир.
80. A.N., A.E., B^1, 624.
81. J.Accarias de Sérionne, *op. cit.*, I, p.255.
82. *Ibid.*, II, p.54.
83. C.Wilson, *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*, 1941, p.3.
84. P. de La Court, *op. cit.*, p.28.
85. Цит. за: C.Wilson, *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wats*, 1957, p.3.
86. I. de Pinto, *op. cit.*, p.263.
87. Jacques Accarias de Sérionne, *La Richesse de l'Angleterre*, 1771, notamment p.42 et 44.
88. J.-B. d'Argens, *op. cit.*, III, p.193.
89. A.N., A.E., B^1, 619, листування Помпонна (Гаага, 16 травня 1669 р.). Ті 20 000 кораблів, про які говорив Кольбер, – це просто перебільшення. 1636 р. корабельний склад флоту становив ніби від 2300 до 2500 одиниць плюс 2000 великих кораблів, що ловили оселедців. Див.: J.L.Price, *op. cit.*, p.43. Наша оцінка (600 000 тонн) близька до оцінки В.Фогеля: W.Vogel, «Zur Grösse der Europaischen Handelsflotten...», in: *Forschungen und der Neuzeit*, 1915, S.319.
90. W.Temple, *op. cit.*, p.47.
91. J.-B.Tavernier, *Les Six Voyages...*, 1676, II, p.266.
92. A.N., Marine, B^7, 463, f° 45, 1697.
93. A.N., M 785, dos.4, f° 68-69.
94. *Ibid.*
95. У них розкривали корму, аби можна було повантажити щогли.
96. *Le Guide d'Amsterdam*, 1701, p.81.
97. Мальтийські архіви, 65-26.
98. L.Dermigny, *Le Commerce à Canton...*, *op. cit.*, p.161, note 4.
99. A.N., G^7, 1695, f° 52, 15 лютого 1710 р.
100. Про цю експедицію див.: Issac Dumont de Bostaquet, *Mémoires*, 1968.
101. A.N., K 1349, n° 132, f° 130.
102. Москва, АЗПР, 50/6, спр.537, арк.1, 12/23 січня 1787 р.
103. «Dutch Capitalism and the European World economy», in: *Colloque franco-hollandais*, 1976 (машинописний текст), p.1.
104. «Les interdépendances économiques dans le champ d'action européen des Hollandais (XVI-XVIII siècles)», in: *Colloque franco-hollandais*, 1976 (машинописний текст), p. 76.
105. Francisco de Sousa Coutinho, *Correspondencia diplomatica...durante a sua embaixada en Holanda*, 1920-1926, II, p.227, 2 січня 1648 р.: *«que como he de tantas cabeças e de tantos juizos differentes, poucas vezes se acordao todos indaspera aquillo que milhor lhes està»*.
106. A.R.J.Turgot, *op. cit.*, I, p.373.
107. Тобто здійснював верховний контроль.
108. A.N., K 1349, f° 11.
109. W.Temple, цит. за: C.Boxer, *The Dutch Seaborne Empire*, *op. cit.*, p.13.
110. A.N., K 1349, f° 35 v°. Голландія сама давала понад 58% бюджетних надходжень Сполучених провінцій.
111. I.Schöffer, in: *Handbuch...*, *op. cit.*, S.654.
112. C.Proisy d'Eppes, *Dictionnaire des girouettes ou nos contemporains d'après eux-mêmes*, 1815.
113. E.H.Kossmann, «The Low Countries», in: *The New Cambridge Modern History*, IV, 1970, p.365.
114. K.D.H.Haley, *The Dutch in the 17th Century*, 1972.
115. A.N., K 1349, f° 7 et 7 v°.
116. B.M.Vlekke, *Evolution of the Dutch Nation*, 1945, p.162-166, цит. за: C.R.Boxer, *op. cit.*, p.11, note 4.
117. De calfat, calfateur, un homme de rien.
118. Тобто «розважливо й скромно» (Littré).
119. J.-N. de Parival, *op. cit.*, p.190.
120. *Le Guide d'Amsterdam*, *op. cit.*, p.21.
121. W.Temple, *op. cit.*, p.39.
122. I. de Pinto, *op. cit.*, p.334-335.
123. J.L.Price, *op. cit.*, p.220.
124. *Ibid.*, p.224.
125. A.N., K 849, f° 34.
126. Marcel Marion, *Dictionnaire des institutions de la France aux XVII et XVIII siècles*, 1923, p.521.
127. Про ранній розвиток культури картоплі в Нідерландах див.: Chr.Vandenbroeke, «Cultivation and Consumption of the Potato in the 17th and 18th Century», in: *Acta historiae neerlandica*, V, 1971, p.15-40.
128. A.N., K 849, n° 18, f° 20.
129. I. de Pinto, *op. cit.*, p.152.
130. J.-N. de Parival, *op. cit.*, p.41.
131. A.N., K 1349, 132, f° 215.
132. A.N., K 849, f° 17-18.
133. *Ibid.*

134. *Ibid.*
135. I. de Pinto, *op. cit.*, p.147.
136. *Journal du commerce*, січень 1759 р.
137. Варшава, Центральний архів, фонд Радзивіллів, 18 серпня 1744 р.
138. I. de Pinto, *op. cit.*, p.94.
139. Термін гри в карти. У фігуральному сенсі «робити пароль» означає «роздувати», «перевищувати».
140. J. de Vries, «An Inquiry into the Behavior of Wages...», *art. cit.*, p.13.
141. Jules Michelet, *Histoire de France*, XIV, 1877, p.2.
142. A.E., C.P.Hollande, 35, f° 267 v°, 15 травня 1646 р.
143. Абревіатура, що означає голландську Об'єднану Ост-Індську компанію.
144. A.N., K 1349, 50 v°.
145. *Ibid.*
146. *Op. cit.*, p.53.
147. A.E., C.P.Hollande, 46, f° 309.
148. 47 директорів ГОК.
149. C.Boxer, *op. cit.*, p.46, цит. за: C.Papagno, *art. cit.*, p.88-89. Див. цю працю, розд.3, приміт. 271.
150. A.N., M 785, dos.4, f° 16-17.
151. J.G. Van Dillen, «Isaac Le Maire et le commerce des Indes orientales», in: *Revue d'histoire moderne*, 1935, p.121-137.
152. A.N., A.E., B^1, 619, 18 червня 1665 р.
153. J. Du Mont, *Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traitez...*, 1726, IV, p.274.
154. José Gentil da Silva, «Trafics du Nord, marchés du «Mezzogiorno», finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du XVI siècle», in: *Revue du Nord*, p.146, квітень–червень 1959 р.
155. I. Wallerstein, *The Modern World System*, *op. cit.*, I, p.211; P.Jeannin, *art. cit.*, p.10.
156. *Moeder* - в значенні «торгівлі – матері, годувальниці».
157. Цит. за: I.Wallerstein, *op. cit.*, p.198-199.
158. *Médit.*, I, p.128; V.Vasquez de Prada, *Lettres marchandes d'Anvers*, 1960, I, p.48.
159. J.G. da Silva, *Banque et crédit en Italie...*, I, p.593, note 183.
160. *Ibid.*
161. Germaine Tillion, *Les Ennemis complémentaires*, 1960.
162. A.Grenfeld Price, *The Western Invasions of the Pacific and its Continents*, 1963, p.29.
163. Simancas, E°-569, f° 84 (s.d.); Virginia Rau, «Rumos e vicissitudes do comércio do sal portuguès nos seculos XIV à XVIII», in: Revista da Faculdade de Letras (Lisboa), 1963, n° 7, p.5-27.
164. Дані з ще не виданої праці Феліпе Руїса Мартина.
165. *Médit.*, I, p.535.
166. *Médit.*, I, p.574.
167. *Médit.*, I, p.575; Jean-Pierre Berthe, «Les Flamands à Séville au XVI siècle», in: *Fremde Kaufleute auf iberischen Halbinsel*, p.p. H. Kellenbenz, 1970, S.243.
168. Jacob Van Klaveren, *Europäische Wirtschatsgeschichte* Spaniens im 16. Und 17. Jahrhundert, 1960; *Médit.*, I, p.573 sq.
169. J. Van Klaveren, *op. cit.*, p.116-117.
170. A.N., K 1349, n° 133. Пам'ятна записка щодо керування провінціями Нідерландів (a.3-4). H.Pirenne, *op. cit.*, 1973, iii, p.60.
171. «Gazettes hollandaises et trésors américains», in: *Anuario de Historia economica y social*, 1969, p.289-361.
172. J.Hamilton, *art. cit.*, in: *Economic History*, 1931, p.182 sq.
173. *Médit.*, I, p.463.
174. *Médit.*, I, 577-578.
175. *Navigatio ac itinerarium Johannis Hugonis Linscotani in Orientalem sive Lusitanorum Indiam...*, 1599.
176. Abbé Prévost, *op. cit.*, VIII, p.75.
177. *Ibid.*
178. Див. добротний огляд, яким відкривається класична книга В.Г.Морленда: W.H.Moreland, *From Akbar to Aurangzeb*, 1922, p.1 à 44.
179. Simancas, Estado Flandes 619, 1601.
180. Abbé Prévost, *op. cit.*, VIII, p.75-76.
181. A.N., K 1349.
182. W.H.Moreland, *op. cit.*, p.19, note 1.
183. A.N., K 1349, f° 36.
184. R.Davies, *op. cit.*, p.185.
185. A.d.S.Genova, Spagna, 15.
186. C.S.P. East Indies, p.205, Копенгаген–Солсбері, 18 лютого 1610 р.
187. L.Dermigny, *op. cit.*, I, p.107.
188. *Ibid.*, I, p.106.
189. David Macpherson, *Annals of Commerce*, 1805, II, p.233.
190. L.Dermigny, *op. cit.*, I, p.105, note 1.
191. A.N., Marine B^7, 463, f° 145; J; Savary, *op. cit.*, V, col.1196.
192. A.N., K 1349, f° 44.
193. C.G.F.Simkin, *The Traditional Trade of Asia*, 1968, p.188.
194. W.H.Moreland, *op. cit.*, p.63.
195. C.G.F.Simkin, *op. cit.*, p.225.
196. C.R.Boxer, *op. cit.*, p.143.
197. *Ibid.*, p.196.
198. W.H.Moreland, *op. cit.*, p.32.
199. *Ibid.*, p.38.
200. C.G.F.Simkin, *op. cit.*, p.199 sq.; A.N., K 1349.
201. Constantin Renneville, *Voyage de S. van Rechteren...*, II, p.256.
202. D.Macpherson, *op. cit.*, II, p.466.
203. Hermann Kellenbenz, «Ferdinand Cron», in: *Lebensbilder aus dem Bayeroschen Schwaben*, 9, S.194-210.
204. Duarte Gomes Solis, *Mémoires inédits de...*(1621) éd. Bourdon, 1955, p.1; J.Cuvelier, L.Jadin,

L'Ancien Congo d'après les archives romaines, 1518-1640, 1954, p.499, 10 лютого 1632 р.
205. A.N., K 1349, 132, f° 34.
206. *Voyage curieux faicit autour du monde par Francis Drach, admiral d'Angleterre*, 1641; p.p. F. de Louvencourt, 1859, p.306-307.
207. *Médit.*, I, p.277, 279.
208. Під час «побиття» англійців, звинувачених у змові, заарештованих і страчених після вдаваного суду. Див.: W.H.Moreland, *op. cit.*, p.23.
209. Abbé Raynal, *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, 1775, III, p.21.
210. C.Renneville, *op. cit.*, V, p.119.
211. Kristof Glamann, *Dutch asiatic Trade*, 1620-1740, 1958, p.68.
212. *Ibid.*, p.188.
213. W.H.Moreland, *op. cit.*, p.64.
214. K.Glamann, *op. cit.*, p.58.
215. A.Lioubliskaia, *Lettres et mémoires adressés au chancelier P.Séguier*, 1633-1649, 1966. Лист Шампіньї, Екс, жовтень 1647 р., с.321-322.
216. F. de Sousa Coutinho, *op. cit.*, II, p.313. Лист маркізу де Ніза, 17 лютого 1648 р.
217. K.Glamann, *op. cit.*, p.120.
218. *Ibid.*, p.131.
219. A.N., Marine, B^7, 463, f° 253, rapport de 1687.
220. *Ibid.*
221. K.Glamann, *op. cit.*, p.91-92.
222. A.N., Marine, B^7, 463, f°s 177-178.
223. *Ibid.*, f° 161 sq.
224. *Ibid.*
225. L.Dermigny, *op. cit.*, I, p.281.
226. A.N., Marine, B^7, 463, f° 158-160.
227. *Ibid.*
228. François Pyrard de Laval, *Seconde Partie du voyage...depuis l'arrivée à Goa jusques à son retour en France*, 1615, II, p.353.
229. Abbé Prévost, *op. cit.*, VIII, p.126-129.
230. Або викидати «в море зайву кількість перцю» (Ernst Ludwig Carl, *Traité de la richesse des princes et de leurs Etats et des moyens simples et naturels pour y parvenir*, 1722-1723, p.236).
231. C.Renneville, *op. cit.*, V, p.124.
232. A.N., Marine, B^7, 463, 251-252.
233. C.G.Simkin, *op. cit.*, p.197.
234. W.H.Moreland, *op. cit.*, p.77.
235. C.G.Simkin, *op. cit.*, p.197.
236. K.Glamann, *op. cit.*, p.19, 207.
237. *Ibid.*, p.166.
238. *Ibid.*, p.265.
239. *Ibid.*, p.239.
240. L.Dermigny, *op. cit.*, III, p.1164.
241. *Op. cit.*, p.265.
242. A.N., G^7, 1697, f° 117, 21серпня 1712 р.
243. G. de Uztàriz, *op. cit.*, p.103.
244. K.Glamann, *op. cit.*, p.6; J.Savary, *op. cit.*, V, col.1606 sq.
245. C.G.Simkin, *op. cit.*, p.192.
246. A.E., Mémoires, Hollande, 72, 243.
247. K.Glamann, *op. cit.*, p.60.
248. Abbé Prévost, *op. cit.*, IX, p.55.
249. A.N., Marine, B^7, 463, f° 205.
250. На військових кораблях команди були набагато чисельніші: 1605 р. на 11 кораблях, що виходили з Тексела і яких супроводжував Мателіф, нараховувалося тільки 1357 чоловік, тобто пересічно по 123 чоловіка на корабель. Тож наша оцінка може коливатися між 8000 (50 чоловік на корабель) та 1600 (100 чоловік на корабель). C.Renneville, *op. cit.*, III, p.205.
251. A.N., Marine, *op. cit.*, B^7, 463, f° 205.
252. J.-P.Ricard, *op. cit.*, p.376.
253. J.-F.Melon, *Essai politique sur le commerce*, 1735, p.51.
254. Москва, АЗПР, 50/6 (посилання неповне).
255. Під керівництвом Іво Схеффера.
256. C.G.F.Simkin, *op. cit.*, p.182.
257. J.Savary, *op. cit.*, V, col.1610-1612.
258. A.N., A.E., B^1, 619, Гаа́га, 25 червня 1670 р.
259. J.Savary, *op. cit.*, I, col.25, V, col.1612.
260. K.Glamann, *op. cit.*, p.244 sq.
261. *Ibid.*, p.252 sq.
262. *Ibid.*, p.248.
263. Москва, АЗПР, 50/6, 539, арк.57. Амстердам, 25 липня–5 серпня 1788 р.
264. *Op. cit.*, p.249.
265. *Ibid.*, p.265.
266. *Ibid.*, p.229-231.
267. *Op. cit.*, I, p.465.
268. C.Boxer, The Dutch Seaborne, *op. cit.*, p.52; *Les Six Voyages...*, 1681, II, p.420.
269. W.H.Moreland, *op. cit.*, p.315.
270. A.N., Marine, B^7, 463, f° 245, 257-258.
271. Giuseppe Papagno, «Struttura e istituzioni nell' espansione coloniale: Portogallo e Olanda», in: *Dall' Età preindustriale all'età del capitalismo*, p.p. G.L.Basini, 1977, p.89.
272. Francesco Carletti, *Ragionamenti del mio viaggio on torno al mondo*, 1958, p.213 sq.
273. K.Glamann, *op. cit.*, p.33 sq.
274. *Ibid.*, p.34. Корнеліс Біккер 1622 р. був адміністратором у Вест-Індській компанії, а його брат Якоб - у Ост-Індській.
275. *Ibid.*, p.35-36.
276. W.H.Moreland, *op. cit.*, p.61.
277. *Grande Enciclopedia portuguesa brasileira*, III, на слово «Baia».
278. R.Hennig, *op. cit.*, p.8; Victor von Klarwill; *The Fugger News Letters*, 1924-1926, I, p.248.
279. У значенні дарування концесії.
280. A.N., K1349, 132, f° 107, v°.
281. A.d.S.Firenze. Листування з Ґенуєю, V, 32.
282. J.Accarias de Sérionne, *Richesse de la Hollande*, *op. cit.*, p.137-138.
283. J.Cuvelier, L.Jadin, *op. cit.*, p.501-502.
284. K.Glamann, *op. cit.*, p.155.
285. Див. вище, с. 46-48.
286. British Museum, Sloane, 1572, f° 65.

287. A.N., K 1349, 132, f° 117.
288. J. Du Mont, *op. cit.*, VI, p.215.
289. Французький переклад цього слова, зроблений Лабрусом, як *bled* (від арабського «балад»), що увійшло до французької мови в значенні «глибинка, глушина», потішний, але не зовсім точний.
290. *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais, op. cit.*, p.377.
291. A.N., Marine, B[7], 463, f° 216-217.
292. B.N., Ms.Portugais, 26, f° 216 et 216 v°, Лісабон, 8 жовтня 1668 р.
293. P. de La Court, *op. cit.*, p.52.
294. J. Du Mont, *op. cit.*, I, p.15.
295. Simancas, Estado Flandes, 2043.
296. A.N., K 1349, 132, f° 34 v°.
297. Мальтийські архіви, 6405, початок XVIII ст.
298. A.N., K 1349, 132, f° 135.
299. L.Guicciardini, *op. cit.*, p.108.
300. C.Wilson, *Anglo-Dutch commerce..., op. cit.*, p.20.
301. C.King, *The British Merchant*, 1748, I, p.339-340.
302. *Ibid.*
303. A.N., B[1], 619, листування Помпонна, 1669 р. Конрад Ван Бойніґен був послом Сполучених провінцій при королі Французькому.
304. *Ibid.*, Д'Естрад, Гааґа, 5 лютого 1665 р.
305. D.Defoe, *A Plan of the English Commerce*, 1728, p.192.
306. *Le Pottier de La Hestroy*, A.N., G[6], 1687 (1703), f° 67.
307. A.N., B[1], 619, 27 червня 1669 р.
308. *Ibid.*, 30 жовтня 1670 р.
309. J.-F.Melon, *op. cit.*, p.237.
310. *Ibid.*, p.238.
311. *Ibid.*, p.239.
312. У значенні «обігової монети».
313. Москва, АЗПР, 50/6, 490, 17 квітня 1773 р.
314. J.Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations...*,
315. J.Savary, *op. cit.*, I, col.331 sq.; J.Accarias de Sérionne, *op. cit.*, I, p.278.
316. J.Accarias de Sérionne, *op. cit.*, II, p.250.
317. *Ibid.*, II, p.321.
318. *Ibid.*, I, p.226.
319. *Ibid.*
320. A.N., A.E., B[1], 165, 13 лютого 1783 р.
321. J.Accarias de Sérionne, *op. cit.*, I, p.278.
322. *Ibid.*
323. *Ibid.*
324. C.P.Kindleberger, *Manias, Bubbles, Panics and Crashes and the Lender of Last Resort* (машинописний текст), II, p.1 sq.
325. J.Savary, *op. cit.*, I, col.8.
326. Слово «транспорт» ужите в значенні «трансферт».
327. J.Accarias de Sérionne, *op. cit.*, II, p.314-315.
328. Слово «ретратта» вжито в значенні «відстрочка».
329. Giulio Mandich, *Le Pact de Ricorsa et le marché étrangér des changes*, 1953.
330. C.Wilson, Anglo-Dutch Commerce..., *op. cit.*, p.167.
331. J.Accarias de Sérionne, *op. cit.*, I, p.226.
332. *Ibid.*, II, p.210.
333. *Ibid.*, I, p.397.
334. Англійська золота монета, вперше карбована 1486 р. Генріхом VII, дорівнювала за вартістю одному фунтові стерлінгів.
335. A.d.S.Naples, Affari Esteri, 804.
336. Це той обмінний курс, починаючи з якого було вигідніше доправляти золото за кордон, ніж оплачувати траттою (R.Barraine, *Nouveau Dictionnaire de droit et de sciences économiques*, 1974, p.234).
337. A.N., Marine, B[7], 438, Amsterdam, 13 і 26 грудня 1774 р.
338. L'Express, 28 січня 1974 р.
339. J.Accarias Sérionne, *op. cit.*, II, p.201.
340. A.N., Marine, BB[7] 438, f° 6, Амстердам, 17 березня 1774 р. (лист Майє до Клерона).
341. F.Ruiz Martin, *Lettres marchandes...*, p. XXXIX.
342. *Médit.*, II, p.44.
343. Eric J.Hobsbawm, *The Age of Revolution*, p.44-45.
344. C.Wilson, *Anglo-Dutch Commerce..., op. cit.*, p.88-89.
345. Слово «облігація» тут ужите в сучасному значенні «акція».
346. A.E., C.P., *Hollande*, 513, f° 360, Гааґа, 9 березня 1764 р.
347. Москва, АЗПР, 480, 50/6.
348. Москва, АЗПР, 50/6, 522, арк. 21 зв., 12/23 березня 1784 р. Зверніть увагу на вислів «премія». Французький текст (A.E., C.P. Hollande, 577, f° 358, 12 грудня 1788 р.) говорить просто про «зиск». Цей зиск у зв'язку з російською позикою в 3 млн. флоринів сягнув 120 000 флоринів, цебто 4%.
349. Див. цю працю, т.II, с.80 і наступні.
350. Москва, АЗПР, 480, 50/6, арк.13. Амстердам, 2/13 квітня 1770 р.
351. Там же, а.6, Амстердам, 29 березня / 9 квітня 1770 р.
352. Москва, АЗПР, 472, 50/6, а.3 зв.- 4, Амстердам, 18/29 березня і 25 березня/5 квітня 1763 р.
353. Москва, АЗПР, 539, 50/6, арк.62 зв., 26 серпня 1788 р.
354. A.E., C.P., 578, f°326, 2 червня 1789 р.
355. *Ibid.*, 579, f° 3, 3 липня 1780 р.
356. *Ibid.*, f°s 100 v° sq., 18 серпня 1789 р.
357. Уся Швеція - 448 000 кв.км., Норланд - 261 500, Південна Швеція - 86 500 кв.км.
358. Maurice Zimmerman, *Etats scandinaves, régions polaires boréales*, in: P.Vadal de la Blache, L.Gallois, *Géographie universelle*, III, 1933, p.143.
359. Ідеться про добре відоме розмежування, яке запропонував К.Бюхер: економіка домашня, економіка міська, економіка територіальна.
360. Див. вище, с. 26.
361. P.Dollinger, *La Hanse..., op. cit.*, p.52.
362. Claude Nordmann, *Grandeur et liberté de la Sued*

(1660-1792), 1971, p.93.
363. *Ibid.*, p.17.
364. Тобто загалом, якщо рахувати тільки суходіл, не більш як 3 особи на 1 кв.км.
365. Claude Nordmann, *op. cit.*, p.17.
366. Звичайно розрізняють «великий період» шведської історії - до 1721 р., а відтак у XVIII ст. - її «вільний період».
367. Claude Nordmann, *op. cit.*, p.94.
368. *Ibid.*, p.45.
369. P.Dollinger, *op. cit.*, p.527-528.
370. V.Barbour, *op. cit.*, p.102.
371. C.Nordmann, *op. cit.*, p.50.
372. *Ibid.*, p.453.
373. F.Heckscher, E.F.Söderlund, *The Rise of Industry*, 1953, p.4-5.
374. C.Nordmann, *op. cit.*, p.243.
375. J.Savary, *op. cit.*, V, col. 1673 sq.
376. Звичайно це був корабель, який плавав під нейтральним прапором, надаючи послуги учасникам воєнних дій.
377. C.Nordmann, *op. cit.*, p.63-64.
378. L.Dermigny, *op. cit.*, I, p.173 sq.
379. «The Economic Relations between Peasants, Merchants and the State in North Eastern Europe, in the 17th and 18th Centuries», машинописний текст. Колоквіум у Белладжо, 1976 р.
380. Див. цю працю, т.II, розд.2.
381. «Селянські боргові книги» (*Bücher von Bauernschulden*), що їх суди мали за надійні документи.
382. Pierre Jeannin, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVII et XVIII siècles*, 1969, p.93.
383. *Hemman* – спадкова власність шведського селянина. Напис *hemman* трапляється у фонді A.N., K 1349.
384. C.Nordmann, *op. cit.*, p.15.
385. Maria Bogucka, «Le marché monétaire de Gdansk et les problèmes du crédit public au cours de la première moitié du XVII siècle» (машинописний текст), p.5, Тиждень Прато, 1972 р.
386. J.Savary des Brulons, *op. cit.*, V, col.579-580.
387. M.Bogucka, *art. cit.*, p.3.
388. Walter Achilles, «Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jahrhundert», in: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, S.46, квітень 1959 р.
389. Marian Malowist, *Croissance et régression en Europe*, 1972, p.172.
390. Sven-Erik Aström, communication au colloque de Bellagio, 1976 (citée note 379).
391. Як показав Вітоль Кула: Witold Kula, *Théorie économique du système féodal*, 1970, p.93 sq.
392. J.Savary, *op. cit.*, V, col.578.
393. Le Pottier de La Hestroy, *doc. cit.*, f° 17.
394. Père Mathias de Saint-Jean (alias Jean 2Eon), *Le Commerce honorable...*, 1646, p.89-90.
395. P.Boissonade, P.Charliat, *Colbert et la Compagnie de commerce du Nord* (1661-1689), 1930, p.31 sq.
396. Le Pottier de la Hestroy, *doc. cit.*, f° 18.
397. A.N., A.E., B^1, 619, Гаага, 5 вересня 1669 р.
398. A.N., G^7, 1695, 52.
399. A.N., M 662, n° 5, f° 1 v°.
400. *Ibid.*, f° 98.
401. *Ibid.*, f° 59 v°.
402. *Ibid.*, 115.
403. C.Nordmann, *op. cit.*, p.54-55.
404. Le Pottier de La Hestroy, *doc. cit.*, f° 26.
405. Père Matias de Saint-Jean (alias Jean Eon), *op. cit.*, p.30 sq., p.87 sq.
406. Див. вище.
407. Ch.Wilson, *Anglo-Dutch Commerce..., op. cit.*, p.6-7.
408. *Ibid.*
409. *Ibid.*, p.10, note 5.
410. D.Defoe, *A Plan of the English commerce*, 1728, p.163.
411. C.Wilson, *op. cit.*, p.7-10.
412. E.Schulin, *op. cit.*, p.230. «All our merchants must turne Dutch factors».
413. C.Wilson, *op. cit.*, p.16-17.
414. *Ibid.*, p.11.
415. C.Wilson, *England's Appenticeship..., op. cit.*, p.322.
416. Idem. *La République hollandaise des Privinces-Unies*, 1968, p.33.
417. W.H.Moreland, *op. cit.*, p.233 sq.
418. Constantin Renneville, *Voiage de Paul van Caerden aux Indes orientales*, 1703, II, p.133.
419. Компанія, яка існувала до утворення Об'єднаної Ост-Індської Компанії.
420. C.Renneville, *op. cit.*, 170-173.
421. Jean Meyer, *Les Européens et les autres*, 1975, p.253.
422. R.T.Rapp, *art. cit.*, серпень 1763 р.
423. C.H.E. de Wit, цит. за кн.: J.L.Price, *op. cit.*, p.220, note 9.
424. A.N., Marine, B^7, 435, f° 2.
425. *Gazette de France*, 24 квітня 1772 р.
426. *Ibid.*
427. A.N., Marine, B^7, 434, f° 30; 435 f° 1 sq. «Банкрутство Кліффорда та його сина супроводжувалося двома-трьома менш значними банкрутствами, які все ж таки посилили побоювання й цілком розвіяли довіру».
428. Москва, АЗПР, 50/6, 506, А.49.
429. Цей контраст уже завважили Ш.Карр'єр та М.Курдюр'є: Ch.Carrière, M.Courdurié, *op. cit.*, I, p.85: «Хліборобський цикл не пристосовується достеменно до діяльності великого міжнародного порту» (йдеться про Марсель).
430. C.Wilson, *Anglo Dutch Commerce..., op. cit.*, p.176.
431. J.Accarias de Sérionne, *Les Intérêts de l'Europe..., op. cit.*, II, p.205.
432. M.G.Buist, *Al Spes non fracta. Hope and Co*, 1770-1815, 1974, p.12-13.
433. M.Torcia, *Sbozzo del commercio di Amsterdam*,

1782, p.P.
434. A.E., C.P.Hollande, 513, f° 64 v°.
435. C.Wilson, *op. cit.*, p.168.
436. M.Torcia, *op. cit.*, p.9.
437. A.d.S. Venezia, Inghilterra 119, f° 92, 92 v°.
438. C.Wilson, *op. cit.*, p.167-168.
439. *Gazette de France*, 584, Гамбурґ, 22 серпня 1763 р.
440. *Ibid.*, 624, Копенгаґен, 3 вересня 1763 р.
441. Москва, АЗПР, 50/6, 472, а.50, 12 серпня 1763 р.
442. Там же.
443. Там же, арк.51 зв.
444. Там же.
445. В оригіналі - «дисконту».
446. Москва, АЗПР, 50/6, 472, а.44.
447. A.N., A,E., C.P. Hollande, 513, f° 64 v°.
448. Тобто про тимчасову перерву в терміні оборудки.
449. A.d.S. Napoli, Affari Esteri 800, Гааґа, 2 серпня 1763 р.
450. *Ibid.*, повідомлення з Берліна від 16 грудня, передане 26 серпня.
451. *Gazette de France*, 544, 4 серпня 1763 р.
452. A.d.S. Napoli, Affari Esteri 800.
453. *Gazette de France*, 296, Гааґа, 22 квітня 1763 р.
454. M.Torcia, *op. cit.*, p.9.
455. Москва, АЗПР, 50/6, 490, а.1/2.
456. Там же.
457. Там же.
458. Там же.
459. C.Wilson, *Anglo-Dutch Commerce...*, p.169 sq.
460. A.N., Marine, B^7, Амстердам, 7, 5 квітня 1773 р.
461. A.N., Marine, B^7, 438, Амстердам, 7, 28 березня 1774 р.
462. A.N., Marine, B^7, 435, Амстердам, 3, 4 лютого 1773 р.
463. Четвер, 24 жовтня 1929 р. Див.: J.K.Galbraith, *The Greal Crash*, 1929, 1955.
464. Інтерцикл, або міждесятирічний цикл. Див. вище, розд.1.
465. C.E.Labrousse, *La Crise de l'économie française...*, *op. cit.*, p. XXII.
466. Robert Besnier, *Histoire des faits économiques jusqu'au XVIII siècle*, 1962-1963, p.249.
467. Москва, АЗПР, 50/6, 539, а.47.
468. C.P.Thurnberg, *Voyage en Afrique et en Asie, principalement au Japon, pendant les années 1770-1779*, 1794, p.30.
469. A.E., C.P. Hollande, 543, Амстердам, 28 грудня 1780 р.
470. Вислів, запозичений з книги Пітера Ґейла. Див.: Pieter Geyl, *La Révolution batave (1783-1798)*, 1971.
471. I.Schöffer, *op. cit.*, p.656, 657.
472. Москва, АЗПР, 50/6, 531, а. 51.
473. Москва, АЗПР, 50/6, 534, а. 126 зв.
474. Там же, 530, а. 62.
475. Там же, 531, а. 92-93, Амстердам, 18/29 грудня 1786 р.
476. Там же, а. 66.
477. Там же.
478. M.G. Buist, *op. cit.* , p. 431.
479. Тобто статгаудера.
480. A.E., C.P. Hollande, 565, f° 76 - 83.
481. P. Geyl, *op.cit.* , p.90.
482. A.E., C.P. Hollande, 575, f° 70.
483. P. Geyl, *op.cit.*, p.94 sq.
484. *Ibid.*, p.95.
485. A.E., C.P. Hollande, 575, f° 253 sq. Гааґа, 14 грудня 1787 р.; див. також: A.E., C.P.Hollande, 578, f° 274, Гааґа, 15 травня 1789 р.
486. *Ibid.*
487. A.E., C.P. Hollande, 576, f° 46, 3 квітня 1788 р.
488. A.E., C.P. Hollande, 575, f° 154 v° , 25 квітня 1787 р.
489. Москва, АЗПР, 50/6, 533, а. 60.

До розділу 4

1. Словники Жана Ромефа (Jean Romeuf); Алена Котта (Alain Cotta, 1968); А. Тезена дю Монселя (H. Tezenas du Montcel, 1972) і навіть Був'є-Ажана та інших (Bouvier-Ajam et divers, 1975).
2. Pierre Vilar, «Pour une meilleure compréhension entre économistes et historiens. *Histoire quantitative* ou économétrie rétrospective?», in: *Revue historique*, 1965, p. 293 - 311.
3. Jean Marczewski, *Introduction à l'histoire quantitative*, 1965; R.W.Fogel. *The Economics of slavery*, 1968; серед його численних статей див.: «Historiography and Theory», 1970, p. 247 - 264; «The New Economic History. I. Its finding and methods», in: *The Economic History Review,* 1966, p. 642 - 656.
4. Див. цю працю, т. II.
5. За словами П'єра Шоню. Див.: Pierre Chaunu, «La pesée globale en histoire», in: *Cahiers Wilfredo Pareto*, 1968.
6. François Perroux, «Prises de vues sur la croissance de l'économie française, 1780-1950», in: *Income and Wealth*, V, 1955, p.51.
7. Вернер Зомбарт (W.Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, 1928, II, S.188-189) твердив, що найпростіший місцевий ринок і міжнародний ринок були більш ранніми, ніж ринки-посередники, в тому числі й національний ринок.
8. Див. вище, с. 25-26.
9. Louis Chevalier, *Démographie général*, 1951, зокрема с.139.
10. «Etudes sur l'ancienne communauté rurale en Bourgogne. II; La structure du manse», in: *Annales de Bourgogne*, XV, 1943, p.184.
11. Ці крихітні одиниці були старовинною реальністю. Фредерик Гейєтт вважає, що європейські села відлилися в рамках розселення римської доби, з яких вони почали вивільнятися тільки в VIII-IX ст. Див.: Frédéric

Hayette, «The Origins of European Villages and the First Europansion», in: *The Journal of Economic History*, march 1977, p.182-206, і коментар Дж.Рефтиса (J.A.Raftis), що йде за текстом, с.207-209.

12. Guy Fourquin, in: Pierre Léon, *Histoire économique et social du monde*,1977, I, p.179. Комуна у Франції буцімто посідала площу менш ніж 10 кв.км у багатих зонах, але могла сягати й 45 кв.км у бідних зонах.
13. Levi-Pinard, *La Vie quotidienne à Vallorcine*, p.25.
14. Michel Weisser, «L'Economie des villages ruraux situés aux alentours de Tolède» (машинописний текст), p.25.
15. *Crises agraires en Europe (XII-XX siècles)*, 1973, p.15.
16. Pierre Chevalier, *La Monnaie en Lorraine sous le règne de Léopold (1698-1729)*, 1955, p.126, note 3 (1711).
17. Lucien Gallois, *Paris et ses environs*, s.d. (1914), p.25.
18. Лист Р.Брюне від 25 листопада 1977 р.: «Здається, був типовий обсяг, приблизно 1000 км^2, а це мені видається не випадковим».
19. За даними Р.Брюне, в такому порядку: Бовезі - 800 кв.км (проблематично); Воєвр - 800 кв.км; край Ож - від 1200 до 1400 кв.км.
20. Guy Cabourdin, *Terre et hommes en Lorraine du milieu du XVI siècle à la guerre du Trente Ans, Toulois et comté de Vaudémont*, 1975, I, p.18.
21. Jean Nicolas, *La Savoie au XVIII siècle*, 1978, p.138. Тартантез - 1693 кв.км; Мор'єн - 1917 кв.км; Шабле - 863 кв.км; Женевський масив - 1827 кв.км.
22. До 1815 р. (за даними, що їх повідомив мені Поль Ґішонне).
23. Marco Ansaldo, *Peste, fame, guerra, cronache di vita valdostana del sec. XVII*, 1976.
24. Emile Appolis, *Le Diocès civil de Lodève*, 1951, p.V et VI, 1 et 1 note 2.
25. G. Cabourdin, *op. cit.*
26. Лекція Марціо Романі в Парижі 8 грудня 1977 р.
27. Див. статтю Люсьєна Февра в: *Annales E.S.C.*, 1947, p.205.
28. Armand Brette, *Atlas des baillages ou juridictions assimilées, ayant formé unité électorale en 1789*, s.d., p. VIII. «З більш як 400 бальяжів, які утворювали 1789 р. виборчі округи, не було, мабуть, жодного, в якому не було б парафій, що наполовину належали б іншим бальяжам, які мали підлеглість неясну».
29. У всьому цьому довгому параграфі слова «провінція», «реґіон», «природний реґіон» і, отже, «провінційний ринок», «реґіональний ринок» використовуються як синоніми. Див. про це: André Piatier, *Existe-t-il des régions en France?* 1966; *Les Zones d'attraction de la région Picardie*, 1967; *Les Zones d'attraction de la région Auvergne*, 1968.
30. «Tableau de France», dans *Histoire de France*, II, 1876, p.76.
31. «Ritratti di cose di Francia», in: *Opere, complete*, 1960, p.90-91.
32. J.Dhont, «Les solidarités médiévales. Une société en transition: La Flandre en 1127-1128», in: *Annales E.S.C.*,1957, p.529.
33. P.Chevalier, *op. cit.*, p.35.
34. Марія-Терезія призначила графа Кобенцля (1712-1770 рр.) правителем австрійських Нідерландів 1753 р., і він залишався на своєму посту до кінця своїх днів.
35. A.d.S. Napoli, Affari Esteri 801, Гаага, 2 вересня 1768 р. Про пільги, які надавав брюссельський уряд для ввезення вовни до Остенде, див.: Там же, 27 травня 1768 р.
36. *The Opposition to Louis XIV*, 1965, p.217.
37. P.Chaunu, in: F.Braudel et E.Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, I, vol.I, p.28.
38. Josephe Calmette, *L'Elaboration du monde moderne*, 1949, p.226-227.
39. Cossart, *L'Etablissement du régime espagnol dans les Pay-Bas et l'insurrection*, 1905, p.122.
40. Eli F.Hechscher, *La Epoca mercantilista*, 1943, p.30 sq.
41. Thorold Rogers, *Histiry of agriculture and prices in England*, 1886, цит. у: E.Heckscher, *op. cit.*, p.32-23.
42. Op. cit., p.30.
43. Abbé Coyer, *Nouvelles Observations sur l'Angletterre par un voyageur*, 1749, p.32-33.
44. A.N., Marine, B^7, 434, близько 1776 р.
45. A.Ponz, *op.cit.*, I, p.1750.
46. Marcel Reinhard, «Le voyage de Pétion à Londres (24 novembre-11 décembre 1791)», in: *Revue d'histoire diplomatique,* 1970, p.35-36.
47. Otto Stolz, «Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten deuschen Reiches», in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1954, 46, I, S.1 - 41.
48. *Bilanci...*, *op. cit.*, I, p. CI, 20 грудня 1776 р.
49. Ricardo Krebs, Handburg der europäischen Geschichte, Hrsg. Theodor Schieder, 1968, Bd, 4, S.561.
50. E.Heckscher, *op. cit.*, p.93.
51. Charles Carrière, *Négiciants marseillais au XVIII siècle*, 1973, p. 705,710-712. Близько 1767 р.
52. A.N., H 2940; L.-A.Boiteux, *La Fortune de mer*, 1968, p.31, за даними Філіппа Мантельє: Philippe Mantellier, *Histoire dela communauté des marchands fréquentant la rivière de Loire*, 1867.
53. J.Savary, *op. cit.*, I, col.22-23.
54. A.d.S. Gênes, Lettre Consoli 1/26, 28 (Londra, 11/12 dicembre 1673).
55. A.N., F 12, 65, f° 41 (1er mars 1719).
56. A.N., H 2939 (друкований текст).
57. *Ibid.*
58. P.Dockès, *op. cit.*, p.182.
59. R.Besnier, *op. cit.*, p.99.

60. Москва, АЗПР, 93/6, 439, арк.168, Париж. 20 листопада/1 грудня 1786 р.
61. *Gazette de France*, 3 січня 1763 р. (Лондон, 24 грудня 1762 р.).
62. I. de Pinto, *op.cit.*, p.2.
63. Згідно з машинописом праці Траяна Стояновича.
64. Michel Morineau, «Produit brut et finances publiques: analyse factorielle et analyse sectorielle de leurs relations», машинописний текст. - Тиждень Прато.
65. «Zur Entwicklung des Sozial Products in Deutschland im 16. Jahrhundert», in: *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, 1961, S.448-489.
66. O.Stolz, *op.cit.*, 5p.18.
67. «L'unité économique des Balkans et la Méditerranée à l'époque moderne», in: *Studia historiae oeconomicae*, Poznan, 1977, p.35.
68. *La Catalogne dans l'Espagne moderne...*, 1962, III, p.1143.
69. B.N., Ms.fr. 21773, f° 31.
70. *Die Enstehung der Vilkswirschaft*, 1911, S.141.
71. Я вживаю це слово неправильно, аби заздалегідь нагадати про такі банки, як Французький банк або Англійський банк.
72. *Monias, Babbles, Ponics and Crashes and the Lender of Last Resort* (машинопис).
73. Infan Habib, «Potentialities of capitalist developement in the economy of the Mughal India», International Economic History Congress (машинопис), p.10-12 & notes p.12; I.Habib, «Usury in Medieval India», in: Comparativ studies in Society and History, VI, липень 1964 р.
74. «Commercial Expansion and the Industrial Revolution», in: *The Journal of European Economic History*, IV, 3, 1975, p.613-654.
75. *Càdiz y el Atlàntico*, 1717-1778, 1976.
76. P.Dockès, *op. cit.*, p.157.
77. Emmanuel le Roy Ladurie, «Les Compts fantastiques de Gregory King», in: *Annales E.S.C.*, 1968, p.1085-1102.
78. Pierre de Boisguilbert, *Détail de la France*, 1699, éd. I.N.E.D., 1966, II, p.584.
79. *Op. cit.*, p.153 sq.
80. Вислів Ф.Перру, цитований Ж.Ломмом: Georges Gurvitch, *Traité de sociologie*, 1967, I, p.352, note 2.
81. Дата появи першопрохідницької книги: Arthur Lyon Bowley, Josiah C.Stamp, *National Incom.*
82. «Europe's Gross National Product, 1800-1875», in: *The Journal of European Economic History*, 1976, p.273.
83. *Comptabilité nationale*, 1965, p.3, 6, 28, 30. Cf.F.Fourquet, *Histoire quantitative, Histoire des services collectifs de la comptabilité nationale*, 1976, p.V.
84. Цілком імовірно, що вперше вжив цей термін Вільям Пітті: William Petty, *Political Arithmethick*, 1671-1677.
85. Лист Луї Жанжана від 9 січня 1973 р.
86. Див. цю працю, т.II.
87. *Croissance et structure économique*, 1972, p.58.
88. Jaques Attali, Marc Guillaume, *l'Antiéconomique*, 1974, p.32.
89. Ця думка належить Ф.Перру, якого цитує К.Вімон. Див.: C.Vimont, in: Jean Romeuf, *Dictionnaire des sciences économiques*, 1958, II, p.984.
90. *Ibid.*, p.982.
91. Y.Bernard, I.-C.Colli, *Dictionnaire économique et financier*, 1975, p.1014.
92. Jean Romeuf, *op. cit.*, p.985.
93. «Estimations du revenu national dans les sociétés occidentales pré-indistruelles et au XIX siècle», in: *Revue économiquequ*, березень 1977 р.
94. P.Bairoch, *op. cit.*
95. *Ibid.*, p.193.
96. A.d.S. Venezia, Senato Mar, 23, f° 36, 36 v°, 29 вересня 1534 р.
97. Тобто населення Венеції плюс населення Догадо.
98. Виходячи з маси річної заробітної платні робітників вовняного виробництва (20 000 чоловік, 5000 робітників, отже, 740 000 дукатів) і припустивши, що населення Венеції становило 200 000 чоловік.
99. P.Mantellier, *op. cit.*, p.388. Про підрахунки Ф.Спунера див. нижче, с. 277-279.
100. Vauban, *Projet d'une dixme royale*, 1707, p.91-93.
101. Charles Dutot, *Réflexions politiques sur les finances et commerce*, 1738.
102. *Ibid.*, I, p.366 sq.
103. J.D.Gould, *Economic Growth in History*, 1972, p.4.
104. *Ibid.*, p.5.
105. Див. цю працю, том I, розд.3.
106. H. Van der Wee, «Productivité, progrès technique et croissance économique du XII au XVIII siècle» (машинописний текст).- Тиждень Прато, 1971 р.
107. Присвячений темі «Державні фінанси і валовий національний продукт, XIII-XIX ст.».
108. E.Wagemann, *Ziffer als Detectiv*, 2. Aufl., 1952.
109. J. de Vries, *The Dutch Rural Economy in the golden Age*, p.95.
110. P.Bairoch, «Population urbaine et taille des villes en Europe de 1600 à 1700», in: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1976, n° 3, p.21.
111. M.Reinhardt, «La population des villes, sa mesure sous la Révolution et l'Empire», in: *Population*, 1954, p.287.
112. E.Wagemann, *op. cit.*, I, 1952, S.61 f.
113. Розподіл населення світу між первинними, вторинними і третинними секторами: 1700 р. 81% самодіяльного населення був зайнятий у первинному секторі (хліборобство, лісівництво, рибальство, лісові промисли), а 1970 р. - 54,5%. *Annales E.S.C.*, 1971, p.965.
114. Pieter de La Court, *Mémoires de Jean de Witt*,

1709, p.30-31.
115. Gregory King, *An Estimate of the Comparative Strenth of great Britain and France...*, 1696.
116. François Quesnay, *Tableau oeconomique*, 1758.
117. Інформаційний лист К.Ґламанна від 12 жовтня 1976 р. Див. графік на с. 263.
118. *François Quesnay et la physiocratie*, 1958, I, p.154 sq.
119. «Zur Entwicklung des Sozialprodukts...», *art. cit.*, S.489.
120. Jean Marczewski, «Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913», in: *Histoire quantitative de l'économie française, Cahiers de l'I.S.E.A.*, n° 163, juillet 1965, p. XIV.
121. *Ibid.*
122. *Ibid.*
123. *Médit.*, 1966, I, p.384 sq.
124. Robert E.Glamann, E.S.Howle, «The Structur of U.S.Wealth in the Nineteenth Centry», колоквіум, що проводився. Southern Economic Association; Raymond W.Goldsmith, «The Growth of Reproducible Wealth of the United States of America from 1805 to 1950», in: *Income and Wealth of the United States: Trends and Structure*, II, 1952.
125. S.Kuznets, *op. cit.*, p.58.
126. «La fortune privée de Pennsylvanie, New Jersey, Delaware (1774)», in: *Annales E.S.C.*, 1969, p.245.
127. Hubert Brochier, Pierre Tabatoni, *Economie financière*, 1963, p.131.
128. J.H.Mariéjol, in: Ernest Lavisse, *Histoire de France*, 1911, VI, 1re partie, p.37.
129. P.G.M.Dickson, «Fiscal Need and National Wealth in 18th Century Austria».
130. G.King, *op. cit.*
131. «Taxation in Britain and France 1715-1810», Тиждень Прато, 1976 р.: *The Journal of European Economic History*, 1976, p.608-609.
132. Museo Correr, *Fonds Donà dell Rose*, 27.
133. A.N., K 1352.
134. Див. вище приміт. 98 та с. 269.
135. Lucien Febvre, «Un chapitre d'histoire politique et diplomatique: la réunion de Metz à la France», in: *Revue d'histoire moderne*, 1928, p.111.
136. Jacques Bloch-Morhange, *Manifeste pour 12 mollions de comtributions*, 1977, p.69. Див. теж статтю двох журналістів-економістів та істориків, що спонукає до роздумів: David Warsh, Lawrence Minard, «Inflation is now too serious a matter to leave to economists», in: *Forbes*, 15 novemre 1976, p.123.
137. В Англії це Калдор (Kaldor), Даддi Джексон (Dudley Jackson), Г.Тернер (H.A.Turner), Френк Вілкінсон (Frank Wilkinson); у Сполучених Штатах - Джон Готсон (John Hotson); у Франції - Ж.Блок-Міранж (J.Bloch-Morhange) та автори статті, що цитувалася вище, Девід Уорш (David Warsh) і Лоренс Майнард (Lawrence Minard).
138. J.Robinson, l'Accumulation du capital, p.18.
139. *An Economic History of Sweden*, 1954, p.61, 69, 70, 116.
140. «Le revenu national en Pologne au XVI siècle», in: *Annales E.S.C.*, 1971, n° 1, p.105-113.
141. «L'urbanisation de la France au XIX siècle», in: *Colloque des historiens français de l'économie*, 1977.
142. E.A.Wrigley, «The Supply of Raw Materials in the Industrial Revolution», in: *The Economic History Review*, 1962, p.110.
143. *The International Economy and Monetary Movements in France 1493-1725*, 1972, p.306.
144. *Op. cit.*, II, p.587.
145. W.Sombart, *Staat und Staatsgendanke*, 1935, S.62.
146. W.Näf, *Le Bourgeois*, 1911, p.106.
147. У статті, яка вийде в «Анналах».
148. P.Adam, *op. cit.*, dactyl., p.43.
149. René Gandilhon, *Politique économique de Louis XI*, 1941, p.322.
150. In: F.Braudel et E.Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, II, 1970, p.166-167.
151. Цей документ перебуває в особистій власності Поля Ґішонне. Його фотокопія зберігається в Будинку наук про людину в Парижі.
152. B.N., Ms.fr. 21773, f° 133 sq.
153. Régine Robin, *La Société française en 1789: Semur-en-Auxois*, 1970, p.101-109.
154. B.N., Ms.fr. 21773, f° 133 sq.
155. *Ibid.*
156. *Histoire économique de la France*, 1939, p.232.
157. R.Gascon, in: F.Braudel et E.Labrousse, *op. cit.*, I, p.256.
158. Cardinal François Mathieu, *L'Ancien Régime en Lorraine et en Barrois*, 1907, p. XIII.
159. René Baehrel, *Une Croissance: la Basse-Provence rurale (fin du XVI siècle - 1789)*, 1961, passim et notamment, p.77 sq.
160. J.Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations de l'Europe...*, I, p.224.
161. J.Huguetan, *Voyage d'Italie curieux et nouveaux*, 1681, p.5.
162. A.N., 129, A.P., 1.
163. A.N., 125, A.P., 16 (1687).
164. B.N., Ms.fr. 21773, f° 73 à 75 v°.
165. Arthur Young, *Voyages en France*, 1787, 1788, 1789, 1976, I, p.89.
166. A.Ponz, *op. cit.*, p.1701.
167. E.Labrousse, in: F.Braudel et E.Labrousse, *op. cit.*, II, p.173.
168. A.N., G^7, 1674, f° 68, Париж, 17 грудня 1709 р.; A.N., G^7, 1646, f° 412, Орлеан, 26 серпня 1709 р.
169. *Ibid.*, f° 371, 382; 1647, f° 68, Орлеан, I, 22 квітня, 17 грудня 1709 р.
170. Москва, АЗПР, 93/6, 394, a.24 та 24 зв., 30 вересня 1783 р.
171. H.Richadot, *op. cit.*, p.184, цит. за: P.Dockès, *op. cit.*, p.20.

172. F.Braudel et E.Labrousse, *op. cit.*, I, p.22.
173. *Ibid.*, I, p.39.
174. P.Dockès, *op. cit.*, p.156.
175. *Ibid.*, p.308.
176. *Ibid.*, p.25, 353.
177. Cité par Marcel Rouff, *Les Mines de charbon en France au XVIII siècle*, 1922, p.83, note 1.
178. 9 квітня 1709 р. Цит. у кн.: Claude Frédéric Lévy, *Capitalistes et pouvoir au siècle des Lumières*, 1969, p.325.
179. Цит. за: P.Dockès, *op. cit.*, p.298.
180. Raymond Collier, *La Vie en Haute-Provence de 1600-1850*, 1973, p.36.
181. R.Gascon, in: F.Braudel, E.Labrousse, *op. cit.*, I, vol.I, p.328.
182. José Gentil da Silva, *Banque et crédit en Italie...*, *op. cit.*, p.514.
183. *Ibid.*, p.94, 285, 480, 490.
184. M.Morineau, «Lyon l'italienne, Lyon la magnifique», in: *Annales E.S.C.*, 1974, p.1540; F.Bayard, «Les Bonvisi, marchands banqiers à Lyon», in: *Annales E.S.C.*, 1971.
185. A.N., G^7, 1704, 111.
186. R.Gascon, in: F.Braudel, E.Labrousse, *op. cit.*, p.288.
187. F.C.Spooner, *L'Economie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680*, 1956, p.279.
188. Denis Richet, *Une Société commerciale Paris-Lyon dans la deuxième moitié du XIV siècle*, 1965, лекції в Товаристві історії Парижа та Іль-де-Франса (машинописний текст), с.18.
189. *Histoire de Marseille*, III, p.236-237.
190. D.Richet, *op. cit.*, p.19.
191. Turgot, *Oeuvres*, p.p. G.Schelle, 1913? I, p.437.
192. P.Dockès, *op. cit.*, p.247.
193. Jules Delaborde, *Gaspard de Coligny, amiral de France*, 1892, III, p.57.
194. *Mémoires de Jean Maillefer, marchand bourgeois de Reims*, 1890, p.52.
195. E.Brachenhoffer, *Voyage en France 1643-1644*, 1925, p.110, 113.
196. Lewis Roberts, *The Merchants Mapp of Commerce*, 1639, цит. за: E.Schulin, *op. cit.*, p.108.
197. B.N., Ms.fr. 21773, f° 31 sq.
198. *Ibid.*
199. *Ibid.*
200. André Rémond, «Trois bilans de l'économie française au temps des théories physiocratiques», in: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1957, p.450-451.
201. Передусім фонд A.N., G^7.
202. C.-F.Lévy, *op. cit.*, p.337.
203. Jacques Saint-Garmain, *Samuel Bernard, le banquier des rois*, 1960, p.202.
204. C.-F.Lévy, *op. cit.*, p.338.
205. Mathieu Varille, *Les Foires de Lyon avant la Révolution*, 1920, p.44.
206. A.N., KK 1114, f° 176-177. Пам'ятна записка пана д'Ербіньї, інтенданта Ліона, із зауваженнями пана де Ла Мішодьєра, ліонського інтенданта 1762 р.
207. M.Varille, *op. cit.*, p.45.
208. A.N., G^7, 359-360.
209. P. de Boislisle, *Correspondance des contrôleurs généraux...*, 1874-1897, II, p.445.
210. A.N., G^7, 363, 25 липня 1709 р.
211. *Ibid.*, 15 липня 1709 р.
212. *Ibid.*, 2 серпня 1709 р.
213. M.Varille, *op. cit.*, p.14.
214. Guy Antonietti, *Une Maison de banque à Paris au XVIII siècle, Greffulhe, Monz et Cie, 1789 - 1793*, p.66.
215. A.D.Loire-Atlantique, C 694, документ, поданий Клодом-Фредериком Леві.
216. Edgar Faure, *La Banqueroute de Law*, 1977, p.55.
217. *Ibid.*, carte n° 1.
218. Henri Hauser, «La question des prix et des monnaies en Bourgogne», in: *Annales de Bourgogne*, 1932, p.18.
219. *The Elizabethans and America*, цит. за: I.Wallerstein, *The Modern World System*, p.266, note 191.
220. Fritz Hartung, Roland Mousnier, «Quelques problèmes concernant la monarchie absolue», in: *Congrès intern. des sc.hist.*, Rome, 1955, vol. IV, p.45.
221. In: F.Braudel, E.Labrousse, *Histoire économique et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France*, II, p.525.
222. R.Besnier, *op. cit.*, p.35.
223. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVII siècle*, 1960, p.499 sq.
224. Jean Delumeau, «Le commerce extérieur de la France», in: *XVII siècle*, 1966, p.81-105; du même auteur, *L'Alun de Rome*, 1962, p.251-254.
225. Emmanuel Le Roy Ladurie, préface d'A. d'Angeville, *Essai sur la statistique de la population française*, 1969, p. XX.
226. Michel Morineau, «Trois contributions au Colloque de Göttingen», in: *Vom Ancien Régime zur französischen Revolution*, p.p. Albert Cremer, 1978, S.405, Anm.61.
227. *Ibid.*, S.404-405.
228. J.-C.Toutain, *Congrès international d'Edimbourg*, 1978, A 4, p.368. (Машинописний текст.)
229. Від 1702-го до 1713 р. французькі капери здійснили 4543 напади на кораблі супротивника: E.Labrousse, in: F.Braudel, E.Labrousse, *op. cit.*, II, p.191.
230. Цит. в Шарля Фростена: Charles Frostin, «Les Pontchartain et la pénétration commerciale française en Amérique espagnole (1690-1715)», in: *Revue historique*, 1971, p.310.
231. Michel Augé-Laribé, *La Révolution agricole*, 1955, p.69.
232. Abbé Ferdinando Galiani, *Dialogues sur le commerce des bleds*, 1949, p.548.
233. A.N., F^{12}, 724.

234. M.Morineau, «Produit brut et finances publiques...», *art. cit.* (машинописний текст), p.18.
235. *L'Autre France*, 1973.
236. B.N., Ms.fr. 21773.
237. *Ibid.*, f° 127 v° 131.
238. A.N., G^{7}, 1685, 67.
239. E.Fox, *op. cit.*, p.75.
240. *Les Négociants bordelais, l'Europe et les îles au XVIII siècle*, 1974, p.381 sq.
241. B.N., Ms.fr. 21773, f° 148.
242. A.N., G^{7}, 1692, f° 148.
243. Louis Trenard, *Histoire des Pays-Bas français*, 1972, p.330.
244. A.Rémond, *art. cit.*, p.437.
245. Jean Meyer, *L'Armement nantais de la seconde moitié du XVIII siècle*, 1969, p.62.
246. A.N., G^{7}, 1686, f° 59, 60.
247. Gazette d'Amsterdam, 1672.
248. A.N., Colonies, F 2A, 16 et F 2A, 15 (4 березня 1608 р.).
249. A.N., 94 AQ 1 (8 січня 1714 р.).
250. A.N., G^{7}, 1698, 224 (19 лютого 1714 р.).
251. *Ibid.*, 223 (7 лютого 1714 р.).
252. За словами Віктора Гюґо: Victor Hugo, *En voyage: Alpes et Pyrénées*, 1890.
253. Женераліте – адміністративні одиниці, що перебували під управлінням інтенданта.
254. François de Dainville, «Un dénombrement inédit au XVIII siècle: l'enquête du contrôleur général Orry, 1745», in: *Population*, 1952, p.49 sq.
255. *Art. cit.*, p.443, 446.
256. E.Labrousse, in: F.Braudel, E.Labrousse, *op. cit.*, II, p.362.
257. Marcel Marion, *Les Impôts directs sous l'Ancien Régime principalement au XVIII siècle*, 1974, p.87-112. Запроваджений 1749 р. замість десятини, цей податок «реально був податком на доходи із земель і набагато нижчим за двадцятину». Див.: M.Marion, *Dictionnaire des institutions*, p.556.
258. Jean-Claude Perrot, *L'Age d'or de statistique régionale française, an IV - 1804*, 1977.
259. A.N., F^{12}, 721 (11 червня 1783 р.).
260. *Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des Lumières, vers 1670-1789*, 1974, p.837 і загальний висновок.
261. Про цю проблему див.: Anne-Marie Cocula, «Pour une définition de l'espace aquitain au XVIII siècle», in: *Aires et structures du commerce français*, p.p. Pierre Léon, 1975, p.301-309.
262. Philippe de Vries, «L'animosité anglo-hollandaise au XVII siècle», in: *Annales E.S.C.*, 1950, p.42.
263. *Lettres and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII*, p.p. Brewer, III/II, 1867, p.1248, цит. за: E.Hecksher, *op. cit.*, p.693, note 1.
264. Abbé J.-B. Le Blanc, *op. cit.*, I, p.137.
265. *Voyages en France...*, I, p.73.
266. A.L.Rowse, «Tudor Expansion: the Transition from Medieval to Modern History», in: *William and Mary Quaterly*, 1957, p.312.
267. Sully, *Mémoires*, III, p.322.
268. Abbé J.-B. Le Blanc, *op. cit.*, III, p.273.
269. Jean-Gabriel Thomas, *Inflation et nouvel ordre monétaire*, 1977, p.58.
270. J.Savary, *op. cit.*, III, col.632.
271. J.-G.Thomas, *op. cit.*, p.60-61.
272. Цей вислів, звичний серед англійських істориків, став заголовком для книги Дж.-Д.Ґулда: J.D.Gould, The Great Debasement, 1970.
273. *Dwt* - абревіатура терміна «ваговий пенс» («penny-weyght»), що становить двадцяту частину унції. Читач може зайнятися підрахунком співвідношення 11 унцій 2 *dwt* до 12: відповідь дорівнюватиме 222/240, цебто 37/40.
274. J.D.Gould, *op. cit.*, таблиця на с.89.
275. Raymond de Roover, *Gresham on Foreign Exchange*, 1949, p.67.
276. *Ibid.*, p.68.
277. *Ibid.*, p.198 sq., 270 sq.
278. A.E.Feavearyear, *The Pound Sterling. A History of English Money*, 1963, p.82-83.
279. J.Keith Horsefield, *British Monetary Experiments 1650-1710*, 1960, p.47-60.
280. Заснована Карлом II 1663 р.
281. A.E., C.P. Angleterre, 173, f° 41.
282. *Ibid.*, f° 132.
283. J.K.Horsefield, *op. cit.*, p.50.
284. Jacques E.Mertens, *La Naissance et le développement de l'étalon-or, 1696-1922*, 1944, p.91.
285. J.-G.Thomas, *op. cit.*, p.68-69.
286. J.K.Horsefield, *op. cit.*, p.85.
287. I. de Pinto, *op. cit.*, p.80. «...у Франції всі капітали плутають під назвою папери... цей вислів неправильний».
288. Louis Simond, *Voyage d'un Français en Angleterre pendant les années 1810 et 1811*, 1816, II, p.228 sq.
289. Maurice Rubichon, *De l'Angleterre, 1815-1819*, p.357. «Починаючи з 1808 р. гінеї зникли зовсім»; L.Simond, *op. cit.*, I, 319, II, p.232.
290. L.Simond, *op. cit.*, p.227-228.
291. Arnold Toynbee, *l'Histoire*, 1951, p.263.
292. Bartolomé Bennassar, *L'Angleterre au XVII siècle (1603-1714)*, s.d., p.21.
293. Див. цю працю, т.II, розд.1.
294. T.S.Willan, *The Inland Trade*, 1976.
295. Daniel Defoe, *The Complete English Tradesman*, 1745, I, p.340-341.
296. *Ibid.*
297. *Ibid.*, I, p.342.
298. T.S.Willan, *Rivers Navigation in England*, 1600-1750, 1964, p.133.
299. Цит. за: Ray Bert Westerfield, *Middlemen in Einglish Business particularly between 1660 and 1760*, 1915, p.193.
300. T.S.Ashton, *An Economic History of England: the 18th century*, 1972, p.66-67.
301. René-Martin Pillet, *L'Angleterre vue à Londres et dans ses provinces pendant un séjour de dix*

années, 1815, p.23.
302. J.K.Horsefield, *op. cit.*, p.15.
303. Eric J.Hobsbawm, *Industry and Empire*, 1968, p.11; Sydney Pollard, David W.Crossley, *The Wealth of Britain, 1085-1966*, 1968, p.165-166.
304. J.Accarias de Sérionne, *Les Intérêts de l'Europe..., op. cit.*, I, p.46.
305. E.Hobsbawm, *op. cit.*, p.253.
306. S.G.E. Lythe and J.Butt, *An Economic history of Scotland, 1100-1939*, 1975, p.70 f.
307. T.S.Smout, *A History of Scottish People*, 1973, p.225.
308. *Ibid.*, p.153 f., особливо с.155.
309. Повідомлення Т.К.Смута (T.C.Smout), Тиждень Прато, 1978 р.
310. J.Accarias de Sérionne, *La Richesse de l'Angleterre*, p.52.
311. T.C.Smout, *op. cit.*, p.226.
312. Charles Baert-Duholant, *Tableau de la Grande-Bretagne, de l'Irlande et des possessions anglaises dans les quatre parties du monde*, Paris, an VIII, I, p.202.
313. «Палісади, межі яких просувалися вперед або відступали назад слідком за мінливостями війни». P.Vidal de La Blache, *Etats et nations de l'Europe*, 4e éd., s.d., p.378.
314. Наприклад, Дж.Г.Плам (J.H.Plumb) в одному з розділів своєї книги «England in the Eighteenth Century» (1973 р., с.178), що має несподіваний заголовок «Ірландська імперія» («The Irish Empire»).
315. Christopher Hill, in: M.Postant et C.Hill, *Histoire économique et sociale de la grande Bretagne*, I, 1977, p.378.
316. J.H.Plumb, *op. cit.*, p.179.
317. Epocas do Portugal économico, 1929. Цикли - це види активності в Бразилії, що змінювали один одного: цикли фарбувального дерева, цукровий цикл, золотий цикл тощо.
318. C.Baert-Duholant, *op. cit.*, I, p.320-355.
319. I. de Pinto, *op. cit.*, p.272.
320. A.N., A.E., B^1, 762, f° 253. (Курсив мій. - Ф.Б.)
321. *Ibid.*
322. Москва, АЗПР, 35/6, 312, арк.162, 9 грудня 1779 р., 2 лютого 1780 р.
323. A.E., C.P. Angleterre, 533, f° 73, 14 березня 1780 р.
324. J.H.Plumb, *op. cit.*, p.164.
325. *Etats et nations de l'Europe*, *op. cit.*, p.301.
326. Pablo Pebrer, *Histoire financière et statistique générale de l'Empire britannique*, 1834, II, p.12.
327. Jonathan Swift, *History of the Four Last Years of the Queen* (написано 1713 р., опубліковано 1758 р., після смерті автора, що сталася 1745 р.). Цит. за: P.G.M.Dickson, *art. cit.*, p.17-18.
328. D.Defoe, *op. cit.*, II, p.234.
329. A.N., 257 AP 10.
330. *Journal du* Commerce, 1759, p.105-106; цит. частково в І. де Пінто: I. de Pinto, *op. cit.*, p.122.
331. Цит. за: P.G.M.Dickson, *art. cit.*, p.23.
332. A.N., 257, AP 10.
333. L.C.A.Dufresne de Saint-Léon, *Etudes sur le crédit public*, 1824, p.128.
334. J.-B.Say, *op. cit.*, VI, 1829, 187.
335. I. de Pinto, *op. cit.*, VI, 1829, p.187.
336. P.G.M.Dickson, *op. cit.*, p.16.
337. *Ibid.*
338. Москва, АЗПР, без дати, 35/6, 3190, арк.114.
339. Краківський архів Чарторисьюих, 808, арк.2537.
340. Москва, АЗПР, 3301, арк.11 зв., Симолін, 5/16 квітня 1782 р.
341. Museo Correr, P.D., C 903/14.
342. Orville T.Murphy, «Du Pont de Nemours and the Anglo-French Commercial Treaty of 1786», in: *The Economic History Review*, 1966, p.574.
343. D.Guérin, *La Lutte des classes sous la Première République, bourgeois et «bras nus»* 1793-1797, 1946, p.51.
344. A.N., A.E., B^1, 762, f° 151, 26 червня 1787 р.
345. A.E., M. et D.Angleterre, 10.
346. A.N., A.E., B^1, 762.
347. J.Savary, *op. cit.*, V, col. 744.
348. M.Rubichon, *op. cit.*, II, p.354.
349. A.N., A.E., B^1, 762, f° 161.
350. *Ibid.*, f° 162.
351. *Ibid.*, f° 255.
352. A.E., M. et D.Angleterre, 10, f° 96, 106.
353. У значенні «очевидно». Див.: J.Dubois, R.Lagane, *Dictionnaire de la langue française classique*, 1960, p.106.
354. Архів князя Воронцова, кн.9, М., 1879 р., с.44, Лондон, 4/15 листопада 1785 р.
355. J. Van Klaveren, «Die historische Erscheinung der Korruption», II, in: *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 1958, S.455.
356. A.N., A.E., B^1, 762, f° 255, 18 грудня 1789 р.
357. R.Besnier, *op. cit.*, p.38.
358. P.Mathias, P. O'Brien, *art. cit.*, p.601-650.
359. T.J.Markovitch, *Histoire des industries française: les industries lainières de Colbert à la Révolution*, 1976.
360. A.N., G^7, 1692, f° 34.
361. Albert Cremer, «Die Steuersystem in Frankreich und England am Vorabend der Französische Revolution», in: *Von Ancien Régime zur französischen Revolution*, 1978, S.43-65.
362. L.Simond, *op. cit.*, I, p.31, 275.

До розділу 5

1. Для написання цього розділу мені пригодилися дві книги: Michel Devèze, *L'Europe et le monde à la fin du XVIII siècle*, 1970; Giorgio Borsa, *La Nascità del mondo moderno in Asia orientale*, 1977.
2. Вислів неправильний, бо він включає до не-Європи східну частину континенту. Але чи можна сказати - не-Захід? Шарль Верлінден (Charles Verlinden, in: *L'Avènement des temps*

modernes, p.p. Jean-Claude Margolin, 1977, p.676) веде мову про «справді Європу».
3. Giuliano Guozzi, *Adamo e il Nuevo Mondo. La nascità dell'antropologia come ideologia coloniale: dalle geneologie bibliche alle teorie razziali*, 1977.
4. Edmondo O'Gorman, The Invention of America, 1961. Цей вислів є у Франсуа Перру: «Європа, яка в кількох значеннях цього слова винайшла світ». (François Perroux, *L'Europe sans rivage*, 1954, p.12.).
5. Francisco López de Gómara, *Historia general de las Indias, Primera Parte*, 1852, p.156.
6. Friedrich Ltge, *Deutsche Sozial- und Wirtschafts-geschichte*, 1966, p.288; H.Bechtel, *op. cit.*, II, S.49.
7. Meyerson, *Les Fonctions psychologiques et les oeuvres*, 1948.
8. C.Manceron, *op. cit.*, p.524.
9. B.N., Ms.fr. 5581, f° 23, 2 грудня 1717 р.
10. P.Chaunu, *Séville et l'Atlantique...*, *op. cit.*, VIII, p.48.
11. Alonso de Ercilla, *La Araucana* (опублікована 1569 р.), 1910, ch. XXVII, p.449.
12. Alvaro Jara, *Tierras nuevas, expansión territorial y occupación del suelo en América (s. XVI-XIX)*, 1969; Pierre Monbeig, *Pioniers et planteurs de Sãn Paulo*, 1952.
13. François Chevalier, *La Formation des grands domaines au Mexique. Terre et société aux XVI-XVII siècles*, 1952, p.4.
14. Frédéric Mauro, *Le brésil du XV à la fin du XVIII siècle*, 1977, p.145.
15. Roland Mousnier, in: Maurice Crouzet, *Histoire générale des civilisations*, V, 1953, p.316.
16. D.Pedro de Almeida, *Diario*, p.207, цит. за: Oruno Lara, *De l'Atlantique à l'aire caraibe: nègres cimarrons et révoltes d'esclaves, XVI-XVII siècles*, s.d., II, p.349.
17. *Кіломбо* - бразильське слово, що означає «сховисько втеклих негрів».
18. Frédéric Mauro, машинописне повідомлення, зроблене на Тижні Прато 1978 р.
19. D.A.Brading, *Mineros y commerciantes en el Mexico borbonico 1763-1810*, 1975, p.138.
20. «Introduction à l'histoire de Guadalajara et de sa région», colloque C.N.R.S., *Le Rôle des villes dans la formation des régions en Amérique latine*, p.3 sq.
21. *Les Mécanismes de la vie économique dans une société coloniale: le Chili (1680-1830)*, 1973, notamment p.262 sq.
22. Pedro Calmón, Historia social do Brasil, 1937, p.191. Цей вихід належить до 1871 р.
23. Georg Friederici, *El Caracter del Descubrimento y de la Conquista de América*, 1973, p.113.
24. D.A.Brading, *op. cit.*, p.20.
25. *Capitalism and Slavery*, 1975.
26. *Ibid.*, p.30.
27. К.Маркс, Ф.Енгельс, Твори, т.23, с.714. Цит. П'єр Вілар: Pierre Vilar, «Problems of formation of capitalism», in: *Past and Present*, 1956, p.34.
28. Marcel Bataillon, *Etudes sur Bartolomé de Las Casas*, 1965, p.298.
29. M.Devèze, *op. cit.*, p.358.
30. M.Devèze, *Antilles, Guyanes, la mer des Caraibes de 1489 à 1789*, 1977, p.173.
31. Nicolàs Sànchez Albornoz, *La Población de América latina*, 1977, p.62 sq.
32. J.L.Phelan, *The Millenial Kingdom of the Franciscans in the New World*, 1956, p.47.
33. Juan A. and Judith E.Villamarin, *Indian Labor in Mainland Colonial Spanosh America*, 1975, p.17.
34. Jean-Pierre Berthe, «Aspects de l'esclavage des Indiens en Nouvelle-Espagne pendant la première moitié du XVI siècle», in: Journal de la société des américanistes, LIV - 2, p.204, note 48.
35. Alvaro Jara, машинописний текст повідомлення, зробленого під час Тижня Прато, 1978 р.
36. Le P.Aljofrin, 1763, цит. за: D.A.Brading, *op. cit.*, p.369.
37. Anibal B.Arcondo, «Los precios en una economia en transición. Cordoba durante el siglo XVIII», in: *Revista de economia y estadistica*, 1971, p.7-32.
38. Саме це написав Д.Дефо: Daniel Defoe, *Moll Flanders*, Abbey Classics ed., p.71, цит. за: E.Williams, *op. cit.*, p.18.
39. M.Devèze, *Antilles, Guyanes...*, *op. cit.*, p.185.
40. Edouard Fournier, *Variétés historiques et littératures*, 1855-1863, VII, p.42, note 3.
41. R.Moisnier, *op. cit.*, p.320.
42. Giorgio Spini, *Storia dell'età moderna*, 1960, p.827.
43. E.Williams, *op. cit.*, p.19.
44. D.W.Brogan, *Introdiction au livre d'E.Williams, op. cit.*, p. VIII.
45. 1860 р. з появою залізниці Куба розгорнула в себе величезні плантації цукрової тростини по 11000 акрів, тим часом як на острові Ямайка найбільші плантації сягали 2000 акрів. Див.: E.Williams, *op. cit.*, p.151-152.
46. E.Williams, *op. cit.*, p.26.
47. Adam Smith, *La Richesse des Nations*, 1976, p.289.
48. «Sociedad colonial y sublevaciones populares: el Cuzco, 1780» (машинописний текст), p.8.
49. Emile-G. Léonard, *Histoire générale du protestantisme*, III, 1964, p.6, 692 sq.; «L'Eglise presbytérienne du Brésil et ses expériences ecclésiastiques», in: *Etudes évangéliques*, 1949.
50. J.Lynch, *The Spanish American Revollutions, 1803-1826*, 1973, p.128, цит. за: Nicole Bousquet, *La Dissolution de l'Empire espagnol au XIX siècle* (дисертація, машинописний текст).
51. François Coreal, *Voyage aux Indes occodentales*, 1736, I, p.244.
52. P.Chaunu, *Séville et l'Atlantique...*, *op. cit.*, t. VIII, p.597.
53. C.Freire Fonseca, *Economia natural y colonizacao*

do Brasil (1534-1843), 1974 (машинописний текст дисертації).
54. Див. цю працю, т.I (видання 1967 р.), розд.1.
55. J.Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations de l'Europe...*, I, 1766, p.56.
56. F.Coreal, *op. cit.*, I, p.220-221.
57. F.Mauro, *Le Brésil...*, p.138.
58. J.Accarias de Sérionne, *op. cit.*, I, p.83. Бравос - у значенні «дикі».
59. Marcel Giraud, *Histoire de la Louisiane française*, 1953, I, p.196-197.
60. Цитує Дж.М.Прайс (J.M.Price) у кн.: Platt and Skaggs, *Of Mother Country and Plantations*, 1972, p.7.
61. Charles M.Andrews, *The Colonial Period of American History. The Settlements*, I, 1970, p.518-519.
62. Enrique Florescano, *Precios del maiz y crisis agrícolas en Mexico (1708-1810)*, 1969, p.314.
63. Russell Wood, in: *Journal of Economic History*, mars 1977, p.62, note 7.
64. D.A.Brading, *op. cit.*, p.457-458.
65. Germàn Arciniegas, *Este Pueblo de América*, 1945, p.49, він порівнює цю кризу зі своєрідним середньовіччям.
66. F.Coreal, *op. cit.*, I, p.353-364. Попаян - колумбійська провінція на південний схід від Боготи.
67. N.Bousquet, *op. cit.*, p.42. Сокоро - місто в Колумбії у провінції Сантандер.
68. François Chevalier, «Signification sociale de la fondation de Puebla de Los Angeles», in: *Revista de historia de América*, 1947, n° 23, p.127.
69. Reginaldo de Lizarraga, «Description del Perù, Tucuman, Rio de la Plata y Chile», in: *Historiadores de Indias*, 1909, II, p.465.
70. D.A.Brading, *op. cit.*, p.36.
71. A.N., Marine, B^7, 461, f° 39. 1766 б. Вільям Пітт (1708-1778 pp.) одержав титул графа Чатама.
72. M.Devèze, *L'Europe et le monde...*, *op. cit.*, p.331, за даними М.Генсена [M.L.Hansen, *The Atlantic Migration* (1607-1860)] і Г.Коуена (H.Cowan, *British Emigration to North American*, 1961).
73. *Ibid.*
74. A.N., A.E., B III, 441. Палатинці - маються на увазі вихідці з Пфальця.
75. *Ibid.*
76. Тобто від імені арматора.
77. Що виплачуються арматорові.
78. A.N.; Colonies, C 11 4 11, f° 205 sq.
79. A.N., Colonies, C 11 4 11.
80. R.Mousnier, *op. cit.*, p.320.
81. A.N., A.E., B III, 441, 1782.
82. A.N., A.E., C.C.C. Philadelphie, 7, f° 358, Нью-Йорк, 27 жовтня 1810 р.
83. Fawn Brodie, *Thomas Jefferson: an Intimate History*, 1976.
84. A.N., A.E., B III, 441, 1781.
85. *Ibid.*
86. J.F.Jameson, *The American Revolution considered as a Social Movement*, 1925, італійський переклад, с.34 та наступні.
87. *Ibid.*, 36.
88. *Ibid.*, p.23.
89. P.J.Grosley, *Londres*, 1770, p.232.
90. J.F.Jameson, *op. cit.*, p.23.
91. Michel Fabre, *Les Noirs américains*, 1970.
92. A.N., Marine, B^7, 467, 17 лютого 1780 р.
93. A.Smith, *op. cit.*, p.286.
94. Bernard Bailyn, *The new England Merchants in the 17th Century*, 1955, p.16 sq.
95. A.N., Marine, B^7, 458.
96. A.N., A.E., B III, 441.
97. P.J.Grosley, *op. cit.*, p.232.
98. J.Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations...*, I, p.211-213.
99. E.Williams, *op. cit.*, p.147; J.W.Fortescue, *A History of the British Army, 1899-1930*, IV, 1re partie, p.325.
100. R.Mousnier, *op. cit.*, 327.
101. A.d.S. Napoli, Affari Esteri, 801, Гаага, 21 жовтня 1768 р.
102. J.Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations...*, *op. cit.*, I, p.73, note a.
103. J.Accarias de Sérionne, *La Richesse de l'Angleterre*, *op. cit.*, p.96.
104. A.E., C.P. Etats-Unis, 53, f° 90 sq. Джорджтаун, заснований 1786 р., нині становить собою багате передмістя Вашингтона.
105. Загальновизнана дата - перемога Сукре під Аякучо 9 грудня 1884 р. Я ж віддаю перевагу 1825 р. (див. нижче с. 378), тобто першому спалахові ентузіазму на лондонському ринку.
106. Earl Diniz Mac Carthy Moreira, «Espanha e Brasil: Problemas de relacionamento (1822-1834)», in: *Estudos ibero-americanos*, juillet 1977, p.7-93.
107. Jacob Van Klaveren, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens...*, *op. cit.*, 1960, p.177.
108. *Le Pottier de La Hestroy, doc. cit.*, f° 34.
109. Ernst Ludwig Carl, *op. cit.*, II, p.467.
110. A.E., C.P. Angleterre, 120, f° 237.
111. Цит. за: Lewis Hanke, «The Portuguese in Spanish America», in: *Revista de historia de América*, 1962, p.27.
112. British Museum, Add. 28370, f° 103-104, герцог Медина-Седонія - Матео Васкесу, Санлукар, 17 вересня 1583 р.
113. *Ibid.*, f° 105.
114. A.N., Marine, B^7, 232, f° 325, цит. за: E.W.Dahlgren, *Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes de l'océan Pacifique*, 1909, p.37.
115. Історики говорили навіть для кінця XVIIIст. про частку всього 4%. У це важко повірити. Див.: A.Garcia-Baquero Gonzalez, *op. cit.*, I, p.82.
116. Безперечно, цифра перебільшена.
117. Carrière, *Négociants marseillais...*, *op. cit.*, I, p.101.
118. Carrière, *Négociants marseillais...*, *op. cit.*, I, p.101.

119. A.E., M. et D.Amérique, 6, f° 287-291.
120. A.N., F^{12}, 644, f° 66, березень 1722 р.
121. A.N., A.E., B^{1}, 625, Гаага, 19 лютого 1699 р.
122. N.Bousquet, *op. cit.*, p.24; Simon Collier, *Ideas and Politics of Chilean Independence, 1808-1833*, 1963, p.11.
123. Alice Canabrava, *O Comércio português no Rio da Prata (1580-1640)*, 1944; Marie Helmer, «Comércio e contrabando entre Bahia e Potosi no século XVI», in: *Revista de historia*, 1953, p.195-212.
124. H.E.S.Fisher, *The Portugal Trade*, 1971, p.47.
125. J.Accarias de Sérionne, *Les Intérêts des nations...*, *op. cit.*, I, p.86.
126. Цит. Я.Ван Клаверен: J. Van Klaveren, «Die histirische Erscheinung der Korruption, in ihrem Zusammenhang mit der Staats- und Gesellschaftsstruktur betrachtet», I, in: *Vierteljahrifts für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, decembre 1957, S.305-306, *Anm.* 26.
127. Gonzalo de Reparaz, «Los caminos del contrebando», in: *El Comercio*, Lima, 18 febrero 1968.
128. A.N., K 1349, f° 124, 124 v°.
129. A.N., G^{7}, 1692, пам'ятна записка Ґренвілл - Локке, f° 206 v°.
130. N.Bousquet, *op. cit.*, p.17, цит. за: Pierre Chaunu, «Interpretación de la Independencia de América Latina», in: *Perù Problema*, n° 7, 1972, p.132; J.Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, 1969, p.406.
131. Клаудіо Санчес Альборнос визнає, що ця думка належить йому, але ми обидва не знайшли такого посилання.
132. A.E., M. et D.Amérique, 6, f° 289.
133. Асьєнто - монопольне право на постачання до іспанських колоній у Америці чорних рабів - практикувалося від XVI ст. На початку війни за Іспанську спадщину (1701 р.) воно перейшло до Франції. 1713 р. воно набрало форми міжнародної угоди, коли Філіп V надав асьєнто Англії: угода, підписана з Компанією Південних морів, передбачала терміном на 30 років щорічне ввезення 48 тис. рабів і дозволяла Англії посилати на колоніальні ярмарки два кораблі тоннажністю по 500 тонн - дозволені кораблі. Хоча стаття 16 Ахенської угоди 1748 р. відновила це право на 4 роки, англійська Компанія від нього відмовилася 1748 р.
134. M.Devèze, *L'Europe et le monde...*, p.425-426.
135. Указ від 18 травня 1756 р.: A.Garcia-Baquero Gonzalez, *op. cit.*, I, p.84.
136. N.Bousquet, *op. cit.*, p.8.
137. Кораблі, в принципі одиночні, але товари яких реєструвалися при відплитті.
138. A. de Indias, E 146, цит. у кн.: G.Desdevises du Dézert, *L'Espagne de l'ancien Régime*, III, 1904, p.147.
139. *Ibid.*, p.148. Чотирнадцятим портом, відкритим 1788 р., був Сан-Себастьян.
140. Москва, АЗПР, 50/6, 500, арк.3. Амстердам, 12/23 січня 1778 р.
141. Oscar Corblit, «Society and Mass Rebellions in Eighteenth Century Peru and Bolivia», in: *St. Antony's Papers*, 1970, p.9-44.
142. Торгові палати, які організовували та контролювали зовнішню торгівлю й мали великі привілеї.
143. J.R.Fisher, *Governement and Socity in Colonial Peru*, 1970, переважно с.124 та наступні.
144. D.A.Brading, *op. cit.*, p.304, 312.
145. *Ibid.*, p.38; французький переклад цієї записки див.: A.E., C.C.Mexico, 1, f° 2-15.
146. «Obstacles to Economic Growth in 19th Century Mexico», in: *American Historical Review*, цит. за: 1978, p.80 f.
147. *Ibid.*, p.82.
148. A.Hanson Jones, *art. cit.*.
149. J.Vicens Vives, *Historia social y economica de Espana y América, op. cit.*, IV, p.463.
150. Згідно з результатами розрахунку, також проблематичного, до яких прийшов Голден Фербер. Цей розрахунок не брав до уваги контрабанди.
151. A.E., C.P. Etats-Unis, 59, f° 246 v°.
152. Jurgen Schneider, «Le commerce français avec l'Amérique latine pendant l'âge de l'indépendance (première moitié du XIX siècle)», in: *Revista de historia de América*, 1977, p.63-87.
153. Nico Perrone, Íl manifesto dell'imperialismo americano nelle borse di Londra e Parigi», in: *Belphagor*, 1977, p.321 sq. Капітали втікали до Європи, «найбільша частина... надсилалась до Франції» - так визначали становище 1828 р. Див.: A.E., M. et D.Amérique, 40, 501, f° ' sq.
154. A.N., A.E., B III, 452.
155. «Feudalismo y capitalismo in América latina», in: *Boletin de estudios latino-americanos y del Caribe*, deciembre 1974, p.21-41.
156. Для всього викладеного в наступному абзаці звертатися: A.N., Marine, B^{7}, 461. (Пам'ятна записка про становище в США в розумінні внутрішньої промисловості й зовнішньої торгівлі, що датується лютим 1789 р.).
157. G.Arcinegas, *op. cit.*, p.49.
158. Цит. за: B.H.Slicher van Bath, *art. cit.*, p.25.
159. Див. цю працю, т.II.
160. E.Florescano, *op. cit.*, p.433.
161. C.Gibson, *The Aztecs under Spanish Rule*, 1964, p.34.
162. M.Bataillon, *op. cit.*, p. XXXI.
163. *Ibid.*, p. XXX.
164. *Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Amerikas durch die Europäer*, 1925, I, S.453-454.
165. E.Williams, *op. cit.*, p.30 sq., 126.
166. L.Borelli, «Lo zucchero e l'Atlantico», in: *Miscellanea di Studi sardi e del commercio atlantico*, III (1974), p.248-277.
167. M.Devèze, *l'Europe et le monde...*, p.263 sq.

168. Robert Challes, *Voyage aux Indes d'une escadre française (1690-1691)*, 1933, p.85-87.
169. Контракошта – загалом усе південно-африканське узбережжя Індійського океану.
170. W.G.L.Randles, *L'Empire du Monomotapa du XV au XVIII siècle*, 1975, p.7.
171. Roland Oliver and G.Matthew, *History of East Africa*, 1966, p.155, цит. за: Devèze, *L'Europe et monde...*, p.301.
172. Auguste Toussaint, *L'Océan Indien au XVIII siècle*, 1974, p.64.
173. Москва, АЗПР, 18 жовтня 1774 р. (точне посилання втрачене).
174. K.G.Davies, *The Royal African Company*, 1957, p.5, 6.
175. За даними Н.Санчеса Альборноса: N.Sànchez Albornoz, *op. cit.*, p.66.
176. W.G.I.Randles, *L'Ancien Royaume du Congo des origines à la fin du XIX siècle*, 1968; J.Cuvelier, L.Jadin, *op. cit.*; G.Balandier, *La Vie quotidienne au royaume Congo du XVI au XVIII siècle*, 1965.
177. J.Savary, *op. cit.*, article «manille», III, col.714.
178. J.Cuvelier, L.Jadin, *op. cit.*, p.114.
179. Pierre Poivre, *Voyages d'un philosophe, ou Observations sur les moeurs et les arts des peuples de l'Afrique, de l'Asie de l'Amérique*, 1768, p.22.
180. H.Thevet, *La Cosmographie universelle...*, 1575, f° 67.
181. Philip Curtin, *Economic Change in Precolonial Africa. Senegambia in the Era of the Slave Trade*, 1975, p.235, 237-247.
182. Див. цю працю, т.I (видання 1967 р.), с.36.
183. B.Bailyn, *op. cit.*, p.16.
184. Père Jean-Baptiste Labat, *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale*, 1728, IV, p.326 (з приводу Гамбії).
185. P.Curtin, *op. cit.*, p. XXIII.
186. *Ibid.*, p.4.
187. W.G.L.Randles, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *op. cit.*, p.69.
188. *Ibid.*, p.87.
189. O.Lara, *op. cit.*, II, p.291-292.
190. J.Beraud-Villars, *L'Empire de Gao; Un Etat soudanais aux XV et XVI siècles*, 1942, p.144.
191. W.G.L.Randles, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *op. cit.*, p.132.
192. *Ibid.*
193. *Ibid.*, p.135.
194. W.G.L.Randles, *L'Empire du Monomotapa...*, *op. cit.*, p.18.
195. W.G.L.Randles, *L'Ancien Royaume du Congo...*, p.216.
196. *Konkwistadorzy Portugalscy*, 1976.
197. Paul Milioukov, Charles Seignobos, Louis Eisenmann, *Histoire de Russie*, I, 1932, p.158, note 1; *Médit.*, I, p.174.
198. J.-B.Labat, *op. cit.*, V, p.10.
199. У значенні «шукачі пригод».
200. W.G.L.Randles, *L'Ancien Royaume du Congo...*, p.217 sq.; див.: C.Verlinden, in: J.-C.Margolin, *op. cit.*, p.689. Слово *помбейру* (*pombeiro*) буцімто походить від *пумбо* (*pumbo*) - назви активного ринку на нинішньому Стенл-Пулі.
201. Gaston Martin, *Nantes au XVIII siècle; L'Ere des négriers (1714-1774)*, 1931, p.46 sq.
202. P.Curtin, *op. cit.*
203. *Ibid.*, p.334 sq.
204. Y.Bernard, J.-C.Colli, D.Lewandowski, *Dictionnaire...*, *op. cit.*, p.1104.
205. M.Devèze, *L'Europe et le monde...*, *op. cit.*, p.310 та його посилання на Ч.Ньюбері (C.W.Newbury), Реджиналда Капленда (Reginald Coupland), Ч.Лойда (C.Lloyd), Д.Кертина (C.Curtin), Г.Брюншвіга (H.Brunschwig).
206. A.E., C.C.C. London, 12, f° 230 f., лист Сер'є, 1817 р.
207. *Considérations... sur l'abolition générale de la Traite des Nègres adressées aux Négociateurs qui doivent assister au Congrès de Vienne, par un Portuguais*, septembre 1814, p.17-18. (B.N., Paris, LK 9, 668.)
208. Увесь цей параграф написано завдяки матеріалам книги Жакліни Кауфман-Рошар. Див.: Jacqueline Kaufman-Rochard, *Origines d'une bourgeoisie russe, XVI-XVII siècles*, 1969.
209. C.Verlinden, *op. cit.*, див. приміт. 2 до цього розділу.
210. I.Wallerstein, *op. cit.*, p.320.
211. Walther Kirchner, «Uber den russischen Aussenhandel zu Beginn der Neuzeit», in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschafts-geschichte*, 1955.
212. B.H.Summer, *Survey of Russia History*, 1947, p.260, цит. за: R.M.Matton, in: *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, p. Taras Hunchak, 1970, p.106.
213. George Vernadsky, *The Tsardom of Moscow*, 1547-1682, V, 1969, p.166.
214. Artur Attman, *The Russian and Polish Markets in International Trade 1500-1650*, 1973, p.135 sq.
215. *Ibid.*, p.138-140.
216. Риксдалер (*rijksdaaler*), або риксдолар, королівський талер - офіційна монета Нідерландів після Генеральних Штатів 1579 р.
217. М.В.Фехнер, «Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в.», 1952 р.; за виклад змісту та переклад важливих уривків з цієї книги я вдячний Леонові Полякову.
218. A.Gerschenkron, *Europe in the Russian mirror*, 1970, p.54.
219. Marian Malowist, «The economic and social Developement of the Baltic Countries, XVth - XVIIth century», in: *Economic History Review*, decembre 1959, p.177-189.
220. A.N., K 1352, f° 73, близько 1720 р.
221. *Ibid.*
222. Samuel H.Baron, «The Fate of the Gosti in the reign of Peter the Great», in: *Cahiers du monde*

russe et soviètique, 1973, p.488-512.
223. J.Kaufmann-Rochard, *op. cit.*, p.88.
224. *Ibid.*, p.87, 227.
225. *Ibid.*, p.227-228.
226. J.Kulischer, *Wirtschaftsgeschichte Russlands*, S.447.
227. Ou *riad*: galerie marchande.
228. 1 *poud* = 16,38 kg.
229. J.Kulischer, *op. cit.*, I, S.447 Anm.
230. З приводу всього наступного параграфа: J.Blum, *Lord and Peasant in Russian from the 9th to the 19th century*, p.106 f.
231. Michel Confino, *Systèmes agraires et progrès agricole. L'assolement triennal en Russie aux XVIII-XIX siècles*, 1970, p.99.
232. Frédéric Le Play, *L'Ouvrier européen*, 1877-1879, цит. за: J.Blum, *op. cit.*, p.316-317.
233. Архів князя Воронцова, кн.21, 1881, с.327.
234. J.Blum, *op. cit.*, p.283; Roger Portal, «Manufactures et classes sociales en Russie au XVIII siècle», in: *Revue historique*, anril–juin 1949, p.169.
235. Peter Simon Pallas, *Voyages... dans plusieurs privinces de l'Empire de Russie et dans l'Asie septentrionale*, Paris, 1794, I, p.14, note 1.
236. J.Blum, *op. cit.*, p.302-303.
237. *Ibid.*, p.293-294.
238. *Ibid.*, p.300-301.
239. *Ibid.*, p.288.
240. *Ibid.*, p.290.
241. *Ibid.*, p.473.
242. J.Kaufmann-Rochard, *op. cit.*, p.191.
243. Louis Alexander Frotier de la Messelièer, *Voyage à Saint-Pétersbourg ou Nouveaux Mémoires sur la Russie, op. cit.*, p.116.
244. Auguste Jourdier, *Des forces productives, destructives et impriductives de la Russie*, 1860, p.118.
245. J.P.Kilburger, *Kurzer Unterricht von dem russischen Handel*, цит. за: J.Kulischer, *op. cit.*, XII, S.248 und 329.
246. J.Kaufmann-Rochard, *op. cit.*, S.46.
247. Adam Olearius, *Voyage en Moscovie, Tartarie et Perse*, 1659, p.108, цит. за: J.Kaufmann-Rochard, *op. cit.*, p.46.
248. J.Kulischer, *op. cit.*, S.46.
249. J.Blum, *op. cit.*, p.286.
250. J.Kaufmann-Rochard, *op. cit.*, p.39 sq.
251. Архів князя Воронцова, кн.21, 1881, с.333.
252. J.Kaufmann-Rochard, *op. cit*, p.65.
253. François Barrême, *Le Grand Banqier*, 1685, p.216.
254. A.N., Marine, B^7, 457, 1780.
255. A.E., M. et D. Russie, 7, f° 298, близько 1770 р.
256. A.E., M. et D. Russie, 2 f° 176, 1773.
257. P.Philippe Avril, *Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine...*, 1692, p.103.
258. Eugenio Alberi, *Relazioni degli ambasciatori venti durante il secolo XVI*, 1839-1863, III, 2, Giac.Soranzo, p.199.
259. A.d.S. Venezia, Inghilterra, Лондон, 18-19 червня 1703 р.
260. J.Savary, *op. cit.*, V, col.658, 658 sq.
261. Boris Nolde, *La Formation de l'Empire russe*, 2 vol., 1952-1953.
262. François-Xavier Coquin, *La Sibérie, peuplement et immigration paysanne au XIX siècle*, 1969, p.9-10.
263. *Ibid.*
264. P.Camena d'Almeida, in: *Géographie universelle*, V, 1932, p.258.
265. Ці деталі запозичені у Ф.-К.Кокена: F.-X.Coquin, *op. cit.*, p.109.
266. A.E., M. et D. Russie, 2, f° 187 v° - 188.
267. F.-X.Coquin, *op. cit.*, p.11.
268. *Ibid.*, p.12.
269. A.E., M. et D. Russie, 7, f°246-249, спостереження абата Рейналя.
270. P.Camena d'Almeida, *op. cit.*, p.217.
271. J.G.Gmelin, *Voyage en Sibérie...*, 1767, II, p.50.
272. *Ibid.*, II, 123.
273. J.Kaufmann-Rochard, *op. cit.*, p.200.
274. *Gazette de France*, 4 avril 1772, p.359.
275. W.Lexis, «Deiträge zur Statistik der Edelmetalle nebst einigen Bemerkungen über die Wertrelation», in: *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, XXXIV, 1908, S.364.
276. C.M.Foust, «Russian Expansion to the East through the 18th Century», in: *Journal of Economic History*, 1961, p.472.
277. Maurice-Auguste de Benyowsky, *Voyages et mémoires...*, 1791, p.63.
278. P.S.Pailas, *Voyage à travers plusieurs provinces de l'Empire russe*, 1771-1776, III, p.490.
279. *Ibid.*, p.487.
280. M.-A. de Benyowsky, *op. cit.*, p.48.
281. A.E., M. et D. Russie, 2, f° 188.
282. James R.Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade: provisionment of the Okhotsk seabord and the Kamtchatka peninsula, 1689-1856*, 1970.
283. Ernst Hoffmann, *Reise nach den Goldwäschen Ostsiberiens*, 1847, Нове видання 1969 р., с.79 і далі.
284. En 1728, 1732, 1741, 1746, 1755.- A.E., M. et D. Russie, 2, f° 183-185.
285. *Ibid.*
286. J.Savary, *op. cit.*, V, col.659 sq.
287. C.M.Foust, *art. cit.*, p.477.
288. J.G.Gmelin, *op. cit.*, I, p.43.
289. C.M.Foust, *art. cit.*, p.477; A.N., A.E., M. et D. Russie, 2, f° 182.
290. Архів князя Воронцова, кн.9, 1876, с.32-33.
291. Gino Luzzatto, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, II, 1952, p.16.
292. A.N., A.E., B^1, 485.
293. A.d.S. Napoli, Affari Esteri, 800; *Gazette de Cologne*, 23 septembre 1763. Російський вексельний курс, очевидячки, котувався, починаючи від 1762 р.
294. Москва, ЦДАСА, фонд князя Воронцова, 1261,

4 – 446.
295. Архів князя Воронцова, кн.21, 1881, с.137.
296. Там же, с.315.
297. Там же, кн.10, 1876, с.201.
298. J.Blum, *op. cit.*, p.294.
299. R.Portal, *art. cit.*, p.6 sq.
300. J.Blum, *op. cit.*, p.294.
301. A.N., Marine, B^{7}, 457.
302. A.N., K. 1352.
303. Архів князя Воронцова, кн.8, 1876, с.363.
304. Fernand Grenard, *Grandeur et décadence de l'Asie*, 1939, p.72.
305. A.E., M. et D. Turquie, 36, f° 16.
306. G.Tongas, *Les Relations de la France avec l'Empire ottoman, durant la première moitié du XVII siècle*, 1942, p.141.
307. Giovanni Botero, *Relationi universali*, 1599, II, p.117-118.
308. C.Boxer, «The Portuguese in the East, 1500-1800», in: *Portugal and Brazil, an Introduction*, 1953, p.221.
309. A.d.S. Venezia, Relazioni, B 31.
310. François Savary de Brèves, *Relation des voyages de...*, 1628, p.242.
311. Maestre Manrique, *Itinerario de las misiones que hizo el Padre F.Sebastian Manrique...*, 1649, p.460.
312. Abbé Prévost, *op. cit.*, IX, 1751, p.88. (Voyage d'A. de Rhodes, 1648.).
313. Edward Brown, *A brief Account of Some Travels...*, 1673, p.39-40.
314. T.Stoianovitch (машинописний текст), in: *Conférence de la Commission d'histoire économique de l'Association du Sud-Est européen*, Moscou et Kiev, 1969.
315. W.Platzhoff, *Geschichte des europäischen Staatensystems, 1559-1660*, 1928, p.31.
316. Herbert Jansky, in: *Handbuch der europäischen Geschichte*. Hrsg. T.Schieder, *op. cit.*, IV, p? S.753.
317. *Ibid.*, S.761.
318. Jorjio Tadic, «Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVII siècle», in: *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*, 1961, p.235-274.
319. Robert Mantran, «L'Empire ottoman et le commerce asiatique au XVI et au XVII siècle», in: *Islam and the Trade of Asia*, p.p. D.S.Richards, *op. cit.*, p.169. (Багдад зайняли 1534 р., Басру - 1535 р., а відтак - 1546 р.)
320. Москва, ЦДАСА, 276-І-315, арк.171-175.
321. A.E., M. et D. Turquie, 11, f° 131-151.
322. Конторські книги, до яких записують усі операції в міру їх здійснення (Літтре).
323. Pierre Belon, *Les Observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays etranges*, 1553, f° 181 v°.
324. Abbé Prévost, *op. cit.*, IX, p.88.
325. *Gazette d'Amsterdam*, 13 décembre 1672. Кам'янець, нині Кам'янець-Подільський на Україні, був окупований послідовно турками, татарами, до 1793 р.– поляками, відтак - росіянами.
326. Paul-Ange de Gardane, *Journal d'un voyage dans la Turquie, d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808, 1809*, p.13.
327. Bibliothèque Marciana, Scriture, Oro e argento, VII, MCCXXVIII, 55.
328. Назва золотого дуката, який карбували королі угорські й часто підробляли за кордоном.
329. Ugo Tucci, «Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de l'or», in: *Revue historique*, juillet 1978, p.97, note 23.
330. *Ibid.*, p.109, note 65.
331. F.Rebuffat, M.Courdurie, *Marseille et le négoce marceillais international (1785-1790)*, 1966, p.126 sq.
332. C.Sonnini, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, s.d.
333. A.N., A.E., B^{1}, 436. Наводить Т.Стоянович у цитованому машинописному тексті, с.35.
334. Під час своїх лекцій у Парижі 1955 р.
335. *Médit.*, II, p.61.
336. *Ibid.*, I, p.263.
337. Henri Maundrell, *Voyage d'Alep à Jérusalem*, 1706, p.2 (voyage de 1696).
338. У якомусь місцевому журналі, який я, на жаль, забув.
339. A.d.S. Napoli, Affari Esteri, 800, Гаага, 21 серпня 1761 р.
340. Москва, АЗПР, 4113, 158, арк.4, Венеція, 4/15 грудня 1787 р.
341. A.E., M. et D. Turquie, 15, f° 151-159.
342. *Observations sur l'état actuel de l'Empire ottoman*, p.p. Andrew S.Ehrenkreutz, 1965, p.49-50.
343. *Ibid.*, p.53.
344. *Ibid.*, p.54.
345. За Кучук-Кайнарджийської мирної угоди.
346. За Константинопольською угодою (січень 1784 р.), яка визнавала передачу Криму Росії.
347. Див. цю працю, т.І.
348. K.N.Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, 1660-1760, 1978, p.17.
349. A.E., M. et D. Turquie, 11, f° 131-151, lè50.
350. H.Furber, *op. cit.*, p.166.
351. A.E., M. et D. Turquie, 11, f° 162.
352. *Ibid.*, f° 151, 1750.
353. H.Fubrer, *op. cit.*, p.66.
354. A.E., M. et D. Turquie, 11, f° è70, 70 v°.
355. *Ibid.*, f° 162.
356. Москва, АЗПР, 35/6, 371, арк.327.
357. Там же, 93/6, 438, арк.81.
358. Luigi Celli, *Intriduction à Due Trattati inediti di Silvestro Gozzolini da Osima, Economista e Finanziere del sec. XVI*, 1892, p.8.
359. Москва, АЗПР, жовтень 1787 р. (посилання

втрачене).
360. M.-A. de Benyowsky, *Voyages et mémoires..., op. cit.*, I, p.51.
361. «Angelo for Ottoman History», in: *Review*, 1, 1977, p.53.
362. Москва, АЗПР, березень 1785 р. (посилання втрачене).
363. *Handbuch der europaïscher Geschichte*, p.p. T.Schider, *op. cit.*, p.771.
364. A.d.S., Napoli, Affari Esteri, 805.
365. Машинописний текст повідомлення Мішеля Морино на Тижні Прато, 1977 р., с.27.
366. J.Rousset, *Les Intérêts présens puissances de l'Europe*, 1731, I, p.161.
367. Ange Goudar, *Les Intérêts de la France mal entendus...*, 1756, I, p.5.
368. Для цього розділу я особливо скористався з праць Джорджо Борси (Giorgio Borsa, *La Nascità del mondo moderno in Asia Orientale*, 1977) та Мішеля Девеза (Michel Devèze, *L'Europe et le monde..., op. cit.*).
369. Maurice Lombard, *L'Islam dans sa première grandeur*, 1971, p.22.
370. Див. цю працю, т.I (видання 1967 р.), с.309.
371. Так араби означували узбережжя на південь від Сомалі й до Мозамбіку (*зинджі* означає *чорні люди*).
372. J.C. Van Leur, *Indonesian Trade and Socity*, 1955.
373. Таміли живуть на півдні Індії та на Цейлоні.
374. Archibald R.Lewis, «Les marchands dans l'océan Indien», in: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1976, p.448.
375. *Ibid.*, p.455.
376. *Ibid.*, p.455-456.
377. Donald F.Lach, *Asia in the Making of Europe*, 1970, I, p.19.
378. Franco Venturi, *L'Europe de Lumières, recherches sur le XVIII siècle*, 1971, p.138-139.
379. C.G.Simkin, *op. cit.*, p.182.
380. Giorgio Borsa, *op. cit.*, p.31.
381. A.N., Colonies, C^2, 254, f° 15 v°.
382. L.Dermigny, *La Chine et l'Occident..., op. cit.*, II, p.696.
383. Див. вище, с. 196.
384. L.Simond, *Voyage d'un Français en Angleterre..., op. cit.*, II, p.280.
385. Victor Jacquemont, *Voyage dans l'Inde...*, 1841-1844, p.17.
386. M.Devèze, *op. cit.*, p.223.
387. Brithish Museum, Sloane 1005.
388. R.Challes, *Voyage aux Indes..., op. cit.*, p.436.
389. A.N., Colonies, C^2, 105, f° 233.
390. Франсуа Мартен (1664-1706 рр.) - генерал-губернатор Ост-Індської компанії, починаючи від 1701 р.
391. A.N., Colonies, C^2 105, f° 256 v°, 257.
392. Maestre Manrique, *op. cit.*, p.398.
393. K.N.Chaudhuri, *op. cit.*, p.447-448.
394. A.N., A.E., B III, 459.
395. A.N., Colonies, C^2, 75, f° 165.
396. Безперечно, йдеться про *bonds* - короткотермінові позики компанії: Saha Panchanam, «Einige Probleme der kapitalistichen Entwiclung Indiens im 19. Jahrhundert», in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1970, I, S.155-161.
397. V.I.Pavlov, *Historical Premises for India's Transition to Capitalism*, 2 ed., 1978, p.326-332.
398. K.N.Chaudhuri, *op. cit.*, p.455.
399. *Ibid.*, p.456.
400. Abbé Prévost, *op. cit.*, I, p.35, 48, 49.
401. Carlo M.Cipolla, *Velieri e Cannoni d'Europa sui mari del mondo*, 1969, p.116-117.
402. *Ibid.*
403. *Ibid.*
404. T.T.Chang, *Sino-Portuguese Trade from 1514 to 1644*, 1934, p.120, цит. за: C.M.Cipolla, *op. cit.*, p.117.
405. *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Moghol*, 1899, II, p.344, цит. за: G.Borsa, *op. cit.*, p.25.
406. C.M.Cipolla, *op. cit.*, p.119, note 461.
407. K.N.Chaudhuri, *op. cit.*, 457, 461.
408. I.Bruce Watson, «The Establishement of English Commerce in North-Western India in the Early Seventeenth Century», in: *Indian Economic and Social History*, XIII, n° 3, p.384-385.
409. K.N.Chaudhuri, *op. cit.*, p.461.
410. A.N., A.E., B III, 459, пам'ятна записка Больця від 19 месидора V д.
411. За якими купці та ремісники зобов'язувалися постачати товари.
412. I.B.Watson, *art. cit.*, p.385-389.
413. A.N., A.E., B III, 459.
414. A.N., Colonies, C^2, 10.
415. A.N., Colonies, C^{11}, 10, 31 грудня 1750 р. Згадаймо сварку П'єра Пуавра з командиром корабля «Ле Маскарен» у Кантоні в червні 1750 р.
416. C.Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, 1969, p.57, цит. за: I.Wallerstein, *op. cit.*, p.332.
417. V.I.Pavlov, *op. cit.*, p.243.
418. Як, скажімо, Н.Джекобс: Norman Jacobs, *Modern Capitalism and Eastern Asia*, 1958.
419. B.R.Grover, «An Integrated Pattern of Commercial Life in the Rural Society of North India during the 17th-18th century», in: *India Historical Records Commission*, XXXVII, 1966, p.121.
420. L.C.Jain, *Indigenous Banking in India*, 1929, p.5.
421. Дискусію з приводу значення цього слова див.: Irfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India*, 1963, p.140 sq.
422. Irfan Habib, «Potentialities of Capitalistic Development in the Economy of Mughal India...», p.10.
423. Satish Chandra, «Some Institutional Factors in Providing Capital Inputs for the Improvement and Expansion of Cultivation in Medieval India», in: *Indian Historical Review*, 1976, p.85.
424. *Ibid.*, p.89.

425. B.R.Grover, *art. cit.*, p.130.
426. S.Chadra, *art. cit.*, p.84.
427. I.Habib, «Potentialities...», p.8.
428. *Ibid.*, p.18-19.
429. *Ibid.*, p.3-4.
430. *Ibid.*, p.4, note 2.
431. Abbé Prévost, *op. cit.*, XI, p.661-662.
432. *Ibid.*, p.651-652.
433. *Ibid.*, p.652.
434. Мауну дорівнював у Бенгалії 34,5 кг, у Сураті - 12,712 кг (K.N.Chaudhuri, *op. cit.*, p.472.).
435. B.R.Grover, *art. cit.*, p.129-130.
436. I.Habib, «Potentialities...», p.7-8; W.H.Moreland, *op. cit.*, p.99-100, 103-104.
437. I.Habib, «Usury in Medieval India», *art. cit.*, p.394.
438. B.R.Grover, *art. cit.*, p.138.
439. Штат Індії, головним містом якого є Бомбей.
440. I.Habib, «Potentialities...», p.46-47.
441. *Ibid.*, p.43.
442. Sonnerat, *Voyage aux Indes Orientales et à la Chine*, 1782, I, p.103-104.
443. *Jahangir's India: the Remonstratie of Francisco Pelsaert*, 1925, p.60, цит. за: I.Habib, «Potentialities...», p.43, note 2.
444. I.Habib, «Potentialities...», p.44-45.
445. *Ibid.*, p.45.
446. Abbé Prévost, *op. cit.*, X, p.1.
447. *Ibid.*, X, p.93.
448. *Ibid.*, X, p.237.
449. H.Furber, *op. cit.*, p.10.
450. I.Habib, «Potentialities...», p.55, note 2.
451. A.N., Marine, B^7, 443, f° 254.
452. V.I.Pavlov, *op. cit.*, p.329.
453. H.Furber, *op. cit.*, p.187.
454. A.N., Colonies, C^2, 105, f° 291 v°.
455. H.Furber, *op. cit.*, p.189-190.
456. V.I.Pavlov, *op. cit.*, p.233.
457. K.N.Chaudhuri, *op. cit.*, p.260.
458. *Ibid.*, p.258.
459. Abbé Prévost, *op. cit.*, X, p.65.
460. Не укладаючи з ремісниками угоди про обов'язкове постачання.
461. A.N., A.E., B III, 459, Mémoire sur le commerce de l'Inde... que fesoit l'ancienne compagnie des Indes et celle établie en 1785, f° 1-32, *passim.*
462. *Ibid.*, f° 12.
463. Satish Chandra, «Some Aspects of the Growth Seventeenth Century», in: *The Indian Economic and Social History Review*, 1966, p.326, B.R.Grover, *art. cit.*, p.132.
464. B.R.Grover, *art. cit.*, p.128, 129, 131.
465. *Ibid.*, p.132.
466. Де містилася французька факторія Пондишері, яка терпіла від нерегулярного постачання як продовольства, так і товарів.
467. A.N., Colonies, C^2, 75, f° 69.
468. Percival Spear, *The Nabobs*, 1963, p. XIV sq.
469. A.N., C^2, 286, f° 280.
470. I.Habib, «Potentialities...», p.12, note L.
471. *Ibid.*, p.32.
472. Abbé Prévost, *op. cit.*, X, p.232.
473. Roland Mousnier, in: Maurice Crouzet, *Histoire générale des civilisations*, IV, 1954, p.491.
474. Abbé Prévost, *op. cit.*, X, p.235.
475. Покривала, які в складеному вигляді прив'язувалися позад сідла.
476. A.N., Colonies, C^2, 56, f° 17 v° sq., 1724. Вартість імпорту сукон за тих часів сягала 50 000 екю щороку.
477. Abbé Prévost, *op. cit.*, X, p.245.
478. I.Habib, «Potentialities...», p.38 sq.
479. *Ibid.*, p.36-37.
480. Abbé Prévost, *op. cit.*, X, p.146.
481. François Bernier, *Voyages... contenant la description des Etats du Grand Mogol...*, 1699, I, p.94.
482. Abbé Prévost, *op. cit.*, X, p.235.
483. *Ibid.*, X, p.95.
484. P.Spear, *op. cit.*, p. XIII.
485. M.N.Pearson, «Shivaji and the Decline of the Mughal Empire», in: *Journal of Asian Studies*, 1970, p.370.
486. A.K.Majumdar, «L'India nel Medioevo e al principio dell'età moderna», in: *Propyläen Weltsgeschichte*, tr.it., VI, 1968, p.191.
487. *Ibid.*, p.189.
488. Індуїстська вишнуїтська секта, заснована на початку XVI ст.; сікхи створили державу з центром у Лагорі.
489. H.Furbzr, *op. cit.*, p.303.
490. A.K.Majumdar, *op. cit.*, p.195.
491. *Médit.*, I, p.340.
492. H.Furber, *op. cit.*, p.25.
493. Giuseppe Papagno, «Monopolio e libertà di commercio nell'Africa orientale portoghese alla luce di alcuni documenti settecnteschi», in: *Rivista storica italiana*, 1974, II, p.273.
494. A.N., A.E., B III, 459, Пам'ятна записка Луї Моннерона I преріїля IV р.
495. A.N., 8 AQ 349.
496. T.Raychaudhuri, *Reading in Indian Economy*, 1964, p.17, цит. за: V.I.Pavlov, *op. cit.*, p.87.
497. V.I.Pavlov, *op. cit.*, p.86-88.
498. *Ibid.*, p.239 sq.
499. *Ibid.*, p.324-335.
500. *Ibid.*, p.99 sq.
501. K.N.Chaudhuri, *op. cit.*, p.273.
502. V.I.Pavlov, *op. cit.*, p.215.
503. *Ibid.*, p.216.
504. *Ibid.*, p.217; це, безперечно, та причина, з якої англійці якщо й ввозили у XVIII ст. до Індії сталь, зокрема для індійських корабелень, то завше шведську, а не англійську.
505. Armando Cortesão, in: *The Suma Oriental de Tome Pires*, 1944, II, p.278-279; V.Magalhaěs Godinho, *op. cit.*, p.783.
506. M.A.P. Meilink-Roelofsz, *Asian Trade and European Influence*, 1962, p.13 f.
507. O.W.Wolters, *Early Indonesian Commerce*, 1967,

p.45 f.
508. Abbé Prévost, *op. cit.*, VIII, p.316.
509. *Ibid.*, VIII, p.312.
510. *Ibid.*, IX, p.74 (1622).
511. *Ibid.*, XI, p.632.
512. Sonnerat, *op. cit.*, II, p.100.
513. З приводу цих питань див. класичну книгу: G.Coedes, «Les Etats hindouisés d'Indochine et d'Indonésie», 1948, in: *Histoire du monde*, de M.E.Cavaignac, t. VII.
514. M.A.P. Meilink-Roelofsz, in: *Islam and the Trade of Asia*, p.p. D.S.,Richards, *op. cit.*, p.137 sq.
515. Luis Filipe F.R.Thomaz, «Maluco e Malaca», in: *A.Viagem de Fernão de Magalhaës e a questão das Mulacas*, p.p. A.Teixera, 1975, p.33 sq. Уточнення, яке заслуговує на увагу.
516. *Ibid.*, p.33.
517. Цит. за: Pavlov, *op. cit.*, p.221.
518. *Ibid.*
519. Abbé Prévost, *op. cit.*, I, p.116.
520. *Ibid.*, I, p.115.
521. M.A.Hedwig Fitzler, «Der Anteil der Deutschen an der Kolonialpolitik Philipps II von Spanien in Asien», in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1935, S.251.
522. L.F.F.R. Thomaz, *op. cit.*, p.36.
523. Abbé Prévost, *op. cit.*, I, p.336 (1592).
524. *Ibid.*, VI, p.62-63.
525. *Ibid.*, VIII, p.480, sq.
526. H.Furber, *op. cit.*, p.160 sq.
527. A.N., Colonies, C^{11}, f° 10 v°.
528. H.Furber, *op. cit.*, p.176.
529. *Voyage en Inde du comte de Modave, 1773-1776*, p.p. J.Deloche, 1971, p.77.
530. *Ibid.*
531. «I.Wallerstein et l'Extrême-Orient, ployer pour un XVI siècle négligé», машинописний текст доповіді на Лейденському симпозіумі, жовтень 1978 р.
532. «Littoral et intérieur de l'Inde», машинописний текст доповіді на Лейденському симпозіумі, жовтень 1978 р.

До розділу 6

1. Див.: *Littré, Révolution*: «Повернення зірки в точку, з якої вона вирушила».
2. Hannan Arendt, *On Revolution*, 1963, французький переклад: *Essai sur la Révolution*, 1967, p.58.
3. Jürgen Kuczynski, «Friedrich Engels une die Monopole», in: *Jahrbuch für Wirtschafts-geschichte*, 1970, 3, S.37-40.
4. Adolphe Blanqui, *Histoire de l'économie politique en Europe depuis les Anciens jusqu'à nos jours*, 1837, II, p.209. «Одначе, тільки-но вийшовши з голови цих двох геніальних людей, Аккрайта й Уатта, промислова революція заволоділа Англією». Див.: R.M.Hartwell, *The Industrial Revolution and economic growth*, 1971, p.111; Peter Mathias, *The First Industrial Nation. An Economic History of Britain 1700-1914*, 1969, p.3.
5. Maurice Dobb, *Etudes sur le développement du capitalisme*, 1969, p.274, note 3; A.Besançon, in: *Quartely journal of Economics*, XXXVI, 1921; p.343.
6. W.W.Rostow, *Les Etapes de la croissance économiques, op. cit.*, p.247 sq.
7. S.Kuznets, *Croissance et structures économiques, op. cit.*, p.247 sq.
8. Simon Kuznets, «Capital formation in Modern Economic Growth», in: *Troisième Conférence internationale d'histoire économique*, München, 1965, I, p.20, note 1.
9. Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution*, 1965, p.117.
10. «Encore la révolution anglaise du XVIII siècle», in: *Bulletin de la Société d'histoire moderne*, 1961, p.6.
11. У передмові до французького перекладу книги Томаса Ештона: Thomas S.Ashton, *La Révolution industrielle*, 1955, p. X.
12. J.Hicks, *A Theory of Economic History*, p.151-154.
13. J.-B.Say, *Cours complet d'économie politique, op. cit.*
14. T.S.Ashton, «The Treatement of Capitalism and Historians, ed. F.A.Hayek, 1954, p.60.
15. P.Deane, *op. cit.*, p.116, 117 and note 1, цит. за:W.W.Rostow, *The Economic of Take off into Sustained Growth*, 1963.
16. Ignacy Sachs, *Pour une économie politique du développement*, 1977, p.9.
17. *Ibid.*
18. Ці слова чилійського економіста Освальдо Сункеля (Oswoldo Sunkel) запозичені з книги І.Сакса: I.Sachs, *op. cit.*, p.34.
19. Ignacy Sachs, *La Découverte du Tiers Monde*, 1971., p.18-30.
20. *Ibid.*
21. A.N., F^{12}, 1512, liasse 5.
22. Lynn White, *Medieval Technology and Social Chang*, 1962, p.80; M.Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 1967, 1, 365.
23. Stephen Finney Mason, *Histoire des sciences*, 1956, p.34.
24. A.Vierendel, *Esquisse d'une histoire de la technique*, 1921, I, p.38.
25. E.Fox, *L'Autre France. L'Histoire en perspective géographique*, 1971, p.51-53.
26. J.Gimpel, *La Révolution industrielle du Moyen Age*, 1975.
27. G.Bois, *La Crise du féodalisme*, 1976.
28. E.M.Carus-Wilson, «An Industrial Revolution of the thirteenth Century», in: *Economic History Review*, 1941.
29. Цей вислів (щодо Німеччини) належить чи то Г.Ф. фон Шмоллеру, чи то Ф.Філіппі.

30. Eleonora M.Carus-Wilson, «The Woollen Industry», in: *The Cambridge Economic History*, II, 1952, p.409.
31. *Little Red Book of Bristol*, ed. F.B.Bickley, 1900, p.58, II, o. 7.
32. Frédéric C.Lane, «Units of Economic Growth Historically considered», in: *Kyklos*, XV, 1962, p.95-104.
33. W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, op. cit.*, S.51.
34. C.M.Cipolla, «The Professions, The Long View», in: *The Journal of European Economic History*, printemps 1973, p.41.
35. G.Bois, *op. cit.*, p.246.
36. Roger Bacon, цит. за: L.White, *Medieval Technology..., op. cit.*, p.134.
37. Jacob Cornelius Van Leur, *Indonesian Trade and Society*, 1955, p.20.
38. Див. цю працю, т.II.
39. Herman Kellenbenz, *Deutsche Wirtschafts-geschichte*, I, 1977, S.167.
40. Gemma Miani, «L'économie lombarde aux XIV et XV siècle», in: *Annales E.S.C.*, p.571, травень-червень 1964 р.
41. Renato Zangheri, «Agricoltura e sviluppo del capitalismo», in: *Studi storici*, 1968, p.539.
42. Eric J.Hobsbawm, «Il secolo XVII nello sviluppo del capitalismo», in: *Studi storici*, 1959-1960, p.665.
43. Carlo Poni, «All' origine del Sistema di fabbrica...», in: Rivista storica italiana, 1976, p.444 sq.
44. L.White, *op. cit.*, p.129.
45. *Ibid.*, p.28.
46. Gino Barbiere, *Le Orogini del capitalismo lombardo*, 1961; G.Miani, *art. cit.*
47. John U.Nef, «The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640», in: *Economic History Review*, october 1934, p.23.
48. S.Pollard and D.W.Crossley, *Wealth of Britain..., op. cit.*, 1968.
49. John Cleveland, *Poems*, 1650, p.10.
50. John U.Nef, *art. cit.*, p.3-24.
51. S.Pollard and D.W.Crossley, *op. cit.*, p.85.
52. *Ibid.*, p.130.
53. *Ibid.*, p.84, 95.
54. Charles Hyde, *Technological Change and the British Iron Industry*, 1700-1820, 1977.
55. Див. нижче, с. 508-509.
56. C.Hyde, *op. cit.*, p.42 f., 144.
57. S.Pollard and D.W.Crossley, *op. cit.*, p.105, 136-137.
58. *Ibid.*
59. *Ibid.*, p.142-143.
60. John U.Nef, *The Conquest of the Material World*, 1964, p.141-143.
61. «The Origins of the Industrial Revolution», in: *Past and Present*, avril 1960, p.71-81.
62. *L'Industrialisation en Europe au XIX siècle*, p.p. Pierre Léon, François Crouzet, Rochard Gascon, Lyon, 7-10 october, 1970.
63. Pierre Vilar, «La Catalogne industrielle, Réflexions sur un démarrage et sur un destin», in: *l'Industrialisation en Europe au XIX siècle, op. cit.*, p.421.
64. Jacques Bertin, *ibid.*, p.447.
65. H.W.Flinn, *The Origins of the Industrial Revolution*, 1965.
66. H.J.Habakkuk, «Historical Experience of Economic Development», in: E.A.G.Robinson ed., *Problems of Economic Development*, 1955, p.123.
67. Paul Bairoch, *Révolution industrielle et sousdéveloppement*, 1974, p.73.
68. E.L.Jones, «Le origini agricole dell'industria», in: *Studi storici*, IX, 1968, p.567.
69. Jethro Tull, *The Horse Hoeing Husbandry*, 1733.
70. Jonathan David Chambers et Gordon Edmund Mingay, *The Agricultural Revolution 1750-1880*, 1966, p.2-3.
71. *Ibid.*
72. *Ibid.*
73. *Ibid.*
74. P.Bairoch, *op. cit.*, tableaux p.222 et 226; P.Mathias, *The First Industrial Nation, op. cit.*, tableau p.474.
75. Charles-Alexandre de Baert-Duholant, *Tableau de la Grande-Bretagne..., op. cit.*, IV, p.242-243.
76. E.L.Jones, *art. cit.*, p.568.
77. E.A.Wrigley, in: *Past and Present*, 1967, цит. за: E.L.Jones, *art. cit.*, p.569.
78. E.L.Jones, *art. cit.*, p.570.
79. *Ibid.*, p.572-574.
80. J.D.Chambers, G.E.Mingay, *op. cit.*, p.18.
81. *Ibid.*, p.199-201.
82. M.Rubichon, *op. cit.*, II, p.13.
83. Abbé J.-B. Le Blanc, *Lettres d'un Français, op. cit.*, II, p.64, 66-67.
84. M.Rubichon, *op. cit.*, II, p.12-13.
85. *Ibid.*, II, p.122.
86. P.Bairoch, *op. cit.*, p.87.
87. *Ibid.*, p.215.
88. R.Reinhard, A.Armengaud, J.Duparquier, *Histoire générale de la population mondiale*, 1968, p.202 sq.
89. Roland Marx, *La Révolution industrielle en Grande-Bretagne des origines à 1850*, 1970, p.57-58.
90. *Ibid.*
91. Alexis de Toqueville, *Voyage en Angleterre*, 1958, p.59, 78.
92. E.Hobsbawm, *Industry and Empire, op. cit.*, p.40.
93. *L'Industrialisation en Europe au XIX siècle, op. cit.*, p.590.
94. P.Dean, *op. cit.*, p.34.
95. E.Hobsbawm, *op. cit.*, p.42.
96. *A History of Technology*, ed. C.Singer, E.J.Holmyard, A.R.Hall, T.L.Willams, 1958, IV, p.301-303.
97. P.Bairoch, *op. cit.*, p.20.

98. *The Trading World of Asia and The English East India Conpany 1660-1760, op. cit.*, p.273.
99. 1791 р. – тільки 10%; див.: Ch.Hyde, *Technological Change...*, p.66.
100. P.Bairoch, *op. cit.*, p.249.
101. C.Hyde, *op. cit.*, p.219.
102. *Ibid.*, p.47-51.
103. *Ibid.*, p.37-40.
104. *Ibid.*, p.57, 79.
105. *Ibid.*, p.71.
106. *Ibid.*, p.93.
107. *Ibid.*, p.83-94.
108. Francis K.Klingender, *Art and the Industrial Revolution*, 1968, p.9-10.
109. *Histoire générale des techniques*, sous la direction de M.Daumas, 1962, III, p.59.
110. *Ibid.*, p.13.
111. David S. Landes, *L'Europe technicienne*, 1969, p.127.
112. Emile Levasseur, *La Population française*, 1889-1892, III, p.74.
113. E.A.Wrigley, «The Supply of Raw Material in the Indistrial Revolution», in: *The Economic History Review, art. cit.*, p.13.
114. J.Hicks, *op. cit.*, 1973, p.147.
115. E.Labrousse, in: *L'Industrialisation de l'Europe au XIX siècle, op. cit.*, p.147.
116. P.Deane, *op. cit.*, p.90-91.
117. E.Hobsbawm, *Industry and Empire, op. cit.*, p.51.
118. P.Mathias, *op. cit.*, p.250.
119. E.Hobsbawm, *L'Ere des révolution*, 1969, p.54, note 1.
120. *Ibid.*, p.52.
121. *Ibid.*, p.58.
122. *Ibid.*, p.55.
123. J.H.Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, 1926, p.441-442.
124. Цит. за: E.Hobsbawm, Industry and Empire, *op. cit.*, p.40.
125. L.Simond, *op. cit.*, I, p.330; перша пака американської бавовни доправлена близько 1791 р.
126. Цит. у: P.Deane, *op. cit.*, p.87.
127. Після 1820 р. для бавовни, після 1850 р. - для вовни. Див.: S.Pollard and D.W.Crossley, *op. cit.*, p.197.
128. L.Simond, *op. cit.*, II, p.102-103.
129. P.Mathias, *op. cit.*, p.270.
130. P.Deane, *op. cit.*, p.56.
131. J.Accarias de Sérionne, *La Richesse de la Hollande*, *op. cit.*
132. François Crouzet, *L'Economie britannique et le blocus continental 1806-1813*, 1958, I, p.157.
133. P.Deane, *op. cit.*, p.56.
134. M.Rubichon, *op. cit.*, II, p.312.
135. Tomas S.Ashton, *An Economic History of England. The 18th Century*, 1955, p.132 sq.
136. F.Crouzet, *op. cit.*, p.294 sq.
137. M.Rubichon, *op. cit.*, II, p.382. Я замінив слово *герильяси*, що є в тексті, на *герилєрос*.
138. W.W.Rostow, *op. cit.*, p.560.
139. L.Simond, *op. cit.*, II, p.284.
140. *Ibid.*, p.282.
141. M.Rubichon, *op. cit.*, I, p.575.
142. On Depreciation, p.69. Л.Симон (L.Simond, *op. cit.*, II, p.24) перекладає так: «Торгівля є тільки взаємний обмін еквівалентних речей».
143. P.Deane, *op. cit.*, p.58 sq.
144. D.Macpherson, *op. cit.*, III, p.340.
145. T.S.Ashton, *op. cit.*, p.63.
146. P.Mathias, *op. cit.*, p.446.
147. Amalendu Guha, рецензія на книгу:P.Mathias, «The First Industrial Nation...», *op. cit.*, in: *The Indian Economic and Social History Review*, vol.7, september 1970, p.428-430.
148. Див. вище, розд.4.
149. Як вважає Д.Макферсон (див. приміт.144).
150. P.Deane, W.A.Cole, *British Economic Growth, 1688-1959*, 1962, p.48.
151. Звичайний відсоток, див.: M.Rubichon, *op. cit.*, I, p.574.
152. T.S.Willan, *The Inland Trade, op. cit.*, ch. I.
153. R.-M.Pillet, *L'Angleterre vue à Londres et dans ses provinces; les colliers* - кораблі для перевезення вугілля.
154. *Historical Geography of England before 1800*, 1951, p.p. H.C.Darby, p.522.
155. D.Defoe, *Tour...*, I, p.63, цит. за: H.C.Darby, *op. cit.*, p.498.
156. T.S.Willan, *Rivers Navigation in England..., op. cit.*
157. *Ibid.*, p.94.
158. C.Dupin, *op. cit.*, p.163, note.
159. *Ibid.*, p.171.
160. M.Rubichon, *op. cit.*, II, p.111.
161. T.S.Willan, *The Inland Trade, op. cit.*
162. J.H.Clapham, *op. cit.*, p.381-382.
163. C.Dupin, *op. cit.*, p.148 sq.
164. P.Mathias, *op. cit.*, p.277.
165. C.Dupin, *op. cit.*, p.149.
166. *Ibid.*, p.144.
167. *Ibid.*, p.157.
168. M.Cuchetet, *Voyage de Manchester à Liverpool par le Rail Way et la voiture à vapeur*, 1833, p.6.
169. *Ibid.*, p.11.
170. *Ibid.*, p.9.
171. *Ibid.*, p.8.
172. Charles P.Kindleberger, *Economic Development*, 1958, p.96.
173. J.R.Harris, in: *L'Industrialisation de l'Europe au XIX siècle, op. cit.*, p.230.
174. M.Rubichon, *op. cit.*, I, p.529-530.
175. Див. вище, с. 518.
176. Ch.Wilson, *op. cit.*
177. D.Defoe, *Tour..., op. cit.*, 1927, I, p.2.
178. P.Adam, p.92 (машинописний текст).
179. D.C.North and R.P.Thomas, *The Rise of the Western World*, 1973, p.157.

180. John Hicks, *Value and Capital*, 1939, p.302, цит. за: R.M.Hartwell, *op. cit.*, p.114.
181. Jean Romeuf, *Dictionnaire...*, I, p.354.
182. Курсив мій. Y.Bernard, J.-C.Colli, D.Lewandowski, *Dictionnaire...*, *op. cit.*, p.401.
183. R.M.Hartwell, *op. cit.*, p.185 f.
184. S.Kuznets, *Croissance et structure économique*, 1972, *passim* et notamment, p.248 sq.
185. «Prise de vue sur la croissance de l'économie française», *art. cit.*, p.46-47.
186. P.Bairoch, *op. cit.*, p.44, tableau IV.
187. Gaston Imbert, *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, 1959.
188. E.H.Phelps Brown, Shela V.Hopkins, «Seven Centuries of Building Wages», in *Economica*, août 1955, p.197.
189. R.M.Hartwell, *op. cit.*, p. XVII.
190. Курсив С.Кузнеця. S.Kuznets, *op. cit.*, p.92-94.
191. Цитує Raymond Aron, *Les Etapes de la pensée sociologique*, 1967, p.321.
192. Див. цю працю, т.II.
193. J.Hicks, *op. cit.*, p.155 «...It was casual labour that was typical condition of the preindustrial proletariat».
194. Див. цю працю, т.II.
195. Neil J. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory to the Lancashire Cotton Industry 1770-1840*, 1ç67, p.147.
196. P.Mathias, *op. cit.*, p.202.
197. *Ibid.*, p.203.
198. A.E., C.C. Londres, f° 146-151, 13 березня 1817 р.
199. Neil J.Smelser, *op. cit.*, p.129 sq.
200. *Ibid.*, p.165.
201. L.Simond, *op. cit.*, II, p.103.
202. E.Hobsbawm, *Industry and Empire, op. cit.*, p.51.
203. *Ibid.*, p.55.
204. P.Mathias, *op. cit.*, p.170.
205. *Ibid.*, p.151.
206. *Ibid.*, p.152.
207. *Ibid.*, p.152-153.
208. Вичавки ферментованого ячменю, з яких робили пиво.
209. L.Simond, *op. cit.*, p.193-194.
210. P.Mathias, *op. cit.*, p.153.
211. *Ibid.*, p.154.
212. R.M.Hartwell, «The Tertiary Sector in English Economy during the Industrial Revolution», in: *L'Industrialisation de l'Europe...*, *op. cit.*, p.213-227.
213. P.Mathias, *op. cit.*, p.263.
214. R.-M.Pillet, *op. cit.*, p.100.
215. Див. дискусію на Ліонському симпозіумі (*L'Industrialisation de l'Europe*), зокрема с.228.
216. Див. вище, розд.4.
217. H.C.Darby, *op. cit.*
218. Згадаймо серед інших класичні праці: A.N.Dodd, *The Industrial Revolution North Wales*, 1933; H.Hamilton, *The Industrial Revolution in Scotland*, 1932; J.D.Chambers, *Nottinghamshire in the Eighteenth Century*, 1932; W.H.B.Court, *The Rise of the Middland Industries*, 1938; T.C.Smout, *A History of the Scottish People 1560-1830, op. cit.*
219. E.L.Jones, «The constraints of Economic Growth in Southern England 1660-1840», in: *Congrès de Munich*, 1965.
220. D.Ogg, *England in the Reign of Charles II*, 1934.
221. G.M.Trevelyan, *English Social History*, 1942, p.298.
222. Albert Demangeon, «Iles Britanniques», in: *Géographie universelle*, I, 1927, p.219.
223. *Ibid.*, p.149.
224. G.M.Trevelyan, *op. cit.*, p. 298, note 1. Завважмо, що ці цифри показують найвищий доход на душу населення в непривілейованій Англії (10 проти 7), а це означає, що для мас ліпше було жити північніше, а не південніше лінії Ґлостер – Бостон.
225. A.Demangeon, *op. cit.*, p.149.
226. T.S.Smout. Машинописний текст, виступ під час Тижня Прато, 1978 р.
227. Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, перше видання 1910 р., французький переклад: *Le Capital financier*, 1970.
228. *Ibid.*, p.311-312.
229. Див. вище, розд.2 і 3.
230. R.Hilferding, *op. cit.*, 175-177.
231. François Crouzet, *L'Economie de la Grande-Bretagne victorienne*, 1978, p.280.
232. P.Mathias, *op. cit.*, p.169.
233. 1826 р. з 552 банків 49 мали свого власника, 157 - двох, 108 - чотирьох, 43 - п'ятьох, 26 - шістьох. A.E., C.C., Londres, 21, f° 168-177, 22 березня 1826 р.
234. «Банк графства» - так іноді перекладали у французькій дипломатичній кореспонденції словосполучення *Country Bank*.
235. P.Mathias, *op. cit.*, p.170.
236. *Ibid.*, p.171.
237. *Ibid.*, p.176.
238. *Ibid.*, p.172-173.
239. *Ibid.*, p.171-172.
240. A.E., C.C., Londres, 27, 319-351, 12 червня 1837 р.
241. *Ibid.*
242. M.Rubichon, *op. cit.*, II, p.259.
243. Лист рицаря Сег'є з Лондона, від 5 серпня 1818 р. A.E., CC.C. Londres, 13, f° 274.
244. W.Bagehot, *Lombard Street, ou le Marché financier en Angleterre*, 1874, p.21.
245. A.E., C.C. Londres, 22, f° 275, Лондон, 24 липня 1828 р.
246. A.E., C.C., Londres, 12, f° 38 v°.
247. T.S.Ashton, «The Bill of Exchange and Private Banks in Lancashire 1790-1830», in: *Papers and English Monetary history*, p.p. T.S.Ashton et R.S.Sayers, 1953, p.37-49.
248. A.E., C.C. Londres, 20, f° 29, Лондон, 10 лютого

1825 р.
249. T.S.Ashton, *La Révolution industrielle...*, p.141.
250. P.Deane et W.A.Cole, *op. cit.*, p.296.
251. *Ibid.*, p.305.
252. S.Pollard et D.W.Crossley, *Wealth..., op. cit.*, p.199.
253. P.Deane et W.A.Cole, *op. cit.*, p.166, 175.
254. *Ibid.*, p.304-305.
255. A.E., C.C. Londres, 13, f° 357, 6 вересня 1818 p.
256. W.Bagehot, *Lombard Street, ou le Marché financier en Angleterre*, 1874, p.31.
257. *Economic Fluctuations in England 1700-1800*, 1959.
258. P.Mathias, *op. cit.*, p.227 f.
259. Згідно з термінологією Е.Лабруса, відомого французьким історикам.
260. A.E., C.C. Londres, 101, 14 листопада 1829 p.
261. Див. вище, розд.3.
262. P.Mathias, *op. cit.*, p.404.
263. *Ibid.*, p.144.
264. P.Bairoch, *Révolution industrielle, op. cit.*, p.271, tableau n° 28.
265. E.H.Phelps Brown et S.Homkins, *art. cit.*, p.195-206.
266. S.Pollard et D.W.Crossley, *op. cit.*, p.185.
267. *Ibid.*
268. R.-M.Pillet, *op. cit.*
269. *Ibid.*, p.30.
270. *Ibid.*, p.24.
271. L. Simond, *op. cit.*, I, p.223.
272. *Ibid.*, II, p.285.
273. R.-M.Pillet, *op. cit.*, p.31.
274. *Ibid.*, p.350.
275. *Ibid.*, p.337.
276. *Ibid.*, p.345.
277. W.Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, op. cit.*
278. R.Baehrel, *Une Croissance: la Basse-Province rurale (fin du XVI siècle - 1789)*, 1961.

Примітки до висновку

1. Emile Callot, *Ambiguïtés et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, 1962, p.107, citant Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, 5e éd., 1964, p.10.
2. У своїй «Римській історії» і ще більше в тому, що стосується зауважень Маркса з приводу «пана Моммзена» (К.Маркс, Ф.Енгельс, Твори, т.23, с.166, приміт.39; т.25, ч.I, с.342, приміт.46). Головна фраза: «І навіть у тих хліборобських господарствах стародавнього світу, де виявляється найбільша аналогія з капіталістичним сільським господарством, у Карфагені і Римі, більше схожості з плантаторським господарством, ніж з формою, яка відповідає справді капіталістичному способу експлуатації. Ми взагалі не знайдемо в стародавні часи в континентальній Італії приводу для формальної аналогії,- яка до того ж у всіх істотних пунктах постає як цілком облудна для кожного, хто зрозумів капіталіс-тичний спосіб виробництва і хто не відкриває подібно до Моммзена капіталістичного способу виробництва вже в усякому грошовому господарстві». (К.Маркс, Ф.Енгельс, Твори, т.II, с.322.)
3. Зокрема, у своїй *Storia economica e sociale dell'impero*, 1933, p.66, яку заперечує Поль Вен. (Paul Veyne, «Vie de de Trimalcion», in: *Annales E.S.C.*, XVI, 1961, p.237.)
4. У неодноразових виступах, і зокрема в: *Les Etapes sociales du capitalisme.*
5. Théodor Zeldin, *Histoire des passions françaises*, I, *1848-1945*, 1978, p.103.
6. Jacqueline Grapin, in: *Le Monde*, 11-12 novembre 1973.
7. *Découvertes d'histoire sociale*, 1920, p.58.
8. Marteng Buist, *At Spes non fracta*, 1974, p.431.
9. «Appunti sull'economia contemporenea: il dibattito attorno all'azione dello Stato nel capitalismo maturo», in: *Rassegna Economica*, 1978, p.279-288.
10. C.Offe, *Lo Stato nel capitalismo maturo*, 1977.
11. J. O'Connor, *La Crisi fiscali dello State*, 1977, p.11.
12. *Ibid.*, p.13.
13. Цит. за: Paul Mattick, *Marx et Keynes*, 1972, p.11.
14. François Richard, *Injustice et inégalité.*
15. René Rémond, «Nouvelle droite» ou droite de toujours», in: *Le Monde*, 20 juillet 1979.
16. Передусім: *The Reputation of the American Businessman*, 1955, та *The Image of the American Entrepreneur: transformation of a Social Symbol*, 1963.
17. *Match*, 23 mars 1979.
18. Під час наших розмов і в машинописному тексті перекладу з російської мови, який я маю.
19. Див. приміт.17.
20. *L'Express*, 9-15 juin 1979.
21. Alain Vernholes, in: *Le Monde*, 21 juillet 1979, але вже 5 вересня 1979 р. у тій самій газеті - інформація про голод, що загрожує штатові Уттар-Прадеш.
22. Щодо О'Коннора, див.: O'Connor, Caffé, *art. cit.*, p.285-286; а що ж до Ґелберта, див.: J.K.Galbraith, *La Science économique et l'intérêt général*, 1973, passim. «L'univers du marché concurrentiel», p.12.
23. Jason Erstein, «The Last Days of New York», in: *New York Review of Books*, 19 février 1976.
24. Паризький симпозіум, організований Будинком наук про людину та Міланським комерційним університетом Бокконі 22-23 лю-того 1979 р.: «Дрібні й середні підприємства в європейській економічній системі». Згадане міркування належить Франческо Брамбілле.
25. Цит. у кн. Базиля Кербле: B.Kerblay, Les Marchés paysans en U.R.S.S. 1968, p.113-114. Див.: В.І.Ленін, Повне зібр.тв., т.41, с.6; т.43, с.143; а також т.43, с.55, 133.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

СПИСОК КАРТ, ГРАФІКІВ І СХЕМ

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

З М І С Т

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV — XVIII ст.

Том 3

ЧАС СВІТУ

Переклав з французької
Григорій Філіпчук

Редактор *Дмитро Пилипчук*
Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Технічний редактор *Галина Ковальова*
Коректори *Тала Грузинська, Лідія Коляда*

Формат 70x100 1/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Зам 8-196.

Видавництво "Основи".
252133, Київ-133, бульв. Лихачова, 5.

АТ "Книга".
254655, МСП, Київ-53, вул Артема, 25.

Бродель, Фернан.

Б 88 Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV — XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. — К.: Основи, 1998 — 631 с.
ISBN 966-500-045-4

Фернан Бродель (1902—1986) — один із найвідоміших істориків повоєнного часу. Метод його досліджень історії Західної Європи полягає в розгляді деталей матеріальної бази людського життя — оселі, харчів, одягу, техніки, грошей та інших факторів, які раніше ніколи не стояли в центрі відомих економічних історій. Авторові вдається побачити помітні й малопомітні зміни в техніці, відносинах власності, символах культури, які, створивши критичну масу, привели світ до промислової революції.

Розрахована на фахівців та широке коло читачів.

ББК 63.3(0)

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV–XVIII СТ.